ПРАВОВІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

ПРАВОВІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Колективна монографія

Міністерство освіти і науки України
ЗВО «Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»
Полтавський інститут економіки і права
Кафедра правознавства та фінансів

ПРАВОВІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Колективна монографія

Полтава – 2022

УДК 330.111.66(477):34
П44

Рекомендовано до друку вченою радою
Полтавського інституту економіки і права
(протокол № 4 від 17 грудня 2021 року)

Рецензенти:
Ярослав Калакура, *доктор історичних наук, професор;*
Тетяна Зузяк, *докторка педагогічних наук, професорка;*
Жанна Кононенко, *кандидатка економічних наук, доцентка.*

Редакційна колегія:
Надія Мякушко, *докторка філософії у галузі політичних наук, кандидатка політичних наук, доцентка, директорка Полтавського інституту економіки і права* ***(голова);***
Віра Ільченко, *дійсна членкиня (академік) НАПН України, докторка педагогічних наук, професорка, завідувачка відділу інтеграції змісту загальної середньої освіти Інституту педагогіки НАПН України;*
Роман Шаравара, *кандидат економічних наук, доцент, перший заступник директора Полтавського інституту економіки і права;*
Руслан Басенко, *кандидат педагогічних наук, доцент, заступник директора з науково-педагогічної роботи, міжнародної та грантової діяльності Полтавського інституту економіки і права, докторант Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка* ***(відповідальний редактор);***
Сергій Короед, *доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права;*
Олександр Лавріненко, *доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії і практики педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України;*
Віталій Заіка, *кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти Полтавського інституту економіки і права.*

Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин : колективна монографія / наук. ред. Р. Басенко ; Полтав. ін-т екон. і права Університету «Україна». Полтава : Університет «Україна», 2022. — 521 с.

П44

ISBN 978-966-388-630-5

Колективне дослідження присвячено міждисциплінарному аналізові окремих вимірів сучасних суспільних відносин, передусім – правових, економічних і соціокультурних. Проаналізовано правові та законодавчі виміри упровадження інновацій, розглянуто детермінанти соціально-економічного розвитку України та світу, окреслено глобальний і регіональний контексти розвитку соціокультурного простору.

Видання буде цікавим для науковців, викладачів закладів вищої освіти, учителів, здобувачів усіх рівнів вищої освіти, усіх, хто залучений у розбудову сучасних суспільних відносин.

УДК 330.111.66(477):34

ISBN 978-966-388-630-5

© ПІЕП, 2022
© Автори розділів, 2022
© Університет «Україна», 2022

Зміст

Передмова..... 5

Розділ 1
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРАКТИЧНІ ВИМІРИ

§ 1.1. Регулювання виборчих спорів у процесі медіації: перспективи розвитку в Україні *(Олександра Кармаза)* 6

§ 1.2. Новому Цивільному процесуальному кодексу України – чотири роки: особливості нового порядку цивільного судочинства *(Сергій Короєд)* 28

§ 1.3. Місцевий референдум як форма самоврядування територіальної громади *(Володимир Божко)* 50

§ 1.4. Правова природа доктрини зняття (підняття) корпоративної вуалі *(Віталій Махінчук)* 70

§ 1.5. Антропологічний принцип права як складова правової культури та освіти *(Алла Кравченко)* 98

§ 1.6. Цивільно-правовий статус громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України *(Галина Луцька)* 123

***§ 1.7.* Міжнародно-правове регулювання праці та перспективи розвитку трудового законодавства України** *(Геннадій Аванесян, Володимир Коваленко, Дмитро Стрілко)* 147

Розділ 2
РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА СВІТУ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ЧАСУ

§ 2.1. Розвиток селянських господарств Полтавщини в умовах формування ринкових відносин (друга половина XIX – початок XX століття) *(Марина Мар'євська)* 167

§ 2.2. Розвиток малого і середнього підприємництва: державна підтримка та системна взаємодія з територіальними громадами *(Юлія Попова, Євген Бова)* 189

§ 2.3. Облігації внутрішньої державної позики, як цінні папери для активізації фондового ринку України *(Іван Лісний)* 212

§ 2.4. Теоретичні та прикладні засади формування конкурентних стратегій аграрних підприємств *(Неля Волкова)* 233

§ 2.5. Фінансова звітність як об'єкт дослідження для оцінки фінансового стану підприємства при проведенні судово-економічних експертиз *(Олена Артюх-Пасюта, Світлана Товста)* 258

Розділ 3
ГЛОБАЛЬНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: ІСТОРИЧНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ВИМІРИ ЗМІН

§ 3.1. Литературные источники и археологические находки о скифских целителях *(Михайло Коваленко, Андрій Артем'єв)* 285

§ 3.2. Система контролю органів влади за діяльністю релігійних громад в УРСР (*Людмила Бабенко, Вікторія Сергієнко)* 299

§ 3.3. Історико-антропологічний підхід: історіографія питання та сучасне шкільне історіописання *(Олена Бороденко, Катерина Удовиченко)* 321

§ 3.4. Філософсько-педагогічна думка України про феномен професійної майстерності вчителя (кінець XVIII – друга половина XIX ст.) *(Олександр Лавріненко)* 345

§ 3.5. Регулювання суспільних відносин в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти *(Сергій Клепко, Олена Дубинка, Наталія Корягіна, Людмила Литвинюк)* 362

§ 3.6. Ідея політехнізму в освіті: витоки, розвиток, перспективи (*Лариса Семеновська, Оксана Даниско, Володимир Мокляк)* 393

§ 3.7. Політична культура замкненої групи та коефіцієнт зміни політичної свідомості *(Олександр Лук'яненко)* 416

§ 3.8. Філософсько-методологічне осмислення розвитку штучного інтелекту: самоорганізація та детермінація (*Ігор Снегірьов, Світлана Моцак*) 448

§ 3.9. Кризи особистості: психологічні виміри трансформації та зростання *(Віталій Заіка)* 464

§ 3.10. Проблема особистісної надійності управлінців підприємницької діяльності у процесі трансформації соціокультурного простору (*Ігор Лантух, Ольга Гульбс, Валерій Лантух, Ксенія Балабанова)* 496

Відомості про авторів 517

Передмова

«Сучасні суспільні відносини» – складна і масштабна категорія, перспективи аналізу якої слід шукати у міждисциплінарному пізнанні. Складність осмислення суспільних відносин обумовлена тим, що в їхній основі – соціальні взаємини між усіма суб'єктами, які не лише знаходять вияв у різних контекстах – політичному, правовому, економічному, освітньо-педагогічному, психологічному тощо, але й вимагають гармонізації цінностей, інтересів, потреб усіх учасників життєдіяльності. Особливе буттєве значення, а відтак – гносеологічну складність, становлять сучасні суспільні відносини, розгортання яких здійснюється у суперечливому світі, який з одного боку – спрямований до глобалізації, з іншого – до локального партикуляризму.

Колективну науково-дослідницьку працю присвячено міждисциплінарному аналізові окремих вимірів сучасних суспільних відносин, передусім – правових, економічних і соціокультурних. Проаналізовано правові та законодавчі виміри упровадження інновацій, розглянуто детермінанти соціально-економічного розвитку України та світу, окреслено глобальний і регіональний контексти розвитку соціокультурного простору.

Приємно відзначити, що колективну монографію підготовлено за підсумками щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції «Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики», яка вже втретє зібрала вчених у різних галузях пізнання, управлінців, організаторів виробництва, діячів освіти, науково-педагогічних працівників, фахівців-практиків, здобувачів різних ступенів освіти. На конференції було представлено доповіді фахівців юридичних, політичних, економічних, філософських, педагогічних, історичних, теологічних і фізико-математичних наук, практикуючих юристів, економістів, педагогів та інших фахівців з понад п'ятнадцяти регіонів України.

Маємо сподівання на те, що зміст дослідження буде цікавим для науковців, викладачів закладів вищої освіти, учителів, здобувачів усіх рівнів вищої освіти, усіх, кого цікавить специфіка та характер розвитку сучасних суспільних відносин.

Висловлюємо щирі вітання авторському колективу. Зичимо доброго здоров'я, подальших наукових успіхів і нових відкриттів. Певні – ця наукова праця буде необхідним внеском в осмислення сутності сучасних соціокультурних відносин, а відтак – окреслить шляхи їхнього поліпшення та розвитку.

Із пошаною
Надія Мякушко,
директорка Полтавського інституту економіки і права, докторка філософії у галузі політичних наук, кандидатка політичних наук, доцентка;
Руслан Басенко,
заступник директора з науково-педагогічної роботи, міжнародної та грантової діяльності Полтавського інституту економіки і права, кандидат педагогічних наук, доцент.

Розділ 1
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРАКТИЧНІ ВИМІРИ

§ 1.1. Регулювання виборчих спорів у процесі медіації: перспективи розвитку в Україні

Відповідно до ст. 63 Виборчого кодексу України рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу, можуть бути оскаржені до суду або до виборчої комісії. Тобто, суб'єкт виборчого процесу має право звернутися із скаргою до суду або до виборчої комісії.

Слід також зазначити, що суд та Центральна виборча комісія, а також вчені наголошують на тому, що виборчий процес має низку особливостей, серед яких його швидкоплинність, незворотність етапів у часі та неможливість їх поновлення. За правовою позицією, висловленою Конституційним Судом України у Рішенні від 10 червня 2009 року № 14-рп/2009, строки проведення виборів є важливим інститутом гарантії реалізації виборчих прав громадян. Верховний Суд у своїй практиці (постанова від 08 липня 2019 року у справі № 855/244/19) наголошував, що системний аналіз Закону «Про вибори народних депутатів України» свідчить, що виборчий процес є незворотнім та безперервним, усі виборчі процедури жорстко взаємопов'язані та здійснюються в чіткій послідовності та регламентовані строки, які не підлягають поновленню. Тобто виборчому процесу притаманний темпоральний аспект, сутність якого полягає у тому, що цілеспрямована діяльність суб'єктів виборчого процесу неминуче розгортається у часі. Під час виборів часові параметри (строки) здійснення тих чи інших виборчих дій впливають на реалізацію виборчих прав та законних інтересів суб'єктів виборчого процесу.

Разом з тим, досвід діяльності органів адміністрування виборів, а також судів під час кожного виборчого процесу в Україні щодо розгляду скарг та вирішення спорів у межах таких процесів неодноразово засвідчував їх велику завантаженість у зв'язку з проведенням тих чи інших видів виборів. Відтак вбачається потреба у створенні дієвого механізму розвантаження органів, уповноважених на розгляд спорів, котрі виникають між відповідними суб'єктами у межах виборчих процесів. Більше того, досліджуваний механізм має також створити додаткові гарантії ефективного й своєчасного вирішення виборчих спорів, з огляду на специфічний характер темпорального виміру в межах виборчого процесу, котрий передбачає необхідність реалізації тих чи інших прав та інтересів правомочних суб'єктів лише в чітко передбаченій послідовності й у межах відведених законодавством строків, адже такі строки ані продовженню, ані поновленню не підлягають.

Інститут медіації привертає увагу дослідників та практиків (юристів, психологів тощо) як в Україні, так і в світі. Так, наукові розвідки у цій сфері здійснюють А. Біцай [1], О. Кармаза та Д. Кушерець [2], С. Короєд [3], Ю. Крисюк [4], Я. Любченко [5], Н. Мазаракі [6], Ю. Притика [7] та ін. [8]. Що ж стосується досліджень медіації у виборчому процесі України, то наукових робіт дуже мало, оскільки, як правило, наукові результати відображаються в контексті наукової праці. Це, зокрема, стосується дисертації О. Лещенко «Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект» (2020), С. Корінний «Впровадження медіації в

адміністративний процес України» (2019), З. Красіловська «Становлення інституту медіації в системі публічного управління» (2017) та ін.

Разом з тим, проблеми, які виникають у практичній та науковій площинах щодо врегулювання виборчих спорів, є предметом дослідження багатьох вчених та науковців. Наприклад, Н. Камінська дійшла висновку про те, що для правової системи демократичної держави вкрай важливо, щоб виборчі спори врегульовувалися, ґрунтуючись на принципі верховенства права, забезпечуючи належним чином виборчі та інші права громадян [9]. В. Стукаленко доводить, що питання правового регулювання механізмів розгляду та вирішення виборчих спорів є одним із інструментів зниження суспільної напруги під час здійснення виборчого процесу; спір у сфері реалізації виборчого законодавства – це публічно-правовий спір, підґрунтям якого є неврегульовані суперечності між суб'єктами матеріальних та (або) процесуальних правовідносин щодо питань забезпечення реалізації виборчих прав, переданий для розгляду та вирішення юрисдикційному органу [10].

Цікавість з наукової точки зору викликає узагальнення виборчих спорів громадськими організаціями, які спостерігали за виборами. Так, старша радниця з юридичних питань Громадянської мережі ОПОРА О. Коцюруба презентувала узагальнення судової практики в справах про притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності на місцевих виборах – 2020. Тож, судам було винесено 1987 постанов щодо адмінвідповідальності: у 33 % справ винних притягнуто до відповідальності; у 19% випадків матеріали повернуто на доофомрлення; щодо 48% випадків провадження закрито. З 948 постанов 491 закрито через відсутність події і складу злочину, 178 – через закінчення строків, а 279 – було визнано малозначними. Щодо кримінальної відповідальності, то було винесено 28 вироків, найбільше – за статтею 158-1 (незаконне використання виборчого бюлетеня); на розгляді у судах залишається 58 справ, а 7 вже закрито. Юристка наголосила на проблемах у правовому регулювання, зокрема через невизначеність певних критеріїв, наприклад, визнання предмету спору малозначними. «Більше того судова практика не характеризується єдністю, – констатувала О. Коцюруба. – Тобто одні суди приймають рішення посилаючись на практику Європейського суду з прав людини та Венеційської комісії, стають на сторону виборця у судових спорах щодо утворення округів (ред. – етап винесений поза виборчий процес), а інші, до прикладу, визначають, що незрозуміло в чому порушення особисто прав саме цього виборця». Так, ОБСЄ в кожному висновку пише, що українська практика, коли виборцю дозволяється оскаржувати лише порушення прав його особисто, не відповідає стандартам, оскільки виборець може стати свідком іншого порушення. Водночас, юристка відзначила позитивний ефект змін щодо декриміналізації діяння щодо пошкодження, приховування, знищення свого виборчого бюлетеня виборцем на місцевих виборах 2020 року, але зауважила, що проблемним залишається застосування норм щодо декриміналізації діянь судами, які розпочали судовий розгляд справ щодо порушень виявлений під час парламентських та президентських виборів 2019 року. На думку О. Коцюруби, фактично відсутність справ за ст. 159-1 КК (порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму) засвідчує, що існуючий на сьогодні порядок накладення санкцій за порушення законодавства у сфері фінансування виборчих кампаній є неефективним та потребує внесення цілої низки змін як до Кодексу про адміністративні правопорушення так і до Кримінального кодексу України. А відсутність вироків

за ст. 157 КК України та неоднорідна практика застосування вказаної статті під час досудового розслідування свідчить про те, що у правоохоронних органів та судів є труднощі щодо кваліфікації діянь як «перешкоджання вільному здійсненню виборцем виборчого права», «перешкоджання діяльності іншого суб'єкта виборчого процесу». Особливо актуальне це питання в контексті перешкоджання кандидатам на місцевих виборах здійснення агітаційної діяльності (випадки знищення чи пошкодження зовнішньої політичної реклами, розповсюдження негативної інформації про кандидата у листівках, в мережі Інтернет тощо). Коцюруба запропонувала для покращення протидії з «виборчим туризмом» викласти частину 1 статті 158 КК таким чином: «1. Подання особою неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців щодо себе або іншого виборця – караються штрафом від трьохсот до чотирьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років» [11].

Крім того, в Україні не існує окремо закону, який би регулював процес медіації. Офіційне закріплення інституту медіації перебуває в Україні на стадії розробки та прийняття. Відтак, з метою напрацювання ефективних положень проекту закону про медіацію, які б відповідали сучасному розвитку суспільних відносин в світі загалом та в Україні зокрема, подальші наукові розвідки у сфері медіації є актуальними та своєчасними

Метою цього параграфу дослідження є науково-практичний аналіз перспектив впровадження інституту медіації у виборчому процесі крізь призму досвіду діяльності органів адміністрування виборів з вирішення спорів, які виникають під час виборів в Україні.

Нині для всіх очевидним є факт, що кількість спорів та конфліктів, що виникають в житті кожної людини та відносяться до приватних чи публічних сфер її діяльності (життя) є високою. Частина цих спорів та конфліктів вирішується у суді, частина – шляхом переговорів тощо. Конфліктуючі сторони під час переговорів можуть залучати треті сторони – посередників, наприклад, медіатора. Таким чином, процес медіації може бути одним із видів вирішення конфлікту чи спору шляхом проведення переговорів між сторонами за правилами медіації.

Ідеального виборчого процесу без виборчих спорів та правових конфліктів у сфері виборчого права у світі майже не існує. Україна не є виключення. Як засвідчують виборчі процеси з виборів народних депутатів України 2019 року, з місцевих виборів 2020 року тощо, кількість виборчих спорів та кількість скарг щодо рішень, дій чи бездіяльності, що стосуються виборчого процесу, в Україні зростає. Відтак зростає навантаження суб'єктів розгляду виборчих скарг (конфліктів). Спори чи конфлікти, які виникають у виборчому процесі, є складним правовим явищем, яке у науці розглядається під різними кутами зору. Запровадження ефективного правового механізму врегулювання виборчого спору чи конфлікту є запорукою зниження суспільної напруги у виборчому процесі та здійснення народного волевиявлення відповідно до принципів, визначених в Конституції України.

Відповідно до ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесор референдуму розглядаються в суді. Крім того, ст. 63 Виборчого кодексу України (далі – ВК) передбачено, що рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу, можуть бути оскаржені не тільки до суду, але й до виборчої комісії. Таким чином, скарги у сфері виборчого процесу розглядаються виборчою комісією чи судом.

Так, наприклад, відповідно до Інформації про надходження та розгляд справ, пов'язаних з першими виборами депутатів сільських, селищних, міських рад територіальних громад і відповідних сільських, селищних, міських голів 25 жовтня 2020 року у Хмельницькій області, оприлюдненій на сайті Сьомого апеляційного адміністративного суду у суді розглядалися такі справи у сфері виборчого процесу [12]:

– справа № 560/5830/20; предмет позову – визнання протиправною та скасування постанови від 25.09.2020 № 31, якою Славутська міська територіальна виборча комісія Шепетівського району Хмельницької області зареєструвала кандидатів у депутати Славутської міської ради Шепетівського району Хмельницької області, висунутих Хмельницькою регіональною організацією політичної партії «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ» на місцевих виборах 25.10.2020, зобов'язання відмовити в реєстрації всіх кандидатів у депутати, включених до виборчих списків цієї партії; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 02 жовтня 2020 року адміністративний позов задоволено частково. Визнано, що Хмельницькою регіональною організацією політичної партії «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ» було порушено встановлений Виборчим кодексом України порядок висування кандидатів, а саме не дотримано гендерної квоти, яка передбачена ч. 9 ст. 219 Виборчого кодексу України, а саме забезпечення присутності у кожній п'ятірці (місцях з першого по п'яте, з шостого по десяте і так далі) кожного виборчого списку чоловіків і жінок (не менше двох кандидатів кожної статі), тому вказане є підставою для відмови територіальною виборчою комісією в реєстрації всіх кандидатів у депутати, включених до виборчих списків місцевих організацій політичних партій або до переліку кандидатів у депутати в багатомандатних виборчих округах на відповідних місцевих виборах; рішення суду апеляційної інстанції - постановою від 05.10.2020 апеляційну скаргу Хмельницької регіональної організації політичної партії «ОПОЗИЦІЙНА ПЛАТФОРМА – ЗА ЖИТТЯ» залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 02 жовтня 2020 року – без змін;

– справа № 560/5855/20; предмет позову – визнання протиправною та скасування постанови Віньковецької селищної територіальної виборчої комісії Хмельницького району Хмельницької області про відмову в реєстрації кандидатів у депутати Віньковецької селищної територіальної виборчої комісії Хмельницького району Хмельницької області, включених до єдиного та територіальних виборчих списків на місцевих виборах 25.10.2020; зобов'язання зареєструвати кандидатів у депутати Віньковецької селищної ради Хмельницького району Хмельницької області, висунутих Хмельницькою регіональною організацією політичної партії «Опозиційна платформа – за життя»; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 02 жовтня 2020 року у задоволенні позовних вимог відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 05.10.2020 апеляційну скаргу Хмельницької регіональної організації політичної партії «Опозиційна платформа – за життя» залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 02 жовтня 2020 року – без змін;

– справа № 560/5828/20; предмет позову – визнання протиправною та скасування постанови Ізяславської міської територіальної виборчої комісії Шепетівського району Хмельницької області № 19 від 26 вересня 2020 року, якою зареєстровано кандидатів у депутати у багатомандатному виборчому окрузі по

виборах депутатів Ізяславської міської ради Шепетівського району Хмельницької області на місцевих виборах, що відбудуться 25 жовтня 2020 року, включених до єдиного виборчого списку, висунутих Хмельницькою територіальною організацією Політичної Партії «Європейська Солідарність» згідно додатку № 5; зобов'язання Ізяславської міської територіальної виборчої комісії Шепетівського району Хмельницької області скасувати реєстрацію кандидатів у депутати у багатомандатному виборчому округзі по виборах депутатів Ізяславської міської ради, включених до єдиного виборчого списку Хмельницької територіальної організації Політичної Партії «Європейська Солідарність» згідно додатку № 5; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 02.10.2020 позов задоволено частково. Визнано протиправною та скасовано постанову Ізяславської міської територіальної виборчої комісії Шепетівського району Хмельницької області № 19 від 26 вересня 2020 року, в частині реєстрації кандидатів у депутати у багатомандатному виборчому округзі по виборах депутатів Ізяславської міської ради Шепетівського району Хмельницької області на місцевих виборах, що відбудуться 25 жовтня 2020 року, включених до єдиного виборчого списку, висунутих Хмельницькою територіальною організацією Політичної Партії «Європейська Солідарність» Козака Л.П. та Пілика А.В. Зобов'язано Ізяславську міську територіальну виборчу комісію Шепетівського району Хмельницької області скасувати реєстрацію кандидатів у депутати у багатомандатному виборчому округзі по виборах депутатів Ізяславської міської ради, включених до єдиного виборчого списку Хмельницької територіальної організації Політичної Партії «Європейська Солідарність» Козака Л.П. та Пілика А.В. У задоволенні решти позовних вимог відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 05.10.1010 апеляційну скаргу представника Хмельницької територіальної організації політичної партії «Європейська Солідарність», Пілика А.В. та Козака Л.П. – Сергійчука Ю.В. задоволено повністю. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 02 жовтня 2020 року скасовано. Прийнято нову постанову, якою у задоволені позову відмовлено;

– справа № 560/5896/20; предмет позову – визнання протиправною та скасування постанови Нетішинської міської територіальної виборчої комісії Шепетівського району Хмельницької області від 28.09.2020 №37 «Про розгляд заяви Хмельницької обласної організації Політичної Партії «Нова політика» щодо реєстрації кандидатів у депутати Нетішинської міської ради Шепетівського району Хмельницької області», якою відмовлено Хмельницькій обласній організації політичної партії «Нова політика» у реєстрації кандидатів у депутати Нетішинської міської ради Шепетівського району Хмельницької області у єдиному багатомандатному виборчому округзі на місцевих виборах, що відбудуться 25 жовтня 2020 року, у зв`язку з порушеннями встановленими Виборчим кодексом України порядку висування кандидатів до єдиного виборчого списку та територіальних виборчих списків, зобов'язання вчинити дії; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 03 жовтня 2020 року в задоволенні адміністративного позову відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 07.10.1010 апеляційну скаргу Нетішинської міської організації політичної партії «Нова політика» залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 03 жовтня 2020 року – без змін;

– справа № 560/5938/20; предмет позову – визнання протиправною та скасування постанови Віньковецької селищної територіальної виборчої комісії

Хмельницького району Хмельницької області про відмову в реєстрації кандидатів у депутати Віньковецької селищної територіальної виборчої комісії Хмельницького району Хмельницької області, включених до єдиного та територіальних виборчих списків на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року; зобов'язання Віньковецької селищної територіальної виборчої комісії Хмельницького району Хмельницької області зареєструвати кандидатів у депутати Віньковецької селищної ради Хмельницького району Хмельницької області, висунутих Хмельницькою регіональною організацією політичної партії «Опозиційна платформа – за життя»; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 05 жовтня 2020 року у задоволенні позову відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 08.10.1010 апеляційну скаргу Криворучка Р.Б. залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 05 жовтня 2020 року – без змін;

– справа № 560/5925/20; предмет позову – визнання протиправною та скасування постанови Кам'янець-Подільської міської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області від 28 вересня 2020 року № 39; зобов'язання Кам'янець-Подільської міської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області зареєструвати кандидатів у депутати Кам'янець-Подільської міської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, включених до єдиного і територіальних виборчих списків кандидатів у депутати від Хмельницької обласної організації політичної партії «Об'єднання «Самопоміч» на перших виборах депутатів Кам'янець-Подільської міської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області 25 жовтня 2020 року; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 04 жовтня 2020 року у задоволенні позовних вимог відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 07.10.1010 апеляційну скаргу Хмельницької обласної організації політичної партії «Об'єднання «Самопоміч» залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 04 жовтня 2020 року – без змін;

– справа № 560/5937/20; предмет позову – визнання протиправним рішення Віньковецької селищної територіальної виборчої комісії Хмельницького району Хмельницької області про відмову в реєстрації кандидатів у депутати Віньковецької селищної ради Хмельницького району Хмельницької області, висунутих та включених до виборчих списків Хмельницькою обласною регіональною парторганізацією політичної партії «Команда Симчишина» на перших виборах депутатів Віньковецької селищної ради Хмельницького району Хмельницької області 25.10.2020 року. Скасування постанови 29.09.2020 року № 9 «Про відмову у реєстрації кандидатів у депутати Віньковецької селищної територіальної виборчої комісії Хмельницького району Хмельницької області, включених до єдиного та територіальних виборчих списків на перших виборах депутатів Віньковецької селищної ради Хмельницького району Хмельницької області 25.10.2020 року»; зобов'язання скликати позачергове засідання та надати право Хмельницькій обласній регіональній парторганізації політичної партії «Команда Симчишина» усунути технічну помилку відповідно до пункту 3 статті 230 Виборчого кодексу України. зобов'язання скликати позачергове засідання та після усунення недоліків розглянути питання щодо реєстрації кандидатів у депутати до Віньковецької селищної ради Хмельницького району Хмельницької області 25.10.2020 року; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького

окружного адміністративного суду від 05 жовтня 2020 року позовні вимоги задоволено частково; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 08.10.1010 апеляційну скаргу Віньковецької селищної територіальної виборчої комісії Хмельницького району Хмельницької області задоволено повністю. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 05 жовтня 2020 року скасовано. Прийнято нову постанову, якою у задоволенні позовних вимог відмовлено в повному обсязі;

– справа № 560/6866/20; предмет позову – визнання протиправною та скасування постанови; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 02 листопада 2020 року позов задоволено; рішення суду апеляційної інстанції – ухвалою від 05.11.1010 апеляційну скаргу Дунаєвецької міської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області на рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 02 листопада 2020 року у справі за адміністративним позовом кандидата в депутати Дунаєвецької міської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області від Хмельницької обласної організації Політичної партії «За конкретні справи» Григор'єва Олега Васильовича до Дунаєвецької міської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області про визнання протиправною та скасування постанови повернуто особі, яка її подала;

– справа № 560/6917/20; предмет позову – визнання недійсним голосування у єдиному одномандатному селищному виборчому окрузі з виборів Меджибіжського селищного голови Хмельницької області 25 жовтня 2020 року, так як воно не було організовано і проведено відповідно до Виборчого кодексу України на всіх виборчих дільницях виборчого округу; зобов'язання прийняти рішення про визнання виборів такими, що не відбулися, та призначення у зв'язку з цим повторних виборів у цьому окрузі; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 04.11.2020 року у задоволенні адміністративного позову відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 08.11.1010 апеляційну скаргу Коломійця Володимира Георгійовича залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 04 листопада 2020 року – без змін;

– справа № 560/6876/20; предмет позову – визнання протиправним та скасування рішення Слобідсько-Кульчієвецької сільської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, оформлене Постановою №79 від 30 жовтня 2020 року, про залишення скарги Нестерова Р.О., кандидата на посаду Слобідсько-Кульчієвецького сільського голови щодо дії та бездіяльності ДВК з виборів Слобідсько-Кульчієвецького сільського голови на перших місцевих виборах 25 жовтня 2020 року без розгляду по суті; зобов'язання Слобідсько-Кульчієвецької сільської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області ухвалити рішення за результатом розгляду скарги Нестерова Р.О. та прийняти відповідне рішення про те, чи належить задовольнити кожну з вимог суб`єкта звернення зі скаргою, чи відмовити в їх задоволенні; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 04.11.2020 у задоволенні позовних вимог відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 08.11.1010 апеляційну скаргу Нестерова Р.О. залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 04 листопада 2020 року – без змін;

– справа № 560/7010/20; предмет позову – визнання незаконними дій Хмельницької міської територіальної виборчої комісії Хмельницької області по складанню протоколів про повторний підрахунок голосів виборців на виборчих дільницях №№681433, 681469, 681496, 681567, 681522, 681490, 681522, 681567, 681933, 681486, 681497, 681509, 681519, 681529, 681490; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 07 листопада 2020 року у задоволенні позову відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 09.11.1010 апеляційну скаргу кандидата у депутати Хмельницької районної ради Хмельницької області по єдиному багатомандатному виборчому округу Хмельницького району Якимчука А.Л. залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 07 листопада 2020 року – без змін;

– справа № 560/7059/20; предмет позову – визнання протиправним та скасування рішення Слобідсько-Кульчієвецької сільської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, оформлене постановою №83 від 02 листопада 2020 року, про визнання Волощука Ю.В. обраним Слобідсько-Кульчієвецьким сільським головою на перших місцевих виборах 25 жовтня 2020 року; зобов'язання прийняти рішення про визнання перших виборів Слобідсько-Кульчієвецького сільського голови Кам'янець-Подільського району Хмельницької області такими, що не відбулися 25 жовтня 2020 року, та про призначення повторних виборів Слобідсько-Кульчієвецького сільського голови Кам'янець- Подільського району Хмельницької області; рішення суд першої інстанції –рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 07.11.2020 у задоволенні адміністративного позову відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 11.11.1010 апеляційну скаргу Нестерова Руслана Олеговича залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 07 листопада 2020 року – без змін;

– справа № 560/7083/20; предмет позову – визнання недійсним та скасування протоколу Улашанівської сільської територіальної виборчої комісії про результати голосування з виборів Улашанівського сільського голови в єдиному одномандатному виборчому округу; зобов'язання провести повторні вибори Улашанівського сільського голови; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 09 листопада 2020 року в задоволенні позову відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 13.11.1010 апеляційну скаргу кандидата на посаду Улашанівського сільського голови Лясоцького С.В. на рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 09 листопада 2020 року у справі №560/7083/20 залишено без розгляду;

– справа № 560/7155/20; предмет позову – визнання протиправними та скасування постанови Меджибіжської селищної територіальної виборчої комісії Хмельницького району Хмельницької області №№ 37, 38 від 30 жовтня 2020 року про встановлення підсумків голосування з місцевих виборів 25 жовтня 2020 року на посаду селищного голови Меджибіжської селищної ради на безперервному засіданні з 25.10.2020 по 30.10.2020; визнання виборів Меджибіжського селищного голови 25 жовтня 2020 року у єдиному одномандатному селищному виборчому округу такими, що не відбулися; поновлення строку для оскарження рішень Меджибіжської селищної територіальної виборчої комісії; рішення суд першої інстанції – ухвалою Хмельницького окружного адміністративного суду від 11 листопада 2020 року позовну заяву залишено без розгляду; рішення

суду апеляційної інстанції – постановою від 15.11.1010 апеляційну скаргу Коломійця Володимира Георгійовича залишено без задоволення, а ухвалу Хмельницького окружного адміністративного суду від 11 листопада 2020 року – без змін.

– справа № 560/7183/20; предмет позову – визнання Протоколу Білогірської селищної територіальної виборчої комісії Шепетівського району Хмельницької області про результати виборів депутатів Білогірської селищної ради в єдиному багатомандатному виборчому окрузі таким, що не відповідає вимогам законодавства; зобов'язання Білогірської селищної територіальної виборчої комісії Шепетівського району Хмельницької області повторно встановити результати виборів депутатів Білогірської селищної ради Шепетівського району Хмельницької області відповідно до вимог статей 257-260 Виборчого кодексу України; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 13 листопада 2020 року позов задоволено частково; визнано протиправним та скасовано Протокол Білогірської селищної територіальної виборчої комісії Шепетівського району Хмельницької області від 06.11.2020 «Про результати виборів депутатів Білогірської селищної ради в Єдиному багатомандатному виборчому окрузі»; зобов'язано Білогірську селищну територіальну виборчу комісію Шепетівського району Хмельницької області здійснити визначення кількості депутатських мандатів, отриманих територіальним виборчим списком кандидатів від організації партії, відповідно до вимог статей 257-260 Виборчого кодексу України, з урахуванням висновків суду. В задоволенні позову в іншій частині відмовлено; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 17.11.2020 року апеляційну скаргу Білогірської селищної територіальної виборчої комісії Шепетівського району Хмельницької області залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 13 листопада 2020 року – без змін;

– справа № 560/7179/20; предмет позову – визнання незаконним рішення Дунаєвецької міської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області про обрання головуючого засідання Н.Іванишена; визнання незаконними дії Дунаєвецької міської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області по складанню протоколу з встановлення результатів голосування з виборів Дунаєвецького міського голови в єдиному одномандатному виборчому окрузі від 06.11.2020; скасування постанови Дунаєвецької міської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області від 06.11.2020 про визнання Заяць В.В. обраною Дунаєвецьким міським головою Кам'янець-Подільського району Хмельницької області; рішення суд першої інстанції – Хмельницький окружний адміністративний суд рішенням від 13.11.2020 позов задовольнив частково. Визнав протиправними дії Дунаєвецької міської територіальної виборчої комісії Кам'янець-Подільського району Хмельницької області щодо складання протоколу з встановлення результатів голосування з виборів Дунаєвецького міського голови в єдиному одномандатному виборчому окрузі від 06.11.2020; рішення суду апеляційної інстанції – постановою від 17.11.2020 року апеляційну скаргу Заяць В.В. залишено без задоволення, а рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 13 листопада 2020 року – без змін;

– справа № 560/7393/20; предмет позову – визнання бездіяльності протиправною, зобов'язання вчинити дії, визнання протиправним та скасування рішення; рішення суд першої інстанції – рішенням Хмельницького окружного адміністративного суду від 19 листопада 2020 року позов задоволено; рішення су-

ду апеляційної інстанції – ухвалою від 22.11.2020 апеляційну скаргу повернуто особі, яка її подала.

Досвід діяльності органів адміністрування виборів, а також судів під час кожного виборчого процесу в Україні щодо розгляду скарг та вирішення спорів у межах таких процесів неодноразово засвідчував їх велику завантаженість у зв'язку з проведенням тих чи інших видів виборів. Тож вбачається потреба у створенні дієвого механізму розвантаження органів, уповноважених на розгляд спорів, котрі виникають між суб'єктами у межах виборчого процесу. Більше того, досліджуваний механізм має також створити додаткові гарантії ефективного й своєчасного вирішення виборчих спорів (конфліктів), з огляду на специфічний характер темпорального виміру в межах виборчого процесу, котрий передбачає необхідність реалізації тих чи інших прав та інтересів правомочних суб'єктів лише в чітко передбаченій послідовності й у межах відведених законом строків, адже такі строки ані продовженню, ані поновленню не підлягають.

Загальновідомо, що вирішення виборчих спорів в процесі медіації в Україні не передбачено ВК. Разом з тим, згідно із ст. 55 Конституції України гарантується право кожного будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Таким чином громадянин відповідно до своєї волі та свого волевиявлення має право обрати судовий чи позасудовий порядок захисту своїх прав та свобод тощо. Тож Конституція України допускає врегулювання спорів та конфліктів загалом та у виборчому процесі зокрема за допомогою процесу медіації.

Натомість, станом на грудень 2021 року в Україні не прийнято спеціального закону про медіацію, ВК також не містить норм щодо врегулювання відносин у виборчому процесі шляхом медіації. Тож необхідність запровадження медіації у виборчому процесі потребує додаткових досліджень та вказує на актуальність цього дослідження.

Поняття, ознаки та принципи медіації. Інститут медіації привертає увагу дослідників та практиків (юристів, психологів тощо) як в Україні, так і в світі. Загальновідомо, що альтернативою правосуддю може бути медіація. Доведено, що під час медіації відбувається залагодження будь-яких конфліктів шляхом застосування принципів ефективної комунікації, які полягають в тому, що медіатор почує, відчує, оцінить та визнає право сторін спору (конфлікту); сторони побачать не тільки свої проблеми та, інколи, образи, але спробують визнати позицію іншої сторони, знаходитимуть можливості врегулювати відносини на взаємоприйнятній для них основі тощо. Тобто, в основу медіації покладено процес переговорів, який дозволяє сторонам вийти із ситуації «глухого кута», продемонструвавши культурний рівень тощо.

Іноземні держави мають успішний досвід в застосуванні на практиці норм законів про медіацію. Зокрема, це стосується Австралії (Акт «Про Медіацію»), Болгарії (Закон «Про медіацію»), Литви (Закон «Про медіацію в цивільних спорах»), Німеччини (Закон «Про підтримку медіації та інших форм позасудового врегулювання конфліктів»), Румунії (Закон «Про медіацію та організацію професії медіатора») та ін. держав.

В Україні не існує спеціального закону, який регулює відносини в процесі медіації. Нині (станом на грудень 2020 року) офіційне закріплення інституту медіації перебуває в Україні на стадії розробки та прийняття. Так, 15 липня 2020 року парламентом України прийнято проект Закону про медіацію (реєстр.

№ 3504 від 19.05.2020). Автор щодо цього проекту здійснив науково-практичну експертизу та оприлюднив її у юридичному виданні України [13].

Разом з тим незважаючи на відсутність в Україні закону про медіацію, інститут медіації в Україні існує та розвивається. Це підтверджується, зокрема, нормами ст. 55 Конституції України, за якими кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень, а також нормами Цивільного кодексу України, якими регулюються договірні відносини в медіації, створенням громадських об'єднань у сфері медіації тощо. При цьому слід констатувати, що значна частина громадян України не знайома з юридичною категорією «медіація», а відтак тема дослідження і під цим кутом є актуальною.

Аналіз іноземного законодавства про медіацію засвідчив, що в світі існують різні види та форми медіації. Зокрема, науковцями пропонуються такі види медіації: 1) щодо місця медіації в юрисдикційній діяльності (в юридичному процесі): неюрисдикційна (позасудова) медіація та юрисдикційна медіація, інтегрована в діяльність суду та/чи нотаріату; 2) за категорією спору чи конфлікту: медіація у сфері сімейних відносин, медіація у сфері трудових відносин, медіація у сфері освіти, медіація у сфері податкових спорів, медіація у сфері корпоративних відносин, медіація у сфері охорони здоров'я, а також медіація у інших сферах правовідносин; 3) за кількістю медіаторів: медіація з одним медіатором чи медіація з декількома медіаторами; 4) відповідно до особливостей вчинення процедури медіації (мети) (автори Л. Боуль та М. Несік [14]): класична (класична модель медіації), терапевтична (направлена на відновлення взаємовідносин сторін спору (конфлікту) через психологічне консультування), розрахункова (модель позиційних переговорів, в якій відбувається справедливе розділення ресурсів переважно в комерційних спорах) та медіація оцінки спору (медіатор має розширені повноваження та висловлює свою думку щодо спору; цей вид є нетиповим для медіації).

Зміст терміну «медіація» (від латинського «mediatio» – посередництво) розкрито в законах іноземних держав, а також в наукових працях. Як вже наголошувалося, ВК не використовує термін "медіація" тому розкриття його змісту здійснюватиметься через норми іноземного законодавства та висновки, наведені у наукових роботах.

Законодавство іноземних держав розкриває значення цього терміну так.

У ст. 2 Акта Медіації Мальти зазначено, що «медіація» – це процес, в якому медіатор сприяє переговорам між сторонами, щоб допомогти їм достягнути мирової угоди щодо спору.

Статтею 1 Закону Румунії про медіацію та організацію професії медіатора встановлено, що медіація є додатковим способом врегулювання конфліктів шляхом примирення за допомогою третьої особи, який має спеціалізацію медіатора, в умовах нейтральності, справедливості та конфіденційності.

Відповідно до розділу 2 (1) Єдиного закону США про медіацію медіація – це процес, в якому посередник полегшує спілкування та переговори між сторонами, щоб допомогти досягти добровільної згоди стосовно їх спору.

Статтею 2 Закону Туреччини про медіацію передбачено, що медіація – це метод добровільного альтернативного врегулювання спору, в якому сторони збираються разом в присутності незалежної, безпристрасної та навченої третьої особи, яка застосовує різні техніки для обговорення та ведення переговорів, з

метою встановлення комунікації між сторонами та дозволить сторонам зрозуміти один одного і напрацювати власне рішення.

Згідно із ст. 2 Закону Республіки Казахстан про медіацію медіація – це процедура врегулювання спору (конфлікту) між сторонами за участі медіатора (медіаторів) з метою досягнення ними взаємоузгодженого рішення, яка реалізується за добровільною згодою сторін медіації.

У ст. 2 Закону Литви про медіацію в цивільних спорах передбачено, що медіація в цивільних спорах означає порядок врегулювання цивільного спору, де один або декілька медіаторів в цивільних спорах надають допомогу сторонам в цивільному спорі для досягнення мирової угоди.

Згідно зі ст. 1 вказаного вище проекту закону про медіацію (реєстр. № 3504) медіація – добровільна, позасудова, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів.

Принагідно зазначимо, що автори цього розділу монографії підтримують зазначене визначення [15] з деяким уточненням, оскільки положення проекту не враховують конституційних приписів щодо чіткості, ясності, зрозумілості закону. Відповідно до ст. 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права. При цьому одним з основних фундаментальних елементів цього принципу є юридична визначеність, згідно з якою юридичні норми мають бути чіткими, ясними і недвозначними, оскільки інше не може забезпечити їх однакове застосування та не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці. На це неодноразово звертав увагу Конституційний Суд України у рішеннях від 22.09.2005 № 5-рп, 29.06.2010 №17-рп, 11.10.2011 № 10-рп. Відтак, на нашу думку, в проекті закону необхідно розкрити зміст юридичних конструкцій «структурована процедура», «позасудова процедура», «намагаються врегулювати», «процедура», «за допомогою медіатора» тощо.

Здійснивши аналіз визначення медіації, дійдемо висновку, що в юридичній літературі відсутній єдиний підхід стосовно розкриття його змісту.

Так, наприклад, Ю. Притика (Україна) доводить, що медіація являє собою переговори між двома конфліктуючими сторонами за участю посередника, що має необхідні навички, досвід, освіту для того, щоб допомогти сторонам дійти згоди в врегулюванні їхнього спору [16]. До подібного за змістом висновку дійшла Н. Мазаракі (Україна). Вона вказує, що медіацію розглядають як процес, у ході якого сторони конфлікту за допомогою нейтрального посередника (медіатора) планомірно виявляють проблеми та шляхи їх розв'язання, шукають альтернативи й намагаються досягти консенсусу, який би відповідав їхнім інтересам [17].

О. Лещенко розглядає медіацію виборчих спорів як альтернативний спосіб врегулювання виборчих конфліктів, а також добровільну, позасудову, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою професійного і неупередженого медіатора (медіаторів) намагаються досягти взаємоприйнятого і стійкого рішення для обох сторін шляхом переговорів [18]. На нашу думку, таке визначення є дискусійним, оскільки розкриття змісту цього терміну через конструкцію «намагаються досягти» породжує ряд уточнень, зокрема, як буде оформлено таке рішення, які вимоги до медіаторів, що розуміється під терміном «стійке рішення» тощо.

Разом з тим, в юриспруденції залишається відкритим питання щодо запровадження інституту медіації у виборчому процесі, оскільки, наприклад, на думку З. Красіловської, «публічна значущість та необхідність дотримання прин-

ципів гласності та відкритості унеможливлюють застосування медіації у наступних правовідносинах: ... у спорах щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму ...» [19].

Звертаємо увагу на те, що норми проекту закону про медіацію допускають проведення медіації у виборчому процесі. Так, за ст. 2 цього проекту «медіація може застосовуватися у будь-яких конфліктах (спорах), які виникають у цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних правовідносинах, а також кримінальних провадженнях під час укладання угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим та в інших сферах суспільних відносин. Законодавством можуть передбачатися особливості застосування медіації в окремих категоріях конфліктів (спорів)» [20].

Таким чином, на наш погляд, особливості проведення медіації у виборчому процесі можуть передбачатися в окремому розділі ВК, норми якого визначатимуть вимоги до медіаторів у виборчому процесі, їх правовий статус, стадії проведення медіації на певних етапах виборчого процесу, предмет медіації, порядок вчинення процесуальних дій в процесі медіації, вимоги та форму процесуального документа, який підтвердить домовленості, які досягнуто під час медіації, строки проведення медіації тощо.

Підсумовуючи вище викладені визначення поняття «медіація», «медіація виборчих спорів», пропонуємо під «медіацією у виборчому процесі» у вузькому значенні розуміти визначену законом процедуру (порядок) переговорів під час виборчого процесу за участю спеціального суб'єкта – медіатора, дії якого спрямовані на врегулювання виборчого конфлікту та досягнення сторонами конфлікту взаємоузгодженого рішення, яке відповідає інтересам сторін медіації. Під терміном «інтерес сторін медіації» розуміється те, що спонукає сторін конфлікту, а саме, суб'єктів виборчого процесу, відстоювати свої права (законні вимоги) у виборчому процесі.

Звертаємо увагу на те, що термін «виборчий процес» розкрито в юридичній літературі, а також виборчому законодавстві. Так, згідно із ст. 20 ВК виборчий процес – це здійснення протягом встановленого цим Кодексом періоду часу суб'єктами, визначеними ст. 22 цього Кодексу, виборчих процедур, пов'язаних із підготовкою і проведенням відповідних виборів, встановленням та офіційним оголошенням (офіційним оприлюдненням) їх результатів.

Висновки науковців, аналіз іноземного законодавства дає підстави виділити такі загальні ознаки медіації у праві: це вид переговорів; переговорний процес відбувається за правилами, визначеними спеціальним законом – законом про медіацію та Європейським кодексом поведінки медіаторів; медіація відбувається з/без інтеграції в діяльність суду, нотаріату чи адвокатури; обов'язковим суб'єктом є медіатор, вимоги до якого визначаються законом; кількість медіаторів залежить від бажання та волі сторін спору (конфлікту); медіатор не приймає рішення за сторони; медіатор – нейтральна особа, права та обов'язки якої визначені законом; процес медіації складається з декількох процесуальних стадій, кожна з яких має свій порядок та спрямована на досягнення конкретної мети; принципи добровільності, конфіденційності, нейтральності й незалежності медіатора є загальними засадами, на яких ґрунтується концепція медіації; принципи медіації поділяються на загальні та спеціальні; рішення, прийняте сторонами спору (конфлікту) під час процесу медіації, закріплюється в правочині (договорі); медіація не обмежує права на судовий захист (ст. 55 Конституції) та права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основополож-

них свобод); медіація може відбуватися в електронній формі; результат медіації, на відміну від судового процесу, в якому, як правило, діє формула «виграш – програш», має формулу «виграш – виграш» тощо.

Що ж стосується ознак медіації у виборчому процесі, то слід зазначити, що медіація у виборчому процесі має спільні та відмінні ознаки з медіацією в класичному розумінні. Натомість перш ніж виділити відмінні ознаки, доцільно зазначити, що виборчий процес є різновидом юридичного процесу, під яким М.Кельман та В.Стратонов [21] (у вузькому значенні) розуміють встановлений законом порядок провадження у кримінальних, цивільних, адміністративних та інших справах, що обумовлює поділ галузей права та галузей законодавства на матеріальні та процесуальні.

Узагальнюючи ознаки юридичного процесу, які виділяються науковцями та практиками, беручи за основу норми ВК, до ознак виборчого процесу пропонуємо віднести такі: 1) має юридичну природу, оскільки виборчі процедури, пов'язані із підготовкою і проведенням виборів, встановленням та офіційним оголошенням (офіційним оприлюдненням) їх результатів, визначені законом; 2) є вторинним щодо матеріального права; 3) є публічним та відкритим; 4) має процесуально-нормативний характер, оскільки містить процесуальні норми; 5) є безперервним та не може бути скасованим, зупиненим або перенесеним; 6) це структурований процес, оскільки діяльність під час виборчого процесу складається із виборчих етапів, стадій, які логічно пов'язані між собою і спрямовані на підготовку і проведення виборів, встановлення та офіційне оголошення їх результатів, а також визначених ВК суб'єктів; 7) результат виборчого процесу закріплюється у процесуальному документі (нормативно-правовому акті та/чи акті індивідуального характеру, вид якого визначає ВК); 8) забезпечується низкою законодавчо визначених гарантій; 9) є строковим тощо.

Відтак на підставі вище наведеного, а також висновків, до яких дійшли вчені у сфері виборчого процесу, до ознак медіації у виборчому процесі, які є відмінні від класичної моделі медіації, зокрема, належать такі: медіатором може бути особа, яка працює в Секретаріаті Центральної виборчої комісії, чи член виборчої комісії, визначений в ст. 32 ВК, та яка пройшла навчання у сфері виборчого процесу, має відповідний сертифікат, який видається Центром підготовки учасників виборчих процесів; суб'єктний склад процесу медіації визначається ВК; не може відбуватися щодо виборчих спорів, які вирішуються виключно в судах (частина друга статті 64 ВК); поза виборчим процесом не відбувається (чітко визначені строки); є безоплатним способом вирішення виборчого конфлікту; застосовується до виборчих конфліктів; ґрунтується на загальних та спеціальних принципах медіації; угода про примирення укладається в порядку та в формі, визначеній в ВК; порядок (процедура) проведення медіації визначається ВК; тощо.

Правова природа медіації розкривається також в її принципах, які в сукупності визначають особливості процесу медіації. Як правило, в законах про медіацію іноземних держав принципам медіації відведена окрема стаття чи окрема глава. Так, мова йде про ст. 4 Закону Казахстан про медіацію, ст. 3 Закону Білорусії про медіацію, ст. 4 Закону Молдови про медіацію, главу Другу Закону Болгарії про медіацію тощо. Крім того, в законах про медіації зміст принципів розкривається. Наприклад, в Законі Казахстан про медіацію: ст. 5 присвячена принципу добровільності, ст. 6 – принципу рівності сторін, ст. 7 принципам незалежності та безпристрасності медіатора, ст. 8 – принципу конфіденційності; в Законі Болгарії про медіацію – ст. 5 – принципам добровільності та рівності, ст. 6 –

принципам нейтральності та неупередженості, ст. 7 – конфіденційності тощо. Проте, в деяких законах іноземних держав про медіацію окремої статті принципам медіації не відведено, однак їхній зміст слідує із змісту норм закону. Так, ст. 2 Закону Румунії про медіацію та організацію професії медіатора передбачає, що сторони, особи або компанії можуть добровільно звернутися до процесу медіації тощо. Тобто, діє принцип диспозитивної та принцип добровільності.

У ст. 3 проекту закону України передбачається, що «медіація проводиться за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, незалежності та нейтральності медіатора, неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації», а в ст. ст. 4 – 8 проекту розкривався зміст кожного із принципів. Підтримуючи зазначені положення проекту, вважаємо, що ст. 3 цього проекту може бути доповнена новим положенням такого змісту: «Законодавством можуть бути передбачені й інші принципи медіації в окремих категоріях конфліктів (спорів)». Тобто загальні принципи медіації закріплюються в законі про медіацію, а спеціальні принципи – в інших законах, які передбачають також проведення процесу медіації. Наприклад, у ВК. Розглянемо деякі з них.

До загальних принципів медіації належить добровільність характеру медіації та наявність взаємної згоди сторін медіації.

Дослідивши норми законів іноземних країн про медіації, дійдемо висновку, що в тексті закону одним із перших принципів медіації зазначено саме принцип добровільності (добровільної участі сторін у процесі медіації). Так, це ст. 4 Закону Казахстан про медіацію, ст. 3 Закону Білорусії Про медіацію, ст. 4 Закону Молдови про медіацію, а також ст. 1731 Бельгійського Судового кодексу, ст. 5 Закону Болгарії про медіацію. Текст проекту не є виключенням, а тому цей принцип відображено в ст. 4 проекту, за якою «участь у медіації є добровільним волевиявленням сторін медіації. Сторони мають право брати участь у медіації у межах вимог, встановлених щодо проведення медіації цим Законом, правилами проведення медіації та договором про проведення медіації, а також припинити медіацію у будь-який час».

Узагальнивши норми законів іноземних держав, наукові напрацювання, дійдемо висновку, що основними тезами концепції добровільності процесу медіації є: заборона будь-якого тиску на сторони медіації з метою проведення чи припинення процесу медіації; прийняття рішення про початок, зупинення та закінчення процесу медіації лише за взаємною згодою сторін медіації, та його відображення в договорі медіації; самостійність (на свій розсуд та за взаємною згодою) сторін організовувати процедуру медіації, зокрема, обирати медіатора, на власний розсуд розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами, встановлювати, зменшувати чи збільшувати розмір вимог, визначати коло обговорюваних питань (тем) щодо врегулювання спору; заборона порушення конституційних прав та охоронюваних законом інтересів сторін медіації та третіх сторін тощо.

Так, за ст. 5 Закону Болгарія Про медіації сторони залучаються до процедури медіації з їх власної доброї волі і можуть вийти з неї в будь-який час. Відповідно до ст. 5 Закону Литви Про медіацію в цивільних спорах сторони цивільного спору можуть домовитися про характер і порядок ведення медіації, вказавши набір правил або шляхом встановлення індивідуальних правил для проведення медіації за умови взаємної згоди. Згідно зі ст. 46 (1) Закону Румунії про медіацію і організацію професії медіатора угода про медіацію не повинна містити умов,

що порушують закон або громадський порядок, в іншому випадку вона є недійсною. На нашу думку, ст. 5 проекту може бути взята за основу та доопрацьована при розробці нового проекту закону України про медіацію.

Науково-практичний аналіз іноземного законодавства засвідчив, що процедура медіації може бути ініційована стороною спору, передбачена в постанові чи наказі суду чи іншого органу, що розглядає справи та приймає рішення в арбітражному порядку, чи здійснена відповідно до законодавства (наприклад, ст. 17 Акту медіації Республіки Мальта). Згідно зі ст. 3 Директиви 2008/52/ЄС процес медіації може бути ініційований сторонами або запропонований рекомендацією або наказом суду, або приписаний законодавством держави-члена. Тобто, іноземне законодавство передбачає декілька підстав початку процесу медіації.

Не менш важливою концепцією розвитку медіації є дотримання принципу конфіденційності інформації щодо медіації, який закріплено в тексті законів про медіацію, і передбачає забезпечення безпеки правових відносин та інформації, яка використовується в процесі медіації. Відтак, цей принцип сприяє появі в сторін спору чи конфлікту довіри до процесу медіації та його результатів, а межі не конфіденційності визначаються в договорі медіації та в законі, наприклад, у ВК.

Додатковими до загальних принципів медіації є: незалежність, нейтральність та безпристрасність медіатора, рівність, добросовісність та співпраця сторін процесу медіації на основі довіри, щирість намірів сторін щодо врегулювання суперечки (конфлікту), повний контроль сторін за результатами медіації, відсутність зацікавленості в спорі чи конфлікті, гнучкість процедур медіації та ін.

Слід також зазначити, що формування складу медіаторів, як і вимоги до медіаторів, належать до основних концепцій розвитку інституту медіації. Відтак, в текстах законів іноземних країн, а також проекті закону особлива увага приділена деталізації критеріїв допуску до професії медіатора.

Так, наприклад, іноземне законодавство передбачає здійснення повноважень медіатора на професійній та непрофесійній основі. В Австрії професійним медіатором може бути особа, яка досягла 28 років, має встановлену законом професійну кваліфікацію, заслуговує на довіру і уклала договір страхування цивільної відповідальності. В Албанії – особа, яка має диплом про отримання університетської освіти, досягла 25 років, закінчила курси професійної підготовки, має ліцензію, зареєстрована в реєстрі медіаторів, та щодо неї відсутній обвинувальний вирок за вчинення умисного злочину. Натомість, законодавство деяких країн не встановлює вимогу щодо досягнення особою певного віку. Наприклад, за ст. 8 Закону Болгарії про медіації медіатором може бути будь-яка активна особа, яка не була засуджена за злочин та зарахована до Єдиного Реєстру Медіаторів.

Як правило, відповідно до іноземного законодавства та проекту закону медіатором є фізична особа. У світі існують винятки. Так, відповідно до ст. 131-4 ЦПК Франції суд може призначити медіатором фізичну особу або некомерційну організацію, вимоги до яких встановлено в ЦПК Франції (ст. ст. 131-4 та 131-5 Кодексу). Крім того, законодавство держав, що входять до Європейського Союзу, містить норми про надання доступу до професії медіатора іноземцям – громадянам країн Європейського Союзу, які мають документ про кваліфікацію медіатора, отриманий в одній з держав, яка входить до Європейського Союзу, за умов, встановлених в законі. Також окремо в текстах законів передбачено вимоги до громадян третіх держав, які закінчили навчальні курси для медіаторів за кордоном, або отримали кваліфікацію медіатора за кордоном та бажають бут медіато-

ром в цих країнах. Наприклад, це ст. 8 Закону Румунії стосовно медіації і організації професії медіатора.

Стаття 9 проекту закону також передбачає вимоги до осіб, які хочуть бути медіатором. Так, медіатором може бути фізична особа, яка має вищу освіту та пройшла базову підготовку у сфері медіації в Україні або за її межами. Медіатором не може бути особа, яка має незняту чи непогашену судимість, визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною. Сторони медіації, державні органи та органи місцевого самоврядування можуть встановлювати додаткові вимоги до медіаторів, яких вони залучають або послугами яких користуються, у тому числі щодо віку, освіти, досвіду роботи.

На нашу думку, вимоги до медіатора у виборчому процесі слід передбачити у ВК. Пропонуємо медіатором визначати особу, яка працює в Секретаріаті Центральної виборчої комісії, чи члена виборчої комісії, визначеного в ст. 32 ВК, та який пройшла навчання у сфері виборчого процесу, має відповідний сертифікат, який видається Центром підготовки учасників виборчих процесів, відповідає вимогам, визначеним у ВК.

Таким чином, при підготовці проекту закону про медіацію до другого читання вимоги до медіатора, а також його спеціальної підготовки доцільно доопрацювати.

Отже, медіація у виборчому процесі через призму її теоретичної моделі, особливостей, які виникають на кожному етапі виборчого процесу, суб'єктного складу, строків проведення, форми процесуальних документів, які укладаються в процесі медіації, стадій проведення медіації, можливостей звернення до суду щодо не виконання умов укладеної за результатами медіації угоди тощо потребує ґрунтовних подальших дослідження. Також, вважаємо, що застосування штучного інтелекту у виборчому процесі, наприклад, під час формування складу територіальних виборчих комісій, може бути предметом подальших наукових досліджень.

Виборчі спори та виборчі конфлікти у процесі медіації. Правова природа, а також теоретична модель виборчих спорів та правових конфліктів у виборчому процесі є предметом дослідження науковців та вчених. Так, наприклад, ця тема досліджувалася в монографіях (М. Смокович «Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти» [22]), дисертаціях (наприклад, О. Лещенко «Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект» [23]), наукових статях (К. Сьох «Механізми вирішення виборчих спорів в Україні» [24], М. Смокович «Виборчі спори: строки звернення до суду та строки розгляду адміністративними судами цих спорів» [25], О. Бачеріков «Виборчі спори як адміністративно-правова категорія» [26], О. Лещенко «Сучасні проблеми конституційно-правового регулювання виборчих спорів» [27] та ін.).

Ми підтримуємо дослідників в тому, що серед проблем, які породжують виникнення виборчих спорів та конфліктів у виборчому процесі, є, зокрема, порушення законодавства про вибори, наявність в нормах законодавства про вибори положень, які вказують на їх правову невизначеність, неправильне розкриття змісту норм виборчого законодавства, низький фаховий рівень членів територіальних виборчих комісій тощо.

Виборчий кодекс України не розкриває значення термінів «виборчий спір», «конфлікт у виборчому процесі», а також не використовує їх в нормах. Не є виключення і підзаконні акти, які прийняті на його виконання. Зокрема, мова йде про Постанову Центральної виборчої комісії від 21 серпня 2020 року № 192

«Про Порядок розгляду скарг виборчими комісіями з виборів Президента України, народних депутатів України, місцевих виборів».

Разом з тим, в юриспруденції ці терміни використовується, однак розкриття їхнього змісту породжує наукову дискусію. Крім того, питання правового розуміння сутності «виборчого спору» та «виборчого конфлікту» з прийняттям ВК є на сьогодні актуальним та мало дослідженим.

На нашу думку, ґрунтуючись на наукових висновках щодо юридичної природи цих понять та розкриття їхнього змісту в правовій доктрині, доцільно було б внести відповідні зміни в положення ВК.

Слід також зазначити, що дослідження висновків щодо виборчих спорів та виборчих конфліктів, які представлені в юридичній літературі, дають підстави для ствердження, що, переважно, науковцями та вченими розглядаються «виборчі спори», а «виборчі конфлікти» залишилися поза межами наукових робіт.

Так, К. Сьох доводить, що виборчі спори – це правовідносини, які виникають між суб'єктами і характеризуються суперечностями права громадян під час виборчого процесу чи виборчого референдуму і розв’язуються в судовому та адміністративному порядку [28].

На думку О. Лещенко, виборчі спори є явищем правової реальності пов’язаним зі станом виконання позитивних зобов’язань держави щодо забезпечення виборчих прав громадян України, які одночасно відображають ефективність (якість) нормативно-правового регулювання і правозастосування у сфері запобігання та врегулювання виборчих конфліктів [29].

М. Смаковим під виборчими спорами розуміє правовий конфлікт, який розв’язується в судовому або адміністративному порядку, якщо на це немає заборони, за зверненням спеціально установлених законодавством суб’єктів та який виник під час виборчого процесу чи процесу референдуму і пов’язаний з порушенням виборчого законодавства суб’єктами, що відповідно до законодавства можуть нести відповідальність за це порушення [30].

В. Стукаленко доводить, що спір у сфері реалізації виборчого законодавства – це публічно-правовий спір, підґрунтям якого є неврегульовані суперечності між суб'єктами матеріальних та (або) процесуальних правовідносин щодо питання забезпечення реалізації виборчих прав, переданий для розгляду та вирішення юрисдикційному органу [31].

Тобто, єдності в розкриття змісту поняття «виборчий спір» серед науковців немає. Разом з тим, беззаперечним є висновок про те, що виборчі спори є підвидом правових спорів та належать до публічно-правових спорів.

Звертаємо також увагу на те, що серед науковців точаться також дискусії щодо розкриття змісту «правовий спір», «спір про право», «публічно-правовий спір» тощо. Наприклад, М. Гаврильців та Г. Лук’янова доводять, що публічно-правовий спір можна охарактеризувати як виражену в юридично значимих діях сторін суперечність, що виникла з приводу реалізації прав, свобод чи законних інтересів у сфері публічно-владних правовідносин у тому числі у зв’язку з прийняттям суб’єктами владних повноважень рішень у вигляді нормативно-правових актів [32]. І.Черняхович зазначає, що публічно-правовий спір – це спір щодо рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічно-правових відносин, в якому одна з сторін є об'єктом публічно-правового впливу, а інша має публічно-владні повноваження та є носієм правового обов'язку або в якому обидві сторони наділені публічно-владними повноваженнями [33].

Зміст терміну «публічно-правовий спір» розкрито в ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України. Так, публічно-правовий спір – це спір, у якому хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи.

Відповідно до частини другої статті 64 ВК виключно до суду шляхом подання позовної заяви оскаржуються: 1) рішення, дії, бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії або бездіяльність члена Центральної виборчої комісії; 1¹) рішення чи дії окружної виборчої комісії, рішення чи дії територіальної виборчої комісії, крім встановлених цим Кодексом випадків; 1²) дії чи бездіяльність члена окружної виборчої комісії, територіальної виборчої комісії; 2) дії чи бездіяльність кандидата; 3) рішення чи дії партії (організації партії), громадського об'єднання, їх посадових осіб чи повноважних представників, що стосуються виборчого процесу, крім тих рішень чи дій, які відповідно до закону, статуту (положення) належать до їхньої внутрішньої діяльності або виключної компетенції; 4) дії чи бездіяльність довіреної особи кандидата, уповноваженої особи партії (організації партії); 5) дії чи бездіяльність офіційного спостерігача від кандидата, партії (організації партії) – суб'єкта відповідного виборчого процесу, громадської організації; 6) рішення, дії чи бездіяльність органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, закладів та організацій, їх посадових та службових осіб; 7) рішення, дії чи бездіяльність засобів масової інформації, інформаційних агентств, їх власників, посадових і службових осіб, творчих працівників.

У зв'язку з цим, на нашу думку, слушним є висновок дослідників про те, що правовий спір – це офіційне пред'явлення скарги (позову) до державного органу або посадової особи, які уповноваженні розглядати зазначений спір [34]. Тож взявши наведені вище визначення за основу, а також норми статті 64 ВК та Кодексу адміністративного судочинства України пропонуємо під виборчими спорами у вузькому значенні розуміти адміністративну справу як публічно-правовий спір, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи.

Як зазначалося вище предметом медіації у виборчому процесі може бути правовий конфлікт у виборчому процесі.

Серед науковців це правове явище є мало дослідженим, оскільки, як правило, наукові роботи стосуються розкриття змісту та ознак «правового конфлікту». Так, С. Бобровник вказує, що правовий конфлікт – це стан двостороннього зв'язку суб'єктів, який заснований на правовому протиріччі, що характеризується порушенням або перешкодою в реалізації ними своїх інтересів і є причиною розвитку або кризи суспільних відносин [35].

Відповідно до ст. 63 ВК рішення, дії чи бездіяльність, що стосуються виборчого процесу, можуть бути оскаржені до суду або до виборчої комісії.

Пунктом 3.1. Постанови Центральної виборчої комісії від 21 серпня 2020 року № 192 «Про Порядок розгляду скарг виборчими комісіями з виборів Президента України, народних депутатів України, місцевих виборів» передбачено, що суб'єкти звернення зі скаргою, зазначені в пункті 2.1 цього Порядку, можуть з урахуванням вимог ВК та цього Порядку оскаржити: 1) до Центральної виборчої комісії: бездіяльність окружної виборчої комісії; бездіяльність територіальної виборчої комісії, яка встановлює результати відповідних місцевих виборів; рішення, дії чи бездіяльність дільничної виборчої комісії закордонної виборчої дільниці; дії чи бездіяльність члена дільничної виборчої комісії закордонної виборчої дільниці; 2) до окружної виборчої комісії: рішення, дії чи бездіяльність дільничної виборчої комісії виборчої дільниці, яка входить до відповідного територіального виборчого округу; дії чи бездіяльність члена дільничної виборчої комісії виборчої дільниці, яка входить до відповідного територіального виборчого округу; 3) до територіальної виборчої комісії, яка встановлює результати відповідних місцевих виборів: рішення, дії чи бездіяльність територіальної виборчої комісії нижчого рівня, яка встановлює підсумки голосування з відповідних місцевих виборів; рішення, дії чи бездіяльність дільничної виборчої комісії, яка забезпечує організацію і проведення відповідних місцевих виборів (у разі якщо підсумки голосування з відповідних місцевих виборів не встановлюються); 4) до територіальної виборчої комісії, яка встановлює підсумки голосування з відповідних місцевих виборів (у разі якщо результати таких місцевих виборів встановлює територіальна виборча комісія вищого рівня), – рішення, дії чи бездіяльність дільничної виборчої комісії, яка забезпечує організацію і проведення відповідних місцевих виборів; 5) до територіальної виборчої комісії, яка утворила відповідну дільничну виборчу комісію, – дії чи бездіяльність члена такої дільничної виборчої комісії.

Тобто правовий конфлікт: може існувати у виборчому процесі; передбачає для сторін певні правові наслідки; ґрунтується на протиріччі, яке не подолано; спричиняє порушення прав у виборчому процесі чи перешкод у реалізації суб'єктами виборчих прав; має двосторонній характер тощо.

Предметом правового конфлікту, який вирішується в процесі медіації може бути, наприклад, справи про уточнення списків виборців, справи про встановлення фактів стосовно діяльності суб'єктів виборчого процесу тощо.

Слід зазначити, що в наукових працях прослідковується нитка про те, що предметом медіації у виборчому процесі може бути саме «конфлікт», а не «спір». Такий висновок, наприклад, слідує із пропозиції О. Лещенко, а саме: «при врегулюванні конфліктних ситуацій у ході виборчого процесу в Україні альтернативні способи, які мають сприяти зниженню конфліктності виборчих правовідносин і підвищенню легітимності результатів виборів». Також нею пропонується «застосування медіаційних процедур у діяльності органів адміністрування виборів, зокрема через пропозицію створення відділу медіації у межах Секретаріату Центральної виборчої комісії України» [36].

Щодо останнього висновку слід зазначити, що він є допустимим однак, вважаємо, що перелік осіб, які можуть бути медіаторами, слід ґрунтовніше дослідити і на основі таких досліджень його розширити.

Отже, «виборчі спори» та «виборчі конфлікти» чи «конфлікт у виборчому процесі» є складними правовими явищами, які досліджуються на теоретичному рівні, однак чіткого законодавчого визначення у виборчому законодавстві не отримали. Відтак ця тема може бути предметом подальших наукових досліджень.

Медіація – це процес вирішення конфлікту, в якому медіатор (медіатори) сприяє в межах конструктивних, гнучких та конфіденційних переговорів конфліктуючим сторонам достягнути мирової угоди щодо спору (конфлікту).

Під «медіацією у виборчому процесі» розуміється визначену законом процедуру (порядок) переговорів під час виборчого процесу за участю спеціального суб'єкта – медіатора, дії якого спрямовані на врегулювання виборчого конфлікту та досягнення сторонами конфлікту взаємоузгодженого рішення, яке відповідає інтересам сторін медіації. Під терміном «інтерес сторін медіації» розуміється те, що спонукає сторін конфлікту, а саме, суб'єктів виборчого процесу, відстоювати свої права (законні вимоги) у виборчому процесі.

Поняття «виборчий спір» та «конфлікт у виборчому процесі» є різними за змістом правовими категоріями.

Основними способами вирішення публічно-правових спорів у сфері виборчого процесу є судовий та адміністративний, а вирішення правового конфлікту – процес медіації. В медіації у виборчому процесі можливо використовувати елементи медіації приватного права, а саме, діє інститут «угода про примирення», «співпраці» тощо.

Література:

1. Біцай А. В. Участь адвоката в медіації у кримінальному провадженні у контексті реалізації права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 2. С. 8-15.

2. Karmaza O. O., Koucherets D. B. Comparative and legal analysis of the Institute for settlement of dispute with the participation of the judge and the Mediation Institute in Ukraine. *Scientific achievements of countries of Europe in the field of legal science. Collective monograph*. Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing». 2018. P. 159-178

3. Karmaza O., Stefanyshyn N., Koucherets D., Koroied S. Meditation in Medicine: Comparative Analysis of Ukrainian and Foreign Legislation. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. Volume 21, Special Issue 1. 2018. URL: https://www.abacademies.org/articles/meditation-in-medicine-comparative-analysis-of-ukrainian-and-foreign-legislation-7860.html

4. Крисюк Ю. П. Медіація як позасудовий спосіб вирішення спорів: історія впровадження в зарубіжних країнах та перспективи для України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Серія ПРАВО. Вип. 38. Т. 2. С. 154-157.

5. Любченко Я. П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків. 2018.

6. Мазаракі Н. А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук. К. 2019. 42 с.

7. Притика Ю. Д. Зміст та класифікація принципів медіації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 10. С. 86–92

8. Miquel Martín Casals Divorce mediation in Europe. *An Introductory Outline Electronic Journal of Comparative Law*. Vol. 9.2 (July 2005).

9. Камінська Н. В. Верховенство права як визначальна конституційна засада вирішення виборчих спорів (методологічні підходи). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. Т. 20 № 2 . С. 15-22.

10. Стукаленко В. А. Актуальні питання розумінні виборчих спорів. *Правова держава*. 2018. №30. С. 119-123.

11. ОПОРА. Вибори. Робоча група при Комітеті держвлади завершила обговорення змін до виборчого законодавства та напрацьовуватиме законопроєкт**.** 08 липня 2021 р. URL: https://www.oporaua.org/-news/vybory/23248-robocha-grupa-pri-komiteti-derzhvladi-zavershila-obgovorennia-zmin-do-viborchogo-zakonodavstva-ta-napratsovuvatime-zakonoproiekt

12. Сьомий апеляційний адміністративний суд. Інформації про надходження та розгляд справ, пов'язаних з першими виборами депутатів сільських, селищних, міських рад територіальних громад і відповідних сільських, селищних, міських голів 25 жовтня 2020 року у Хмельницькій області. URL: https://7aac.gov.ua/gromadyanam/viborchij-proces/vibory-2020/vibory2020_hmel/

13. Кармаза О. О. Проект Закону України «Про медіацію»: пропозиції щодо вдосконалення законодавства України. *Право та юстиція*. 2021. № 2 (15). С. 5-17.

14. Boulle L., Nesic M. Mediation: principles, process, practice. London; Dublin; Edinburg. 2001. 637 p.

15. Кармаза О.О. Медіація та переговори як альтернативні способи вирішення спорів. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 5. С.13-18.

16. Притика Ю. Д. Зміст та класифікація принципів медіації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 10. С. 86-92.

17. Мазаракі Н. Співвідношення термінів «медіація» та «примирення». *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 226-229.

18. Лещенко О. Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса. 2020. 210 с.

19. Красіловська З. Становлення інституту медіації в системі публічного управління: теоретико-правовий аспект : автореф. дис на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління. Одеса. 2017. 23 с.

20. Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua

21. Кельман М. С., Стратонов В. М. Загальна теорія права: підручник. 6-те вид., доп. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС. 2020. 742 с.

22. Смокович М. І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 576 с.

23. Лещенко О. Д. Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 221 с.

24. Сьох К. Механізми вирішення виборчих спорів в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 6. С. 192-197.

25. Смокович М. І. Виборчі спори: строки звернення до суду та строки розгляду адміністративними судами цих спорів. *Вибори та демократія*. 2012. № 1 (31). С. 35-42.

26. Бачерікова О. Виборчі спори як адміністративно-правова категорія. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. С. 316-321.

27. Лещенко О. Д. Сучасні проблеми конституційно-правового регулювання виборчих спорів. *Право і суспільство*. 2018. № 6. С. 33–39.

28. Сьох К. Механізми вирішення виборчих спорів в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 6. С. 192-197.

29. Лещенко О. Д. Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 221 с.

30. Смокович М. І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. С. 269.

31. Стукаленко В. А. Актуальні питання розуміння виборчих спорів. *Правова держава*. 2018. №3. С. 119-123.

32. Гаврильців М., Лук'янова Г. Поняття та юридична природа спорів, що розглядаються в порядку адміністративного судочинства. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 5. С. 136-141.

33. Черняхович І. Є. Поняття публічно-правового спору та його розмежування із суміжними поняттями «публічно-правовий конфлікт», «державно-правовий конфлікт», «адміністративно-правовий спір». *Приватне та публічне право*. 2018. № 2. С. 108-112.

34. Ківалов С. В. Виборчий спір як різновид публічно-правового спору. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2010. С. 7-19.

35. Бобровник С. Правовий конфлікт: поняття, ознаки, природа та різновиди. *Загальні проблеми правової науки. Вісник*. 2011. № 1(64). С. 26-33.

36. Лещенко О. Д. Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 221 с.

§ 1.2. Новому Цивільному процесуальному кодексу України – чотири роки: особливості нового порядку цивільного судочинства

Із початком роботи в Україні нового Верховного Суду, 15 грудня 2017 року, набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року № 2147–VIII, яким зазначені процесуальні кодекси викладено в новій редакції. Це був черговий етап судової реформи як в системі судочинства, так й в процесуальних регламентах його здійснення.

«Сенс судової реформи – швидкий розгляд справ, які перебувають у судах. Кодекси були прийняті не для суддів, щоб вони мали час виробити стратегію і їх вивчити, а для сторін, щоб вони могли швидко та ефективно захистити свої права та свободи», – підкреслив суддя Касаційного цивільного суду О. Ткачук [5].

Проблема швидкого судового розгляду та ефективного судового захисту прав стосується передусім саме цивільного судочинства, адже воно є найпоширенішою і пріоритетною формою судового захисту порушених прав фізичних та юридичних осіб, оскільки саме в системі судів цивільної юрисдикції розглядаються і вирішуються справи, які зачіпають інтереси мільйонів людей, яких держава визнає найвищою соціальною цінністю, а також підприємств, установ та організацій, що забезпечують існування і добробут всіх громадян.

Голова Касаційного цивільного суду Б. Гулько, під час його обрання на цю посаду, зауважував, що «… до ВССУ щодня надходить майже 800 касаційних скарг, люди хочуть захистити свої права. Саме для цього ми повинні організувати належний ефективний процес здійснення правосуддя Верховним Судом, душею та серцем бути вільними у прийнятті справедливих судових рішень» [1].

Попередня редакція Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року діяла 12 років, протягом яких вченими-процесуалістами було запропоновано ряд якісно нових концептуальних змін, спрямованих на підвищення ефективності правосуддя в цивільних справах, зокрема в аспекті доступності правосуддя, його оперативності і ефективності судового захисту порушених прав (лише за останні роки в Україні вийшло ряд монографічних робіт, які стосуються проблем цивільного судочинства в цілому, наприклад, К. Гусаров «Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві», 2011 р., С. Бичкова «Цивільний процесуальний статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження», 2011 р., В. Комаров «Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України», 2012 р., С. Короєд «Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства» 2013 р., І. Ізарова «Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу» 2015 р., О. Ткачук «Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект», 2016 р.). Однак, новий Цивільний процесуальний кодекс України (в редакції Закону від 3 жовтня 2017 року № 2147–VIII) (далі за текстом – ЦПК, новий ЦПК, нова редакція ЦПК, Кодекс) поставив перед вченими-процесуалістами та практиками ряд питань стосовно справжньої мети реформи цивільного судочинства, зокрема її проведення не заради підвищення доступності правосуддя і ефективності судового захисту прав громадян, а саме для розвантаження судової системи від «непотрібних» справ та їх швидкого завершення без розгляду по суті (або взагалі нерозгляду) і передачі до архіву. Крім того, доктринального тлумачення потребували ряд нових процесуальних інститутів, стосовно яких судова практика й донині немає однозначного застосування.

З огляду на зазначене метою цього параграфу дослідження є визначення, на основі доктринального аналізу окремих положень нового ЦПК, «духу» нового порядку цивільного судочинства, встановлення впливу завдання цивільного судочинства на цивільну процесуальну форму захисту прав, а також розкриття природи принципу пропорційності як нової засади цивільного судочинства та характеристики інституту врегулювання спору за участю судді як самостійного завдання нового цивільного судочинства в аспекті забезпечення його ефективності.

Так, оскільки нами раніше, в попередніх публікаціях, приділялася значна увага питанню стосовно завдання цивільного судочинства, тому науковий інтерес становить положення ст. 2 ЦПК, в якій завдання цивільного судочинства зводиться до справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. При цьому Кодексом встановлено, що суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі. Отже, на законодавчому рівні завдання цивільного судочинства нарешті стало вектором для всієї цивільної процесуальної діяльності, на чому ми наполягали ще задовго до цього [12]. Щоправда дещо не зрозуміло, які ще «інші міркуван-

ня» можуть бути в судовому процесі виходячи із загальновизнаного в цивільному процесуальному праві імперативно-диспозитивного методу правового регулювання. Таким чином, при тлумаченні і застосуванні цивільних процесуальних норм суд має керуватися передусім завданням цивільного судочинства. З цього ми й виходимо, аналізуючи інші положення ЦПК.

Після завдання цивільного судочинства в ЦПК одразу закріплено його основні засади (принципи), серед яких, окрім принципу пропорційності, вирізняються принципи забезпечення права на апеляційний перегляд справи та забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом (п. 8, 9 ч. 3 ст. 2). З цих принципів чітко вбачається, що ЦПК гарантує лише перегляд справи в апеляційному порядку, водночас «убезпечує» Касаційний цивільний суд від перегляду судових рішень у випадках, які не передбачені законом. Хоча ця норма відтворює п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України і є своєрідною гарантією на одноразовий повний перегляд справи в апеляційному суді.

Крім того, закріпивши серед засад (принципів) цивільного судочинства принцип верховенства права, законодавець не розкриває його зміст та зобов'язує лише керуватися цим принципом (ч. 1 ст. 10), а справи при цьому розглядати відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 2 ст. 10) та застосовувати при конкуренції норм акт вищої юридичної сили (ч. 6-8 ст. 10). Скоріш за все законодавець мав на увазі використання принципу верховенства права саме при тлумаченні законодавства, на підставі якого суд розглядає справи, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Передбачаючи серед завдань цивільного судочинства захист прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, у ч. 1 ст. 5 ЦПК йдеться про захист, крім наведених, ще й суспільних інтересів, водночас прямо не передбачаючи механізму пред'явлення позовів в інтересах невизначеного кола осіб чи групових позовів (хоча можливість існування таких справ випливає з положень п. 6 ч. 1 ст. 161 ЦПК, згідно з яким судовий наказ може бути видано, якщо заявлено вимогу про повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів).

Заслуговують на увагу окремі нові правила в сфері доказування. Так, ч. 2 ст. 13 ЦПК надає суду право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом. Крім того, у суду також з'являється право витребовувати докази у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів (ч. 7 ст. 81). А обставини, які визнаються учасниками справи, не підлягають доказуванню, якщо суд не має обґрунтованого сумніву щодо достовірності цих обставин або добровільності їх визнання (ч. 1 ст. 82).

Як вже було зазначено вище, виходячи із імперативно-диспозитивного методу правового регулювання, стосовно наведених випадків варто говорити не про «право» суду, а про його «обов'язок». Крім того, виконання судом такого по-

вноваження прямо випливає з необхідності ефективного судового захисту, що є завданням цивільного судочинства, яким має керуватися суд.

ЦПК при цьому зобов'язує учасників справи сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи (п. 2 ч. 2 ст. 43). У підготовчому засіданні суд при цьому з'ясовує, чи повідомили сторони про всі обставини справи, які їм відомі (п. 6 ч. 2 ст. 197), а у судовому засіданні головуючий спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи (ч. 2 ст. 214). Така норма є дещо незрозумілою виходячи із змагальної моделі цивільного процесу (хоча й переслідує правосудні цілі), адже за ЦПК суд не має встановлювати об'єктивну істину у справі, а повинен лише оцінювати наявні в справі докази (ст. 89), подані учасниками справи або витребувані судом у передбачених Кодексом випадках (ч. 1 ст. 13). До того ж, виходячи зі змісту ст. 83 ЦПК, фактично запроваджено процедуру відкриття доказів (докази варто подавати разом із позовною заявою або відзивом) (ч. 1-3, 9 ст. 83), а також передбачено, що докази, не подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї (ч. 8 ст. 83). Останнє положення знімає з суду завдання встановлювати всі обставини справи і перевіряти їх доказами.

Незрозумілими є й процесуальні наслідки пропуску строку, встановленого законом або судом учаснику справи для подання доказів, інших матеріалів чи вчинення певних дій. Адже згідно з ч. 5 ст. 127 ЦПК це не звільняє такого учасника від обов'язку вчинити відповідну процесуальну дію.

В цьому випадку ЦПК не дає відповіді, які процесуальні наслідки наступатимуть у випадку подання доказів з пропуском строку без подання клопотання про поновлення строку як пропущеного з поважних причин.

І незважаючи на те, що завданням розгляду справи по суті є розгляд та вирішення спору на підставі зібраних у підготовчому провадженні матеріалів (ч. 1 ст. 209), проте на стадії розгляду справи по суті ЦПК все ж допускає можливість витребування нових доказів, у випадку коли учасник справи обґрунтував неможливість заявлення відповідного клопотання в межах підготовчого провадження (п. 4 ч. 2 ст. 223). Хоча це й суперечить вищенаведеному завданню розгляду справи по суті (ст. 209).

Незрозумілими також є наслідки ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин. За ч. 8 ст. 178 ЦПК в цьому випадку суд вирішує справу за наявними матеріалами. Разом з тим, враховуючи, що згідно з ч. 5 ст. 127 ЦПК учасник так чи інакше зобов'язаний подати такий відзив з пропуском строку (наприклад, на кілька днів), тому неврегульованими залишаються дії судді при отриманні цього відзиву та його врахування (або неврахування) при ухваленні рішення, навіть якщо такий відзив подано без клопотання про поновлення строку для його подання з наведенням поважності причин.

Така саме ситуація із неврегульованістю дій судді (залишити без розгляду чи взяти до уваги при ухваленні рішення) має місце із поданням відповіді на відзив (ст. 179), коли встановлений судом строк на подання відповіді на відзив пропущено (наприклад, на кілька днів), проте цей документ було подано пізніше, але до ухвалення судового рішення.

Водночас, якщо ч. 8 ст. 178 ЦПК прямо передбачає, що у разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд вирішує справу за наявними матеріалами, то у ч. 2 ст. 191 ЦПК вже закріплено, що

у разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд має право вирішити спір за наявними матеріалами справи. Як же суд має вчинити у випадку подання відповідачем відзиву, який не відповідає вимогам ч. 3-5 ст. 178 ЦПК, Кодекс взагалі не визначає, і тут навряд чи можна застосувати наслідки у вигляді повернення заяви без розгляду за аналогією зі ст. 183 ЦПК.

Дискреційні повноваження суду прослідковуються також й в інших положеннях ЦПК. Так, залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню цивільного судочинства, зокрема: 1) подання скарги на судове рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення; 2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями; 3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер; 4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою; 5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі (ч. 2 ст. 44 ЦПК).

Також встановлено, що якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання (ч. 3 ст. 44).

Лише залишається здогадуватись, як суди будуть застосовувати цю норму, адже це вимагатиме від суддів правильного використання цих дискреційних повноважень. Більше того, за змістом ч. 4 ст. 44 ЦПК суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами та застосовує заходи, передбачені Кодексом. Тому, скоріш за все, використання суддівського розсуду, керуючись принципом верховенства права, тут може бути зведено до мінімуму, оскільки застосування цих заходів у вигляді залишення без розгляду або повернення заяви можна розцінювати як обов'язкове.

Особливий інтерес являє собою таке зловживання процесуальними правами, як подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер. В цьому випадку залишаючи такий позов без розгляду з мотивів його «безпідставності», суд фактично даватиме юридичну оцінку позовним вимогам (їх законності і обґрунтованості) без розгляду справи по суті, що буде порушенням завдання та принципів цивільного судочинства. З цього приводу ми раніше вже неодноразово висловлювались, що для подібних позовів варто встановити спрощений (прискорений) порядок їх вирішення по суті, а не залишати без розгляду, що фактично означатиме відмову в правосудді та суперечитиме ст. 55 Конституції України і Рішенню Конституційного Суду України № 9-зп від 25 грудня 1997 року (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води), згідно з яким частину першу статті 55 Кон-

ституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене.

Залишити позовну заяву без розгляду тепер суд матиме право й у випадку неподання позивачем без поважних причин або без повідомлення причин доказів, витребуваних судом, необхідних для вирішення спору (ч. 10 ст. 84, п. 9 ч. 1 ст. 257 ЦПК), а також за клопотанням відповідача у разі невнесення у визначений судом строк коштів для забезпечення витрат на професійну правничу допомогу (ч. 6 ст. 135 ЦПК).

Суд першої інстанції тепер позбавлений права за власної ініціативою (тобто без відповідного клопотання позивача) залучити до участі у справі співвідповідача (ст. 51 ЦПК), що призводитиме до формальної відмови в позові щодо неналежного відповідача. Це нове положення суперечить завданню цивільного судочинства (ст. 2 ЦПК), ролі головуючого у судовому засіданні (ч. 2 ст. 214 ЦПК) та правилам обов'язкової співучасті на стороні відповідача, коли висновок про права та обов'язки одного відповідача суд не може зробити без встановлення прав та обов'язків іншого відповідача (тобто у випадку неможливості розгляду справи без участі співвідповідача чи співвідповідачів у зв'язку з характером спірних правовідносин (наприклад, при розгляді справ про захист гідності, честі та ділової репутації за участю засобів масової інформації), про що йдеться у п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12.06.2009 № 5.

Таким чином, проаналізовані вище окремі положення ЦПК свідчать про надання суддям дискреційних повноважень з можливістю широкого використання суддівського розсуду з метою виконання завдання цивільного судочинства. А отже, науково-практичний інтерес становить питання впливу нового завдання цивільного судочинства на цивільну процесуальну форму захисту прав в цілому.

Так, новий ЦПК у ст. 2 зобов'язує суд та учасників судового процесу керуватися завданням цивільного судочинства, яким є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

З цього випливає, що завдання цивільного судочинства законодавчо визнано вектором цивільної процесуальної діяльності, яким має визначатися ефективність всього цивільного правосуддя.

Водночас, встановивши вимогу «ефективності» захисту порушених прав, з положень ст. 5 ЦПК стає зрозумілим, що вимога ефективності стосується способу захисту порушеного права, тобто результату правозастосування, а не ефективності безпосереднього процесу здійснення правосуддя, незабезпечення якого може взагалі унеможливити судовий захист.

Крім того, не відомі критерії, з яких варто виходити визначаючи ефективність способу захисту. Мабуть варто виходити із наведених Верховним Судом

України роз'яснень, наведених в «Аналізі практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України», де ефективний спосіб захисту прав означає, що особа має право пред'явити в суді таку вимогу на захист цивільного права, яка відповідає змісту порушеного права та характеру правопорушення. Також не зрозуміло, чи може суд на підставі ст. 5 ЦПК визнати передбачений законом спосіб захисту неефективним для конкретного випадку (наприклад, у справах про захист гідності, честі чи ділової репутації за поширення недостовірної інформації) та застосувати інший спосіб захисту, який буде вважати більш адекватним характеру правопорушення (наприклад, зобов'язати особу вибачитися перед позивачем за поширення щодо нього недостовірної або образливої інформації).

Разом з тим, ст. 5 ЦПК, яка надає суду право (а виходячи з імперативно-диспозитивного методу цивільного процесуального регулювання – це «обов'язок») застосувати інший спосіб захисту, не знімає з суду заборони при ухваленні рішення виходити за межі позовних вимог (ч. 2 ст. 264), які корелюються із способом захисту, який, в свою чергу, позивач має зазначити в позовній заяві в якості змісту позовних вимог (п. 4 ч. 2 ст. 175). Тому застосування судом іншого способу захисту можливе лише в межах позовних вимог (наприклад, при розгляді позовних вимог про виділення члену КСП майнового паю позивач може просити присудити йому конкретне майно, а суд може присудити йому інше майно або грошову компенсацію. Те саме стосується вимог про виділ із частки майна, що є у спільній частковій власності – ст. 364 ЦК України та вимог про припинення права на частку у спільному майні за вимогою інших співвласників – ст. 365 ЦК України. А також вимог про відшкодування шкоди, коли замість вимог потерпілого зобов'язати винну особу відшкодувати шкоду в натурі, суд може стягнути відшкодування збитків у повному обсязі в грошовій формі – ст. 1192 ЦК України).

Крім того, новий ЦПК прямо допускає можливість розгляду в порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами. Це положення виключатиме подальші спори з реєстраційними органами, а відтак підвищуватиметься ефективність судового захисту, як це й задекларовано в завданні цивільного судочинства.

Про ефективний захист також згадується й серед підстав для забезпечення позову, якщо невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити виконання рішення суду або ефективний захист, або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача, за захистом яких він звернувся або має намір звернутися до суду (ч. 2 ст. 149 ЦПК). Це свідчить про послідовність законодавця в застосуванні юридичної термінології та акцентуванні уваги саме на такій вимозі при здійсненні захисту прав.

На забезпечення ефективного виконання завдань цивільного судочинства (своєчасний розгляд справ) та доступності правосуддя спрямовано запровадження в цивільному судочинстві «електронного правосуддя». І в цьому випадку мова іде не лише про використання інтернет-технологій для надіслання судових повідомлень і судових рішень на електронну пошту учасників справи (як це має місце зараз в межах системи «Електронний суд»), а вже про електронне судочинство, в якому вчинення окремих процесуальних дій та реалізація цивільної

процесуальної форми в цілому відбуватиметься через Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему (ст. 14 ЦПК), яка забезпечує вчинення судом інших процесуальних дій, обмін всіма документами (надсилання та отримання документів по справі) в електронній формі, між судами, між судом та учасниками судового процесу, між учасниками судового процесу, а також фіксування судового процесу і участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Навіть суд має проводити розгляд справи за матеріалами судової справи в електронній формі.

Завдання цивільного судочинства як вектор цивільної процесуальної діяльності вплинуло й на порядок доказування. Так, зобов'язуючи учасників справи сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи (п. 2 ч. 2 ст. 43), ЦПК запроваджує інститут письмового опитування учасників справи як свідків (ст. 93). Так, учасник справи має право поставити в першій заяві по суті справи, що ним подається до суду, не більше десяти запитань іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи. Учасник справи, якому поставлено питання позивачем, зобов'язаний надати вичерпну відповідь окремо на кожне питання по суті. Відповіді на запитання подаються до суду учасником справи – фізичною особою, керівником або іншою посадовою особою юридичної особи у формі заяви свідка не пізніш як за п'ять днів до підготовчого засідання, а у справі, що розглядається в порядку спрощеного провадження, – до першого судового засідання. При цьому учасник справи має право відмовитися від надання відповіді на поставлені запитання: 1) з підстав, визначених статтями 70, 71 Кодексу; 2) якщо поставлене запитання не стосується обставин, що мають значення для справи; 3) якщо учасником справи поставлено більше десяти запитань.

Такий новий інститут дещо не відповідає змагальній моделі цивільного судочинства, адже за правилами нового ЦПК суд позбавлений повноважень встановлювати об'єктивну істину, а вирішення справи відбувається виключно на підставі наданих сторонами доказів, наслідки ненадання яких впливають на результат ухвалення рішення по суті спору. Тому невиконання стороною вказаного обов'язку не може мати наслідком її відповідальності, оскільки в змагальному процесі для сторони можуть наступати лише наслідки, пов'язані із доказуванням, які передбачені ст. 81-84 ЦПК.

Розширюючи змагальні права сторін ЦПК запроваджує в цивільне судочинство висновок експерта у галузі права, який мають право подати до суду учасники справи (ст. 114), однак такий висновок надається не за ухвалою про призначення судової експертизи і не має статусу висновку судового експерта, а носить консультативно-роз'яснювальний характер в питаннях щодо застосування аналогії закону чи аналогії права або змісту норм іноземного права, остаточний висновок щодо яких робить суд.

Цікавим видається визначення в новому ЦПК розумності процесуальних строків (ст. 121). Так, суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства. З огляду на те, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ, то такий строк має бути справедливим, а його тривалість (проміжок часу) має визначатися передусім виходячи з відповідної практики Європейського суду з прав людини, але в межах тих граничних строків, визначених ЦПК.

Порівняно із попередньою редакцією ЦПК, в новому Кодексі дещо звужені гарантії доступності правосуддя. Так, зокрема, в ряді випадків заяви не залишаються без руху для усунення недоліків (окрім самої позовної заяви – ст. 185, усувати недоліки якої можна навіть після відкриття провадження – ч. 11 ст. 187), а одразу з цим підстав повертаються заявнику. Це стосується заяв: про забезпечення позову (ч. 9 ст. 153); про видачу судового наказу (при цьому суд відмовляє у видачі судового наказу) (ч. 1 ст. 165); про скасування судового наказу (ч. 6 ст. 170) тощо.

Новий підхід законодавця можна побачити й щодо підстав повернення позовної заяви (ст. 185) та підстав відмови у відкриті провадження у справі (ст. 186). Так, наприклад, позовна заява повертатиметься у випадку: подання непідписаної заяви (або підписаної не уповноваженою особою); порушення правил об'єднання позовних вимог; а також у випадку подання позивачем до цього самого суду інший позов (позови) до цього самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з однакових підстав і щодо такого позову (позовів) на час вирішення питання про відкриття провадження у справі, що розглядається, не постановлена ухвала про відкриття або відмову у відкритті провадження у справі, повернення позовної заяви або залишення позову без розгляду. Відмовити ж у відкритті провадження суд тепер повинен, наприклад, у випадку, якщо у провадженні цього чи іншого суду є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав.

Серед підстав закриття провадження також з'явилися новели. Так, зокрема, тепер суд зобов'язаний закрити провадження у справі, якщо відсутній предмет спору (ст. 255 ЦПК). А серед підстав залишення позовної заяви без розгляду є неподання позивачем без поважних причин витребувані судом докази, необхідні для вирішення спору, а також якщо позивач не вніс кошти для забезпечення судових витрат відповідача і відповідач подав заяву про залишення позову без розгляду (ст. 257 ЦПК).

В наказне провадження знов повертається норма (яка діяла в редакції ЦПК 2004 р. до 2010 року) про безумовне скасування судового наказу у випадку надходження про це від боржника заяви (ст. 171 ЦПК). Це, на наше переконання, затягуватиме остаточне вирішення справи, що не відповідатиме вимозі своєчасності як складової завдання цивільного судочинства, адже повторне звернення заявника до суду з тотожнім позовом в порядку спрощеного позовного провадження може значно відтермінувати (з урахуванням часу на оскарження) в часі захист порушених прав позивача.

Із метою забезпечення вимоги своєчасності судового розгляду практично виправданим є закріплення обов'язку (можливості) в ухвалі про відкриття провадження у справі вирішувати заяви і клопотання позивача, що надійшли разом із позовною заявою, якщо їх вирішення не потребує виклику сторін (включаючи витребування доказів і забезпечення позову), залучати третіх осіб (ч. 2 ст. 187 ЦПК).

Відновлюється дія добре відомого раніше процесуального інституту про надіслання справи за підсудністю (до відкриття провадження у справі), якщо за результатами отриманої судом інформації про зареєстроване місце проживання відповідача буде встановлено, що справа не підсудна цьому суду (ч. 9 ст. 187 ЦПК), що сприятиме більшій доступності до правосуддя.

При відмові позивача від позову та визнанні позову відповідачем суд перевірятиме тепер лише чи не порушує це права інших осіб (ст. 206 ЦПК). Таке саме

правило застосовуватиметься судом й при затвердженні мирової угоди сторін, якій сторони тепер навіть можуть вийти за межі предмета спору (ст. 207 ЦПК). Це є реалізацією диспозитивних засад судочинства приватноправових засад цивільного права.

Нововведенням, яке забезпечує вимогу справедливості, є запровадження механізму ухвалення судом рішення про судові витрати після ухвалення рішення по суті позовних вимог (ст. 246 ЦПК).

Довгоочікуваним стало запровадження спрощеного позовного провадження, у порядку якого мають розглядаються: а) малозначні справи; б) справи, що виникають з трудових відносин; в) будь-яка інша справа, віднесена до юрисдикції суду, за винятком справ, зазначених у частині четвертій цієї статті (не можуть бути розглянуті справи у спорах: що виникають з сімейних відносин, крім спорів про стягнення аліментів та поділ майна подружжя; щодо спадкування; щодо приватизації державного житлового фонду; щодо визнання необґрунтованими активів та їх витребування відповідно до глави 12 цього розділу; в яких ціна позову перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб) (ст. 274 ЦПК). При цьому суд розглядає справу в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення сторін за наявними у справі матеріалами, за відсутності клопотання будь-якої зі сторін про інше. За клопотанням однієї із сторін або з власної ініціативи суду розгляд справи проводиться в судовому засіданні з повідомленням (викликом) сторін (ч. 5 ст. 279 ЦПК).

Із наведеного переліку справ випливає, що справи про розірвання шлюбу не можуть розглядатися в порядку спрощеного позовного провадження; на них поширюється виключно загальний позовний порядок з проведенням підготовчого засідання. Доцільність такого порядку викликає обґрунтовані зауваження.

У новому ЦПК зберігся інститут заочного рішення, яке можу ухвалюватися як при розгляді справ за правилами загального, так й спрощеного позовного провадження (ст. 281 ЦПК).

Отже, як ми побачили, завдання цивільного судочинства пронизують всю цивільну процесуальну форму і ним зобов'язані керуватися суд та учасники судового процесу. Водночас діяльність останніх в судовому процесі підпорядкована визначеним у ч. 3 ст. 2 ЦПК основним засадам (принципам) цивільного судочинства, абсолютно новим серед яких став принцип пропорційності, який до цього часу вже набув широкого поширення зокрема в практиці Європейського суду з прав людини.

У цьому аспекті слушно зауважив Ю. Притика, що міжнародний процесуальний публічний порядок, який утворюють міжнародні стандарти, принципи, норми, що гарантують справедливий судовий розгляд, вплинув й на публічні засади цивільного процесу України, змістом яких є, зокрема, гарантування дотримання та забезпечення обов'язкових стандартів справедливого судового розгляду, зокрема, права на доступ до суду, верховенства права, принципів правової визначеності та пропорційності [19, с. 11].

Зазначені публічно-правові засади й були закладені у розробленому Радою з питань судової реформи проекті нової редакції ЦПК, ГПК та КАС України, які було прийнято в новій редакції Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року № 2147–VIII. Вище ми вже звертали увагу, що новий ЦПК передбачив чимало новел, які вже давно напрацьовувались цивільною

процесуальною наукою, зокрема в рамках досліджень питань уніфікації та диференціації судових процедур. Адже саме диференціація судових процедур та їх адекватність меті вирішення конкретного процесуального питання покликана підвищити ефективність цивільного судочинства з огляду на матеріально-правові та процесуальні особливості певних категорій справ. А відтак, цивільний процес має бути гнучким, тобто передбачати найбільш оптимальні шляхи досягнення завдання цивільного судочинства, що має бути забезпечено передусім імплементацією в цивільне судочинство України публічно-правових засадах міжнародного процесуального публічного порядку, основні з яких були оприлюднені ще у Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя (1981 р.) та стосовно принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення судової системи (1984 р.).

Враховуючи вищенаведені публічно-правові засади в новій редакції ЦПК України до основних принципів (засад) цивільного судочинства на законодавчому рівні вперше й було віднесено "пропорційність" (п. 6 ч. 3 ст. 2 ЦПК), яка передбачає визначення судом порядку здійснення провадження у справі з огляду на: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями тощо (ст. 11 ЦПК).

В юридичній літературі принцип пропорційності визнається однією з вимог верховенства права і має істотне значення для судочинства. Зазначається, що принцип пропорційності, на відміну від інших загальноправових принципів, спрямований безпосередньо на визначення необхідності втручання державних органів у права та свободи осіб, ступеня такого втручання і має на меті захист прав та свобод від надмірного правообмеження [7, с. 90-91]. Базовими категоріями, які розкривають природу принципу пропорційності, є категорії «обмеження» та «баланс» [20, с. 71].

Науковці також визначають принцип співрозмірності (пропорційності) як загальний, універсальний принцип права, який вимагає співрозмірного обмеження прав та свобод людини для досягнення публічних цілей. Принцип співрозмірності є українською назвою принципу пропорційності (principle of proportionality), прийнятого в праві ЄС. Згідно з принципом співрозмірності (пропорційності) органи влади, зокрема, не можуть покладати на громадян зобов'язання, які перевищують межі необхідності, що випливають із публічного інтересу, для досягнення цілей, яких вимагається досягнути за допомогою застосовуваної міри (або дій владних органів). Відповідно, застосовувана міра повинна бути пропорційною (повинна відповідати) цілям. Суд ЄС зазначив, що якщо встановлені зобов'язання не пропорційні цілям, то міра повинна бути анульована. Принцип пропорційності дозволяє встановлювати обмеження, які не вносять розлад у здійснення суб'єктивного цивільного права, надає можливість йому здійснюватись у гармонії із суспільними інтересами та правами інших осіб. Цей принцип висуває критерій межі (результату) дій або рішень: вони не повинні виходити за межі відповідної мети. Принцип пропорційності передбачає вибір розумних, найбільш ефективних заходів для досягнення мети і завжди застосовується в сукупності з принципом справедливості [14, с. 48].

Принцип пропорційності останнім часом згадується в рішеннях Європейського суду з прав людини та Конституційного і Верховного судів України. Науковці теж досліджують цей принцип в аспекті його застосування Європейським судом з прав людини та Конституційним Судом України. Проте, його універсальне розуміння для юрисдикційної діяльності, включаючи й цивільне судочинство, як в науковій літературі, так й законодавстві та судовій практиці відсутнє.

Так, наприклад, Конституційний Суд України в своєму Рішенні від 8 квітня 2015 року № 3-рп/2015 (у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171-2 Кодексу адміністративного судочинства України) зазначив, що встановлюючи обмеження права на апеляційне та касаційне оскарження судових рішень, законодавець повинен керуватися такою складовою принципу верховенства права, як пропорційність. За правовою позицією Конституційного Суду обмеження прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним. Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що держава має право встановлювати певні обмеження права осіб на доступ до суду; такі обмеження мають переслідувати легітимну мету, не порушувати саму сутність цього права, а між цією метою і запровадженими заходами має існувати пропорційне співвідношення (пункт 57 Рішення у справі «Ашингдейн проти Сполученого Королівства» від 28 травня 1985 року, пункт 96 Рішення у справі «Кромбах проти Франції" від 13 лютого 2001 року). Обмеження має встановлюватися виключно Конституцією та законами України; переслідувати легітимну мету; бути обумовленим суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційним та обґрунтованим. Застосовані за принципом пропорційності обмеження можуть бути встановлені тільки тоді, коли вони є необхідними та відповідають цілям і загальним інтересам, які визнані Європейським Союзом, або потребі захистити права і свободи інших осіб.

У розбудову принципу пропорційності неабияких зусиль доклав Європейський суд з прав людини. Дослідники підкреслюють, що при цьому Суд послідовно вирішував чотири групи питань: 1) чи було передбачене законом те обмеження (втручання), що заперечується; 2) чи переслідувало воно одну з легітимних цілей, зазначених у ЄКПЛ; 3) чи було воно необхідним у демократичному суспільстві; 4) чи було воно співрозмірним тій правомірній меті, якої досягали [13, с. 147].

Враховуючи, що переважною сферою використання балансу інтересів є рівновага між інтересами людини і суспільства, тому саме в такому контексті формулюються основні позиції Європейського суду, в рішеннях якого зазначений критерій отримав назву принципу пропорційності [6, с. 44].

В аспекті рішень Європейського суду з прав людини при тлумаченні Конвенції Суд прагне до визначення рівноваги між різними правами та інтересами (мається на увазі як рівновага між правами окремого індивіда та суспільними або державними інтересами, так і баланс між правами окремих осіб, інтереси захисту яких суперечать один одному). По суті, принцип пропорційності, який застосовується Судом при тлумаченні Конвенції, передбачає наявність цілої низки вимог до правових актів держави, що регулюють поведінку індивіда. Вони не можуть бути свавільними, нерозумними, несправедливими, необґрунтованими або зумовленими примхами законодавців. Обрані засоби мають органічно та ра-

ціонально співвідноситися з бажаним результатом, досягнення якого реалізується прийняттям державного рішення. Найбільше уваги Суд приділяє перевірці пропорційності застосованих заходів і поставленої мети [21, с. 530].

Принцип пропорційності також доволі активно застосовується в практиці Суду Європейських Співтовариств. В його основу покладено оцінку відповідності заходів, які необхідно вжити, поставленим цілям. Цей принцип застосовується в залежності від конкретної справи, яку можна віднести до однієї з таких груп: оскарження юридичною чи фізичною особою певних адміністративних дій, в результаті яких, на думку цієї особи, було істотно обмежено її права; оскарження санкцій, які, на думку позивача, є надмірними; оскарження напрямків діяльності певного адміністративного органу, що порушують принцип пропорційності, наприклад, витрачені зусилля або витрачені кошти не відповідають результату [15, с. 17-21].

Використовуючи цей принцип, судді поступово (від рішення до рішення) розробляють систему критеріїв про межі правомірного втручання законодавця в те чи інше право [17, с. 332].

Враховуючи юрисдикційний характер цивільного процесу, слушною видається думка, що в цивільному судочинстві варто визнати не тільки баланс публічного і приватного інтересу, але і баланс приватних інтересів окремих суб'єктів цивільного судочинства, що складає важливий змістовний аспект верховенства права. Дотримання балансу інтересів науковці розглядають основним критерієм справедливості процедури розгляду цивільної справи. На основі балансу інтересів ґрунтуються ідея правової допомоги окремим суб'єктам; правила про розподіл тягаря доказування; встановлення доказових презумпцій для захисту сторони, що перебуває в більш уразливому становищі; заходи дисциплінування учасників цивільного обігу та забезпечення належної турботи про оформлення своїх прав; міри стимулювання правозгідної поведінки тощо [6, с. 45].

Провідні вчені-процесуалісти принцип пропорційності (поряд із принципами верховенства права, права на суд, правової визначеності) відносять до загальновизнаних принципів і норм цивільного судочинства і вважають, що цей принцип спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються. З огляду на це доктринальні характеристики цього принципу з точки зору системи його вимог у площині правозастосування зводяться до такого: мета встановлення певних обмежень має бути легітимною й істотною; обмеження, що переслідують істотну мету, мають бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими; при застосуванні обмежень має забезпечуватися розумний баланс приватних і публічних інтересів [13, с. 146-147].

Окремі науковці принцип пропорційності цивільного судочинства визначають як загальну вимогу, що забезпечує право сторін процесу визначити порядок розгляду справи відповідно та співрозмірно розміру позовних вимог судовим витратам, що вони очікують понести, та можливого строку розгляду справи судом. Зміст цього принципу повинен реалізовуватися під час обрання заявником та відповідачем (боржником) процедури розгляду справи, а також під час розподілу судом судових витрат, понесених сторонами, виходячи з їх співрозмірності та відповідності обставинам справи [10, с. 129].

Відповідно до цього принципу під час розгляду справи у порядку цивільного судочинства та ухваленні рішення у справі цілі обмежень прав людини повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються [22, с. 38].

Новий ЦПК як цивільну процесуальну діяльність в цілому, так й окремі процесуальні дії, прив'язує до завдання цивільного судочинства, яке має досягатися при розгляді кожної окремої справи раціональними шляхами, зобов'язуючи при цьому суд керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі (ч. 2 ст. 2).

Саме виходячи з наведених засад нова редакція ЦПК визначає механізм реалізації принципу пропорційності. Так, принцип пропорційності за новою редакцією ЦПК стосується передусім умов застосування загальнопозовного або спрощеного позовного провадження (ч. 4 ст. 19). Водночас в новому ЦПК застосування принципу пропорційності цим не обмежується. Згаданим принципом суд має керуватися й при вчиненні ряду інших процесуальних дій. Зокрема, суд може зменшити розмір витрат на правничу допомогу або на оплату експерта при порушенні вимог щодо їх співмірності (ст.ст. 137, 139). Принцип пропорційності знаходитиме свою реалізацію й під час застосування судом при забезпечені позову зустрічного забезпечення (ст. 154), а також при встановленні судом розумних строків для вчинення процесуальних дій (ст. 121) тощо. Про застосування принципу пропорційності при вирішенні зазначених процесуальних питань йдеться й у юридичній літературі [8, с. 11].

Проте, передбачені новою редакції ЦПК випадки реалізації принципу пропорційності при законодавчому регулюванні порядку відправлення правосуддя в цивільних справах не повністю охоплюють цивільно-процесуальні відносини, залишаючи значний резерв для використання цього принципу при реалізації завдання цивільного судочинства.

Так, дійсно, в новому ЦПК зважаючи на принцип пропорційності суд вирішує передусім питання про застосування спрощеного позовного провадження. В цьому випадку обмеження застосування щодо справи сторін загальнопозовного порядку її вирішення із забезпеченням сторонам (зокрема відповідачу) всіх можливих процесуальних гарантій, передбачених цивільною процесуальною формою при розгляді справи в загальнопозовному порядку, адже процесуальне регулювання такого спрощеного порядку позовного провадження передбачає необхідні і достатні гарантії сторонам та ефективні процесуальні механізми, які є оптимальними для ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав в певних категоріях справ, що є необхідним і достатнім для забезпечення виконання завдання цивільного судочинства й без використання всіх процесуальних інструментів загальнопозовного провадження. Адже, визначаючи завдання цивільного судочинства вектором цивільної процесуальної діяльності, нова редакція ЦПК зобов'язує суд при розгляді кожної окремої справи досягати завдання цивільного судочинства раціональними шляхами (ч. 2 ст. 2). В цьому випадку й виявляється пропорційність між застосованим судом спрощеним позовним провадженням та виконанням при цьому завдання цивільного судочинства; пропорційність між процесуальною економією та ефективністю та оперативністю судового захисту.

Новим напрямом реалізації принципу пропорційності варто визнати й право суду (у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інте-

ресу особи, яка звернулася до суду) відповідно до викладеної в позові вимоги визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону. Таке нове положення нового ЦПК може дати можливість застосування таких способів захисту прав, як, наприклад, заборона власнику земельної ділянки наближатися на певну відстань до паркану сусідньої земельної ділянки. І саме при застосуванні подібних способів захисту чи не єдиним критерієм оцінки їх ефективності та адекватності буде виступати принцип пропорційності (в його розумінні Європейським судом з прав людини).

Водночас принцип пропорційності мав би лягти в основу реалізації судом процесуальної активності з метою справедливого забезпечення формальної рівності між сторонами з різним майновим станом (здатність отримати платну кваліфіковану правову допомогу), що з огляду на існуючу змагальну модель та межі судового розгляду фактично впливає на реальність судового захисту (тобто виконання завдання цивільного судочинства); справедливого розподілу між ними обов'язку доказування; більш активного виконання судом інструктивних, вказівних та забезпечувальних повноважень. Адже та процесуальна активність суду, яка має місце, наприклад, у справах окремого провадження та у сімейних спорах з метою захисту інтересів дітей, не забезпечує виконання судом правосудних завдань в інших категоріях спорів.

Тому наведені нами вище обмеження змагальних засад цивільного судочинства будуть справедливими, виправдані правосудною метою встановлення всіх обставин справи з метою застосування ефективного способу захисту порушених права і свобод (як це вимагає завдання цивільного судочинство), не внесуть розлад у реалізації сторонами їхнього права на судовий захист, їхніх процесуальних прав і виконання обов'язків та будуть необхідними для виконання завдання цивільного судочинства з огляду на встановлення обов'язку суду та сторін керуватися цим завданням.

Проаналізовані вище процесуальні категорії є основними для цивільного судочинства: вони визначають вектор розвитку цивільної процесуальної діяльності, спрямовують рух цивільної справи на тій чи іншій стадії процесу на досягнення певної процесуальної мети тощо. Водночас при характеристиці мети і завдань цивільного судочинства ми не досліджували мету попереднього судового засідання з огляду на необов'язковий формальний характер останнього [12, с. 109-144, 315-348], яка мала б зводитись в першу чергу до "врегулювання спору" до судового розгляду по суті.

Таке дослідження, на нашу думку, для наочності варто проводити в порівняльному аспекті – шляхом порівняння положень попередньої редакції ЦПК (в редакції 2004 року) з новим Кодексом з метою з'ясування відповідності мети підготовчого провадження завданню цивільного судочинства в цілому. Для цього спочатку здійснимо невеликий науково-практичний аналіз відповідних положень ЦПК в попередній редакції. Так, ми пам'ятаємо, що редакція ЦПК до грудня 2017 року (редакція 2004 року) передбачала можливість закінчення цивільної справи на стадії попереднього судового засідання (що охоплювалось загальною кінцевою метою цивільного судочинства), а метою цієї стадії процесу Кодекс визначав «з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного та швидкого вирішення справи» (ч. 1 ст. 130 попередньої редакції ЦПК), проте в завданні цивільного судочинства, визначеного ст. 1 раніше чинного ЦПК, було відсутнє посилання на «забезпечення можливості врегулювання спору до судового розгляду» або, наприклад, «сприяння мирному

врегулюванню спору». Разом з тим, таке самостійне завдання цивільного судочинства випливало з положень ст.ст. 130, 175 ЦПК 2004 року та здійснювалось у формі відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем, укладенням сторонами мирової угоди або передачі спору на розгляд третейського суду. Окремо на меті «врегулювання спору» наголошувалось й при укладенні мирової угоди. А відмова позивача від позову, визнання позову відповідачем були можливі протягом усього часу судового розгляду (ст. 174 ЦПК 2004 року). При цьому, починаючи розгляд справи по суті, головуючий мав з'ясувати, чи підтримує позивач свої вимоги, чи визнає відповідач вимоги позивача та чи не бажають сторони укласти мирову угоду або звернутися для вирішення спору до третейського суду (ч. 1 ст. 173 попередньої редакції ЦПК).

Отже, ЦПК в редакції 2004 року не розглядав в якості самостійного завдання цивільного судочинства «врегулювання спору», хоча за змістом ч.ч. 1, 6 ст. 130 раніше чинного ЦПК «з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду» було первинною метою попереднього судового засідання, недосягнення якої орієнтувало суд на досягнення другої мети – «забезпечення правильного та швидкого вирішення справи». Проте, наведені вище форми «врегулювання спору» (крім мирової угоди) не можна було віднести до такого врегулювання, оскільки «врегулювання спору», на відміну від його «вирішення», здійснювалося не судом, а самими сторонами спору, які між собою вирішували протиріччя, знаходили вирішення спірної ситуації тощо. Звісно ж, що таке «врегулювання спору» могло відбуватися за участю судді в межах вищенаведених форм, проте це не змінювало суті цього поняття та такої діяльності.

Сьогодні ж, з урахуванням дії вже нової редакції ЦПК, питання дослідження процесуальної категорії «врегулювання спору» набуває нового змісту, адже новий ЦПК теж не виділяє серед завдання цивільного судочинства «врегулювання спору» (ст. 2) та навіть вже не розглядає останнє в якості завдання чи мети підготовчого провадження (ст.ст. 189, 196), хоча й передбачає обов'язок суду під час розгляду справи по суті «сприяти примиренню сторін» (ч. 5 ст. 211).

Водночас новий ЦПК запровадив нову форму реалізації «врегулювання спору» – проведення врегулювання спору за участю судді, що здійснюється на підставі процесуального договору у вигляді взаємної згоди сторін (ч. 1 ст. 201) з можливістю однієї зі сторін одностороннього припинення такого врегулювання (п. 1 ч. 1 ст. 204).

Таку новелу нового ЦПК окремі науковці і практики вже назвали «медіацією». І хоча про розвиток медіативного напряму (з огляду на відсутність для цього законодавчих підстав) в цивільному судочинстві говорити передчасно, проте науковий інтерес для розуміння концепції нового цивільного судочинства становить пошук відповіді на питання про місце і ефективність «врегулювання спору за участю судді» серед інших форм «врегулювання спору» та з'ясування місця останнього як процесу і результату в завданні цивільного судочинства за новим ЦПК. Адже, як слушно зауважують окремі науковці, що акцент повинен бути зроблений на меті цивільного судочинства, що сприятиме визначенню місця примирних процедур у цивільному процесі [2, с. 118].

Постановка питання в такій площині стосовно місця врегулювання спору серед завдань цивільного судочинства зумовлена й тим, що нова редакція ЦПК завдання цивільного судочинства в цілому (ч. 1 ст. 2) та завдання розгляду справи по суті (ст. 209) зводить до «розгляду та вирішення спору», залишаючи поза увагою випадки та процесуальні і матеріально-правові наслідки закінчення ци-

вільної справи без розгляду її по суті (мирова угода сторін, відмова від позову, залишення позову без розгляду за заявою позивача).

Передусім варто з'ясувати зміст поняття «врегулювання спору», яке застосовується в новій редакції ЦПК, та можливі види і форми його прояву в цивільному судочинстві.

Так, аналіз положень нового ЦПК свідчить, що законодавець розмежовує такі види «врегулювання спору», як досудове (позасудове) і судове. Так, зокрема, новий ЦПК містить ст. 16 «Основні положення досудового врегулювання спору», в якій передбачено, що сторони вживають заходи для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом. Особи, що порушили права і законні інтереси інших осіб, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення претензії чи позову.

Про дії сторін щодо досудового вирішення спору згадується й при розподілі судових витрат між сторонами (п. 4 ч. 3 ст. 141). Відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору необхідно зазначати в позовній заяві (п. 6 ч. 3 ст. 175). Про позасудове врегулювання спору йдеться й у п. 2 ч. 1 ст. 70, де передбачено, що не можуть бути допитані як свідки: особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з наданням професійної правничої допомоги або послуг посередництва (медіації) під час проведення позасудового врегулювання спору, - про такі відомості. Крім того, до постановлення ухвали про відкриття провадження, позовна заява повертається, коли від позивача надійшла заява про врегулювання спору (п. 3 ч. 4 ст. 185 нового ЦПК).

Судове врегулювання спору за новим ЦПК відбувається після відкриття провадження у справі та здійснюється судом в межах реалізації останнім його інструктивних, вказівних та забезпечувальних повноважень відповідно до ч. 5 ст. 12 ЦПК, згідно з п. 2 якого суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, сприяє врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами.

При цьому, за новою редакцією ЦПК судове врегулювання спору знаходить свій вияв у таких формах: а) укладення сторонами мирової угоди; б) передача сторонами справи на розгляд третейського суду; в) проведення врегулювання спору за участю судді (п. 2 ч. 2 ст. 197 ЦПК).

Отже, як бачимо, на відміну від попередньої редакції ЦПК 2004 року, за своїм змістом новий ЦПК (в редакції 2017 року) не відносить «відмову позивача від позову» та «визнання позову відповідачем» до форм судового врегулювання спору. І це логічно, адже «врегулювання спору» це спільна діяльність обох сторін спору щодо усунення правового конфлікту, а не одностороння дія однієї сторони (відмова позивача від позову, визнання позову відповідачем), що є лише проявом диспозитивних прав сторони, якою юридично не оформлюється врегулювання спору на основі взаємних поступок. Водночас не виключено, що відмова від позову чи визнання позову може бути наслідком позапроцесуальної домовленості сторін по врегулюванню спору шляхом уступки однієї зі сторін чи їх особистих взаємних домовленостей. Хоча окремі науковці розглядають відмову від позову та визнання позову відповідачем саме в якості результату примирних процедур [18, с. 157].

Варто зауважити, що за наслідками відмови позивача від позову та визнання позову відповідачем або подання позивачем заяви про залишення позовної заяви без розгляду спір сторін не «вирішується» (в розумінні ч. 1 ст. 2 нового ЦПК) і не «врегульовується» (в розумінні п. 2 ч. 5 ст. 12 нового ЦПК), хоча й в

розумінні цивільного судочинства правовий конфлікт «погашається» шляхом завершення справи. Тому сформульоване у ч. 1 ст. 2 нового ЦПК завдання цивільного судочинства має бути спрямоване не на «ефективний захист порушених прав», а в першу чергу саме на «усунення правового конфлікту, зумовленого порушенням цивільної процесуальної діяльності», а вже потім на «здійснення ефективного захисту порушених прав», на чому ми вже неодноразово наголошували в своїх попередніх публікаціях [11, с. 118].

З положень нового ЦПК випливає, що як укладення мирової угоди (ст. 207), так й відмова від позову і визнання позову (ст. 206), можуть бути результатом не лише підготовчого провадження (ст. 200) чи судового розгляду (п. 1 ч. 2, ч. 7 ст. 49), тобто на будь-якій стадії судового процесу в суді першої інстанції, але й процедури врегулювання спору за участю судді (ст.ст. 201–205), яка припиняється, зокрема, у разі укладення сторонами мирової угоди та звернення до суду із заявою про її затвердження або звернення позивача до суду із заявою про залишення позовної заяви без розгляду, або в разі відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем (п. 4 ч. 1 ст. 204), в результаті чого суд повертається на стадію підготовчого провадження і в загальному порядку вирішує відповідне процесуальне питання (або затвердження мирової угоди, або залишення позовної заяви без розгляду, або закриття провадження у зв'язку із відмовою позивача від позову чи ухвалення рішення внаслідок визнання позову відповідачем).

Саме процедура врегулювання спору за участю судді, як новела нової редакції ЦПК, вимагає детального дослідження її процесуальної природи з точки зору доцільності запровадження і ефективності застосування, для чого необхідним є з'ясування мети цієї процедури та засобів її досягнення.

Мета процедури врегулювання спору за участю судді прямо у главі 4 не визначена, проте її відповідно до ч. 3 ст. 203 нового ЦПК суддя має роз'яснити сторонам. Зважаючи на положення ч.ч. 2, 4 ст. 203 можна дійти висновку, що завданням судді є вчинення необхідних дій, направлених на мирне врегулювання сторонами спору, а метою процедури врегулювання спору за участю судді є досягнення сторонами мирного врегулювання спору, що може проявлятися у відповідних формах, передбачених п. 4 ч. 1 ст. 204 нового ЦПК (тобто, або укладення сторонами мирової угоди; або звернення позивача до суду із заявою про залишення позовної заяви без розгляду; або відмови позивача від позову; або визнання позову відповідачем).

Далі слідує, якщо у цієї процедури є мета і регламентовано її порядок в межах норм ЦПК, то є підстави говорити про стадійний (в мажах цивільного судочинства в цілому) характер цієї процедури. А враховуючи, що за змістом глави 3 «Підготовче провадження» (зокрема п.п. 2, 14 ч. 2 ст. 197) та глави 4 «Врегулювання спору за участю судді» (зокрема ст.ст. 204, 205) суд може прийняти рішення про проведення процедури врегулювання спору за участю судді лише в «підготовчому засіданні» і лише із встановленням певного порядку та на чітко визначений строк, на який зупиняється провадження у справі (п. 5 ч. 1 ст. 251, п. 4 ч. 1 ст. 253), а також враховуючи те, що рішення суду про проведення процедури врегулювання спору за участю судді не входить до переліку рішень, які постановляє суд «за результатами підготовчого засідання» (ст. 200), якими закінчується підготовче провадження (ч. 2 ст. 189), то це дає підстави віднести процедуру врегулювання спору за участю судді до факультативної підстадії в межах стадії підготовки справи до судового розгляду (підготовчого провадження), хоча

цей інститут й виокремлено окремо від глави 3 в самостійну главу 4. Крім того, згідно з ч. 1 ст. 201 ЦПК врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті. А стадія розгляду справи по суті призначається після закриття підготовчого провадження за результатами підготовчого засідання (п. 3 ч. 2 ст. 200 ЦПК).

Такий висновок про віднесення вказаного інституту до підстадії в межах стадії підготовчого провадження дає нам підстави зробити інший висновок про те, що врегулювання спору за участю судді не може бути проведено у випадку, коли за правилами ЦПК справа розглядатиметься в порядку спрощеного позовного провадження (глава 10), адже при розгляді справ в такому спрощеному порядку «підготовче засідання» не проводиться (ч. 3 ст. 279). А відтак, згідно із п.п. 2, 14 ч. 2 ст. 197 ЦПК питання проведення врегулювання спору за участю судді не з'ясовується та строки і порядок його проведення не встановлюються. Таким чином, наприклад, сторони у справах, що виникають з трудових відносин, які в безумовному порядку підлягають розгляду виключно в порядку спрощеного позовного провадження (ч. 4 ст. 19, п. 2 ч. 1 ст. 274, ч. 7 ст. 277 ЦПК), будуть позбавлені можливості використати інститут врегулювання спору за участю судді, хоча саме в таких категоріях справ, за досвідом, наприклад Республіки Білорусь, спори завершуються саме завдяки медіативним механізмам.

Водночас викликає критичні зауваження відсутність в новому ЦПК можливості застосування інституту врегулювання спору за участю судді під час апеляційного провадження, за наявності права сторін укласти мирову угоду на будь-якій стадії судового процесу (ч. 2 ст. 207, ст. 373 ЦПК). Можливо, законодавцю в цьому питанні варто було використати зарубіжний досвід, наприклад Республіки Казахстан, де можливість врегулювання спору в порядку медіації за участю чи без участі судді передбачена також й в судах апеляційної та касаційної інстанцій [3].

Таким чином, в межах сформульованої нами вище першочергової мети цивільного судочинства («усунення правового конфлікту, зумовленого порушенням цивільної процесуальної діяльності») поряд із завданням цивільного судочинства – «розгляд і вирішення справ» має існувати паралельне завдання – «сприяння врегулюванню спору між сторонами». І саме це завдання має займати перше місце, а «вирішення справи» має розцінюватися як другорядне завдання за ч. 1 ст. 2 ЦПК, виконання якого має наступати лише за умови неможливості мирного врегулювання між сторонами спору і припинення у зв'язку з цим справи.

Адже за відсутності законодавчо запровадженого інституту медіації, на сьогодні саме судам за новим ЦПК фактично доводиться виконувати медіативні функції, а відтак найбільш ефективним способом виконання цього завдання та захисту порушених чи оспорюваних прав обох сторін має стати мирне врегулювання спору між сторонами як єдина мета врегулювання спору за участю судді.

При цьому, як слушно зауважує О.В. Ісаєнкова (на прикладі РФ), що при медіації як раз й вирішується більш вузьке завдання – «внесення ясності в правовідносини між суб'єктами цивільного процесу шляхом врегулювання спору, а не його вирішення» [9]. Тому медіацію справедливо розглядають як механізм реалізації мети цивільного судочинства [16].

Запровадження такої процедури за взаємною згодою сторін саме в межах підготовчого провадження (тобто після порушення цивільної процесуальної діяльності) має й об'єктивне пояснення, оскільки нерідко лише після спілкування з судом сторони отримують більш очевидне бачення картини спору, дізнаються

про свої шанси на успіх, отримують більш правильне уявлення про витрати часу і коштів, які їм варто понести при намаганні добитися ухвалення судом рішення по суті спору [4, с. 167].

Залишається сподіватися, що таке розуміння завдань цивільного судочинства в новому ЦПК як законодавцем, так й суддями, сприятиме формуванню та розвитку медіативних засад в цивільному судочинстві України, адже при «вирішенні» справи суддя має працювати з доказами і нормами права та ухвалює рішення, яке фактичний конфлікт між сторонами навряд чи вирішить, а в процедурі «врегулювання спору за участю судді» на перший план мають виноситися інтереси та потреби сторін, з урахуванням яких й має досягатися сторонами мирне врегулювання спору (на підтвердження цьому ч. 6 ст. 203 нового ЦПК прямо передбачає, що суддя не має права надавати сторонам юридичні поради та рекомендації, надавати оцінку доказів у справі). Тобто, мова йде переважно про психологічну діяльність судді та суддівський розсуд. Для цього законодавець навіть допустив можливість сторін при укладенні мирової угоди вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб та не суперечить закону (ч.ч. 1, 5 ст. 207 ЦПК). А це дозволить використання в процедурі врегулювання спору за участю судді саме медіативних, а не юридичних засад, що більшим чином забезпечить інтереси та потреби сторін та сприятиме скорішому погашенню між ними існуючого конфлікту, в якому обидві сторони будуть у виграшному становищі. Тому, в кінцевому підсумку, в судовій статистиці це має суттєво підвищити співвідношення між припиненими справами (залишеними без розгляду позовними заявами за бажанням позивача або закритими провадженнями у зв'язку із укладенням сторонами мирової угоди чи відмовою поповича від позову) та «вирішеними» справами (з ухваленням рішення суду по суті спору без визнання позову відповідачем).

Але незважаючи на такі позитивні сподівання неможна припиняти подальшу наукову дискусію щодо доцільності запровадження інституту врегулювання спору за участю судді в межах цивільного судочинства, адже за новим ЦПК основна мета цієї «під стадії» в підготовчому провадженні – досягнення сторонами мирного врегулювання спору – досягатиметься в процедурі врегулювання спору за участю судді у разі укладення сторонами мирової угоди та звернення до суду із заявою про її затвердження або звернення позивача до суду із заявою про залишення позовної заяви без розгляду, або в разі відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем. А такі процесуальні дії, як відомо, можливі як під час підготовчого провадження, так й під час судового розгляду (більше того, ч. 5 ст. 211 ЦПК прямо передбачено, що під час розгляду справи по суті суд сприяє примиренню сторін), а укладення мирової угоди взагалі допускається на будь-якій стадії процесу. Це, на нашу думку, свідчить не на користь запровадження процедури врегулювання спору за участю судді, яка може використовуватися недобросовісною стороною з метою затягування вирішення судом спору. Крім того, з огляду на запроваджену Конституцією України монополію представництва інтересів в суді виключно адвокатами, потреба участі судді в процедурі врегулювання спору зводиться до мінімуму та вимагає запровадження такої процедури лише за участю адвокатів (медіаторів). А таку процедуру доцільно вивести за межі цивільного судочинства (ухваливши відповідний закон про медіацію), визнавши в окремих категоріях спорів її обов'язковий досудовий характер (на що вже науковці звертали увагу [23, с. 139-141]) як передумову реалізації права на звернення до суду. Хоча, нажаль, прийнятий парламентом в першому читанні

проект закону України «Про медіацію» від 19 травня 2020 року № 3504 не передбачає обов'язкового досудового характеру медіації, а встановлює її проведення лише за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації.

Таким чином, проаналізовані вище окремі положення нового ЦПК свідчать про надання суддям дискреційних повноважень з можливістю широкого використання суддівського розсуду при виконанні, з одного боку, завдання цивільного судочинства, а з іншого боку, при застосуванні процесуальних норм, які дозволяють суддям як виконати це завдання, так й самоусунутися від з'ясування всіх обставин справи або взагалі залишати позовні заяви без розгляду, відмовляючи фактично в праві на правосуддя. Яким чином і на чию користь (громадян чи судової системи) застосовуватимуться вказані положення ЦПК, покаже час, хоча вже зараз ми бачимо, що новий ЦПК, через деякі колізії правових норм, дозволяє суддям, за наявності їх бажання, використовувати надані дискреційні повноваження (зокрема, приймати подані з порушенням строку докази; не залишати без розгляду позов в результаті неподання позивачем доказів чи зловживання ним процесуальними правами тощо) та належно виконувати правосудні завдання, забезпечуючи ефективний судовий захист порушених прав як позивача, так й відповідача, а не формально відмовляти в правосудді, адже швидко завершити справу (шляхом залишення позову без розгляду з формальних міркувань) для судді набагато легше, ніж встановлювати дійсні права і взаємовідносини сторін і шукати ефективні способи захисту прав, а це без процесуальної активності і процесуальної заінтересованості конкретного судді буде неможливо.

Проаналізовані новели нової редакції ЦПК свідчать, що більшість з них виправдані практикою, відповідають завданню цивільного судочинства. Більше того, завдання цивільного судочинства «пронизує» всю цивільну процесуальну форму, яка відповідає вимогам справедливого, неупередженого та своєчасного судового розгляду. Виходячи з того, що правосуддя визнається таким за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах, тому закріплення в новому ЦПК вимоги ефективності судового захисту як завдання цивільного судочинства має наповнити цивільне судочинство новим змістом та виключити випадки формальної відмови в позові через неправильно обраний позивачем спосіб захисту. Хоча критерії ефективності судового захисту має виробити Верховний Суд. В свою чергу, передбачена новим ЦПК диференціація судових процедур (наказне провадження, спрощене позовне провадження) певною мірою має позитивно вплинути оперативність судового вирішення більшості цивільних справ.

Література:

1. Головою Касаційного цивільного суду ВС обраний Борис Гулько. Веб-сайт газети «Закон і бізнес». URL: http://zib.com.ua/ua/131100-golovoyu_-kasaciynogo_civilnogo_sudu_vs_obraniy_boris_gulko.html.

2. Горецький О. В. Мета цивільного судочинства і примирні процедури: постановка наукової проблеми. *Судова апеляція*. 2016. № 4 (45). С. 112–119.

3. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. URL: https://zakon.uchet.kz/rus/-docs/K1500-000377#z1909.

4.Давыденко В. Л. Мировое соглашение как средство внесудебного урегулирования частноправовых споров (по праву России и некоторых зарубежных стран): дис… канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2004. 257 с.

5.Данішевська В. «У моїй особі «віддзеркалюється» весь склад нинішнього ВС». Веб-сайт газети «Закон і бізнес». URL: http://zib.com.ua/ua/131040-golova_vs_valentina_danishevska_u_moiy_osobi_viddzerkalyuets.html.

6.Дем'янова О. Баланс інтересів як чинник визначення змісту верховенства права в цивільному судочинстві. *JURNALUL JURIDIC NATIONAL: TEORIE SI PRACTICĂ*. Iunie 2015. № 3. Т. 1. С. 42–46.

7.Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 1. С. 90–101.

8.Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності у практиці судів загальної юрисдикції. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Ч. 3. С. 9–14.

9.Исаенкова О. В. Медиативное производство, гражданский процесс и гражданское судопроизводства: соотношение некоторых моментов. *Историко-правовые проблемы: новый ракурс»*. 2011. № 4. Ч. I. URL: http://ipp.kursksu.ru/pdf/-002-008.pdf.

10.Ізарова І. О. Принцип пропорційності у цивільному процесі ЄС та перспективи його запровадження в цивільному процесі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2016. Вип. 37. Т. 1. С. 127–130.

11. Короєд С. О. Зміна мети цивільного судочинства як основа його реформування. *Держава і право:* збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 65. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2014. С. 114–120.

12. Короєд С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: монографія. К.: «МП Леся», 2013. 509 с.

13. Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Х., 2011. 1352 с.

14. Майданик Р. А. Принцип пропорційності (співрозмірності) в цивільному праві України: поняття, межі, умови застосування. *Юридична Україна*. 2009. № 11. С. 47–55.

15. Мінка П. Я., Торохтій Ю. З. Проблеми адаптації законодавства України до принципів права Євросоюзу. *Право і суспільство*. 2009. № 4. С. 17-21.

16. Нахов М. С. Медиация как механизм реализации цели гражданского судопроизводства : дис… канд. юрид. наук: 12.00.15. Саратов, 2014. 203 с.

17. Погребняк С. П. Основоположні принципи права : дис. … докт. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2009. 433 с.

18. Поспелов Б. И. Роль суда в примирении сторон в гражданском процессе. *Вестник Омского государственного университета*. Серия «Право». 2013. № 3 (36). С. 154–160.

19. Притика Ю. Д. Поєднання публічних та приватних засад в цивільному процесі. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали «круглого столу» (м. Одеса, 16 трав. 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 9–15.

20. Фуфалько Т. М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних правових формах діяльності держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2011. № 2. С. 63–73.

21. Цвігун Л. А. Принципи тлумачення права Європейським судом з прав людини. *Актуальні проблеми держави і права*: збірник наукових праць. Вип. 62. Одеса: Юридична література, 2011 С. 529–536.

22.Цивільний процес: навч. посіб. для здобувачів вищ. освіти / [К. В. Гусаров, М. В. Жушман, С. О. Кравцов та ін.]. Х.: Право, 2017. 234 с.

23.Шумова К. А. Принципы медиации: дис… канд. юрид. наук: 12.00.15. Саратов, 2015. 196 с.

§ 1.3. Місцевий референдум як форма самоврядування територіальної громади

Протягом останніх семи років в Україні динамічно здійснюється реформа децентралізації державної влади. Її метою, як зазначено у «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 року № 333-р (далі – Концепція) [1], є не лише формування дієвого місцевого самоврядування та територіальної організації влади, створення і підтримка повноцінного життєвого середовища для громадян, надання їм високоякісних й доступних публічних послуг, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад, але й становлення інститутів прямого народовладдя.

То ж одним із можливих шляхів досягнення цієї мети, відповідно до вищеназваної Концепції, має стати максимальне залучення населення до прийняття управлінських рішень, забезпечення права територіальних громад на місцевий референдум, сприяння розвитку форм прямого народовладдя, а також розробка проектів та прийняття актів законодавства задля запровадження механізму прямого народовладдя, удосконалення правового регулювання процедур проведення загальних зборів громадян за місцем їх проживання та встановлення додаткових гарантій діяльності органів самоорганізації населення, створення сприятливих правових умов для широкого залучення населення до прийняття управлінських рішень органами місцевого самоврядування.

Однак, всупереч вимогам Концепції, за сім років, упродовж яких реалізується реформа децентралізації державної влади в Україні, законодавець так і не сформував правовий механізм залучення територіальної громади до безпосереднього вирішення питань місцевого значення у формі референдуму. Натомість за цей час було суттєво оновлено території територіальних громад та їх адміністративні центри, істотно розширено повноваження органів місцевого самоврядування, прийнято нове законодавство, спрямоване на регулювання адміністративних, бюджетних, виборчих, земельних, медичних, міжмуніципальних, містобудівних, освітніх, податкових та багатьох інших відносин за участю органів місцевого самоврядування, підготовлено та внесено на розгляд Верховної Ради України чотири законопроекти (один у липні 2015 році, два – у грудні 2019 році, один – у жовтні 2021 року), спрямовані на зміни до Конституції України щодо децентралізації влади.

11 лютого 2021 року Європейський Парламент схвалив Доповідь щодо імплементації Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. У ній наголошується на ефективності впровадження реформи децентралізації, яку Євросоюз відносить до найуспішніших в Україні та закликає завершити її шляхом широкого відритого діалогу між органами центральної влади та органами місце-

вого самоврядування [2]. Група послів країн «Великої сімки» (G7) у своїй заяві також відзначили, що вони вітають успіх України в об'єднанні територіальних громад як приклад її потенціалу та спроможності впроваджувати реформи, необхідні не тільки для ефективного врядування, а також її майбутнього процвітання й стабільності [3].

Реформа децентралізації влади також підтримується і населенням України. Про це свідчать щорічні соціологічні дослідження з тематики реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади, які були започатковані у 2015 році Радою Європи у співпраці з українською державою. Так, понад 80% добре поінформованих респондентів підтримують децентралізацію, вважають її потрібною для України [4].

Відповідно до частини першої статті 140 Конституції України [5], місцеве самоврядування є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Використовуючи такі форми безпосередньої демократії, як місцеві вибори, референдуми тощо, територіальна громада може здійснювати свою владу безпосередньо, згідно із статтею 69 Основного Закону України.

То ж саме місцевий референдум як одна з можливих форм безпосереднього самоврядування територіальних громад здатний стати тим інструментом, завдяки якому реалізується припис частини першої статті 140 Конституції України. Адже згідно із частиною другою статті 7 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР (далі – Закон № 280/97-ВР), предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України, цим та іншими законами до відання місцевого самоврядування [6]. Окрім того, у кількох законах України додатково акцентується увага на тому, що територіальна громада безпосередньо завдяки місцевому референдуму може ухвалювати низку рішень, зокрема, щодо: підтримки об'єднання територіальних громад (відповідно до частини п'ятої статті 7 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [7]), або про вихід з об'єднаної територіальної громади (пункт 7 Розділу V «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 280/97-ВР) [6]; дострокового припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті ради (частина друга статті 78 Закону № 280/97-ВР), а також сільського, селищного, міського голови (частина третя статті 79 Закону № 280/97-ВР); утворення (не утворення) районних у містах рад (абзац третій пункту 2 Розділу V «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 280/97-ВР) тощо.

Окрім того, відповідно до частини першої статті 143 Конституції України, територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів. Саме тому, на виконання вказаної конституційної норми у тексті Закону України № 280/97-ВР на органи місцевого самоврядування законодавець поклав низку повноважень задля забезпечення проведення та реалізації результатів місцевих референдумів. Зокрема, мова йде про пункти 18 та 19 частини першої статті 26, відповідно до яких сільська, селищна, міська рада приймає рішення про проведення місцевого референдуму та щодо організації проведення референдумів; пункт 11 частини четвертої статті 42, згідно із якою сільський, селищний, міський голова забезпечує виконання рішень місцевого референдуму; пункт 8 частини третьої статті 50, відповідно до якої секретар сільської, селищної, міської ради організує за дорученням ради відповід-

но до законодавства здійснення заходів, пов'язаних з підготовкою і проведенням референдумів; пункт 7 частини шостої статті 55, згідно із якою голова районної, обласної, районної у місті ради організує відповідно до законодавства проведення референдумів [6].

Щоправда, відповідно до пункту 20 частини першої статті 92 Конституції України, виключно законами України визначаються організація і порядок проведення виборів і референдумів. То ж окрім статей 69-74 Конституції України, котрі спрямовані на регулювання у тому числі й відносин організації та проведення місцевих референдумів, ці суспільні відносини мають регулюватися лише спеціальним законом. Саме тому в абзаці 7 пункту 3 мотивувальної частини свого Рішення від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 Конституційний Суд України наголошує: «організація і порядок проведення референдумів визначаються виключно законами України» [8].

19 травня 2021 року у Верховній Раді України зареєстровано було черговий законопроект «Про місцевий референдум» (реєстр. №5512) (далі – законопроект №5512) [9], а 30 жовтня 2021 року Голова Верховної Ради України Руслан Стефанчук направив його до Європейської комісії за демократію через право Ради Європи для отримання об'єктивного експертного висновку про відповідність цього проєкту законодавчого акту європейським стандартам та цінностям.

За цих умов надзвичайно важливо дослідити зміст цього законопроекту та запропонувати можливі шляхи його доопрацювання, ґрунтуючись на європейських стандартах організації та проведення місцевих референдумів, аби сформувати ефективний правовий механізм реалізації права територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення, у межах Конституції та законів України.

Місцевий референдум як форма самоврядування територіальної громади був предметом наукового дослідження низки вітчизняних вчених, зокрема Ю. Барабаша, О. Батанова, І. Бутка, М. Вітрука, О. Головка, Ю. Ключковського, В. Кравченка, О. Кутафіна, О. Лотюк, В. Нестеровича, М. Оніщука, В. Погорілка, Х. Приходько, А. Ставнійчук, П. Стецюка, Б. Страшуна, Ю. Тодики, В. Шаповала, Л. Юзькова та інших. Однак вони не ставили собі за мету проаналізувати зміст законопроекту «Про місцевий референдум» (реєстр. №5512) та напрацювати можливі шляхи його вдосконалення.

Метою цього параграфу дослідження є отримання результатів у вигляді набору наукових висновків щодо відповідності змісту законопроекту №5512 до Основного Закону України та європейських стандартів і цінностей, втілених у актах міжнародних організацій, учасницею яких є наша держава.

Згідно із статтею 1 Конституції України, наша держава проголошена не лише суверенною, незалежною, соціальною та правовою, але й демократичною країною. Ось чому носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні проголошено Український народ, який може здійснювати свою владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (відповідно до статті 5 Основного Закону України). То ж, як справедливо наголосив Конституційний Суд України у абзаці 3 підпункту 4.1 пункту 4 свого Рішення від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 [10], припис «носієм суверенітету… є народ» закріплює принцип народного суверенітету, згідно з яким влада Українського народу є первинною, єдиною і невідчужуваною, натомість органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють в Україні похідну від народу владу.

Отже, Український народ і територіальна громада як колективні спільноти у Конституції України проголошені носіями влади, яку вони можуть здійснювати не лише опосередковано через діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, але й безпосередньо. То ж «референдум – один із способів реалізації влади шляхом голосування», – справедливо наголошено в абзаці 3 пункту 3 Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 [8].

Місцевий референдум згадується й у Європейській хартії місцевого самоврядування (далі – Хартія) від 15 жовтня 1985 року, ратифікованій Законом України від 15 липня 1997 року № 452/97-ВР [11]. Відповідно до статті 3 Хартії, місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення, котре здійснюється радами або зборами, що складаються із членів, обраних шляхом вільного таємного прямого рівного і загального голосування, однак не виключає використання референдуму, або будь-якої іншої форми прямої участі громадян у вирішенні місцевих питань, якщо це дозволяє закон. У Хартії зазначено низку випадків, у яких має проводитися місцевий референдум, зокрема у разі зміни меж територій, на яких здійснюється місцеве самоврядування [11].

У Рекомендації Комітет Міністрів Ради Європи №R(96) 2 «Про референдуми і громадські ініціативи на місцевому рівні» від 15 лютого 1996 року констатується, що місцевий референдум – засіб, за допомогою якого рішення місцевого представницького органу виноситься на обговорення місцевої спільноти за ініціативою даного органу або самих громадян [12]. При цьому наголошується, що право громадян брати участь в ухваленні важливих рішень є однією із демократичних засад, спільних для усіх держав-членів Ради Європи.

Згідно ж із статтею 1 Закону № 280/97-ВР, місцевий референдум – форма прийняття територіальною громадою рішень з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування [6]. Саме тому у статті 1 законопроекту №5512 втілено схоже визначення: «Місцевий референдум є формою самостійного вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого голосування» [9].

Проаналізувавши наукові праці, в яких досліджувалося поняття місцевого референдуму, виявили, що вітчизняні науковці, формулюючи власні визначення, здебільшого акцентували у ньому свою увагу на наступному: 1) хто саме бере участь у місцевому референдумі; 2) хто ухвалює рішення щодо його призначення; 3) які питання можуть бути предметом місцевого референдуму; 4) чи потрібно результати місцевого референдуму затверджувати будь-яким органам публічної влади або їх посадовим особам тощо. Натомість більшість із виявлених науковцями важливих аспектів поняття місцевого референдуму не відображені ані у чинному, ані у перспективному законодавстві. Тому пропонуємо власне авторське поняття місцевого референдуму, котре пропонуємо втілити у тексті статті 1 законопроекту №5512: «місцевий референдум – це форма безпосереднього здійснення місцевої демократії, яка передбачає прийняття членами територіальної громади, котрі мають право голосу, шляхом таємного голосування рішень щодо питань, віднесених до повноважень органів місцевого самоврядування, результати якого мають вищу юридичну силу відносно актів органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб і є обов'язковими до виконання на території відповідної територіальної громади».

То ж, на нашу думку, суб'єктом прийняття рішення на місцевому референдумі має бути сукупність членів територіальної громади, котрі мають право голосу. Таке формулювання відповідає приписам статті 70 та частини першої статті 140 Конституції України. Щоправда, у низці актів Ради Європи наголошується на доцільності розширення кола осіб, котрі мають мати право голосу на місцевому референдумі. Зокрема, у Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи 1704 (2005) 1 «Референдуми: на шляху до вироблення належної практики в Європі» з одного боку, ПАРЄ рекомендує використовувати референдуми як засіб зміцнення демократичної легітимності політичних рішень, посилення підзвітності представницьких органів, підвищення відкритості та транспарентності процесів прийняття рішень та заохочення безпосередньої участі електорату у політичному процесі, а з іншого боку – закликає до поширення кола осіб, котрі мають бути носіями права на участь у місцевих референдумах на іммігрантів, що законно проживають на території держав-членів Ради Європи, відповідно до положень Конвенції 1992 року про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні [13].

Нещодавно, 18 травня 2021 року Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи затвердив Резолюцію 472 (2021) та Рекомендацію 459 (2021) «Проведення референдумів на місцевому рівні». У підпункті 3 (c) Рекомендації 459 (2021) наголошується: за аналогією з положеннями про участь у місцевих виборах, що містяться в Конвенції про участь іноземців у громадському житті на місцевому рівні, потрібно надати право голосу на місцевих референдумах іноземцям, які легально проживають у країні протягом п'яти років [14]. У пункті 6 пояснювальної записки до Резолюції 472 (2021) констатується: залучення негромадян до участі у місцевих референдумах сприятиме їх ефективній інтеграції до територіальної громади, а в пункті 15 пояснювальної записки деталізується зміст цього правила: за даними Венеціанської комісії, вимога щодо тривалості проживання у певній громаді як передумова надання права брати участь у місцевих референдумах не повинна бути меншою за 6 місяців і може бути запроваджена лише на місцевих (та регіональних) референдумах [14].

Схожого підходу дотримується й Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Зокрема, у нещодавно ухваленому ним рішенні від 21 жовтня 2021 року у справі «Селігененко та інші проти України» [15] втілено схожу правову позицію. Щоправда, ЄСПЛ задовольнив позовні вимоги чотирьох громадянок України – трьох заявниць, місце постійного проживання яких зареєстроване на території Автономної Республіки Крим і однієї – в місті Донецьк. Скаржниці звернулися до ЄСПЛ через порушення щодо них статті 1 Протоколу №12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно із якою ніхто не може бути дискримінований будь-яким органом державної влади за будь-якою ознакою, зокрема за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою.

На думку скаржниць, їх дискримінували за місцем реєстрації місця їхнього проживання. Адже вони фактично проживали більше року у місті Києві, але не зареєстрували свого місця проживання. Натомість вони були зареєстровані відповідно на території Автономної Республіки Крим та у місті Донецьк. У Києві ж вони володіли статусом внутрішньо переміщених осіб. Саме тому їм не дозволили взяти участь у місцевих виборах у 2015 році. Рішення судів першої інстанції підтримав апеляційний суд, відмовивши у задоволенні їх позовних вимог. У сво-

єму рішенні ЄСПЛ констатував порушення статті 1 Протоколу № 12 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. ЄСПЛ наголосив: хоча заявниці й проживали в Києві близько року без реєстрації місця свого проживання, вони сплачували місцеві податки та користувалися місцевими послугами, тому були зацікавлені у результатах місцевих виборів. У підсумку ЄСПЛ постановив, що Україна повинна виплатити заявницям по 4500 євро кожній як компенсацію моральної шкоди протягом трьох місяців з моменту набуття чинності даним рішенням.

На рівні Співдружності незалежних держав (далі – СНД) також діють норми, спрямовані на регулювання відносин місцевого референдуму. У Модельному Законі «Про місцевий референдум», прийнятому на пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД 16 жовтня 1999 року зазначено, що місцевий референдум – це голосування громадян держави-члена СНД, які постійно або переважно проживають у межах одного або декількох муніципальних утворень, з важливих питань місцевого значення, яке проводиться відповідно до конституції держави-члена СНД, її законів, а також статутів муніципальних утворень [16]. Правом участі у місцевому референдумі наділяються громадяни держави-члена; в окремих випадках, відповідно до міжнародних договорів та відповідним їм законам, право на участь у місцевому референдумі може бути надано іноземним громадянам та особам без громадянства, які постійно або переважно проживають на території муніципального утворення, на тих же умовах, що й громадянам держави-члена СНД.

Узагальнюючи вищевикладене, пропонуємо внести зміни до статті 6 законопроекту з тим, щоб дозволити брати участь у місцевому референдумі не лише тим громадянам України, які зареєстрували своє місце проживання на території відповідної територіальної громади, але й тим, хто зареєстрував там своє місце перебування і є платником місцевих податків не менше шести місяців. Така норма відповідатиме приписам статей 70 та 140 Конституції України й вищеназваним міжнародним актам та правовій позиції ЄСПЛ. Адже відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, суди застосовують при розгляді справ Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права.

Відповідно до пункту 20 частини першої статті 92 Конституції України, виключно законами України визначаються організація і порядок проведення виборів і референдумів. Натомість у статті 2 законопроекту зазначено: «Організація і порядок проведення місцевого референдуму регулюється Конституцією України цим Законом, законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців» та іншими актами законодавства України».

Відповідно до рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року № 12-рп/98, термін «законодавство», треба розуміти так, що «ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України» (пункт 1 резолютивної частини Рішення № 12-рп/98) [17].

Тому зважаючи на припис статті 92 Конституції України, словосполучення «Організація і порядок проведення місцевого референдуму регулюється … ін-

шими актами законодавства України» статті 2 законопроекту потрібно замінити на «Організація і порядок проведення місцевого референдуму регулюється … іншими законами України».

Дослідивши правове регулювання відносин організації та проведення місцевого референдуму з моменту відновлення незалежності Української держави, виявили, що першим і єдиним спеціальним законом, спрямованим на регулювання зазначених відносин був Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 03 липня 1991 року № 1286-XII (далі – Закон №1286-XII) [18].

6 листопада 2012 року Верховна Рада України прийняла новий Закон України «Про всеукраїнський референдум» №5475-VI (далі – Закон №5475-VI), у пункті 4 розділу XIII «Прикінцеві положення» якого зазначила, що з дня офіційного оприлюднення цього Закону України втратив чинність Закон №1286-XII [19].

Щоправда згодом, 26 квітня 2018 року Конституційний Суд України виявив порушення процедури розгляду і прийняття Закону №5475-VI, встановив не легітимність його мети та невідповідність його положень вимогам Основного Закону України. Саме тому єдиний орган конституційної юрисдикції України своїм Рішенням № 4-р/2018 визнав його неконституційним та таким, що втратив чинність з дня ухвалення цього Рішення (пункт 2 резолютивної частини Рішення № 4-р/2018) [20].

Оскільки Закон України №5475-VI втратив свою чинність унаслідок визнання його неконституційним у повному обсязі, то не чинним повинен би стати й припис пункту 4 розділу XIII «Прикінцеві положення», відповідно до якого з дня офіційного оприлюднення цього Закону України втратив чинність Закон №1286-XII. Тобто унаслідок втрати чинності Законом України №5475-VI мала би відновитися дія Закону України № 1286-XII. Саме тому один із народних депутатів України восьмого скликання, А.О.Корнацький надіслав своє звернення від 28 квітня 2018 року № 21/04-18 до Центральної виборчої комісії з вимогою усунути перешкоди щодо реєстрації однієї з ініціативних груп щодо проведення місцевого референдуму. Адже на його думку визнання неконституційним у повному обсязі Закону України «Про всеукраїнський референдум» відновило з 26 квітня 2018 року чинність Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми».

Враховуючи відсутність правової визначеності щодо наслідків визнання неконституційним Закону України «Про всеукраїнський референдум» та в зв'язку з цим втрати ним чинності, Центральна виборча комісія своїм листом від 22 травня 2018 року №21-18-860 звернулася до Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя з проханням надати роз'яснення щодо наявного законодавчого регулювання організації і порядку проведення місцевих референдумів в Україні. Звернення було адресоване Комітету Верховної Ради України, а не Конституційному Суду України саме тому, що після завершення так званої «судової реформи 2016 року», єдиний орган конституційної юрисдикції України із 01 вересня 2016 року втратив повноваження здійснювати офіційне тлумачення законів України унаслідок зміни пункту 2 частини першої статті 150 Конституції України.

Оскільки вищеназваний комітет Верховної Ради України не відповів на звернення, ЦВК прийняла постанову від 09 серпня 2018 року №122 «Про звернення до Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя», до якої 12 жовтня 2018 року внесла зміни, у якій вимагала надати

«роз'яснення стосовно наявного на сьогодні законодавчого регулювання організації і порядку проведення всеукраїнського та місцевих референдумів в Україні, можливості, враховуючи положення частини другої статті 6 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», призначення в установленому законом порядку Центральною виборчою комісією перших і додаткових місцевих виборів без проведення місцевого референдуму щодо підтримки добровільного об'єднання територіальних громад, добровільного приєднання до об'єднаної територіальної громади, а також за необхідності внесення відповідних змін до законодавчих актів з метою усунення правових колізій та неузгодженостей» [21].

Однак досі зазначене звернення Центральної виборчої комісії залишається без відповіді Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя.

26 січня 2021 року Верховна Рада України прийняла новий Закон України «Про всеукраїнський референдум» № 1135-IX (далі – Закон № 1135-IX), який визначає правові засади здійснення народного волевиявлення через всеукраїнський референдум, його організацію та порядок проведення [22]. Зважаючи на те, що у цьому Законі України немає жодних застережень щодо чинності Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 03 липня 1991 року № 1286-XII, то, на нашу думку, Закон України № 1286-XII має застосовуватися в частині, що не суперечить Закону № 1135-IX.

Попри недосконаліть вітчизняної нормативно-правової бази, спрямованої на регулювання відносин щодо організації та проведення місцевих референдумів, за період від 1991 року до середини 2012 року в Україні відбулося 165 місцевих референдумів [23, с. 5].

Найбільшу кількість серед них було ініційовано в 2004 р. – аж 28, а натомість найменшу кількість в 1992, 2011, 2012 рр. – лише по 1 місцевому референдуму на рік. У територіальному розрізі найбільше місцевих референдумів було проведено в Рівненській області (25 референдумів), Закарпатській області (23 референдуми) та Івано-франківській області (22 референдуми). Тобто, більш активно цей інститут застосовувався у західних областях України. Натомість жодного місцевого референдуму не відбулося у 6 областях – Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Полтавській, Херсонській та Черкаській [24, с. 37].

Щодо предмету місцевих референдумів, то найбільша їх частка стосувалася питань адміністративно-територіального устрою (близько 33%), зміни найменувань населених пунктів (понад 25%), а також щодо інституційних питань, переважно щодо створення нових місцевих рад та довіри органам і посадовим особам місцевого самоврядування (загалом приблизно 20%). Решта місцевих референдумів (приблизно 22%) проводилися з метою вирішення екологічних, земельних питань та питань благоустрою [24, с. 32].

Зокрема, одночасно зі Всесоюзним референдумом про збереження СРСР 17 березня 1991 року було проведено Галицький референдум в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях щодо незалежності України, а також 1 грудня 1991 року Закарпатський референдум щодо автономності території Закарпаття у складі незалежної України.

Аналіз практики проведення місцевих референдумів дозволив виявити ще одну цікаву особливість: у рік проведення загальнодержавних виборів, а також під час політико-правових криз зростала кількість місцевих референдумів. Окрім того, найчастіше місцевий референдум проводився на території сільських

територіальних громад (72,8 %), тоді як у міських громадах лише 17,9 %, а на рівні районів та областей – 4,6 % [25, с. 285].

Водночас недосконалість вітчизняного законодавства зумовила виникнення низки проблем під час організації та місцевих референдумів в Україні. Досить поширеною стала практика проведення місцевих референдумів із предмета, що виходить за межі сфери компетенції органів місцевого самоврядування. Вони проводилися переважно задля тиску на вищі органи державної влади. Так, наприклад, у 1994 році на території Донецької області було проведено місцевий референдум щодо надання державного статусу російській мові, щодо форми державного устрою України та членства в міждержавних об'єднаннях – тобто щодо тих питань, які регулюються Конституцією та законами України. На міський референдум у місті Севастополі у 2005 році було винесене питання про обрання міського голови. У місті Харків у 2002 році на місцевий референдум було винесено питання про надання місту статусу загальнодержавного значення та щодо статусу російської мови.

Перешкоджання проведенню референдумів. Найбільше перешкод щодо проведення місцевих референдумів, як свідчить вітчизняний досвід, були зумовлені наданням повноважень щодо ухвалення остаточного рішення органам місцевого самоврядування. Це надало їм важелі для адміністративного втручання у процес народного волевиявлення, зокрема у випадках, коли органи місцевого самоврядування були не зацікавленими у тих чи інших результатах місцевого референдуму.

Зокрема, наприкінці 2006 року у місті Києві тричі збиралися збори громадян задля створення ініціативних груп для підготовки місцевого референдуму щодо відставки Київського міського голови. Після перевірки документів, поданих ініціативною групою, на відповідність вимогам Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми», проведений Управлінням правового забезпечення секретаріату Київської міської ради, було виявлено формальні розбіжності. Проте в обґрунтування відмови щодо організації та проведення місцевого референдуму у столиці було вказано, що 42 особи не підписали зобов'язання щодо додержання ними законодавства України про місцевий референдум, у 23 осіб були виявлені помилки в персональних даних [23, с.10]. Зазвичай, коли такі неточності виявляла ЦВК, то вона давала час на їхнє виправлення, або викреслювала конкретних осіб. Натомість у наведеному випадку з ініціативною групою із підготовки місцевого референдуму щодо відставки Київського міського голови, міська влада не зареєструвала ініціативну групу [23, с. 10].

Вибіркове ставлення до оголошення референдумів органів місцевого самоврядування, відсутність гарантії щодо проведення місцевих референдумів за народною ініціативою. За висновками експертів Лабораторії законодавчих ініціатив, абсолютна більшість місцевих референдумів відбулися за ініціативою органів місцевого самоврядування, причому саме у тих випадках, коли цього вимагало законодавство [23, с. 5]. Натомість референдуми, ініційовані членами територіальних громад (переважно щодо висловлення недовіри місцевим радам чи сільським, селищним, міським головам), як правило навіть не оголошувалися [23, с. 6].

У виняткових випадках експертами спостерігався зрив проведення зборів, на яких мали бути утворені ініціативні групи з проведення референдумів стосовно недовіри органам місцевого самоврядування. Зокрема, в місті Херсон це бу-

ло зроблено шляхом масового використання ті тушок, котрі постійно зривали й перешкоджали проводити засідання ініціативним групам [23, с. 6].

Проблеми у процесі імплементації результатів місцевих референдумів. Статистика свідчить, що станом на 2009 рік в Україні у 6 областях не було виконано понад 25% ухвалених на референдумах рішень [24, с. 32], а станом на 2010 рік такий рівень невиконання рішень демонстрували вже у 9 областях [25, с. 11]. Щоправда, з формальної точки зору багато рішень просто перебували на стадії виконання. Адже у законодавстві чітко не встановлені строки, упродовж яких слід було виконати рішення, прийняті на місцевому референдумі, що й зумовлювало такі масові зволікання (фактично через незацікавленість органів місцевого самоврядування).

Інший поширений привід для невиконання рішень, прийнятих на місцевому референдумі – оголошення їх результатів недійсними у судовому порядку. Мова йде про ті референдуми, які виборчими комісіями визнавалися такими, що відбулися (а отже, комісії не знаходили жодних порушень при їх підготовці). Так, у Рівненській області було оскаржене у судовому порядку проведення двох референдумів щодо зміни меж територіальних громад [24, с. 23] та одного – щодо висловлення недовіри місцевій раді. В останньому випадку внаслідок тривалого судового розгляду результатів референдуму роботу сільської ради було паралізовано протягом більше одного року [24, с. 24].

Іноді зволікання щодо виконання рішення, прийнятого на місцевому референдумі було зумовлене недосконалою процедурою затвердження окремих актів. Зокрема, мова йде про тривалий розгляд Міністерством юстиції України статутів окремих територіальних громад (наприклад, затягувалася реєстрація Статуту територіальної громади селища міського типу Масандра, підпорядкованої Ялтинській міській раді в Автономній Республіці Крим). Щоправда, схожі перепони виникали й зі статутами тих територіальних громад, які були затверджені рішеннями місцевих рад, без проведення референдумів. Зокрема, довго реєструвався Статут територіальної громади міста Києва.

Аналіз правозастосовної практики спонукає нас запропонувати ще низку змін до законопроекту №5512. Зокрема, пропонуємо внести зміни до статті 13 законопроекту, видаливши згадку про можливість голосування «лише один раз і лише на одній дільниці з місцевого референдуму шляхом надання бюлетеня для голосування в порядку, визначеному цим Законом». Натомість пропонуємо запровадити можливість використовувати електронні сервіси під час голосування на місцевому референдумі. Це відповідатиме статті 18 Виборчого кодексу України, відповідно до якої Центральна виборча комісія може прийняти рішення про впровадження інноваційних технологій, технічних та програмних засобів під час організації та проведення голосування у формі проведення експерименту або пілотного проекту, а також цілій низці міжнародних актів. Зокрема, Венеціанська комісія у Кодексі належної практики у виборчих справах 2002 року рекомендує використовувати систему електронного голосування, щоправда лише за низки умов: 1) запроваджена електронна система голосування має бути безпечною (може протистояти спробі свідомого злому) та надійною (здатна функціонувати автономно, незалежно від будь-яких збоїв в апаратних засобах і програмному забезпеченні); 2) система електронного голосування має бути прозорою та готовою до постійної перевірки її функціонування; 3) виборці повинні мати змогу виправити помилку, котра могла трапитися під час їхнього голосування, без по-

рушення таємниці голосування; 4) для полегшення перерахунку голосів слід передбачити можливість роздрукувати подані бюлетені (частина IV підпункту 3.2) [26].

Пропонуємо також вилучити частину другу статті 19 законопроекту, котра унеможливлює одночасне проведення виборів та місцевого референдуму, а також ініціюємо внесення змін до статей 15 й 16 законопроекту. На нашу думку суб'єктом призначення місцевого референдуму має бути не територіальна комісія з місцевого референдуму, а сільський, селищний, міський голова, голова районної, обласної, районної у місті ради. Адже одноособовий орган публічної влади легше спонукати виконати вимоги закону, навіть на підставі рішення суду, аніж колегіальний.

Законопроект №5512 не дозволяє проводити місцеві референдуми на рівні таких адміністративно-територіальних одиниць України, як район, область та Автономна Республіка Крим. І хоча пряма заборона у його тексті відсутня, імпліцитно вона відображена у низці статей законопроекту. Зокрема, відповідно до пункту 4 частини третьої статті 3 законопроекту, не можуть бути предметом місцевого референдуму питання віднесені Конституцією України та законами України до компетенції інших посадових осіб та органів публічної влади. У примітці до цієї статті вказано, що «під іншими посадовими особами та органами публічної влади у цій статті розуміються державні органи, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, обласні, районні ради, інші органи, а також посадові особи, які формують та/чи реалізують публічну політику, впроваджують, охороняють публічні інтереси, забезпечують та/чи захищають права людини й інші суспільні цінності, фінансуються за рахунок коштів державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, обласних, районних бюджетів». Або у статті 23 законопроекту, відповідно до якої «межі єдиного округу з проведення місцевого референдуму збігаються з межами території громади, в якій проводиться місцевий референдум», чи статті 35 законопроекту, в якій зазначено, що постійно діючі сільські, селищні, міські територіальні виборчі комісії набувають статусу територіальних комісій з місцевого референдуму. На нашу думку доцільно дозволити проводити місцеві референдуми принаймні на рівні району та області. Адже районні та області ради, відповідно до статті 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», мають статус органів місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст. З іншого боку, законодавець не завжди послідовний у своїй забороні проводити місцеві референдуми на рівні району в місті. Зокрема, у статті 26 законопроекту серед суб'єктів ініціювання та призначення місцевих референдумів вказані лише сільська, селищна, міська рада, сільський, селищний, міський голова. Натомість у частині третій статті 23 законопроекту вказано: «В єдиному окрузі з проведення місцевого референдуму у місті з районним поділом існують територіальні округи з проведення місцевого референдуму, межі яких збігаються з межами районів у місті»; у частинах 2 та 3 статті 35 передбачено утворення «територіальної комісії з місцевого референдуму, повноваження якої обмежуються районом міста з районним поділом – у межах територіального округу»; «районні у містах територіальні виборчі комісії у містах з районним поділом мають статус територіальних комісій з місцевого референдуму та здійснюють повноваження передбачені цим Законом»; у частинах другій, четвертій статті 46 тощо. Окрім того, чинне законодавство дозволяє проводити місцеві референдуми на рівні району в місті. Зокрема, відповідно до абзацу третього пункту 2 розділу V «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 280/97-ВР, рі-

шення про проведення референдумів територіальних громад міст з районним поділом щодо утворення (не утворення) районних у містах рад приймаються на вимогу не менш як однієї десятої членів цих громад або половини від загального складу депутатів відповідних міських рад; у частині четвертій статті 16 вищеназваного Закону України зазначено, що рішення про наділення міських рад правами щодо управління майном і фінансовими ресурсами, які є у власності територіальних громад районів у містах, приймається на місцевих референдумах відповідних районних у містах громад; у частині другій статті 78 цього ж Закону України зазначено, що повноваження районної у місті ради можуть бути достроково припиненими за рішенням місцевого референдуму, питання щодо чого можу бути порушене не менш як однією десятою частиною громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу (частина третя статті 78 Закону № 280/97-ВР).

То ж законодавець не повинен позбавляти жителів районів у містах їх права на самостійне вирішення питань місцевого значення шляхом прямого голосування. Але якщо законодавець таки вирішить дозволити проводити місцеві референдуми на рівні району у місті, то слід внести відповідні зміни до статті 26 законопроекту й додати до числа суб'єктів ініціювання й призначення місцевого референдуму відповідно районну місті раду та голову районної у місті ради.

Відповідно до статті 140 Конституції України, місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України; місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Згідно із частиною другою статті 7 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України, цим та іншими законами до відання місцевого самоврядування.

У статті 3 законопроекту №5512 зазначено: «Предметом місцевого референдуму може бути: 1) затвердження статуту територіальної громади або змін до нього; 2) затвердження програми розвитку територіальної громади або змін до неї; 3) дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської ради; 4) дострокове припинення повноважень сільського, селищного, міського голови; 5) втрата чинності нормативно-правовим актом органу місцевого самоврядування або окремими його положеннями; 6) інше питання місцевого значення, віднесене Конституцією та законами України до відання територіальної громади, її органів та посадових осіб». Якщо дійсно, питання, віднесені до відання органів місцевого самоврядування, чи їх посадових осіб можуть бути предметом місцевого референдуму (доказом цього є й припис пункту 6 цієї статті та статті 15 законопроекту, відповідно до якої «місцевий референдум стосовно вирішення будь-якого питання місцевого значення призначається територіальною комісією з місцевого референдуму», тоді слід вилучити пункти 1-6 частини першої статті 3 законопроекту, адже немає потреби їх перераховувати. Натомість слід вказати, що «предметом місцевого референдуму може бути будь-яке питання, віднесене Конституцією України, законами України до відання органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб».

«Затвердження програми розвитку територіальної громади або змін до неї» послідовно зазначається у тексті законопроекті №5512 як один із можливих

предметів місцевого референдуму (наприклад, у пункті 2 частини першої статті 3, пункті 2 частини першої статті 17, частині п'ятій статті 26, пункті 1 частини першої статті 84, частині першій статті 109 тощо). Натомість жоден із законів України не наділяє органи місцевого самоврядування повноваженнями розробляти та затверджувати саме «програму розвитку територіальної громади». У Законі № 280/97-ВР вказано, що виконавчий комітет сільської, селищної, міської ради готує (пункт 1 частини першої статті 27), а відповідна рада затверджує «програму соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, цільових програм з інших питань місцевого самоврядування» (пункт 22 частини першої статті 26 зазначеного Закону № 280/97-ВР). То ж слід вилучити згадку про «програму розвитку територіальної громади» у тексті законопроекту, й не перераховувати питання, котрі можуть бути предметом місцевого референдуму.

Відповідно до частини другої статті 3 законопроекту №5512, «не можуть бути предметом місцевого референдуму питання: 1) які є предметом всеукраїнського референдуму; 2) що суперечать положенням Конституції та законів України; 3) спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету і територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі; 4) віднесені Конституцією України та законами України до компетенції інших (ніж тих, що передбачені пунктом 5 частини першої цієї статті) посадових осіб та органів публічної; 6) які стосуються прийняття рішення щодо затвердження, зміни місцевих бюджетів, тарифів на житлово-комунальні послуги, втрати чинності такими рішеннями».

Згідно із пунктом 24 частини першої статті 26 Закону № 280/97-ВР, сільська, селищна, міська рада має повноваження встановлювати місцеві податки і збори, керуючись Податковим кодексом України. Натомість згідно із статтею 74 Конституції України, референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії. Тому якщо ставити собі за мету перерахувати всі питання, котрі не можуть бути предметом місцевого референдуму, тоді обов'язково слід додати ще й заборону встановлювати ставки місцевих податків і зборів. Однак всі випадки, зазначені у пунктах 1-5 частини другої статті 3 законопроекту (у тому числі й щодо місцевих податків та зборів) охоплюються наступним формулюванням: «якщо вони суперечать положенням Конституції та законів України». Тому всіх їх можна було б вилучити і замінити щойно названої фразою.

У статті 17 законопроекту №5512, котра має назву «Вимоги до формулювання питання, що виносяться на місцевий референдум», усупереч назві статті, дублюється окреслення кола суспільних відносин, щодо яких дозволяється проводити місцевий референдум. Це зумовлює виникнення низки колізії щодо статті 3 законопроекту. Зокрема, відповідно до пункту 7 частини другої статті 3 законопроекту не можуть бути предметом місцевого референдуму питання щодо внесення змін, скасування індивідуальних актів органів місцевого самоврядування. Натомість у пункті 4 частини першої статті 17 законопроекту констатується: «Питання місцевого референдуму – це текст, яким викладається пропозиція місцевого референдуму, у формі питального речення, що пропонує виборцю чіткі відповіді «так» або «ні», стосовно підтримки… 7) положення нормативного чи індивідуального характеру без викладення його у вигляді проекту рішення». То ж не зрозуміло, чи вважає законодавець за можливе прийняття, внесення змін

чи скасування індивідуальних актів органів місцевого самоврядування, чи ні? На нашу думку слід керуватися правовою позицією, викладеною у рішенні Конституційного Суду України від 16 квітня 2009 року № 7-рп/2009, відповідно до якої ненормативні правові акти органу місцевого самоврядування є актами одноразового застосування, які вичерпують свою дію фактом їхнього виконання [27]. Тому вони не можуть бути скасовані чи змінені після їх виконання не лише органом місцевого самоврядування, але й виборцями на місцевому референдумі.

Згідно із частиною п'ятою статті 14 законопроекту №5512, «органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи не можуть забороняти проведення зборів і мітингів з обговорення питання, що виноситься на місцевий референдум». Натомість вітчизняне законодавство не наділяє органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування жодними важелями впливу на реалізацію права щодо проведення зборів і мітингів тощо. Адже відповідно до статті 39 Конституції України, громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження ж щодо реалізації цього права може встановлюватися виключно судом. Тому пропонуємо замінити словосполучення «органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування» на «органи публічної влади».

Відповідно до статті 15 законопроекту №5512, «місцевий референдум стосовно вирішення будь-якого питання місцевого значення призначається територіальною комісією з місцевого референдуму». На нашу думку краще змінити суб'єктів призначення із колективного на одноособового. Адже якщо колегіальний орган протиправно бездіятиме, навіть у судовому порядку його важко буде спонукати ухвалити те чи інше рішення. Натомість, якщо суб'єктом призначення місцевого референдуму буде одноособовий орган, тоді існує механізм притягнення його до відповідальності за статтею 382 Кримінального кодексу України через умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню, що стане запорукою належного виконання такої особою своїх повноважень, у тому числі й щодо призначення місцевого референдуму. Таким одноособовим органом має бути сільський, селищний, міський голова, голова районної, обласної, районної у місті ради.

У статті 26 законопроекту №5512 безпідставно звужено коло суб'єктів ініціювання призначення місцевого референдуму. Зокрема, відповідно до частини другої статті 26 законопроекту, місцевий референдум за ініціативою виборців не може бути призначеним для затвердження статуту територіальної громади, або змін до нього, а також програми розвитку громади. Окрім того, лише місцева рада названа єдиним можливим суб'єктом ініціювання місцевого референдуму щодо припинення повноважень сільського, селищного, міського голови (частина третя статті 26 законопроекту), а сільський, селищний, міський голова – єдиний можливий суб'єкт ініціювання місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільської, селищної, міської ради (частина четверта статті 26 законопроекту). На нашу думку доцільно надати право щонайменше 10 відсоткам виборців, виборчі адреси яких відносяться до території відповідної територіальної громади, ініціювати призначення місцевого референдуму з будь-якого питання, яке може бути предметом місцевого референдуму.

Відповідно до частини другої статті 19 законопроекту №5512, місцевий референдум не може проводитися одночасно з днем проведення чергових, позаче-

ргових, перших (крім повторних, проміжних, додаткових) місцевих виборів. На нашу думку таку заборону слід вилучити, адже це, з одного боку, дозволить підвищити кількість виборців, котрі візьмуть участь не лише у місцевих виборах, але й у місцевому референдумі, а з іншого боку, це дозволить зекономити кошти на їх проведення.

Відповідно до частини першої статті 20 законопроекту №5512, територіальна комісія з місцевого референдуму звертається до Центральної виборчої комісії з метою отримання висновку про відповідність питання місцевого референдуму вимогам статей 3, 17 та 18 цього Закону. Натомість згідно із частиною першою статті 10 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 року № 1932-IV, комісія приймає акти у вигляді рішень з питань, що належать до її повноважень, після їх розгляду та обговорення на своїх засіданнях [28]. То ж такі акти, як висновки Центральна виборча комісія не приймає. Тому слід замінити термін «висновки» у частинах першій, другій, четвертій статті 20 законопроекту, на термін «рішення».

Згідно із частиною третьою статті 20 законопроекту №5512, «для опрацювання звернення територіальної комісії з місцевого референдуму щодо питання про затвердження статуту територіальної громади (змін до нього), яке пропонується винести на місцевий референдум, Центральна виборча комісія звертається за висновком до Міністерства юстиції України». Натомість, відповідно до статті 15 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 року № 3166-VI, міністерство у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України видає накази, які підписує міністр [29]. Саме тому, відповідно до пункту 10 Положення про Міністерство юстиції України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228, Мінюст України у межах повноважень, передбачених законом, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України видає накази, здійснює організацію і контроль за їх виконанням [30]. Зважаючи на те, що Міністерство юстиції України не наділено повноваженням надавати висновки, у тому числі й за зверненням Центральної виборчої комісії, пропонуємо замінити термін «висновок» у частині третій статті 20 законопроекту на «наказ».

Відповідно до частини четвертої статті 26 законопроекту №5512, «місцевий референдум щодо дострокового припинення повноважень сільської, селищної, міської ради призначається відповідною територіальною комісією з місцевого референдуму на підставі рішення сільського, селищного, міського голови». Натомість відповідно до частини восьмої статті 59 Закону № 280/97-ВР, сільський, селищний, міський голова в межах своїх повноважень видає розпорядження. Тому пропонуємо внести відповідні зміни до статті 26 законопроекту №5512.

Пропонуємо уніфікувати термінологію у межах досліджуваного законопроекту №5512. Зокрема, ним запроваджено наступні терміни: «учасники процедури ініціювання місцевого референдуму» (частина перша статті 22) та «суб'єкти процесу місцевого референдуму» (частина друга статті 22 законопроекту). По-перше, не виправдане розмежування змісту термінів «учасник» та «суб'єкт», а, по-друге, «процедура» та «процес». Адже «процедура ініціювання місцевого референдуму» – це суспільні відносини, що передують призначенню місцевого

референдуму, а «процес місцевого референдуму» – суспільні відносини, що виникають з моменту його призначення і завершується через п'ятнадцять днів після дня офіційного оголошення територіальною комісією з місцевого референдуму результатів місцевого референдуму (стаття 21). На нашу думку таким чином порушується логіка, сформована у тексті Виборчого кодексу України, відповідно до якого процес складається із низки процедур. Зокрема, згідно із його статтею 20, виборчий процес – це здійснення протягом встановленого цим Кодексом періоду часу суб'єктами виборчих процедур, пов'язаних із підготовкою і проведенням відповідних виборів, встановленням та офіційним оголошенням (офіційним оприлюдненням) їх результатів. Тому пропонуємо внести зміни до статті 22 законопроекту та замінити термін «учасники процедури ініціювання місцевого референдуму» на «суб'єкти процесу ініціювання місцевого референдуму».

У частині другій статті 29 законопроекту №5512 мова йде про «ініціаторів проведення зборів виборців» та «організаторів зборів виборців»; у статті 29 про «збори учасників», «збори виборців» та просто «збори»; термін «посадова особа територіальної громади», який вжито у частині п'ятій статті 29 не використовується в жодному вітчизняному нормативно-правовому акті, тому його слід замінити на «посадову особу місцевого самоврядування», зміст якого розкрито у статті 2 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [31].

У статті 25 законопроекту №5512, яка має назву «Порядок обчислення строків», зазначено, що «строки, визначені цим Законом, обчислюються в календарних днях». Однак це не завадило у тексті законопроекту дублювати цю норму й уточнювати, що строки обчислюються саме в календарних днях. Зокрема, мова йде про частини другу, третю статті 20, частину другу статті 29, частини другу, четверту та п'яту статті 30 тощо. Щоправда, у частині третій статті 30 законопроекту строки обчислено у робочих днях. Згідно із частиною четвертою статті 60, оплата праці членів дільничних комісій з місцевого референдуму провадиться «не менше і не більше ніж за два дні».

У частині дванадцятій статті 31, частині другій статті 32, частині другій статті 33, в абзаці першому частини третьої статті 30 мова йде про «органи правопорядку», до яких може звернутися територіальна комісія з місцевого референдуму задля перевірку достовірності підписів виборців у списку реєстрації, в абзаці другому цієї ж статті – про «правоохоронні органи», в частині п'ятій статті 44 зазначено наступне: «У разі виникнення факту порушення правопорядку голова, заступник голови чи секретар комісії може запросити працівника органу Національної поліції України для вчинення дій з відновлення правопорядку», а в частині четвертій статті 33 мова йде про Міністерство внутрішніх справ та територіальний орган Національної поліції України.

У частині шостій статті 30, частині сьомій статті 42 мова йде про «технічні описки та неточності», у частині другій статті 33 – про «додаткові відомості та документи»; у частині першій статті 86 про «агітацію під час збору підписів на підтримку ініціативи проведення місцевого референдуму», а у частині першій статті 87 – про «агітацію місцевого референдуму»; у статі 93 про «засоби і технології, які діють на підсвідомість виборців»; у статті 115 «адміністративний позов» та «позовну заяву»; у статті 123 про «письмові документи і матеріали» й «речові докази» тощо.

У тексті законопроекту №5512 одна й та ж сама норма повторюється кілька разів. Зокрема, відповідно до статті 16 законопроекту, «місцевий референдум за ініціативою виборців призначається територіальною комісією з місцевого рефе-

рендуму на вимогу не менш як десяти відсотків від загального числа виборців, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади». Вищеназвана кількість виборців (не менш як десять відсотків від загального числа виборців) повторена також у частинах першій, другій статті 26, статті 28 законопроекту. На нашу думку слід лише один раз визначити кількість виборців, за ініціативою яких призначається місцевий референдум та сформулювати її саме у статті 16 законопроекту, адже вона має назву «Місцевий референдум за ініціативою виборців». В інші статті слід внести відповідні зміни, аби вони посилалися на статтю 16 законопроекту.

У частині другій статті 28 законопроекту №5512 стверджується: «Підставою для призначення місцевого референдуму за ініціативою виборців є рішення територіальної комісії з місцевого референдуму про наявність достатньої кількості підписів виборців, виборчі адреси яких віднесено до території територіальної громади, зібраних відповідно до цього Закону ініціативною групою з місцевого референдуму». Натомість відповідно до статті 20 законопроекту, «для опрацювання звернення територіальної комісії з місцевого референдуму щодо питання про затвердження статуту територіальної громади (змін до нього), яке пропонується винести на місцевий референдум, Центральна виборча комісія звертається за висновком до Міністерства юстиції України» (частина третя); «у разі отримання висновку Центральної виборчої комісії про відповідність питання місцевого референдуму вимогам статей 3, 17 та 18 цього Закону територіальна комісія з місцевого референдуму у триденний строк з моменту отримання такого висновку приймає рішення про призначення місцевого референдуму із відповідного питання» (частина четверта статті 20 законопроекту). То ж слід поєднати зміст вказаних умов призначення місцевого референдуму.

Відповідно статті 45 законопроекту №5512, котра має назву «Документування діяльності комісії з місцевого референдуму», постанова, прийнята територіальною, дільничною комісією з місцевого референдуму, вивішується на стенді офіційних матеріалів комісії для загального ознайомлення (частини п'ята), а її електронна копія вноситься до автоматизованої інформаційної системи з накладанням кваліфікованого електронного підпису відповідальної особи та невідкладно оприлюднюється на офіційному веб-сайті Центральної виборчої комісії (частина шоста статті 45). Натомість в частині четвертій статті 18, частині другій статті 31, частинах четвертій та шостій статті 32, частині десятій статті 33, частині четвертій статті 62, частині другій статті 80, частині третій статті 80, частині третій статті 90 послідовно наголошувалося на тому, що територіальна комісія з місцевого референдуму інформує про свою діяльність на своєму офіційному вебсайті. То ж пропонуємо внести відповідні зміни й до спеціальної статті 45 законопроекту.

Відповідно до статті 57 законопроекту №5512, витрати на підготовку і проведення місцевого референдуму здійснюються за рахунок коштів місцевого бюджету та коштів фондів суб'єктів процесу місцевого референдуму. Сільський, селищний, міський голова в дводенний строк з дня, наступного за днем опублікування рішення про призначення місцевого референдуму зобов'язаний скликати сесію відповідної ради для внесення до рішення про затвердження місцевого бюджету змін щодо включення до нього видатків із фінансового забезпечення підготовки та проведення місцевого референдуму (частина четверта статті 57 законопроекту). То ж якщо сільський, селищний, міський голова ініціюватиме проведення місцевого референдуму щодо припинення повноважень відповідної

ради, а остання не внесе зміни до місцевого бюджету, аби його профінансувати, місцевий референдум не відбудеться. Те ж саме трапиться, якщо виборці ініціюватимуть розгляд того чи іншого питання на місцевому референдумі, а місцева рада не підтримуватиме такої ініціативи.

Окрім того, відповідно до частини сьомої статті 78 Бюджетного кодексу України, рішення про внесення змін до рішення про місцевий бюджет ухвалюється відповідною місцевою радою на підставі офіційного висновку місцевого фінансового органу про перевиконання чи недовиконання дохідної частини загального фонду, про обсяг залишку коштів загального та спеціального фондів (крім власних надходжень бюджетних установ) відповідного бюджету [32]. Факт перевиконання дохідної частини загального фонду місцевого бюджету визнається за підсумками першого півріччя та наступних звітних періодів з початку поточного бюджетного періоду на підставі офіційних висновків місцевого фінансового органу за умови перевищення доходів загального фонду місцевого бюджету (без урахування міжбюджетних трансфертів), врахованих у розписі місцевого бюджету на відповідний період, не менше ніж на 5 відсотків.

Тому пропонуємо передбачити фінансування місцевих референдумів за рахунок коштів державного бюджету України.

Стаття 77 законопроекту №5512 має назву «Права та обов'язки офіційних спостерігачів», але й її тексті не зазначено жодного обов'язку офіційних спостерігачів. Тому пропонуємо перейменувати її на «Правовий статус офіційних спостерігачів».

Відповідно до частини шостої статті 108 законопроекту №5512, рішення місцевого референдуму щодо питання місцевого референдуму вважається прийнятим у разі, якщо щодо нього опцію «так» при голосуванні висловили більшість виборців від кількості виборців, які взяли участь у відповідному місцевому референдумі. Натомість, на нашу думку, рішення територіальна громада приймає й у тому випадку, коли більшість виборців, які взяли участь у відповідному місцевому референдумі, обрали опцію «ні».

Відповідно до частини першої статті 109 законопроекту №5512, «не пізніш наступного дня з дня встановлення результатів місцевого референдуму голова територіальної комісії з місцевого референдуму складає рішення про затвердження статуту територіальної громади (змін до нього), програми розвитку територіальної громади (змін до неї), підписує відповідно статут чи програму, додає до рішення та направляє його на підпис відповідному сільському, селищному чи міському голові, який протягом двох днів з дня отримання повинен підписати рішення та повідомити про це територіальну комісію з місцевого референдуму. У разі не підписання рішення сільським, селищним чи міським головою воно підписується головою територіальної комісії з місцевого референдуму та направляється відповідній місцевій раді».

У зазначеному приписі не зрозуміло, що мається на увазі під рішенням, яке повинен скласти голова територіальної комісії з місцевого референдуму. Слід також нагадати, що вищеназвана комісія є колегіальним органом, а тому досить сумнівною є можливість складання ним одноособово того чи іншого рішення як складову процедури офіційного оприлюднення результатів референдуму

Зважаючи на те, що голова територіальної комісії з місцевого референдуму чи сільський, селищний, міський голова не є суб'єктами прийняття рішень про затвердження статуту територіальної громади (або змін до нього), чи програму

розвитку територіальної громади (або змін до неї), тому сумнівна доцільність уповноваження їх підписувати зазначені правові акти.

Також у статті 110 законопроекту вказано: «Відповідна сільська, селищна або міська рада розглядає на своєму засіданні результати місцевого референдуму не пізніше як на п'ятнадцятий день після їх офіційного оприлюднення»; «Сільська, селищна, міська рада обов'язково враховує результати місцевого референдуму шляхом прийняття відповідного рішення» (частина четверта статті 110 законопроекту). На нашу думку цим нівелюється припис статті 4 цього законопроекту, відповідно до якого, рішення, прийняте на місцевому референдумі, є обов'язковим для виконання на території відповідної територіальної громади.

Відповідно до частини другої статті 112 законопроекту №5512, повноваження сільської, селищної, міської ради припиняються достроково з дня офіційного оприлюднення результатів місцевого референдуму у порядку, визначеному цим Законом. Відповідна сільська, селищна, міська рада продовжує здійснювати свої повноваження в межах та обсязі, визначених Законом № 280/97-ВР, до відкриття першої сесії цієї ради нового скликання». У разі дострокового припинення повноважень сільської, селищної, міської ради, позачергові місцеві вибори призначаються Верховною Радою України не пізніше ніж у дев'яностоденний строк з дня дострокового припинення повноважень відповідної ради. Але, відповідно до статті 2 Закону України «Про порядок обчислення скликань представницьких органів місцевого самоврядування (рад)» від 24 червня 2004 року № 1866-IV, обрання нового складу представницького органу місцевого самоврядування (ради) на позачергових виборах не вважається новим скликанням цього представницького органу [33]. Місцева рада нового скликання буде обрана не на позачергових, а на наступних чергових місцевих виборах. Тому слід словосполучення «до відкриття першої сесії цієї ради нового скликання» замінити на «до відкриття першої сесії цієї ради, обраної на позачергових місцевих виборах».

Дослідивши вітчизняне законодавство та міжнародні правові акти, спрямовані на регулювання відносин щодо організації та проведення місцевих референдумів, можемо констатувати нагальну необхідність прийняття нового Закону України, спрямованого на регулювання вищеназваних відносин. Адже саме він здатний усунути правову невизначеність, котра виникла унаслідок втрати чинності Законом №1286-XII (відповідно до пункту 4 розділу XIII «Прикінцеві положення» Закону №5475-VI) та наступного рішення Конституційного Суду України від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018, яким Закон №5475-VI визнаний неконституційним у повному обсязі (пункт 1 резолютивної частини вищеназваного Рішення Конституційного Суду України) [20].

Загалом позитивно оцінюємо зміст законопроекту «Про місцевий референдум» (реєстр. №5512), внесеного 19 травня 2021 року сто одинадцятьма народними депутатами України на розгляд Верховної Ради України, а 30 жовтня 2021 року направленого до Європейської комісії за демократію через право Ради Європи для отримання об'єктивного експертного висновку. Проте для того, аби посилити його зміст, привівши у відповідність до актів з вищою юридичною силою, пропонуємо внести до нього низку змін, текст та обґрунтування доцільності яких здійснено вище.

Література:

1. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-333-2014-%D1%80#Text.

2. European Parliament resolution of 11 February 2021 on the implementation of the EU Association Agreement with Ukraine: https://www.europarl.-europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0050_EN.html

3. Посли G7 закликали прийняти законодавчі та конституційні зміни для невідворотності децентралізації в Україні: https://decentralization.-gov.ua/news/13656

4. Соціологічний барометр реформи: що думає населення про децентралізацію: https://decentralization.gov.ua/news/13071?page=5.

5. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text

6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закону України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-280/97-%D0%B2%D1%80#Text

7. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua-/laws/show/157-19#Text.

8. Рішення Конституційного Суду України від 16.04.2008 р. № 6-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p71008#Text.

9. Про місцевий референдум : проект Закону України від 19.05.2021 р. (реєстр. №5512). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2-/webproc34-?id=&pf3511=71942&pf35401=547636.

10. Рішення Конституційного Суду України від 05.10.2005 р. № 6-рп/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text.

11. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.

12. Recommendation № r (96) 2 of the Committee of Ministers to Member States On referendums and popular initiatives at local level. URL: https://localgovernment.gov.mt/en/DLG/Legislation/Documents/Legislation/R(96)2.pdf.

13. Референдуми: на шляху до вироблення належної практики в Європі: Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1704 (2005) 1 URL: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/[Russian_documents]-/[2005]/%5BApr2005%5D/Rec1704_rus.asp.

14. Проведення референдумів на місцевому рівні : Резолюція 472 (2021) та Рекомендація 459 (2021) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи від 18.05.2021 р. URL: https://rm.coe.int/holding-referendums-at-local-level-monitoring-committee-rapporteur-vla/1680a287be.

15. The case of Selygenenko and Others v. Ukraine (application no. 24919/16 and 28658/16). URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-212439.

16. О местном референдуме: постановление Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств от 16 октября 1999 г. №14-15. URL: http://www.iacis.ru/upload/-iblock/53c/092.pdf.

17. Рішення Конституційного Суду України від 09.07.1998 р. № 12-рп/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text.

18. Про Всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 03.07.1991 р. № 1286-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/1286-12#Text.

19. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 06.11.2012 р. №5475-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17#Text.

20. Рішення Конституційного Суду України від 26.04.2018 р. № 4-р/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#Text.

21. Про звернення до Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя : постанова Центральної виборчої комісії від 9 серпня 2018 року № 122. URL: http://consultant.-parus.ua/?doc=0BA7OA3359.

22. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26.01.2021 р. № 1135-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text.

23. Проблеми проведення місцевих референдумів в Україні. Аналіз законопроекту «Про місцевий референдум в Україні» № 7082 та пропозиції громадських експертів. *Часопис Парламент*. 2012. № 1. 60 с.

24. Місцеві референдуми в Україні: теоретичні та нормотворчі аспекти: матеріали «круглого столу», 23 липня 2009 р., м. Київ / В. Л. Федоренко, І. В. Ляшко, В. Д. Базілевич та ін. К. СПД Москаленко О. М., 2011. 170 с.

25. Посібник з питань партисипативної демократії (демократії участі) на місцевому рівні / під ред. В. В. Толкованова. К. : Крамар, 2011. 199 с.

26. Кодекс належної практики у виборчих справах. URL: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf.

27. Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2009 року № 7-рп/2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-v007p710-09#Text.

28. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 року № 1932-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-1932-15.

29. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws-/show/3166-17#Text.

30. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text.

31. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 7.06. 2001 р., № 2493-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua-/laws/show/2493-14#Text.

32. Бюджетний кодекс України від 8 липня 2010 року № 2456-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text.

33. Про порядок обчислення скликань представницьких органів місцевого самоврядування (рад): Закон України від 24 червня 2004 року № 1866-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1866-15#Text.

§ 1.4. Правова природа доктрини зняття (підняття) корпоративної вуалі

Структурування бізнесу, створення декількох взаємопов'язаних компаній, що виконують різні функції, – давно перевірена і звичайна стратегія, яка використовується на практиці як у нормальних комерційних цілях (для полегшення управління, для розподілу і мінімізації ризиків), так і з недобросовісною метою – для зосередження всіх активів на одній компанії, а зобов'язань – на іншій. Доля організації, обтяженої тільки зобов'язаннями, незавидна: в переважній більшості випадків на неї чекає банкрутство або повна ліквідація. Цілком очевид-

но, що практично єдиним шансом кредитора повернути хоча б частину заборгованості є стягнення боргів не безпосередньо з юридичної особи – боржника, а з контролюючих таку організацію осіб, які володіють достатніми активами.

Останнім часом в корпоративних відносинах дедалі частіше виникає проблема оптимального співвідношення публічних і приватних форм впливу. З одного боку, законодавець має сприяти розвитку юридичних осіб як основних суб'єктів підприємницької діяльності; з іншого боку, він зобов'язаний захистити інтереси кредиторів юридичної особи від можливих зловживань і недобросовісної поведінки.

У зв'язку з цим, на нашу думку, актуальною проблемою корпоративного права є пошук ефективного механізму боротьби з таким зловживанням принципом автономії волі, як створення і використання юридичної особи виключно з метою обмеження ризиків. Доктрина «зняття корпоративної вуалі», що виникла в країнах англо-американського права і поширилася в інших країнах, може бути ефективним механізмом протидії таким зловживанням за рахунок впровадження субсидіарної відповідальності кінцевих бенефіціарних власників (засновників, учасників, акціонерів) і посадових осіб за зобов'язаннями юридичної особи – боржника.

Як відомо, основоположним принципом корпоративного права є повна відокремленість майна юридичної особи. Це означає, що саме юридична особа, а не її власники, несе відповідальність за своїми операціями, боргами і деліктами. Іншими словами, обмежена відповідальність надає істотну перевагу акціонерам, директорам, посадовим особам та співробітникам юридичної особи, оскільки жоден з них не несе відповідальності за дії, вчинені від імені організації. Однак існують винятки із загальної концепції обмеженої відповідальності, оскільки має місце практика недобросовісного використання положень закону, зокрема, в якості інструменту обману кредиторів. Доктрина «зняття (підняття) корпоративної вуалі», яка також відома як доктрина «проколювання корпоративної завіси», є способом притягнення до субсидіарної відповідальності посадових осіб, директорів і акціонерів за боргами організації. Крім того, існують спроби проникнення під «корпоративну завісу», щоб притягнути до відповідальності материнську організацію за зобов'язаннями дочірньої компанії.

Доктрина зняття корпоративної вуалі зародилася в країнах англо-американського права шляхом прецедентної правотворчості, а, отже, має некодифікований характер. В зарубіжних країнах існують два основні підходи до застосування вказаної доктрини в судовій практиці. Якщо в країнах англо-американської системи права обов'язковою умовою для притягнення до відповідальності учасника корпорації є факт зловживання правом, то в країнах романо-германської системи права набула значного поширення презумпція відповідальності основного товариства за зобов'язаннями дочірнього [57].

Питання про можливість застосування концепції «зняття корпоративної вуалі» в українській правовій дійсності є досить проблематичним, оскільки в законодавстві відсутні чітко сформульовані норми щодо її застосування (крім окремих елементів вказаної доктрини, які мають місце при притягненні до субсидіарної відповідальності в процедурах банкрутства підприємств і ліквідації неплатоспроможних банків). У зв'язку з цим багато практичних питань, пов'язаних із захистом прав кредиторів корпорацій, знаходяться в «підвішеному стані» і до цього часу не знайшли правильного вирішення. Деякі вчені розглядають дану концепцію в якості «виходу з кризи обмеженої відповідальності» як

регулятор дисбалансу інтересів, що виник між учасниками корпоративних відносин внаслідок зловживання останньою [38].

На сьогодні в Україні та світі спостерігається подальша боротьба між двома юридичними (варто навіть казати світоглядними) концепціями, які панують у цивілістиці стосовно можливої відповідальності осіб, які є кінцевими бенефіціарами корпорацій (при цьому будучи де-факто їхніми контролерами), за шкоду, завдану їхніми неправомірними діями кредиторам, з одного боку, і можливістю захищати власні права, використовуючи категорію «кінцевого бенефіціара» у процедурі банкрутства і ліквідації корпорації – з іншого.

Практика судів англо-американської системи права (США, Велика Британія, Австралія тощо) вже напрацювала серйозний доробок справ, які ґрунтуються на доктрині «piercing the corporate veil», які крок за кроком формують базові підходи до визначення принципових положень доктрини зняття корпоративної вуалі.

Романо-германська система права (Німеччина, Франція, Голландія, Бельгія тощо) не знає доктрини підняття корпоративної вуалі, проте практика притягнення до відповідальності кінцевих бенефіціарів (учасників товариства та контролерів) здійснюється за допомогою теорій «кваліфікованої групи де-факто» та «руйнівного втручання», які фактично є різновидами деліктної відповідальності. Застосування останньої базується на положенні про те, що особа, яка контролює корпорацію, несе обов'язок стосовно необхідності урахування інтересів кредиторів цієї корпорації [6]. Фактично у цьому випадку йдеться про деліктні зобов'язання кінцевого бенефіціара.

Наразі також на пострадянському просторі спостерігається практика спроб використання доктрини не в інтересах кінцевого бенефіціара з метою захисту його прав та інтересів (справи про банкрутство, ліквідаційні процедури), а з протилежною метою – притягнення кінцевого бенефіціара (контролера) до відповідальності за шкоду (борги), заподіяну підконтрольною саме йому відповідною компанією. Йдеться про так зване позбавлення юридичної особи (компанії) окремої правосуб'єктності, або, іншими словами, про практику використання так званого зворотного підняття корпоративної вуалі не в інтересах кінцевого бенефіціара [34, с. 107].

Зокрема, в Україні ця тенденція кореспондується із правотворчою практикою, спрямованою на можливість притягнення кінцевого бенефіціара до відповідальності за неналежну (неправомірну) поведінку останнього, в діях якого простежується правопорушення, яке маскується за відповідною корпоративною формою (фасадом). Так, з метою зменшення рівня корупції в Україні, а також запобігання легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів» [45], який набрав чинності 25 листопада 2014 року. Згідно з цим Законом всі юридичні особи, зареєстровані на території України, зобов'язані надати інформацію про кінцевих вигодонабувачів. У пояснювальній записці до цього законопроекту зазначалося, що метою його прийняття є зменшення рівня корупції в країні, а також запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Відповідно, поява терміна «кінцевого вигодонабувача (вигодоодержувача)» пов'язана саме з можливістю в кінцевому результаті вчиняти певні протиправні дії за допомогою корпоративних структур [33, с. 42-43].

Принагідно зазначимо, що суб'єктами, які можуть контролювати корпоративну структуру (контролюючі особи), можуть бути не лише безпосередні власники, які створили компанію, а й директори, акціонери, інші учасники, які мають можливість визначати напрями діяльності компанії та впливати на прийняття рішень, тим самим здійснюючи контроль за корпоративною структурою.

На сьогодні законодавство багатьох держав світу, в тому числі і українське, зокрема, як це зазначено вище, для позначення контролюючої особи використовує термін «вигодонабувач» та «кінцевий бенефіціарний власник» (контролер), яким позначають особу, яка фактично має можливість контролювати діяльність юридичної особи. Викладене свідчить про те, що ідентифікація особи кінцевого бенефіціарного власника є можливістю встановити осіб, які фактично стоять за такими складними бізнес-структурами як компанії та є своєрідним контролем за діяльністю компанії.

Вказаний підхід вимагає враховувати різноманітність критеріїв у визначенні контролюючих компанію осіб в межах доктрини «зняття корпоративної вуалі». Взявши за основу визначення особи кінцевого бенефіціарного власника у Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [46], насамперед слід говорити про контролюючу особу як таку, яка незалежно від формального володіння має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління або господарську діяльність юридичної особи безпосередньо або через інших осіб. Такий вплив має здійснюватися шляхом реалізації права володіння або користування всіма активами чи їх значною часткою, права вирішального впливу на формування складу правління, результати голосування, а також вчинення правочинів, які надають можливість визначати умови господарської діяльності. Для того, щоб особа вважалась контролюючою, вона повинна давати обов'язкові до виконання вказівки або виконувати функції органу управління і мати можливість здійснювати вплив шляхом прямого або опосередкованого (через іншу фізичну чи юридичну особу) володіння однією особою самостійно або спільно з пов'язаними фізичними та/або юридичними особами часткою в юридичній особі у певному визначеному розмірі відсотків (в різних країнах визначається по-різному) статутного капіталу або права голосу в юридичній особі.

Крім того, очевидним має бути причинно-наслідковий зв'язок між діями або бездіяльністю контролюючої особи та фактично спричиненими негативними наслідками, понесеними збитками корпоративною структурою, зокрема, якщо такі наслідки настали внаслідок отримання відповідних вказівок. З викладеного випливає очевидність необхідності встановлення саме факту зловживання контролюючою особою своїми правами. Саме встановлення цього факту, як буде показано далі, є найбільш складним питанням, що поєднується із процесуальним аспектом відповідного провадження, в межах якого необхідно його встановити.

Вочевидь, що не матеріально-правові, а саме процесуальні моменти доктрини зняття корпоративної вуалі відіграють вкрай важливе, якщо не саме важливе значення в реалізації доктрини зняття корпоративної вуалі. Це цілком очевидно з огляду на природу і суть корпоративних конфліктів, в яких є потреба застосувати (спробувати застосувати) доктрину зняття корпоративної вуалі. Як правило, позивач виступає «слабкою стороною» внутрішньокорпоративних відносин і позбавлений можливості отримати доступ до внутрішньо-

корпоративного діловодства та/або практики прийняття та виконання рішень (вказівок), які доволі часто можуть взагалі надаватися в усній формі. У такій ситуації позивач просто позбавлений можливості отримати доступ до необхідних доказів по справі.

В англо-американській системі вищезазначена проблема багато в чому вирішується за допомогою спеціального процесуального інституту розкриття та надання доказів, який займає левову частку у процесі доказування в межах доктрини зняття корпоративної вуалі [11, с. 273-299]. Більшість положень зазначеного інституту зводиться до закріплення презумпції причинно-наслід-кового зв'язку між протиправними діями контролюючої особи (бенефіціара) та нанесеною шкодою кредиторам юридичної особи (корпорації).

Без запровадження такого інституту у процесуальному законодавстві (в тому числі й в Україні), зміст якого мав би звестись до переведення обов'язку доведення відсутності причинно-наслідкового зв'язку на відповідача (кінцевого бенефіціара), реалізувати доктрину зняття корпоративної вуалі видається вкрай складним завданням.

З огляду на зазначене метою нашого дослідження є характеристика принципів самостійності юридичної особи та обмеженої відповідальності її засновників (учасників) за боргами юридичної особи як основи корпоративної вуалі, та визначення на основі цього правової природи доктрини зняття (підняття) корпоративної вуалі як концепції відмови від принципу обмеженої відповідальності засновників (учасників) юридичної особи за її боргами, а також виділення ознак зазначеної доктрини.

Досліджуючи приватноправові та публічно-правові засади регулювання підприємницької діяльності, ми в своїх попередніх дослідженнях виходили з того, що підприємництво є сферою суспільних відносин, де суб'єкти мають рівні правові можливості і юридичні обов'язки, а тому відносини між ними повинні регулюватися диспозитивним методом, властивим приватному праву [35]. З огляду на це підприємницькі відносини розглядаються нами як суспільні відносини, що виникають між суб'єктами підприємництва в ході укладення та виконання ними договорів про передачу майна у власність, виконання робіт чи надання послуг та інших договорів, метою яких є отримання цими суб'єктами прибутку. А відтак основну нормативну базу правового регулювання підприємницьких відносин становить договірне право, а сторонами підприємницьких відносин є виключно суб'єкти підприємницької діяльності, передусім підприємства всіх організаційно-правових форм.

Для ефективного розвитку підприємницьких відносин їх правове регулювання має враховувати особливості економічних базисних засад самих відносин, що опосередковують підприємницький оборот. При цьому основною підставою виділення підприємницьких відносин серед інших економічних відносин є не юридична, а економічна ознака – спекуляція як економічна активність з метою одержання прибутку. Спекулятивна складова знаходить своє відображення в юридичній площині у вигляді закріплення в дефініції підприємницької діяльності мети одержання прибутку.

Саме такі ключові позиції були закладені нами раніше в концепцію приватноправового регулювання підприємницьких відносин [36].

Розглядаючи сутність підприємницьких відносин, варто враховувати, що становлення, функціонування і розвиток вітчизняного підприємництва в Україні відбувається не у соціальному вакуумі й ґрунтується не на абстрактному суспіль-

ному базисі. Ці процеси здійснюються у конкретному суспільному контексті й під впливом конкретно-історичних умов, які, з одного боку, сприяють розвитковi, а з іншого – гальмують їх. У свою чергу, підприємництво як соціальне явище не тільки піддається впливу суспільних процесів, а й саме торкається цих процесів, що також впливає, видозмінює, трансформує їх. Розгляд проблем підприємництва у контексті суспільних, насамперед політико-економічних, відносин, що створюють соціальне середовище його буття, надає змогу говорити про перспективний простір наукових досліджень щодо сутності підприємництва, нового для незалежної України суспільного явища; реального змісту й відповідності цивілізаційним стандартам його потенційних можливостей як реального конкурента державного господарювання; ефективного пошуку адекватних політико-правових механізмів забезпечення його всебічного розвитку тощо [51, с. 18].

Враховуючи те, що підприємницькі відносини найбільш оперативно реагують на зміну суспільних відносин загалом і технологічний прогрес зокрема, постає питання про необхідність перегляду загальноприйнятих засад цивільно-правової відповідальності підприємств перед його кредиторами, а також відповідальності засновників (учасників, акціонерів), які перебувають із таким підприємством в корпоративних відносинах. Адже, як слушно зауважує А. Зеліско, належність юридичної особи до корпоративної передбачає наявність, передусім, майнового правового зв'язку між юридичною особою та її учасниками (засновниками), який проявляться в наявності в останніх як майнових, так й немайнових прав [18, с. 32; 19, с. 17].

Відповідальність юридичної особи та інших осіб перед кредиторами юридичної особи відіграє найважливішу роль в корпоративних відносинах, оскільки спрямована на досягнення справедливого балансу інтересів між засновниками (учасниками) юридичних осіб, самими юридичними особами, членами їх органів управління і кредиторами юридичної особи в зв'язку з участю юридичної особи в цивільному обороті [14]. При цьому як в теорії цивільного права, так й підприємницьких (господарських) правовідносинах вже давно актуальним постало питання про межі цієї відповідальності з точки зору перспектив розвитку відповідних правових норм в рамках цивільно-правових, господарських і корпоративних правовідносин.

Під корпоративними відносинами ми розуміємо цивільно-правові відносини, засновані на рівності, автономії волі і майновій самостійності учасників, що виникають у зв'язку зі створенням і діяльністю юридичної особи як окремого суб'єкта права, який є відмінним від своїх засновників, учасників, акціонерів, членів органів управління, вигодонабувачів (бенефіціарів) або кредиторів. Те, що корпоративні правовідносини притаманні юридичним особам, створеним не лише в організаційно-правовій формі товариств, випливає з положень ГПК України [10], п. 3 ч. 1 ст. 20 якого передбачено, що господарські суди розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку зі здійсненням господарської діяльності (крім справ, передбачених частиною другою цієї статті), та інші справи у визначених законом випадках, зокрема: справи у спорах, що виникають з корпоративних відносин, в тому числі у спорах між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи або між юридичною особою та її учасником (засновником, акціонером, членом), у тому числі учасником, який вибув, пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням або припиненням діяльності такої юридичної особи, крім трудових спорів. Зазначене також підтверджується

положеннями ГК України [9], який під корпоративними відносинами розуміє відносини, що виникають, змінюються та припиняються щодо корпоративних прав, під якими розуміються права особи, частка якої визначається у статутному капіталі (майні) господарської організації, що включають правомочності на участь цієї особи в управлінні господарською організацією, отримання певної частки прибутку (дивідендів) даної організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом та статутними документами. При цьому господарськими організаціями визнаються всі юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку (п. 1 ч. 2 ст. 55, ч. 1 і 3 ст. 167 ГК України).

Необхідність спеціального правового регулювання відповідних відносин виникає саме тому, що створюється визнане правом нове правосуб'єктне утворення, яке наділене своїми учасниками (засновниками) відокремленим майном і здатне від власного імені виступати в цивільному обороті та нести самостійну майнову відповідальність за зобов'язаннями перед третіми особами.

Саме принцип відокремлення як основоположний принцип корпоративного права [54, с. 103] є основною причиною того, що в законодавстві про юридичних осіб різних організаційно-правових форм переважають саме імперативні норми у порівнянні, наприклад, з договірним правом. Юридична особа, як майнова маса (персоніфіковане майно), формально «відірвана» від свого людського субстрату, виступає від свого імені в цивільному обороті і створює таким чином підвищені ризики втрати майна як у внутрішніх відносинах (для власних учасників (інвесторів)), так і у зовнішніх (для кредиторів, працівників, споживачів, вигодонабувачів тощо) [13, с. 40-41].

У корпоративному праві основоположним є правило про самостійну майнову відповідальність юридичної особи за своїми зобов'язаннями перед кредиторами. Так, учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом (ч. 3 ст. 96 ЦК України [60]). Відповідальність учасників обмежується лише розміром вкладу, внесеного до статутного капіталу, або майном товариства. Але в даному випадку йдеться про економічні ризики засновників юридичної особи, оскільки власником майна, внесеного до статутного капіталу, є юридична особа, і говорити про юридичну відповідальність учасників в межах внесеного вкладу некоректно. Тому в законодавстві найчастіше йдеться про те, що учасники несуть не відповідальність, а ризик збитків в межах вартості внесених вкладів.

Роздільна майнова відповідальність юридичної особи та її учасників (власника майна) за своїми зобов'язаннями, як уже було зазначено, випливає з основоположного принципу корпоративного права, суть якого – «послідовне відокремлення юридичної особи (самостійної правосуб'єктності) і майна корпорації від особи і майна її учасників («принцип відокремлення»)» [54, с. 103].

Випадки, коли можливо притягати до відповідальності, ігноруючи оболонку юридичної особи, можуть бути передбачені лише законом, а не підзаконним нормативним актом чи договором, оскільки це випливає з положень Конституції України [25], згідно з п. 7 і 8 ст. 92 якої передбачено, що виключно за-

конами України визначаються: правовий режим власності; правові засади і гарантії підприємництва тощо. Крім того, як абсолютно слушно зауважується в юридичній літературі, це виняток із загального правила, яких не може бути багато, оскільки основне правило полягає в тому, що юридична особа не несе відповідальності за дії своїх учасників, так само як і вони не відповідають за боргами юридичної особи. Широке використання «проникаючої відповідальності» веде до ослаблення самого поняття юридичної особи, однією з найважливіших причин виникнення якої, як відомо, було зниження підприємницького ризику, оскільки юридична особа дозволяє її учасникам захищати їх особисте майно від вимог кредиторів [62].

У законодавстві передбачені випадки, коли засновники (учасники) або власник майна юридичної особи притягуються до відповідальності за боргами юридичної особи. Ці випадки як виключення із загального правила повинні бути спеціально передбачені безпосередньо в законах або в установчих документах юридичної особи. Вони обумовлені або особливостями організаційно-правової форми юридичної особи, або особливими обставинами, що носять екстраординарний характер.

Можливість притягнення до відповідальності засновників (учасників) або власника юридичної особи перед її кредиторами передбачена безпосередньо законами стосовно окремих організаційно-правових форм юридичних осіб.

Наприклад, в повних і командитних товариствах учасники солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім майном, що їм належить. Учасник товариства, який вибув із товариства, відповідає за зобов'язаннями товариства, що виникли до моменту його вибуття, рівною мірою з учасниками, що залишилися, протягом трьох років з дня затвердження звіту про діяльність товариства за рік, у якому він вибув із товариства. Що ж стосується вкладника командитного товариства, то якщо він вчиняє правочин від імені та в інтересах товариства без відповідних повноважень та не отримав схвалення командитного товариства, він відповідає перед третіми особами за вчиненим ним правочином усім своїм майном (ч. 1 ст. 119, ч. 1, 4 ст. 124, ч. 1 ст. 133, ч. 1 ст. 138 ЦК України).

У товаристві з додатковою відповідальністю учасники солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства з додатковою відповідальністю і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу. У разі визнання банкрутом одного з учасників товариства з додатковою відповідальністю його відповідальність за зобов'язаннями товариства з додатковою відповідальністю розподіляється між іншими учасниками цього товариства пропорційно до розміру належних їм часток у статутному капіталі (ст. 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [48]).

Члени виробничого кооперативу несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями такого виробничого кооперативу своїм майном у розмірі, не меншому їх пайового внеску, якщо більший розмір відповідальності не передбачено законом або статутом кооперативу (ч. 2 ст. 163 ЦК України, ч. 1 ст. 108 ГК України).

За казенне підприємство, у разі недостатності коштів, що перебувають у його розпорядженні, повну субсидіарну відповідальність за його зобов'язаннями

несе держава в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство (ч. 7 ст. 77 ГК України).

Якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та визнається банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного підприємства (ч. 6 ст. 126 ГК України).

Юридична особа – правонаступник, що утворилася внаслідок поділу, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи, що припинилася, які згідно з розподільчим балансом перейшли до іншої юридичної особи – правонаступника. Якщо юридичних осіб – правонаступників, що утворилися внаслідок поділу, більше двох, таку субсидіарну відповідальність вони несуть солідарно. Юридична особа, що утворилася внаслідок виділу, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи, з якої був здійснений виділ, які згідно з розподільчим балансом не перейшли до юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу. Юридична особа, з якої був здійснений виділ, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями, які згідно з розподільчим балансом перейшли до юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу. Якщо юридичних осіб, що утворилися внаслідок виділу, дві або більше, субсидіарну відповідальність вони несуть спільно з юридичною особою, з якої був здійснений виділ, солідарно (ч. 5 ст. 107, ч. 3 ст. 109 ЦК України).

Особи, які створюють юридичну особу, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до її державної реєстрації (ч. 4 ст. 96 ЦК України).

Засновники (учасники, акціонери) також несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями підприємства – боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства. Стягнені суми включаються до складу ліквідаційної маси і можуть бути використані лише для задоволення вимог кредиторів (ч. 2 ст. 61 КУзПБ [23]. Аналогічна норма раніше містилась у ч. 5 ст. 41 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [44], який вже втратив чинність).

Пов'язана з банком особа, дії або бездіяльність якої призвели до заподіяння кредиторам та/або банку шкоди, а також пов'язана з банком особа, яка внаслідок таких дій або бездіяльності прямо чи опосередковано отримала майнову вигоду, відповідають за шкоду, заподіяну банку (у разі недостатності майна банку для задоволення вимог кредиторів в процесі його ліквідації) (ч. 5 ст. 52 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб») [47].

В усіх інших випадках, які не охоплено подібними законодавчими винятками, захиститись від зловживань недобросовісних учасників обороту в підприємницьких відносинах, на думку окремих науковців, можливо за допомогою одного з небагатьох механізмів – доктрини «зняття корпоративної вуалі» [56].

Загальна формула, згідно з якою учасники (засновники) юридичної особи не відповідають за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасників (засновників), крім випадків, встановлених установчими документами та законом, стала основою розуміння феномену юридичної особи в цивілістичній доктрині та її цивільно-правової відповідальності перед третіми особами.

Так, основоположними принципами побудови юридичної особи в більшості країн світу є притаманний переважній більшості комерційних (підприєм-

ницьких) компаній принцип обмеженої відповідальності та загальноприйнятий для всіх юридичних осіб принцип самостійності.

Першим визначальним принципом побудови юридичної особи вважається принцип обмеженої відповідальності, який полягає в тому, що учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, як і сама юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника).

Незважаючи на двосторонній зв'язок принципу обмеженої відповідальності, найчастіше його розглядають лише в контексті звільнення учасників від персональної відповідальності за боргами юридичної особи і обмеження їхньої відповідальності виключно сумою внесеного вкладу до статутного капіталу. При цьому звертається увага на те, що саме у принципі обмеженої відповідальності проявляється істинна сутність самої конструкції юридичної особи як «корпоративного щита», який захищає особисте майно її учасників від вимог третіх осіб [49, с. 250].

Варто зауважити, що зазначений принцип з'явився набагато пізніше від принципу самостійності юридичної особи, а саме, в період Нового часу, який ознаменувався розвитком низки фундаментальних теорій юридичної особи та поширенням нових організаційно-правових форм, зокрема таких, як: акціонерне товариство та товариство з обмеженою відповідальністю.

Стрімке поширення згаданих вище організаційно-правових форм юридичної особи та їх визнання позитивним правом мало, в першу чергу, економічне обґрунтування і пов'язувалося з потребою в довгостроковому залученні капіталу для великих виробництв, а не з санкціонуванням самого по собі бажання учасників обороту мінімізувати свої ризики за допомогою використання обмеженої відповідальності корпорації. Вже тоді стало зрозуміло, що зростання інвестицій можливе лише у випадку запровадження ефективних способів захисту інвесторів, наприклад, шляхом обмеження їх потенційної відповідальності виключно сумою вкладу до статутного капіталу. Таким чином, обмежена відповідальність зародилася як певного роду прерогатива для інвесторів, спрямована на досягнення основної мети – концентрації капіталу [15, с. 34]. Спершу така прерогатива стосувалася інвесторів акціонерних товариств, а згодом – і товариств з обмеженою відповідальністю, тобто невеликих підприємств, які не отримували фінансування з ринку капіталу, але в яких також виконувалася функція централізації капіталу [15, с. 40].

Насправді, досить тяжко заперечувати економічне підґрунтя розвитку принципу обмеженої відповідальності. Перш за все, обмежена відповідальність є вигідною в тому, що переконує пасивних інвесторів, які не беруть участь в управлінні компанією, інвестувати в ту справу, в яку вони ніколи б не інвестували, якщо б зобов'язувались нести ризик необмеженої відповідальності [74, с. 503]. До того ж, обмежена відповідальність збільшує кількість інвестицій та диверсифікацію портфелів, що стимулює прийняття економічно корисного ризику, на який не зважились б інвестори у випадку необмеженої відповідальності [68, с. 97].

Окрім економічного обґрунтування, у правовій доктрині висловлюється думка, що ідея обмеженої відповідальності пов'язана з самою сутністю корпорації як об'єднання капіталів, де засновники (учасники, акціонери) не беруть безпосередньої участі в управлінні поточними справами, а тому не зобов'язані відповідати всім належним їм майном за прорахунки та помилки менеджменту компанії. Таким чином, обмежена відповідальність учасників юридичної особи

частково може бути виправдана і наявністю особливої корпоративної структури (за умови, що управлінці зберігають незалежність від учасників і засновників при прийнятті управлінських рішень) [79, с. 7].

Разом з цим принцип обмеженої відповідальності юридичної особи, який лежить в основі самої конструкції юридичної особи, почав використовуватись недобросовісними власниками в незаконних цілях, у тому числі як «інструмент обману кредиторів» [4, с. 80]. Спершу це стосувалося лише фізичних осіб – власників юридичних осіб. Так, засновники почали активно використовувати відповідні організаційно-правові форми у веденні підприємницької діяльності, застосовуючи усі можливі вигоди з наданої їм прерогативи обмеженої відповідальності, в той час як кредитори корпорації, інвестуючи кошти, стали більше ризикувати у випадку банкрутства боржника. У зв'язку із зазначеними обставинами були розроблені правові механізми для розподілу ризиків між учасниками корпорації та іншими особами, що взаємодіють з нею, серед яких, зокрема: (a) попереднє санкціонування відповідним державним органом акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю, що з часом трансформувалося у застосування системи чітких загальних умов, «яким юридична особа повинна відповідати, і потім кожен союз, що відповідає цим умовам, вже eo ipso має право на внесення його до реєстру; із внесенням ж до реєстру він отримує можливість фігурувати в діловому обороті в якості юридичної особи без будь-якого особливого акта з боку тих чи інших органів державної влади» [40, с. 152]; (b) обов'язок публічного розголошення певних відомостей, які відображалися і зберігалися в офіційних реєстрах, а також (c) встановлення мінімального статутного капіталу.

Пізніше природа принципу обмеженої відповідальності змінилася у зв'язку із скасуванням заборони створювати компанії однієї особи (one-man company) [5, с. 22]. Однак найбільшого загострення вказана проблема зазнала наприкінці XIX століття, коли корпорації отримали право володіти акціями (частками) інших юридичних осіб і принципи самостійності юридичної особи та обмеженої відповідальності її учасників поширили свою дію на учасників (акціонерів) материнської компанії. У результаті чого з'явилися багаторівневі групи із кількома ступенями обмеженої відповідальності, що, як не дивно, призвело до очевидної ізоляції кінцевих інвесторів та нівелювання самої суті обмеженої відповідальності [79, с. 5].

Як відомо, материнські компанії, на відміну від незалежних, «пасивних» інвесторів, не просто формують структуру управління дочірньої компанії, а безпосередньо беруть участь в управлінні її поточними справами і, як такі, не потребують захисту. У таких корпоративних групах, як правило, не існує поділу власності та контролю, немає необхідності заохочувати розподіл корпоративних прав у статутному капіталі; материнські компанії здатні самостійно розподіляти усі можливі ризики тощо [79, с. 9].

Зважаючи на вказані обставини, варто погодитися із думкою американського вченого Ф. Блумберга, який зазначав, що обмежена відповідальність у рамках корпоративної групи – це «історична випадковість» [67, с. 5] та «явно анахронічна правова концепція, яка не має ніякої схожості з економічною реальністю» [66, с. 303], адже призводить до ще більшого обмеження підприємницького ризику і значного погіршення становища кредиторів.

Таким чином, принцип обмеженої відповідальності, закладений в основу концепції існування юридичної особи, доволі часто стає основою для різного ро-

ду зловживань і дозволяє недобросовісним засновникам та учасникам окремих видів підприємницьких товариств збагачуватися за рахунок активів товариства, яке при цьому не виконує своїх зобов'язань перед третіми особами, і банкрутує, а їх засновники (учасники) збільшують свої власні статки. Особливо це властиво економікам, які в історичному масштабі нещодавно відмовилися від адміністративно-командного управління та переходять до ринкових засад. Зловживання конструкцією юридичної особи, використання в межах недосконалого законодавства передбачених законом прав для досягнення незаконних цілей та здійснення незаконних, шахрайських дій з метою ухилення від персональної відповідальності дедалі частіше обговорюється не лише науковою спільнотою, а й юристами-практиками. Тому на практиці й виникла потреба відступити від абсолютного відмежування засновників (учасників) від майнової відповідальності за зобов'язаннями юридичної особи понад розмір їх внеску (вкладу до статутного капіталу юридичної особи).

Зазначена позиція ґрунтується на принципі самостійної/окремої правосуб'єктності юридичної особи, яка відокремлена від правосуб'єктності її учасників, і відома за кордоном як конструкція «separate legal entity doctrine». Відтак майно юридичної особи відокремлене від майна засновників (учасників) і контролюючих осіб. Така практика часто стає причиною порушень прав кредиторів і використовується недобросовісними боржниками для захисту при різних зловживаннях. Однак, нині, суди багатьох держав відступають від принципу обмеженої відповідальності (limited liability) засновників (учасників) за борги юридичної особи, застосовуючи для цього спеціальні механізми.

У науковій літературі неодноразово наголошувалося на тому, що загальновідоме уявлення про те, що корпорація існує окремо і незалежно від осіб, які входять до її складу, являє собою лише юридичну фікцію, запропоновану лише для зручності. З метою встановлення справедливості, кожна корпорація, особа або особи, які володіють всіма її акціями та активами, будуть вважатися та сприйматися як тотожні [71].

За таких умов є підстави стверджувати, що принцип обмеженої відповідальності учасників юридичної особи за її боргами не є абсолютним.

Так, розмежування відповідальності юридичної особи за зобов'язаннями цієї особи і відповідальності інших осіб, в тому числі її учасників, – загальне правило регулювання цивільно-правових відносин. Ігнорування «меж юридичної особи» – це відхилення від норми: випадки «перетину» цієї межі є винятковими в більшості правових систем. Однак в сучасному майновому обороті між господарюючими суб'єктами в процесі здійснення підприємницької діяльності досить часто виникають відносини економічної залежності, коли воля залежної особи формально зберігається, тобто відносини складаються між de jure самостійними суб'єктами, але процес формування волі залежної особи змінюється, перебуваючи під контролем домінуючої особи. Звідси випливає основна мета правового регулювання економічної залежності – відстеження виникнення відносин нерівності і можливе усунення її наслідків для захисту інтересів економічно підпорядкованих суб'єктів, їх кредиторів, а також державних інтересів [63].

М. Кулагін зазначав, що юридична особа хоч й самостійний суб'єкт права, але в більшості випадків вже не є економічно самостійним суб'єктом [28, с. 30].

Однак формальна наявність ознак юридичної особи у фактично підконтрольної компанії (організації) не свідчить про її автономію та незалежність, і не

повинно тягнути застосування загальних правил про обмеження майнової відповідальності її контролюючого учасника (засновника) [63].

Іншим визначальним принципом побудови юридичної особи вважається принцип самостійності, який полягає в тому, що кожна компанія має власну правосуб'єктність, відмінну від правосуб'єктності осіб, які її створили [21, с. 54]. Тобто, з точки зору закону, юридична особа розглядається як повноцінний суб'єкт права, що існує поряд і незалежно від учасників (членів) [31]. В літературі така особливість юридичних осіб також має назву «принцип розділення», який полягає в «послідовному розділенні юридичної особи (самостійної правосуб'єктності) і майна корпорації від особи і майна її учасників» [49, с. 250].

Як самостійний суб'єкт права, юридична особа наділяється правоздатністю і дієздатністю, що дає їй можливість від власного імені вчиняти юридичні дії, які не заборонені законом, у тому числі вступати у різноманітні цивільно-правові відносини з іншими учасниками, набуваючи цивільних прав та обов'язків, а також виступати стороною в судових та інших юрисдикційних органах.

В основі реалізації самостійної правосуб'єктності юридичної особи лежить одна з визначальних особливостей інституту юридичної особи – наявність власної волі, яка формується, як правило, із сукупної волі всіх учасників (засновників, акціонерів, членів), а тому не обов'язково збігається з волею окремих осіб, які входять до її складу. Вказана позиція підтримується, зокрема, А. Захаровим, який серед найважливіших властивостей юридичної особи виділяє можливість ігнорування волі окремих осіб в складі органів управління і вираження волі більшістю голосів (а не одностайністю) [17, с. 56]. До того ж, науковець не погоджується із думкою про те, що воля юридичної особи є штучним прийомом, фікцією [52, с. 11-15], і стверджує, що це є правовим явищем, яке формується з думки реальних людей, і в цьому сенсі слід говорити про єдність реальної волі людей і волі юридичної особи як правової форми, що оформлює результат думок людей [17, с. 56]. Схожа позиція свого часу була висловлена С. Братусем, який стверджував, що воля юридичної особи – це саме її воля, хоча психологічно вона виробляється і виявляється її органами, тобто живими людьми, які входять до органів управління юридичної особи [3, с. 66].

Близькою до категорії волі юридичної особи є правова категорія інтересу юридичної особи, яка також обумовлює її незалежність та самостійність. Вважається, що інтереси юридичної особи формуються, у тому числі, внаслідок реалізації суб'єктивних (переважно корпоративних) прав учасників юридичної особи [7, с. 36-38; 27, с. 45], у зв'язку з чим інтереси юридичної особи певною мірою залежать, однак не збігаються з інтересами її учасників. Внаслідок такої залежності законодавством передбачені відповідні механізми уникнення конфлікту особистих інтересів фізичної особи (наприклад, посадової особи акціонерного товариства) та інтересів самого товариства [16, с. 52].

Ключовим елементом принципу самостійності юридичної особи є наявність у неї відокремленого майна. З цього приводу М. Кулагін писав, що для сучасної юридичної особи немає необхідності ані в особливій волі, ані в особливих інтересах, відмінних від волі та інтересів окремих учасників юридичної особи, достатньо лише певним чином відокремленого майна [30, с. 28].

Самостійна майнова відповідальність за зобов'язаннями хоч й визнається однією з основних її ознак при розгляді поняття юридичної особи, однак з розвитком суспільства, держави і права відбулося значне ослаблення цієї ознаки, оскільки заперечувати очевидний факт того, що в ряді випадків діяльність юри-

дичної особи може визначатися іншими особами, наприклад, її афілійованими особами, вже неможливо [62]. Між суб'єктами цивільного права існують відносини економічної і юридичної залежності, ігнорувати які було б нелогічно, а тому, як зазначав М. Кулагін, законодавець «розкриває дужки», іншими словами, відмовляється від роздільної відповідальності юридичної особи та тих осіб, які діяли, використовуючи цю юридичну особу» [29, с. 181]. Покладення майнової відповідальності не тільки на юридичну особу, що вчинила правочин, а й на її учасників, інших осіб, які фактично визначали дії такої особи, отримало назву «зняття корпоративних покривів» або «підняття корпоративної вуалі». Така назва пояснюється тим, що закон нехтує при цьому оболонкою юридичної особи, покликаної не допустити кредиторів до майна її учасників (засновників) або інших юридичних і фізичних осіб, які визначають її діяльність [29, с. 132-143; 12, с. 240; 43, с. 62-73]. Зрозуміло, що «зняття корпоративної вуалі» можливе при притягненні до відповідальності тільки юридичних осіб, які й виступають прикриттям, «вуаллю» для контролюючих їх або фізичних, або юридичних осіб. Корпоративної вуалі не може бути у фізичних осіб.

Водночас варто погодитись із думкою про те, що юридична особа є живим продовженням індивідуальних осіб, воля яких продовжує жити в створених ними утвореннях [41, с. 157-158]. Але незважаючи на це, принципи самостійності юридичної особи та обмеженої відповідальності її учасників (засновників) використовуються недобросовісними підприємствами – боржниками для уникнення відповідальності перед кредиторами. Зазначені принципи якраз й дають підстави говорити про існування корпоративної вуалі (щита, завіси) між юридичною особою, з одного боку, та особами, які володіють та контролюють її (учасники, засновники) – з іншого. Зарубіжна доктрина корпоративного права називає таке розмежування відповідальності «the corporate veil» – корпоративна вуаль.

Корпоративна вуаль – комплексне поняття, що являє собою форму організації бізнесу, за якої управління компанією будується таким чином, що управлінське рішення приймається не безпосередньо учасниками (акціонерами) корпорації, а через довгий ланцюжок посередників – бенефіціарів, що призводить до того, що відстежити особу, яка прийняла рішення, практично неможливо, а наслідки прийнятого рішення покладаються на «компанію-фасад». Корпоративна вуаль потрібна для того, щоб приховати інформацію про осіб, які приймають вирішальні управлінські рішення, і, як наслідок, для того, щоб складніше було притягнути таких осіб до відповідальності за рішення, наслідки за якими покладаються на корпорацію [26]. Прикриття «корпоративною вуаллю» означає створення юридичної особи лише для видимості з метою ухилення реальних вигодонабувачів від відповідальності. В цьому випадку компанія фактично не здійснює самостійної діяльності, а використовується для досягнення особистих цілей «тіньових» суб'єктів [50, с. 20].

Таким чином, незважаючи на загальновизнане положення про самостійність юридичної особи в контексті наявності власної волі та волевиявлення в цивільному обороті, можливі випадки, коли для встановлення справедливості шляхом притягнення до відповідальності, юридичну особу необхідно ідентифікувати з фізичними особами, які стоять за нею і фактично контролюють та визначають основні напрями її діяльності. Вбачається, що необхідність у здійсненні таких маніпуляцій може виникнути, наприклад, за умови, коли юридична особа створюється з метою здійснення шахрайських дій і фактично є лише прикриттям для осіб, які її створили і керують нею у власних цілях. За таких

обставин притягнення до відповідальності лише юридичної особи є несправедливим і не дасть очікуваного результату. Зазвичай широкому загалу відомо, що у власника компанії є кошти для погашення боргів, у той час як сама юридична особа не має коштів, що унеможливлює погашення заборгованості перед кредиторами. За таких умов кредитори не в змозі нічого зробити з майном власника, навіть за очевидної наявності в останнього коштів, достатніх для того, щоб повною мірою погасити заборгованість юридичної особи – боржника. У контексті сказаного, корпоративна вуаль, в основі якої лежать принципи автономності (самостійності) і обмеження відповідальності як ключові ознаки юридичної особи, стає бар'єром, який відокремлює юридичну особу від своїх учасників (засновників) і унеможливлює притягнення останніх до відповідальності за борги юридичної особи, що нерідко слугує засобом для різного роду зловживань.

Якраз для боротьби з такими явищами сучасна доктрина виробила спеціальний прийом – так звану концепцію зняття корпоративної вуалі [8].

Проблема зняття корпоративної вуалі активно обговорюється теоретиками і практиками різних держав, робиться акцент на важливості цього питання для розвитку нормальних відносин між суб'єктами економіки [63], а також на необхідності реформування законодавства, що регулює подібну процедуру [31]. Водночас чимало вчених-цивілістів критично ставляться навіть до вже існуючої системи субсидіарної відповідальності [55, с. 196-199].

Таким чином, зміна балансу інтересів кредиторів і підприємців сприяла переосмисленню фундаментальних принципів побудови юридичної особи та виробленню спеціального «запобіжного клапану» [17, с. 166] для боротьби із зловживанням принципами самостійності (майнової відокремленості) та обмеженої відповідальності, у ролі якого виступає доктрина «зняття корпоративної вуалі».

Прихильники доктрини зняття корпоративної вуалі вважають, що формальна наявність ознак юридичної особи у фактично підконтрольної компанії не свідчить про її автономію та незалежність і не має тягти за собою застосування загальних правил про обмеження майнової відповідальності її контролюючого учасника [63]. Науковці солідарні в тому, що принцип обмеженої відповідальності корпорацій був затверджений в англо-американській системі права справою «Salomon v. Salomon and Co. Ltd» в кінці XIX ст. [61, с. 800] Згідно з цим принципом корпорації розглядаються як самостійні суб'єкти цивільного обороту, а відтак учасники корпорацій не відповідають за їхніми зобов'язаннями. Однак в умовах обмеженої відповідальності деякі учасники корпорації стали «уникати» особистої відповідальності і взятих на себе зобов'язань під прикриттям корпоративної вуалі. В кінцевому підсумку, це призвело до порушення прав кредиторів [64, с. 48-50].

Вихід із ситуації, яка склалася, було запропоновано англо-американським судом, який дійшов висновку про необхідність «зняття корпоративної вуалі» в деяких випадках, тобто притягнення в судовому порядку до відповідальності осіб, які мають контролюючі функції в корпорації [4]. Підняти корпоративну вуаль – означає вручити відповідальність самостійної юридичної особи її бенефіціарам [2, с. 6].

Таким чином, оскільки вважається, що ніхто не має права отримувати переваги із своєї недобросовісної поведінки, тому для подолання корпоративного щита, який приховує особу реального вигодонабувача, в судовій практиці була вироблена доктрина зняття корпоративної вуалі, згідно з якою якщо юридичну особу створено лише для вигляду і з метою ухилення від відповідальності, за по-

зовом кредитора має відповідати реальний власник бізнесу, який фактично або юридично контролює діяльність боржника. Зняття корпоративної вуалі необхідне й в ситуації, коли юридична особа є номінальною, тобто створеною без мети здійснення діяльності, а, наприклад, для виконання функцій посередника між фактичним власником акцій і акціонерним товариством; між бенефіціаром і юридичною особою, яка акумулює активи бенефіціара тощо [39].

Окремі прихильники підсилення відповідальності бенефіціарів юридичних осіб за зобов'язаннями останніх цю позицію з теоретичної точки зору називають ще як «проникнення під корпоративну вуаль».

Науковці вважають, що «зняття корпоративних покривів» є засобом захисту кредиторів від явних зловживань з боку засновників юридичних осіб. Адже, за загальним правилом, в умовах звичайного ділового обороту і в межах звичайного підприємницького ризику кредитори гарантовані майном самої юридичної особи, а також додатковою відповідальністю учасників (засновників) у випадках, коли вона встановлена законом або установчими документами. А при недостатності майна юридичної особи вона підлягає ліквідації, а вимоги кредиторів погашаються. В цьому і полягає цивільно-правовий зміст конструкції юридичної особи, покликаний захистити особисте майно засновників від можливих претензій кредиторів за результати діяльності юридичної особи [14].

Варто погодитись з думкою про необхідність врахування, з одного боку, що «зняття корпоративних покривів» – це надзвичайний захід, який має бути винятком, а не правилом, оскільки, в іншому варіанті, поняття юридичної особи втратить своє значення, але, з іншого боку, не можна й ігнорувати існуючі відносини юридичної залежності одних юридичних осіб від інших юридичних або фізичних осіб, численні випадки зловживання, коли засновники (учасники) уникають відповідальності, використовуючи юридичну особу в якості прикриття [62]. Тому й визнається, що лише в екстраординарній ситуації, коли дії засновників чи інших осіб, які стоять за юридичною особою, носять характер очевидних зловживань, спрямованих на заподіяння збитків кредиторам, допустимо притягати їх до відповідальності за боргами юридичної особи.

Суть доктрини «зняття корпоративної вуалі» полягає в тому, що з метою захисту добросовісного кредитора за певних обставин обмежена відповідальність юридичної особи ігнорується, а завдані організацією збитки стягуються з реальних власників бізнесу [50, с. 20].

Як вже зазначалось раніше, доктрина «зняття корпоративної вуалі» або «проколювання корпоративної вуалі» («lifting the veil», «piercing the veil of incorporation») прийшла до нас із зарубіжних правопорядків, де вона реально отримала більш широкий розвиток [63; 58; 31].

В зарубіжній юридичній практиці вже тривалий час існує поняття «lifting the corporate veil» («piercing the corporate veil»), що в перекладі означає «піднятя корпоративної завіси, або «вуалі». При «піднятті корпоративної вуалі» відбувається покладання відповідальності самостійної юридичної особи на третіх осіб. На практиці цей термін вживається в трьох випадках: 1) коли суд при вирішенні питання про відповідальність юридичної особи відступає від принципу обмеження відповідальності засновників (учасників) і покладає відповідальність на них (праву відомі і зворотні випадки – коли товариство притягується до відповідальності за боргами учасника); 2) коли суд ігнорує відокремленість юридичних осіб, що входять до холдингового утворення або групи юридичних осіб, і, виходячи з принципу «єдиної економічної одиниці», покладає

відповідальність самостійної юридичної особи на відокремлені юридичні особи, що входять до холдингу або групи [2, с. 6]; 3) коли суд покладає відповідальність на органи управління юридичної особи [42].

В зарубіжному законодавстві і судовій практиці історично склалися дві основні концепції покладання відповідальності на головну організацію, яка формує волю підконтрольних юридичних осіб: 1) більш властива для загального права і яка полягає в тому, що для притягнення до відповідальності домінуючого учасника групи важливим є факт зловживання правами з його боку (при цьому, як свідчить аналіз, проведений американським професором ще в 1991 році, приблизно з 1600 судових рішень суди знімають «корпоративні покриви» більш ніж в 40 % випадків [78]); 2) притаманна континентальній системі права, що передбачає покладення відповідальності на материнську компанію за умови виявлення причинно-наслідкових зв'язків між її діями та спричиненими цими діями дочірньому товариству збитками. У німецькому праві стосовно відповідальності пануючого учасника в договорі підпорядкування застосовується презумпція апріорної відповідальності головної компанії за зобов'язаннями дочірніх [63].

Назвою доктрини ми зобов'язані американському правознавцю Морісу Уормсеру, який у 1912 році опублікував у «Columbia Law Review» статтю з аналогічною назвою «Piercing the Veil of Corporate Entity» [81, с. 496-518]. Автор виступав за «зняття корпоративної вуалі» в тих випадках, коли корпорація є лише «alter ego» своїх акціонерів. «Це була та ж сама зграя злодійкуватих вовків, будь то у «корпоративному» платті бабусі Червоної шапочки або в своїй власній волохатій шкурі», – пояснює автор свою думку стосовно однієї судової справи. В справі йшлося про банкрутство товариства, і суд визнав можливим задовольнити вимоги постраждалих кредиторів товариства за рахунок майна корпорації, контрольованої учасниками товариства («злодійкуватими вовками», за висловом американського правознавця). Згодом професор Уормсер розвинув свої погляди на цю тему в книзі з промовистою назвою «Франкенштейн, інкорпорейтед» [4].

Уявляється, що доктрина «зняття корпоративної вуалі» повинна обмежуватися випадками припинення юридичних осіб при недостатності їх майна для задоволення вимог кредиторів. Коли ж юридична особа нормально діє, ніяких осіб до відповідальності за боргами юридичної особи, за загальним правилом, притягатись не повинно і подальший розвиток зазначеної доктрини в цьому напрямку є безперспективним. Законодавцю замість того, щоб руйнувати «принцип відокремлення» особи та майна юридичної особи від особи і майна її учасників, варто звернути увагу на повну відсутність в системі права зворотного боку зазначеної доктрини, тобто так зване зворотне зняття корпоративної вуалі (Reverse Veil Piercing) в інтересах кредиторів учасників юридичної особи, яке відоме зарубіжним правопорядкам [14]. Воно застосовується у випадках, коли юридична особа фактично є лише інструментом в руках контролюючого учасника та створюється лише про людське око з метою вивести певну частину майна засновника від стягнення його кредиторів [31].

Отже, мета «зняття корпоративної вуалі» полягає в регулюванні дисбалансу інтересів, що виникає між учасниками корпоративних відносин внаслідок зловживання обмеженою відповідальністю.

Ця мета досягається шляхом встановлення правового механізму, тобто системи юридичних засобів, що забезпечують можливість виникнення

відповідальності у особи, яка цю відповідальність не несе в силу обмеженої відповідальності і автономності корпорації.

Тому механізм «зняття корпоративної вуалі» можна визначити як сукупність юридичних засобів, спрямованих на встановлення достатніх для подолання обмеженої відповідальності підстав і покладання відповідальності на особу, яка контролює корпорацію. Складність застосування правового механізму «зняття корпоративної вуалі» проявляється, з одного боку, у відсутності будь-яких формалізованих рамок, а з іншого боку, в наявності надмірної свободи судового розсуду [24, с. 45].

Наприклад, Д. Келлі виділяє дві основні ситуації, коли застосовується доктрина «зняття корпоративної вуалі» («piercing the corporate veil»): «спроба контролюючої особи компанії уникнути відповідальності або приховати справжній стан справ» [22, с. 45]. Можливі підходи в контексті податкового планування – створення центрів прибутку і збитків, маршрутизація доходів через ланцюжок угод між взаємозалежними компаніями в низькоподаткові (офшорні) юрисдикції. Доля «збагаченої» зобов'язаннями компанії цілком передбачувана – її шлях, якщо на те є воля засновників (учасників), лежить в напрямку банкрутства, при якому шанси кредиторів на погашення хоча б частини заборгованості порівняно невеликі [59]. Є. О. Суханов, вказуючи, що «проникаюча відповідальність» в європейському праві іменується «проникненням за корпоративну вуаль», а в американському – «проколюванням корпоративної маски», зазначає, що найчастіше справа стосується ситуацій використання форми юридичної особи її єдиним або пануючим учасником в якості «інструменту для обходу певних правових приписів» [54, с. 104]. Доктрина «зняття корпоративної вуалі» – таку думку поширено в науковій літературі – «допускає можливість покладення відповідальності за зобов'язаннями компанії на контролюючу її особу» [4].

Її значення, втім, не обмежується тільки сферою відповідальності. Наприклад, Президія Вищого арбітражного суду РФ згадала про «зривання корпоративної вуалі» в постанові у справі «ЗАТ «Парекс Банк» від 24 квітня 2012 року № 16404/11 в більш ширшому контексті (так, у постанові зазначається, що «філія або представництво вважається існуючим навіть в тому випадку, якщо юридична особа не має власного юридично оформленого підрозділу на території іноземної держави, але, тим не менш, веде діяльність на цій території через незалежну компанію з подібним найменуванням, яка укладає угоди від свого імені і фактично виступає в якості підрозділу цієї юридичної особи (доктрина «зривання корпоративної вуалі»)» [59].

Разом з тим ряд дослідників висловлюють думку, що застосування подібних інститутів, виходячи з доктрин інших юрисдикцій, досить небезпечно, оскільки це може призвести до знищення концепції індивідуальності юридичної особи та інституту обмеженої відповідальності, що є неприпустимим [53; 4; 20]. Якщо ми не хочемо повної загибелі конструкції юридичної особи, то для концепції «зняття корпоративної вуалі» повинні бути закладені межі її застосування в законодавстві. Однак, оскільки навіть формалізоване визначення буде просто обійти, судовому тлумаченню в даному випадку має відводитись вирішальна роль. У будь-якому випадку варто погодитись, що застосування зазначеної доктрини має носити винятковий (екстраординарний) характер, за прикладом зарубіжних правопорядків [72].

Як вже було зазначено вище, судова практика і доктрина багатьох зарубіжних країн використовує широко відомий інститут «piercing the corporate

veil» – зняття корпоративної вуалі, яка дозволяє, у виключних випадках, покласти відповідальність юридичної особи на іншу особу (учасника, засновника, керівника) і за наявності вагомих підстав, відступаючи таким чином від принципу обмеженої відповідальності. Відтак суть доктрини зняття корпоративної вуалі полягає в тому, що суд за наявності підстав за зобов'язаннями юридичної особи може притягнути до відповідальності безпосередньо осіб, які її контролюють (наприклад, директор, який впливає на діяльність компанії, або засновники і учасники, які фактично контролюють діяльність юридичної особи), хоча, за загальним правилом, вони не мають відповідати за зобов'язаннями юридичної особи. Зняття корпоративної вуалі, зазвичай, здійснюється на підставі застосування принципів права та не ґрунтується безпосередньо на нормі закону (за деякими винятками, приклади яких в українському законодавстві ми вже наводили вище). Саме тому вивчення основних підходів до розуміння доктрини зняття корпоративної вуалі, яка застосовується у практиці багатьох зарубіжних країн як спосіб притягнення до відповідальності неплатоспроможного боржника та з'ясування можливості і необхідності зняття корпоративної вуалі, є актуальним питанням як для вітчизняної юридичної науки, так і практики.

Проблема ще полягає у тому, що, з одного боку, норми законодавства щодо даного процесу ніколи не зможуть бути чітко сформульовані, тому що вплив контролюючої особи на організацію являє собою складну схему, яка в кожній справі індивідуальна. З іншого боку, у суду з'являється досить багато свободи для ухвалення рішення, яке повинно ґрунтуватися не стільки на законі, а скільки на особистому сприйнятті ситуації суддею [37, с. 141].

У правовій доктрині під «підняттям корпоративної вуалі» розуміється набір сформованих судовою практикою винятків із принципу самостійності та незалежності корпорації, які пояснюють випадки відмови від ознаки обмеженої відповідальності юридичної особи [31].

Історично вказана доктрина сформувалася в країнах англо-американської системи права, в яких пріоритетну роль відіграє право справедливості (equity law). Як зазначається в юридичній літературі, в рамках статутного права (statutory law) реалізувати можливість ігнорування основоположних принципів побудови юридичної особи з метою забезпечення інтересів кредиторів корпорації було досить проблемно, саме тому необхідні засоби судового захисту (equity law) з'явилися у рамках гнучкого права справедливості [31].

Англо-американський «правовий стиль» з притаманною йому схильністю до різноманітних метафор та художніх порівнянь залишив свій відбиток також на самому терміні «підняття корпоративної вуалі» (паралельно з яким використовуються також такі терміни, як: «проникнення за корпоративну вуаль», «прокол корпоративної вуалі», «проштикування корпоративної вуалі», «підняття корпоративної завіси», «проникнення за корпоративну оболонку», «відкриття корпоративної вуалі» тощо). Власне, саме така особливість «правового стилю» країн прецедентної системи права сприяла неабиякій популярності та поширенню терміна «підняття корпоративної вуалі» у світовій науковій літературі. Хоча в межах нашого дослідження ми використовуємо саме термін «зняття корпоративної вуалі», як об'єднуюче поняття всіх наведених термінів.

В англійській мові для позначення процедури підняття корпоративної вуалі використовуються такі терміни, як: «piercing the corporate veil», «lifting the corporate veil», «going behind the corporate veil», «looking behind the corporate veil». Всі зазначені терміни традиційно використовуються в якості синонімів, які

виражають правову природу єдиного процесу. Свого часу, англійський суддя, член таємної ради британської королеви Христофор Стоутон (Sir Christopher Staughton, PC) у справі Atlas Maritime Co SA v. Avalon Maritime Ltd (1991 р.) вказав на існуючу різницю між поняттями «lifting the corporate veil» («підняття корпоративної вуалі»), яке стосується ситуацій, коли необхідно встановити власників компанії для певної законної мети, та «piercing the corporate veil» («проникнення за корпоративну вуаль»), яке полягає у визнанні прав та обов'язків чи діяльності компанії правами або обов'язками або діяльністю акціонерів [73, с. 284].

Спостереження видатного англійського судді підтримується деякими науковцями, які стверджують, що суд, використовуючи термін «piercing the corporate veil», констатує той факт, що дана корпорація в силу певних фактичних обставин стала лише інструментом в руках окремих осіб, головним чином своїх учасників (засновників), у зв'язку з чим її права, обов'язки та діяльність не мають самостійного значення і, відповідно, є правами, обов'язками та діяльністю вказаних осіб. У той час інші терміни застосовуються з метою виявлення реальних суб'єктів, які приховуються за корпоративною завісою, чиї інтереси реалізуються за допомогою корпоративної структури. Таке проникнення за корпоративну вуаль може здійснюватися для досягнення найрізноманітніших цілей [70, с. 140; 75, с. 253].

На нашу думку, практична цінність вищезазначеної дискусії полягає не у термінологічному розрізненні, адже зазвичай усі вищезазначені терміни ототожнюються (включаючи й наше дослідження), а у змістовному навантаженні самої доктрини, яка включає в себе різні ситуації ігнорування за певних виняткових обставин принципу самостійності юридичної особи і обмеженої відповідальності її учасників (засновників) чи інших осіб.

Деякі науковці вважають, що підняття корпоративної вуалі складається з норм та інститутів, об'єднаних однією метою – «можливістю залучення учасників юридичної особи в правовідносини, що складаються між корпорацією і третіми особами», і на підставі цього розглядають доктрину «підняття корпоративної вуалі» як у вузькому («справжнє» підняття корпоративної вуалі), так і в широкому розумінні («несправжнє» підняття корпоративної вуалі) [1, с. 125].

У вузькому (традиційному) розумінні підняття корпоративної вуалі стосується випадків, коли контролююча особа у виняткових випадках за відсутності самостійних законних або договірних зобов'язань несе особисту відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи перед її кредиторами шляхом застосування так званої проникаючої відповідальності. Таким чином, «проникаюча відповідальність» у рамках «справжнього» підняття корпоративної вуалі характеризується трьома ключовими ознаками.

По-перше, покладення такої відповідальності можливе лише на засновників (учасників, акціонерів) та/або фактичних контролерів (кінцевих бенефіціарних власників) юридичної особи за зобов'язаннями останньої. При цьому виключається можливість покладення «проникаючої відповідальності» на менеджмент юридичної особи, оскільки відсутній сам факт проникнення через «корпоративну вуаль». До цього ж, варто погодитися із думкою, згідно з якою відповідальність директорів не може і не повинна підміняти собою відповідальність контролюючих осіб (власників), які фактично виконують функції оперативного управління. Тобто відповідальність може бути ефективною лише тоді, коли вона стосуватиметься саме «центру прийняття рішення» [5, с. 35].

По-друге, така «проникаюча відповідальність» стосується лише випадків «зовнішньої» відповідальності, де право вимагати сатисфакції від контролюючої особи належить безпосередньо кредиторам компанії. Тобто не береться до уваги «внутрішня» відповідальність контролюючих осіб перед юридичною особою, яка теж втручається в дію принципів відокремленості та обмеженої відповідальності, проте здатна захищати інтереси кредиторів лише опосередковано (іншими словами, забезпечення їхніх вимог можливе тільки після повернення активів на користь самої юридичної особи).

По-третє, виникнення такої відповідальності можливе за відсутності самостійних законних або договірних зобов'язань у контролюючої особи перед підконтрольною особою, однак за наявності таких трьох ключових чинників:

1) наявність такої єдності інтересів і власності корпорації та її акціонерів, за якої не можна говорити про те, що корпорація та її акціонери є окремими особами [32, с. 139]. Іншими словами, повне домінування над підконтрольною особою, коли юридична особа фактично перестає бути самостійним суб'єктом і втрачає власну волю та інтерес, відмінні від волі та інтересу контролюючої особи;

2) вчинення контролюючою особою протиправних дій, недобросовісних спроб ухилитися від виконання прийнятих на себе зобов'язань;

3) причинно-наслідковий зв'язок між наявністю контролю, вчиненням контролюючою особою протиправних діянь та нанесеними збитками юридичній особі.

Ми погоджуємось з тим, що зазначені фактори «носять в основному оціночний характер і, звісно ж, їх застосування вимагає від суддів високої кваліфікації. Застосовуючи зазначений стандарт, суди приймають до уваги додаткові фактори, які впливають на можливість звернення до доктрини «підняття корпоративної вуалі» [31].

У широкому розумінні доктрина «підняття корпоративної вуалі», крім випадків притягнення до відповідальності контролюючих осіб за зобов'язаннями юридичної особи, охоплює також інші правові ситуації, найпоширенішими серед яких є:

а) деліктні зобов'язання, де учасник юридичної особи є делінквентом (заподіювачем шкоди);

б) договірні зобов'язання, які виникають в учасника юридичної особи (поручительство, гарантія тощо). Існування таких договірних зобов'язань свідчить про так зване добровільне підняття корпоративної вуалі, що найчастіше застосовується у договірних відносинах з міжнародними кредитними інституціями, які для надання кредиту дочірній компанії вимагають надання персональної гарантії материнської компанії [79, с. 16];

в) субсидіарна відповідальність за доведення юридичної особи до банкрутства;

г) відповідальність за правопорушення в рамках публічних галузей права (екологічне, антимонопольне, трудове, податкове).

Прихильники традиційного підходу до розуміння доктрини «підняття корпоративної вуалі», у свою чергу, зауважують, що усі вищенаведені ситуації є незалежними правовими підставами для накладення відповідальності на контролюючу особу юридичної особи, які варто відрізняти від умов підняття корпоративної вуалі. Разом з цим на практиці розмежування між підняттям корпоративної вуалі та застосуванням зазначених вище підстав для притягнення контро-

люючої особи до відповідальності (так зване квазі-підняття корпоративної вуалі [80, с. 150]) фактично не відбувається, оскільки їх результатом є досягнення єдиної мети.

Таким чином, варто погодитися зокрема з А. Асосковим, який пояснює, що поділ підняття корпоративної вуалі на «справжнє» та «несправжнє» є умовним і пов'язано з тим, що в однакових ситуаціях залежно від національного права контролююча особа корпорації може бути притягнена до відповідальності за боргами компанії як безпосередньо, тобто без пошуку самостійних договірних або законних підстав (переважно в англо-американській системі права), так і у зв'язку із спеціальними правовими підставами, встановленими законом (переважно в романо-германській системі права) [1, с. 126].

В літературі існують й інші підходи щодо визначення змісту доктрини «підняття корпоративної вуалі».

Наприклад, на думку Д. Биканова, доктрина «підняття корпоративної вуалі» охоплює випадки «проникаючої відповідальності» (притягнення до відповідальності контролюючої особи за зобов'язаннями юридичної особи) та випадки «ототожнення» («ідентичності») компанії із контролюючою особою, або з іншою юридичною особою, яка знаходиться під спільним корпоративним контролем [5, с. 31]. Тоді як віднесення до доктрини «підняття корпоративної вуалі» концепції «проникаючої відповідальності» не викликає сумнівів, виокремлення концепції «ототожнення» («ідентифікації») як елемента досліджуваної нами доктрини супроводжується певними науковими суперечками.

Відповідно до концепції «ототожнення» контролююча особа та корпорація «ідентифікуються» як єдина економічна одиниця, внаслідок чого права та обов'язки корпорації визнаються правами та обов'язками її контролюючої особи. Спершу таке ототожнення використовувалося sensu stricto (у вузькому розумінні) для недопущення fraus legi facta (з лат. «обхід закону») чи обходу договору (іншими словами, для справедливого тлумачення договірних або інших правових норм) [5, с. 46]. Згодом дана концепція стала найбільш актуальною в межах холдингових відносин, коли суд ігнорує відокремленість юридичних осіб, що входять до холдингових утворень, або групи юридичних осіб, та, виходячи з принципу «єдиної економічної одиниці», покладає відповідальність самостійної юридичної особи на відокремлені юридичні особи, що входять до холдингу чи групи [21, с. 53-54]. Така ситуація у літературі також іменується теорією «єдиного підприємства» (enterprise entity).

Прихильники позиції виокремлення концепції «ототожнення» як елемента доктрини «підняття корпоративної вуалі» вважають, що «ідентифікація» є технікою зняття корпоративної вуалі, як і всі інші техніки [69, с. 276-277]. При цьому зазначають, що поняття «проникаючої відповідальності» та «ототожнення» перетинаються у зв'язку із труднощами у проведенні чіткої демаркаційної лінії між базовими правилами діяльності комерційних корпорацій, тобто майновою відокремленістю та обмеженою відповідальністю, і пропонують розмежовувати вказані поняття, виходячи з того, який із двох основоположних принципів зазнає більшої деформації: у разі ігнорування принципу обмеженої відповідальності має місце «проникаюча відповідальність», а коли мова йде про нехтування принципом самостійності (відокремленості) – «ототожнення» [5, с. 45].

Опоненти такої позиції наголошують на тому, що концепція «ототожнення» має суттєву відмінність від підняття корпоративної вуалі («проникаючої

відповідальності»), яка полягає у можливості її застосовування навіть за відсутності будь-яких неправомірних вчинків зі сторони контролюючої особи [79, с. 14], наприклад у випадку «зворотного» підняття корпоративної вуалі. Різниця між вказаними концепціями також полягає у тому, що «ототожнення» дозволяє використовувати конструкцію так званої горизонтальної відповідальності до декількох корпорацій, які ведуть спільний бізнес [65, с. 68-69], тоді як при «проникаючій відповідальності» застосовується лише модель «вертикальної» відповідальності, яка покладається на контролюючу особу корпорації [31].

У правовій доктрині також висловлюється думка, що «підняття корпоративної вуалі» є складовою «ідентифікації» [76, с. 466].

Враховуючи те, що історично доктрина «підняття корпоративної вуалі» спершу застосовувалась у рамках притягнення до відповідальності контролюючих осіб, що і сьогодні залишається провідною сферою її застосування, ми розглядаємо доктрину «зняття (підняття) корпоративної вуалі» переважно в межах притягнення до відповідальності контролюючих осіб за зобов'язаннями юридичної особи – боржника перед її кредиторами.

Все вищенаведене підтверджує той факт, що підняття корпоративної вуалі є збірним (об'єднуючим) поняттям і в різних правових системах воно розуміється по-різному. Більше того, навіть в рамках однієї правової системи з урахуванням соціального, політичного та економічного факторів тієї чи іншої країни підняття (зняття) корпоративної вуалі може застосовуватися за неоднакових умов і стосуватися різних ситуацій. Проте, незважаючи на відмінності в матеріально-правових та процедурних аспектах застосування доктрини «підняття (зняття) корпоративної вуалі», все ж таки ми погоджуємось із науковцями і вважаємо за можливе виокремити основні спільні риси, які є характерними для всіх країн:

– традиційно зняття (підняття) корпоративної вуалі сприймається як спосіб захисту кредиторів від шахрайських дій учасників (засновників, акціонерів) та/або фактичних власників (бенефіціарів) юридичної особи, що є виключенням із загального правила самостійності юридичної особи та обмеженої відповідальності її учасників і застосовується лише з метою забезпечення справедливого правосуддя в конкретній справі;

– зняття (підняття) корпоративної вуалі можливе як в рамках приватноправових відносин, так і публічних правовідносин (зокрема, банківських, страхових, екологічних, податкових, антимонопольних). І хоча, на думку деяких науковців, застосування даної доктрини до юридичних осіб публічного права та суб'єктів господарювання державного сектора є малоймовірним [77, с. 184], проте практика Європейського суду з прав людини все ж таки визнає відповідальність держави (муніципальних органів) за борги державних (комунальних) підприємств (наприклад, рішення від 30 листопада 2004 року у справі «Михайленки та інші проти України», пункт 45, рішення від 04 квітня 2006 року у справі «Лисянський проти України», пункт 19, рішення від 03 квітня 2007 року у справі «Кооперативу Агрікола Слобозія-Ханесей проти Молдови», пункти 18,19, рішення від 12 квітня 2007 року у справі «Григор'єв та Какаурова проти Російської Федерації», пункт 35, рішення від 15 січня 2008 року у справі «Р. Качапор та інші проти Сербії», пункті 62 рішення від 8 квітня 2010 року у справі «Єршова проти Російської Федерації»);

– зняття (підняття) корпоративної вуалі можливе лише в судовому порядку, а тому її застосування більшою мірою залежить від розсуду суду;

– підставами для застосування доктрини зняття (підняття) корпоративної вуалі зазвичай є: наявність повного домінування контролюючої особи над підконтрольною особою; вчинення контролюючою особою шахрайських дій або недобросовісних спроб ухилитися від виконання прийнятих на себе зобов'язань; причинно-наслідковий зв'язок між контролем, шахрайськими діями та завданою шкодою;

– відсутність у більшості правових систем законодавчого закріплення взаємовідносин афілійованих товариств; відносини між основним та дочірнім товариством, а також всередині юридичного та фактичного холдингу майже завжди визначаються в режимі ad hoc [21, с. 57];

– процес доказування у справах про застосування концепції зняття корпоративної вуалі вкрай складний. Можна виділити дві групи доказів, які мають бути представлені особою, яка намагається притягнути до відповідальності фактичного власника (засновника, учасника, бенефіціара, контролера) компанії: а) підтвердження зв'язку між «компанією-фасадом» і реальним власником (засновником, учасником, бенефіціаром, контролером), тобто докази, що підтверджують фактичний зв'язок основного власника і кінцевої компанії; б) підтвердження причинно-наслідкового зв'язку між рішенням фактичного власника і негативними наслідками, спричиненими такими діями «компанії-фасаду». Зрозуміло, що крім зазначених груп доказів необхідно, щоб інші елементи предмета доказування також були підтверджені (позовна давність, розмір збитків, претензійний порядок тощо).

Література:

1. Асосков А. В. Коллизионное регулирование снятия корпоративных покровов. *Вестник гражданского права*. 2013. № 5. С. 120–144.

2. Божко М. П., Галанцев Д. А. Семь уроков корпоративных конфликтов. М.: Проспект, 2018. 96 с.

3. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве. М.: Юрид. изд-во, 1947. 364 с.

4. Будылин С. Л., Иванец Ю. Л. Срывая покровы. Доктрина снятия корпоративной вуали в зарубежных странах и в России. *Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации*. 2013. № 7. С. 80–125. URL: http://www.igzakon.ru/magazine321.

5. Быканов Д. Д. «Проникающая ответственность» в зарубежном и российском корпоративном праве: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2018. 269 с.

6. Быканов Д. Д. Снятие корпоративной вуали по праву США, Нидерландов и России. *Закон*. 2014. № 7. С. 71–80. URL: https://igzakon.ru/-magazine-/article-pdf/?id=5405.

7. Венедіктова І. В. Реалізація охоронюваного законом інтересу при укладанні корпоративних угод. *Проблеми охорони прав суб'єктів корпоративних правовідносин:* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-ій річниці створення Лабораторії з вивчення проблем корпоративного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України (проведеної Лабораторією з вивчення проблем корпоративного права НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України спільно з Юридичним інститутом Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника 23-

24 вересня 2011 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. С. 36–38.

8. Гольцблат А., Трусова Е. Снятие корпоративной вуали в судебной и арбитражной практике России. *Закон*. 2013. № 10. С. 49–58. URL: http://www.gblplaw.ru/news/articles/76138/.

9. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15.

10. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII (в редакції Закону від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII) (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/1798-12.

11. Гражданский процесс зарубежных стран: учеб. пособие / под ред. А. Г. Давтян. М.: Проспект, 2009. 480 с.

12. Гражданское право: учебник. Т. 1 / под ред. Е. А. Суханова. М., 1998.

13. Гутников О. В. Корпоративная ответственность в гражданском праве России. *Журнал российского права*. 2018. № 3. С. 39–52.

14. Гутников О. В. Ответственность перед кредиторами в корпоративных отношениях: тенденции и перспективы развития правовых норм. *Журнал российского права*. 2014. № 7. С. 20–31. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/otvetstvennost-pered-kreditorami-v-korporativnyh-otnosheniyah-tendentsii-i-perspektivy-razvitiya-pravovyh-norm.

15. Егоров А. В., Усачева К. А. Доктрина «снятия корпоративного покрова» как инструмент распределения рисков между участниками корпорации и иными субъектами оборота. *Вестник гражданского права*. 2014. № 1. С. 31–73.

16. Жорнокуй Ю. М. Цивилистическая основа реализации субъективного корпоративного права: монография. Х.: Золотая миля, 2012. 186 с.

17. Захаров А. Н. Привлечение основного общества к солидарной ответственности по обязательствам дочернего общества: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2015. 256 с.

18. Зеліско А. В. Корпоративна юридична особа: теоретико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 1. С. 30–33.

19. Зеліско А. В. Підприємницькі юридичні особи приватного права як корпоративні утворення. *Юридична Україна*. 2017. № 1. С. 13–21.

20. Карнаков Я. В. «Снятие корпоративной вуали» в проекте Концепции развития законодательства о юридических лицах. *Российское право: образование, практика, наука*. 2009. № 9 (62). С. 31–36.

21. Карнаух Т. П. Доктрина «підняття корпоративної вуалі»: сутність та перспективи застосування в Україні. *Юридична Україна*. 2013. № 3. С. 53–60.

22. Келли Д. Английское право содержит четкий набор принципов, регулирующих снятие корпоративной вуали. *Закон*. 2013. № 10. С. 43–48.

23. Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua-/laws/show/2597-19.

24. Колонтаевская И. Ф. Проблемы взаимодействия корпоративного права России и зарубежных стран. Доктрина «снятия корпоративной вуали». *Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте.* Серия 2. Юридические науки. 2017. № 4 (13). С. 43–48.

25.Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/-show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

26.Корпоративная вуаль. Практика частных клиентов. *Адвокатское бюро Ковалев, Рязанцев и партнеры.* Челябинск, 2016. URL: http://k-r-p.ru/wp-content/uploads/2017/08/CLIENTS201607.pdf.

27.Кочин В. В. Правова сутність юридичної особи. *Юридична Україна.* 2013. № 5. С. 43–48.

28.Кулагин М. И. Государственно-монополистический капита-лизм и юридическое лицо. Избранные труды по акционерному и торговому праву. 2-е изд., испр. М.: Статут, 2004. 363 с.

29.Кулагин М. И. Государственно-монополистический капита-лизм и юридическое лицо. Избранные труды. М., 1997. 332 с.

30. Кулагин М. И. Избранные труды по акционерному и торговому праву. 2-е изд., испр. М.: Статут, 2004. 363 с.

31. Ломакин Д. В. Концепция снятия корпоративного покрова: реализация ее основных положений в действующем законодательстве и проекте изменений Гражданского кодекса РФ. *Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации.* 2012. № 9. С. 6–33. URL: https://elibrary.ru/item.asp?id-=17885122.

32.Махінчук В. М. Piercing the corporate veil (зняття корпоративної вуалі): поняття та зміст доктрини. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. № 3. С. 136–140.

33.Махінчук В. М. Визначення засад притягнення до відповідальності кінцевого бенефіціара (контролера) корпорації через доктрину підняття корпоративної вуалі: іноземний досвід та перспективи в Україні. *Приватне право і підприємництво:* збірник наукових праць. Вип. 19, 2019 р. / редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2019. С. 42–49.

34.Махінчук В. М. Зарубіжний досвід застосування доктрини зняття корпоративної вуалі та перспективи останньої в Україні. *Судова апеляція.* 2019. № 1 (54). С. 106–117.

35.Махінчук В. М. Приватноправові та публічно-правові засади регулювання підприємницької діяльності. *Право України (україномовна версія).* 2013. № 11. С. 342–350.

36.Махінчук В. М. Теоретичні засади приватноправового регулювання підприємницьких відносин: дис. … док. юрид. наук: 12.00.03; НДІ приват. права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака. К., 2014. 400 с.

37.Меньшикова П. А. Сравнительный анализ субсидиарной ответственности контролирующих должника лиц в производстве о несостоятельности (банкротстве) в Российской Федерации и аналогичной процедуры в англо-американской правовой системе. *Вестник ВГУ.* Серия: Право. 2018. № 3. С. 134–142.

38.Муетдинова З. Ф. Влияние применения доктрины «снятия корпоративной вуали» на судебную практику и реформирование гражданского законодательства Российской Федерации. *Юридические науки: проблемы и перспективы:* материалы V Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2016 г.). Казань: Бук, 2016. С. 68–72. URL: https://moluch.ru/conf/law/archive/223/10796/.

39.Подшивалов Т. Основания применения доктрины снятия корпоративной вуали в Российской судебной практике. *Хозяйство и право*. 2015. № 2. С. 116–121. URL: https://www.twirpx.com/file/1976494/.

40. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. 6-е изд. М.: Статут, 2013. 349 с.

41. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. М., 1998. 480 с.

42.Попова Е., Попов Е. Корпоративная вуаль. *Коллегия*. 2002. № 6. URL: http://www.lin.ru/document.htm?id=22250482627697278 31.

43.Попова Е., Попов Е. Корпоративная вуаль. *Хозяйство и право*. 2002. № 12. С. 62–73.

44.Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14 травня 1992 року № 2343-XII (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12.

45.Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1701-VII (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-18.

46.Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1702-VII (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.-ua/laws/-show/1702-18.

47.Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23 лютого 2012 року № 4452-VI (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17.

48.Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 року № 2275-VIII (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19.

49.Проблемы современной цивилистики: сборник статей, посвященных памяти профессора С. М. Корнеева / Отв. ред. Е. А. Суханов и М. В. Телюкина. М.: Статут, 2013. 348 с.

50.Рыков И. Ю. Субсидиарная ответственность: тенденции современного менеджмента. 2-е изд. М.: Статут, 2019. 192 с.

51. Селіванов В. М. Підприємництво в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку. *Право України*. 1995. № 7. С. 16–22.

52.Смирнов Н. Н. Воля юридического лица в аспекте его противоправного поведения: проблемы теории и судебно-арбитражной практики. *Юрист*. 2012. № 1. С. 11–15.

53.Спирина Т. А. «Снятие корпоративной вуали» через механизм привлечения к субсидиарной ответственности в рамках дела о банкротстве. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2014. Вып. 1 (23). С. 211–218. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/snyatie-korporativnoy-vuali-cherez-mehanizm-privlecheniya-k-subsidiarnoy-otvetstvennosti-v-ramkah-dela-o-bankrotstve.

54.Суханов Е. А. Ответственность участников корпорации по ее долгам в современном корпоративном праве. *Проблемы современной цивилистики:* сб. ст., посвященных памяти профессора С. М. Корнеева / отв. ред. Е. А. Суханов и М. В. Телюкина. М.: Статут, 2013. 348 с.

55. Суханов Е. А. Сравнительное корпоративное право. М.: Статут, 2014. 456 с.

56. Тай Ю. В., Арабова Т. Ф. Неподъёмная вуаль. *Закон*. 2013. № 10. С. 59–65. URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=20517858.

57. Терновая О. А. Ответственность юридических лиц в корпоративном праве: проблемы и перспективы. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2017. № 5. С. 17–20. URL: https://cyberleninka.-ru/article/n/otvetstvennost-yuridicheskih-lits-v-korporativnom-prave-problemy-i-perspektivy.

58. Федчук В. Д. De facto зависимость de jure независимых юридических лиц. Проникновение за корпоративный занавес в праве ведущих зарубежных стран. М.: Волтерс Клувер, 2008. 367 с.

59. Хаванова И. А. Взаимозависимые лица: корпоративные покровы и фискальные проблемы. *Журнал российского права*. 2018. № 7. С. 112–122. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimozavisimye-litsa-korporativnye-pokrovy-i-fiskalnye-problemy.

60. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

61. Шашкова А. В. Появление корпораций в качестве самостоятельных субъектов права (анализ дела «Salomon v. Salomon and Co. Ltd»). *Право и политика*. 2016. № 6. С. 799–805.

62. Шевченко Г. Н. Новеллы Российского гражданского законодательства о «снятии корпоративных покровов». *Вестник Омского университета*. Серия «Право». 2016. № 1 (46). С. 102–108. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/novelly-rossiyskogo-grazhdanskogo-zakonodatelstva-o-snyatii-korporativnyh-pokrovov.

63. Шиткина И. С. «Снятие корпоративной вуали» в российском праве: правовое регулирование и практика применения. *Хозяйство и право*. 2013. № 2. С. 3–26. URL: https://csri.ru/raznoe/snyatie-korporativnoj-vuali-doktrina-snyatiya-korporativnoj-vuali-v-rossijskom-prave-vypusknye-kvalifikacionnye-raboty-studentov-niu-vshe-nacionalnyj-issledovatelskij-universitet-vysshay.html.

64. Шишмарева Е. С. Проблемы применения доктрины «снятия корпоративной вуали» в России. *Отечественная юриспруденция*. 2018. № 3 (28). С. 48–50. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-primeneniya-doktriny-snyatiya-korporativnoy-vuali-v-rossii.

65. Bainbridge S. M., Henderson M. T. Limited liability: a legal and economic analysis. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2016. 315 p.

66. Blumberg Ph. I. Accountability of Multinational Corporations: The Barriers Presented by Concepts of the Corporate Juridical Entity. *University of Connecticut School of Law*. 2001. Vol. 24. P. 297–320.

67. Blumberg Ph. I. The Law of Corporate Groups. Tort, Contract, and other Common Law Problems in the Substantive Law of Parent and Subsidiary Corporations. Gaithersburg / New York: Aspen Law & Business, 1987 (with 2000 supplement). 1159 p.

68. Easterbrook F. H., Fischel D. R. Limited Liability and the Corporation. *University of Chicago Law Review*. 1985. Vol. 52. P. 89–117.

69. Lennarts M-L. Concernaansprakelijkheid. Rechtsvergelijkende en internationaal privaatrechtelijke beschouwingen: diss. PhD. Groningen. 1999. 412 p.

70. Mayson S., French D., Ryan C. Company Law. Oxford University Press, 1998. 896 p.

71. Montgomery v. Central Nat'l Bank & Trust, 267 Mich. 142, 147-48, 255 N.W. 274, 276 (1934).

72. Paul L. Criswell, 2005. Veil Piercing, Some Practical Guidelines. The Independent Counsel, 12 (10): 93.

73. Payne J. Lifting the Corporate Veil: A Reassessment of the Fraud Exception. *The Cambridge Law Journal*. 1997. Vol. 56. No 2. P. 284–290.

74. Posner R. A. The Rights of Creditors of Affiliated Corporations. *University of Chicago Law Review*. 1975. Vol. 43. P. 499–526.

75. Ramsay I.M., Noakes D.B. Piercing the corporate veil in Australia. *Company and Securities Law Journal*. 2001. Vol. 19. P. 250–271.

76. S. Van Crombrugge. De juridische en fiscale eenheidsbehandeling van vennootschapsgroepen. Antwerp: Kluwer Rechtswetenschappen, 1999. 690 p.

77. The Anatomy of Corporate Law: A Comparative and Functional Approach. 3rd edition / R. Kraakman, J. Armour, P. Davies, et al. Oxford University Press, 2017. 390 p.

78. Thompson. Piercing the Corporate Veil: An Empirical Study, 76 Cornell L. Rev. 1036 (1991).

79. Vandekerckhove K. Piercing the Corporate Veil. The Netherlands: Kluwer Law International, 2007. 788 p.

80. Vlas P. Rechtspersonen. Apelndoorn-Antwerpen: Maklu, 2009. 253 p.

81. Wormser M. Piercing the Veil of Corporate Entity. *Columbia Law Review*. 1912. Vol. 12. P. 496–518.

§ 1.5. Антропологічний принцип права як складова правової культури та освіти

Нині спостерігається суттєве підвищення інтересу юридичної науки до сутності та особливостей правової культури громадян України, як загальної сприятливої атмосфери для здійснення правової діяльності, та проблем вітчизняної правової освіти й освіти юристів, як передумов успішності правотворчих та правозастосовних процедур. Перехід українського суспільства до нового якісного стану органічно включає в себе певні трансформації правової свідомості та культури. Реальні труднощі побудови правової демократичної держави в Україні сьогодні надто великі, щоби покладатися тільки на силу закону. Юридичні норми мають основну мету — підтримання справедливого громадського порядку, бо без законів не буває порядку. Самі по собі закони не діють, вони потребують юридичного механізму їх реалізації, захисту від ігнорування. Вони будуть діяти лише завдяки конкретним людям і залежать від того, скільки в них «людського», як та чи інша особа сприймає закон, наскільки він став її переконанням. Правова демократична держава передбачає, як справедливо зауважує Л. Касинюк, щоб народ та його керівництво мали високий рівень правосвідомості та правової культури, без яких неможлива відповідальність за майбутнє держави [27, с. 66].

Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасній правовій культурі, потребують теоретичного осмислення, систематизації та врахування тих змін у сфері права, які об'єктивно неминучі у становленні української державності [47, с. 18].

Феномен правової культури у різні часи досліджували: Аристотель, Ф. Аквінський, Ж. Боден, Г. Гегель, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Ф. Ніцше, Ю. Хабермас, К. Хорни, Й. Фіхте, Э. Фромм, М. Шелер та ін.

До проблем формування та розвитку правової культури і освіти звертаються у своїх працях вітчизняні вчені: Б. Андрусишин, Г. Балюк, О. Безрук, С. Бігун, В. Бурмістров, А. Гетьман, І. Головко, Л. Герасіна, К. Горобець, О. Данильян, Є. Євграфова, Ю. Калиновський, Г. Клімова, О. Костенко, В. Костицький, А. Кравченко, О. Литвинов, Л. Макаренко, С. Максимов, Л. Матвєєва, О. Менюк, Є. Назаренко, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, І. Панчук, П. Рабінович, Г. Свириденко, С. Скуріхін, С. Сливка, В Співак, В. Тацій, В. Тимошенко, Ю. Тодика, М. Требіна, Ю. Шемшученко, І. Яковюк та ін.

Питання сутності правової культури досліджують у численних наукових працях учені близького зарубіжжя: Є. Аграновська, С. Алексєєв, О. Бондарєв, А. Гусейнов, В. Карташов, Д. Керимов, М. Кейзеров, О. Лукашова, М. Медушевський, Е. Насурдинов, В. Нерсесянц, П. Новгородцев, Л. Петручак та ін.

У правовій літературі проблема формування правової культури аналізується переважно у прикладних цілях, наприклад, у зіставленні з політичною культурою, при розгляді рівня знання права окремими групами населення тощо. Цілісна ж концепція правової культури, що базується на політико-філософських дослідженнях, даних широких конкретно-соціологічних досліджень, юридичній практиці, поки не вироблена, – констатують М. Панов та Н. Осипова [53, с.149].

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується суттєвими змінами його політичного, соціально-економічного та культурного життя, що закономірно обумовлює відродження традицій, звичаїв, культури українського народу, що передбачає пріоритет загальнолюдських цінностей у всіх сферах діяльності, а також трансформацію та утвердження гуманістичної орієнтації. Закріпивши курс на побудову правової держави, Конституція України виходить із того, що людина, честь та гідність, недоторканність та безпека повинні стати найвищою соціальною цінністю. Як наслідок, формування правової культури особистості є однією з головних цілей національного виховання, – підкреслює О. Косаревська [31, с.75].

Розвиток демократії, зміцнення законності, поглиблення самоуправління народу, практична реалізація прав та свобод можливі тільки на основі високої правової культури суспільства. Правова культура сприяє виробленню ціннісно-нормативної орієнтації в галузі права та законності, регулює поведінку особи. Вона здійснює суттєвий вплив на всі сфери державно-правової діяльності. «Правова культура громадян та посадових осіб, – пише Є. Аграновська, – забезпечує ефективність їх участі у створенні та реалізації права, є важливим фактором забезпечення правомірної поведінки людей, активного використання прав та виконання обов'язків» [2, с. 6]. Формування правової культури громадян залежить від суб'єктивно-психологічного усвідомлення особистістю різноманіття факторів, котрі входять до загальної культури суспільства, що дозволяє їй виробити активно-творче відношення до явищ правового життя.

Історичний процес генезису права, його буття та існування протікають у контексті загального культурного формування та розвитку людини. Право як культурний феномен – частина загальнолюдської культури. Правова культура — це ввесь правовий комплекс, що охоплює всі моменти правової форми суспільного життя, специфічний спосіб людського буття в правовій сфері: засоби пра-

вового регулювання суспільних відносин, форми взаємодії суб'єктів суспільних відносин, їх соціально-психологічне відношення до явищ правового порядку. Культура тут проявляється в здатності та вмінні жити за цією формою, якій протистоїть неоформлена (невизначена, невпорядкована) фактичність, тобто некультурна та докультурна безпосередність (неопосередкованість правовою формою) і простота. В. Нерсесянц зазначає: «Правову культуру умовно можна назвати «другою природою» («другою натурою»). Але ця «друга природа» не механічна прибудова до базової «першої природи», а культурна трансформація, культуризація та культивація усієї (єдиної) природи окремих людей і народів» [39, с. 43].

Сучасний світ не може існувати в умовах замкнутості правових культур. Відбуваються процеси правової акультурації, тобто взаємодії між правовими культурами на рівні законодавства, судової практики, юридичної науки, юридичної освіти. Результати правової акультурації можуть бути позитивними й негативними. Глобальною акультурацією є рецепція права, під час якої відбуваються глибинні зміни у правовій культурі. Деформація правової культури під впливом іншої (чи інших) правових культур, що створює напругу в правовій сфері й ускладнює правовий розвиток, носить найменування правової декультурації.

Розуміння необхідності обмежень при запозиченні нормативів і цінностей інших правових культур помітне вже на етапі становлення сучасних правових систем. Можна констатувати, що успішне використання запозичених інститутів, норм і цінностей є винятком. У більшості випадків запозичене виявляється менш ефективним, ніж його буття у власній правовій культурі. До того ж, відбувається деформація запозичених інститутів, норм і цінностей під впливом компонентів тієї правової культури, в яку вони включаються.

У літературі викладаються різні думки з приводу сутності правової культури, механізму її формування та місця антропологічного принципу права у цьому процесі. Але ж в основу формування правової культури повинен покладатися антропологічний принцип оскільки правова культура є барометром суспільного життя і під цим поняттям розуміється відношення конкретної людини до права, правової системи, причому, це відношення основане на її переконаннях, цінностях, ідеалах. Із точки зору ряду авторів (В. Онопенко, А. Ликас, В. Бурмістрова), правова культура є специфічним способом спілкування та співпраці суб'єктів політичного та правового життя суспільства, що виражене в різноманітних формах правомірної поведінки та мислення (свідомості), заснованих на вільному виборі гарантованих законами правових засобів досягнення поставленої мети.

Антропологізм правової культури і проявляється у тому, що правова культура особи дозволяє осягнути синтез суб'єктивного права, що притаманне кожному, та об'єктивного права, існуючого поза волею окремо взятого індивіда. О. Лукашов вважає, що правова культура являє собою певну міру знання законодавства, поваги до законів, уміння правильно розуміти їх і застосовувати в точній відповідності до тих задач, для рішення яких вони були створені. С. Алексєєв розглядає правову культуру як ступінь знайомства людей із правом, його розуміння, що забезпечує обов'язковість дотримання всіма особами правових вимог [53, с. 151]. «Правову культуру можна уявити як сукупність цінностей, створених людьми в правовій сфері. У цьому зв'язку вона вбирає в себе об'єктивне і суб'єктивне право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правову поведінку суб'єктів, критерії політичної оцінки права і

правової поведінки у функціонуванні і розвитку її складових частин. Тобто, правову культуру можна визначити як сукупність цінностей права, створених людьми протягом розвитку суспільства», – констатує Г. Клімова [26, с. 50]. Ю. Тодика справедливо констатує: «Становлення України як правової, демократичної, соціальної держави передбачає високий рівень правової культури громадян, соціальних груп, усього суспільства» [55, с.70]. Усе це потребує прийняття ефективних засобів щодо перебудови правового виховання, організації юридичного всеобучу як загальнодержавного завдання, що охопить усі верстви населення. У питаннях становлення сучасної правової культури населення необхідна цілеспрямована правова політика держави як важлива частина загальнодержавної політики. Це науково обґрунтована, послідовна діяльність державних і муніципальних органів із створення ефективної системи правовиховної діяльності, комплексного використання в цьому напрямку правових та організаційних засобів, що працюють на укріплення дисципліни, формування правової державності українського народу, високого рівня правової культури [55, с. 146].

Якість правової культури суспільства, соціальних груп, індивіда здійснює суттєвий вплив на весь спектр державно-правових процесів у країні. Тому формування демократичних устоїв українськогосуспільства на сучасному етапі безпосередньо пов'язане із процесом розвитку, динаміки правової культури, можливістю застосування сучасних Європейських норм і стандартів. Вони є предметом конкретної правової політики, визначають науковий пошук сучасних загальнотеоретичних, галузевих і спеціальних правових досліджень, із точки зору людиномірності [17, с. 40]. Більшість досягнень останніх років у правовій сфері була пов'язана з висуванням ідеї прав людини як основної в правовому розвитку. Будучи визначальною рисою західної традиції права, використовуючи стан європоцентризму на правовій карті світу, права людини не тільки посіли центральне місце в міжнародному праві, але й почали підміняти ідею права як таку. Але ж, провідна роль прав людини не забезпечує, на жаль, ефективного впливу права на громадське життя, на свідомість і волю людей, їхню поведінку. Складається відчуття втрати консолідуючих і творчих можливостей права у зв'язку з наростанням кризових ситуацій і неконтрольованих процесів. Зафіксована криза західної традиції права змушує звернутися до питань різноманіття існуючого правового світу з його унікальними правовими культурами. При цьому в новому світлі з'являється проблема прав і обов'язків людини як найважливіших компонентів права [30, с. 105]. Мабуть, ігнорування обов'язків у праві настільки ж небезпечне, як і недооцінка ролі прав.

Пізнання всього правового досвіду людства, врахування розбіжностей менталітетів, культур, економічних умов і політичної специфіки, що складаються на національному рівні, дає можливість уникнути ідей перебільшення однаковості. Тут розкриваються можливості юридичної антропології, що не тільки дозволяє виділити загальноправові тенденції, визнати правове різноманіття, але й врахувати антропологічний дуалізм сучасного права: на Заході – із визначальною роллю прав і на Сході – із визначальною роллю обов'язків. У цьому зв'язку мають враховуватися як специфічні риси національного правового розвитку України, так і її належність до євразійської цивілізації. Значущі особливості нашої політичної географії, для якої, по-перше, створене є результатом того чи іншого впливу; по-друге, традиційна орієнтація політики не на право, а на силу; по-третє, характерна постійна опозиція влади й народу.

Одним із проявів антропологічного принципу, найважливіших якостей правової культури особи є розуміння громадянином єдності своїх прав та обов'язків, відповідне відношення до реалізації того та іншого. Правова культура суспільства охоплює всі цінності, створені людьми в галузі права, і, відповідно, її потенціал необхідно повною мірою використати для позитивних соціальних перетворень у нашій країні. Правова культура в кожний момент присутня в багатоманітному правовому просторі, не співпадаючи з ним, але існуючи в якості його складової. Вона є одним із провідних блоків правової системи України. Звідси – необхідно особливу увагу звертати на рівень правової культури особи, яка, будучи обумовленою правовою культурою суспільства, відображає ступінь і характер правового розвитку особи, що забезпечує правомірну діяльність індивіда [30, с. 108]. Це є безпосереднім утіленням антропологічного принципу, адже в реальному житті не може бути правової культури індивіда без правової культури суспільства і навпаки. Правова культура, як соціальне явище єдина. Вона яскраво відображає стан розвитку суспільства. Тому її формування повинно йти в руслі тих задач і проблем, які ставить суспільство перед собою на певному етапі свого поступу. Виходячи із того, що Конституція визначає Україну як демократичну, соціальну, правову державу, що права людини визнаються як найвищі соціальні цінності, то правове виховання та правова політика у цій сфері відносин повинна орієнтуватися, перш за все, на такі основоположні цінності, де людині належить провідне місце в їх ієрархічній будові [55, с. 148-149]. Правова культура є втіленням засобів, способів і результатів юридичної діяльності. У правовій культурі виділяється зовнішня правова культура (периферійна правова культура), яку складають позиції й цінності населення, і внутрішня правова культура (центральна правова культура), головний зміст якої складає професійна юридична діяльність та її результати. Рівень розвитку правової культури багато в чому визначений змістом внутрішньої правової культури, її спрямованістю на особистість, цілісністю. Звідси – значення юридичної еліти у вирішенні проблем правового розвитку, удосконаленні правової культури.

Успішна діяльність щодо створення законів та інших правових нормативних актів залежить, перш за все, від правової культури особистості законодавця, його справді творчого ставлення до своєї місії, від володіння юридичною наукою, мистецтвом «творити» закони. Сильний сприятливий вплив правової культури на правову свідомість, мислення, світогляд тих, що творять закони, на їх ціннісні правові установки безпосередньо визначає характер законодавства, обумовлює його адекватність історичному та національному духу народу, потребам та інтересам людей [11, с. 28]. Разом із тим, правова культура за допомогою встановлення режиму правової стабільності, послідовного введення в життя вимог законності та встановлення правопорядку створює умови для прогресу загальної культури. Д. Керимов констатує: «У культурі законотворчості акумулюються: різнобічні знання про дійсність, її історію та перспективи соціальних змін; спеціальні знання про право, закон та законодавчу техніку, технології їх використання в процесі створення законів та їх реалізації» [25, с. 358]. Оволодіння цими знаннями та їх використання в процесі законотворчості дозволяють створювати науково обґрунтовані та технічно сучасні законодавчі акти, що в повній мірі відповідають вимогам суспільного прогресу. Законодавець, таким чином, повинен бути наділений всебічними та глибокими знаннями, постійно поповнювати їх. Не менш важливо для законодавця доповнити знання про право професійним та життєвим досвідом.

Сучасні вітчизняні дослідники характеризують правову культуру як таку, процес формування якої взаємопов'язаний із розвитком інших видів культури — передусім політичної, моральної та естетичної. Такий підхід цілком виправданий, оскільки в основі різних видів культури знаходяться одні й ті ж цінності, які отримують різну інтерпретацію. Водночас, видається звуженням аналізувати роль та місце антропологічного принципу права в процесі формування правової культури лише на основі поділу правової культури за носіями, коли правова культура особи відносно відокремлюється від загальної правової культури суспільства чи певних професійних груп. Деякі специфічні цінності тут можуть бути особливими, однак базові цінності є спільними. Більш коректним видається співставлення антропологічного принципу з інституційним – коли в правовій культурі наголошується на функціях цінностей – стримуючій (інституційній) чи стимулюючій (людиномірній).

Більш очевидним у сучасному українському суспільстві є реалізація антропологічного принципу через стримуючу функцію правової культури. Сучасний етап соціокультурної трансформації призводить і до певної специфіки людського буття, а саме, на наш погляд, до перевищення вітального, природного в людині над духовним і над соціальним. Чи означає це нехтування правовою культурою? До певної міри, так. Однак, на наш погляд, було б некоректно редукувати культуру до сфери соціального і духовного, а вітальне та природне розглядати лише як позакультурне. Дійсно, на перших етапах соціалізації вітальне й природне постають переважно як антагоністи культурного, однак у тому і полягає функція культури, щоби піднімати значення вітального до рівня духовного, щоби соціальним змінювати, антропологізувати, олюднювати природне. Перше значною мірою прояснив М. Шелер, уводячи поняття сублімації у відмінному від фрейдівського значенні, а саме: не просто переорієнтації, а значно вищого (порівняно з іншими природними істотами) стимулювання ві-тального («життєвого пориву») духовним («духом») [60, с. 31-95]. Осуспільнення ж природи самої людини, класично дослідив ще Карл Маркс [42].

Соціально-економічна трансформація українського суспільства, упровадження ринкової економіки із жорсткими законами підсилює інстинкт багатьох людей до самозбереження і до прояву таких її вітальних характеристик, як егоїзм, агресивність, ворожнеча та інші, що є відбитком особливостей соціального розвитку із фундаментальними рисами ринкового суспільства, такими, як індивідуалізм і конкуренція. Саме право є тією формою, яка дозволяє надати ворожим у своїй «голій» вітальності проявам людської природи культурного і соціально корисного значення, спрямувати їх на користь іншим членам суспільства. Відносини ворожнечі не тільки можуть підсилювати внутрішню напругу в людині, перспективу її ворожості до іншої, але й особистісний страх та агресивність, можливість скоєння злочину. Страх утратити суспільно значущі речі і блага призводить до зниження самооцінки та самоповаги в людини. З іншого боку, прагнення успіху та суспільного схвалення породжує в людині не тільки посилення цілеспрямованості та зусиль волі для досягнення поставленої мети, але й агресивності щодо оточуючого середовища. Агресивність як руйнівна якість може спричинити саморуйнацію індивіда, призвести до деструктивних проявів особистості, зокрема і дестабілізувати суспільні відносини взагалі. Як зауважила К. Хорні, «така ситуація веде до появи в людини неврозів, утрати людського в людині» [59, с. 192]. Аналогічно аналізуючи анатомію людської деструктивності, Е. Фром відзначає: «Індивід у своєму розвитку відчуває соціально

детерміновану потребу бути цілісною особистістю, тобто бачить себе всебічно розвинутою та гармонійною, у життєдіяльності інших людей, реалізуючи себе в соціально значущій діяльності» [60, с. 246]. Бути цілісною особистістю означає гармонічно поєднати вітальність, соціальність і духовність людини. У такому випадку можливе становлення цілісної особистості як діяльного носія правової культури. Становленню цілісної особистості заважає і така форма деструктивної поведінки, як неконтрольована агресія, що суперечить суті антропологічного принципу, нормам і правилам існування людей у суспільстві, завдає шкоди людям або викликає в них негативні переживання, стан напруги, страху, пригніченості. Агресивні дії проявляються по-різному. Вони можуть бути засобом досягнення своєї мети або способом самоствердження: існувати в їх егоїстично-вітальному вияві або у контрольованому соціально корисному.

Утім, на певній стадії антропологічного розвитку виникають тенденції до гуманізації цінностей суспільства. Права людини і вона сама стають більш важливими, ніж цінність соціальних інститутів. Це означає перехід до домінування стимулюючої функції правової культури. Світський гуманізм реалізує свій зміст у ряді суперечливих явищ і тенденцій, у тому числі в індивідуалізмі, а іноді навіть в егоїзмі людини як найвищої істоти.

Проголошуючи важливість прав людини та її свободи під покрівлею антропологізму та гуманізму, людина має право і може обирати свою поведінку як зовнішній прояв особливостей свого внутрішнього світу. Людина може обирати стиль життя та поведінки (індивідуалістичний, альтруїстичний, гедоністичний, аскетичній, релігійний та інші). Вибір людини пов'язаний із тими нормами, цінностями, світоглядними орієнтаціями, які закріплені в культурі суспільства. Людина, усвідомивши свободу своїх дій і можливостей, зрозумівши силу знання, відчула себе владною змінити світ. У результаті відбувся викид могутньої творчої інтелектуальної та соціальної енергії, що дозволило побудувати сучасне суспільство, технічно й економічно розвинуте, культурне буття якого протидіє окремим проявам деструктивних вітальних начал або спрямовує їх у конструктивне русло. Деякі вчені та суспільні діячі вважають, що XX століття стало століттям краху гуманізму [5, с. 10]. Гуманізм як людяне ставлення однієї людини до іншої, як взаєморозуміння, милосердя і співчуття, як дійсне проявлення антропологічного принципу – велика цінність і суспільне надбання. Але його не слід абсолютизувати. У XX столітті цей принцип був покладений у програми діяльності мільйонів мас і обернувся для них жалобою та скорботою.

Нові цінності, що формуються: демократія, свобода вибору та індивідуалізм – зумовлюють небажання самодостатнього суб'єкта, що існує в певному правовому полі, знаходитися в тих межах, які приписують йому правові інститути. Це небажання значною мірою і відображає світоглядно-антропологічна настанова аналітичної традиції філософії права. Індивід відчуває спроможність самостійно будувати своє життя, але жорсткі умови сучасної соціальної реальності (розвиток ринкових інститутів, боротьба за владу, перерозподіл власності) диктують йому, яким чином його будувати, і тим самим обмежують свободу людини в контексті антропологічного і соціального буття. Традиція успадкованого природного права дещо абсолютизує цей диктат.

В особи в умовах домінування ринкових відносин підвищується відповідальність за власну долю, самовизначення і самостійний вибір моделей поведінки, мети, цінностей. Така відповідальність може лягти на плечі індивідів важким тягарем, спричинити внутрішні конфлікти, які ще більше поглиблю-

ються у зв'язку з розривом зі світом колективних цінностей. У такому процесі народжується новий тип індивідуальної свідомості, нова, більш активна, діяльна, сильна особистість. Поява особистостей нового типу сприятиме появі нової моральності, яка призведе до об'єднання індивіда і суспільства і до вирішення протиріччя між вітальністю і духовністю на новому, більш якісному рівні. Такі особистості не можуть виникати як самородки – поодинці, як уважав Фрідріх Ніцше [40, с. 384]. Хоча їх поява певною мірою і потребує вищого вияву вітальності, однак «відбутися» як особистості вони можуть, на наш погляд, лише у взаємному визнанні в ході раціонально аргументованого дискурсу, проаналізованого Юргеном Габермасом [58].

Ринкові відносини із фундаментальними цінностями в їх основі – конкуренцією та індивідуалізмом — спонукають людину до ширшої реалізації своїх особистісних можливостей та до задоволення у зв'язку із цим широкого спектру власних потреб, у тому числі й вітальних. Постає правомірне питання про взаємодію окультурених потреб особистості з правовою культурою суспільства. Саме у цій площині і відбувається коригування тих цінностей, які лежать в основі правової культури. Чи дійсно інстинкт виживання потребує від людини граничних проявів вітального «его»? Чи все ж таки в суспільстві діють певні механізми саморегуляції, які спрямовують деструктивні прояви поведінки окремих особистостей у прогресивне для всього суспільства русло? Одним із факторів, що має гармонізувати сутнісні характеристики людини, є реалізація антропологічного принципу в процесі формування правової культури. Гармонізація сутнісних протиріч людини досягається за допомогою її правової культури, факторами формування якої є правова освіта і виховання. Правова освіта і виховання постають у якості основи формування правової культури особистості. Цей процес має комплекс зовнішніх і внутрішніх суперечностей. Він урегульовується Всеукраїнською координаційно-методичною радою, яка є постійно діючим органом при Міністерстві юстиції України. Трансформаційні процеси в Україні, зміни в економічній, соціальній, політичній сферах потребують, у першу чергу, правових змін. Тому формування нового людського ресурсу можливе в межах нової правової культури, освіти і виховання. Звідси, питання про роль правової культури в укріпленні законності в суспільстві, у реалізації прав громадян по своїй суті є питанням про поведінку людини в сфері права, про втілення антропологічного принципу права в правову реальність. По ньому можна робити висновки про ефективність реалізації прав та свобод громадян та рівень їх правової культури. Високий рівень правової культури особи забезпечує правомірну поведінку, мотивом якої є глибоке внутрішнє переконання в справедливості вимог правових норм, повага до права. Тому на етапі формування правової держави особливе значення набуває правова культура особи, яка вимагає знання права та свого правового статусу, усвідомлення соціальної необхідності права в суспільстві та вмінні користуватися правовим інструментарієм, встановленим у державі. «Про рівень правової культури свідчить те, наскільки виконується рівноправ'я громадян, якою мірою реалізація правового статусу однієї сторони здійснюється без утрат для іншої, наскільки утвердилася атмосфера взаємоповаги та відповідальності учасників правовідносин», – відзначає А. Горяєва [13, с. 8].

Правова культура особистості характеризується ступенем і характером правового розвитку індивіда, які визначають його соціальну активність у правовій сфері. Розуміння особистісного аспекту правової культури найбільш повно виявляється в її структурі. Структура правової культури особистості акумулює

культурну діяльність у сфері права, потенціал правової культури і правові культурні орієнтації. Правова культура особистості виявляється в певному характері та рівні діяльності, у процесі якої особистість набуває і розвиває свої правові знання, уміння, навички. Правова культура існує і як результат цієї культурної діяльності у сфері права, тобто як сукупність відповідного ступеня правових знань, умінь, навичок і як потенціал правової культури. Цінність права полягає, перш за все, у його позитивній значущості (ролі) у задоволенні потреб суб'єктів. Правова культура повинна бути зорієнтована на забезпечення прав особи. При цьому важливий антропоцентристський (людиноцентристський) підхід до правових феноменів. У цьому аспекті саме виникнення права, правосвідомості, правової культури пов'язане із виділенням із суспільного соціуму особистості, із процесами індивідуалізації культури. Прогрес правової культури став результатом розширення прав та свобод особистості, підвищення рівня їх захищеності. Правовий розвиток іде від соціоцентристського до людиноцентристського типу правової культури, тобто такого, у центрі якого знаходиться особистість, її права, свободи та законні інтереси, а всі правові засоби, механізми та інститути направлені на підтримку провідного положення особи як вищої цінності в культурі [51, с. 11].

Сучасний етап розвитку правової культури українського суспільства характеризується ціннісною переорієнтацією зв'язків держави та людини. Вихідним стає людина, а держава покликана захищати її права. Формування сучасної правової культури передбачає перш за все її орієнтацію на права людини. Вирішення задач із формування сучасної правової культури громадян залежить не тільки від держави. У цьому напрямку також потрібні зусилля суспільства, кожної людини. Зрозуміти сутність правової культури можна лише дивлячись крізь призму діяльності людей. Правова культура не існує поза людиною. Вона породжена тим, що людина постійно прагне шукати смисл власного життя і діяльності, удосконалювати себе і світ, в якому живе [51, с. 7]. Із філософсько-правового погляду це і становить першооснову формування правової культури особи, яка не є чимось механічно привнесеним іззовні. Це значною мірою є віддзеркаленням стану суспільства. Справжня правова культура твориться власними зусиллями, системою життєвих смислів суб'єкта, що реалізуються в засобах та результатах його діяльності. Тому жодна особа, жодна спільнота не позбавлена повністю правової культури, адже кожен творить своє, хоча інколи й таке, що суперечить суспільству, природі.

Правова культура суспільства як частина загальної культури включає складний комплекс явищ правового життя. Одним із найважливіших її елементів є право, що виникає на певному етапі розвитку соціальної системи та здійснює суттєвий вплив на світогляд членів суспільства. Сам по собі процес виникнення права – це об'єктивно-необхідний етап у розвитку культури. Жодне суспільство не може існувати без активної взаємодії його суб'єктів. У процесі такої взаємодії відбувається зіткнення різноманітних інтересів, мотивів, волі учасників відносин. Право висувається на одне із перших місць як найбільш ефективний засіб, за допомогою якого координується взаємодія, регулюється діяльність суб'єктів як представників різноманітних суспільних класів [2, с. 18]. Необхідність формування правової культури особистості, за якої повага до права та закону стає особистим переконанням кожної людини, потребує забезпечення не тільки зовні правомірної поведінки членів суспільства, а поведінки, заснованої на глибокому переконанні у соціальній необхідності та корисності правових

норм, на впевненості в їх справедливості та цінності. Така поведінка невід'ємна від правової культури особи, дозволяє вибрати найбільш ефективні шляхи здійснення прав та виконання обов'язків, заснованих на повазі до права, сприяє перетворенню закону в життєву необхідність.

Високий рівень правової культури особи є неодмінною умовою здійснення прав, свобод і обов'язків. «Про правову культуру особи можна говорити остільки, – підкреслює І. Підкуркова, – оскільки вона знає, розуміє, правильно усвідомлює й оцінює свої права, свободи та обов'язки, та реально користується ними в практичній діяльності» [45, с. 209]. Від того, як реалізуються в суспільстві права, свободи та обов'язки громадян, значною мірою залежить реалізація права в цілому. Ефективність прав і обов'язків є показником рівня законності і правопорядку в суспільстві, його правової культури.

Правова культура суспільства визначається наявністю конституційно закріпленої та гарантованої системи прав, свобод та обов'язків його членів. Про правову культуру особи, перш за все, свідчить те, як особа усвідомлює, оцінює та виконує обов'язки в дійсності. Характер відображення права свідомістю безпосередньо залежить від рівня правової культури особи та, у свою чергу, здійснює вплив на її розвиток. Саме тому, одним із основних елементів змісту правової культури особистості є суб'єктивно-психологічне відношення до юридичних прав та обов'язків. Через них проявляється психологічне відношення особи до права як цінності культури, поставлених у ньому вимогах; розкривається ставлення до законності, правопорядку, правових основ державного та суспільного життя. Суб'єктивно-психологічне ставлення до юридичних прав та обов'язків, їх реалізація в правовій поведінці розкривають не тільки ціннісні орієнтири особи відносно правових явищ суспільства, але й поведінковий аспект правової культури. Правова культура відображає правову дійсність та регулює поведінку особи у сфері права, – підкреслює Є. Аграновська [2, с. 18-21].

Життєдіяльність людини відповідає певним нормативам, які сформульовані в категоріях прав та обов'язків. Права та обов'язки виражають уявлення особи про належне, законне, справедливе; визначають найбільш суттєві правила поведінки, її еталони. У категорії прав та обов'язків виражається правова дійсність. До цього процесу включена і правова культура особистості. Явища правового життя опосередковуються в результаті дії нормативних приписів та вибору особою відношення до прав та обов'язків, що реалізуються в практичній діяльності. Відношення до правової дійсності як важливий етап її відображення особистістю включає не тільки пізнання явищ правового порядку, але й усвідомлення, осмислення прав, свобод та обов'язків особи, а через них – права як особливого соціального інституту, галузей права, конкретних правових ситуацій. Правове буття, у першу чергу, осмислюється на рівні соціальної психології. Однак, коли правова ідеологія стає досягненням особистості та психічне відображення, що випливає із спілкування людей, їх практичного досвіду, підкріплюється науковим, обґрунтованим усвідомленням, досягається найбільш точне відображення явищ правової дійсності [16, с. 122]. Саме по собі усвідомлення особою своїх прав, обов'язків та відповідальності ще не формує відношення до правового життя суспільства. Таке усвідомлення пов'язане з їхньою оцінкою, важливим аспектом правової культури. Відношення до правового життя значною мірою залежить від оцінки особою прав, свобод та обов'язків, що припускає співвідношення правових норм із власними потребами, інтересами, мотивами, цілями та соціальними установками. У відповідності із цими потре-

бами та інтересами індивід або свідомо узгоджує поведінку з визначеними у праві зразками, або здійснює зовні правомірні дії, що не спираються на внутрішню мотивацію чи відхиляються від правової норми поведінки. Позитивна оцінка поведінки, що пропонується правовою нормою, лежить в основі правомірних вчинків. Під оціночною діяльністю в праві розуміється процес, при якому певні суспільні відношення та їх правове регулювання наче «вимірюються» шляхом їх співвіднесення з відповідними правовими принципами. Правова культура є опосередковуючою ланкою між правовою дійсністю та правовою поведінкою особи. Від рівня правової культури залежить поведінка людей у сфері права. Правова поведінка особи дозволяє координувати суспільні та особисті цілі, інтереси та мотиви. Поведінка індивіда в правовій галузі визначається взаємодією та відповідністю суспільних і особистих начал, а також характером інтересів, цілей та мотивів особи. Ідеологічні та психологічні компоненти правової культури особи, спираючись на її ціннісні орієнтири, сприяють переходу правових приписів у реальну поведінку людей.

Таким чином, у правовій культурі найбільш повно відображається якість правового життя суспільства, засвоєння правових цінностей, вироблених світовим та вітчизняним державно-правовим досвідом. При цьому потрібно виходити з того, що правова культура соціуму залежить перш за все від рівня правосвідомості населення, тобто того, наскільки глибоко засвоєні ним такі правові феномени, як цінність прав та свобод особистості, пріоритет особистих інтересів над державними тощо. «Висока правова культура, – справедливо зауважує Ю. Тодика, – важлива ознака правової держави. Де вона не забезпечена належним чином, там не може бути свободи та безпеки особи, її громадянської активності. Правова культура повинна служити формуванню в Україні демократичної, правової, соціальної держави» [55, с. 5].

Високий рівень правової культури – основа демократичного суспільства і показник зрілості правової системи. Вона є чинником, що активно впливає на регулювання всього спектра соціальних процесів у суспільстві. Саме тому сучасна державна політика в Україні у галузі формування і підвищення рівня правової культури спирається на пріоритетність прав і свобод людини, на антропологічний принцип права. Цей принцип безпосередньо проявляється в процесі підвищення рівня правової культури. До основних напрямків цього процесу належать: формування почуття права й законності в конкретної особи, опанування досягненнями логіко-правового мислення, удосконалення законодавства, підвищення рівня законопроектних робіт, удосконалення реалізації та застосування права, здійснення концепції поділу влади, забезпечення традицій і впровадження новацій у систему юридичної освіти. Успішна реалізація державної політики із формування правової культури населення передбачає, з одного боку, створення умов, необхідних для засвоєння кожним членом суспільства правових знань, а з іншого – диференціацію правової освіти з урахуванням різних соціальних груп. Звідси постає практичне завдання для України сьогодні – пріоритетний розвиток правової культури через взаємоврахування інтересів і потреб людини та суспільства, їхня інтеграція, розробка системи пріоритетів та загальних цілей на основі антропологічного принципу права. А механізмом якраз і повинен бути компетентний і раціональний правовий дискурс, оскільки, звертаючись до досліджень проблем сучасної правової реальності в Україні, становлення демократії як результату правильного застосування правових процедур, слід розуміти, що відмінність шляхів та умов цих процедур пов'язані, пере-

важно, не з їх альтернативністю, а із різною мірою наближення до певного правового ідеалу.

Ще І. Кант чітко обґрунтував те, що неможливість повної реалізації правового ідеалу не заперечує його цінності, а навпаки, змушує постійно звертатися до спроб його досягнення, адже цей ідеал відіграє роль постійного регулятива, а не тимчасової мети, яка втрачає значення після її досягнення [24, с. 121-135].

Найлегше досягнути дотримання вірності правовому ідеалу окремому індивіду — для цього достатньо прийняти відповідне внутрішнє рішення і не зраджувати собі у ньому. Однак, від правової дисциплінованості окремого індивіда до правового ідеалу ще доволі великий шлях, оскільки навіть якщо кожен член суспільства прийме подібне рішення, зовсім не обов'язково, що всі вони орієнтуватимуться на один і той же правовий ідеал. Наприклад, у них можуть бути взаємовиключні уявлення про справедливість. Тому правова освіта, виявлення способу залучення членів суспільства до права (а отже, і можливостей їхнього впливу на право) залежить значною мірою від з'ясування процедури залучення до спільних норм і цінностей. Це означає, зокрема, підкреслює Ю. Шемшученко, що задля гармонізації всіх сутнісних характеристик особистості потрібно, щоб правова освіта формувалася і закріпилася як цінність в умовах сучасних трансформацій [61, с. 5]. Вважається, що цінністю є все те, у чому людина має потребу. Але потреби людей у так званих суспільствах споживання давно вийшли за межі природних і розумних. Основною потребою таких суспільств часто стає потреба мати більше матеріальних речей, але в цьому не можна віднайти головний сенс людського існування. Цінність повинна носити всезагальний характер для індивідуального життя та для життя всього суспільства, культури. Цінності, у тому числі й правові, можна обґрунтувати логічно та виразити в ідеях, тоді вони стають способом буття людини у світі, відбивають її ставлення до світу. Цінності, якщо вони посіли чільне місце в духовному житті індивіда, наповнюють змістом його життя. В О. Шпенглера те, що ми окреслили як цінність, є глибинним смислом та ідеєю культури і не є особистісним творінням людини; вона не вибирає сама цей смисл і цю ідею. Вони або вже дані їй із самого початку, або «нав'язуються» культурою, яка, за О. Шпенглером, народжується в певному ландшафті [62, с. 384].

Часто навіть усвідомлені потреби не є цінностями, заради яких живе людина. «Цінності можуть бути тільки надбанням самої людини, вони можуть бути створені тільки самими людьми. Тільки люди можуть обирати ту або іншу цінність, або не обирати ніяку, віддавши себе течії подій і обставин. Свобода здається їм можливістю вибору. Те, що обирають люди, що роблять для себе смислом, через що відчувають себе людьми, залежить від їх суб'єктивного людського рівня, від того, звичайно, яка це людина... Цінність – це те, через що люди відчувають себе мірилом людського в людині», – справедливо стверджує А. Абішева [1, с. 142].

У цьому контексті можна констатувати, що право надане нам із самого початку як цінність в умовах розвитку ринкового і демократичного суспільства. Воно є інструментом, що створюється кожним суспільством для раціонального вирішення виникаючих у ньому конфліктів. Але це потрібно усвідомити кожній людині й зрозуміти суть правовідносин та їх значення у суспільстві, що дає можливість зробити правове виховання та правова освіта.

Отже, виходячи зі своїх потреб та інтересів, люди перетворюють навколишню дійсність, наповнюючи існуючі предмети та явища новим змістом, які

вже потім стають для них цінностями [14]. Так, потрапляючи в нове правове середовище, людина адекватно реагує на створені умови або відчужується від середовища, пристосовуючи свою поведінку під існуючу правову систему. А за умови зацікавленості суб'єктів у перетворюючій діяльності всі навколишні предмети та явища набувають для них і для суспільства цінність, у тому числі й право. Тому право за своєю суттю антропологізоване. У його основі перебувають такі цінності, як збереження життя, родини, власності, забезпечення безпеки, здобування знань, прийняття рішень тощо. Цільове призначення права в цьому зв'язку полягає в збереженні існуючих цінностей за такими напрямами, як їх закріплення, ієрархізація, інформування про цінності, перерозподіл і захист цінностей. Окрім того, право має власну цінність, оскільки протистоїть сваволі, є символом свободи, справедливості, формальної рівності. Право – це не тільки уособлення порядку, але й цінність, що забезпечує його розвиток, охорону і взаємодію із безладдям. У розумінні власної цінності права виділяються специфічні цінності, що, на відміну від цінностей права, тобто цінностей, забезпечуваних правом (життя, здоров'я, родина, власність тощо), називаються правовими цінностями (права людини, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, правозаконність та інші).

Соціальна цінність права визначається його здатністю вирішувати виникаючі в суспільстві проблеми за допомогою правових засобів, формуванням необхідного обсягу правового регулювання, забезпеченням стабільності у відносинах, надійністю соціального захисту. Особистісна цінність права полягає в тому, що право є джерелом свободи особи, котра входить у певну соціальну спільність. За допомогою права вирішується суперечність між особистою свободою й загальним благом, підкреслюють О. Левченков та О. Литвин [34, с. 84]. Постає питання – як зробити так, щоб право як цінність усвідомлювалось, а дотримання правової поведінки стало переконанням індивіда, тобто стало тим ціннісним орієнтиром, що визначає спосіб його дій. «Визначивши три складові свідомості (відповідно до їхніх продуктів), – підкреслює В. Андрущенко, – як знання, оцінки та норми, можна уявити їхній зв'язок: практика – знання – оцінка-практика» [4, с. 446]. Для гармонізації сутнісних рис особистості в контексті філософії права потрібно зрозуміти: чи можливе становлення цілісної особистості в межах сучасної правової реальності та в умовах економічної й соціокультурної трансформації? Для цього важливо усвідомити взаємовідношення таких чинників: свобода людини як духовна цінність та її правова соціальність, яка пов'язана із сучасними умовами економічної й соціокультурної трансформації. Людина здатна самовільно діяти, вона завжди поставлена в умови вибору. У цьому полягає сутність її свободи. У такому розумінні свободу можна тлумачити як свободу вибору, однак вибору відповідального, коли людина свідомо знаходиться у відповідному полі діяльності та саме до неї особисто повертаються наслідки її дій та вчинків.

Буття суспільства, його правові норми можуть сприйматися людиною як її власне буття, оскільки вона не може обирати для себе суспільство й правове поле, у яке потрапляє після свого народження. У своїй суспільній діяльності вона обмежена певними традиціями та нормами права, притаманними цьому суспільству. Людина, потрапляючи у світ суспільно-правових відносин, може тільки розпізнати та з'ясувати їхню легітимність і діяти відповідно до них у власному житті. Така позиція захищається представниками інтерсуб'єктивного напрямку у філософії права, яку ми розглядали у попередньому розділі.

У реальному бутті людина опиняється в ситуації правового відчуження. Її діяльність, наслідки та результати цієї діяльності неминуче набувають статусу самостійної сили, яка захоплює людське «я» і панує над ним, реальність суспільного буття права стає для неї ворожою. Виникає велика прірва між сподіваннями та бажаннями людини й нормами права, що диктуються наявними правовими інститутами. Людина часто сприймає їх як чужі, навіть ворожі для неї, потрапляє в ситуацію самотності, ізольованості, що призводить поступово до руйнування прийнятих людиною в процесі виховання норм поведінки. Існування людини в соціальному бутті набуває форми співіснування. Таке існування людини в реальному правовому полі та проблема її свободи співзвучна із поглядами представників екзистенціалізму на людське буття. Оскільки ми знайшли власну свідомість не в собі, а ззовні, у процесі свого соціального функціонування, то ми і є закинутими внаслідок нашої природи у ворожий і непіддатливий світ права. Відокремлений індивід повинен постійно долати, відкидати нав'язливе вторгнення норм права, предметів зовнішнього і ворожого до нього світу, відмежовуватися від нього, відстоювати право на особистісну свободу. Індивід відірваний від контексту соціального буття. Людина є такою, якою вона сама себе робить за суб'єктивно відчутим «проектом». Самореалізація індивіда здійснюється за межами соціально-правової дійсності та діяльності. Ця соціально недетермінована самореалізація стає ілюзорною і робить існування індивіда трагічним. Відчуття абсурду наповнює життя кожного, хто у змозі піднятися над повсякденним життям і прийти до переживання особистісного існування.

Проявом основної екзистенційно-правової незлагодженості сучасної людини стала криза самоідентичності [9, с. 18], тобто кардинальне порушення органічності всіх складових людської життєдіяльності, утрата надійних, звичних, усталених, раціонально вивірених та обґрунтованих правових орієнтирів в умовах кризового соціуму. Така криза самоідентичності означає передусім ціннісну кризу, а отже, хоча її носіями і є окремі індивіди, однак її сутність полягає у кризі спільнот, які базуються на цих цінностях. Мова йде, таким чином, про вплив на правову освіту ситуації мультикультурності сучасних суспільств. Якщо виховання у традиціях західного ліберального права начебто породжує громадянина-демократа, то чи означає це, що виховання у цінностях шаріату автоматично породжує терориста, якщо така людина також є громадянином західного мультикультурного суспільства? Відповідь не може бути очевидною. Як не може право бути універсальним в усіх його частинах, так і правова освіта, і особливо та, яка орієнтована на цінності демократії, не може бути уніфікованою змістовно, хоча й слід говорити про певну уніфікацію деяких базових правових цінностей та універсальних процедур. Наприклад, про верховенство права, закону, за допомогою яких можливо зняти протиріччя між соціальністю та індивідуальністю людини в їх гармонічний взаємозв'язок. Антропологічний принцип спрямовує на вивчення внутрішнього світу людини, за допомогою якого вона реалізує себе як творець правової реальності. Він дозволяє побачити, як духовний світ людини об'єктивується у правових нормативах, цінностях, державних інститутах тощо. При цьому переборюється поширена переоцінка раціональної поведінки, затверджується значення людського досвіду й людських переживань, розкриваються нові можливості для розуміння поведінки людини у правовій сфері. Антропологічний принцип дозволяє виділити загальноправові тенденції розвитку в комплексі з визнанням правового різноманіття і встановленням міри правових

розбіжностей. За його допомогою, наприклад, з'ясовується неспроможність правового еволюціонізму, очевидна вада сучасного західного права – прагнення до однаковості [8, с. 19].

Таким чином, хоча й не можна абсолютизувати креативність антропологічного принципу у праві, однак саме ця його властивість дозволяє знаходити консенсус в умовах культурного і правового розмаїття. Україна, входячи у світовий глобальний правовий простір, змушена діяти у мультикультурному правовому полі вже зараз, – підкреслює В. Волков [32, с. 21]. Для цього якраз і необхідно здійснювати корективи як правової громадянської, так і спеціальної юридичної освіти у бік їх гуманізації. Визнання правового розмаїття неминуче відбувається у формі правового конфлікту, однак гуманізація дискурсивна світоглядна і методологічна настанови дозволяють знаходити підстави для консенсусу. Адже, урешті-решт, конфлікт завжди обертається довкола спільних цінностей, які й не можуть поділити.

Правова система України, у якій реалізуються права людини на практиці на підставі впровадження антропологічного принципу, не може бути прийнята одномоментно і директивно. Навпаки, її формування є справою тривалого часу. Одним із основних інструментів її запровадження і є правова освіта. Чи не найрадикальнішу позицію займав свого часу Дж. Дьюї, який вважав освіту не просто одним із найважливіших соціальних адаптивних механізмів, але й основним шляхом формування суб'єкта. Головне покликання освіти він визначає максимально соціально-прагматично як «...чітке окреслення проблем формування правильних моральних та розумових звичок з огляду на труднощі сучасного соціального життя» [18, с. 264]. Соціальна сутність навчання є основою будь-якого навчального курсу, яка суттєво впливає як на загальну атмосферу у школі, так і на дисципліну і методи навчання [19, с.18]. Виходячи із цих загальних методологічних ідей, можна стверджувати, що головне завдання правової освіти і виховання полягає в максимальному сприянні наближення людини до розуміння сутності права й спонуканні до виявлення нею усвідомленої правової культури, а також у забезпеченні «людського виміру» права та правової системи, ефективного й постійного відтворення їх гуманістичної природи і призначення. Якщо на рівні юридичної освіти ці проблеми значною мірою прояснені [54, с. 479-488], то щодо загальної правової освіти громадян ще доволі багато дискусій. Це є гострою проблемою сьогодення, саме тому вона стала нагальною в сучасній юриспруденції, на що звертає пильну увагу Ю. Оборотов у своїй монографії «Традиции и обновления в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права)» [43]. Яким чином подолати стереотипи суспільної свідомості та створити сприятливу соціально-психологічну атмосферу в конкретному середовищі? Мислення людей має переважно інертний характер, ціннісні орієнтації, що склалися протягом життя цілих поколінь, не можуть змінитися водномомент. Тип мислення, сформований за роки панування адміністративно-командної системи, не хоче миритися з нововведеннями, які на практиці наражаються на значний опір населення.

Сучасні умови переходу до ринку трансформують свідомість та поведінку особистості [38]. Хибне розуміння соціальної справедливості в масовій свідомості (вона сприймається як рівність у споживанні, а не як рівні можливості) може спонукати особистість до протиправних дій. Отже, треба доносити до масової свідомості, що кожен вправі робити те, що він хоче, на що вистачає його здібностей, що визначається інтересами і спрямованістю особистості, у межах,

установлених чинним законодавством. Освіту, просвіту і виховання населення не треба зводити тільки до вузької професійної підготовки та розвитку правових шкіл та інституцій. Головне тут – у вихованні людини, громадянина. Неодмінною ж умовою проведення державних реформ у галузі права є психологічна підготовка нації. Наприклад, в економічній сфері найвпливовіші та найдіяльніші суб'єкти правової освіти – підприємці. Для них важлива толерантність громадської думки. Має значення і те, що залучені у сфері підприємництва наймані працівники й самі підприємці повинні діяти згідно із нормами права. У політичній і соціальній сфері головними суб'єктами правової освіти є державні службовці. Відносно правової освіти населення треба зазначити, що втрата орієнтирів, зміна суспільних цінностей, стурбованість новою реальністю паралізують активність і породжують внутрішній або зовнішній опір людей. Але для гармонійного розвитку суспільства в умовах проведення державних реформ необхідно, щоб люди були психологічно готовими до них.

Специфіка діяльності людей у сучасних умовах детермінується саме культурно-психологічними та людиноцентричними чинниками, які забезпечують стабільне функціонування ринкових відносин. Потрібно трансформувати й реформувати систему освіти, профнавчання, дошкільного виховання, щоби залучити населення до процесу творення правової культури. Побудова розвинутого суспільства неможлива без відповідної мотивації всіх його членів. Така мотивація, утім, не повинна бути стимулом до правових фантазій та самодіяльності без меж. Тому важливо сформувати чіткий, ефективно діючий механізм, що забезпечує таке регулювання суспільних відносин, при якому ідеал свободи перетвориться в реальну загальнолюдську цінність, а рівноправ'я досягне максимально можливого рівня не тільки між громадянами, а й у взаємовідносинах особи та держави [10, с. 101]. Поки що такий механізм ще не створений, і у цьому певним чином винна юридична наука. Найважливішим завданням сучасної юридичної науки є подолання нормативістського догматизму, визначення відповідності діючих законів та законів, що приймаються, їх реалізації на практиці об'єктивним правовим принципам. «Для цього необхідно, у першу чергу, виявити та сформувати вимоги самих принципів, на твердому фундаменті яких парламент може творити правові акти, що сприяють встановленню гармонії, волі та справедливості», – підкреслює Д. Керимов [25, с. 468].

Як основну передумову вдосконалення сучасної правової освіти треба виділити певний рівень розвитку культури, при якому індивіди, формуючи свої стратегії, діють згідно із вимогами антропологічного принципу: «будь особою і поважай інших осіб». Необхідно звернути серйозну увагу на розроблення та реалізацію такої культурної політики, яка сприяла б утворенню реальних і дієвих передумов формування демократичної правової держави шляхом вільної самореалізації особистості за допомогою універсалізації й інтеграції національних і світових культурних традицій і новацій, що є необхідним фундаментом правової освіти.

Правова освіта основується на усвідомленні історичної вкоріненості нашої правової системи в наших культурних та моральних традиціях. Ю. Золотарьова справедливо стверджує: «Правова освіта базується на усвідомленні права як соціальної, культурної цінності. Крім того, формування правосвідомості спирається на більш розвинені диференційовані уявлення про природу соціальної об'єктивності, що дає змогу подолати думку, яка склалася у більшості населення про «наддиндивідуальність» системи правових норм та засобів їх захисту» [21,

с. 59-61]. У сучасних умовах підвищується роль правової освіти в соціальному розвитку суспільства загалом. Вона все більшою мірою стає найважливішим фактором суспільного прогресу, коли відчувається потреба в пошуку нових систем, більш демократичних, диверсифікованих, результативних із позицій домінуючих інтересів людини, які переборюють професійну замкнутість і культурну обмеженість та орієнтуються на юридично високоосвічену особистість. Визначального значення набувають уміння нестандартно мислити, здатність до оригінального вирішення проблем, інноваційні здібності в цілому. Звідси найважливіше завдання системи освіти – пошук і розвиток потенційних здібностей і талантів молоді. Це завдання неможливо вирішувати ефективно без формування системи елітної освіти, тобто освіти більш високої якості, націленої на підготовку юридичної еліти.

Рух України в напрямі Європейського Союзу актуалізує увагу до проблеми європеїзації юридичної освіти. Одночасно зберігається, незважаючи на здійснювану європеїзацію навчання, базова основа юридичної освіти, якою залишається національне право, – зауважує В. Волков [8, с.17]. Таким чином, національні правові системи продовжують визначати стратегію юридичної освіти. Постмодерн ставить нові проблеми на шляху здійснення правової політики, професійної юридичної діяльності, і юридична освіта покликана забезпечувати як знання про ускладнення існування правової й державної сфери, так і формування професійної культури юриста, здатного діяти ефективно в нових умовах. «Це зумовлено тією роллю, яку покликане відігравати право у соціальному житті. Фахівці з вищою юридичною освітою мають забезпечити процеси побудови демократичної, соціальної, правової держави», – констатує В. Комаров [28, с. 9].

Одним з основних напрямків розвитку вищої юридичної освіти є вдосконалення її змісту, реалізація антропологічного принципу – особистнісно зорієнтованої парадигми в системі вищої юридичної освіти, її гуманізація.

Підготовка юристів-професіоналів – велике суспільно-державне завдання, якість і рівень якого значно впливає на такі процеси, як створення, видання й дотримання законів, належне забезпечення прав і свобод особи й громадянина, функціонування всіх державних інституцій та, узагалі, суспільний прогрес як такий.

Сьогодні, у період розбудови правової, демократичної Української держави, важко переоцінити значення юриспруденції загалом і професійної юридичної діяльності зокрема [6]. Міжнародні стандарти захисту прав і свобод людини, практика застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини посилюють індивідуальну відповідальність правника. Великого значення набуває людський чинник, оскільки від правотворчої, правозастосовної діяльності юриста, його участі в регулюванні суспільних відносин, у забезпеченні цивілізованого правопорядку в країні залежить майбутнє нашої держави. Нині юридична практика покликана розв'язати ряд актуальних завдань. Передовсім на основі впровадження антропологічного принципу в юридичну діяльність вона має сприяти створенню механізму, який би допоміг юристові знайти об'єктивну істину в правовому явищі, спонукав його глибоко вникати в суть службового обов'язку, блокував бездушність, яка ще трапляється у професійній діяльності; не допускав, щоби матеріальний стимул ставав замінником совісті, честі і гідності [15, с. 245], забезпечував своєрідну презумпцію порядності. На основі встановлення об'єктивної істини у правовому явищі необхідно виробити такий

механізм дій юриста, який би забезпечував прийняття справедливих рішень і не допускав загальної, традиційно-деформованої превенції у юридичній діяльності. Враховуючи складність юридичної діяльності, потрібно скеровувати правника до безумовного дотримання ним гармонії у власних думках та діях. Це дасть змогу уникнути порушення природних законів, духовно-нормативного простору, убереже від непередбачуваних негативних, навіть катастрофічних наслідків. С. Сливка справедливо констатує: «Нині є потреба у гуманістичній духовно-моральній переорієнтації мислення багатьох юристів, діяльність яких бере початок у тоталітарному суспільстві, для якого, окрім іншого, був характерний консерватизм. Верховенство антропологічного принципу в юридичній діяльності становить гуманістичну стратегію вдосконалення правничої практики. Сьогодні, як ніколи, потрібні духовні лідери у правоохоронній сфері, оскільки силовими методами ніколи не вдавалося остаточно чи надовго розв'язати соціальні проблеми» [52, с. 14-15].

Важливим напрямком у розвитку України як правового суспільства є підготовка юристів із високою загальною та професійною культурою, здатних до філософського осмислення цілісності людського буття і його культури. Об'єктивно необхідно підвищити якість підготовки юридичних кадрів країни, що важливо і з точки зору правової культури суспільства. Є необхідність вирішити питання стану та подальшого розвитку вищої юридичної освіти в Україні. Цього потребують сучасні реалії функціонування держави та суспільства. Мова не тільки про шляхи виходу із кризи, але й про необхідність повністю та послідовно реалізовувати ідеї правової держави, пріоритет права особистості.

Висококваліфіковані юристи здійснюють суттєвий вплив на різноманітні сторони розвитку українського суспільства. Це обумовлено роллю, яку покликані відігравати юристи в житті суспільства. Виходячи із цього, є загострений інтерес до юридичної професії і як наслідок — досить високі вимоги до її представників. Такі феномени правового життя, як правова культура, юридична професія та правова реформа, на сучасному етапі стають все більше взаємопов'язані. Справа в тім, що юридична професія існує та розвивається в Україні не у вакуумі, а в цілісній системі соціальних зв'язків. Характер цієї професії, можливості впливу юристів на суспільні відносини значною мірою визначають якість законів, престиж права. Існує необхідність глибокої антропологізації та гуманізації юридичної освіти, що зумовлена специфікою професійної діяльності юриста, безпосередньо пов'язаної з застосуванням Конституції та законів України, забезпеченням прав та свобод людини та громадянина.

Якість юридичної освіти та становлення правової культури — тісно пов'язані між собою процеси. Тому освітній стандарт повинен бути зорієнтований на підготовку юридичних кадрів, що наділені широким діапазоном правового та загальнокультурного мислення. Професія юриста потребує від спеціаліста широкого кругозору не тільки в галузі права. Юрист повинен кваліфіковано розбиратися в питаннях державного та суспільного життя, бути готовим до роботи, що пов'язана з вирішенням найрізноманітніших завдань. Специфіка професії юриста в тому, що йому необхідно займатися правовим боком життя, який пов'язаний з економікою, політикою тощо. Це потребує постійного психологічного настрою на вміння аналізувати й сприймати нову інформацію, робити на її основі обґрунтовані висновки. Потрібно враховувати й те, що право та законодавство не зупиняються в своєму розвитку. Тому важливо, щоб освітній стандарт юриста включав у себе дисципліни, направлені на фор-

мування у юриста сучасного науково-культурного світогляду, сприяв оволодінню знаннями як в гуманітарній, так і природничо-науковій сферах. Необхідна стратегія юридичної освіти, в якій потрібно визначитися із тим, чи готувати майбутнього юриста як вузького спеціаліста чи як спеціаліста з широким діапазоном юридичних знань. В. Комаров уважає, що базова підготовка всіх кваліфікаційних рівнів повинна засновуватись на підготовці юристів широкого профілю, що дозволить забезпечити академічну та професійну мобільність спеціалістів, а також засвоєння ними відповідних спеціалізацій. Це відповідає світовій практиці, зокрема європейській традиції юридичної освіти [29, с. 1]. З іншого боку, професія юриста передбачає володіння специфічними професійними якостями, формування яких забезпечується цілеспрямованою підготовкою, що складає зміст юридичної освіти. Розуміння права пов'язане із засвоєнням теоретичних (фундаментальних і спеціалізованих) правових знань, формуванням юридичного мислення, засвоєнням принципів права й основних нормативів чинного законодавства.

Юридична освіта в сучасних умовах стає дедалі більш антропоцентричною, спеціалізованою, тобто націленою на формування юриста певного профілю. Тим часом спеціалізація не означає ігнорування основних принципів освіти, що склалися за багато років підготовки юристів-професіоналів. При цьому логіка юридичної підготовки вимагає використання не тільки спеціальних, але й гуманітарних, спрямованих на людину, знань у значному обсязі. Не випадково юридична освіта включає три визначальних блоки: гуманітарної, загальної юридичної підготовки й підготовки, що забезпечує спеціалізацію. Обсяг і зміст гуманітарної підготовки забезпечує широкий кругозір майбутньому юристу, закладає основи для розуміння місця права й держави в розвитку людини, цивілізацій і культур, а розуміння складностей сучасного буття (від проблем індивіда до проблем людства) створює кращі умови для засвоєння принципів юридичної професії та особливостей кожної юридичної галузі.

В юридичній підготовці взаємодіють чотири найважливіших цикли (комплекси) юридичних дисциплін, за якими здійснюється спеціалізація. Ці комплекси іменуються за основною спрямованістю дисциплін кожного циклу як державознавчий, цивілістичний, криміналістичний і соціальний. Особливості майбутньої юридичної професії відбиваються на специфіці знань і навичок, що мають бути здобуті за час навчання. Тут на першому плані система знань про право й державу у їх відношенні до людини, механізми їх організації, процеси функціонування, особливості сприйняття особистістю й суспільством. Потім – це знання чинного законодавства, норм матеріального й особливо процесуального права. Далі – формування юридичного мислення, здібностей пов'язувати фактичні обставини із законом і на його основі пропонувати вирішення індивідуальних життєвих ситуацій. Нарешті, це вміння складати документи юридичного значення, радити, давати консультації з юридичних питань. У сучасних умовах більш чітко виявляється конфліктне призначення права та юридичної професії, що визначає необхідність при формуванні професійних якостей особистості юриста як найважливішу розглядати якість терпимості (толерантності), що є безпосереднім утіленням антропологічного принципу. Саме ця якість дозволяє юристу зберігати свою соціальну роль в умовах плюралістичного й індивідуалізованого суспільства.

Історія свідчить, що кожному поколінню необхідно захищати права особи, що людству ще невідома ситуація, в якій не потрібні були б зусилля для

підтримки захисту прав і свобод особистості. Кожне покоління по-своєму відповідає на вічний виклик історії, пов'язаний із відстоюванням таких великих цінностей, як свобода та права людини. Сьогодні забезпечення прав людини — це проблема не тільки внутрішньодержавна, але й міжнародно-правова. Світове співтовариство небайдуже до порушень прав людини, де б це не відбувалось. Відповідно, навчання студентів-юристів повинне бути зорієнтоване не тільки на національне законодавство, але й на міжнародно-правові стандарти прав людини. Майбутні юристи в результаті вивчення міжнародних стандартів прав людини повинні засвоїти, що боротьба зі злочинністю та правопорушеннями не повинна ставитися вище таких соціальних цінностей, як права та свободи людини та громадянина. Протидія злочинності потребує посилення правоохоронної діяльності, але не за рахунок відмови від гарантій прав особи. Прагнення України увійти до європейського та світового правового простору передбачає підготовку юристів високої якості, які могли б на сучасному рівні вирішувати сучасні проблеми.

Юридична освіта – один із засобів просування України до досягнень європейської правової культури, правового забезпечення входження України в Європейський Союз [8, с. 16]. На це націлена розробка концепції Інституту європейського права, що передбачає реалізацію оригінального навчального плану, спрямованого на підготовку юристів із порівняльного права, європейського права і права європейських країн, що означає впровадження на цій основі досягнень європейської юридичної освіти в наш освітній процес. Вирішується завдання більш повного використання європейської інтеграції у справі підвищення правової культури юристів, уведення у процес навчання юристів цілого комплексу нових дисциплін, що охоплюють європейське право (інтегративне право), яке розбудовується, і найважливіших положень європейських національних правових систем. Визначальна ідея підготовки фахівця-юриста XXI сторіччя – збереження національної правової системи із використанням досягнень європейської юриспруденції. Задля цього забезпечується навчання відповідно до стандартів, визнаних Європейським Союзом, здійснюється обмін студентами з європейськими юридичними навчальними закладами, організовується навчання студентів за програмами літніх європейських юридичних шкіл, направляються в європейські вузи викладачі для стажування, залучаються зарубіжні фахівці-юристи при вивченні навчальних курсів.

Концепція націлена на впровадження досягнень європейської освіти в освітній процес України, підготовку фахівців юридичного профілю, котрі відповідають європейському інтеграційному процесу.

Окрім того, юридична освіта в Україні повинна бути зорієнтована на підготовку спеціалістів з урахуванням сучасних вимог державного будівництва, брати до уваги потребу у висококваліфікованих кадрах. В. Андрєйцев вважає, що реформа юридичної освіти в нашій країні повинна передбачати удосконалення форм та методів оволодіння юридичними дисциплінами, цю реформу потрібно розуміти як важливий елемент державної політики, складову частину соціального прогресу, затвердження верховенства прав людини і громадянина [3, с. 15]. Але цю реформу неможливо здійснювати виключно у позитивістському, виключно раціоналізованому плані. У її основі, на наш погляд, повинен лежати антропологічний принцип права. Розкрити його сутність і межі застосування дає змогу одна з найважливіших складових юриспруденції, що «пом'якшує» раціоналізм юридичних наук — філософія права. Вона вивчає найбільш загальні

принципи правової реальності та її пізнання, такі вихідні основи права, як свобода, справедливість, рівність, розглянуті у зв'язку зі зміною правових цінностей особистості у різних цивілізаціях і культурах. Історико-філософська традиція і сформований правовий досвід, виражені в сучасній філософії права, дають можливість використовувати цю юридичну дисципліну для формування професійної правової культури. Серед факторів, що визначають необхідність використання філософії права для підготовки юристів в Україні, можна назвати: посилення взаємодії нашої правової системи і правової культури з правовими реаліями інших держав; необхідність затвердження ідеї правової держави; завдання підвищення правової культури й подолання правового нігілізму; забезпечення становлення юридичної еліти; визначення перспектив розвитку вітчизняного права й держави. Філософія права має свою внутрішню форму, що дозволяє виділити її основні складові як наукової дисципліни, іменовані галузями філософії права. Серед них: правова онтологія як вчення про правове буття, існування права, догми права, розмежування правового й неправового, правова реальність та її складові, правова гносеологія, тобто вчення про природу, метод і логіку пізнання й інтерпретацію правової реальності, в якій складається методологія пізнання правової реальності, визначаються підстави осягнення права, правова аксіологія — вчення про інструментальну (службову) і власну цінність права, цінності права і правові цінності, соціальні й особистісні цінності права в умовах локальних цивілізацій і різних правових культур, правова антропологія, що вивчає процеси руху права в його формуванні від людини до права і, навпаки, від права до людини, правовий розвиток, що складається, і різноманіття правових культур. Антропологічний принцип відіграє провідну роль не лише у філософській антропології та антропології права, але здійснює свій системний вияв як світоглядно-методологічна складова філософії права на усіх історичних етапах її розвитку.

Філософія права розкриває достоїнства й вади власної правової системи, констатуючи, що авторитет права міститься в ньому самому. Вона є могутнім чинником у справі становлення юридичної еліти, позбавляє державну владу претензій на монополію у формуванні, використанні й забезпеченні права. А від інтелектуального рівня юридичних кадрів значною мірою залежить процес становлення України як демократичної правової держави.

Будівництво правової держави, реформи політичної і судово-правової системи настійно вимагають розвитку юридичної освіти в Україні. Водночас робота, що здійснюється у державі щодо реформування юридичної сфери, обмежується галуззю законодавства та перебудовою юридичної практики. Ефективність реформування як у правовій сфері, так і в масштабах усього суспільства безпосередньо залежить від рівня кваліфікації юридичного корпусу держави.

На сьогодні система вищої юридичної освіти є складною і взаємодіє з політичними, економічними, культурними і соціальними системами. Отже, у цих умовах юридична освіта не може бути пасивною, а повинна суттєво і динамічно впливати на оточуюче середовище, формуючи цивілізоване демократичне правове поле. У цьому полягає її позитивна роль і велика просвітницька місія. Якщо узагальнити основні методологічні аспекти удосконалення правової освіти в Україні, що були обґрунтовані на Міжнародній науковій конференції у м. Харкові «Методологічні проблеми правової науки», то до основних принципів універсальності та гуманізації вищої юридичної освіти потрібно віднести: принцип антропологізації юридичної освіти, сприяння вищої юридичної освіти становленню культу злагоди і миру в суспільстві, доступність до юридичної освіти

всіх, хто для цього має необхідні здібності, мотивацію, а також адекватну підготовку на всіх етапах професійної юридичної діяльності протягом всього життя, призначення вищої юридичної освіти надавати не тільки фундаментальні й професійні знання, а й, перш за все, виховувати законослухняного громадянина демократичної держави, використання вищою юридичною освітою різних форм роботи для того, щоби йти назустріч у задоволенні правових потреб усіх громадян на всіх етапах життя [7, с. 60-65]. Універсальний підхід, пов'язаний із конкретними умовами сьогодення і характером освіти взагалі, дозволить краще визначити основні напрями розвитку вищої освіти, орієнтування їх на кінцевий результат. Тенденції та проблеми в системі вищої юридичної освіти дозволяють окреслити п'ять напрямів, а саме: відповідність вищої юридичної освіти сучасним вимогам, зміст освіти, якість освіти, фінансування та управління, співробітництво та соціальне партнерство. Вища юридична освіта повинна сприяти внутрішній інтеграції, гуманізації та орієнтації, у першу чергу, на людину, тобто реалізація антропологічного принципу у вищій юридичній освіті активізує й оновлення її змісту.

Таким чином, можна констатувати, що становлення української державності, орієнтованої на людину, де реалізуються права кожного індивіда, є складним довготривалим процесом, вимагаючим високої правової культури, спрямованої на захист прав особи та орієнтованої на людину та її інтереси. Сутність правової культури розкривається через поведінку людини у сфері права, усвідомлення нею права, необхідності його у суспільстві, переконанні в справедливості правових норм. Необхідність формування правової культури особистості, при якій повага до права та закону стає особистим переконанням кожної людини, потребує забезпечення не тільки зовні правомірної поведінки усіх членів суспільства, а й поведінки, заснованої на глибокому переконанні соціальної необхідності та корисності правових норм, упевненості в їх справедливості та цінності. Одним із головних засобів її формування є антропологічно спрямована правова освіта, що значною мірою, залежить від залучення членів суспільства до спільних цінностей та норм. Головною метою правової освіти є максимальне приближення людини до розуміння сутності права, його людського виміру, намагання сприяти усвідомленню кожним індивідом права як цінності, дотриманню ним правової поведінки, що стало б глибоким внутрішнім переконанням, визначило б мету і спосіб його дій. Правова освіта покликана подолати сприйняття масовою свідомістю соціальної справедливості як рівності у споживанні, у той час, коли вона є рівністю можливостей. Головним у правовій освіті є не лише професійна юридична підготовка, а, насамперед, правове виховання громадян, їх психологічна налаштованість, що є неодмінними умовами успішної побудови розвинутого демократичного суспільства, залучення населення до процесу творення правової культури, формування відповідної мотивації.

Література:

1. Абишева А. К. О понятии «ценность». *Вопросы философии*. 2002. № 3. С. 139-147.

2. Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности. М.: Наука, 1988. 145 с.

3. Андрєйцев В. Проблеми реформування юридичної освіти в Україні. *Право України*. № 12. Київ, 1998. С. 3-15.

4. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на ру-

бежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. Київ: ТОВ «Атлант Ю Ем Сі», 2006. 502 с.

5. Анненский Л. Отходная двадцатому веку. *Знание — сила*. № 6. М., 1993. С. 10-13.

6. Ануфрієнко О. А. Професійно-політична культура юриста (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. на здобутя наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2007. 17 с.

7. Берман Г. Дж. Право і революція. Київ : Атіка, 2001. 208 с.

8. Волков В., Дешко Л. Європейські стандарти прав людини та юридична освіта в Україні. *Право України*. 2007. № 5. С. 16-25.

9. Воронкова В. Г. Политическая антропология: сущность, определение, основные тенденции развития. *Збірник наук. праць з гуманіт. наук Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя : ЗДІА. 1998. 250 с.

10. Головченко В., Потьомкін А. Правові механізми формування правосвідомості студентів. *Право України*. 2006. № 4. С. 100-103.

11. Горбунова Л. М. Правова культура як фактор ефективного впливу на розвиток законодавства. *Правова держава: щорічник наук. пр.* 2007. № 18. С. 25-33.

12. Горобець К. В. Толерантність у ціннісній структурі права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1–2. С. 27–36.

13. Горяева А. М. Правовая культура гражданина. *Проблеми удосконалення правової системи України*: тези доп. і наук. повід. наук. практ. конф. Харків: Нац. юрид. акад. України, 1995. С. 6-12.

14. Гребеньков Г. В., Нечитайло В. Н. Аксиологический подход к проблеме человека. Донецк. 1992. 186 с.

15. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ : Атіка. 2007. 431 с.

16. Демічева В. В. Правова культура та правосвідомість: взаємозв'язок та взаємовплив. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр*. 2005. № 28. С. 119-125.

17. Дьоміна О. С. Проблеми формування правової культури в Україні в умовах трансформації політичного режиму. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр*.2006. № 31. С. 39-44.

18. Дьюї Дж. Демократія і освіта. Львів : Літопис, 2003. С. 264.

19. Дьюї Дж. Моральні принципи в освіті. Львів: Освіта, Літопис, Центр гуманітарних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка, 2001. 18 с.

20. Євграфова Є. П. Об'єктивність права: теоретико-прикладні засади: автореф. дис. … д-ра юрид. Наук : 12.00.01 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2016. 40 с.

21. Золотарьова Ю. І. Правова освіта в умовах сучасної соціокультурної ситуації. *Економічне, політико-правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості* / за ред. М. І. Панова. / Харків: Нац. юрид. акад. України імені Я. Мудрого, 2005. С. 59-61.

22. Іваній О. М. Правова освіта як засіб формування громадянського суспільства. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного інституту*. 2016. № 22. С. 42-45.

23. Калиновський Ю. Ю. Системоутворююча роль правових цінностей та норм у вітчизняному державотворенні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 1 (32). С. 16–25.

24. Кант И. Критика практического разума. Соч.: в 6-и т. Т. 4. Ч. 1. М. : Мысль, 1965. 544 с.

25. Керимов Д. А. Методология права (Предмет, функции, проблемы философии права). М. : Аванта+. 2000. 560 с.

26. Клімова Г. П. Поняття і структура правовоїкультури. *Економічне, політико-правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості*: зб. матеріалів наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків. 2003. 196 с.

27. Колодій А. М. Принципи права України. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 1998. 208 с.

28. Комаров В. В. Проблеми та перспективи розвитку вищої юридичної освіти в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2001. № 3 (6). С. 5-15.

29. Комаров В. В. Якими будуть державні стандарти юридичної освіти. *Юридичний вісник України*. 2001. С. 1-14.

30. Копієвська О. Р. До проблеми формування правової культури особи в Україні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр.* 2006. № 34. С. 104-109.

31. Косаревская О. В. Формирование правовой культуры детей и молодежи как актуальная проблема национального воспитания. *Закон і підліток*: зб. Матеріалів обласної науково-практичної конференції. Донецьк : ДІВС, 2001. С. 382-390.

32. Кумков Д. Розвиток правової освіти сучасної України: історико-правовий аспект. *Економіка і право*. 2014. № 26. С. 203–209.

33. Литвинов О. М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення: монографія. Луганськ : Янтар, 2014. 800 с.

34. Личность и правовое регулирование: творческие поиски раскрепощенного сознания (философия права на постсоветском пространстве) / А. Вайшвила, А. Левченков, А. Литвинов, М. Тюренков. Луганск : Луган. гос. ун-т внутр. дел, 2006. 36 с.

35. Макаренко Л. О. Деякі питання формування правової культури в Україні. *Jurnalul Juridic National: Teorieşi Practică*. 2019. № 1 (35). С. 5–8.

36. Макаренко Л. О. Правова культура: теоретико-методологічні основи дослідження: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2019. 576 с.

37. Макарова О. В. Правові основи регулювання правової освіти в Україні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Ч. 3 (25). С. 83-89.

38. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. Киев: Институт социологии НАНУ, 2001. 440 с.

39. Нерсесянц В. С. Философия права. Москва: Издательская группа ИНФРА НОРМА, 1999. 652 с.

40. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. К генеалогии морали. Рождение трагедии, или эллинство и пессимизм. Воля к власти. Посмертные афоризмы. Минск : Харвест; Москва: АСТ, 2000. 1040 с.

41. Новгородцев П. И. Введение в философию права: Кризис современного православия / РАН, Институт государства и права. Москва : Наука, 1996. 269 с.

42. Новгородцев П. И. Об общественном деле. Москва: Директ-Медиа, 2011. 565 с.

43. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). Одеса : Юридична література, 2002. 280 с.

44. Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 18 с.

45. Підкуркова І. В. Формування правової культури як складова державної політики. *Десяті Харківські політологічні читання: «Формування суспільної політики: теоретичний, практичний та правовий аспекти»:* зб. наукових статей. Харків, 2000. 141 с.

46. Полякова О. Стан наукових пошуків з проблеми становлення та розвитку правової освіти в Україні: публічно-управлінський аспект. *Актуальні проблеми державного управління*. 2016. № 1. С. 132.

47. Правова культура – основа державотворення в Україні: зб. наук. пр. / за ред. : М. Костицький, М. Ібрагімов. Ірпінь: Нац. акад. держ. податк. служби України. Всеукр. асоц. філос. права і соц. філос., 2005. № 1. 298 с.

48. Правова освіта та наука в українському державотворенні (кінець XIX – XX ст.) / за заг. ред. д. і. н., професора Андрусишина Б. І. Київ: Вид-во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2019. 308 с.

49. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А. Гетьман, Л. Герасіна, О. Данильян та ін. ; за ред. В. Тація, А. Гетьмана, О. Данильяна. Харків : Право, 2013. 440 с.

50. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: сучасний контекст: монографія. Київ : Юридична думка, 2018. 212 с.

51. Семитко А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс. Екатеринбург : Изд-во Уральского гос. ун-тета, 1996. 312 с.

52. Сливка С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект). Львів : Світ, 2000. 336 с.

53. Соціологія права / за заг. ред. М. Панова, Н. Осипової, Л. Герасіної та ін. Київ: «Видавничий Дім Ін Юре», 2003. 276 с.

54. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політикавизнання». Київ : Альтерпрес, 2004. 172 с.

55. Тодика Ю. Конституційні засади формування правової культури. Харків : РАЙДЕР, 2001. 160 с.

56. Требіна М. П., Безрук О. О., Герасіна Л. М., Головко І. В. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія. Харків : Право, 2017. 560 с.

57. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М. : Республика, 1994. 447 с.

58. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Санкт-Петербург : Наука, 2000. 379 с.

59. Хорни К. Невротическая личность. *Теории личности в западноевропейской и американской психологии*: хрестоматия по психологии личности. Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 1996. 480 с.

60. Шелер М. Положение человека в Космосе. Проблема человека в западной философии. М. : Прогресс, 1988. С. 31-95.

61. Шемшученко Ю. С. Проблеми методології законодавчої діяльності. *Правова держава:* щорічник наук. пр. Київ, 2007 . № 18. С. 3-7.

62. Шпенглер О. Закат Европы. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 640 с.

63. Яковюк І. Правова культура. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. С. 483–486.

§ 1.6. Цивільно-правовий статус громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях України

Як відомо, внаслідок агресії Російської Федерації в березні 2014 року була анексована територія Автономної Республіки Крим і м. Севастополь та розв'язано збройний конфлікт у Донецькій та Луганській областях. На підставі прийнятих українським парламентом Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII (далі – Закон № 1207-VII) та Постанови Верховної Ради України від 17 березня 2015 року № 254-VIII територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, а також території окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, було визнано тимчасово окупованими територіями України. Прийнятий в подальшому Верховною Радою України Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року № 2268-VIII (далі – Закон № 2268-VIII) встановив, що правовий статус тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, а також правовий режим на зазначених територіях визначаються цим Законом № 2268-VIII, Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», іншими законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, принципами та нормами міжнародного права.

Верховною Радою України також було прийнято Закон України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» від 12 серпня 2014 року № 1636-VII та Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII.

Зазначеними законодавчими актами серед учасників правовідносин, зокрема цивільних, з'явились нові суб'єкти: а) громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території України (тобто безпосередні жителі тимчасово окупованої території), або які приймають на цій території спадщину чи вчиняють правочини з нерухомим майном, або які встановлюють факти народження чи смерті стосовно членів своєї сім'ї; б) внутрішньо переміщені особи (яких ще в науковій літературі називають вимушеними переселенцями [26]).

І хоча зазначені суб'єкти, як фізичні особи, будучи суб'єктами цивільного права, вже визнаються учасниками цивільних відносин (ч. 1 ст. 2 ЦК України),

проте факт тимчасової окупації частини території України, на якій мешкають або мешкали такі громадяни (або на якій знаходиться нерухоме майно чи проживав спадкодавець, після смерті якого відкрилася спадщина), спричинив зміни в їх цивільно-правовому статусі, що, на нашу думку, наділило зазначених суб'єктів такими властивостями, які дозволяють їх розглядати як самостійних учасників цивільних відносин при реалізації (здійсненні, охороні і захисті) цивільних прав, передбачених Законами України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Адже Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» правовий режим тимчасово окупованої території як раз й пов'язаний із встановленням особливого порядку забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території (ч. 2 ст. 4).

Таким чином, будучи суб'єктами права в цілому та суб'єктами цивільних прав, громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території України, вступають в цивільні правовідносини, набуваючи і здійснюючи окремі цивільні права та обов'язки з певними, встановленими законом, особливостями, що дозволяє розглядати їх як окремих учасників цивільних відносин. А враховуючи, що Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» також було встановлено процесуальні особливості судового розгляду цивільних справ за участю громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, то мову також додатково можна вести й про окремих учасників цивільних процесуальних правовідносин, а також нотаріальних правовідносин і правовідносин в сфері примусового виконання судових рішень.

Як відомо, суб'єкти (учасники) входять до суб'єктного складу правовідносин, а останні, в свою чергу, були предметом дослідження в різні часи як теоретиків права (наприклад, таких як Ю. Толстой [53], Л. Явич [69], Р. Халфіна [55], В. Протасов [40] та ін.), так й вчених-цивілістів (наприклад, таких як О. Йоффе [15], М. Стефанчук [49], Є. Харитонов, О. Харитонова [58] та ін.) і фахівців інших галузей права, зокрема цивільно-процесуального.

Проте в науковій і юридичній літературі останніх років не приділена увага спеціальному статусу таких суб'єктів, як громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території України (так само як й внутрішньо переміщені особи) як учасників цивільних відносин, які з'явились в законодавстві України 2014 року, при реалізації ними цивільних прав, передбачених зазначеними законами, що є актуальним в сучасних українських реаліях, оскільки дослідження правового статусу цих осіб має сприяти вдосконаленню законодавчого регулювання цивільних відносин за участю таких громадян з метою забезпечення здійснення, охорони і захисту ними своїх цивільних прав на тимчасово окупованій території України.

Крім того, як вже було зазначено нами вище, тимчасова окупація території України (території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя), яка розпочалася 20 лютого 2014 року внаслідок збройної агресії Російської Федерації, стала підставою прийняття Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII з метою визначення статусу території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, вста-

новлення особливого правового режиму на цій території, визначення особливостей діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб (ст. 2 Закону). Прийнятий у 2018 році Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року № 2268-VIII встановив, що правовий статус тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, а також правовий режим на зазначених територіях визначаються цим Законом, Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», іншими законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, принципами та нормами міжнародного права. Отже правовий режим на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях теж визначається з урахуванням положень Закону № 1207-VII.

Застосована в Законі № 1207-VII термінологія свідчить, що зазначений Закон визначає особливості «додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина», пов'язані із встановленням правового режиму тимчасово окупованої території, який передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території, зокрема: забезпечення реалізації права на спадкування; гарантування права власності та правовий режим майна на тимчасово окупованій території; захист прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території (зокрема відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації); забезпечення розгляду цивільних справ, підсудних місцевим загальним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, – місцевими загальними судами міста Києва (що є забезпеченням права на судовий захист).

Таким чином, зазначені цивільні права виступають об'єктом «забезпечення», «гарантування» і «захисту» з боку держави, проте зміст цих категорій, які утворюють відповідний правовий механізм, залишається в Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та інших законах нерозкритим. Тим більше, в назві значеного Закону № 1207-VII вживається саме узагальнюючий термін «забезпечення», який стосується забезпечення всіх (в т.ч. цивільних) прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України. Тому саме термін «забезпечення» потребує першочергового розкриття в контексті зазначеного Закону № 1207-VII в аспекті здійснення і захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України.

Питання «правового забезпечення» прав і свобод є предметом дослідження зазвичай теоретиків права та вчених-адміністративістів (зокрема таких науковців, як М. Цвік, О. Дручек, О. Костюченко, О. Гумін, праці яких використано в нашому дослідженні), а сам термін «забезпечення» розкривається передусім в енциклопедичній літературі. Хоча, як звертають увагу самі вчені-адміністративісти, наукові погляди щодо розуміння категорії «адміністративно-правове забезпечення» суттєво різняться [11, с. 46]. Водночас питанням «охорони» і «захисту» (в аспекті їх забезпечення) прав приділена чимала увага вчених-цивілістів (зокрема таких науковців, як О. Кармаза, С. Короєд, Ю. Притика,

Я. Шевченко, Т. Сахнова, Є. Харитонов та ін., праці яких теж використані в нашому дослідженні). Так, наприклад, О. Кармаза через призму забезпечення житлових прав досліджувала концепції охорони та захисту житлових прав у цивілістичному процесі, а саме в нотаріальному процесі, в цивільному процесі, у виконавчому процесі, а також охорону та захист житлових прав нотаріусом при вчиненні адміністративних процесуальних дій щодо державної реєстрації прав на нерухоме майно [17].

Разом з тим, визначені Законом № 1207-VII у 2014 році особливості забезпечення, гарантування і захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, не були предметом окремого наукового дослідження як відповідні цивільно-правові механізми, зумовлені визначеним Законом правовим режимом тимчасово окупованої території. Водночас розуміння правової природи зазначених механізмів, передусім механізму «забезпечення», має сприяти вдосконаленню законодавчого регулювання цивільних відносин за участю громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, та забезпечити його ефективність і, як наслідок, створити таким громадянам реальні можливості здійснення і захисту їхніх цивільних прав в умовах тимчасової окупації частини території України.

Із огляду на зазначене вище, метою цього параграфу нашого дослідження буде здійснення характеристики вказаних суб'єктів як учасників цивільних відносин та висвітлення особливості їхнього цивільно-правового статусу. А також надання характеристики цивільно-правових механізмів забезпечення, гарантування і захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України (включаючи громадян, які мають у власності нерухоме майно на зазначеній території чи приймають спадщину, якщо спадкодавець проживав на зазначеній території, а також громадян, які мають намір звернутися до суду, якщо згідно з правилами територіальної юрисдикції цивільна справа належала до підсудності суду на тимчасово окупованій території).

Оскільки суб'єкти (поряд із об'єктом та змістом) утворюють склад правовідносин [13, с. 62], тому характеристика учасників правовідносин, на нашу думку, має починатись з висвітлення специфічних властивостей та ознак самих правовідносин. Ми не ставимо перед собою завдання проводити ґрунтовне дослідження теорії правовідносин, а обмежимось лише оглядом наукової літератури окремих вчених, які здійснювали такі дослідження та представили його узагальнені результати.

Так, наприклад О. Харитонова зазначає, що правники під правовим відношенням розуміють юридичний зв'язок між учасниками врегульованого нормами права суспільного відношення, при якому кожній правомочності відповідає обов'язок іншої сторони і навпаки. Дореволюційна правнича наука сформувала три підходи до визначення правового відношення: 1) правове відношення – це суб'єктивне право, реалізація якого забезпечується притязанням однієї особи до іншої; 2) правове відношення – це відношення двох суб'єктів, пов'язаних взаємними правами та обов'язками; 3) правове відношення – це зв'язок між особами, за яким встановлюються взаємні права та претензії. Сьогодні, як зазначає О. Харитонова, науковці розходяться у визначенні правового відношення, в основному, з приводу прав та обов'язків як визначальної категорії та тих елементів, які входять до його складу. При цьому низка авторів розглядають правове відношення, передусім, як правовий зв'язок між учасниками, і більшість з науковців не розрізняють суспільне відношення та правове відношення у випадку,

коли певне суспільне відношення включене до сфери нормативної регламентації законодавцем [59, с. 80–81].

В науковій літературі існує також думка, що правовідносини є умовою руху й способом конкретизації суспільних відносин. Суспільні відносини, що вимагають юридичного оформлення на різних стадіях існування, передбачають різні види правовідносин як умови свого руху. Правовідносини, опосередковуючи рух відносин суспільних, є в той самий час способом конкретизації як суб'єктного складу цих відносин, так і тих функцій, які їхні учасники повинні виконувати щодо один одного [13, с. 60].

Вчені-цивілісти наголошують, що правовідношення – це ідеологічне відношення, яке існує у формі зв'язку суб'єктів врегульованого правом суспільного відношення, яке виражається в наявності у них суб'єктивних прав та обов'язків [10, с. 118]. В юридичній літературі зазначається, що правовідносини це завжди двосторонній зв'язок, бо сама норма права має характер надання права й накладення обов'язку, вона завжди когось уповноважує, а комусь зобов'язує певну поведінку; суб'єкти правовідносин взаємно зв'язані між собою юридичними (суб'єктивними) правами й обов'язками. Тобто правовідносини відрізняються індивідуалізацією суб'єктів, персоніфікацією прав і обов'язків [41, с. 127; 52, с. 475–477].

До основних специфічних (галузевих) ознак цивільних правовідносин науковці відносять зокрема такі обставини: учасники цивільних правовідносин щодо один одного виступають як юридично рівні суб'єкти, що володіють організаційно-правовою й майновою відособленістю; цивільні правовідносини – це правовий зв'язок, що складається з приводу матеріальних і нематеріальних благ; відносини сторін урегульовані на принципах ініціативи учасників у встановленні правовідносин і диспозитивності правового регулювання; учасники цивільних правовідносин виступають як носії суб'єктивних цивільних прав і обов'язків [56, с. 75].

Суб'єкти правових відносин, як зауважує О. Харитонова, взаємно пов'язані між собою юридичними правами та обов'язками, котрі у правовій науці мають назву суб'єктивних. Цей зв'язок, по суті, і є правовим відношенням, в межах якого праву однієї сторони кореспондує обов'язок другої і навпаки. Їх можна назвати зустрічними. Учасники правового відношення виступають по відношенню одне до одного як правомочні та правозобов'язані особи, інтереси однієї особи можуть бути реалізованими лише за посередництва іншої [59, с. 82].

Суб'єктів (учасників) правовідносин, як одного з елементів останніх, зокрема цивільних, в юридичній літературі визначають по-різному. Одні науковці називають суб'єкта правовідносин індивідуально визначеним суб'єктом права, який реалізував свою правосуб'єктність у частині реалізації конкретних прав і свобод у конкретних правовідносинах, але не будь-який суб'єкт права є суб'єктом того чи іншого конкретного правовідношення [62]. Інші науковці зазначають, що учасник цивільних відносин наділяється цивільною правосуб'єктністю та виступає у формі фізичної чи юридичної особи. Учасником (суб'єктом) цивільних відносин вважається реальний суб'єкт права, який користується цивільною правосуб'єктністю, а саме цивільною правоздатністю (тобто цивільними правами й обов'язками) та дієздатністю (тобто можливістю реалізовувати цивільні права) у формі особи [43, с. 93]. Наголошується, що у фізичної особи як суб'єкта права сфокусовано, об'єднано правові відносини, вольові рішення, сторони правосві-

домості, юридично значимі вчинки, у яких людина виявляє свою індивідуальність, діє як правова самоцінність [54, с. 23].

На відміну від суб'єкта об'єктивного права, який лише має потенційну здатність вступати у правовідносини, для чого він наділяється юридичними нормами відповідною здатністю, яку зазвичай іменують «правоздатністю», а іноді за допомогою більш широкої категорії – «правосуб'єктність» [60, с. 330], суб'єкт права у суб'єктивному значенні – це особа, яка має конкретне право, тобто така особа, за якою нормою об'єктивного права визнається можливість певної поведінки, а суб'єкт правовідносин – це володілець конкретного права, що знаходиться у правовому зв'язку з іншим учасником (учасниками) суспільних відносин, на яких покладаються обов'язки, що відповідають праву уповноваженої особи [58].

В аспекті співвідношення понять суб'єкта цивільного права та суб'єкта цивільних правовідносин А. Гордеюк зазначає, що через реалізацію елементів правосуб'єктності суб'єкт права трансформується у суб'єкта правовідносин, тобто стає їх безпосереднім учасником. Із цього виходить, що суб'єкт права, зокрема, у цивільному праві – це цивільно-правова абстракція, потенційний учасник цивільних правовідносин, який здатний мати особисті немайнові та майнові права, що передбачаються цивільним законодавством. Тобто суб'єкту саме цивільного права (фізичній або юридичній особі), як і суб'єкту будь-якої галузі права притаманні певні галузеві особливості. Суб'єкт правовідносин – це суб'єкт суспільного життя, що здатний безпосередньо реалізовувати конкретні права та обов'язки, тобто бути реальним учасником правовідносин. Зокрема, фізична особа у площині цивільного права є його суб'єктом, але суб'єктом правовідносин здатна бути в залежності від обсягу її дієздатності. Таким чином, будь-яка фізична особа, як суб'єкт цивільного права, якій у повному обсязі гарантується правоздатність з моменту її народження, отримує законодавчо встановлений потенціал бути учасником цивільних правовідносин. Але можливість самостійно реалізувати дієздатність у певному обсязі фізична особа здатна тільки при наявності встановлених законодавцем умов (настання певного віку, відсутності психічного розладу), тобто не завжди вона може бути самостійним безпосереднім (реальним) учасником цивільних відносин, їх суб'єктом. Тому будь-яка фізична особа є суб'єктом цивільного права, але не кожна фізична особа може реалізувати юридичну здатність бути суб'єктом цивільних правовідносин [8, с. 31, 34]. Подібної позиції дотримуються й інші науковці, зазначаючи, що суб'єктом цивільного права є людина або організація (територіальна громада, відповідне суспільне утворення, трудовий колектив, суспільство тощо), за якими держава визнає окремі права й інтереси, а учасником (суб'єктом) цивільних відносин є реальний суб'єкт права, який користується цивільною правосуб'єктністю, а саме цивільною правоздатністю (цивільними правами й обов'язками) та дієздатністю (можливістю реалізовувати цивільні права) у формі особи [43, с. 93].

Як зазначав С. Алексєєв, суб'єкту права притаманні дві основні ознаки. По-перше, це особа – учасник суспільних відносин, яка за своїми властивостями фактично може бути носієм суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Вона повинна володіти: зовнішньою відокремленістю; персоніфікованістю; здатністю виробляти, виражати та виконувати персоніфіковану волю. По-друге, це особа, яка дійсно здатна брати участь у правовідносинах, набула властивостей суб'єкта права через юридичні норми [1, с. 379].

Здійснюючи конкретне суб'єктивне право, особа вступає у відповідні правовідносини. При цьому спосіб здійснення особою цивільних прав і обов'язків визначає статус особи [43, с. 93]. Сучасне розуміння правового статусу ґрунтується на тому, що всі елементи статусу й сама фізична особа як суб'єкт права формуються за безпосередньої участі держави [65].

Статус є інструментом, засобом юридичної регламентації, характерною рисою якого є абстрагування від індивідуальних особливостей конкретних правових суб'єктів та узагальнююче виявлення її правового стану, закріплення найбільш значущих із точки зору держави правових моментів (юридичних прав, обов'язків, гарантій тощо). Статус є частиною загальної міри конкретних правових суб'єктів, що забезпечує більш зручне здійснення процесу управління суспільством, надає цьому процесу уніфікований, системний характер [51, с. 106].

Правовий статус характеризує становище особи у взаємовідносинах із суспільством та державою. Це самостійна юридична категорія, що характеризується такими ознаками: а) правовий статус має універсальний характер, оскільки поширюється на усіх суб'єктів; б) відображає індивідуальні особливості людини та її реальне становище у системі сімейно-правових відносин; в) права та свободи, що становлять основу статусу, не можуть реалізуватися без інших його компонентів – обов'язків та відповідальності; г) ця категорія забезпечує системність прав, свобод та обов'язків [51, с. 9].

На правове становище громадян в державі, окремих сферах державного і суспільного життя, як зауважував В. Новосьолов, впливає безліч чинників, які поділяються автором на дві групи: чинники, що прямо впливають на правове становище громадян, тобто правовий статус у вузькому, власному розумінні (права, свободи, обов'язки і дієздатність), ними володіє кожен громадянин; чинники, що впливають на правове становище опосередковано, головним чином через діяльність державних органів і державних службовців та інших суб'єктів, тобто правовий статус у широкому розумінні; до правового статусу у широкому значенні виключається принципи правового статусу, гарантії прав, свобод і обов'язків, відповідальність і демократичні елементи [33]. Правовий статус фізичної особи розглядають як сукупність її прав, обов'язків і законних інтересів. Правовий статус позначається як суспільне становище особи; він являє собою певну систему (каталог) соціальних можливостей життєдіяльності особи [6].

Як зауважують вчені-цивілісти, на правовий статус особи впливають, передусім, цивільна правоздатність і цивільна дієздатність [64]. Тобто необхідною умовою участі особи в цивільних правовідносинах є наявність у неї цивільної правоздатності, що зазвичай розуміється як соціально-правова можливість (здатність) особи бути учасником цивільних правовідносин або загальна здатність особи мати цивільні права й обов'язки [66, с. 37; 47, с. 10–20]. Цінність цієї категорії полягає у тому, що тільки за наявності правоздатності можливе виникнення конкретних суб'єктивних прав та обов'язків. Вона – необхідна загальна передумова їх виникнення і тим самим їх реалізації [9].

Як слушно зауважує М. Стефанчук, правоздатність, будучи за своєю природою передумовою виникнення цивільних прав і обов'язків, не перестає бути одночасно й можливістю особи мати цивільні права і обов'язки. На думку вченого, хибно стверджувати, що така змістова складова правоздатності, як передумова виникнення прав, виключає іншу її змістову складову – можливість мати права. Тому він стверджує про багатоаспектність правоздатності як правової категорії, яка, будучи специфічним суб'єктивним правом мати право, є водночас і пе-

редумовою виникнення цивільних прав і обов'язків, і можливістю мати суб'єктивні права і обов'язки [49, с. 416].

М. Стефанчук категорії цивільної правоздатності і дієздатності визначає наступним чином: цивільна правоздатність фізичних осіб – (у сучасній українській цивілістичній науці) – це забезпечена державно-правовими засобами впливу формальна здатність та можливість мати цивільні права та обов'язки, що належить фізичним особам як суб'єктам цивільно-правових відносин в рівному обсязі, яка виникає в момент народження людини, є постійною і сталою характеристикою правового становища протягом життя та припиняється в момент її біологічної смерті; цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи вчиняти юридичні дії або утримуватись від них в рамках цивільних правовідносин (правочиноздатність, тестаментоздатність, трансдієздатність), у тому числі виконувати цивільно-правові обов'язки, а також своїми діями створювати для себе нові права та обов'язки і їх здійснювати [49, с. 424, 427].

Теоретики права розглядають правовий статус як сукупність загальних прав і обов'язків, що визначають зміст правосуб'єктності, та виділяють структурними елементами загального правового статусу фізичної особи: відповідні правові норми; правосуб'єктність; загальні для усіх суб'єктивні права, свободи та обов'язки; законні інтереси; громадянство; юридичну відповідальність; правові принципи; правовідносини загального (статусного) характеру [29, с. 45–46, 59].

Окремі науковці правовий статус визначають як багатоаспектну, комплексну, універсальну категорію, що має чітку стабільну структуру, та встановлює характер і принципи взаємодії суб'єктів суспільних відносин між собою, а також шляхом визначення прав, обов'язків та гарантій їх реалізації, визначає місце суб'єкта в системі правовідносин [36, с. 95].

Деякі автори виділяють індивідуальний правовий статус фізичної особи, під яким розуміється поєднання загального статусу й набору спеціальних правових статусів (особа в певній якості) [67], тобто індивідуальний правовий статус фіксує конкретику окремої особи (стать, вік, сімейний стан тощо) [22, с. 23].

На нашу думку, як раз існування спеціальних правових статусів особи (які пов'язані з окремими характерними ознаками певних суб'єктів приватноправових відносин [51, с. 12]) дозволяє виділити спеціальну правосуб'єктність – здатність певних осіб відповідно до закону бути учасниками цивільних правовідносин [31, с. 170].

Як раз виникнення спеціальної правосуб'єктності, на наше переконання, й зумовлено переходом від загального до галузевого чи спеціального правового статусу, коли змінюється лише ступінь конкретизації прав, обов'язків суб'єктів, проте для цих статусів характерні спільні ознаки: всі вони мають справу не з конкретною особою, а з нескінченною безліччю осіб [54, с. 25].

Повертаючись до аналізу положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», цим Законом передбачено, що: 1) набуття та припинення права власності на нерухоме майно, яке знаходиться на тимчасово окупованій території, здійснюється відповідно до законодавства України за межами тимчасово окупованої території. У разі неможливості здійснення державним реєстратором повноважень щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень на тимчасово окупованій території орган державної реєстрації визначається Кабінетом Міністрів України (ч. 4 ст. 11); 2) на тимчасово окупованій території будь-який правочин щодо нерухомого майна, у тому числі щодо земельних

ділянок, вчинений з порушенням вимог цього Закону, інших законів України, вважається недійсним з моменту вчинення і не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю (ч. 5 ст. 11); 3) у разі якщо останнім місцем проживання спадкодавця є тимчасово окупована територія, місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна, спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні спадкового майна, або вимоги кредиторів. Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, а нерухоме майно або основна його частина, у разі відсутності нерухомого майна – основна частина рухомого майна знаходиться на території, передбаченій частиною першою цієї статті, місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна, спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні спадкового майна, або вимоги кредиторів (ст. 11-1).

Тобто із проаналізованих вище положень Закону вбачається лише зміна ступеня конкретизації цивільних прав та обов'язків громадян на тимчасово окупованій території України, що проявляється в запровадженні особливого (спеціально визначеного законом) порядку їх реалізації (здійснення, охорони і захисту).

Більше того, сама назва Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII, в якій йдеться про «забезпечення» прав і свобод громадян, а також задекларована мета цього Закону, якою є визначення особливостей «додержання та захисту» прав і свобод людини і громадянина (ст. 2), та взятий Україною обов'язок вживати всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території (ч. 1 ст. 5), дають нам підстави говорити про визнання за громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, особливого правового статусу, який зумовлений двома юридичними фактами – фактом тимчасової окупації частини території України та фактом проживання на зазначеній території (або фактом знаходження на цій території нерухомого майна чи фактом відкриття спадщини).

Водночас звертаємо увагу на те, що буквальне тлумачення норм Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII та застосованих в його статтях формулювань свідчить, що вказаний Закон передусім стосується забезпечення прав і свобод загалом та цивільних прав зокрема саме громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території. Такий попередній висновок випливає з положень ч. 2 ст. 4 цього Закону, в якій встановлено, що правовий режим тимчасово окупованої території передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території. Разом з тим аналіз положень статей 11, 11-1, 12, 12-1 цього Закону свідчить, що цей Закон поширюється також на громадян України, які хоч й не проживають на тимчасово окупованій території України, але один чи кілька елементів цивільних правовідносин (чи-то інший учасник, чи-то об'єкт, чи-то юридичний факт) прив'язаний до такої тимчасово окупованої території.

Таким чином, запроваджене Законом № 1207-VII правове регулювання однаковою мірою стосується як громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України, так й громадян України, які проживають поза ме-

жами тимчасово окупованої території України, проте мають на цій території нерухоме майно або приймають спадщину після особи (спадкодавця), яка проживала на зазначеній території або мала на цій території основну частину майна, а також громадян, які мають намір звернутися до суду, якщо згідно з правилами територіальної юрисдикції цивільна справа належала до підсудності суду на тимчасово окупованій території. Отже всі зазначені категорії громадян мають єдиний особливий правовий статус.

Таким чином, зазначений вище особливий правовий статус визначається спеціальною правосуб'єктністю як здатністю мешканців тимчасово окупованої території України бути учасниками цивільних правовідносин, в яких цивільні права «забезпечуються», «додержуються та захищаються» в особливому порядку, встановленому зазначеним Законом № 1207-VII. Причому формування такого особливого правового статусу пов'язане з реалізацією цими особами своєї правосуб'єктності у частині реалізації конкретних, визначених Законом № 1207-VII, цивільних прав у конкретних правовідносинах, що відбувається за безпосередньої участі держави, яка запровадила особливий порядок їх забезпечення (здійснення, охорони і захисту), не змінюючи при цьому змісту і обсягу цих прав [24].

Враховуючи те, що у вищезазначеному випадку мова йде про спеціального суб'єкта правовідносин – громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України, та які у зв'язку з цим набули спеціального цивільно-правового статусу, тому варто погодитись із окремими науковцями про те, що обсяг спеціального статусу є базовим для формування категорії правового модусу як конкретизованої, соціально спеціалізованої і часто нетривалої в часі структури, оскільки в кожному правовому модусі проявляється лише певна частина спеціального правового статусу суб'єкта: у відповідному процесі, що характеризується динамікою розкриття елементів спеціального правового статусу залежно від стадій цього процесу (модус операнді); у відповідній сфері суспільних відносин, в яких може бути розкрито лише окрему сторону спеціального правового статусу, статичний аспект, що не залежить від стадій процесу (модус вівенді) [42, с. 87].

При цьому Р. Стефанчук визначає правовий модус як сукупність прав, якими наділені лише окремі фізичні особи унаслідок здійснення ними певної поведінки, наділення певним спеціальним правовим статусом [50, с. 5]. В. Патюлін водночас визначає правовий модус як сукупність норм об'єктивного права, що закріплюють права та обов'язки суб'єктів, які належать до визначених соціальних груп і відмежовані за певними критеріями [37, с. 28–29].

Н. Якимчук наголошує, що правова категорія «правовий модус» одержує дедалі більше визнання і являє собою конкретизацію правового статусу, його елементів як таких, що реалізуються лише на певних стадіях відповідних процесів або в окремих сферах суспільних відносин. І оскільки правовий статус є правовою конструкцією, сформованою безпосередньо для суб'єкта права, ця категорія не застосовується щодо об'єкта права, стосовно якого в праві формується правовий режим. Категорія «правовий модус», на її думку, являє собою конкретизацію правового статусу, його елементів як таких, що реалізуються лише на певних стадіях відповідних процесів або в окремих сферах суспільних відносин [70, с. 16]. У поняття правового модусу включають спеціальну правоздатність та дієздатність, а також специфічні суб'єктивні права і обов'язки в їх органічній єдності [28, с. 11].

Порівнюючи цивільну дієздатність та правовий модус, М. Стефанчук зазначає, що якщо цивільна дієздатність є здатністю фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і обов'язків і їх здійснювати, а правовий модус є сукупністю правових норм, що закріплюють права та обов'язки фізичних осіб, які належать до визначених соціальних груп, то вчений робить висновок, що є всі підстави говорити про існування спеціальної модусної дієздатності, яка характеризується певними особливостями: 1) вона належить не всім фізичним особам, а лише визначеним категоріям осіб, що відмежовані певними критеріями (наявність спеціального правового статусу в залежності від виду діяльності, професії тощо); 2) її обсяг залежить від правового модусу, який безпосередньо визначає та конкретизує специфіку прав і обов'язків фізичної особи, тим самим створюючи для неї спеціальний правовий статус; при цьому в порівнянні із законодавчо закріпленим загальним цивільно-правовим статусом обсяг модусної цивільної дієздатності може варіюватись як у бік розширення прав і обов'язків, так і в бік звуження [49, с. 416–417].

І хоча науковці ознаками правового модусу зазвичай називають вік, стать, рід занять, професію тощо [37, с. 28–29], ми можемо зробити висновок, що громадяни України, які мешкають на тимчасово окупованій території України (на відміну від інших громадян України, які такий спеціальний цивільно-правовий статус не мають, оскільки в силу ч. 2 ст. 4 Закону № 1207-VII на них не поширюється правовий режим тимчасово окупованої території), володіють специфічними суб'єктивними цивільними правами та обов'язками, зокрема у цивільних правовідносинах власності щодо нерухомого майна, відносинах спадкування, а також у цивільно-процесуальних, нотаріальних і виконавчих правовідносинах щодо охорони і захисту своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних цивільних прав та охоронюваних законом інтересів, пов'язаних із фактом тимчасової окупації частини території України.

Так, наприклад, на нашу думку, існування такого правового модусу зумовлено й особливостями реалізації громадянами, які мешкають на тимчасово окупованій території України, свого права на судовий захист їхніх цивільних прав, забезпечення якого згідно із зазначеним Законом № 1207-VII здійснено шляхом зміни територіальної підсудності цивільних справ, підсудних розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя судам, та віднесення розгляду таких справ місцевим загальним судам міста Києва. Відтак, особливості судового захисту цивільних прав таких громадян, визначені в Законі № 1207-VII, зумовлюють й особливості у виконавчому провадженні щодо виконання рішення суду України, яке є обов'язковим для виконання на всій території України, в тому числі й на тимчасово окупованій території.

Також зазначимо, що спеціальний цивільно-правовий статус громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, як учасників цивільних відносин, зумовлений й особливостями їхньої участі в нотаріальному процесі, які передбачені положеннями вищезазначеного Закону № 1207-VII. Так, зокрема, окремими вченими пропонується виділяти у теорії нотаріального процесу в окрему групу нотаріальні провадження, обтяжені елементом, пов'язаним із правовим режимом тимчасово окупованої території України. В науковій літературі одним із елементів, пов'язаних із таким правовим режимом, називають суб'єкта – хоча б один суб'єкт відносин є громадянином України, який проживає на тимчасово окупованій території України, чи є внутрішньо переміщеною осо-

бою, які й будуть учасниками вказаного нотаріального провадження [16, с. 307, 308].

Отже, на нашу думку, наявні підстави визнати за громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території України наявність правового модусу, зумовленого, по-перше, наявністю у таких осіб громадянства України, а по-друге, фактом їхнього проживання на тимчасово окупованій території України [24]. Про такий правовий модус (ситуативний, короткостроковий), на нашу думку, можна також говорити, якщо громадянин України хоч й проживає за межами тимчасово окупованої території України, проте має у власності розташоване на цій території нерухоме майно, щодо якого є необхідність вчинити нотаріально посвідчений правочин, або є необхідність в оформленні спадщини, якщо спадкодавець проживав на вказаній території або там знаходиться основна частина його майна.

Водночас сам Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» хоч й визначає факт тимчасової окупації юридичним фактом (із визначенням дати початку окупації та територій, які визнаються тимчасово окупованими), проте не містить окремої статті, яка б була присвячена правовому статусу суб'єктів – громадянам України, для яких факт тимчасової окупації став мати юридичне значення, зокрема в особливостях регулювання «забезпечення», «додержання та захисту» їхніх прав, свобод і інтересів. Через відсутність окремої статті в цьому Законі законодавче регулювання цивільних правовідносин здійснюється не через цивільно-правовий статус таких громадян, як власників нерухомого майна чи спадкоємців або суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, а через їхні цивільні права та обов'язки, які є складовими зазначеного цивільно-правового статусу. Причому в Законі № 1207-VII навіть відсутня норма, яка б встановлювала ознаки, за якими того чи іншого громадянина України можна було вважати таким, що «проживає» на тимчасово окупованій території (наприклад, наявність реєстрації місця проживання, наявність у власності нерухомого майна, проживання у батьків чи дітей тощо). Тобто такий елемент цивільних правовідносин, як суб'єкт залишається без належного законодавчого відображення в спеціальному законі. А це, в свою чергу, також звужує сферу законодавчого регулювання відносин за участю внутрішньо переміщених осіб, оскільки статус останніх залежить від залишення ними свого «місця проживання» (ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб») [24].

Оскільки характеристика учасників цивільного процесуального правовідношення охоплює цивільну процесуальну правосуб'єктність та цивільний процесуальний статус, а також інші категорії (юридичні гарантії, принципи права, громадянство тощо) [51, с. 314], то визначені вище теоретичні засади стосуються так само й правового статусу громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, як учасників цивільних процесуальних правовідносин (включаючи цивільне судочинство, нотаріальний процес і виконавче провадження), які виникають за їх участю. Адже, як слушно звертається увага в юридичній літературі, суб'єкти приватного права – фізичні та/або юридичні особи, що створені та/або визнані в установленому нормами приватного права порядку, які здатні брати участь у приватноправових відносинах задля захисту власних інтересів та одночасно можуть бути суб'єктами публічно-правових відносин (наприклад у разі звернення до суду щодо вирішення спору у цивільному, сімейному, трудовому, житловому або земельному праві, та подання відповідної позо-

вної заяви до суду, особа вступає у публічно-правові цивільні процесуальні відносини) [51, с. 260]. Так само як й цивільно-правовий статус, цивільний процесуальний статус особи включає в себе одним з елементів цивільну процесуальну правосуб'єктність [4, с. 535; 12, с. 320], тобто в межах нашого дослідження здатність саме громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України (або якщо на цій території мав місце факт народження чи смерті, який потребує встановлення в судовому порядку, або якщо на цій території знаходиться спірне нерухоме майно, або якщо спадкодавець мав останнє місце проживання): звертатися (та ініціювати порушення цивільної процесуальної діяльності) за захистом своїх цивільних прав в суди згідно із визначеною в Законі № 1207-VII та Законі України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» підсудністю; звертатись до нотаріусів за межами тимчасово окупованої території України для вчинення нотаріальних дій, зокрема здійснення права на спадкування чи вчинення правочинів з нерухомим майном тощо.

Оскільки громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території України, як самостійні учасники цивільних відносин, володіють цивільними правами, які забезпечуються, додержуються та захищаються в особливому, встановленому законом порядку, тому необхідним також є здійснення характеристики цивільно-правових механізмів забезпечення, гарантування і захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, тобто варто розглянути цивільні права зазначених громадян як об'єкт правового забезпечення.

Передусім визначимось із загальною характеристикою, а точніше – класифікацією цивільних прав, на регулювання яких спрямований Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Так, в науці цивільного права всі цивільні права поділяють на абсолютні і відносні (класифікація цивільних прав на абсолютні та відносні залежить від поширення відповідного обов'язку на необмежене чи обмежене коло осіб [61]). Як зауважує Є. Мічурін, поділ прав на абсолютні та відносні є важливим для вірного розуміння природи кожного з них. Чітке їх розмежування дозволить виявити їхні особливості, що є корисним для законотворення, врегулювання відповідних правовідносин, акт здійснює правове регулювання особистих немайнових цивільних прав, прав інтелектуальної власності, спадкових прав тощо. І якщо право власності є абсолютним, то спадкові права можуть бути відносними, оскільки стосуються чітко визначеного кола осіб, передусім – спадкодавця та спадкоємців. Утім з прийняттям спадщини у спадкоємця, що прийняв спадщину виникає абсолютне право власності на майно, що до нього перейшло від спадкодавця. Також зауважується що захист цивільних прав є відносними правовідносинами, адже є чітко визначена особа, що порушила цивільне право [30, с. 65, 66, 69, 71].

Така класифікація може бути цілком прийнятною і в межах цього дослідження для встановлення суб'єкта, який повинен «забезпечити» зазначені цивільні права (як абсолютні, так й відносні).

Тепер перейдемо до категорії «правове забезпечення», яка хоч й є загальновживаною в законодавстві та юридичній науці, проте не має універсального визначення і розуміння. Поняття «правове забезпечення» вживається досить часто і тлумачиться здебільшого як «надання (постачання) чогось або кимось у достатній кількості, створення повного й достатнього комплексу умов, необхід-

них для здійснення чого-небудь; надання гарантій» [14, с. 2]. Зі змісту енциклопедичних джерел вбачається, що слово «забезпечення» означає: а) надання чи створення матеріальних засобів; б) охорону кого-небудь, що-небудь від небезпеки; в) гарантування чогось [32, с. 42]; слово «забезпечувати» означає зокрема: а) створювати надійні умови для здійснення чого-небудь, гарантувати щось; б) захищати, охороняти кого-небудь, що-небудь від небезпеки [5, с. 375].

Таким чином, слово «забезпечувати» визначається зокрема через слово «гарантувати» (яке означає давати гарантію в чому-небудь, захищати), а також слово «охороняти» (яке означає оберігати від небезпеки кого-небудь, що-небудь, забезпечувати від загрози нападу; оберігати від завдання шкоди; захищати від чого-небудь) та слово «захищати» (яке означає обороняти, охороняти кого-небудь, що-небудь від нападу, замаху; бронювати, обстоювати погляди, права, інтереси, честь кого-небудь) [5, с. 222, 870, 433]. Досить поширеною є думка, що забезпечення державою суб'єктивних прав людини – єдина функція як судової влади в цілому, так і відповідних видів судочинства зокрема [3, с. 58].

Вчені – теоретики права як в навчальній літературі, так й юридичному енциклопедичному виданні «правове забезпечення» визначають цілеспрямованою дією на поведінку людей і суспільні відносини за допомогою правових (юридичних) засобів [63, с. 327]. Проте, як відомо, під таким визначенням зазвичай розуміють категорію правового регулювання. А останнє, як зауважується в юридичній літературі, забезпечується за допомогою спеціально створеного державою правового механізму [68, с. 40].

У широкому розумінні правове забезпечення, як вважає О. Сидоренко, становить зміст конкретного прояву сутності держави, її функції щодо сприяння фактичній реалізації законності, встановлення відповідності суспільних відносин приписам норм права та є діяльністю держави, її органів щодо впорядкування суспільних відносин, їх юридичного захисту, охорони, реалізації й розвитку. У такому разі йдеться про всі заходи держави, спрямовані на забезпечення правопорядку [45, с. 40].

Як пише О. Костюченко, якщо виключити норми права, які утворюють правові умови реалізації прав і свобод, то, відповідно, забезпечення втратить нормативність і перестане бути правовим; у разі виключення засобів реалізації прав і свобод закріплені норми права втратять свою дієвість; відсутність гарантій нівелює обов'язок держави створити умови користування правами й свободами; виключення охорони унеможливлює попередження порушень прав і свобод; відсутність захисту зробить неможливим відновлення порушених прав. Виключення з необхідних ознак безперервної діяльності суб'єктів права загалом робить неможливим увесь процес забезпечення, починаючи від створення правових умов реалізації прав і свобод та завершуючи охороною цих прав і свобод, а в крайньому випадку – і захистом порушених прав. Тому автором правове забезпечення визначається як безперервна діяльність суб'єктів права в межах їх компетенції зі створення правових умов усіма правовими засобами щодо закріплення, реалізації, гарантування, охорони й захисту прав і свобод осіб та їх груп [21, с. 15].

О. Сидоренко звертає увагу, що діяльність і правове забезпечення – нерозривно пов'язані явища правового життя суспільства, адже клас мислимих за їх допомогою «предметів» – правових дій суб'єктів – однаковий. При цьому поняття «правова діяльність» відображає характеристику самих вчинків людей у правовій сфері (таких ознак, як їх правильність, юстиціабельність, юридична значимість тощо). Що ж стосується поняття «правове забезпечення», то воно, на

переконання вченого, має охоплювати та характеризувати також накопичений результат здійснення правової діяльності, а саме колективну, надіндивідуальну, соціально-правову пам'ять, що забезпечує накопичення, систематизацію, зберігання й передачу (трансляцію) інформації, що дає змогу фіксувати певною мірою та відновлювати весь процес діяльності або окремі його фрагменти. Тому поняття «правова діяльність» і «правове забезпечення» є перехресними [45, с. 40].

Галузеве розуміння терміну «правове забезпечення» частіше за все зустрічається в адміністративно-правовій науці. Наприклад, К. Степаненко визначає адміністративно-правове забезпечення як діяльність органів державної влади, зміст якої складають охорона, захист, відновлення порушених прав та створення умов щодо їх реальної реалізації громадянами України за допомогою адміністративно-правових засобів [48, с. 4]. Є. Колесников, наприклад, адміністративно-правове забезпечення визначає як здійснюване державою за допомогою спеціального механізму упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона, реалізація та розвиток [18, с. 434]. Т. Корж-Ікаєва визначила механізм адміністративно-правового забезпечення як цілісну систему адміністративно-правових норм та структурно взаємопов'язаних між собою суб'єктів адміністративно-правового забезпечення, які створюють надійні умови для реалізації, охорони, захисту й відновлення [19, с. 7–8]. О. Гумін і Є. Пряхін при цьому вважають, що адміністративно-правове забезпечення можна розглядати у широкому та вузькому розумінні; у широкому розумінні адміністративно-правове забезпечення вони визначають як упорядкування суспільних відносин уповноваженими на те державою органами, їх юридичне закріплення за допомогою правових норм, охорона, реалізація і розвиток [11, с. 48].

Отже, з вищенаведеного випливає, що формами реалізації правового забезпечення є гарантування, охорона, захист та створення умов щодо здійснення особою своїх прав. При цьому найбільш поширеною є точка зору вчених-цивілістів, що охорона являє собою систему засобів, які спрямовані на те, щоб не допустити порушення прав і інтересів учасників цивільних правовідносин, а захист вступає в дію, коли порушення прав і інтересів вже відбулося [20, с. 136]. Так, на думку Ю. Притики, наприклад, захист цивільних прав являє собою систему передбачених законом матеріально-правових та процесуально-правових способів та заходів охорони цивільних прав у випадку їх порушення чи реальної загрози такого порушення, заперечення, оспорювання та невизнання [39, с. 13]. На думку Т. Сахнової, захист потрібний у випадках, коли здатність суб'єктивного права до реалізації деформована і матеріальне правовідношення через це не може нормально розвиватися або закінчитися [44, с. 58]. В цілому ж зауважимо, що охорону і захист пов'язують із реалізацією охоронного цивільного правовідношення, яке спрямоване на боротьбу з цивільними правопорушеннями та проявляється в заходах захисту і заходах відповідальності, та залежить від способу, який відображений в правоохоронному правовідношенні [35, с. 6, 10–11].

Повертаючись до правового забезпечення, О. Сидоренко констатує, що правове забезпечення в спеціальному значенні можна розуміти як правове регулювання (елемент механізму правового регулювання) у формі дії права на суспільні відносини шляхом використання певних юридичних засобів [45, с. 43].

Є. Харитонов звертає увагу, що підхід, за якого не розрізняються «правове забезпечення» та «правове регулювання», є досить популярним і дає підстави вважати його проявом типового бачення сутності відповідних категорій [57, с. 36].

Таким чином, якщо виходити з ототожнення понять «правове забезпечення» та «правове регулювання», тобто якщо правове забезпечення визначати як цілеспрямовану дію на поведінку людей і суспільні відносини за допомогою правових засобів [7, с. 155, 167, 180; 63, с. 327], то говорячи про такі правові засоби ми повертаємось до механізму цивільно-правового регулювання. Адже зв'язок механізму цивільно-правового регулювання та правового регулювання цивільних відносин виявляється через можливість реалізації процесу правового регулювання за допомогою спеціальних інструментів – правових засобів, що в сукупності й утворюють механізм цивільно-правового регулювання [27, с. 109].

Останній (тобто механізм цивільно-правового регулювання), в свою чергу, вчені-цивілісти визначають як послідовний ланцюг зміни окремих правових явищ: норма права, що регулює цивільні відносини, юридичний факт – права і обов'язки, що існують у цивільних правовідносинах, які виникли на його підставі, реалізація цих прав та виконання обов'язків, а за необхідності – також і захист порушеного права чи інтересу [38, с. 43]. Як зауважує В. Мазур, по суті, механізм цивільно-правового регулювання виконує функцію обслуговування, забезпечення реалізації власне процесу правового регулювання цивільних відносин, приводить його «до руху» [27, с. 109].

В. Яроцький звертає увагу, що механізм правового регулювання опосередковує діяльнісні аспекти переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин. Образне порівняння механізму цивільно-правового регулювання з певною послідовністю дій, за допомогою яких можна розв'язати певну задачу, – дає автору змогу акцентувати увагу на взаємообумовленості статичних, діяльнісно-динамічних і результативних аспектів забезпечуваного ним впливу на певні групи відносин, що становлять предмет цивільного права. У сукупності статичний, динамічний і результативний аспекти регламентаційного впливу механізму цивільно-правового регулювання на цивільні відносини забезпечують вирішення двох ідеальних взаємообумовлених завдань. По-перше, це є забезпечення упорядкованості всієї сукупності суспільних відносин, що становлять предмет цивільного права. По-друге, через розглядуваний механізм (з урахуванням його глобального і водночас локального регламентаційного впливу) відбувається впорядкування окремих груп цивільних відносин. Цей результат досягається за рахунок можливості комбінованого і відбіркового застосування прийомів і способів правового регулювання, що забезпечують регламентацію особистих немайнових і майнових відносин у конкретній вузькій їх сфері [71, с. 16–17].

Тобто варто окремо звернути увагу, що механізм цивільно-правового регулювання визначають зазвичай через сукупність цивільно-правових засобів [34, с. 17].

Такими засобами, як було зазначено нами вище, виступають передусім: а) створення умов для здійснення цивільних прав, б) їх гарантування, в) охорона і г) захист. Саме такі правові засоби діють в механізмі цивільно-правового регулювання відносин за участю громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території, що й визначається в положеннях Закону № 1207-VII. І варто погодитись з тим, що залучення таких публічно-правових механізмів має забезпечити нормальне функціонування суб'єктивних цивільних прав [23, с. 266].

Аналізуючи позицію О. Вишнякова стосовно розуміння поняття «правове забезпечення», Є. Харитонов робить висновок, що автор під ним має на увазі не тільки правове регулювання відповідних відносин, а й вжиття передусім державою певних правових та організаційних заходів для досягнення певної мети [57, с. 36]. Сам же Є. Харитонов визначає правове забезпечення як створення

правовими (юридичними) засобами надійних умов для здійснення чого-небудь, вирішення якихось завдань, що становлять інтерес для суспільства (держави). При цьому вчений наводить таку класифікацію зусиль держави за правовим забезпеченням: 1) методологічне та доктринальне забезпечення: розробка концепції, визначення засад правового забезпечення, підтримка певної доктрини права, ідеологічне забезпечення як форма державних зусиль зі створення світоглядного підґрунтя впровадження нових (обновлюваних) правових феноменів; 2) законодавче забезпечення: видання законів та інших актів законодавства, санкціонування правових звичаїв і норм моралі, що стосуються об'єкта законодавчого забезпечення; 3) забезпечення належної реалізації норм законодавства, які стосуються об'єкта забезпечення, за допомогою відповідних державних інституцій, судової системи; 4) інформаційно-пропагандистське (виховне) забезпечення: роз'яснення сутності положень, що впроваджуються, мети впровадження; правова освіта, яка здійснюється в певному напрямі; 5) організаційне забезпечення: визначення органу (органів), що відповідають за ті чи інші напрями впровадження, їх компетенцію, взаємодію тощо [57, с. 37, 40–41].

З наведеного вище випливає, що правове забезпечення пов'язане із вжиттям державою певних правових заходів, якими в розумінні Закону № 1207-VII є встановлення особливостей реалізації, охорони і захисту цивільних прав та механізмів їх здійснення.

Поняття «забезпечення», яке застосовано в назві Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та яке пов'язане з правовим режимом тимчасово окупованої території, і яке є узагальнюючим правовим засобом в механізмі цивільно-правового регулювання, розкривається в таких положеннях цього Закону через відповідні правові механізми, а саме: через гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території (ч. 1 ст. 5) (в т.ч. гарантування всіх цивільних прав); через підтримання і забезпечення інформаційних зв'язків з громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території (ч. 2 ст. 5) (тобто можна вести мову про забезпечення права на інформацію); через відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації громадянам України (ч. 6 ст. 5); через особливості додержання і захисту прав і свобод громадян (ст. 1); через гарантування права власності та правовий режим майна на тимчасово окупованій території, шляхом збереження за фізичними особами права власності та інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території, якщо воно набуте відповідно до законів України (ч. 3 ст. 11); через здійснення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень на тимчасово окупованій території органами державної реєстрації прав Херсонської та Запорізької областей (ч. 4 ст. 11); через заборону вчинення на тимчасово окупованій території будь-яких правочинів щодо нерухомого майна та встановлення їх недійсності (ч. 5 ст. 11); через скасування прив'язки місця відкриття спадщини до місця смерті спадкодавця, у разі якщо останнім місцем проживання спадкодавця є тимчасово окупована територія (ч. 1 ст. 11-1); через скасування прив'язки місця відкриття спадщини до місцезнаходження нерухомого майна або його частини, якщо воно знаходиться на тимчасово окупованій території і якщо місце проживання спадкодавця невідоме, та встановлення місця відкриття спадщини в місці по-

дання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні спадкового майна, або вимоги кредиторів (ч. 2 ст. 11-2); через зміну підсудності та забезпечення розгляду цивільних справ, підсудних місцевим загальним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, – місцевими загальними судами міста Києва (ст. 12).

В теорії правовідносин до структури останніх включають зазвичай такі елементи: суб'єкти правовідносин, об'єкт правовідносин, зміст правовідносин, який охоплює права уповноважених учасників та обов'язки зобов'язаних учасників правовідносин [60, с. 330]. В число елементів правовідносин (склад правовідносин) нерідко включають також підстави їх виникнення (юридичні факти) [46, с. 377–388].

Проаналізовані нами вище положення Закону № 1207-VII свідчать про існування особливих цивільних правовідносин зі специфічним елементним складом, а саме: юридичним фактом є факт тимчасової окупації частини території України; суб'єктами виступають громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території; змістом цих правовідносин є цивільні права і обов'язки із особливим порядком їх забезпечення (гарантування, здійснення, захисту). Тобто мова йде про: а) особливості здійснення права власності щодо нерухомого майна, розташованого на тимчасово окупованій території України (в цих відносинах особливе правове регулювання буде зумовлено об'єктом – нерухомим майном, розташованим на тимчасово окупованій території, та юридичним фактом – фактом тимчасової окупації; місце проживання учасника цих відносин – власника нерухомого майна значення не мають); б) особливості здійснення права на спадкування, якщо спадкодавець проживав або його нерухоме майно знаходиться на тимчасово окупованій території України (в цих відносинах особливе правове регулювання буде зумовлено об'єктом – спадковим майном, розташованим на тимчасово окупованій території, та юридичними фактами – фактом тимчасової окупації та фактом смерті спадкодавця на тимчасово окупованій території; місце проживання спадкоємця значення не мають); в) особливості здійснення права на судовий захист в частині доступу до правосуддя (в цих відносинах особливе правове регулювання буде зумовлено юридичним фактом – фактом тимчасової окупації та фактом проживання громадянина України – заявника, позивача або відповідача на тимчасово окупованій території, а можливо й об'єктом – розташованим на тимчасово окупованій території нерухомим майном, щодо якого виник спір). Крім того, зважаючи на норми Цивільного кодексу України, Сімейного кодексу України слід виділяти особливості реалізації й інших цивільних прав, наприклад, авторських прав, прав на рухоме майно тощо, про які в Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» безпосередньо не йдеться. Тобто в цій частині Закон № 1207-VII потребує внесення відповідних змін. І хоча зазначені цивільні права теоретично можуть належати будь-якому громадянину України, проте зазвичай такими суб'єктами виступають громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території України. Тому Закон № 1207-VII й оперує саме категорією «громадяни, які проживають на тимчасово окупованій території України» та присвячує цивільно-правове регулювання цивільних відносин перш за все саме за їхньої безпосередньої участі.

Зазначені специфічні елементи цивільних правовідносин дають підставу говорити про диференціацію в цивільно-правовому регулюванні механізмів їх

здійснення, охорони і захисту. Адже під диференціацією системи права в юридичній літературі розуміють розподіл інститутів та інших компонентів тієї чи іншої галузі по зв'язаних між собою підрозділах, що відображає особливості окремих різновидів суспільних відносин [2, с. 169]. Як нами було показано вище, факт тимчасової окупації частини території України спричинив виникнення нових (а точніше – різновиду існуючих) цивільних відносин за участю мешканців тимчасово окупованої території або які виникають з приводу нерухомого чи спадкового майна, розташованого на зазначеній території.

Отже забезпечення цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, або мають там нерухоме майно чи приймають спадщину відбулося шляхом прийняття Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який запровадив окреме правове регулювання цивільних правовідносин в частині особливого порядку забезпечення прав і свобод громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України [25].

В цивільному праві, як відомо, саме з огляду на зміст цивільних прав здійснюється класифікація цивільних правовідносин як відносин «особливого структурного типу», що характеризуються особливістю цивільно-правового регулювання [15, с. 548, 542].

Зазначений теоретичний підхід, на нашу думку, можна поширити й на врегульовані Законом № 1207-VII цивільні правовідносини, в яких один з елементів (юридичний факт, об'єкт або суб'єкт) прив'язаний до тимчасово окупованої території України.

З огляду на запровадження такого особливого цивільно-правового регулювання зазначених цивільних правовідносин, на наш погляд, варто також вести мову про його ефективність, оскільки ефективність правового регулювання цивільних відносин повною мірою зумовлюється ефективністю механізму цивільно-правового регулювання та власне елементів, що його складають [27, с. 109]. Саме починаючи з першого елементу механізму цивільно-правового регулювання – цивільно-правової норми й варто оцінювати його ефективність.

Так, закріплені в Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» правила регулювання правовідносин містять достатній ступінь деталізації та однозначно визначають зміст поведінки суб'єктів цивільних правовідносин та розкривають саме правило поведінки щодо здійснення особою своїх цивільних прав, передбачених Законом (права власності щодо розташованого на тимчасово окупованій території нерухомого майна; права на спадкування, якщо спадкодавець мав останнє місце проживання на тимчасово окупованій території або на ній знаходиться спадкове майно; права на судовий захист цивільних прав мешканців тимчасово окупованої території). Причому таке правове регулювання відповідає цивільно-правовому методу. Адже тут варто погодитись з вченими-цивілістами, що активність суб'єктів цивільного права в процесі правореалізації відіграє істотну роль у забезпеченні дієвості механізму цивільно-правового регулювання [71, с. 20].

Тобто хоч й забезпечення зазначених цивільних прав відбулося шляхом законодавчого запровадження особливого порядку їх гарантування і здійснення, реалізація цих цивільних прав все ж залежить від волі учасників цих цивільних правовідносин, для чого держава й створила відповідні законодавчі передумови. А це дає нам підстави говорити про заінтересованість (інтерес) особи в здійснен-

ні вказаних цивільних прав та відповідно участі в зазначених цивільних правовідносинах.

Прояв такої заінтересованості має місце не лише при виявленні волі (бажанні) суб'єкта здійснити передбачене законом відповідне цивільне право з урахуванням встановленого особливого порядку його здійснення та захисту, а також залежить від вчинення особою конкретних дій, як-то: звернення до будь-якого нотаріуса поза межами тимчасово окупованої території України з метою подання заяви про прийняття спадщини (та відкриття спадкової справи), якщо останнім місцем проживання спадкодавця є тимчасово окупована територія або якщо місце проживання спадкодавця невідоме, але нерухоме майно або основна його частина чи основна частина рухомого майна знаходиться на тимчасово окупованій території, а також з метою вчинення нотаріального правочину щодо нерухомого майна, розташованого на тимчасово окупованій території; звернення до місцевого загального суду міста Києва (який визначає Київський апеляційний суд) за захистом порушених цивільних прав, якщо відповідна цивільна справа підсудна місцевим загальним судам, розташованим на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим, чи визначеного місцевого загального суду на підконтрольній території Донецької і Луганської областей, якщо відповідна цивільна справа підсудна місцевим загальним судам, розташованим на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей.

Випадки необхідності вчинення заінтересованою особою активних дій щодо здійснення своїх цивільних прав випливають також із положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який застосовує зокрема такі словосполучення, як «реалізація права на спадкування», «вчинення правочинів щодо нерухомого майна», «захист прав і свобод», що вимагає безпосереднього звернення заінтересованою особою до нотаріуса або суду.

В цьому аспекті слушно зауважив В. Яроцький про те, що виходячи з основних концептуальних положень ЦК України та інших актів цивільного законодавства, регламентаційний вплив, забезпечуваний взаємодією елементів механізму і методу цивільно-правового регулювання на відносини, що становлять предмет цивільного права, не повинен перешкоджати ініціативі самих учасників цивільних правовідносин [71, с. 20].

Таким чином, тимчасова окупація частини території України і визнання її на рівні закону юридичним фактом зумовила появу в законодавчому регулюванні таких суб'єктів, як громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території України. Факт тимчасової окупації спричинив зміни в цивільно-правовому статусі таких суб'єктів та наділив їх властивостями самостійних учасників цивільних відносин при реалізації (здійсненні, охороні і захисті) цивільних прав і обов'язків, зокрема права власності на нерухоме майно та спадкових прав. Це дає нам підстави визнати за цими суб'єктами особливий правовий статус, який визначається спеціальною правосуб'єктністю як здатністю мешканців тимчасово окупованої території України бути учасниками цивільних правовідносин, в яких цивільні права «забезпечуються», «додержуються та захищаються» в особливому порядку, встановленому Законами України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях».

Також з проведеного нами дослідження вбачається, що з назви Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та його положень випливає, що термін «забезпечення» є узагальнюючою категорією та розкривається у формі забезпечення реалізації права на спадкування; гарантування права власності та правовий режим майна на тимчасово окупованій території; захисту прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території (зокрема відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації); забезпечення розгляду цивільних справ, підсудних судам, розташованих на тимчасово окупованій території.

Тобто термін «забезпечення», який вживається в назві Закону № 1207-VII та який пов'язаний з правовим режимом тимчасово окупованої території, і яке є узагальнюючим правовим засобом в механізмі цивільно-правового регулювання, розкривається через запроваджені Законом № 1207-VII відповідні правові механізми. Термін «правове забезпечення» ототожнюється з правовим регулюванням, тобто дією права на поведінку людей і суспільні відносини за допомогою правових засобів, які входять в механізм правового регулювання. Такими засобами в Законі № 1207-VII виступають передусім створення умов для здійснення цивільних прав, їх гарантування, охорона і захист. Об'єктом «забезпечення» виступають передусім цивільні права громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, або мають там нерухоме майно чи приймають спадщину. З огляду на цивільно-правовий метод варто виділяти й заінтересованість особи в здійсненні вказаних цивільних прав та відповідно участі в зазначених цивільних правовідносинах, що вимагає активних дій щодо здійснення зазначених цивільних прав шляхом звернення до нотаріуса або суду. Водночас пропонується доповнити Закон № 1207-VII положеннями стосовно реалізації та захисту інших цивільних прав громадян, а саме авторського права, прав на рухоме майно тощо.

Література:

1. Алексеев С. С. Общая теория права. М., 2008. 565 с.

2. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. М.: Госюриздат, 1963. 197 с.

3. Васильєв С. В. Функціональність цивільного судочинства. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 132. С. 56–64.

4. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / [О. В. Петришин (голов. редкол) [та ін.]. 957 с.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

6. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М., 1979. 248 с.

7. Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: монографія. К.: Атіка, 2003. 352 с.

8. Гордеюк А. О. Поняття особи у цивільному праві та його співвідношення з поняттями суб'єкта цивільного права, суб'єкта цивільних правовідносин, учасника цивільних відносин. *Форум Права*. 2020. № 60 (1). С. 29–36. URL: http://forumprava.pp.ua/files/029-036-2020-1-FP-Hordeiuk_6.pdf.

9.Гражданское право: в 4 т. Т. 1: Общая часть: учеб. / под ред. Е. А. Суханова. М.: Волтер Клувер, 2004. 669 с.

10.Гражданское право: учебник. 3-е изд. / под ред. А. П. Сергеева и Ю. К. Толстого. М., 1998. Ч. 1. 816 с.

11. Гумін О. М., Пряхін Є. В. Адміністративно-правове забезпечення: поняття та структура. *Наше право*. 2014. № 4. С. 46–50.

12.Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні правовідносини як інститут цивільно-процесуального права України: концептуальні положення: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2019. 468 с.

13.Домусчі С. Д. Сутність цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 41. С. 60–64.

14.Дручек О. М. Поняття адміністративно-правового забезпечення прав, свобод та інтересів дитини органами внутрішніх справ України. *Форум права*. 2013. № 2. С. 123–128.

15.Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву. М.: Статут, 2000. 781 с.

16.Кармаза О. О. Забезпечення цивільних прав громадян в умовах дії правового режиму на тимчасово окупованій території України: загальнотеоретичні положення нотаріального процесу. *Публічне право*. 2015. № 3 (19). С. 305–312.

17.Кармаза О. О. Концепції охорони та захисту житлових прав в Україні: матеріальний та процесуальний аспекти: монографія. Миронівка: ПрАТ «Миронівська друкарня», 2013. 400 с.

18. Колесников Є. Є. Поняття та особливості адміністративно-правового забезпечення захисту прав споживачів. *Форум права*. 2011. № 2. С. 432–438.

19.Корж-Ікаєва Т. Г. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2008. 17 с.

20.Короєд С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. К., 2014. 489 с.

21.Костюченко О. Є. Визначення поняття «правове забезпечення». *Науковий вісник Національного університету ДПС України*. 2015. № 1 (68). С. 11–16.

22.Кравчук В. М. Конституційно-правовий статус: питання дефініції. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2010. № 25. С. 22–26.

23.Кузнецова Н. С. Розвиток цивільного права України на сучасному етапі. *Актуальні проблеми приватного права:* збірник наукових праць до 85-річчя з дня народження і 55-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності Володимира Васильовича Луця. Тернопіль: Підручники і посібники, 2018. С. 263–277.

24.Луцька Г. В. Мешканці тимчасово окупованих територій України та внутрішньо переміщені особи як учасники цивільних відносин. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. 2017. № 3. С. 218–221. URL: http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=73.

25.Луцька Г. В. Цивільні права громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України як об'єкт правового забезпечення. *Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал»*. 2017. № 5. С. 207–210. URL: http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=79.

26.Лушпієнко Ю. Конституційно-правовий статус біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 188–193.

27. Мазур В. В. Механізм цивільно-правового регулювання: теоретико-методологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Серія Право. Вип. 36. Том 1. С. 108–113.

28. Мананкова Р. П. Правовой статус членов семьи по советскому законодательству. Томск, 1991. 232 с.

29. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. 294 с.

30. Мічурін Є. О. Про природу абсолютних та відносних цивільних прав. *Актуальні проблеми приватного права:* збірник наукових праць до 85-річчя з дня народження і 55-річчя науково-педагогічної та громадської діяльності Володимира Васильовича Луця. Тернопіль: Підручники і посібники, 2018. С. 65–72.

31. Надьон В. В. Загальна характеристика правосуб'єктності. *Актуальні проблеми приватного права:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 92-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова, 28 лют. 2014 р. Харків, 2014. С. 168–172.

32. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. К.: Аконіт, 1998. Т. 2 . 1998. 856 с.

33. Новоселов В. И. Правовое положение граждан в отраслях государственного управления. Саратов, 1977. 166 с.

34. Отраднова О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.

35. Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / за загальною редакцією академіка НАПрН України Я. М. Шевченко. К.: Харків юридичний, 2011. 528 с.

36. Панчишин А. В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус» суспільстві. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 95–98.

37. Патюлин В. А. Субъективное право граждан: основные черты, стадии, гарантии реализации. *Советское государство и право*. 1971. № 6. С. 24–32.

38. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія. К.: Правова єдність, 2009. 304 с.

39. Притика Ю. Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. К., 2006. 632 с.

40. Протасов В. Н. Правоотношение как система. М.: Юрид. лит., 1991. 142 с.

41. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: посіб. для студ. 2-е вид. К., 1994. 325 с.

42. Ровный В. В. О категории «правовой модус» и ее содержании. Государство и право. 1998. № 4. С. 86–88.

43. Самілик Л. О., Корбут Л. П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин», «учасник відносин». *Право і суспільства*. 2016. № 1. С. 89–93.

44. Сахнова Т. В. Цивилистический процесс: онтология судебной защиты. *Вестник гражданского процесса*. 2011. № 1. С. 54–65.

45. Сидоренко О. П. Правове забезпечення: до питання інтерпретації поняття. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 39–46.

46. Скакун О.Ф. Общая теория государства и права. Х.: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.

47. Советское гражданское право: субъекты гражданского права / под ред. С. Н. Братуся. М.: Юрид. лит., 1984. 288 с.

48. Степаненко К. В. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод громадян України за кордоном: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.

49. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення: монографія. Київ: Артек, 2020. 479 с.

50. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. К., 2007. 41 с.

51. Суб'єкти приватноправових відносин: [монографія] / А. М. Новицький, Н. Б. Новицька, І. В. Чеховська та ін.; за заг. ред. А. М. Новицького. Ірпінь: Університет ДФС України, 2019. 360 с.

52. Теория государства и права: Курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. М., 1997. 720 с.

53. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. 88 с.

54. Форманюк В. Поняття правового статусу фізичної особи. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 23–26.

55. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М.: Юрид. лит., 1974. 351 с.

56. Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: учеб. пособие. К.: А.С.К., 2001. 756 с.

57. Харитонов Є. О. Концепт «правове забезпечення» в контексті правової адаптації до умов внутрішнього ринку Європейського Союзу. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. 16 / голов. ред. М. В. Афанасьєва; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса: Юрид. л-ра, 2015. С. 35–43.

58. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Цивільні правовідносини: навч. посіб. К.: Істина, 2008. 304 с.

59. Харитонова О. І. Деякі проблеми загальної теорії правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 21. С. 75–84.

60. Харитонова О. І. Суб'єкти та об'єкти правовідносин інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. 329–335.

61. Харченко Г. Г. Речові права у законодавстві, доктрині та судовій практиці України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 506 с.

62. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 29–38.

63. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права: підруч / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова, О. В. Петришин, С. М. Олейников; М. В. Цвік (ред.). Х.: Право, 2002. 432 с.

64. Цивільне право України. Загальна частина: навчальний посібник. К.: КНТ, 2006. 480 с. URL: http://www.info-library.com.ua/books-text-8628.html.

65. Цивільне право України: підручник у 2 кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. К.: Юринком Інтер, 2001. Кн. 1. 2001. 864 с.

66. Цивільне право України: підручник: у 3 кн. Кн. 1 / за ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. О.: Юрид. літ., 2005. 412 с.

67. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: курс лекций. Екатеринбург, 1997. 476 с.

68. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: Українська енциклопедія, 2003. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.

69. Явич Л. С. Право и общественные отношения (основные аспекты содержания и формы советского права). М.: Юрид. лит., 1971. 152 с.

70. Якимчук Н. Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 11–18.

71. Яроцький В. Л. Загальна характеристика механізму цивільно-правового регулювання. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. В. П. Маслова, Харків, 27 лют. 2015 р. Харків, 2015. С. 16–20.

§ 1.7. Міжнародно-правове регулювання праці та перспективи розвитку трудового законодавства України

На сучасному етапі правового регулювання суспільних відносин в Україні відзначається активізація інтеграційних процесів в європейському напрямку в умовах глобалізації соціально-економічного простору. Вони супроводжується, відповідно, підвищенням ролі міжнародно-правового регулювання суспільних відносин, в тому числі і трудових. Це потребує ґрунтовного і всебічного наукового дослідження. Враховуючи останні події в суспільно-політичному житті України, ефективне реформування національного законодавства має відбуватися з одночасним дотриманням встановлених міжнародно-правових стандартів, в тому числі і стандартів та гарантій у сфері праці.

Трудові і тісно пов'язані з ними інші суспільні відносини завжди формуються під впливом економічного піднесення суспільства та рівня розвитку виробничих сил. Сьогодні сформоване міжнародне трудове право встановлює мінімальні стандарти (процедурні й процесуальні), на підставі яких визначаються права й обов'язки суб'єктів трудових відносин. Різноманітні стандарти, що діють у різних країнах, неоднозначно впливають на конкурентоспроможність підприємців на світовому ринку, які використовують найману працю.

На даний час в умовах розвитку ринкових відносин, безперервного процесу глобалізації економіки особливу цінність та актуальність становить процес правового регламентування праці. При цьому чинні уніфікація і систематизація вітчизняного законодавства мають на меті запобігання зниженню рівня правових гарантій, що важливо безпосередньо і для України.

Питанню змісту і сутності міжнародного трудового права на даний час присвячено небагато праць. У них розглядаються зміст, але не розкривається сутність означеного поняття, а також не приділяється увага основним рисам, притаманним міжнародному трудовому праву. Вказане надзвичайно є важливою і необхідною умовою під час дослідження цієї правової категорії. Враховуючи підвищену увагу до міжнародно-правової регламентації праці в процесі інтеграції, що має місце у світовій спільноті, а також збільшення ролі міжнародних стандартів, доцільно розглянути проблему сутності і змісту міжнародного трудового права, приділивши увагу основним ознакам, які йому притаманні.

Зараз загострюються проблеми правового регулювання процесів, що відбуваються у соціально-трудовій сфері. Негативні наслідки, які спричинила світова економічна криза у трудовій життєдіяльності суспільства, серйозно впливають на трудове законодавствою Мова йде про зменшення заробітної плати; вимушені переходи працівників на неповний робочий час; масове скорочення штату працівників; різке зростання рівня безробіття тощо. По всьому світу спостерігаються масові звільнення працівників, які, часто здійснюються з грубим порушенням трудових прав (особливо у сфері соціальних гарантій при звільненні). В суспільстві виникають небезпечні соціальні явища, такі як: правовий нігілізм, недовіра до державної влади, протиправна поведінка. Значно погіршує ситуацію низький рівень ефективності трудового законодавства у багатьох країнах, з великою кількістю застарілих норм і відсутністю чітких санкцій за їх порушення. Вирішення глобальних проблем у сфері захисту праці можливе тільки спільними зусиллями держав за допомогою міжнародних організацій. Особливої актуальності набуває захист соціально-трудової сфери міжнародно-правовими актами, що сформувалися шляхом діяльності міжнародних організацій.

На сучасному етапі розвитку світової економіки та глобалізації міжнародно-правове регулювання праці виступає єдиним засобом наддержавного захисту праці, що діє в інтересах усіх працівників, незалежно від громадянства. Але цей процес не позбавлений недоліків, адже створення міжнародних стандартів праці та їх подальша реалізація в національному законодавстві – це досить складна та тривала процедура.

Аналізуючи останні дослідження і публікації, можна прийти до висновку, що проблеми міжнародно-правового регулювання трудових прав, їх гарантування розглядаються науковцями доволі активно. Гарантіям у трудовому праві, на перший погляд, приділяється достатньо багато уваги. В різних аспектах їх вивчали в своїх наукових працях такі правознавці, як В. Андріїв, Н. Болотіна, В. Жернаков, В. Костюк, В. Лазор, С. Попов, С. Прилипко, О. Процевський, В. Скобєлкін, В. Толкунова, Н. Хуторян, Г. Чанишева, О. Ярошенко та інші науковці у галузі трудового права. Але аналіз останніх наукових досліджень дає підстави констатувати наявність неоднозначності, а іноді і протилежних позицій як на теоретичному рівні, так і щодо практичної реалізації юридичних гарантій трудових прав. Часто питання міжнародно-правового регулювання юридичних гарантій залишаються за дужками уваги дослідників юридичних гарантій в трудовому праві. Науковець Ж. Пустовіт, розкриваючи поняття зміст та гарантії реалізації права на працю в Україні, лише побіжно згадує у своїй праці міжнародно-правові гарантії, не акцентуючи на цьому достатньої уваги, залишаючи за межами предмету дослідження міжнародно-правове регулювання юридичних гарантій у сфері праці [1, с. 171].

Враховуючи вищенаведене, метою цього параграфу дослідження є розкриття змісту та встановлення меж поняття міжнародно-правового регулювання юридичних гарантій у сфері праці. Проведений аналіз останніх наукових праць із зазначеного дослідження, дає можливість порівняти вже визначені поняття та ознаки міжнародно-правового регулювання юридичних гарантій у сфері праці, а також узагальнити опрацьований матеріал та прослідкувати його рецепцію у трудовому законодавстві.

Для досягнення поставленої мети в дослідженні вирішувалися наступні завдання: визначити поняття та особливості сучасного міжнародно-правового

регулювання трудових відносин; розглянути основні цілі та завдання МОП на початку XXI століття; з'ясувати роль МОП як суб'єкта сучасного міжнародно-правового регулювання трудових відносин та ефективність її нормотворчої діяльності в умовах глобалізації світової економіки; охарактеризувати правову природу конвенцій МОП; визначити місце конвенцій МОП у системі джерел трудового права України, їх співвідношення з іншими актами національного трудового законодавства; розглянути особливості застосування конвенцій МОП як джерел трудового права України у національній юридичній практиці; охарактеризувати зміст фундаментальних конвенцій МОП та їх значення для розвитку національного трудового законодавства; сформулювати пропозиції про внесення змін та доповнень до актів чинного трудового законодавства, проекту Трудового Кодексу України з метою адаптації їх до міжнародних трудових стандартів, закріплених у фундаментальних та деяких інших конвенціях МОП.

Економічні і політичні процеси, що спостерігаються в Україні протягом останніх років, з усією очевидністю свідчать про прагнення держави до інтеграції у європейський і світовий економічний простір. На теперішній час вітчизняна економіка значною мірою залежить від глобальних потоків капіталу, товарів, технологій, інформації тощо. Для подальшого входження у світовий ринок нагальним завданням є також розв'язання питання гармонізації вітчизняного права з правопорядками провідних економічно розвинених країн. Вирішення даного питання можливе передовсім за допомогою використання уніфікованих норм у національній законотворчості й правозастосуванні.

Міжнародне трудове право не має однозначного трактування. Залишається спірним і питання про його правову природу: це право є публічним, приватним чи приватно-публічним [1, с. 21]. Одні вчені обмежують предмет міжнародного трудового права міждержавними публічними відносинами. Д. Бекяшев розглядає цю галузь як галузь міжнародного публічного права, яка являє собою сукупність правових норм, що регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права, і стосується трудових прав людини, її зайнятості, умов її праці, соціального партнерства й забезпечення [2, с. 13].

На відміну від внутрішнього державного регулювання трудових відносин, норми якого визначають умови праці, приписи міжнародного трудового права такої юридичної сили не мають, а застосовуються через вольову поведінку його суб'єктів.

Позиція науковців щодо визначення міжнародного трудового права як комплексної приватно-публічної галузі є хибною, оскільки за такого ставлення остання не являє собою єдиної сукупності, адже наявність спільного предмета правового регулювання – трудових і соціально-забезпечувальних відносин з іноземним елементом – не може бути приводом для виокремлення самостійної правової системи або самостійної правової галузі. Норми права, що впорядковують ці відносини, залишаються різними за юридичною природою правових систем.

З точки зору М. Лушнікової, міжнародне трудове право не є безпосереднім регулятором трудових відносин у тому числі й із закордонним елементом. Трудові відносини, пов'язані з використанням спроможності громадянина (у тому числі й іноземця) до праці, регламентуються внутрішньодержавним правом. Навіть у випадках, коли йдеться про пряме, безпосереднє використання міжнародних норм, це обов'язково припускає визнання останніх норм

відповідною державою, їх імплантацією національним законодавством [3, с. 132–133].

Для кращого розуміння того, що становить міжнародне трудове право, варто мати на увазі, що воно не є самостійною галуззю права, а прямо стосується водночас трудового національного й міжнародного права. Не має ситуації, коли трудові правовідносини регулюються виключно нормами міжнародного трудового права, бо в кожному разі будуть застосовуватися норми права як національні, так і міжнародні. Тому вбачається некоректною доволі поширена думка, що не можна вживати термін «міжнародне трудове право», адже існують окремо трудове право тієї чи іншої держави й окремо – міжнародне право.

Міжнародне трудове право не можна вважати галуззю права в загальноприйнятому сенсі, але й зведення його до системи права вкрай сумнівно, адже остання відображає внутрішній склад права і являє собою впорядковану сукупність правових норм, основною ланкою якої якраз і є галузь права [3, с. 134]. Тому, міжнародне трудове право необхідно трактувати як правову систему, до якої входять не тільки норми права, міжнародні правовідносини та міжнародна правова ідеологія, а й деякі інші елементи [4, с. 38–51].

Формування ефективної цілісної та системної концепції трудової правосуб'єктності потребує обов'язкового врахування міжнародно-правового регулювання, досвіду та практики інших держав у цій сфері, новітніх тенденцій розвитку ринку праці, трудової міграції [1, с. 15–20], [2, с. 6–8], [3, с. 8–9]. Зазначмо, що в умовах поглиблення міжнародної інтеграції та глобалізації низка основних проблем, зокрема з питань праці, правового становища суб'єктів трудових відносин може бути вирішена та належним чином розв'язана лише через міждержавне, міжнародне партнерство та співпрацю, зокрема крізь призму розвитку доктрини міжнародної правосуб'єктності [4, с. 36–38].

Міжнародно-правове регулювання праці – це здійснювана на міжнародному рівні діяльність держав і міждержавних об'єднань (організацій) щодо правового впорядкування відносин у сфері праці, їх юридичного закріплення, охорони та розвитку [5, с. 51].

У ст. 9 Конституції України проголошується, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства держави. Стаття 8 КЗпП України конкретизує це конституційне положення щодо вітчизняного трудового законодавства. В цій статті закріплюється норма, згідно з якою, якщо міжнародним договором або угодою, у яких бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить вітчизняне законодавство про працю, то застосовуються правила міжнародного договору або міжнародної угоди [6] .

Згідно із ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України» міжнародний договір України – це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо) [7] .

Найпоширенішим видом закріплення міжнародно-правових норм є угоди між державами. Такими угодами є: Угода між Урядом України та Урядом Респу-

бліки Вірменія про трудову діяльність та соціальний захист громадян України та Республіки Вірменія, які працюють за межами своїх держав; Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Азербайджанської Республіки про трудову діяльність і соціальний захист громадян України, які тимчасово працюють на території Азербайджанської Республіки, та громадян Азербайджанської Республіки, які тимчасово працюють на території України; Угода між Урядом України та Урядом Словацької Республіки про взаємне працевлаштування громадян та інші.

Особливістю міжнародних договорів як джерел правового регулювання праці є те, що, крім двосторонніх договорів України з іншими державами, велике значення мають багатосторонні договори. Стаття 55 Статуту ООН наголошує на необхідності поваги прав людини, а всі держави зобов'язані заохочувати загальну повагу і дотримання прав та свобод людини. Права в площі праці знайшли своє відбиття і в міжнародних актах, серед яких можна вирізнити Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Європейську соціальну хартію (переглянуту). Наприклад , Загальна декларація прав людини закріплює такі права, як право на: працю (ч. 1 ст. 23); рівну оплату за рівну працю (ч. 2 ст. 23); справедливу й задовільну винагороду (ч.3 ст. 23); створення професійних спілок (ч. 4 ст. 23); відпочинок (ст. 24); достатній життєвий рівень (ч. 1 ст. 25); особливе піклування й допомогу в разі материнства й дитинства (ч. 2 ст. 25).

Пункт 1 ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права визначає, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується, і зроблять належні кроки до забезпечення цього права [8].

Пункт 2 цієї ж статті звертає увагу держав — учасниць Пакту на те, що вони повинні вживати заходів, метою яких є повне здійснення цього права і які включають програми професійно-технічного навчання й підготовки, шляхи й методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні й економічні свободи людини.

Важливе місце серед міжнародних установ, що здійснюють закріплення і захист трудових прав людини, займає Міжнародна організація праці (МОП) – спеціалізована міжнародна установа, заснована з метою міжнародного співробітництва для забезпечення тривалого миру та ліквідації соціальної несправедливості шляхом покращення умов праці. Вона створена 28 червня 1919 р. під час Паризької мирної конференції в рамках Версальського мирного договору разом із Лігою Націй. З 1946 р. МОП стала першим спеціалізованим органом ООН, членом якої Україна є з 30 квітня 1954 р. На даний час в ній перебувають близько 185 держав [5, с. 52].

Основними принципами, на яких засновується діяльність МОП є такі: а) праця не є товаром; б) свобода слова й профспілкової діяльності є необхідною умовою постійного прогресу; в) злидні в будь-якому місці є загрозою для загального добробуту; г) боротьба зі злиднями повинна вестися як у кожній державі, так і шляхом постійних і об'єднаних міжнародних зусиль, до яких представники працівників і підприємців, що користуються рівними правами із представниками урядів, приєднуються в обговоренні та прийнятті рішень з метою сприяння загальному добробуту.

Діяльність МОП здійснюється трьома головними органами: Генеральною конференцією праці, Адміністративною радою та Міжнародним бюро праці.

Відповідно до ст. 3 Статуту Генеральна конференція праці є вищим правотворчим органом МОП. Вона складається з делегатів усіх держав-членів. Генеральна конференція праці скликається в міру необхідності, але не рідше одного разу на рік.

Адміністративна рада є виконавчим органом МОП, обирається на три роки та складається з 56 осіб, з яких 28 – представляють уряди, 14 підприємців і 14 – працівників. Вона керує діяльністю міжнародної організації в період між конференціями, втілює в життя їх рішення, визначає порядок денний Конференції, координує діяльність Міжнародного бюро праці, а також різних комітетів. Рада збирається три рази на рік.

Міжнародне бюро праці є постійно діючим секретаріатом МОП, штабквартира якого знаходиться в Женеві. Бюро очолює Генеральний директор, який призначається Адміністративною радою, працює за її інструкціями та відповідає перед нею за ефективну роботу Бюро й за будь-які інші питання, що можуть бути йому доручені.

До основних напрямів діяльності МОП належать:

а) розробка та прийняття конвенцій і рекомендацій у сфері праці;

б) надання технічної допомоги країнам, у тому числі й у створенні їх національного трудового законодавства;

в) навчання та освіта з питань, віднесених до її компетенції.

Станом на 15 березня 2017 р. в Україні є чинною 71 конвенція МОП, з яких 28 ратифіковано за часів незалежності України. Нашою державою ратифіковано конвенції МОП, що регулюють

а) право на працю (№29 – про примусову або обов'язкову працю; № 47 – про скорочення робочого часу до сорока годин на тиждень; № 111 – про дискримінацію в галузі праці та занять; № 122 – про політику в галузі зайнятості; № 142 – про професійну орієнтацію та професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів; № 153 – про тривалість робочого часу та періоди відпочинку на дорожньому транспорті; № 158 – про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця);

б) право на відпочинок (№ 52 – про щорічні оплачувані відпустки);

в) право на захист від безробіття (№ 2 – про безробіття);

г) право на справедливі та сприятливі умови праці (№45 – про застосування праці жінок на підземних роботах у будь-яких шахтах; № 60 – про вік дітей для прийняття на непромислові роботи; № 77 – про медичний огляд дітей і підлітків з метою встановлення їх придатності для праці в промисловості; № 78 – про медичний огляд дітей і підлітків з метою встановлення придатності до праці на непромислових роботах; № 90 – про нічну працю підлітків у промисловості; № 95 – про охорону заробітної плати; № 100 – про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності; № 103 – про охорону материнства; № 123 – про мінімальний вік допуску до підземних робіт у шахтах і рудниках; № 124 – про медичний огляд молодих людей з метою визначення їх придатності до праці на підземних роботах у шахтах і рудниках; № 138 – про мінімальний вік для прийняття на роботу; № 139 – про боротьбу з небезпекою, спричинюваною канцерогенними речовинами й агентами у виробничих умовах, та заходи профілактики; № 161 – про служби гігієни праці);

д) право об'єднуватися у професійні спілки, право на захист трудових прав (№11 – про право на організацію та об'єднання трудящих в сільському господарстві; № 87 – про свободу асоціації і захист права на організацію; № 98 – про за-

стосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів; № 144 – про тристоронні консультації (міжнародні трудові норми); № 154 – про сприяння колективним переговорам) та ін.

Важливим завданням України в сучасних умовах є вступ до провідних європейських інституцій. Із цією метою запроваджуються в життя важливі перетворення в економічній, соціальній, політичній і правовій сферах. Потужні євроінтеграційні процеси, необхідність підвищення рівня захисту громадян, реалії часу і стрімкість цих перетворень у суспільному житті викликають потребу в продовженні комплексного реформування внутрішнього національного законодавства. Європейська соціальна політика будується на договорах та інструментах, що випливають з них, а саме:

а) вільне переміщення працівників і громадян загалом;

б) соціальне забезпечення трудящих-мігрантів і європейських громадян, які переміщуються в межах Європейського Союзу;

в) стимулювання рівності між працюючими чоловіками й жінками;

г) поява мінімальних соціальних стандартів або стандартів, які забезпечують гармонізацію правил, зокрема, з питань безпеки й гігієни праці;

ґ) розвиток соціального діалогу й укладення європейських колективних угод про відпустку для догляду за дитиною й роботу неповний робочий час.

Найвпливовішим європейським актом у сфері прав людини є Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р. (ратифікована Україною 14 вересня 2006 р.), в якій знайшло відображення загалом 31 соціально-економічне право [9, с. 10].

Серед них у царині регулювання трудових відносин варто вирізнити право: на працю; на справедливі її умови; на безпечні та здорові її умови; на справедливу винагороду; на укладання колективних договорів; на захист дітей і підлітків; працюючих жінок – на охорону материнства; на професійну орієнтацію; на професійну підготовку; інвалідів – на самостійність, соціальну інтеграцію й участь у житті суспільства; трудящих – мігрантів і членів їх сімей – на захист і допомогу; на рівні можливості й рівне ставлення у вирішенні питань щодо працевлаштування і професії без дискримінації за ознакою статі; на інформацію й консультації; участь у визначенні й поліпшенні умов праці й виробничого середовища; на захист у випадках звільнення; працівників – на захист їх прав у разі банкрутства роботодавця; на гідне ставлення на роботі; працівників із сімейними обов'язками – на рівні можливості й рівне ставлення до них; представників працівників – на захист на підприємстві й умови, які мають створюватися для них; на інформацію й консультації під час колективного звільнення; на захист від бідності й соціального відчуження [11, с. 50].

Ратифікація Хартії та особливо дотримання її норм і стандартів є однією з умов успішної реалізації європейських прагнень України і вимагає конструктивного співробітництва Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади та сторін соціального діалогу. Європейською соціальною хартією (переглянутою) передбачено створення контрольного механізму для спостереження за дотриманням державами зобов'язань, які вони взяли на себе при ратифікації. У своїй основі цей механізм спирається на процедуру розгляду національних доповідей відповідно до міжнародної правової практики.

На європейському рівні право на працю та інші трудові права знайшли своє відбиття також і в низці інших нормативно-правових актів, як-от: Директиви Європейського парламенту та Ради – №2003/88/ЄЕС від 4 листопада

2003 р. «Про деякі аспекти організації робочого часу»; №2002/73/ЄЕС від 23 вересня 2002 р. «Про застосування принципу рівного ставлення до чоловіків та жінок; у питаннях зайнятості, підвищення кваліфікації та просування по службі, а також умов праці»; Директиви Ради – №89/391/ЄЕС від 12 червня 1989 р. «Про впровадження заходів для заохочення вдосконалень у сфері безпеки і охорони здоров'я працівників під час роботи»; № 89/654/ЄЕС від 30 листопада 1989 р. «Про мінімальні вимоги щодо безпеки і охорони здоров'я в робочих зонах»; №75/117/ЄЕС] від 10 лютого 1975 р. «Про наближення законів держав-членів щодо застосування принципу рівної оплати праці для чоловіків та жінок»; №80/987/ЄЕС від 20 жовтня 1980 р. «Про захист працівників в разі неплатоспроможності їх роботодавця»; №91/533/ЄЕС від 14 жовтня 1991 р. «Щодо зобов'язання роботодавця повідомляти працівників про умови, які застосовуються при укладенні угод працевлаштування або до трудових відносин» та ін.

17 липня 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Тим самим наша держава повністю визнала на своїй території дію ст. 25 Конвенції щодо визнання компетенції Європейської комісії з прав людини приймати від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви на ім'я Генерального секретаря Ради Європи про порушення Україною прав, викладених у Конвенції, та ст. 46 – щодо визнання обов'язковою й без укладення спеціальної угоди юрисдикції Європейського суду з прав людини з усіх питань, що стосуються тлумачення й застосування Євроконвенції. Відповідно до ст. 32 Конвенції юрисдикція Євросуду поширюється на всі справи, які стосуються тлумачення й застосування цього міжнародного документа та протоколів до нього і які передаються йому на розгляд. У випадку виникнення спору щодо юрисдикції спір вирішується самим же Судом. Рішення Євросуду мають вагоме значення й у сфері трудового права, особливо з питань несвоєчасної та неповної виплати заробітної плати, невиконання рішень вітчизняних судів по справах про порушення трудових прав, порушення судами строків розгляду індивідуальних трудових спорів та ін.

23 лютого 2006 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який урегулював відносини, що виникають у зв'язку з:

а) обов'язком держави виконувати рішення Євросуду у справах проти України,

б) необхідністю усунення причин порушення останньою згаданої Конвенції і протоколів до неї,

в) упровадженням в українське судочинство й адміністративну практику європейських стандартів прав людини,

г) створенням передумов для зменшення числа заяв до цього Суду проти України.

Відповідно до ст. 17 Закону суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Суду як джерело права.

Внаслідок того, що Євросуд з метою розвитку права використовує динамічну інтерпретацію, його принципи й підходи, закладені в рішеннях, винесених у справах проти певної країни, можуть застосовуватися за аналогією проти інших країн – учасниць Конвенції. А національним судам необхідно застосовувати останню в значенні, що надається їй рішеннями Європейського суду.

У випадку, якщо суди застосовують норми міжнародного права з урахуванням рішень Євросуду, в яких тлумачаться ці норми, у мотивувальній частині рішення суду з трудового спору має бути зазначено, чи застосовується відповідна норма міжнародного договору в інтерпретації, поданій у рішенні Суду з конкретної справи.

Міжнародно-правові акти виступають основною формою правового регулювання трудових відносин та базисом для формування ефективної конструкції трудової правосуб'єктності. Конструктивною є позиція професора О. Ярошенка, який зазначає, що міжнародні договори в царині регулювання праці поділяються на ті, що виконуються самостійно й ті, що самостійно виконуватися не можуть. За допомоги цього держава вирішує проблему диференціації своїх міжнародних зобов'язань на дві групи [5, с. 57].

Перша – це ті зобов'язання, які держава перебирає на себе і від моменту набуття міжнародним договором чинності готова забезпечити їх виконання; друга – це ті, реалізацію яких держава з різних причин нездатна забезпечити на цей момент. І поки в держави не з'являться певні можливості, вона не прийматиме внутрішньодержавних актів». Просування України по шляху системних і дієвих реформ у сфері праці зумовлює цілісне врахування засад і механізмів міжнародно-правового регулювання трудової правосуб'єктності, насамперед, ООН та МОП як базових міжнародних інституцій у сфері праці [12, с. 154].

Засаднича роль у міжнародно-правовому регулюванні суспільних відносин належить правовим актам ООН – найбільш впливової міжнародної інституції, учасником якої є Україна. Характеризуючи ООН та її місце у міжнародно-правовому регулюванні суспільних відносин, слід підкреслити, що в межах цієї інституції ухвалюються декларації, пакти, конвенції, головною метою яких є впровадження загальнолюдських цінностей і пріоритетів у міжнародному, міждержавному спілкуванні, зокрема через забезпечення ефективного міжнародно-правового регулювання.

Визначаючи важливість діяльності ООН як інституції, що забезпечує ефективну взаємодію та налагодження співпраці між державами, забезпечення миру та суспільної злагоди, можна констатувати, що нормативно - правові акти ООН за суттю і правовою природою визначають загальні концептуальні основи правосуб'єктності учасників правових відносин.

Серед міжнародно-правових актів ООН головне місце посідає прийнята у 1948 р. Загальна декларація прав людини [12, с. 155], яка визначає систему основоположних прав людини, що слугують правовою основою для подальшого втілення у національних законодавствах різних держав, зокрема України.

Попри рамковий характер цієї Декларації, вже сам факт визнання основоположних прав і свобод особи у сфері праці став вирішальним чинником у формуванні цілісних і системних підходів до правового регулювання правосуб'єктності у сфері праці. Значною мірою це проявилось у прийнятому 1966 р. Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права [8], на підставі якого в розвиток положень Загальної декларації прав людини значно посилено та конкретизовано систему трудових прав особи.

Слід відзначити, що принциповими новелами пакту стало визнання: права на працю, що означає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується, а держави – учасниці зроблять належні кроки до забезпечення цього права, а також заходів, яких повинні вжити держави-учасниці цього пакту з

метою повного здійснення цього права, що містять у собі програми професійно-технічного навчання і підготовки, способи і методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні та економічні свободи людини; права кожного на справедливі та сприятливі умови праці, зокрема: винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю; задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього пакту; умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; однакову для всіх можливість просування по роботі на відповідні більш високі ступені лише на підставі трудового стажу і кваліфікації; відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні; права кожної людини створювати для здійснення і захисту її економічних і соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір за єдиної умови додержання правил відповідної організації, причому користування зазначеним правом не підлягає жодним обмеженням, окрім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших; права професійних спілок утворювати національні федерації чи конфедерації та право цих останніх засновувати міжнародні професійні організації або приєднуватися до них; права професійних спілок функціонувати безперешкодно без будь-яких обмежень, окрім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших; права на страйк за умови його здійснення відповідно до законів кожної країни.

У 1989 р. в межах ООН було ухвалено Конвенцію про права дитини, де серед інших положень передбачено право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може становити небезпеку для здоров'я, перешкоджати її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному і соціальному розвитку через установлення мінімального віку прийняття на роботу, визначення тривалості робочого часу та умов праці (ст. 32) [13, с. 124].

До найбільш важливих міжнародно-правових актів ООН належить Конвенція про права інвалідів [14], у якій, серед інших положень, визначено право інвалідів на працю, яке передбачає право на отримання можливості заробляти собі на життя працею, яку інвалід вільно обрав чи на яку вільно погодився в умовах, коли ринок праці та виробниче середовище є відкритими й доступними для інвалідів. Протягом часу функціонування ООН було ухвалено низку інших актів, спрямованих на забезпечення та гарантування трудових прав особи.

В юридичній науці склалися різні підходи як до поняття міжнародно - правового регулювання у сфері праці взагалі, так і щодо правового регулювання юридичних гарантій зокрема. Так, С. Лукаш розуміє міжнародно-правове регулювання у сфері праці як сукупність міжнародно-правових норм, що встановлюють стандарти у сфері праці і зайнятості з метою вдосконалення системи внутрішнього національного трудового права. [15, с. 33]. Інший дослідник, О. Волохов, вважає, що міжнародно – правове регулювання праці можна визначити як застосування положень міжнародних документів у сфері праці до трудових

і пов'язаних з ними відносин, які виникають у межах окремої держави та під час діяльності транснаціональних корпорацій [16, с. 347].

Слід зазначити, що зазначені автори по-різному підходять до визначення міжнародно-правового регулювання у сфері праці, однак позицію жодного з них ми не можемо підтримати.

По-перше, на наше переконання, неправильно ототожнювати сукупність міжнародно-правових норм, нехай вони і стосуються встановлення стандартів у сфері праці, з правовим регулюванням, адже регулювання це не лише норми і не будь-які норми, а певним чином організована система норм, а радше – міжнародних актів, через прийняття та застосування яких суб'єкти міжнародного права (часто опосередковано – через імплементацію в систему національного права) впливають на трудові відносини.

По-друге, із наведеного вище визначення О. Волохова також незрозуміло, хто ж є суб'єктом міжнародно-правового регулювання праці, хто застосовує положення міжнародних документів у сфері праці.

Більш прийнятним, як вбачається, є концепція міжнародно-правового регулювання праці як здійснюваної на міжнародному рівні діяльності держав та міждержавних об'єднань (організацій) щодо правового впорядкування відносин у сфері праці, їх юридичного закріплення, охорони та розвитку [17, с. 56]. Зазначене визначення можна доповнити посиланням на систему міжнародних правових актів, які є і основою, і результатом діяльності суб'єктів міжнародного права щодо регулювання відносин у сфері праці. Наприклад, Ю. Дмитренко зазначає, що «міжнародно-правове регулювання праці – це регламентування за допомогою міжнародних угод (договорів) та інших міжнародно-правових засобів питань, пов'язаних із застосуванням найманої праці, покращення її умов, охороною праці, захистом індивідуальних і колективних інтересів працівників» [4, с. 476].

У цьому відношенні пропонуємо виділити широке і вузьке розуміння поняття міжнародно-правового регулювання відносин у сфері праці. У широкому розумінні під міжнародно-правовим регулюванням розуміється як діяльність відповідних суб'єктів міжнародного права, так і результат такої діяльності, тобто певну систему правових актів, що складають суть міжнародно-правового регулювання відносин у сфері праці. У вузькому – систему міжнародних актів, норми яких спрямовані на правове впорядкування відносин у сфері праці. Адже як справедливо зазначає В. Костюк, «міжнародно-правові акти виступають основною формою правового регулювання трудових відносин …» [12, с. 152].

Міжнародно-правове регулювання юридичних гарантій у сфері праці слід розуміти саме у публічно-правовому аспекті, не заперечуючи при цьому нерозривного зв'язку публічно-правового та приватноправового міжнародного регулювання відносин у сфері праці. Слушно зазначає Д. Бекяшев, предметом галузі міжнародного трудового права є відносини між суб'єктами міжнародного права щодо трудових прав людини, занятості, соціального партнерства, соціального забезпечення, а відтак міжнародне трудове право регулює не безпосередньо трудові відносини як такі, бо не може бути власне трудових відносин між суб'єктами міжнародного права [2, с. 13-14].

Тим не менше, міжнародне публічно-правове регулювання відрізняється від міжнародного приватноправового регулювання перш за все предметом правового регулювання. Адже міжнародне приватне право регулює майнові, трудові, немайнові та інші відносини, ускладнені іноземним елементом (тобто між

суб'єктами різних юрисдикцій), тоді як міжнародне публічно-правове регулювання спрямоване на політичні, економічні, гуманітарні, соціальні та інші відносини, що виходять за межі компетенції та/або територію окремої держави. Для міжнародного приватного права характерним є набір методів правового регулювання, що виражає власне правову природу цієї галузі, зокрема цивільно-правовий метод, колізійний та матеріально-правовий. Тоді як міжнародне публічно-правове регулювання здійснюється іншими методами, серед яких переважає узгодження волі його суб'єктів.

У системі міжнародно-правового регулювання юридичних гарантій у сфері праці окрему категорію міжнародних актів становлять регіональні міжнародні акти. Для України актуальними є міжнародні акти (конвенції, декларації, договори тощо) прийняті в межах європейських регіональних суб'єктів міжнародного права. Так, Радою Європи були прийняті Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Європейська соціальна хартія (переглянута) (1996) [9], ратифікована Україною у 2006 році [10] Як зазначає В. Костюк, у Європейській соціальній хартії (переглянутій) «визначені фундаментальні трудові права працівника, роботодавця та гарантії їх здійснення» [11, с. 50].

Із підписанням та ратифікацією Україною Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з Атомної Енергії та їхніми державами-членами з іншої сторони [18] особливої актуальності набуває наближення національного трудового законодавства до законодавства Європейського Союзу. Так, у Додатку XL до Глави 21 «Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей» зазначеної Угоди закріплено зобов'язання України поступово наблизити своє законодавство до законодавства ЄС у встановлені в цьому документі строки. Сторони визначили конкретний перелік директив, положення яких мають бути впроваджені в українське трудове законодавство. Зазначений перелік складається з трьох блоків: трудове законодавство; антидискримінація та гендерна рівність; здоров'я і безпека праці.

Наприклад, Україна зобов'язалася імплементувати Директиви № 2006/54/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 5.07.2006 про реалізацію принципів рівних можливостей і рівного ставлення до чоловіків та жінок у питаннях працевлаштування і зайнятості (зі змінами), якою зокрема встановлюються гарантії реалізації права на працю.

У систему нормативних міжнародних актів правового регулювання відносин у сфері праці також входить низка двосторонніх та багатосторонніх договорів, стороною в яких є Україна. Варто відмітити, що міжнародні договори України, згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, згідно з положеннями статті 9 Конституції України є частиною національного законодавства [19, с. 8].

У Кодексі законів про працю України у статті 9-1 зазначено, що у випадку встановлення міжнародним договором (угодою), в якому бере участь Україна, інших порівняно з національним законодавством про працю правил, то застосовуються положення міжнародного договору [6].

Виходячи з наведеного вище, складно однозначно визначити місце міжнародно-правових актів в системі джерел трудового права, якими регулюються трудові відносини. Адже частиною 2 статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України» також закріплено перевагу міжнародного договору над актами національного законодавства, якщо міжнародний договір по-іншому регу-

лює ті чи інші відносини. Однак конституційно це положення не закріплене. Водночас, відповідно до ст. 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів [20, с. 62], «кожний діючий договір є обов'язковим для його учасників і повинен ними сумлінно виконуватися», а «учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання їм договору» (ст. 27 Конвенції).

Для України питання трудової міграції є проблемою державного рівня. Більшість працівників перебувають за кордоном у статусі нелегальних трудових мігрантів, що призводить до їхньої дискримінації та незахищеності. Тому держава, розробляючи механізми правового забезпечення трудової діяльності за кордоном, здійснює захист своїх громадян.

Це зумовлює посилення уваги вчених до проблем правового регулювання правовідносин, ускладнених іноземним елементом. Значна кількість питань щодо регулювання праці громадян України за кордоном досі залишаються дискусійними або не вирішеними взагалі.

На національному рівні загальні положення щодо реалізації права на працю громадян України за кордоном містяться у Кодексі законів про працю, законах України «Про зайнятість населення» та «Про міжнародне приватне право».

Важливим у цьому напрямі стало прийняття 5 листопада 2015 р. Верховною Радою України Закону України «Про зовнішню трудову міграцію», який повинний встановити правові та організаційні засади державного регулювання зовнішньої трудової міграції та соціального захисту громадян України, які тимчасово виконували або виконують роботу за кордоном (трудових мігрантів), і членів їх сімей. У законі визначено права та соціальні гарантії трудових мігрантів та членів їх сімей, а також організаційно-правові засади провадження трудової діяльності у державі перебування. Його прийняття, на думку суб'єкта права законодавчої ініціативи, повинне сприяти «упорядкуванню і детінізації процесу трудових міграцій та посиленню соціального і правового захисту громадян України, які працюють за кордоном». Згаданий закон розроблено та прийнято з метою виконання плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України.

Аналіз цього акта дає змогу звернути увагу на низку його недоліків, зокрема у сфері правового регулювання праці. Так, незрозумілими є положення щодо видачі трудового договору перед виїздом за кордон стороною, яка сприяє працевлаштуванню, у разі самостійного працевлаштування особою, тобто не визначено хто саме має видати трудовому мігранту трудовий договір. Варто також було б визначити порядок контролю за наявністю трудового договору перед виїздом за кордон. Окрім того, закон містить доволі неоднозначні положення щодо запровадження контролю за перебуванням осіб за кордоном як трудових мігрантів та визначення органу, на який буде покладено обов'язок щодо здійснення обліку трудових мігрантів та членів їх сімей.

Певне зацікавлення у контексті цієї теми викликають положення ч. 2. ст. 16 згаданого закону, в яких передбачено, що у разі працевлаштування органами виконавчої влади відповідно до укладених міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або суб'єктом господарювання, що надає послуги з посередництва у працевлаштуванні за кордоном на підставі ліцензії, виданої відповідно до закону, трудовому мігранту перед від'їздом до держави перебування стороною, що сприяє працевлаштуванню, видається проект трудового договору (контракту), завірений іноземним роботодавцем.

Проект трудового договору (контракту) викладається українською мовою та однією чи більше мовами, що використовують ся в державі перебування, і містить зобов'язання, які бере на себе іноземний роботодавець. Зокрема щодо умов праці, оплати праці, тривалості робочого часу і часу відпочинку, строку дії трудового договору (контракту) та умов його розірвання, надання соціальної та медичної допомоги, здійснення соціального страхування, відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю внаслідок нещасного випадку на виробництві або тимчасової непрацездатності та репатріації трудового мігранта [21, с. 99].

На думку науковців, у трудовому договорі необхідно закріпити також відомості щодо основних реквізитів роботодавця і працівника, професійних вимог до працівника, а з метою захисту прав працівників трудову угоду слід заборонити передавати від одного роботодавця до іншого [22, с. 107].

Крім того, фахівці зауважують, що цей нормативно-правовий акт є декларативним та рамковим, про що свідчить те, що у багатьох статтях закону містяться посилання на інші законодавчі акти України. Тому врегулювання зовнішньої трудової міграції доцільніше було провести внесенням необхідних для цього змін до Закону України «Про зайнятість населення», а не шляхом прийняття спеціального закону.

З огляду на наведені недоліки можна констатувати, що нині Україна фактично не має відповідного базового нормативного акта у внутрішньому національному законодавстві, а трудові відносини приватного міжнародного характеру фактично залишаються без адекватної правової регламентації. Відтак перед наукою трудового права постала нагальна потреба поновлення доктринальних знань про трудові відносини, ускладнені іноземним елементом, зокрема про зовнішніх трудових мігрантів. Така ситуація вимагає рішучих, зважених, спільних дій науковців і практиків.

Наукове супроводження правового регулювання трудових міграційних процесів має стати важливим чинником реалізації такої діяльності. Аналіз чинного законодавства, практики його застосування, теоретичне осмислення наукових праць із різних галузей юриспруденції дозволяють переконатись у тому, що низка процесів у сфері праці за кордоном потребують зміни підходів у правовому регулюванні згаданих відносин.

Також необхідно розуміти, що трудова міграція та праця за кордоном – різні за змістом явища. Трудова міграція – ширше за змістом поняття й є переміщенням працездатної особи на територію держави, громадянином якої вона не є та в якій постійно не проживає, з метою зайняття оплачуваною трудовою діяльністю. Тоді як праця за кордоном – це оплачувана трудова діяльність працівника-іммігранта за кордоном, заради якої він, власне, і виїжджає за кордон. Тобто поняття «трудова міграція» є ширшим, ніж термін «праця за кордоном».

Важливо з'ясувати також, предметом регулювання якої галузі права є згадані поняття. Якщо трудову міграцію можна впевнено розглядати як комплексний інститут права, то щодо регулювання трудових відносин громадян України, які працюють за її межами, ст. 8 КЗпП України відсилає до Закону України «Про міжнародне приватне право», тобто останні належать до предмета відповідної галузі міжнародного права. Однак нині існує кардинально інша доктрина, яка виокремлює трудові відносини з іноземним елементом із сфери дії міжнародного приватного права.

Теоретичну базу цієї доктрини було сформовано 1968 року угорським ученим І. Шаші, який відмежовував від міжнародного приватного права міжнарод-

не трудове право, розглядаючи його як відносно незалежну галузь права «поряд із трудовим правом». Доволі ґрунтовно та послідовно дослідила згадану теорію науковець О. Бєлогубова у своїй статті [23, с. 57–60], присвяченій розгляду питань галузевої приналежності міжнародного приватного трудового права.

Зокрема вона цитує російського вченого С. Іванова, який, обґрунтовуючи свою позицію про виокремлення трудових відносин, ускладнених іноземним елементом, з міжнародного приватного права вказував, що «…виділення міжнародного трудового права в галузь сучасного міжнародного права обґрунтоване».

Можна говорити про міжнародне трудове право. Термін «міжнародне трудове право» може бути використано для позначення тієї великої і специфічної галузі міжнародного права, яка має на меті забезпечити співробітництво держав у поліпшенні умов праці».

Подібні думки про неможливість віднесення до міжнародного приватного права трудових відносин висловлювали В. Храбсков [24, с. 89] та Н. Єрпилеєва [25, с. 11], які аргументують свою думку, вказуючи на суттєві відмінності цивільного та трудового права та на незастосовність деяких класичних положень міжнародного приватного права до трудових відносин з іноземним елементом.

Доволі радикальну позицію щодо міжнародного трудового права висловив М. Лютов. На думку вченого, визначення міжнародного трудового права виключно як галузі міжнародного права не відображає цього правового явища у всій його повноті. Він пропонує розглядати міжнародне трудове право як комплексне наукове правове явище, що поєднує елементи відповідної галузі міжнародного (публічного, національного права, а також акти міжнародного соціального партнерства, багатонаціональних корпорацій і міжнародних неурядових організацій, які не можна віднести до жодної з двох правових систем (національної та міжнародної) [26, с. 103].

Водночас учений висловлює негативну думку щодо включення розділів про трудові відносини, ускладнені іноземним елементом, у структуру міжнародного приватного права та зазначає, що предмет колізійного національного законодавства стосовно відносин у сфері праці збігається з предметом звичайного трудового законодавства у зв'язку з чим немає жодних підстав для не включення колізійних трудових відносин у систему галузі трудового права як одного з інститутів. Оскільки і поняття «міжнародний» (що стосується відносин між державами), і поняття «приватний» (недоречний щодо трудового права як приватно-публічної галузі) не дають коректної характеристики цього правового інституту, поширений зараз термін «міжнародне приватне трудове право» слід виводити з наукового обігу. Більш логічним є використання терміна «транскордонне правове регулювання праці» [27, с. 153].

Слушною є думка вітчизняного науковця О. Журби, який зазначив, що правове регулювання праці за кордоном є інститутом трудового права, окремим напрямом правового регулювання. У зв'язку з чим усі принципи та положення, притаманні правовому регулюванню праці взагалі, цілком відповідають принципам правового регулювання праці громадян України за кордоном [28, с. 13].

До таких принципів насамперед слід віднести: принцип договірного характеру трудових відносин; визначеність трудових функцій, які виконуватимуться працівником; добровільність праці; принцип договірного регулювання праці; свобода праці; рівноправність у галузі праці; матеріальна зацікавленість у результатах праці; безпека праці; забезпечення належних умов праці та ін. Проте правовому регулюванню праці громадян України за кордоном характерні

особливі принципи. До них належать: принцип захисту від дискримінації працівників-мігрантів; принцип рівності звертання за працевлаштуванням за кордоном; принцип захисту державою, громадянином якої є працівник, своїх громадян [29, с. 4].

Таким чином, під міжнародним регулюванням праці слід розуміти застосування положень міжнародних документів у сфері праці до трудових і пов'язаних з ними відносин, які виникають у межах окремої держави та під час діяльності ТНК.

Цей процес включає в себе публічно-правове та приватноправове регулювання, що відображається у його предметі та методах. Сучасна правова наука здебільшого досліджує публічно-правове регулювання, хоча сам термін «міжнародне трудове право» створювався для визначення колізійного права у сфері праці.

До основних засобів міжнародного регулювання праці належать діяльність міжнародних організацій по створенню міжнародних трудових норм і принципи міжнародного регулювання праці. Серед міжнародних організацій найбільшим авторитетом користуються акти МОП завдяки дотриманню принципу трипартизму в її діяльності. Водночас зростає роль актів міжнародних недержавних організацій та ТНК у регулюванні трудових відносин. Принципи міжнародного регулювання праці є основою для створення та реалізації відповідних міжнародно-правових актів.

Проте слід відрізняти основні принципи міжнародного регулювання праці від принципів МОП, що стосуються основоположних прав у сфері праці, адже, якщо перші встановлюють стандарти для міжнародної нормотворчості та правозастосування, то останні мають характер імперативних норм міжнародного права.

Отже, міжнародно-правове регулювання праці становить різновид міжнародного захисту прав людини, інститут якого з успіхом функціонує в сучасному міжнародному праві. Водночас розвиток інституту захисту прав людини, незважаючи на його важливість, необхідність і корисність, викликав деякі негативні наслідки як у доктрині міжнародного права, так і в міжнародно-правовій практиці.

Теорія правосуб'єктності індивіда проникла й у практику, про що свідчить, наприклад, Факультативний протокол до Міжнародного пакту про політичні та громадські права, де передбачається можливість звернення окремих осіб до міжнародних органів, а також деякі інші багатосторонні угоди останнього часу. З урахуванням цього важливо підкреслити зв'язок міжнародного трудового права як частини захисту прав людини із загальним міжнародним правом. З огляду на специфічність регулювання міжнародного трудового права, це дає змогу не ставити під питання його предмет, яким (як і в загальному міжнародному праві) є міждержавні відносини, що регулюються за допомогою міжнародних угод чи інших міжнародно-правових засобів [30].

Отже, заходи міжнародного характеру з поліпшення умов праці й захисту трудових прав індивідів здійснюються не прямо, а тільки через посередництво держави, яка бере на себе відповідні міжнародно-правові зобов'язання з охорони цих прав. В кінцевому підсумку лише вольовий правовий акт верховної державної влади, яка ратифікує відповідні міжнародні угоди з трудових питань або застосовує в національному праві й на практиці міжнародні норми

рекомендаційного спрямування, надає дієвість положенням, у яких вони містяться, і право на їх реалізацію на практиці:

Як бачимо, особливе значення в міжнародно-правовому регулюванні ні трудової правосуб'єктності мають конвенції та рекомендації МОП – інституції, діяльність якої передбачає формування цілісної та системної моделі правового регулювання відносин у сфері праці. Науково-теоретичне дослідження актів МОП засвідчує, що вони спрямовані: на створення ефективних механізмів визнання, гарантування та захисту трудових прав, соціально-трудових гарантій працівників, умов для виконання покладених на них обов'язків; на вироблення оптимальних механізмів співпраці та партнерства між працівниками, роботодавцями та іншими учасниками трудових відносин.

Отже, міжнародно-правові акти ООН та МОП закладають правове підґрунтя для подальшого розвитку їхніх положень у національному трудовому законодавстві щодо правової регламентації чіткої моделі трудової правосуб'єктності всіх учасників тру зокрема досвід провідних держав, у сфері правового регулювання трудових відносин.

Як наслідок, Україна зможе динамічно проводити соціальні реформи, беручи до уваги ефективні моделі правового регулювання праці. У правовій площині це дозволить: по-перше, сформулювати в Україні національну модель трудової правосуб'єктності, з урахуванням міжнародного досвіду; по-друге, забезпечити гармонізацію правового становища учасників трудових відносин із міжнародними нормами у сфері праці; по-третє, посилити значення і роль трудових прав у конструкції трудової правосуб'єктності; по-четверте, посилити механізми партнерства та співпраці між працівниками, роботодавцями та державою як основних соціальних партнерів.

З огляду на зазначене вище, організація та проведення в Україні новітньої кодифікації трудового законодавства [31, с. 22] має провадитися на основі системного врахування міжнародно-правового регулювання трудової правосуб'єктності, що дозволить значно посилити положення проекту Трудового кодексу як майбутньої «конституції» суспільства та держави у сфері праці.

Очевидно, що в майбутньому Трудовому кодексі України, при визначенні поняття правового регулювання трудових відносин потрібно врахувати і міжнародно-правовий аспект, що особливо актуально в контексті соціально-економічної інтеграції у європейський правовий континуум, де гарантуванню соціальних прав людини, в тому числі і права на працю, приділяється особлива увагу. А тому, «вдосконалення національного правозахисного механізму у сфері трудових відносин природно потребує впровадження загальноприйнятих, перевірених практикою умов забезпечення визнаних у світі правових стандартів з метою гармонійного і виваженого впровадження у правопорядок України.» [31, с. 23]. При підготовці нового Трудового кодексу України слід обов'язково врахувати невдалий попередній досвід, зокрема в аспекті недопущення звуження соціально-трудових гарантій працівників, а навпаки – створення збалансованої системи юридичних гарантій у сфері праці з якнайповнішим врахуванням положень трудового законодавства ЄС.

Таким чином, аналіз міжнародно-правових актів у сфері праці дає можливість виділити низку специфічних ознак сучасного міжнародно- правового регулювання юридичних гарантій у сфері праці, зокрема:

1) комплексний характер гарантування права на працю (право на працю та інших трудових прав розглядаються в аспекті загальних соціально-економічних прав людини);

2) системний характер гарантування права на працю (соціально-економічні права проголошуються та гарантуються у системному зв'язку з політичними, громадянськими, культурними, економічними правами людини;

3) здійснення правового регулювання через соціальну стандартизацію (встановлення мінімальних стандартів, каталогізація соціальних прав, у тому числі і права на працю, а також змісту права на працю та гарантій його забезпечення). З огляду на зазначене, міжнародно-правове регулювання юридичних гарантій у сфері праці – це визначена на підставі міжнародно-правових актів система гарантій особі у разі реалізації права на працю та інших трудових прав.

Однак слід акцентувати, що як би прогресивно, еволюційно та демократично не були закріплені права працівників-мігрантів на міжнародному рівні, доки на національному (особливо на конституційному рівні) не буде здійснено відповідних заходів щодо забезпечення реалізації міжнародних норм, останні так і залишаться для українських громадян лише декларативними положеннями, тими міжнародними стандартами, до яких необхідно прагнути. Адже норми національного права забезпечують дію міжнародних, а отже не тільки проголошують приєднання до міжнародних стандартів прав людини, а й відповідно повинні реалізовувати їх.

Головним результатом міжнародно-правового регулювання праці є міжнародні правові стандарти, які є регламентацією за допомогою міждержавних угод питань, пов'язаних із застосуванням найманої праці, поліпшенням його умов, охороною праці, захистом індивідуальних та колективних працівників. На відміну від міжнародного приватного трудового права, у міжнародному трудовому праві немає трудових правовідносин, оскільки у публічно-правових відносинах між суб'єктами міжнародного права не можуть бути трудові правовідносини.

Вказані обставини дають змогу вважати актуальним аналіз сучасного стану правового регулювання та захисту прав громадян України, які працюють за кордоном, і на міжнародному, і на внутрішньодержавному рівнях. Важливим є визначення шляхів та способів найефективнішого внутрішньодержавного механізму захисту прав згаданої категорії громадян України з урахуванням необхідності імплементації міжнародних стандартів у цій сфері в Україні.

Література:

1. Прилипко С. М., Ярошенко О. М. Трудове право України : підручник. 4-те вид., доп. Харків : ФІНН, 2011. 800 с.

2. Бекашев Д. К. Международное трудовое право (публично-правовые аспекты) : учебник. М. : Проспект, 2014. 280 с.

3. Лушникова М. В. Международное трудовое право и международное право социального обеспечения: введение в курс : учебное пособие. Ярославль : ЯрГУ, 2010. 248 с.

4. Дмитренко Ю. П. Трудове право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 624 с.

5. Трудове право : підручник / за заг. ред. О. М. Ярошенка. Харків : Право, 2017. 560 с.

6. Кодекс законів про працю від 10.12.1971 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08/print (дата звернення 02.12.2021 р.).

7. Про міжнародні договори : Закон України від 29.06.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text (дата звернення 02.12.2021р.).

8. Про громадянські і політичні права : Міжнародний пакт від 16. 12. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 02.12.2021).

9. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р. *Голос України*. 2006. № 227.

10. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Закон України від 14 вересня 2006 р. №137IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 43. Ст. 418.

11. Костюк В. Л. Європейська соціальна хартія (переглянута) : тенденції удосконалення правового становища суб'єктів трудового права. *Юридична наука*. 2011. № 3. С. 48-53.

12. Костюк В. Роль Організації Об'єднаних Націй та Міжнародної організації праці у міжнародно-правовому регулюванні трудової правосуб'єктності. *Публічне право : наук.-практ. юрид. журн*. 2012. № 4. С. 151-157.

13. Лаврінчук І. П. Забезпечення трудових прав за Європейськими стандартами. *Юридична наука*. 2011. № 1. С. 113-118.

14. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 17. Ст. 799.

15. Лукаш С. С. Міжнародно-правове регулювання в сфері праці. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 28-34.

16. Волохов О. С. Міжнародно-правове регулювання праці: поняття та принципи. *Держава і право :* збірник наукових праць. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. Вип. 56. С. 346-351.

17. Міжнародна організація праці: конвенції та рекомендації : в 2 т. Женева : МБП, 1999. Т. 1. 306 с.

18. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 21.03.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 02.12.2021).

19. Терлецький Д. С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2007. 20 с.

20. Талалаев А. Н. Венская конвенция о праве международных договоров : Комментарий. М. : Юрид. лит., 1997. 334 с.

21. Костюк В. Л. Новації кодифікації трудового законодавства: окремі проблеми та перспективи. *Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення* : тези доп. та наук. повідомл. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21-22 квітня 2016 р.). Київ, 2016. С. 98-101.

22. Рим О. М. Значення правових інструментів м'якого права Європейського Союзу для регулювання трудових відносин. *Актуальні проблеми приватного та публічного права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. присвяченої 91-річчю з дня народження член-кореспондента НАПрН України Процевського О.І. (м. Харків, 27 березня 2020 року). Харків, 2020. С. 106-110.

23. Бєлогубова О. О. Співвідношення міжнародного приватного трудового права з галузями, які регулюють трудові відносини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 57–60.

24.Храбсков В. Г. О конценпции «гражданско-правового характера отношений» в международном частном праве и некоторых дискуссионных вопросах хозяйственного права. *Государство и право*. 1997. № 12. С. 88–95.

25.Ерпылеева Н. Ю. Международное частное право: учебник для вузов. М. : Издательский дом «NOTA BENE», 1999. 368 с.

26.Лещух Д. Р. Окремі аспекти правового регулювання зовнішньої трудової міграції в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2016. Вип. 1. С. 101 – 107.

27. Чижмарь Ю. В. Сутність і зміст міжнародного трудового права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 5. С. 152-155.

28.Журба О. В. Праця громадян України за кордоном: особливості правового регулювання : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2008. 20 с.

29.Київець О. В. Міжнародно-правовий статус трудових мігрантів. *Юридичний журнал*. 2004. № 4. С. 2-8.

30. Проект Трудового кодексу України : Законопроект, реєстр. № 2410 від 08.11.2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/-webproc4_1?pf-3511=67331 (дата звернення: 02.12.2021).

31. Гусаров С. М. До проблеми крдифікації трудового законодавства. *Актуальні проблеми трудового законодавства, законодавства про державну службу та службу в правоохоронних органах* : матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 16 листопада 2018 р.). Харків, 2018. С. 21-23.

Розділ 2
РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ТА СВІТУ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ ЧАСУ

§ 2.1. Розвиток селянських господарств Полтавщини в умовах формування ринкових відносин (друга половина XIX – початок XX століття)

Суспільний інтерес до функціонування індивідуальних селянських (фермерських) господарств в нашій країні після скасування у 1861 р. кріпосного права у значній мірі викликаний тими процесами, які мають місце на сучасному етапі реформування сільськогосподарського виробництва. Утвердження права власності на землю безпосередніх товаровиробників після розпаду СРСР зумовило виникнення найрізноманітніших форм господарювання, у тому числі і фермерського руху. Логічно у цьому зв'язку вивчити правові аспекти історичного досвіду життєдіяльності селянсько-козацьких господарств, який мав місце на теренах України у другій половині XIX і на початку XX ст., особливо коли мати на увазі їх успішну конкуренцію із великим поміщицьким господарством.

Економічне і політико-правове становище селянських господарств після 1861 р. як по Російській імперії загалом, так і на території її українських губерній, зокрема, в історичній літературі висвітлено досить добре, чого не можна сказати про Полтавщину. Цей регіон відрізнявся від інших за такими показниками, як склад населення, кількість індивідуальних селянсько-козацьких господарств, розвиток аграрної кооперації та ряд інших. Не можна сказати, що вищезгаданих відмінностей економісти не помічали, проте спеціального дослідження життєдіяльності господарств непривілейованих станів у цьому регіоні опубліковано так і не було, якщо не брати до уваги окремі зрізи даної проблеми. Так, статистик Полтавського губернського земства М. Рклицький у 1914 р. охарактеризував найважливіші риси у житті селянських господарств Полтавщини в період з 1880 по 1906 рр. – землеволодіння та землекористування на основі подвірних переписів 1882 – 1900 рр. [62]. Його колега по службі у Статистичному бюро В. Василенко проаналізував фактори, які впливали на прибутковість однієї десятини орної землі у селянсько-козацьких господарствах Полтавщини на рубежі XIX – XX ст., визначивши мінімальну норму споживання хліба на одну душу у 20 пудів на рік [10, с. 2]. У радянські часи колишній земський агроном О. Сталінська висвітлила питання, пов'язані із аграрними відносинами на Полтавщині напередодні 1917 р. [71], тоді як Л. Ліхіна [38] і Н. Кореньгін [35] звернули увагу на реалізацію у Полтавській губернії відповідних законодавчих актів щодо скасування кріпосного права. Серед праць сучасних дослідників, автори яких торкаються питань, пов'язаних із умовами життєдіяльності індивідуальних селянських (фермерських) господарств Полтавщини другої половини XIX і початку XX ст., слід відмітити публікації В. Вергунова, Н. Коваленко та О. Сайка [11], а також О. Краснікової про значення дрібного кредиту у забезпеченні сільськогосподарських товаровиробників обіговими коштами [34] та В. Каюн, яка встановила, що життєвий рівень полтавського селянства на рубежі XIX – XX ст. був надзвичайно низьким [31].

Правовий статус дрібних товаровиробників Полтавщини в умовах аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст. Відомо, що ефективність господарської діяльності у значній мірі залежить від того

чи іншого рівня загальногромадянських прав і обов'язків безпосереднього товаровиробника. Логічними у цьому зв'язку видаються кроки, до яких свого часу вдавалися урядові кола в найрозвинутіших країнах світу з метою забезпечення рівності перед законом усіх, без виключення, громадян. Не випадково у середині XIX ст. в урядових колах, за свідченням М. Рклицького, поступово утвердилась думка про те, що «при кріпосному праві розраховувати на поліпшення фінансів було неможливо тому, що це поліпшення є несумісним із кріпосним становищем народу» [61, с. 126]. Кріпосне право у 1861 р. уряд ліквідував, однак сільські «обиватели» були поставлені тогочасним законодавством в особливе становище, окреслене на рубежі XIX – XX ст. спеціальним розділом «Законів про стани» під недвозначною назвою «Про сільських обивателів», до складу яких ст. 671 вищезгаданих законів відносила «селян і поселян різних назв, у тому числі однодворців і малоросійських козаків» [23, с. 60]. Не викликає сумніву те, що в ході реформ 60-х років XIX ст. громадянські права селянства були суттєво розширені. Окрім скасування кріпацтва, «Загальним положенням про селян, які вийшли із кріпосної залежності» мешканцям села надавалось право (ст. 23), нарівні з іншими «вільними сільськими обивателями», вільно торгувати, «без одержання торгових свідоцтв і без сплати мита»; «відкривати і утримувати на законних підставах фабрики і різні промислові, торгові і ремісничі установи»; «записуватися у цехи»; «вступати в гільдії, торгові розряди і відповідні їм підряди» [16].

Однак, надані права, далеко не завжди відповідали можливостям їх реалізації. По-перше, усі селяни повинні були об'єднуватися у громади, які контролювали різні аспекти життєдіяльності домогосподарів, включаючи і таке надзвичайно важливе з економічного погляду право, як вихід із її складу. По-друге, ця процедура була обмежена цілою низкою умов, виконання яких було рівнозначне забороні зміни не лише місця свого господарювання, але й тимчасового проживання. Стаття 130 «Загального положення» наголошувала, що для виходу зі складу громади селянин повинен назавжди відмовитися від своєї частки громадської землі. Окрім того, перешкодою на шляху одержання від громади дозволу на зміну місця свого проживання, могла бути так звана «рекрутська повинність». У наступному переліку умов були: а) щоб на родині того, хто виходить зі складу громади не було жодних казенних, земських і громадських боргів, а податки повинні бути сплачені наперед – станом на 1 січня наступного року; б) щоб на селянинові не було приватних боргів; в) щоб той, хто звільняється, не був під судом і слідством; г) щоб батьки члена громади дали згоду на звільнення; д) щоб малолітні члени родини були забезпечені у своєму утриманні; е) щоб на селянинові, якщо він користується поміщицькою землею, не було боргів перед поміщиком. Останньою у цьому переліку була вимога надати прийомну ухвалу від тієї громади, куди хоче піти даний селянин [16].

У 1904 р. міністр фінансів Російської імперії С. Вітте пояснював причини численних перешкод на шляху вільного переміщення робочої сили так: «Усі ці умови (окрім вимоги, щоб селянин не перебував під судом і слідством) мали на меті не лише попередити ухилення від грошових зобов'язань приватними особами, але і, у зв'язку із круговою відповідальністю громади і двору, встановлювали залежність бажаючого звільнитися від сільської громади, сільської влади і домогосподаря» [24, с. 99]. Усе перераховане свідчило про те, що уряд поставив перед робочою силою величезні труднощі у пошуках найоптимальніших для неї умов праці. Це, звичайно, не могло не стримувати розвиток ринку праці, а, значить, і економічного прогресу країни в цілому.

Розуміючи повну абсурдність заборони після реформ 60-х років XIX ст. вільного переміщення по країні такого товару, як робоча сила, уряд час від часу робив кроки щодо послаблення адміністративних заходів стосовно селян, які з тих чи інших причин бажали змінити місце свого тимчасового чи постійного проживання. Певне значення у цьому об'єктивному процесі відігравала також колоніальна політика царизму на території південно-східних окраїн імперії, де існувало, щонайменше, дві проблеми. Суть однієї, економічної, полягала у необхідності заселення і господарського освоєння придатних для землеробства земель, адже для забезпечення продовольством значного військового контингенту, наприклад, у Приморській і Амурській областях, доводилося везти його із центрально-чорноземних губерній, що неминуче відбивалося на його вартості. По-друге, слід мати також на увазі великодержавну політику по русифікації окраїн. «Переселенський фонд, – писав у 1912 р. один з відомих опонентів тогочасного уряду, – утворюється шляхом кричущого порушення земельних прав туземців, а переселення у Росії здійснюється під прапором все того ж таки націоналістичного принципу «русифікації окраїн» [37, с. 330].

Практично відразу ж після Айгуньського (1858 р.) та Пекінського (1860 р.) договорів стосовно кордонів між Росією і Китаєм, уряд 26 березня 1861 року ухвалив «Правила для поселення росіян та іноземців в Амурській та Приморській областях», якими було обіцяно кожному переселенцю по 100 дес. землі на родину. Указом Сенату від 27 квітня 1861 р. бажаючі переселитися на Далекий Схід звільнялися назавжди від подушного податку і на 10 наборів від рекрутської повинності [30, с. 60].

Проте двадцятирічний досвід реалізації вищезгаданих законодавчих актів показав, що за власний рахунок прибути на Далекий Схід могли лише одиниці. У 1882 р. було вирішено, починаючи з наступного – 1883 р., переселяти сюди за рахунок казни щорічно до 250 родин українських селян морем, за маршрутом Одеса – Костянтинополь – Порт-Саїд – Коломбо – Сінгапур – Шанхай – Нагасакі – Владивосток [47]. Переселенці повністю звільнялися від викупних платежів. Окрім того, обіцялася позика, загальна сума якої складала 600 крб. з умовою повернення її протягом 33 років із урахуванням 6% річних від загальної суми [64].

Протягом перших двох пореформених десятиліть було видано немало законодавчих актів, які полегшували можливість робочій силі пересуватися з одного місця праці до іншого. Це можна було зробити, скориставшись відповідними нормами права, зафіксованими у «Положенні про заселення передгір'я Кавказького хребта кубанськими козаками та іншими категоріями населення» від 16 травня 1862 р. [56] у правилах Кабінету Міністрів «про поселення в Алтайському окрузі державних селян» [45], у «Положенні про заходи щодо поселення в Оренбургській губернії переселенців з інших губерній, які давно там мешкають» [58]. Схожий законодавчий акт 9 листопада 1876 р. було ухвалено і стосовно сибірських губерній: «Про переселенців Тобольської і Томської губерній, які оселилися там з давніх-давен» [48].

Згадані законодавчі акти свідчили, що основна маса селянства ігнорувала, прописаний у «Загальному Положенні про селян, які вийшли із кріпосної залежності», порядок переселення, не зумівши у встановленому порядку одержати дозвіл на вихід зі складу громади. Ця категорія населення одержала назву «самовольців». Уряд вживав різноманітні адміністративні заходи, щоб зупинити процес стихійного міграційного руху пореформеного селянства. Міністерство

внутрішніх справ вимагало від губернаторів якнайшвидше припинити самовільне переміщення по території імперії людей, які за місцем своєї приписки повинні були платити викупні платежі і різноманітні податки.

У 1871 р., виданням «Положення про покарання», уряд законодавчо оформив репресивну політику по відношенню до тих, хто самовільно залишав свою громаду. Законом передбачалося покарання таких осіб у вигляді арешту на термін від двох тижнів до трьох місяців [77, с. 286]. Законом від 13 липня 1889 р. «Про добровільне переселення сільських мешканців на казенні землі...» дозволялося змінювати місце проживання тим селянам, «економічне становище яких до цього змушує» [46, с. 64]. Для зміни місця проживання селянин повинен був подати відповідну заяву місцевому губернатору, який направляв її разом із відомостями про майнове і господарське становище заявника, із висновком місцевого губернського у селянських справах присутствія Міністру внутрішніх справ, який за наявності згоди Міністра землеробства і державних маєтностей ухвалював відповідне рішення. У випадку позитивної відповіді обох міністрів селянин одержував право покинути свою громаду навіть без її згоди.

Нові правила суттєво не полегшували вихід зі складу громади її членів, адже дозволи на переселення влада видавала лише у виключних випадках. Так, у 1890 р. по усій імперії було видано 17 640 дозволів на вихід із громади з метою переселення, тоді як реальне число мігрантів у цьому році склало 47 378 осіб (у т. ч. полтавських – 3222 особи); у 1891 р. було видано 17 621 дозвіл, а переселилося – 82 150 осіб (у т. ч. з Полтавщини – 3 924 осіб); у 1892 р. дозволи взагалі не видавалися, тоді як чисельність переселенців склала 84 200 осіб (10 128 – полтавці); у 1893 р. теж ніхто не одержав бажаного дозволу, тоді як кількість мігрантів складала 61 435 осіб (7 374 – полтавці); у 1894 р. було видано 134 дозволів, а кількість мігрантів становила 72 612 [70, с.428], з яких 21 372 залишили межі саме Полтавської губернії [54, с. 92].

За підрахунками статистиків Харківського губернського земства у період з 1890 по 1898 рр. було видано 125 законодавчих актів і адміністративних розпоряджень центральних органів влади, які більшою чи меншою мірою стосувалися заборони переселень [83, с. 32]. Цікаво, що навіть у роки столипінської аграрної реформи, коли на основі закону від 6 червня 1904 р. [14] і відповідними доповненнями 1906 р. [43] була проголошена повна свобода селянських міграцій, близько половини переселенців, не сподіваючись виклопотати у начальства бажані документи, вирушали у дорогу самовільно, що позбавляло їх права на пільгові кредити для домообзаведення і одержання на пільгових умовах омріяної ділянки казенної землі [82, с. 69]. Тогочасні критики самодержавства кваліфікували адміністративні заходи царського уряду по обмеженню свободи пересування як один із найяскравіших проявів пережитків кріпацтва. Селяни, неодноразово говорили вони, як і будь-які інші громадяни, мають право йти куди хочуть, переселятися куди завгодно, обирати будь-яке село чи місто, не питаючи ні в кого дозволу. «Селянин, – писав у 1902 р. один із таких критиків, – настільки ще закріпачений чиновниками, що не може вільно переселитися до міста, не може вільно піти на нові землі» [36, с. 163].

Причину такого ставлення до непривілейованих станів виклав у своїй книзі «Неврожай і народне лихо» тодішній міністр землеробства і державних маєтностей А. Єрмолов [29]. У цій книжці прямо говориться: не слід селянинові переселятися, коли на місці панам-поміщикам робочі руки потрібні. Міністр відкрито говорив, що уся проблема у дешевих робочих руках, адже чим гірше

живе народ, тим вигідніше для поміщиків, чим більше нужди у середовищі сільських станів, тим дешевше наймативуться, тим смиренніше селяни зноситимуть всілякі утиски.

Прямим пережитком кріпацтва було існування протягом чотирьох пореформених десятиліть і такого ганебного явища, як привселюдне покарання селян різками за різні провини, у тому числі за несплату податків. «Тепер у нас, – писав у 1903 р. В. Ленін, – один з найпослідовніших критиків самодержавства, – є неподатні і податні стани, є привілейовані і непривілейовані, є біла кістка і чорна кістка; для чорного люду навіть і різку ще залишено. У жодній країні нема такого приниження робітників і селян. У жодній країні нема різних законів для різних станів, крім Росії. Пора і російському народові зажадати, щоб кожний селянин мав усі ті права, які є у дворянина. Чи не ганьба це, що через сорок з лишком років після скасування кріпосного права все ще держиться різка, все ще є податний стан?» [36, с. 163].

Ще однією ознакою станової нерівності була кругова порука, введена у середовищі непривілейованих станів ще у XVIII ст. Її суть полягала у тому, що спочатку подушний, а пізніше і усі інші податки, селяни змушені були вносити за принципом кругової відповідальності платників один за одного. До 1861 р. кругова порука існувала лише у середовищі державних селян. Керуючись фіскальними мотивами, уряд у ході скасування кріпосного права застосував цей зручний для себе принцип збору податків, а, головне, селянського боргу державі, і стосовно колишніх поміщицьких селян. Роз'яснюючи цей крок влади, вищезгадана газета звертала увагу на зміст викупної операції. «На селян накладалися повинності, які за своїми розмірами набагато перевищували надані їм «вигоди». Через це у «визволителів», природно, виникало побоювання, – продовжувала вищезгадана газета, – що ті, кого «звільняють», захочуть відмовитися від «вигод» і не будуть відбувати повинності. Скасовуючи права поміщика на особистість селянина, держава зовсім не хотіла надати їм повної громадянської свободи, збираючись зробити їх своїми власними кріпаками, а у цьому випадку йому не можна було обійтися без кругової поруки» [52].

Після тривалих дискусій на різних рівнях закон про скасування кругової поруки було підписано 12 березня 1903 р. [44]. Так було покінчено з «татарським» (за висловом С. Вітте) способом стягнення податків. Цей закон стосувався всіх дрібних товаровиробників із числа непривілейованих станів, які займалися сільськогосподарською діяльністю. Це зауваження є суттєвим, адже у регіонах, де панувало не громадське, а подвірно-сімейне право володіння землею, кругова порука була ліквідована згідно до правового акту від 23 червня 1899 р. про порядок стягування окладних зборів, до числа яких тогочасне законодавство відносило державний поземельний податок, викупні платежі і земські збори [80, с. 380].

Загалом, дискусія навколо скасування кругової поруки стимулювала розробку у 1903 – 1905 рр. цілої програми аграрних перетворень у країні, яку з 1906 р. став реалізовувати прем'єр-міністр П. Столипін.

Звільнення селянства від кругової поруки у 1903 р. полегшило реалізацію наступного кроку на шляху розвитку підприємництва у країні – вільний вихід із громади усіх бажаючих відповідно до законів 9 листопада 1906 р., 14 червня 1910 р. та 29 травня 1911 р. Із погляду правового становища непривілейованих станів у столипінському законодавстві важливе місце посідав царський указ «Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів і осіб інших

колишніх податних станів» від 5 жовтня 1906 р. У статті №1 говорилось: «Надати усім російським підданим незалежно від їх походження, за виключенням інородців, однакові щодо державної служби права» [76]. Відповідно до нового законодавства сільські стани звільнялися від необхідності надання згоди громади при вступі до навчальних закладів і на державну службу. Ця стаття давала право на звільнення вищезгаданих станів від виконання «особистих натуральних повинностей» на весь час навчання у навчальних закладах. Віднині дозвіл громади вже не вимагався від «колишніх податних станів» при вступі на державну службу, одержанні орденів та інших відзнак при закінченні навчання у відповідних закладах освіти, при отриманні вчених ступенів і звань, а також «взагалі при набутті ними вищих прав стану, дозволивши цим особам залишатися у складі своїх громад, користуючись до часу їх добровільного звільнення чи переходу до іншого стану усіма пов'язаними із членством у громаді правами…» [76].

Не зменшуючи значення розширення політичних прав і свобод непривілейованих станів зазначимо, що на ефективність дрібнотоварного виробництва більш суттєво впливали економічні зміни у царському законодавстві періоду столипінських реформ. Мова йде не лише про указ від 09 листопада 1906 р., у якому мова йде про можливість виходу зі складу земельної громади та припинення з 1 січня 1907 р. стягнення викупних платежів. Важливе значення мали також законодавчі акти від 14 червня 1910 р. та від 29 травня 1911 р. Якщо перший з цих законів оголошував право розпоряджатися своїми земельними угіддями селянам і козакам тих громад, де не було «загальних переділів з часу наділення їх землею» [42, с. 746], то другий дозволяв виходити зі складу громади без дозволу на це її членів [57, с. 456]. При цьому законодавство надавало право отримати від держави безвідсотковий кредит на домообзаведення при умові утворення хутірського господарства. Мова йде про ті правові акти, які були опубліковані упродовж 1907-1912 років у якості різноманітних інструкцій, наказів і циркулярів земського відділення Міністерства внутрішніх справ та Головного управління землеустрою та землеробства. Так, у «Журналі Полтавського губернського присутствія» № 4 за 1909 р. було опубліковано низку правил щодо порядку видачі допомоги при землевпорядкуванні, тобто консолідації сільськогосподарських угідь непривілейованих станів, результатом якої і було, як правило, утворення хуторів і відрубів. Окрім максимально можливої позики у 150 крб. дрібний товаровиробник міг розраховувати навіть на безповоротну допомогу при умові, що: 1) землевпорядкування конкретних селян має зразкове, показове для місцевого населення значення, або 2) що дані селяни знаходяться в особливо несприятливих умовах і не мають коштів повернути отриману суму [68, с. 15].

Суттєво були розширені права сільських станів і законом від 3 червня 1912 р., назва якого відображає його зміст: «Про поширення успадкування за законом осіб жіночої статі і права заповіту родових маєтків» [50]. Згідно цього правового акту відтепер особи чоловічої та жіночої статі були зрівняні у правах щодо успадкування майна за законом. Нагадуємо, що згідно звичаєвого права, на яку найчастіше посилалися волосні суди у спорах між членами родини, жінка могла претендувати лише на 1/8 частину рухомого і ¼ частину нерухомого майна. У свою чергу, закон від 3 червня 1912 р. передбачав поділ майна, що успадковувалось, на три розряди. До першого належало рухоме майно, до другого – нерухоме і до третього – земельне майно поза містом. При успадкуванні рухомого майна закон передбачав рівність прав спадкоємців чоловічої і жіночої статі. Проте що успадкування земельних угідь, які знаходилися у сільській місцевості,

жінка як і раніше, могла претендувати лише на нерівну його частину – 1/7 [69, с. 142]. Таким чином, законом від 3 червня 1912 р. права спадкоємців жіночої статі були значно розширені, але повної рівності успадкування осіб обох статей цей правовий акт так і не встановив.

Підбиваючи загальні підсумки щодо правового становища дрібних товаровиробників Полтавщини у період ринкових реформ другої половини XIX – початку XX ст. відзначаємо наступне. Після скасування кріпосного права та інших реформ 60-х років XIX ст. непривілейовані стани, серед яких на Полтавщині абсолютну більшість складали селяни і козаки, були поставлені у надзвичайно складне становище з погляду їх громадянських прав. Проте поступово під тиском об'єктивних потреб економічного розвитку країни та активізації боротьби робітників і селян за свої права, царський уряд здійснював певні кроки на шляху зрівняння у своїх громадянських правах усіх мешканців тогочасної держави. Проте остаточного зрівняння у правах усіх громадян Російської імперії так і не відбулося. Всевладдя земських начальників і губернаторів на регіональному рівні нерідко призводило до брутального порушення громадянських прав, що особливо яскраво проявилось у 1905 – 1907 рр., коли непокірних селян нещадно били і навіть вбивали без суду і слідства. Про це, наприклад, стало відомо під час суду у 1906 р. над сорочинськими селянами, що викликало гнівний осуд прогресивної громадськості, яку у Полтаві уособлював, зокрема, відомий письменник-гуманіст В. Короленко.

Таким чином, громадянські права і свободи, проголошені 17 жовтня 1905 р. для усіх громадян імперії, включаючи і тих, хто належав до непривілейованих станів, носили скоріше формальний, а не реальний характер. Відсутність рівності у правах різних станів була яскраво продемонстрована під час виборів до всіх чотирьох Державних Дум, у ході яких кандидатам від селян потрібно було зібрати у кілька десятків голосів виборців більше, ніж привілейованим станам.

Загалом же цілком очевидним є те, що протягом всього історичного відрізку часу, який досліджується, мала місце дискримінація громадянських прав найчисленнішої маси мешканців полтавського села, як і ряду інших регіонів тогочасної держави, що звичайно, не могло не впливати на господарську спроможність непривілейованих станів, таким чином, штучно стримуючи економічний розвиток сільського господарства, як і всієї країни загалом.

Система оподаткування господарств непривілейованого стану Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Немає жодних сумнівів у тому, що для кожного суб'єкта господарювання велике значення має система оподаткування, адже саме від розміру платежів до місцевого чи центрального бюджетів у значній мірі залежить рентабельність виробництва, а значить і перспективи його подальшого розвитку. З цієї точки зору у найважчі економічні умови в ході аграрних реформ 60-х років XIX ст. були поставлені колишні поміщицькі селяни, які на Полтавщині після скасування кріпосного права складали третину всіх сільськогосподарських товаровиробників. Для цієї категорії населення розмір викупних платежів та натуральних повинностей визначається цілою низкою правових актів. Центральне місце серед них посідало «Положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності, їх садиб та про сприяння уряду щодо купівлі цими селянами у власність польових угідь». Це положення складалося із трьох розділів. Якщо у першому викладалися умови викупу селянами своїх садиб, то у другому – умови викупу за

сприянням уряду разом із садибою і польовими угіддями, а у третьому – мова йшла про права і обов'язки селян-власників.

Викуп садиби дозволявся як громаді в цілому, так і кожному домогосподарю особисто лише за умови відсутності боргів [16]. Розмір вартості садиби визначали шляхом капіталізації із 6 % встановленого за користування нею оброку або вартості десятини садибної землі. У випадку, коли викуп садиби здійснювався окремим домогосподарем за умови загального користування угіддями, то ціна її збільшувалася на 20 %. Уся сума вартості садиби повинна була негайно вноситися до каси Казначейства.

Викуп польового наділу, який здійснювався за допомогою уряду, міг відбуватися у двох випадках: або за добровільною згодою поміщика із селянами, або ж за вимогою поміщика. Викуп землі за вимогою поміщика передбачав купівлю її цілою громадою. При цьому поміщик міг розраховувати лише на одержання урядової викупної позики. У випадку наявності згоди селян поміщик мав право одержати від селян одноразовий додатковий платіж

Вартість викупу польового наділу разом із садибою визначалась оброком, який було встановлено тим же «Положенням» для кожної місцевості, капіталізованого із розрахунку 6 %. Для ілюстрації наведемо приклад, який характеризує тогочасну вартість землі у Полтавській губернії, де було визначено (виходячи із якості землі) дві місцевості: у першій за десятину польової землі оброк визначався у сумі 2 крб. 50 коп., а у другій – на 50 коп. менше. Візьмемо мінімальний розмір оброку. У такому разі складалася пропорція, яка дала результат: 33 крб. 33 коп.

У різних повітах було встановлено неодинакові норми вищого і нижчого душового наділу. Якщо взяти 2 дес. 1 800 квадратних сажень* вищого душового наділу для першої місцевості [38, с. 440], то за наявності в родині трьох осіб чоловічої статі селянин міг одержати щонайменше 7 дес. землі, за яку потрібно було заплатити (33 крб. 33 коп. х 7 = 233 крб. 31 коп.). Якщо навіть взяти мінімальний наділ в 1 дес. польової землі, то картина могла бути наступною: при вартості 1 дес. польової землі в 33 крб. 33 коп. і наявності трьох осіб чоловічої статі вийде 99 крб. 99 коп.

Одночасно з цим слід зазначити, що губернському у селянських справах присутствію надавалось право (за наявності прохання поміщика) підвищення розміру оброку за польову землю до 10% її оцінки. Аргументи на користь поміщика були такі: 1) якщо селяни були наділені особливо цінними заливними луками; 2) якщо населений пункт знаходився або не далі як за 50 верст від міста з населенням не менше 20 тис. осіб, або значної торгової пристані; 3) якщо в самому населеному пункті знаходилася значна торгова пристань; 4) якщо селянипри незначному земельному наділі забезпечували свої потреби за допомогою рибальства; 5) якщо поміщик доведе, що селянам надані такі вигоди і зручності, які можуть дати підстави для підвищення розміру оброку [15, с. 181]. Оцінюючи викупну операцію, задуману урядом на основі захисту економічних інтересів дворянства, один із відомих західноєвропейських економістів у 60-х роках XIX ст. писав: «Примусовий продаж в інтересах держави існував в усіх цивілізованих націй; але примусова купівля – російський винахід!» [5, с. 35].

Станом на 1870 р. у Полтавській губернії між селянами і поміщиками було укладено 1 452 викупні угоди, із яких 87,2% – за наявності згоди селян, 22,8% –

* 1 сажень = 217 см (прим. авт.)

за вимогою поміщика. Згідно до підрахунків П. Зайончковського у двох повітах Полтавщини (Миргородському і Гадяцькому) із 135 угод 56 (41,5%) було укладено без встановлення додаткового платежу і 78 (68,5%) – із додатковим платежем. При цьому основна маса угод (92,3%) передбачала грошовий платіж, тоді як лише 6 угод (7,7%) – відробітки [21].

Що ж до вартості землі, то за цінами 1854 – 1859 рр. у Полтавській губернії вартість 1 дес. польових угідь, як вже згадувалося раніше, складала 20 крб. 12 коп. У ході здійснення викупної операції мінімальна вартість землі склала вже 33 крб. 33 коп., тоді як максимальна – 41 крб. 66 коп. [22, с. 307]. Яким би не був додатковий платіж, але внести його відразу могли тільки одиниці. Згідно до підрахунків Н. Кореньгіна у шести повітах Полтавської губернії (Пирятинському, Зіньківському, Хорольському, Переяславському, Миргородському і Кременчуцькому) термін сплати інколи сягав 49 років. Найбільша сума додаткового платежу колишніх поміщицьких селян Полтавщини була розстрочена на 5 років (76,6 тис. крб.). Друге місце належало тим, хто виявив бажання обмежитися чотирма роками (75,2 тис. крб.). Третє місце належало тим, хто бажав розстрочки на 10 років (53,3 тис. крб.) [35, с. 271].

Згідно до даних Головної викупної установи протягом 1862 – 1876 рр. у Полтавській губернії до казни повинно було поступити викупних платежів на суму 9 839 547 крб. Фактично поступило 9 786 053 крб., (99,4%), що було одним із найвищих показників серед українських губерній [12, с. 340].

Фактично відразу ж після затвердження «Положення 19 лютого», тобто 05 березня 1861 р., було видано указ «Про складання плану стосовно застосування головних начал Положення про селян, поселених на поміщицьких землях, до селян державних», у якому доручалося Міністру державних маєтностей сформулювати свої пропозиції щодо застосування «Положень 19 лютого» до державних селян [51]. Такі пропозиції розроблялися загалом протягом п'яти років, результатом чого стало ухвалення закону «Про поземельний устрій державних селян у 36 губерніях», який стосувався, поряд з іншими громадянами, і мешканців Полтавської губернії. Формально, головною ідеєю цього закону було оформлення юридичних прав на ті землі, якими з давніх-давен володіли «малоросійські козаки», тоді як фактичною мотивацією була чисто фіскальна сторона: примусити і тих, хто перебував у віданні Міністерства державних маєтностей, викупити свої власні землі.

Початок робіт по видачі власницьких записів у Полтавській губернії відноситься до 1873 р. Під час визначення розмірів наділів державні селяни, подібно до поміщицьких, у ряді випадків відмовлялися від малопридатної для обробітку землі заради зменшення загального розміру оброку. Але у більшості випадків вимоги козаків не задовольнялися і їм доводилося платити гроші за землю, від якої було дуже мало користі. Так, 20 ревізьких душ селян с. Свечіївка Пирятинського повіту на основі власницького запису одержали в користування 65,5 дес. придатної і 4 дес. непридатної землі [9, с. 65].

Окрім викупних платежів, непривілейовані стани змушені були вносити до 1884 р. ще й подушний податок. Після 1861 р. питання ліквідації податкової станової нерівності і заміна станових податків загальногромадянськими обговорювався кілька разів у різноманітних комісіях і нарадах. Єдиним результатом цього обговорення стало скасування з 1 липня 1863 р. подушного податку з міщан [78, с. 71]. Кожна особа чоловічої статі рахувалася за 1 душу. «Ревізька душа» - це чоловіча особа, зафіксована під час ревізії, тобто перепису населення.

Якщо у громаді доросла особа вважалася заможною, вона фігурувала у податковій системі як 1,5 душі. Те число душ, яке виходило за таким розрахунком, називалося окладними душами. На одержану цифру ділилися усі повинності у громаді. Вона одержала специфічну назву – «мирська» (від слова «мир» – громада) душа.

Один із знавців тогочасної податкової системи у 1882 р. писав: «Окладна або мирська душа є не що інше, як одиниця прибутковості цілої громади; ця одиниця визначається на термін не менш тривалий, ніж ревізька, а тому може бути покладена в основу державної, земської і волосної розкладки. Із усіх одиниць оподаткування, які практикуються в даний час: державою – душа, земством – десятина і громадою – домогосподарство» особливою несправедливістю відзначався подушний податок» [73, с. 154]. Щоб компенсувати втрати державного бюджету уряд у 1862 р. підвищив душові оклади у середньому на 0,9 %, що повинно було дати казні додатково 1 млн. крб. Указом від 18 червня 1867 р. оклад подушного податку було підвищено додатково на 50 коп. з душі, що збільшило доходи казначейства ще на 10 622 тис. крб. Після цієї надбавки подушний податок складав у різних губерніях від 1 крб. 15 коп. до 2 крб. 61 коп. На Полтавщині його сума була визначена для козаків – 1 крб. 52 коп., селян – 1 крб., а євреїв – 2 крб. 20 коп. [74, с. 196]. Чиста прибутковість 1 дес. в той час становила 2 крб. 19 коп. [75, с. 466]. Якщо об'єднати подушний податок із державними земськими і громадськими зборами, то середня сума податку складе на Полтавщині: 2 крб. 70 коп. з державних і 2 крб. 45 коп. із поміщицьких селян [74, с. 12].

Після тривалих дискусій, які продовжувалися загалом понад два десятиліття, Загальні збори Державної ради на своєму засіданні 14 травня 1885 р. ухвалили рішення про припинення стягнення подушного податку з 1 січня 1886 р. з усіх селян «колишніх поміщицьких, удільних та інших, на яких розповсюджувалась дія Положення 19 лютого 1861 р. і 26 червня 1863 р., включаючи, звичайно, і «малоросійських козаків». Відповідна постанова Державної ради 26 травня 1885 р. була затверджена царем, набравши, таким чином, силу закону [49]. Разом з тим не слід забувати і того, що саме у 1887 р., коли М. Бунге очолював Комітет міністрів, було підвищено платежі за користування земельними угіддями тих селян, які перебували у віданні Міністерства державних маєтностей. Це викликало неоднозначну оцінку суспільства, частина якого вважала, що ця реформа зводить нанівець всю діяльність уряду у напрямку полегшення податкового тиску на селян. Захищаючи позицію М. Бунге, професор Київського комерційного інституту П. Кованько писав: «у 1887 р. було здійснено не викуп самого оброчного податку, а викуп землі. Метою реформи було не звільнення когось від податку, не ліквідація без розбору всіх платежів селян, а встановлення рівномірності оподаткування» [32, с. 116]. Іншими словами, відтепер рівень оподаткування всіх категорій селянства майже зрівнявся. Державний бюджет, таким чином, не постраждав. Що ж до дворянства, то вони, як і раніше, знаходилися з точки зору оподаткування у кращих умовах. Привілеї привілейованих станів порівняно із сільськими станами виявилися особливо разючими в системі оподаткування, коли в результаті податкових реформ поміщики, за підрахунками Н. Ананьїча, у другій половині XIX ст. платили із розрахунку на одну особу казенних зборів у 40 разів менше, ніж селяни [3, с. 206].

Уряд, одночасно зі скасуванням подушного податку для непривілейованих станів, підвищував інші платежі. Ще у 1884 р. майже удвічі (65,6%) було підвищено поземельний податок. Через чотири роки знову було підвищено позе-

мельний податок приблизно настільки ж (58,2%), що означало заміну принципу оподаткування «за душами» іншим – «за десятинами». Уряд прогнозував можливість такого оподаткування, яке могло забезпечити надходження коштів «в окремих випадках більших, ніж ті, які давав скасований подушний податок» [3, с. 204]. Збереження для категорії державних селян (під виглядом викупу) до 1907 р. подушного податку наближало їх в економічному відношенні до інших категорій селянства.

Податкові реформи 80-х років XIX ст. підштовхнули розвиток процесів, у результаті яких на рубежі XIX – XX ст. відбулося очевидне зрівняння у рівні оподаткування усіх непривілейованих станів, хоч ця категорія населення і на початку XX ст. прямих податків платила загалом по імперії у 18 разів більше, ніж дворяни [19, с. 134]. Не дивно, що за такими показниками, як кількість землі, худоби та інвентарю, а також сплаті казенних, земських і мирських зборів, особливої різниці між різними категоріями сільських станів на початку XX ст. вже не було.

Протягом 80-х років XIX ст., які в історичній літературі одержали назву «епохи контрреформ» [21, с. 434], уряд вжив низку адміністративних заходів для підвищення рівня так званих «непрямих» податків, які лише за п'ять років (1881-1886) зросли на 25,6 %. Один із тогочасних публіцистів у цьому зв'язку писав, що «непрямі податки – це податки на бідних. Селяни і робітники разом складають $^{9}/_{10}$ усього населення і платять $^{9}/_{10}$ чи $^{8}/_{10}$ усіх непрямих податків. А із усіх доходів селяни і робітники одержують, напевно, не більше $^{4}/_{10}$!» [36, с. 172].

Зауважимо, що у загальнодержавному масштабі прибутки казни від непрямих податків значно перевищували розмір надходжень від прямого оподаткування. У 1901 р., наприклад, доходи від непрямих податків більш як у п'ять разів перевищували суму прямого оподаткуванн [55, с. 93].

Якщо об'єднати всі податки і платежі, які центральна влада вимагала від непривілейованих станів, основними заняттям яких було землеробство, то загальна картина буде наступною. По-перше, це збори, які повинні були вносити до казначейства усі землевласники. По-друге, платежі із селян, за надану ним у користування землю на основі викупу. До цих платежів належали: 1) оброчний податок із колишніх державних селян; 2) лісовий податок, який повинні були сплачувати селяни, що одержали лісові наділи; 3) викупні платежі колишніх поміщицьких і удільних селян; 4) оброчні платежі державних селян, що не викупили своїх наділів. По-третє, це збори, які стягувалися із ревізьких (чоловічих) душ, а саме: а) подушний податок; б) громадський збір із колишніх державних селян; в) частина державного земського збору, яка розкладалася на кожну особу чоловічої статі; г) так звані «мирські» збори, основним призначенням яких було забезпечення функціонування сільського самоуправління, а також збори на утримання волосної адміністрації (старшини, писаря, волосного суду тощо).

Непрямими податками тогочасні фінансисти називали такі: а) виногорілчаний; б) тютюновий; в) цукровий; г) нафтовий; д) сірниковий; е) митний. Окрім кордону, мито збиралося також всередині країни. До такої категорії зборів належали: а) гербові, судові, канцелярські; б) збори із майна при переході його від одного власника до іншого; в) із паспортів; г) із пасажирів і вантажів, які перевозилися залізницею великою швидкістю; ґ) страхування від пожежі; д) інші (не названі у джерелі) збори [26, с. 186].

Проаналізувавши податкову систему у тогочасній державі, члени спеціальної комісії, яка за наказом царя на початку 70-х років XIX ст. вивчала становище селянства, дійшли висновку, що платежі, які держава вимагала від селян, накладені на них «без усякого співвідношення до інших платежів і перевантажень навіть без урахування платоспроможності взагалі» [18, с. 46].

Якщо проаналізувати рівень оподаткування у розрізі основних землеробських регіонів імперії, то виявиться, що існувала велика, часто невиправдана з економічного погляду різниця у сплаті, наприклад, державного поземельного податку, на що свого часу звернули увагу економісти Полтавського губернського земства. Згідно до наведених ними у щотижневику «Земский обзор» даними сума поземельного податку, який за твердженням центральних органів влади повинен був відповідати «цінності чи прибутковості земель кожного повіту», була у 1884 р. такою: Кубанська область – $1^1/_4$ коп. «із десятини звичайної землі і лісу»; Московська губернія – 5 коп.; Катеринославська і Херсонська губернії – по $6^1/_2$ коп. у кожній; Харківська – $9^1/_2$ коп.; Полтавська і Подільська – по 14 коп. [27, с. 4]. Отже, Полтавську губернію відносили до числа тих регіонів, де оподаткування землі було одним з найвищих. Вражає і загальна сума поземельного податку у Полтавській губернії – 208 100 крб. у 1897 р., тоді як у Київській – 116 467 крб.; Волинській – 126 935 крб.; Чернігівській – 194 503 крб. Одна лише Харківська губернія, де було зібрано 211 249 крб., у цьому плані могла зрівнятися із Полтавською. На фоні інших регіонів виділяється також Херсонщина із найбільшою сумою зібраного у 1897 р. поземельного податку – 240 052 крб. [66].

У 1909 р. різноманітні податки і платежі становили в регіоні 7 044 867 крб., з яких левову частку складали земські платежі – 4 464 688 крб., або 63,4 %; за ними йшли грошові платежі, які селяни вносили на громадські (мирські) потреби – 888 648 крб. (12,6 %). Дещо меншу суму становили казенні платежі – 623 899 крб. (8,8 %) і обов'язкові страхові – 510 468 крб. (7,2 %). Майже таку ж суму при переведенні натуральних повинностей на гроші вносили непривілейовані стани (ремонт доріг, будівництво мостів, гужова повинність тощо) – 420 092 крб. (6,0 %). Останнє місце посідали платежі дворян за землю – 137 072 крб. (1,9 %). За свідченням тих же земських економістів, оподаткування 1 дес. землі дворян у 1909 р. складало 1 крб. 36 коп., тоді як оподаткування гірших за якістю сільськогосподарських угідь сільських станів дорівнювало 1 крб. 86 коп., тобто на 36,8 % більше [60, с. 127]. Це було не що інше, як конкретний прояв дворянських привілеїв у системі оподаткування земельних угідь.

Щоб вирахувати рівень оподаткування на одне господарство ділимо 7 044 867 крб. усіх податків і натуральних повинностей у їх грошовому вираженні на кількість господарств Полтавської губернії за переписом 1910 р. (422 462). Одержимо 16 крб. 67 коп. Порівняно із відповідними середньостатистичними даними за 50 губерніями європейської частини імперії (10 крб. 43 коп.), оподаткування полтавських селян було на 60 % вищим. Відомий свого часу історик-аграрник С.М. Дубровський при визначенні рівня оподаткування враховував не лише прямі платежі, але й непрямі, куди ввійшли не тільки різноманітні акцизи, але й численні канцелярські і гербові збори, плата за оренду і т. п. Згідно до його розрахунків загальна сума різноманітних платежів на 1 селянське господарство складала у 1912 р. в середньому за 50 губерніями європейської частини країни 78 крб. 31 коп. [20, с. 328]. Його праця, де були наведені ці дані, була опублікована у 1975 р., але з того часу жоден із дослідників економічної історії селянського господарства на рубежі XIX – XX ст. ці розрахунки під сумнів

так і не поставив. Немає жодних сумнівів у тому, що рівень фінансового тиску на селянсько-козацькі господарства Полтавщини був не меншим, якщо і не більшим від середньостатистичних.

Таким ином, є усі підстави для висновку про надзвичайно високе, непосильне для основної маси селянсько-козацьких господарств оподаткування, яке у поєднанні з іншими платежами та натуральними повинностями, ставило дрібних товаровиробників у нерівні умови економічної діяльності порівняно із привілейованими станами в особі помісного дворянства. І якщо у таких надскладних умовах значна частина селянства зміцнювала свої позиції на ринку товарів і послуг, а поміщицьке господарство, за окремими виключеннями, їх втрачало, то це є зайвим підтвердженням надзвичайної живучості дрібнотоварного виробництва, із середовища якого, формувалося нове покоління підприємців-новаторів. Чи не найкращою ілюстрацією можливостей вихідців із непривілейованих станів, є історія родини Терещенків, яка розпочала свій бізнес в особі козака Артема Терещенка ще на початку XIX ст., маючи лише якихось десяток десятин землі. Напередодні Першої світової війни ця родина вже володіла землею, загальна площа якої сягала 140 тис. дес. землі [40, с. 389]. Схожа історія мала місце і з родиною Івана Харитоненка, сина селянина-чумака із Сумщини, який наприкінці XIX ст. став одним з найбагатших власників сільськогосподарських угідь і цукрових заводів в Україні. Перший із вищезгаданих підприємців одержав статус дворянина у 1872 р., а другий – у 1901 р. [33, с. 121]. Проте такі приклади були не правилом, а виключенням з нього. Основній же масі непривілейованих станів, життєвий рівень яких залишав бажати кращого, доводилося боротися «за хліб насущний».

Рівень життя дрібних товаровиробників аграрного сектору економіки Полтавщини був прямим наслідком всього комплексу тих соціально-економічних і політичних умов, у яких господарства непривілейованих станів Полтавщини функціонували у другій половині XIX – початку XX ст.

Характеризуючи життєвий рівень дрібних товаровиробників Полтавщини, доцільно, на нашу думку, знайти відповідь на питання: що ж саме (з погляду внутрішньогосподарських факторів) здійснювало найпомітніший вплив на добробут тогочасного домогосподаря? З цією метою за допомогою методу покрокової (поетапної) багатофакторної лінійної регресії на основі відповідних статистичних даних була побудована математична модель, яка описана автором у цьому дослідженні [63].

Згідно отриманих результатів, найважливішими факторами впливу на валовий дохід з однієї десятини землі селянсько-козацької родини Полтавщини кінця XIX – початку XX ст. були: а) урожайність поля; б) вартість землі в) поголів'я коней в сільській місцевості; г) збір основних зернових культур. Фактори а, б, г – позитивно впливають на валовий дохід з однієї десятини землі, тобто збільшення їх значень призводить до збільшення валового доходу з однієї десятини землі; фактор в – негативно впливає на валовий дохід з однієї десятини землі, тобто його збільшення призводить до зменшення валового доходу з однієї десятини землі.

Не маючи своєї власної ріллі, 62 809 господарств у складі 294 173 осіб обох статей потребували, за розрахунками земців, 5 295 114 пудів хліба – і, у кого посів не перевищував 3 дес. (129 320 господарств – 674 055 осіб), мали дефіцит у 5 128 626 пудів. Ті господарства, які сіяли від 3 до 6 дес. (106 910 господарств – 652 421 особа), в урожайному 1899 р. ледве змогли забезпечити свої потреби у

продовольчих культурах. Надлишок на одну особу у них складав усього 4,0 пудів зерна. Не великими був і здобуток господарств із посівом від 6 до 15 дес. – 20,1 пудів на особу. Тільки у багатоземельних господарств із розрахунку на одного члена родини продовольче зерно складало солідну цифру – 69,8 пудів. Якщо говорити про оренду як засіб забезпечення малоземельних господарств продовольством, то через перевищення попиту над пропозицією земельних угідь, оренда у більшості випадків не допомагала розв'язуванню існуючих проблем. У лютому 1906 р. губернський агроном Я. Імшенецький на сторінках однієї із місцевих ліберальних газет стверджував, що «малоземельні селяни нерідко змушені платити власнику не лише ренту, але й віддавати йому частину винагороди за свою працю: вони змушені робити це тому, що зовсім не можуть знайти роботи. Результатом такого становища є те, що за свою працю вони отримують менше наймитів...» [28].

Проаналізувавши одержані у 1899 р. результати щодо забезпечення мешканців полтавського села продовольством, місцеві економісти дійшли висновку, що більша половина господарств губернії із населенням майже у мільйон осіб «із року – у рік відчуває більшу чи меншу потребу у хлібі для харчування і посіву». Хоча частина безземельних і малоземельних господарств під час жнив і заробляла собі «хліб» за сніп, але його було недостатньо для харчування усієї родини до нового урожаю. Найгіршою, за словами земців, була ситуація у Зіньківському і Лохвицькому повітах, де 3/5 і більше господарств (59,9–62,7%) утримували свої родини за рахунок купівлі хліба. В інших повітах землеробство виконувало свою роль забезпечення населення хлібом лише наполовину. «Тільки в одному Костянтиноградському повіті змушені були купувати хліб менше 2/5 усіх господарств» [72, с. 260].

Варто зауважити, що свої розрахунки продовольчого забезпечення селянсько-козацьких господарств Полтавської губернії у 1899 р. земські економісти будували, виходячи із прожиткового мінімуму 18 пудів на одну середньостатистичну особу протягом року. Проте така базова цифра, на нашу думку, є заниженою, а тому і одержані земцями висновки дещо прикрашали реальний стан справ на селі. На початку XX ст., наприклад, комісія, створена згідно до царського указу від 16 листопада 1901 р. для вивчення добробуту селян центральночорноземних губерній, дійшла висновку, що мінімальна продовольча потреба тут не може бути меншою за 20 пудів на одну особу [39, с. 132]. Полтавське губернське земство у 1898 р. провело спеціальне обстеження 665 окремих родин у складі 4601 особи з урахуванням середньогубернського співвідношення бідняків, середняків і заможних селянських родин. Відповідні розрахунки мінімальної річної норми харчових продуктів для членів родини, а також потреб тварин і птиці, склали 21 пуд на кожну особу [72, с. 250]. Із цим твердженням у 1983 р. погодився сучасний харківський дослідник аграрної історії Лівобережної України А.М. Авраменко [2, с. 124]. Інший український дослідник ринку сільськогосподарської продукції в губерніях Лівобережжя другої половини XIX ст. Г.В. Згурський вважав мінімальною продовольчу норму «у 19 ¼ пуда на душу населення» [25, с. 12]. Але і це, як нам здається, мінімально можлива норма. Не випадково ж, окремі російські публіцисти початку XX ст. називали нормальною навіть цифру у 24,5 пудів на особу [1, с. 4].

Основою для наших сумнівів щодо справжньої мінімальної продовольчої норми селянства є те, що на рубежі XIX–XX ст. споживання харчових продуктів у США складало 67,9 пуда на одну особу; у Данії – 57 пудів; Болгарії та Франції –

по 33,6 пуда; Швеції – 31,3 пуда; Німеччині – 27,8 пуда; Голландії – 24,5 пуда. Ознайомившись із цими показниками, один із лідерів партії конституційних демократів Н. Аверін у 1907 р. писав, що за умови мінімального у Європі споживання у 24,5 пуди загальна кількість селян, які недоїдали, складе по Російській імперії величезну цифру у 75 млн. осіб. «Село, – писав він,– щорічно недоїдає близько 600 млн. пудів…» [1, с. 5].

«Найбідніші селяни, – писав у 1900 р. відомий дослідник їх бюджетів Ф. Щербина, – скорочують свої особисті і господарські потреби (у харчування, житлі, одязі) для задоволення господарства, для підтримки його існування» [79, с. 71]. З урахуванням того, що безземельні і малоземельні селяни складали на Полтавщині понад 2/3 усього сільського населення, то не буде перебільшенням назвати 2 млн. осіб як ту кількість, яка реально не мала навіть тих злиденних 18 пудів харчових продуктів, про які йшла мова. У цьому зв'язку виглядає занадто оптимістичною точка зору деяких авторів (П. Панченко, В. Славов, В. Шмарчук) щодо оцінки загального стану сільськогосподарського виробництва Російської імперії на рубежі XIX – початку XX ст., яке, на їх думку, давало можливість забезпечити «свої внутрішні потреби як продовольчим, так і фуражним зерном», експортуючи частину його на світові ринки [53, с. 113]. Так, експорт був значним – близько 700 млн. пудів щорічно. Проте він здійснювався у значній мірі за рахунок недоїдання основної маси дрібних товаровиробників, які через гостру потребу у грошах змушені були продавати не лише надлишок продукції рослинництва, як це робили середньозабезпечені та заможні селяни, але й ту частину, яка малоземельним господарям була потрібною для нормального харчування.

Життєвий рівень непривілейованих станів, невисокий у мирний час, різко знизився із початком у 1914 р. Першої світової війни. Згідно до оцінок тогочасних економістів, інфляція за три роки війни зросла на 300% [80, с. 120]. Ціни на усі товари, включаючи, звичайно, і продукти, знано зросли. Так, наприклад, у Миргороді, розташованому у центрі Полтавської губернії, на початку 1917 р. ціни на хліб щомісяця зростали – у середньому на 10% [7, с. 158]. На початку січня 1917 р. уповноваженим Міністерства землеробства по Полтавській губернії була скликана нарада з приводу заготівлі хліба для армії. Було ухвалено рішення здійснити «суцільну загальну реквізицію зерна по усім повітам губернії за нормами, виробленими попередньою аналогічною нарадою 7-8 січня 1917 р.». Згідно до цих норм для посіву повинні були залишити 10 пудів на кожну десятину; по 2 пуди на місяць будь-якого зерна на кожну особу віком від 2 років і більше. Вівса залишали по 10 пудів на коня до нового урожаю [41, с. 40]. Усе зерно в обсягах, які перевищували встановлені норми, місцева адміністрація намагалася вилучити за так званими «твердими цінами», які були значно нижчими за ринкові. На основі даних стосовно врожаю 1916 р. полтавська адміністрація за пропозицією Міністерства землеробства запропонувала розмір твердих закупівельних цін за кожним повітом. Якщо брати середньогубернські показники, то вони були такими: пшениця – 210 коп. за пуд; жито – 159 коп.; овес – 169 коп.; ячмінь – 156 коп.; гречка – 183.; просо – 180 коп. [59, с. 42]. «Тверді ціни» влада встановила також і на м'ясо. На 1917 р., наприклад, закупівельна ціна живої ваги відгодованої свині вагою від 4 до 6 пудів складала 17 крб.; негодованої, незалежно від ваги, ті ж самі 17 крб. за пуд. За вівцю влада давала на Полтавщині 8 крб. за пуд живої ваги із шкірою, непридатною для кожуха і 8 крб. 50 коп. за умови наявності шкіри тварини кращої якості [80, с. 498].

Запропоновані ціни на м'ясо були майже наполовину нижчими за середньоринкові, що, за повідомленнями із сіл, могло «викликати обурення серед народу» [80, с. 195]. І таке обурення настало тоді, коли влада стала застосовувати так звані реквізиції. На рубежі 1916–1917 рр. у селянсько-козацьких господарствах краю було заплановано вилучити 35 703 тис. пудів хліба (жито, пшениця, овес, ячмінь, просо і гречка), тоді як фактично вдалося відібрати лише 9 228 тис. пудів (25,8 % до плану) [80, с. 205].

Щоб не погіршувати свого економічного становища ще більше, трудящі маси вдавалися до найрізноманітніших способів, у тому числі і до таких крайніх, як вирізання худоби, що породило на світ нові репресивні закони влади, яка у 1916 р. заборонила «забій худоби на усіх бійнях». Крім того, Міністр землеробства А. М. Наумов вніс до Державної Думи законопроект, який передбачав «заборону продажу у міських поселеннях будь-якого м'яса і м'ясних продуктів з магазинів, лавок і на базарах протягом, у кращому разі, двох днів на тиждень» [80, с. 101].

Вжиті заходи повинні були, на думку центральної влади, якщо не поліпшити, то, у крайньому разі, стабілізувати продовольчу проблему в імперії. Проте адміністративні заходи по регулюванню цін дали негативні наслідки. Ситуація із продовольством продовжувала погіршуватися. У цьому зв'язку один із кореспондентів журналу «Хуторянин» В. Анісімов у 1917 р. писав, що саме хлібна монополія стала однією з причин продовольчих труднощів, які могли, на думку автора, у майбутньому спричинити «справжній голод». Основною причиною такого становища В. Анісімов вважав, поряд із звичайними транспортними проблемами в умовах воєнного часу та вилученням із сільського господарства значної кількості робочих рук і робочої худоби, «встановлення обов'язкової ціни на хліб і примусове вилучення його у виробників і торгівців» [4, с. 581].

Про економічне становище дрібних сільськогосподарських товаровиробників на Полтавщині в умовах війни свідчать також і результати Всеросійського перепису 1917 р. Мова йде про вилучення для потреб армії молодих здорових чоловіків – основної робочої сили будь-якого господарства. Згідно до одержаних у ході перепису статистичних даних, у Полтавській губернії до армії було мобілізовано 12,0 % усього населення, що складало 49,4 % усіх працездатних чоловіків [80, с. 72]. Сільське господарство краю станом на 1 липня 1916 р. втратило 55 918 коней, відібраних у населення для потреб армії. У листопаді 1916 р. планувалося забрати ще 8 238 голів цих цінних у землеробському господарстві тварин [80, с. 110].

Як в опублікованих, так і в архівних джерелах зберігається немало свідчень економічного становища найбільш знедолених категорій мешканців полтавського села на рубежі XIX–XX ст. Про становище непривілейованих станів писали як тогочасні громадські діячі, письменники, поети та журналісти, так і самі селяни, голос яких звучав особливо гучно під час відомих аграрних рухів 1902 р., 1905–1907 рр. та 1917 р. Так, повідомляючи про умови праці наймитів у Пісчано-Баляснеиській економії князя Кочубея, «Земский обзор» у 1884 р. писав, що при укладенні угоди про роботу, «вони зобов'язалися виконувати накази хазяїна як вдень, так і вночі, без його відома нікуди не відлучатися і взагалі бути покірними і незаперечно виконувати усі покладені на них роботи» [27].

На сторожі прав наймача стояв закон, писаний представниками тих же привілейованих станів. Так, ст. 16 закону, відомого під назвою «Тимчасові правила для найма сільських робітників і службовців», нагадувала, що господар міг

у будь-який час покарати наймита штрафом, розмір якого мав складати суму, у півтора рази більшу за денний заробіток, не лише за самовільне залишення роботи, але й за «лінощі і незадовільне відношення до своїх обов'язків» [13, с. 342].У цих умовах, звичайно, важко було розраховувати на швидкий економічний прогрес аграрного сектору. «Народ розорений до такого рівня, – писали автори «Свода данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии за 15 лет», – що не може бути корисним рушієм землеробства ні у себе вдома, ні у якості робочої сили у господарствах тих, хто наймає» [67, с. 21].

На початку 1906 р. за дорученням директора Департаменту державних земельних маєтностей А. Ріттиха професор Н. Коломийцев вивчав життєвий рівень сільського населення тих регіонів, де аграрні рухи були особливо активними як у 1902, так і у 1905 роках. У своєму звіті за виконану роботу він писав таке: «Нас вразила низька врожайність, безприбутковість землі, незначні розміри чистого залишку хліба із розрахунку на душу населення, надвисока орендна плата...; нас вразила величезна заборгованість населення...; ми побачили усі ознаки кричущої бідності, економічної слабкості, вражаючої безграмотності, повної безприбутковості селянського землеробського промислу» [66].

На завершення аналізу питання, пов'язаного із життєвим рівнем основної маси селянсько-козацьких верств полтавського села доцільно звернути увагу на свідчення такого визнаного знавця тогочасного сільського побуту, як П. Грабовський у статті «Економічна безвикрутність благословенної селянства на рубежі XIX–XX ст.». Проаналізувавши «Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1894 год», коли навіть в урожайний рік 57,5 % кореспондентів повідомляли про нестачу продовольства протягом півроку, а 17% говорили про відсутність у них хліба протягом року, вищезгаданий український поет-демократ зробив висновок про необхідність невідкладних радикальних заходів для порятунку селянства від безземелля та загального «економічного...» занепаду [17, с. 210]. Такий низький рівень добробуту сільського населення свідчив, що фізична якість основної маси громадян царської Росії погіршувалась. Ця теза підтверджується, наприклад, фактором щорічного зростання кількості осіб, забракованих під час армійських наборів молодих людей та високою смертністю у порівнянні з основними європейськими країнами: 34,8 осіб на кожну 1 000 осіб. Як писав у 1906 р. публіцист М. Бернацький, «вище Росії у цьому відношенні стоять лише острови Фіджі» [8, с. 181].

Загалом є усі підстави стверджувати, що система оподаткування дрібних товаровиробників Полтавщини була досить різноманітною і, що найголовніше, з економічної точки зору досить обтяжливою. У 1861 р. колишніх поміщицьких селян відпустили на свободу, проте примусили аж до початку XX ст. вносити до державної казни викупні платежі. Хоч відповідні до закону 1866 р. селяни, включаючи і «малоросійських козаків», які знаходилися у підпорядкуванні Міністерства державних маєтностей, в ході оформлення «володільних записів» теж змушені були вносити певну плату за свою землю, однак його загальний розмір виявився дещо меншим від платежів поміщицьких селян. Проте наприкінці XIX ст. в результаті проведених фінансових реформ, рівень оподаткування всіх категорій землеробського населення з числа непривілейованих станів практично зрівнявся. Надмірними податками були обтяжені саме безземельні селяни, хоча й для середньозабезпеченої категорії населення існуючі податки були важким тягарем, що врешті-решт, виявилось додатковим фактором впливу на сімейний бюджет і, як наслідок, визначало їх низький життєвий рівень.

У ході дослідження, на прикладі Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст., відзначено низку негативних факторів, що впливали на розвиток дрібнотоварних селянських господарств. До них належать: державна політика щодо збереження після 1861 р. такої адміністративної одиниці, як селянсько-козацька громада; вимога центральної влади щодо членів громади сплачувати податки за принципом кругової поруки; примушування колишніх поміщицьких селян купувати свої власні угіддя, якими вони традиційно користувалися ще до появи поміщицького землеволодіння.

Загалом є усі підстави стверджувати, що система оподаткування дрібних товаровиробників Полтавщини була досить різноманітною і, що найголовніше, з економічної точки зору досить обтяжливою. У 1861 р. колишніх поміщицьких селян відпустили на свободу, проте примусили аж до початку XX ст. вносити до державної казни викупні платежі. Хоч відповідні до закону 1866 р. селяни, включаючи і «малоросійських козаків», які знаходилися у підпорядкуванні Міністерства державних маєтностей, в ході оформлення «володільних записів» теж змушені були вносити певну плату за свою землю, однак його загальний розмір виявився дещо меншим від платежів поміщицьких селян. Проте наприкінці XIX ст. в результаті проведених фінансових реформ, рівень оподаткування всіх категорій землеробського населення з числа непривілейованих станів практично зрівнявся. Надмірними податками були обтяжені саме безземельні селяни, хоча й для середньозабезпеченої категорії населення існуючі податки були важким тягарем, що врешті-решт, виявилось додатковим фактором впливу на сімейний бюджет і, як наслідок, визначало їх низький життєвий рівень.

Література:

1. Аверин Н. Переселенческий вопрос и общественные организации. СПб.: Тип. «Россия», 1907. 37 с.

2. Авраменко А. М. Крестьянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв. *Вопросы истории СССР*. Вып. 28. Харьков: Издат. объединение «Вища школа», 1983. С. 121–127.

3. Ананьич Н. И. Отмена подушной подати в России. *Исторические записки*. Т. 94. М.: Наука, 1974. С. 183–212.

4. Анисимов В. О хлебной монополии. *Хуторянин*. 1917. № 29–30. С. 580–582.

5. Архив Маркса и Энгельса. Т. XII. М.: Госполтиздат, 1952. 183 с.

6. Базарные цены (по сообщениям корреспондентов статистического бюро П.Г.З.) за февраль 1917 года. *Хуторянин*. 1917. №8. С. 158.

7. Базарные цены (по сообщениям корреспондентов статистического бюро П.Г.З.) за март 1917 года. *Хуторянин*. 1917. №11. С. 210.

8. Бернацкий М. К аграрному вопросу. *Образование*. 1906. №1. 251 с.

9. Бойко В. Видача власницьких записів державним селянам Лівобережної України. *Сіверянський літопис*. 1999. №5. С. 64–73.

10. Василенко В. И. Вжитки селянські по Полтавщині. СПб.: Тип. училища глухонемых, 1906. 34 с.

11. Вергунов В. А., Коваленко Н. П., Сайко О. В. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва. К.: Нора-прінт, 1998. 144 с.

12. Вильсон И. Выкупные за земли платежи крестьян-собственников и бывших удельных крестьян 1871-1876 гг. (с картой Европейской России). *Запис-*

ки императорского русского географического общества. По отделению статистики. Т.V. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1878. С. 259-380.

13. Временные правила для найма сельских робочих и служащих. *Свод законов Российской империи*. Т. XII. Часть 2. Б.м.и г.п. С. 340–344.

14. Временные правила о добровольном переселении сельских обывателей и мещан-земледельцев. *Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. 1904*. Отдел первый. Первое полугодие. СПб.: Гос. типогр., 1904. С. 280–284.

15. Высочайше утвержденное местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской. *Крестьянская реформа 1861 года. Сборник законодательных актов*. М.: Госюриздат, 1954.

16. Высочайше утвержденное Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной оседлости и о содействии правительства к приобретению сими крестьянами в собственность полевых угодий. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. XXXVI. СПб.: Гос. типогр., 1863. № 36659.

17. Грабовський П. Економічна безвикрутність благословенної Полтавщини. *Твори в двох томах*. Том 2: Переклади і переспіви, статті, нариси, листи. К.: Вид-во художн. літ-ри «Дніпро», 1964. С. 205–210.

18. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. Доклад. Журналы комиссии. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1873. 53 с.

19. Дячков А. Н., Челноков В. А. Финансы. *Советская историческая энциклопедия*. Т. 15. М.: Советская энциклопедия, 1974. С. 119–151.

20. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. М.: Наука, 1975. 398 с.

21. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). М.: Мысль, 1970. 444 с.

22. Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. М.: Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1958. 459 с.

23. Законы о состояниях. Собрание законов Российской империи. Т. IX. СПб., 1902. С. 1–91.

24. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1904. 106 с.

25. Згурский Г. В. Рынок сельскохозяйственной продукции на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.02. Харьков, 1989. 17 с.

26. Земский обзор. Орган Полтавского земства. 1884. 1-е полугодие (№1–25). 702 с.

27. Земский обзор. Орган Полтавского губернского земства. 1884. 2 марта.

28. Ишменецкий Я. К вопросу о земле. Полтавское дело. *Ежедневная литературно-политическая, экономическая и общественная газета*. 1906. 24 февраля, №31.

29. Ермолов А. С. Наши неурожаи и продовольственный вопрос. Часть 2. СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1909. 177 с.

30. Кабузан В. М. Дальневосточный край в XVII – начале XX в. (1840 – 1917). Историко-демографический очерк. М.: Наука, 1985. 260 с.

31. Каюн В. Життєвий рівень непривілейованих станів Полтавщини і Чернігівщини у роки столипінської аграрної реформи. *Сіверянський літопис*. 2007. №1 (73). С. 86–91.

32. Кованько П. Л. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге как министра финансов (1881-1887 г.). К.: Тип. Импер. ун-та Св. Владимира, 1901. 448 с.

33. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861 – 1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. М.: Наука, 1979. 304 с.

34. Краснікова О. М. До питання про значення дрібного кредиту у забезпеченні сільських товаровиробників Полтавщини обіговими коштами (1861-1917 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. Вип.31-32. Київ, 2000. С. 112–115.

35. Куреньгин Н. А. Крестьянская реформа 1861 г. в Полтавской губернии (итоги по шести уездам). *Материалы по истории сельского хозяйства СССР*. Сборник VI. М.: Изд-во «Наука», 1965. С. 249–279.

36. Ленін В. І. До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи. *Повне зібр. тв*. Т. 7. К.: Політвидав України, 1970. С. 125-194.

37. Ленін В. І. Переселенське питання. *Повне зібр. тв*. Т. 21. К.: Політвидав України, 1971. С. 330.

38. Лихина Л. С. К вопросу о проведении реформы 1861 г. в Полтавской губернии. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г*. К.: Изд-во АН УССР, 1962. С. 437–444.

39. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России : Часть 1. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. 315 с.

40. Минарик Л. П. Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX – начала XX в. *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР*. Сборник V. М.: Наука, 1965. С. 357-395.

41. Совещание по заготовке хлеба для армии по Полтавской губернии. *Хуторянин*. 1917. №2. С. 39–40.

42. Об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землевладении. *Полное собрание законов Российской империи*. Сообр. 3-е. Т. XXX. СПб.: Гос. Типография, 1913. С. 746–753.

43. Об отмене и изменении узаконений по переселенческой части, несогласных с временными правилами о добровольном переселении 6 июня 1904 года. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. XXVI. СПб.: Тип. Канцелярии его император. Величества, 1909. С. 498-503.

44. Об отмене круговой поруки. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. XXIII. СПб.: Гос. типогр., 1903. №22627.

45. О водворении в Алтайском округе государственных крестьян. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. XII. СПб.: Гос. типогр., 1865. №42353.

46. О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли в Европейской России и губернии Тобольскую, Томскую, Иркутскую и Енисейскую и в области Тургайскую, Уральскую, Семиреченскую, Акмолинскую и Семипалатинскую, а также о порядке перечисления лиц, переселив-

шихся в прежнее время. *Собрание законов Российской империи*. Т. IX. СПб.: Гос. типогр., 1902. С. 64–67.

47.О некоторых изменениях в правилах и льготах переселенцев в Приамурском крае. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. II. СПб.: Гос. типогр., 1886. №633.

48. О переселенцах Тобольской и Томской губерний, водворившихся там с давних времен. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. 1. СПб.: Гос. типогр., 1876. №55527.

49.О прекращении взимания подушной подати со всех крестьян бывших помещичьих, удельных и других, на которых распространялось действие Положений 19 февраля 1861 г. и 26 июня 1863 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. V. СПб.: Гос. типогр., 1885. №2988.

50.О расширении прав наследования по закону лиц женского пола и права завещать родовые имения. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. XXXII. СПб.: Гос. типогр., 1915. №37184. С. 573 – 575.

51. О составлении предложений касательно применения главных начал Положения о крестьянских, водворенных на помещичьих землях, к крестьянам государственным. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. XXXVI. СПб.: Гос. типогр., 1863. №36713.

52.Отмена круговой поруки. Искра. Орган Российской социал-демократической рабочей партии. 1903. 15 апреля.

53.Панченко П. П., Славов В. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти I – IV рівня акредитації. К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996. 360 с.

54.Переселения из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года. Вып. 1. Сост. по поруч. Полтавск. губ. земск. управы. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1900. 401 с.

55.Покровский И. П. Государственный бюджет России за последние десять лет (1901-1910). СПб.: Тип. М-ва финансов, 1911. 118 с.

56.Положение о заселении предгорий Кавказского хребта кубанскими казаками и другими категориями населения. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. XXVII. СПб.: Гос. типогр., 1865. №38256.

57.Положение о землеустройстве. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Т. XXXI. СПб.: Гос. типография, 1911. С. 456–459.

58.Положение о мерах к водворению в Оренбургской губернии издавна проживающих там переселенцев из других губерний. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2-е. Т. XIV. СПб.: Гос. типогр., 1869. №46952.

59.Полтавские агрономические известия №4-й (13). 15 августа 1916 г. Полтава: Электрич. типо-литогр. И.Л. Фришберга, 1917. 71 с.

60. Полтавский земский календарь на 1910 год. Полтава: Электрич. типо-литогр. «Дохман», 1909. 156 с.

61. Рклицкий М. В. Земля и земельные отношения на Полтавщине. Статические заметки по земельному вопросу. Издание 2–е. Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1917.

62.Рклицкий М. В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки. Изд-е журнала «Хуторянин». Полтава, 1914. 110 с.

63.Розвиток дрібнотоварних селянських господарств Полтавщини в умовах формування ринкових відносин (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. Київ, 2015. 19 с.

64.Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербурга. Ф. 391. Оп.5. Спр. 293: Про переселення селян Полтавської губернії. 178 арк.

65.Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербурга. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 3: Про запровадження землевпорядкувальних комісій і відкриття їх діяльності. 170 арк.

66.Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. XIV. Константиноградский уезд. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1894. 278 с.

67.Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщению корреспондентов). За 15 лет (1886–1900 гг.) с 2 картами, 4 диаграммами и 34 картограммами. Полтава: Электрич. типо-литогр. Д.Н. Подземского 1904. 597 с.

68. Свод правил о выдаче ссуд и пособий на землеустройство, утвержденных комитетом по землеустроительным постановлением от 17 октября 1908 г. № 153. *Журнал Полтавского губернского присутствия* № 4. За апрель 1909 г. Полтава: Электрич. Типо-литорг. Д. Подземского, 1909. С. 11–16.

69.Селіхов Д. А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (друга половина XIX – початок XX ст.): Полтава. ТОВ НВП «Укрпромтогрсервіс», 2012. 190 с.

70.Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901 – 1922 гг. / под ред. Н.П. Огановского. М.: «Новая деревня», 1923.

71. Сталінська О. П. Аграрні відносини на Полтавщині напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції. *Питання політекономії*. Вип.3. Львів : Вид-во ЛДУ, 1957. С. 147–158.

72.Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год пятый. Полтава: Тип. И.А. Дохмана, 1901. 317 с.

73.Трирогов В. Община и подать. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1898. 211 с.

74.Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра податей и сборов. Т. II: Прямые налоги. Часть II. Составлено В. Турбиным.СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1879. 248 с.

75.Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов. Т. XXII. Часть III: Статистические сведения, касающиеся прямых сборов. Отдел 1. Сведения о существующих прямых сборах (Составил А. Штоф.). СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1873. 690 с.

76.Указ правительствующему Сенату об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных сословий. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. XXVI. СПб.: Тип. МВД, 1906. С. 891–893.

77. Уложение о наказаниях и исправительных. 2-е изд. СПб.: Тип. МВД, 1871. 367 с.

78.Челинцев А. М. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. Харьков: Изд-е Харьковского областного союза сельскохозяйственных кооперативов, 1919. 178 с.

79.Щербина Ф. А. Крестьянские бюджеты. Изд-е Вольного экономического общ-ва. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1900. 97 с.

80. Экономическое положение России накануне Великой октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. Часть 3. Сельское хозяйство и крестьянство / А.М. Анфимов (отв. ред.). Л.: Изд-во «Наука», Ленинградское отд-е, 1967. 539 с.

81. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона Т. XXIX. СПб., 1900. 468 с.

82.Якименко М. А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінських реформ (1906-1913 рр.): монографія. Полтава: РВВ ПДАА, 2009. 148 с.

83.Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. Киев: Тип. ген. Бруня, 1912. 198 с.

§ 2.2. Розвиток малого і середнього підприємництва: державна підтримка та системна взаємодія з територіальними громадами

У сучасній глобальній економіці мале і середнє підприємництво (далі – МСП) знаходиться в центрі пошуку інклюзивного зростання.Забезпечення доступу малих фірм до фінансування у відповідних формах і обсягах є передумовою їх розвитку та зростання. Це також стає критичним для їхнього виживання під час кризи, з якою зараз стикається світ у контексті пандемії COVID-19, яка має глибокий вплив на МСП. З огляду на це досліджувана тема є актуальною та своєчасною.

Зазначену проблему досліджували у своїх працях такі вчені: О. Булана, З. Варналій, Л. Гевлич, В. Дергачова, О. Деренько, М. Ільчук, А. Каменична, О. Квасниця, В. Кміть, В. Коваленко, О. Красовська, К. Лебьодкін, М. Мальований. Аналіз стану, наукової розробки даної проблематики у вітчизняній літературі доводить, що українськими вченими створено підґрунтя для її подальшого плідного вивчення. Великий внесок у дослідження МСП та його державної підтримки зробили О. Марченко, Ю. Ольвінська, Т. Піхняк, Г. Поліщук, Н. Поповенко, В. Русанюк. З іншого боку, існують наукові праці, присвячені пошуку оптимальних меж державної підтримки і регулювання економічних процесів в умовах ринкової трансформації економіки, аналізу різнопланових моделей, напрямів, методів, інструментів державного коригування ринкових відносин. За цими напрямами слід відзначити роботи таких вчених, як Д. Смоленніков, Л. Соколова, О. Хотенко, Л. Чуприна, С. Юзовицька та ін. Разом з тим, доцільним є поглиблення досліджень особливостей підтримки розвитку суб'єктів малого і середнього підприємництва органами публічної влади, в т.ч., з урахуванням карантинних обмежень, спричинених пандемією COVID-19.

У зв'язку з цим мета дослідженняполягає увисвітленні теоретичних і практичних аспектів державної підтримки розвитку малого і середнього підприємництва в Україні та обґрунтуванні пропозицій щодоналагодження системної взаємодії органів місцевого самоврядування з бізнесом.

Розвиток економіки будь-якої країни значною мірою залежить від ефективності функціонування малого і середнього підприємництва(МСП). МСП виступає одниміз найважливіших соціально-економічних інститутів у країнах з розвиненою економічною системою та формує «середній клас» як основу конкурентоспроможної економіки. На переконання фахівців-економістів, МСП слугує ос-

новою ринкової економіки та стимулює структурну перебудову економіки, зміцнення економічної бази територій і регіонів, збільшення обсягів виробництва і роздрібного товарообороту. МСП сприяють розвитку конкурентного середовища, забезпечують зайнятість населення, стимулюють розвиток інновацій та впровадження прогресивних досягнень науково-технічного прогресу [3].

МСП посідає вагоме місце в національній економіці України за такими показниками як кількість, зайнятість, обсяги виготовленої та реалізованої продукції / товарів / послуг. Про це свідчать наступні дані: 99,98% зареєстрованих юридичних та фізичних осіб-підприємців (ФОП), належать до суб'єктів МСП; уформаті МСП здійснюютьдіяльність близько 7 млн осіб, (82% від усіх зайнятих); сектор МСП продукує 65% обсягу реалізації товарів, робіт та послуг і 64% валової доданої вартості. В деяких галузях економіки (будівництво, адміністративне та допоміжне обслуговування, професійна, наукова та технічна діяльність)зайнятість становить понад 90% (Рис. 2.2.1) [9; 20].

Рис. 2.2.1. Роль МСП в економіці України [9; 43]

Враховуючи важливуроль МСП для розвитку економіки країни, цілком доречною є політика урядів країн по створенню сприятливих умов для його підтримки й розвитку. Відповідно до визначення в Законі України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» «...державна допомога суб'єктам господарювання (далі – державна допомога) – підтримка у будь-якій формі суб'єктів господарювання за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів, що спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції, створюючи переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності» [36].

О. Булана у своїй праці [2, с. 150] ототожнює терміни «державна підтримка» і«державнадопомога». Науковці Л. Соколова та О. Манакова [42, с. 14] трактують державну підтримку через систему таких її складових як фінансово-кредитна, податкова та не фінансова підтримка. Підтримуємо думку науковців, що «державна підтримка» є складовою частиною «державного регулювання» [32;40].

Загалом переважна більшість характеристик«державної підтримки МСП» передбачає створення сприятливих умов для розвитку бізнесу:

- ✓ «...розробка та реалізація системи державних програм науково-технічного, ресурсного, фінансового, консультативного, кадрового та іншого сприяння розвитку підприємництва» [21, с. 183];
- ✓ «...налагоджена система пільгового фінансування пріоритетних галузей і суб'єктів малого і середнього підприємництва; система заходів нарощування адаптивності та конкурентоспроможності суб'єктів малого і середнього підприємництва контролюючого, виконавського, законодавчого характеру» [40, с. 104];

- ✓ «...створення державою організаційно-правових і фінансово-економічних умов для розвитку підприємницькихструктур» [32, с. 4];
- ✓ «... будь-які державні заходи з фінансового сприяння в інтересах суб'єктів господарювання, що створюють для цих суб'єктів прямі чи приховані переваги і мають грошову оцінку...» [33, с. 128].

Таким чином, державна підтримка розвитку МСП являє собоюсистему заходів (економічних, правових, організаційних, політичних, законодавчих тощо), якіпокликані розвивати і стабілізувати сектор МСП.

Державна підтримка підприємців почала практикуватися в XV ст. і здійснюваласяшляхом застосування протекціоністських тарифів держав на імпортовані товари промислової групи, заохочення експорту (зокрема готової продукції). З розвитком економічних відносин така підтримка була розширена податковими стимулами для дрібних суб'єктів господарювання. Підтримка реалізувалася переважно у вигляді непрямих заходів і шляхом створення сприятливих умов для розвитку підприємництва. Після Великої депресії у 1932 р. в США почала застосовуватися цілеспрямована державна політика підтримки підприємництва як один із засобів подолання наслідків кризи [31].

В Україні основні засади політики державної підтримки МСП почали розроблятися після отримання статусу незалежної. І першим документом, в якомувизначені основи ведення підприємницької діяльності, стала Конституція України. Нині державна підтримка розвитку МСП регламентується Конституцією України та системою нормативно-правових документів, зокрема: Закони України «Про підприємництво»;«Про підприємства в Україні»; «Про відновлення платоспроможності боржника та визнання його банкрутом»; «Про державну підтримку малого підприємництва»;«Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва».Чинний базовий нормативний документ, що регламентує надання державної підтримки суб'єктам МСП – це Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого та середнього підприємництва» [39].Саме тут визначені правові й економічні засади державної політики України у галузі підтримки та розвитку МСП, визначені суб'єкти малого і середнього підприємництва. Відповідно до Закону «державна підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва та об'єктів інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва включає фінансову, інформаційну, консультаційну підтримку, у тому числі підтримку у сфері інновацій, науки і промислового виробництва, підтримку суб'єктів малого і середнього підприємництва, що провадять експортну діяльність, підтримку у сфері підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації управлінських кадрів та кадрів ведення бізнесу»[39].

Мета державної політики у сфері розвитку МСП відображена на Рис. 2.2.2.

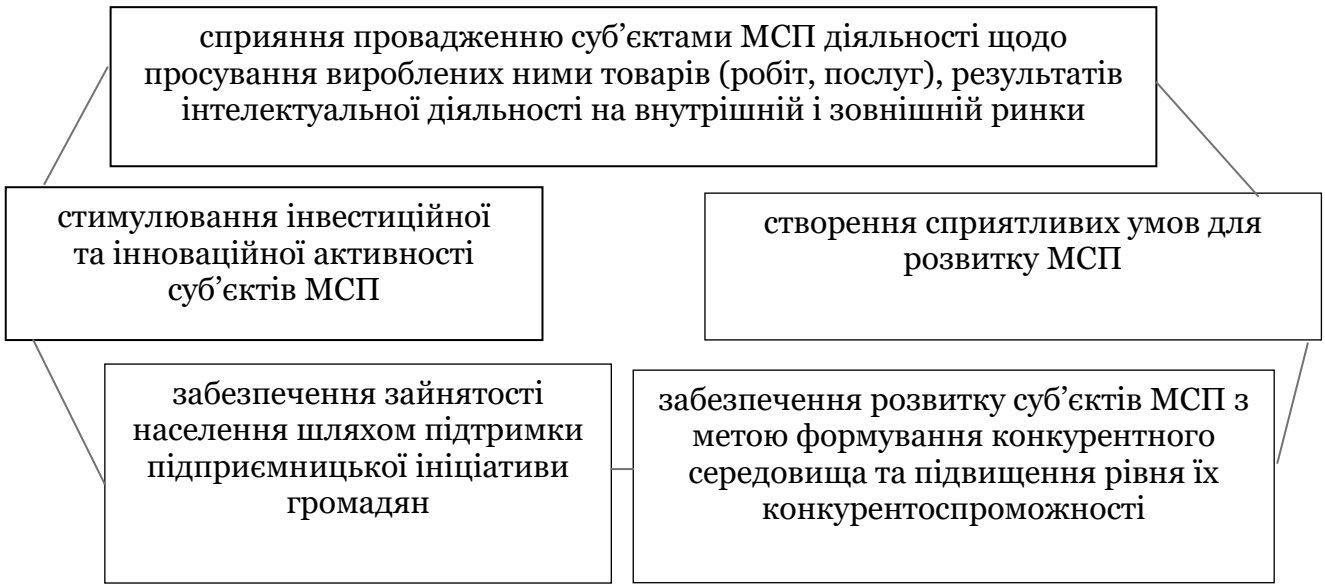

Рис. 2.2.2. Мета державної підтримки розвитку МСП в Україні [39]

Напрями державної політики у сфері розвитку МСП полягають у:

- ✓ удосконаленніі спрощенні порядку ведення обліку з метою оподаткування;
- ✓ запровадженні спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності;
- ✓ залученніпредставників МСП до реалізації комплексу науково-технічних і соціально-економічних програм, а також постачання продукції (робіт, послуг) для державних та регіональних потреб;
- ✓ фінансовій підтримціМСП через державні програми кредитування, гарантії для отримання кредитів, часткові компенсації відсоткових ставок за кредитами тощо;
- ✓ сприянні розвитку інфраструктурної підтримки МСП;
- ✓ гарантуванні прав МСП при здійсненні державного нагляду;
- ✓ спрощенні дозвільних процедур та процедур здійснення державного нагляду (контролю), отримання документів дозвільного характеру та скороченню строку проведення таких процедур;
- ✓ організації підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для МСП;
- ✓ впровадженні механізмів сприяння та стимулювання до використання у виробництві суб'єктами МСП новітніх технологій [39].

У результаті впровадження реформи децентралізації актуалізується підтримка МСП на локальному й регіональному рівнях. Важливо побудувати політику підтримки МСП на рівні окремих територіальних громад, зважаючи на той факт, щопідтримка МСП безпосередньо належить до сфери відповідальності місцевих органів влади [11].Суб'єкти МСП виступають базовою ланкою національної економіки країн, тому для їх розвитку і стабільного функціонування необхідна ефективна державна підтримка. В Україні державна підтримка МСП включає такі аспекти: державне регулювання сектору МСП шляхом створення державними органами правових, соціальних, економічних, організаційних умовдля розвитку бізнесу;наданняспектру стимулів та заохочень.

Виходячи з вищевикладеного доцільно розкрити сутність і особливості використання інструментів державної підтримки бізнесу. Державні інструменти підтримки суб'єктів підприємництва часто відіграють вирішальну роль у станов-

ленні і розвитку МСП. На переконання фахівців [6; 8; 13; 16; 45] інструменти державної підтримки МСП доцільно поділяти на такі: матеріально-технічні, регулятивні, науково-технічні, фінансові, інвестиційні, податкові, організаційні. Окремо виділяють: сприяння самофінансуванню бізнес-структур, регулювання зовнішньоекономічних відносин, захист вітчизняних суб'єктів господарювання, екологічні важелі регулювання підприємницької діяльності.

Основні види державної підтримки суб'єктів МСП наведені на Рис. 2.2.3.

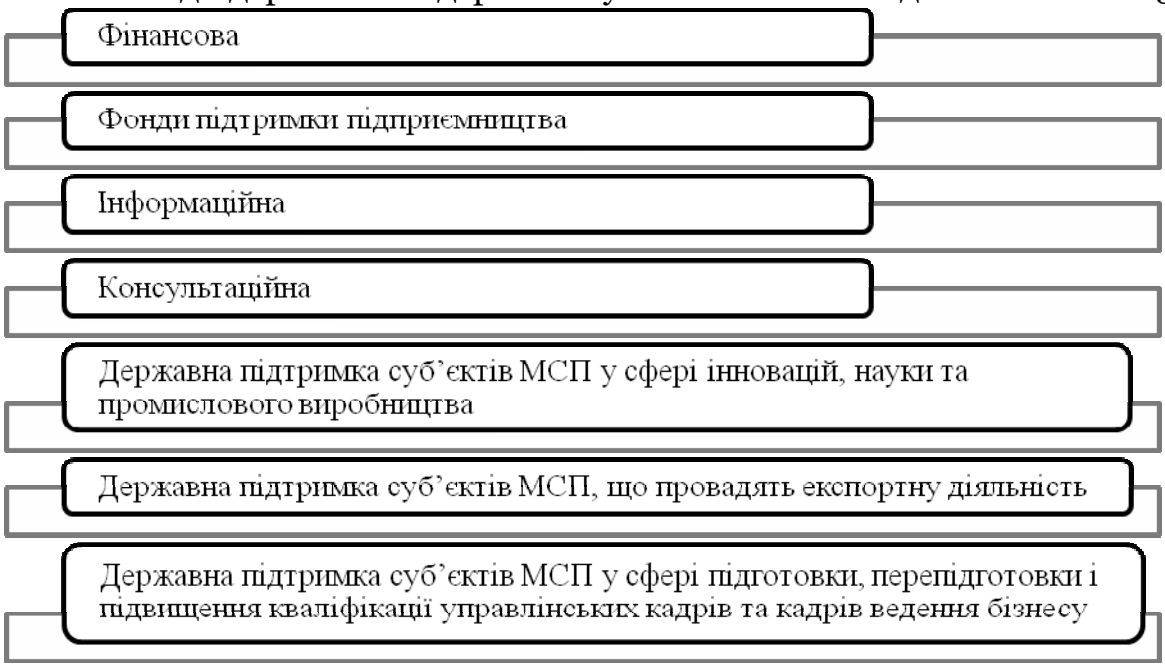

Рис. 2.2. 3. Основні види державної підтримки суб'єктів МСП [36]

Згідно Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» державна допомога «полягає у передачі ресурсів держави чи місцевих ресурсів окремим суб'єктам господарювання, а також у втратах доходів відповідних бюджетів» [36]. Така допомога може реалізовуватися у різноманітних формах, зокрема шляхом надання субсидій, грантів, дотацій тощо (Рис. 2.2.4).

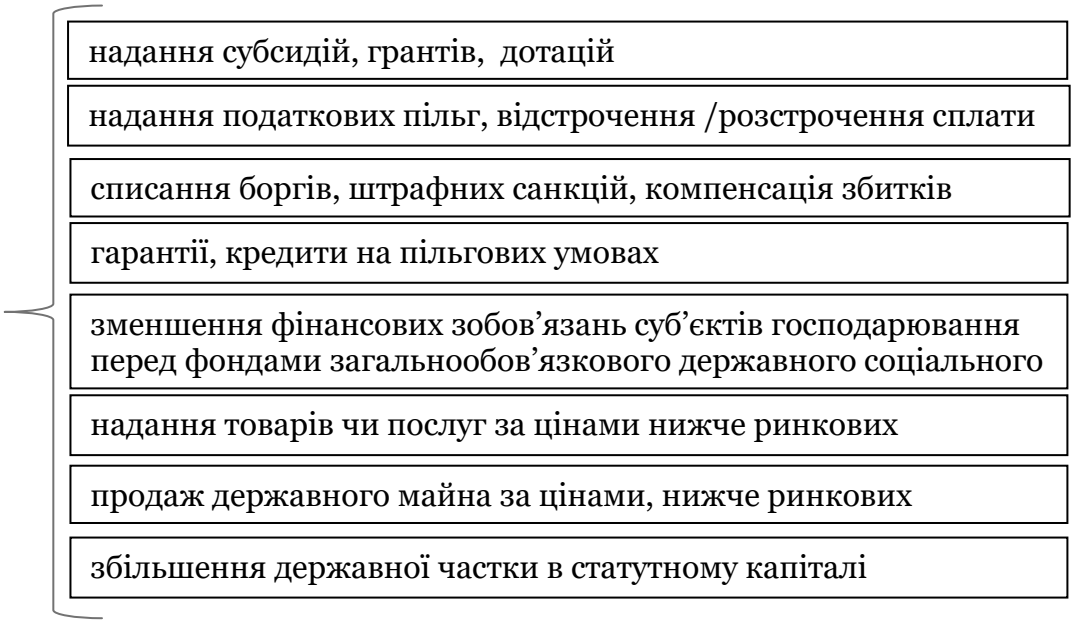

Рис. 2.2.4. Форми державної допомоги суб'єктам МСП [36]

На сьогодні заходи і механізми державної підтримки суб'єктів МСП здійснюється через систему відповідних програм.Розробка і впровадженняпрограм (на державному, регіональному та локальному рівнях) належить до компетенції уповноважених органів у відповідному секторі розвитку бізнесу. До цього процесудолучаються центральні й регіональні органи виконавчої влади, а також громадський сектор. Узагальнений перелік діючих програм держпідтримки МСП у розрізі міністерств, організацій, установсвідчить, що найбільша кількість програм підтримки бізнесу розроблена і впроваджується Міністерством аграрної політики та продовольства України. Державні банківські установи надають фінансову підтримку шляхом видачі кредитів та інших фінансових послуг (Табл. 2.2.1).

Табл. 2.2. 1

Програми державної підтримки суб'єктів бізнесу [29]

№ з/п	Уповноважений орган	Програми підтримки
1.	Міністерство аграрної політики та продовольства України	1. Бюджетна дотація для розвитку с/г товаровиробників та стимулювання виробництва с/г продукції. 2. Часткова компенсація вартості с/г техніки та обладнання. 3. Державна підтримка фермерських господарств. 4. Регіональні програми розвитку АПК.
2.	Державна служба зайнятості	1. Започаткування власного бізнесу за сприяння державної служби зайнятості.
3.	Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України	1. Податкові та митні пільги. 2. Отримання «зеленого тарифу».
4.	Антимонопольний комітет України	1. Державна допомога суб'єктам господарювання. 2. Портал державної допомоги.

Перелік програм підтримки підприємців доцільно доповнити закордонними програмами, що охарактеризовані нижче.

1) Програма для управлінських кадрів сфери підприємництва України (FitforpartnershipwithGermany). Програма дає змогувітчизняним підприємцям та менеджерам підвищувати свої професійні компетенції у сфері ведення бізнесу, а також набувати нових компетенцій для здійснення зовнішньоекономічної діяльності, встановлювати ділові контакти з німецькими та іншими іноземними партнерами, просувати українську продукцію та послуги на міжнародних ринках. Програма відкриває такі можливості для бізнесу: брати участь у кооперацій ній сесії в Німеччині протягом 1 місяця; встановити контакти з німецькими компаніями і знайтипартнерів; отримати інформацію про можливості збуту своєї продукції в Німеччині; ознайомитися з обладнанням, матеріалами та технологіями, що пропонують німецькі компаніїта придбати їх; долучитися до міжнародної бізнес-спільноти; отримати практичний досвід ведення переговорів з потенційними німецькими партнерами та ін. [29].

2) Програма «Fitfor Partnershipwith Germany» сприяє: виходу українських підприємств на міжнародні ринки; підвищенню конкурентоспроможності українських підприємств; вдосконаленню компетенцій українських менеджерів у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Важливим компонентом програми є можливість економічної кооперації за напрямами: виробництво продуктів харчування; кооперація в сфері енергоефективності; в секторі охорони здоров'я; в сфері переробки сміття (екологічна утилізація відходів) та Industry 4.0[29].

3) UnlimitUkraineby EBA –програма розвитку та підтримки малого українського бізнесу, яка відкриває такі можливості для бізнесу: підприємець отримує статус учасника проекту UnlimitUkraine, одержує актуальну та корисну інформацію для розвитку свого бізнесу; розвиває свої професійні навички за допомогою освітніх програм Центру з Професійного Розвитку Асоціації; розширює мережу своїх контактів; стає частиною спец проектів;отримує фахову консультаційну підтримку від партнерів проекту та ін. [29].

4) EU4Business – ініціатива Європейського Союзу, яка допомагає МСП у шести країнах Східного партнерства ефективніше реалізовувати свій потенціал і стимулювати економічне зростання [29].

5) Програма ЄС підтримки приватного сектору в Україні – EU SURE (EU SupporttoUkrainetoRe-launchtheEconomy). Відповідно до цієї програми в 15 регіонах України створено центри розвитку бізнесу, де надають консультаційну допомогу малим та середнім підприємствам[29].

6) Підтримка малого і середнього підприємництва на міжнародному рівні (міжнародні кредитні лінії). На сьогодні підприємці можуть отримати фінансову підтримку в українських банках в рамках проектів міжнародних кредитних ліній. Так, Німецько-український фонд (НУФ) надає кредити відібраним українським банкам-партнерам для подальшого кредитування МСП, що відповідають вимогам, які висуваються в рамках Програм та Проектів НУФ[29].

Підтримка МСП на регіональному рівні здійснюється шляхом створення Агенцій регіонального розвитку та прийняття ОМС відповідних програм фінансової підтримки підприємців, серед яких:

- ✓ часткове відшкодування суми кредиту без урахування відсотків за умови створення нових робочих місць (Полтавська область);
- ✓ фінансово-кредитна підтримка суб'єктів МСП та розвиток інфраструктури їх підтримки (Івано-Франківська область);
- ✓ відшкодування плати за користування позиками банків та інших фінансових установ, залученими суб'єктами МСП для реалізації інвестиційних проектів (Рівненська область);
- ✓ часткова компенсація відсоткових ставок за кредитами, залученими у державних банках для реалізації інвестиційних проектів (Сумська область).

Програми підтримкибізнесу є різновекторними [18, с. 44; 40, с. 130]:

- ✓ фінансово-кредитні преференції; кредитно-грошова політика; інвестиційні ресурси; антимонопольна й амортизаційна політика; система пільг для суб'єктів бізнесу – фінансово-бюджетна підтримка;
- ✓ сприяння участі суб'єктів бізнесу у забезпеченні поставок для потреб державних, регіональних чи локальних органів; підтримка банків та фондів, що фінансують МСП; побудова інфраструктурного забезпечення бізнесу; матеріальне, технічне забезпечення та інформаційний супровід – організаційна підтримка;
- ✓ удосконалення нормативно-правової бази, що регламентує підприємницьку діяльність; спрощена система реєстрації та ліцензування; спрощення системи бухгалтерського обліку – правова підтримка.

Отже, на сьогодні використовується широкий інструментарій державної підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва. Разом з тим, пандемія COVID-19 докорінно змінила весь світ і продовжує впливати на економіки країн. Через те, що обмеження, пов'язані з коронавірусом зупинили світову економіку,

тисячі людей залишилися без роботи. По всьому світі суб'єкти МСП постраждали від впливу пандемії. Не є винятком Україна, де МСП складає основу економіки, саме від його розвитку залежить фінансовий стан ¾ працюючих жителів країни. У зв'язку з цим надзвичайно важливо визначати і постійно дізнаватися про потреби представників бізнесу, щоб оперативно усувати або, принаймні, зменшувати негативні наслідки COVID-19 для сфери бізнесу.

В Україні нараховується 1,8 млн малих і середніх підприємств. З них: 16,5 тис. середніх, 339 тис. малих, 1,48 млн індивідуальних підприємців (ФОП) і лише 446 великих підприємств [43]. Лише 19,8% МСП здійснювали свою діяльність як юридичні особи, решта – як індивідуальні підприємці – у формі ФОП. Як свідчить практика МСП часто є ефективнішими за великі. Дослідження показало, що в Україні продуктивність праці на малих підприємствах в середньому на 10-20% вища за продуктивність праці на великих підприємствах. Також за кількістю найманих працівників МСП значно переважають великі й мікропідприємства. Якщо ж порівнювати кількість зайнятих і найманих працівників, то у великих підприємств це буде одна й та ж кількість людей, у середніх відхилення незначне, а от зайнятих у малому та мікробізнесі набагато більше, ніж найманих працівників [4]. Так, за останніми офіційними даними в середньому бізнесі зайнято 2784,5 тис. осіб, а найманих – 2782,4 тис., тобто різниця становить лише 2045 осіб. При цьому в малому бізнесі зайнято 4173,7 тис. осіб, з яких працюють за наймом 2603,2 тис., різницю у 1570,5 тис. осіб становлять працюючі власники бізнесу. Мікропідприємства створили 3033 тис. робочих місць, з яких наймані працівники становлять 1479,7 тис. осіб, різниця становить 1553,3 тис. осіб [4; 9].

Отже, власники й засновники малого та мікробізнесу не лише створюють робочі місця й наймають працівників, але й самостійно працюють на власних підприємствах. Необхідно враховувати, що ФОПи не є виключно самозайнятими особами – вони можуть наймати співробітників. Так 1,48 млн. ФОПів мають 1,09 млн. найманих працівників. У 2020 роцікорона вірусна криза поставила питання виживання МСП та збереження робочих місць на перше місце. Важливо, щоб МСПмав у розпорядженнідостатні фінансові ресурси для утримання своїх співробітників і нарощування обсягів оборотів. Обмежувальні заходи негативно вплинули на діяльність МСП і призвели до таких наслідків [4; 14; 20]:

- ✓ через цілковиту заборону ведення діяльності частина секторів бізнесу не мали можливості повноцінно функціонувати;
- ✓ падіння доходів населення спричинило зниження їх платоспроможності, а отже і до зменшення споживчого попиту на продукцію;
- ✓ значна частина суб'єктів МСП (в т.ч., зі сфери торгівлі, гостинності і туризму) не витримала карантинних обмежень та змушені були закритися;
- ✓ велика кількість підприємств сектору МСП не має достатніх обсягів фінансових ресурсів для подолання наслідків COVID-19;
- ✓ продовжують зростати тіньовий сектор зайнятості та приховане безробіття;
- ✓ відбулося руйнування ланцюгів доданої вартості що негативно вплинуло на економіку в цілому.

У зв'язку з карантинними обмеженнями тимчасово вимушені були призупинити діяльність близько 29% вітчизняних компаній, тоді як 6% повністю закрили свій бізнес [47; 49]. Третина власників бізнесу (переважно МСП) зафіксували падіння своїх доходів на 25-50%, третина – 50-75%, а ще третина (переваж-

но підприємства мікрорівня), – на 90-100% з початку карантину. Ці ж підприємці звільнили до 50% штату співробітників [36; 46]. При цьому понад 51% підприємств були спроможні протриматися лише протягом місяця, а кожен четвертий бізнес – мав потенціал, щоб витримати 2-3 місяці повноцінної роботи в умовах карантину і не збанкрутувати. 3% підприємців зазначили, що їх бізнес зможе працювати тривалий час лише за певних умов: введення орендних канікул, можливість віддаленого доступу для співробітників, перегляд бізнес моделей.

Тобто, найзначнішого негативного впливу відчули на собі ті види діяльності, карантинні заборони для яких були масштабнішими – це сфери роздрібної торгівлі, транспорту, послуг. Окрім цього COVID-19 змінив також і культуру ведення бізнесу. Каталізаторами трансформації бізнесу стали вимушені зміни, запроваджені в період карантину. Значна частина суб'єктів бізнесу перейшли в режим онлайн роботи, реагуючи на заборону масових зборів, закриття закладів (харчування, розваг тощо), мінімізацію контактів. Проте близько 35% суб'єктів МСП так і не змогли перепрофілюватися через особливості бізнес моделі. Вочевидь туристична галузь, сфери транспорту, кінотеатри, різноманітні організатори оффлайн-івентів не зуміли оперативно пере налаштуватися без втрат. У цей же час служби доставки, навпаки, отримали приріст замовлень і клієнтів та продовжили працювати більш-менш стабільно [4; 20]. Аби досягти хоча б докарантинного рівня розвитку, на переконання 20% підприємців необхідно принаймні 6 місяців; для 39% – близько 1 року; для 17% знадобиться 2 роки, а для 7% – більше 2 років. 10% підприємців не можуть спрогнозувати кількість часу, необхідного для відновлення, і лише 4% зовсім не втратили темпи свого розвитку за час карантину [4].

Нині всі види бізнесу – і МСП, і великий, знаходяться в складних обставинах – незважаючи на суттєве скорочення рівня доходів, підприємці повинні виконувати свої фінансові і боргові зобов'язання. Суб'єкти малого бізнесу не мають достатнього «запасу міцності», щоб певний (до того ж не визначений) час працювати собі у збиток. У зв'язку з цим малий бізнес гостро потребує посилених засобів державної підтримки. Проведене опитування свідчить наступне [47]:

- ✓ 42% представників малого та мікробізнесу не готові до повторного введення жорстких карантинних обмежень;
- ✓ 29% готові до погіршення ситуації в Україні;
- ✓ 29% точно не знають, як саме їх бізнес може відреагувати на введення жорсткого карантину повторно.

Упродовж березня – липня 2020 р. відбулося стрімке зростання кількості безробітних; зменшилася кількість працюючих українців за закордоном; знизилися доходи населення через падіння рівня заробітної плати, втрати робочих місцьі доходів ФОПів. При цьому рівень безробіття зріс внаслідок кількох причин: вивільнення робочої сили в середині країни через зниження економічної активності через введення карантинних обмежень; повернення з-за кордону українських заробітчан. Як свідчать економічні показники, найбільш кризовою для бізнесу виявилася друга половина квітня. На кінець квітня в Україні через введені обмеження призупинити діяльність змушені були 277 тис. підприємців. Більшість із них – 76%, або понад 211 тисяч ФОПів, так чи інакше пов'язані з діяльністю на ринках. Без робочих місць залишилося понад 14,7 тис. підприємців, що працювали в галузі планової медицини та стоматології, 13,6 тис. у галузі освіти, 10,4 тис. – у галузі розваг, 8,4 тис. – у галузі туризму, 8,4 тис. – спорту, 8,5 тис. – індивідуальних послуг та 1,8 тис. – транспорту [14].

Малий і середній бізнес створює тисячі робочих місць, слугує основою для регіонального розвитку, підвищення платоспроможності населення та формує міцний середній клас. Суб'єкти МСП зазвичай мобільніші з точки зору адаптації до економічного середовища. Проте вони не мають таких надійних фінансових «подушок безпеки», як великі компанії. Тому пережити вимушену зупинку в діяльності і зберегти при цьому робочі місця їм складніше в рази. У зв'язку з цим на сучасному етапі для економіки України вкрай важливо підтримати МСП «на плаву» та максимально захистити від негативних проявів пандемії COVID-19.

На підставі даних Державної служби статистики здійснено аналіз розвитку сектору МСП. Станом на 2020 р. питома вага малих підприємств у складі загальної кількості становила 99,06%, середніх – 0,91%, великих – 0,03% [9]. Тобто, до сектору малих та середніх належать більшість усіх підприємств країни (Табл. 2.2.2).

Табл. 2.2.2

Структурна динаміка підприємств сектору МСП [9]

Роки	суб'єкти великого підприємництва	питома вага	суб'єкти середнього підприємництва	питома вага	суб'єкти малого підприємництва	питома вага
2016	383	0,02	15113	0,81	1850034	99,17
2017	399	0,02	15254	0,85	1789406	99,137
2018	446	0,02	16476	0,80	1822671	99,087
2019	518	0,03	18129	0,93	1922978	99,04
2020	512	0,03	17946	0,91	1955119	99,06

Цілком імовірно, що у кінці 2021 року внаслідок карантинних обмежень число підприємств суттєво знизиться. Про результати діяльності сектору МСБ свідчать наступні дані.За станом на 01.01.2020 р. обсяги реалізованої продукції суб'єктами малого та середнього підприємництва становили відповідно2067799,2 та 3314956,1 млн. грн, що у відсотковому вираженні складало 19,87 та 39,88 % від загального обсягу реалізації; в цілому – майже 60 % (Рис. 2.2.5) [9].

Рис. 2.2.5. Структура і обсяги реалізованої продукції середніми підприємствами, % [9]

Найбільша частка від загального обсягу реалізованої продукції суб'єктами середнього бізнесу за сферами: охорона здоров'я та надання соціальної допомоги; промисловість; фінансова та страхова діяльність; транспорт, складське гос-

подарство, поштова та кур'єрська діяльність. Суб'єкти малого підприємництва найбільше реалізували продукціюу таких сферах: операції з нерухомим майном; професійна, наукова та технічна діяльність; освіта (Рис. 2.2.6).

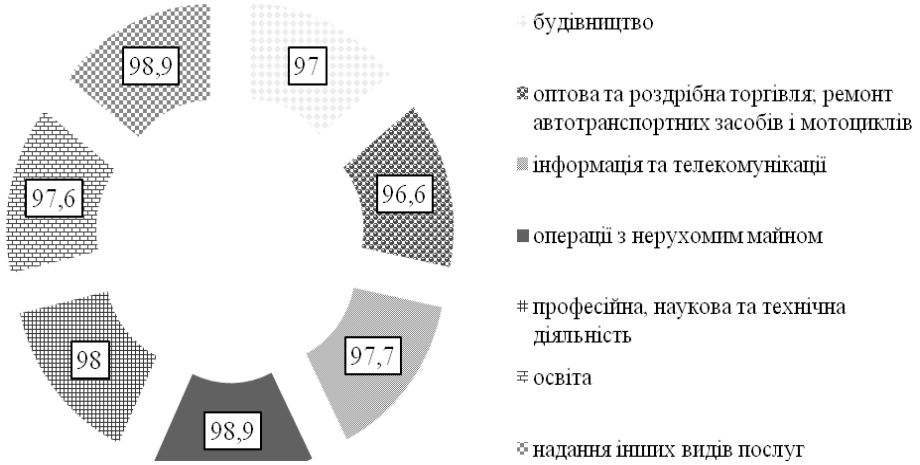

Рис. 2.2.6. Структура обсягів продукції, реалізованої малими підприємствами, % [9]

Такому динамічному розвиткові МСП України сприяють об'єкти інфраструктури підтримки підприємництва загальною кількістю понад 12 тис. одиниць, що діють в усіх регіонах України і надають всебічну підтримку суб'єктам підприємництва (інформаційну, консультаційну, організаційну, супровід експортної та імпортної діяльності, залучення грантових ресурсів та співпраця з органами влади тощо). Найбільша кількість об'єкти інфраструктури підтримки підприємництва працює в місті Київ і в Полтавській області. Це громадські об'єднання підприємців, інформаційно-консультативні центри, коворкінги, інвестиційні й інноваційні фонди та компанії тощо (Рис. 2.2.7). Результатами роботи зазначених інститутів підтримки МСП є конкретні показники, зокрема: кількість проведених навчальних семінарів, тренінгів; кількість профінансованих бізнес – проектів; кількість регіональних замовлень, розміщених серед МСП та інші.

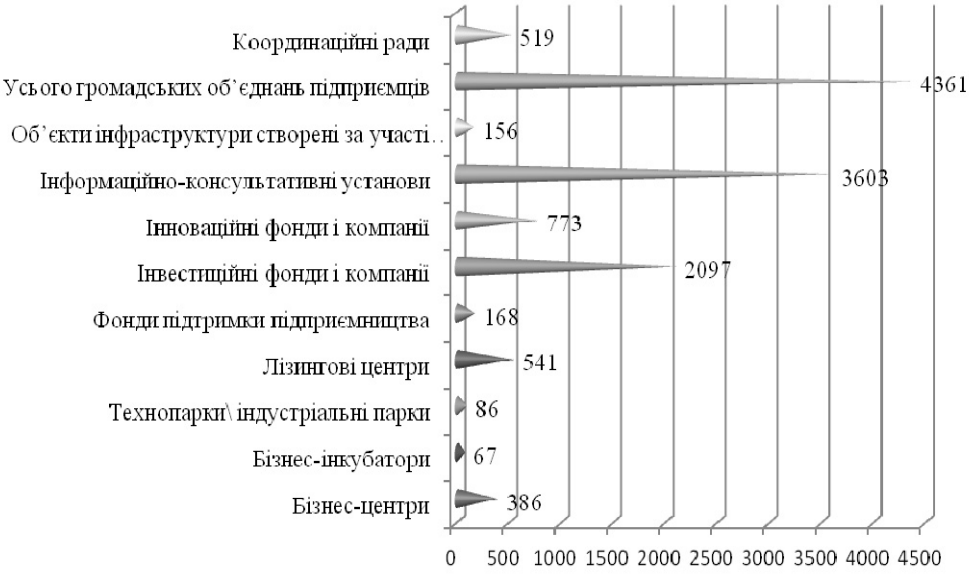

Рис. 2.2.7. Кількість об'єктів інфраструктури підтримки суб'єктів МСП, одиниць [12]

Аналіз державної підтримки МСП, у т.ч., в період пандемії COVID-19 дозволяє зробити наступні узагальнення. Уряд країни пристосував існуючі програми державної підтримки і запровадив кілька нових тимчасових схем підтримки та фінансування суб'єктів бізнесу на період карантинних обмежень.

1) Протягом березня – травня 2020 р. ФОПи були звільнені від сплати єдиного внеску (ЄСВ), а даний період буде зарахований до страхового стажу для виплати пенсій, ін. видів державної допомоги, соціального страхування.

2) Із 1 березня 2020 р. по останній календарний день місяця, в якому завершується дія карантину, не застосовуються штрафи за порушення податкового законодавства, несплату чи несвоєчасну сплату ЄСВ, неподання / несвоєчасне поданнязвітності про сплату ЄСВ.

3) Із 18 березня 2020 р. установлено мораторій на проведення документальних перевірок правильності нарахування, обчислення та сплати ЄСВ.

4) Запроваджена програма «Доступні кредити 5-7-9%», яка передбачає надання кредитів МСП. Кредити надаються на стимулювання інвестиційних проектів МСП, на втілення антикризових заходів, на діяльність, пов'язану з виробництвом лікарських засобів, медичних виробів чи медичного обладнання, для покриття постійних витрат, що не залежать від обсягів виробництва, на придбання нежитлової нерухомості, придбання об'єктів права інтелектуальної власності, поповнення обігових коштів. Станом на вересень 2020р. видано 3238 кредитів на суму 7,8 млрд грн. суб'єктам МСП, що діють в різних галузях: 57% –у сільському господарстві; по 15% – у промисловій переробці, торгівлі та виробництві. У регіональному розрізі за сумами укладених договорів кредитування лідирують Харківська (9%), Львівська (7%), Київська (7%) області.

5) Із квітня 2020р. внесені зміни у трудове законодавство та закон про зайнятість; унормовано дистанційну роботу та гнучкий графік робочого часу. Запроваджено низку законодавчих змін, які стосувалися умов реєстрації вслужбі зайнятості та отримання допомоги по безробіттю.

Таким чином, на рівні держави для підтримки розвитку МСП прийнято ряд заходів нормативно-правового та організаційного характеру, аби убезпечити суб'єктів підприємництва від ризику закриття через обмеження, пов'язані з карантином. Разом з тим, на переконання значної частини представників сфери бізнесу, комунікація «влада – бізнес» все ще залишається слабкою ланкою і слід вживати заходів щодо покращення взаємодії.

У сучасних розвинених державах взаємодія органів державної влади та бізнесу забезпечується шляхом використання інструментів комунікації та вибудовування механізмів зворотного зв'язку. Роль комунікаційних відносин у системі державного управління зростає, а сама комунікаційна складова змінюється та постійно ускладнюється. Ефективна комунікація з бізнесом – запорука економічного розвитку громад, а отже, і держави в цілому. Розвиток відбувається зазвичай через партнерство, де громада та бізнес є ключовими гравцями. Партнерство базується на комунікації, довірі та взаємній корисності. Існують певні критерії взаємної «дружності» між громадою та бізнесом (Табл. 2.2.3).

Табл. 2.2. 3

Критерії взаємної «дружності»
між громадою та бізнесом [розробка авторів]

Критерії «дружнього бізнесу до громади»	**Критерії «дружньої громади до бізнесу»**
1	2
– створює локальні робочі місця та розвиває людей; – платить податки в громаду; – спільна робота над проблемами громади; – готовність до діалогу та кооперації в локальних об'єднаннях; – етика поведінки; – готовність платити за локальні сервіси; – мотивує інших «іти в бізнес»; – не шкодить (екологія, ресурси, імідж).	– базова інфраструктура для бізнесу; – етична поведінка; – ефективні адміністративні послуги; – без корупції, невисока бюрократія, є «правила гри»; – прозорість та ефективність витрат податків; – доступ до інформації та ресурсів громади; – спільна робота над проблемами бізнесу; – комфорт для життя мешканців.

Бізнесу потрібна «дружня» громада. Громаді потрібен «дружній» бізнес. Необхідне розуміння локального бізнесу. Від того, чи знаєте Ви бізнес у громаді і чи комунікуєте з ним, залежить рішення підприємця щодо розширення його бізнесу у Вашій громаді. Ключ до успіху – системна комунікація та діалог з кожним підприємцем громади. Щоб комунікувати з бізнесом – його треба знати. Для цього застосовується такий інструмент як реєстр підприємців – який потрібно вести, оновлювати та постійно використовувати.

Комунікаційні відносини можуть виявлятися у різних формах [33]:

- ✓ особисте спілкування представників бізнесу та відповідальних чиновників, виявлення потреби влади у вирішенні актуальних питань (через запис на прийом, демонстрації проектів та ін.);
- ✓ організація представниками бізнесу та влади просвітницьких та презентаційних заходів, за допомогою виставок, конференцій, семінарів;
- ✓ пропозиція представниками бізнесу конкретних проектів з урахуванням регіональних особливостей та потреб місцевого населення.

Необхідно розуміти, які потреби маєбізнес. Потреби бізнесу – різні, відповідно і шляхи їх задоволення – різні. Важливо зрозуміти потребу підприємця та спробувати її задовольнити. Для ефективної комунікації з бізнесом спеціаліст має володіти ключовими ресурсами, а саме[6; 11]:

1) інформація: про інвестиційні об'єкти; пільгові програми фінансування; навчальні програми, стажування; спеціалісти; працівники; гранти; канали збуту; законодавчі зміни;

2) контакти: партнери; інвестори; клієнти; підрядники; експерти; профільні спеціалісти в адміністрації громади; бізнес-клуби; кластери; інші організації, що сприяють бізнесу;

3) готовність і спроможність сприяти.

Ключ до успіху в комунікації – формування довіри. Формування довіри вимагає часу та зусиль. Важливо розміщувати релевантну інформацію в інформаційному просторі, використовуючи відповідні інструменти та канали взаємодії із бізнесом (Табл. 2.2.4).

Табл. 2.2.4

Інструменти та канали взаємодії із бізнесом [3; 16]

№ з/п	Інструменти / канали	Мета взаємодії
1.	Телефонний дзвінок	1. Надати додаткову цінність (інформація, контакти). 2. Вияснити потреби/проблеми підприємця 3. Побудувати довіру і звичку комунікувати.
2.	Відвідини бізнесу	1. Налагодження відносин та довіри. 2. Краще зрозуміти бізнес, який є в громаді. 3. Надати додаткову цінність 4. Вияснити потреби / проблеми підприємця. 5. Говорити про позитивні зміни в громаді.
3.	Телефон підтримки підприємців	1. Створити в локальних підприємців громади відчуття підтримки у випадку потреби 2. Створити канал постійної комунікації громади з бізнесом.
4.	Участь у подіях для бізнесу (конференції, семінари, круглі столи, презентації проектів, бізнес-візити, будь-які події, де є підприємці)	1. Спілкуватись із підприємцями. 2. Спробувати краще зрозуміти підприємців. 3. Стати «своїм», будувати довіру. 4. Задавати питання, коментувати. 5. Якщо є можливість, то говорити вітальні слова, виступати з темою. 6. Доносити до підприємців позитивні зміни та проекти. 7. Говорити про проблеми громади та про потребу кооперуватись
5.	Співпраця із регіональними бізнес-об'єднаннями	1. Інформувати підприємців про можливості громади через бізнес-об'єднання. 2. Сприяти створенню та розвитку нових бізнес-об'єднань. 3. Сприяти локальному бізнесу вступати до бізнес-об'єднань. Тут їм допомагають розвиватись. 4. Кооперуватись із бізнес-об'єднаннями в реалізації проектів для сприяння бізнесу.

У сучасному світі інформаційних технологій для налагодження комунікацій необхідні ефективні інформаційні системи: CRM-система, сайт громади та онлайн-каталог підприємців, E-mail дайджести, СМС-сповіщення, Facebook-сторінка, Telegram, YouTube-канал громади.

Співпраця із регіональними бізнес-об'єднаннями також є взаємовигідною як для громади, так і для представників бізнесу (Рис. 2.2.8).

Метою такої співпраці є сприяння бізнес-асоціаціям та представникам МСБ знайти один одного; підвищення ефективності роботи регіональних бізнес-об'єднань; допомогти розширити спектр послуг, що надаються об'єднаннями МСБ і покращити їхню якість; сприятипопуляризації ідеї бізнес-об'єднань серед малого та середнього підприємництва. Від успішного функціонування бізнес-об'єднань залежить соціально-економічний розвиток громади. Своєю чергою, органи місцевої влади можуть сприяти активізації роботи бізнес-об'єднань.

Обмежені можливості правового регулювання всіх можливих форм комунікації бізнесу та влади мають компенсуватись механізмами соціального регулювання відносин. Органи державної влади та управління повинні перебрати на себе функції контролю виконання договірних відносин у рамках приватно-публічної взаємодії, що виражається в наступному: гнучкості та оперативності в умовах, що постійно змінюються та розвиваються;створенні спеціального органу, що сприяє швидкому прийняттю та виконанню рішення;врахування національних, територіальних та інших особливостей на місцях;гарантії, у т. ч. фінан-

сові, для бізнесу від порушень та відступів від домовленості з боку місцевих органів влади.

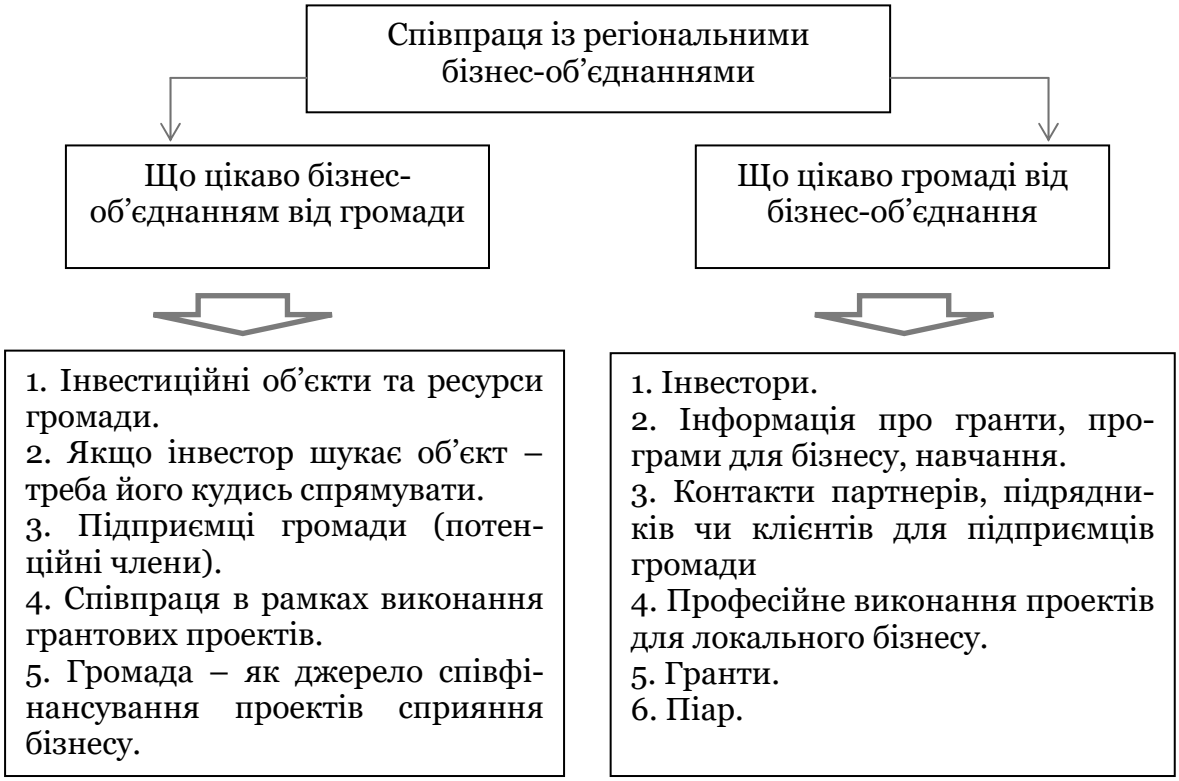

Рис. 2.2.8. Співпраця із регіональними бізнес-об'єднаннями [розробка авторів]

Для налагодження успішної приватно-публічної комунікації необхідні системність, сталість, уміння швидко долати комунікаційні бар'єри. Приватно-публічні значущі проекти мають нести соціальну значимість, і набувати розголосу в суспільстві та проходити суспільну експертизу. Бізнес, взаємодіючи з владою під час реалізації таких проектів, має враховувати стратегічну мету проекту (наприклад, вирішення масштабних соціальних, екологічних, освітніх, культурних, спортивних та ін. завдань). Позиція бізнесу має виходити з міркувань: «Чим ми можемо бути корисними?». Найкращим варіантом буде виявлення проблеми та пропозиція її вирішення шляхом фінансової, технічної, консультаційної, ресурсної та іншої участі. Керівники компаній, у свою чергу, мають позиціонувати себе як партнери, яким також близькі та зрозумілі проблеми влади.

Отже, в приватно-публічній моделі партнерства влади та бізнесу основним механізмом взаємодії між суб'єктами виступають спеціалізовані майданчики (бізнес-платформи), що дозволяють забезпечити ефективний діалог. Правильно вибудовані комунікаційні механізми взаємодії бізнесу та влади суттєво покращують інвестиційну привабливість як конкретного бізнесу, так і країни загалом. А для побудови таких механізмів доцільно оперувати певним інструментарієм держаної підтримки підприємництва.

Як зазначалося вище, державна підтримка підприємництва означає сукупність заходів, які вживаються органами державної влади з метою створення необхідних правових, економічних та організаційних умов, а також стимулів для юридичних та фізичних осіб, які здійснюють підприємницьку діяльність. Державна політика у сфері підтримкипідприємництва реалізується на різних рівнях – державного та муніципального управління. При цьому використовуються

відповідні інструменти. Інструмент підтримки бізнесу – це дія, проект чи рішення громади, що створює користь для підприємця, результатом чого є: ріст доходу, зниження витрат, рішення проблем, нові можливості чи збільшення ресурсів бізнесу, підвищення успішності бізнесу та лояльності підприємця, підвищення спроможності громади (робочі місця, поповнення бюджету тощо).

Результати проведеного дослідження дозволили систематизувати інструменти, що використовуються територіальними громадами для підтримки бізнесу.

1) Інструменти промоції бізнесу та сприяння збуту[18]:організація тематичних фестивалів, виставок та ярмарок, де б локальний бізнес міг демонструвати і продавати свої товари/послуги;історично-розважальний туризм; організація інтернет-магазину, який би виставляв на продаж продукти (особливо товари харчування) локальних виробників з можливістю їх замовлення;інформування локальних підприємців про закупівлі товарів та послуг, які громада здійснює (окремий розділ сайту, пости на фейсбук-сторінці, е-мейл розсилка тощо);інформаційна кампанія «Купуй у свого!»; рекомендації клієнтів; каталог локального бізнесу; відшкодування для локальних виробників частини витрат на участь в регіональних, національних та міжнародних виставках; сприяння організації та подальша інформаційна підтримка виробничого туризму на базі локальних підприємств (вирощування ягід та фруктів, розсадник рослин та квітів, риболовля, сон на вуликах, виробництво молокопродуктів, фермерські господарства тощо).

2) Інструменти посилення співпраці між підприємцями[31]:маркетингові та виробничі кооперативи; локальні бізнес-об’єднання; кластери та ланцюги доданої вартості;бізнес-форуми та конференції; стратегічні та фасилітаційні сесії; рекомендації експертів та підрядників; рекомендації партнерів для спільного бізнесу.

3) Інструменти навчання та консультування бізнесу[7]:організація консультацій для бізнесу з питань реєстрації юридичної особи, оподаткування, тендерних закупівель, основ підприємництва тощо;ваучери на консалтинг та інновації; інформування про онлайн та офлайн навчання; організація семінарів, майстеркласів, бізнес-ігор; бізнес-візити;організація або ж сприяння організації навчальних курсів з основ підприємництва, маркетингу, продажів, інтернет-просування, позиціонування та інших тем для локального бізнесу;бізнес-інкубатори та акселератори; центри підтримки підприємництва; банк бізнес-ідей; академічне та шкільне підприємництво.

4) Інструменти покращення бізнес-інфраструктури[7; 12]: облаштування інфраструктури для бізнес – об’єктів; сприяння в підключенні комунікацій; забезпечення доступності Інтернету; коворкінги та бізнес-хаби;офісні бізнес-центри; поштові та логістичні відділення; банки та банкомати.

5) Інструменти сприяння доступу до фінансових ресурсів та основних фондів[1; 5; 17]: гранти на створення та розширення бізнесу; відшкодування частини відсотків за кредитами; зниження ставок податків чи зборів; пільгова оренда комунальних об’єктів; ваучери на енергозбереження; інвестиційні паспорти та пропозиції; рекомендації партнерів із вільними основними фондами; державно-приватне партнерство; організація презентацій ідей перед потенційними інвесторами; допомога локальним підприємцям у підготовці пакета документів для залучення грантів від міжнародних організацій.

6) Інструменти покращення регуляторного середовища та надання адміністративних послуг[6; 7]:аудит і оптимізація регуляторних актів;громадські (ко-

ординаційні) ради; робочі групи для вирішення окремих задач; перелік регуляторних актів на сайті громади; ефективна робота ЦНАП та інших служб; регулярні відкриті зустрічі із бізнесом; супровід інвестора.

7) Інструменти розвитку людського капіталу та покращення умов для життя[16]:креативні та молодіжні простори; молодіжні лідерські проекти;профорієнтація в школах і візити на підприємства; курси перекваліфікації; центри зайнятості; співпраця з рекрутинговими агенціями; громадський бюджет; піар-кампанія «Живи, працюй, твори – тут, вдома!».

8) Інструменти покращення іміджу громади та бізнесу[18]:розробка і просування бренду громади; якісний сайт і соцмережі громади; проморолик; презентація громади на національних та регіональних подіях; медіація конфліктів; соціальна реклама для просування ідеї підприємництва; звіти про витрати та досягнення громади; подяки, нагороди.

Увесь спектр наведених інструментів підтримки бізнесу може використовуватися на всіх рівнях – державному, регіональному та локальному. При цьому визначальну роль відіграє співпраця бізнесу саме з локальними громадами – де безпосередньо розташовані бізнес-об'єкти, земельні і людські ресурси.

Варто також враховувати той факт, що підприємства малого і середнього бізнесу особливо вразливі до негативних наслідків, спричинених пандемією COVID-19. У зв'язку з цим вони потребують вжиття комплексу заходів, що дозволять суб'єктам бізнесу вистояти в складних економічних умовах. Запровадження обмежувальних заходів через пандемію COVID-19 призвело до суттєвих негативних наслідків для бізнесу внаслідок часткового або повного припинення функціонування частини підприємств, їх підрозділів, ускладнення логістичних питань, зниження попиту на товари та руйнування усталених ланцюгів поставок. У зв'язку з цим для стимулювання економіки та подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, Урядом прийнятовідповідну Державну програму на 2020 – 2022 роки, в якій, серед іншого, передбачено заходи для підтримки малого і середнього бізнесу [36].

Це такі заходи підтримки:

- ✓ розв'язання проблеми з ліквідністю МСБшляхом впровадження заходів, спрямованих на збереження робочих місць, спрощення доступу до фінансових ресурсів та зменшення витрат підприємців. Для поліпшення доступу до фінансових ресурсів пропонується створювати і забезпечувати ефективну діяльність Фонду фондів;
- ✓ розширення доступу до ринків шляхом залучення МСБ до реалізації заходів соціально-економічного розвитку окремих територіальних громад;
- ✓ оптимізація регулювання та полегшення адміністративних процедур для МСБ, що супроводжуватиметься створенням ефективної інфраструктури підтримки підприємництва.

Узагальнення практичних і наукових напрацювань за даною проблематикою дозволило розробити рекомендації щодо підтримки розвитку бізнесу в умовах пандеміїCOVID-19[49].

1. Адаптація бізнес-процесів з урахуванням запобіжних заходів та операцій з реструктуризації.

Експортно-орієнтовані МСП, як і інші підприємства, можуть переглянути та реорганізувати свої внутрішні бізнес-процеси, щоб стримати поширення віру-

су. Наскільки це можливо, підприємства повинні запровадити механізми віддаленої роботи, використовуючи інформаційні та комунікаційні технології, такі як програмне забезпечення для телеконференцій, послуги миттєвого обміну повідомленнями, хмарні системи обміну файлами, додатки для спільної роботи тощо.Підприємства мають розширити можливості своїх співробітників, пропонуючи їм спеціально розроблені навчальні програми, скасувати ділові поїздки та замінити їх телекомунікаціями. Якщо організація дистанційної роботи неможлива, підприємства повинні вживати розумних запобіжних заходів, щоб забезпечити гігієнічні та безпечні робочі місця, наприклад, регулярно прибираючи робочі місця, забезпечуючи наявність дезінфікуючого засобу для рук і мила, інструктуючи персонал уникати рукостискань, дотримуватися мінімальної дистанції та оптимальний робочий час.

2. Оптимізація управління грошовими коштами та визначення джерел підвищення ефективності.

МСП можуть звільнити ліквідність, що затримується всередині бізнесу, щоб підвищити свої шанси на виживання та покращити стійкість: вони можуть зробити це, запроваджуючи заходи щодо зниження витрат, узгоджуючи нові умови з постачальниками сировини та послуг, переглядаючи портфелі дебіторської заборгованості та пропонуючи знижки на ранній термін оплата великим покупцям.

3. Переорієнтація діяльності і ресурсів, щоб забезпечити безперервність бізнесу під час карантину.

Оскільки попит на певні товари чи послуги падає, інші напрями діяльності можуть зростати. Тому багато компаній вирішили тимчасово адаптувати свої бізнес-моделі, щоб подолати карантин. Виробники продуктів харчування, які зазвичай продають свою продукцію ресторанам, здійснюють прямі доставки додому.

4. Підтримка відносин, покращення спілкування з партнерами та співробітниками.

Часте та відверте спілкування з постачальниками, клієнтами та сторонніми постачальниками послуг, такими як транспортні компанії та банки, значною мірою визначить, чи зможе мікро-, мале чи середнє підприємство забезпечити безперервність бізнесу. Тісний контакт з експедиторами та посадовими особами митниці може надати корисну інформацію про альтернативні маршрути або способи перевезення. Спілкування з клієнтами на цільовому ринку може дати цінну ринкову інформацію, включаючи попередні ознаки відновлення – сигнали, які в кінцевому підсумку допоможуть прийняти рішення щодо відновлення мережі постачання або перезапуску операцій. Крім того, МСП повинні підтримувати відкритий канал спілкування з працівниками, які можуть взяти на себе нові обов'язки (наприклад, догляд за дітьми) або зіткнутися з несподіваними проблемами фізичного чи психічного здоров'я. Відкриті обміни інформацією з працівниками призведуть до взаємоприйнятних рішень. Підтримка відносин із звільненими працівниками дозволить звернутися до кваліфікованих працівників у короткий термін, коли попит зростає.

5. Створення бізнес-моделей, які сприяють стійкості, інклюзивності та стійкості, використання цифрових технологій.

Рішення, які власники бізнесу приймають сьогодні, допоможуть визначити світ, у якому вони будуть жити та працювати завтра – наприклад, сприяючи інклюзивності та сталості. Добре підготовлені компанії, які вийшли з цієї кризи, зможуть боротися з «новою нормою», керувати своїми командами, залучати но-

вих клієнтів і збільшити свою частку ринку. МСП мають діяти зараз, щоб перетворити свої заходи щодо пом'якшення кризи в підвищення продуктивності та довготривале стратегічне перепозиціонування на ринку.

Отже, МСП стикаються з різними проблемами через кризу: що стосується пропозиції, вони включають обмеження пересування працівників або обмежене постачання сировини через порушення ланцюга поставок;що стосується попиту, вони включають слабку довіру споживачів або введені урядом призупинення, які перекривають доступ до клієнтів.Хоча ці проблеми подібні до тих, з якими стикаються великі підприємства, малі та середні підприємства набагато вразливіші до них. МСП надмірно представлені в галузях, які найбільше постраждали від кризи, таких як транспорт, виробництво, будівництво, оптова та роздрібна торгівля, туризм, гостинність, нерухомість, професійні послуги та інші особисті послуги. З огляду на це МСП мають переорієнтуватися і пристосуватися до функціонування в нових умовах.

У результаті проведеного дослідження концептуальних підходів побудови моделі системної взаємодії територіальних громад з бізнесомзроблено наступні висновки:

Обґрунтовано, що одним з головних аргументів на користь забезпечення взаємодії між органами державної влади та підприємництвом є усвідомлення того, що малі та середні підприємства виконують надзвичайно важливі, з погляду забезпечення стабільного суспільного розвитку, функції: створення та розвитку конкурентного середовища, структурної перебудови економіки держави; забезпечення високих темпів економічного розвитку країни; формування умов для раціонального використання виробничих ресурсів; розширення пропозицій товарів і послуг на ринках; сприяння зайнятості населення; наповнення місцевих бюджетів.Основою для підвищення ефективності державної підтримки МСП є обґрунтованість державних та регіональних програм підтримки малого і середнього підприємництва з урахуванням гармонізації інтересів бізнесу та суспільства.

Основною домінантою успішного розвитку суб'єктів МСП в Україні є побудова політики державної підтримки з урахуванням інституційного підходу. Державне регулювання та підтримка розвитку малого підприємництва в Україні здійснюється відповідними загальнодержавними, регіональними та місцевими органами влади з метою узгодження інтересів держави та сектору малого і середнього підприємництва. Державна підтримка малого і середнього підприємництва на місцевому рівні здійснюється в межах упровадження регіональних і місцевих програм відповідно до Закону України «Про державну підтримку малого підприємництва» та «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» та «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва».

Сучасними тенденціями фінансування МСП України є наступні: здійснюється фінансування підприємств аграрного сектору, фінансування інноваційних підприємств, застосовуються регіональні програми фінансової підтримки, програми державної фінансової підтримки та програми міжнародної підтримки через українські банки. Зокрема, заходи включають компенсацію вартості сільськогосподарської техніки, кредит під заставу майбутнього врожаю, інвестиційне фінансування, кредити на енергоефективність, кредитні лінії без застави, структурне фінансування торгівлі тощо.Акцент робиться на фінансуванні інноваційних підприємств та стартапів. Таким чином, різні міністерства створили фонди, які спрямовані на заохочення винаходів і наукових підходів у бізнесі.Фонди запроваджують гранти та механізми фінансування після того, як компанія пройш-

ла конкурсний відбір. Крім того, регіональні програми відіграють важливу роль у фінансуванні МСП.Більшість державних програм зосереджені на таких темах, як фінансова підтримка на початку бізнесу, підтримка сільськогосподарських компаній, податкові та митні пільги та «зелені тарифи».

Міжнародні програми підтримки, які реалізуються через українські банки, надають кредитні кошти українським МСП, які відповідають вимогам програми. Зазвичай цільові групи програм – підприємці у сільській місцевості та МСП, які працюють у стратегічних галузях (сільське господарство, лісове та рибне господарство, виробництво, гостинність, забезпечення електроенергією, газом і парою). Міжнародні програми підтримки передбачають надання гранту та цільових програм донорськими організаціями.Хоча міжнародне фінансування, як правило, є менш дорогим, ніж банківське фінансування, більшість міжнародних донорських програм враховують наявність прозорої інформації та звітності, чого не вистачає більшості МСП.

Державна підтримка МСП в Україні здійснюється відповідними міністерствами, відомствами та установами шляхом упровадження спеціальних програм:

1) Міністерство аграрної політики та продовольства України:

- ✓ бюджетна дотація для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції;
- ✓ часткова компенсація вартості с/г техніки та обладнання;
- ✓ державна підтримка фермерських господарств;
- ✓ регіональні програми розвитку АПК.

2) Державна служба зайнятості: започаткування власного бізнесу за сприяння державної служби зайнятості

3) Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України: податкові та митні пільги; отримання «зеленого тарифу».

4) Антимонопольний комітет України: державна допомога суб'єктам господарювання; портал державної допомоги.

У багатьох регіонах України на сьогодні на підставі рішень місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування розроблено низку програм фінансової підтримки підприємців, серед яких:

- ✓ часткове відшкодування суми кредиту (тіла кредиту) без урахування відсотків за умови створення нових робочих місць – Полтавська область;
- ✓ фінансово-кредитна підтримка суб'єктам малого і середнього підприємництва та розвиток інфраструктури його підтримки – Івано-Франківська область;
- ✓ відшкодування плати за користування позиками (у тому числі фінансовими кредитами) банків та інших вітчизняних і зарубіжних фінансових установ, залученими суб'єктами малого та середнього підприємництва для реалізації інвестиційних проектів – Рівненська область;
- ✓ часткова компенсація відсоткових ставок за кредитами, залученими у державних банках для реалізації інвестиційних проектів – Сумська область.

Серед інструментів підтримки бізнесу, які можуть використовуватися на всіх рівнях – державному, регіональному та локальному – доцільно виділити наступні групи: інструменти промоції бізнесу та сприяння збуту;інструменти поси-

лення співпраці між підприємцями; інструменти навчання та консультування бізнесу;інструменти покращення бізнес-інфраструктури;інструменти сприяння доступу до фінансових ресурсів та основних фондів; інструменти покращення регуляторного середовища та надання адміністративних послуг; інструменти розвитку людського капіталу та покращення умов для життя; інструменти покращення іміджу громади та бізнесу.

Враховуючи вплив негативних наслідків, спричинених пандемією COVID-19 на суб'єктів МСП запропоновано комплекс заходів, що дозволять суб'єктам бізнесу вистояти в складних економічних умовах. Це, зокрема, такі: адаптація бізнес-процесів з урахуванням запобіжних заходів та операцій з реструктуризації; оптимізація управління грошовими коштами та визначення джерел підвищення ефективності; переорієнтація діяльності і ресурсів, щоб забезпечити безперервність бізнесу під час карантину; підтримка відносин, покращення спілкування з партнерами та співробітниками; створення бізнес-моделей, які сприяють стійкості, інклюзивності та стійкості, використання цифрових технологій.

Література:

1. Бізнес у фокусі Європейського Союзу та Фонду розвитку підприємництва: що вдалося зробити? *Економічна правда*. URL: https://www.epravda.com.ua/projects/msp/2021/08/16/676867/(дата звернення: 18.10.2021).

2. Булана О. О. Тенденції зміни підходів до державної підтримки економіки у країнах Європи та уроки для України. *Світ фінансів*. 2019. № 2(19). С. 149–154.

3. Варналій З. Мале підприємство в умовах ринкового господарювання. *Економіка і організаціяуправління*. 2016. № 1. С. 58–79.

4. Видимі та латентні наслідки COVID-19 для регулювання соціально-трудових відносин в сфері МСБ України. URL: http://eap-csf.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/Vidimi-ta-latentni-naslidki-COVID-19-1-1.pdf (дата звернення: 18.10.2021).

5. Гевлич Л. Л., Гевлич І. Г. Державна підтримка вітчизняного малого бізнесу: стан та перспективи. *Економіка і суспільство*. 2017. №11. С. 66–71.

6. Дергачова В. В., Колешня Я. О. Державна підтримка малого та середнього бізнесу в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 20. С. 130–133.

7. Державна підтримка бізнесу. *Дія: Бізнес. Експорт*: веб-сайт. URL:https://export.gov.ua/242-derzhavna_pidtrimka_biznesu(дата звернення: 18.10.2021).

8. Деренько О. Міжнародний досвід державного регулювання та підтримки малого підприємництва. *Бізнес Інформ*. 2018. № 5. С. 97–104.

9. Державна служба статистики України: веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення: 15.10.2021).

10. Євроасоціація і нові можливості для розвитку малого бізнесу в Україні. *Gazeta*: веб-сайт. URL: http://gazeta.zn.ua/macrolevel/-evroassociaciya-i-novye-vozmozhnosti-dlya-razvitiya-malogo-biznesa-v-ukraine-_.html (дата звернення: 15.10.2021).

11. Ільчук М. М., Ус С. І., Дмитрук М. І., Ільчук О. М. Теоретичні засади розвитку підприємництва. *Економіка АПК*. 2020. № 3. С. 100-105.

12. Інституції, що забезпечують підтримку підприємництва. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: веб-сайт. URL: http://www.me.gov.ua/Documents/ Detail?lang=uk-UA&id=0ced3c9f-a057-4852-

9072-151dd387356a&title=Institutsii-SchoZabezpechuiutPidtrimku Pidprimnitstv- (дата звернення: 18.10.2021).

13. Каменична А. М. Неврегульовані питання фінансового забезпечення аграрного сектору економіки держави. *Економіка АПК*. 2019. № 1. С. 104.

14. Карантин залишив без роботи майже 280 тисяч українських підприємців. *Інформаційне агентство Уніан*: веб-сайт. URL: https://www.unian.ua/economics/finance/karantinzalishiv-bez-roboti-280-tisyach-ukrajinskih-pidpriyemcivnovini-ukrajina-10974785.html(дата звернення: 18.10.2021).

15. Квасниця О. Особливості державної підтримки малого бізнесу у зарубіжних країнах. *Світ фінансів*.2017. Вип. 2. С. 177–187.

16. Кміть В. М., Падура А. В. Державна підтримка суб'єктів малого підприємництва. *Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 7. С. 14–17.

17. Коваленко В. В, Радова Н.В. Банківський кредит у формуванні фінансово-інвестиційного механізму розвитку малого та середнього підприємництва в Україні. *Економіка та суспільство*. 2020. Вип. 22. С. 78-92.

18. Красноносова О. М., Харченко Р. В. Інструментарій державної політики у сфері підтримки та стимулювання розвитку малого бізнесу. *Проблеми економіки*. 2020. №4. С. 42–47

19. Красовська О. Регіональна та місцева політика малого і середнього підприємництва: від теорії до сталого розвитку. *Стратегія розвитку. 2019*. № 12. С. 14–18.

20. Красота О. В., Кір'єв І. С. Особливості розвитку малого підприємництва в умовах порушення макроекономічної стабільності. *Ефективна економіка*. 2021. № 2. URL: http://www.economy.-nayka.com.ua/?op=1&z=8671 (дата звернення: 09.11.2021).

21. Лебьодкін К. С. Державна підтримка суб'єктів господарювання малого бізнесу. *Економічна теорія та право*. 2016. № 2 (25). С. 183–194.

22. Мальований М. І., Осіпова А. А. Кредитні аспекти державної підтримки сільськогосподарського виробництва України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 96-102.

23. Марченко О. Розвиток малого підприємництва: теорія і практика державної підтримки. *Економічний аналіз*. 2015. Вип. 11. С. 317–320.

24. Міністерство аграрної політики та продовольства України: веб-сайт. URL: https://minagro.gov.ua/ua/pidtrimka/zvitnist(дата звернення: 11.10.2021).

25. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: веб-сайт. URL: http://www.me.gov.ua/ Documents/Detail?lang=-uk-UA&id=-fd7fb228-3d3c-43d6-a9a5-34eea3e04 718&title=Pidtrimka-MalogoISerednogo-PidprimnitstvaNaDerzhavnomuRivni (дата звернення: 17.11.2021).

26. Моніторинг реалізації Стратегії розвитку МСП України на 2017-2020 роки, OECD Publishing. URL: www.oecd.org/eurasia/-competitiveness-programme/eastern-partners/Monitoringthe-Implementation-of-Ukraine's-SME-Development-Strategy-2017-2020-UKR.pdf (дата звернення: 18.10.2021).

27. Національний банк України: веб-сайт. URL: https://bank.gov.ua/-ua/statistic/supervision-statist/data-supervision#1/ (дата звернення: 20.11.2021).

28. Ольвінська Ю. О. Особливості державного регулювання малого під-

приємництва у країнах світу. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електрон. наук. фахове вид.* 2018. № 2. URL: http://dspace.oneu.edu.ua/-jspui/handle/123456789/2951 (дата звернення: 17.10.2019).

29.Перелік програм підтримки малого і середнього підприємництва на державному рівні. *Міністерство економіки України*: веб-сайт. URL: https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=fd7fb228-3d3c-43d6-a9a534eea3e04718&title=PidtrimkaMalogoISerednogoPidprimnitstvaNaDerzhavnomuRivni(дата звернення: 15.10.2021).

30. Підтримка малого і середнього підприємництва. *Урядовий портал: веб-сайт*. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist-/reformi/ekonomichne-zrostannya/pidtrimka-malogo-i-serednogo-pidpriyemnictva (дата звернення: 15.10.2021)

31. Піхняк Т. А. Державна регіональна політика – стратегія розвитку. *Стратегія розвитку*. 2019. № 12. С. 8–14.

32.Поліщук Г. О. Державна підтримка розвитку малого підприємництва: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. № 1(51). С. 1–9.

33.Поповенко Н. С., Ганенко О. В. Державна підтримка розвитку малого бізнесу в Україні. *Економіка: реалії часу*. 2012. № 1(2). С. 126–132.

34.Портал державної допомоги: веб-сайт. URL: http://pdd.amc.-gov.ua/(дата звернення: 13.10.2021).

35.Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 01 лип. 2014 р. № 1555-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18(дата звернення: 10.10.2021).

36.Про затвердження Державної програми стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020-2022 роки. Постанова КМУ України від 27 трав. 2020 р. № 534. URL: https://www.kmu.-gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-programi-stimulyuvannya-ekonomiki-534-270520(дата звернення: 18.10.2021).

37.Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні: Закон України від 21 груд. 2000 р. № 2157-III. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2157-14 (дата звернення: 13.10.2021).

38.Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва: Закон України від 22 бер. 2012 р. № 4618-VI за станом на 25.03.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17(дата звернення: 13.10.2021).

39.Русанюк В. В. Сущность и целигосударственнойподдержки малого и среднегопредпринимательства в аграрном секторе. *Экономика АПК*. 2021. № 2. С. 102-112.

40. Смоленніков Д. О., Павленко Д. С. Модернізація державної економічної політики у сфері малого та середнього підприємництва. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2018. Вип. 4 (15). С. 127–134.

41. Соколова Л. В., Манакова О. В. Механізм державної підтримки розвитку малого бізнесу в Україні. *Вісник МСУ*. 2019. Т. IX. № 2. С. 14–17.

42.Стешенко О. О. Державне регулювання розвитку малого бізнесу в сучасних умовах. *Приазовський економічний вісник*. 2018. № 3. С. 82–88.

43.Структурні зміни в економіці. *Державна служба статистики України*: веб-сайт. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/-menu/menu_u-/sze.htm (дата звернення: 18.10.2021).

44.Хотенко О. Державна підтримка малого та середнього підприємництва. *Інститут податкових реформ*. URL: https://ngoipr.org.ua/ blog/derzhavna-pidtrymka-malogo-ta-serednogo-pidpryyemnytstva/(дата звернення: 18.10.2021).

45.Чуприна Л. В., Юзовицька С. А. Світовий досвід розвитку малого підприємництва та його використання в Україні. *Економіка та управління підприємствами*. 2019. Вип. 32. С. 264-270.

46.Lessening the economic impact of the COVID-19 crisis. URL: https://eap-csf.eu/wp-content/uploads/COVID19-BriefingPaper-Lessening-economic-impact-of-covid19-crisis.pdf (дата звернення: 18.10.2021).

47.Morethan 40% of small busines sow nersfearre-entering the lock down. URL: https://eba.com.ua/bilshe-40-malyhpidpryyemtsiv-ne-gotovi-do-posylennya-karantynu/ (дата звернення: 18.10.2021).

48. Stevenson L., Lundstrom A. Patterns and trendsin Entrepreneurship. SME Policy and Practice in Ten Economies. Swedish Foundation for Small Business Research: website. URL: http://eng.entreprenorskapsforum.se/wp-content/uploads/-2011/02/-Patternsandtrends.pdf (дата звернення: 19.10.2021).

49.Supporting small business est hrough the COVID-19 crisis and towards the future: A 15-Point ActionPlan URL: https://www.intracen.-org/uploadedFiles-/15point.pdf (дата звернення: 18.10.2021).

§ 2.3. Облігації внутрішньої державної позики як цінні папери для активізації фондового ринку України

Державні цінні папери можна визначити як ефективний інструмент, здатний позитивно впливати на державні інвестиційні процеси. Виникає необхідність дослідження економічної природи та ролі цінних паперів, наприклад державних облігацій. Актуальність дослідження облігацій внутрішньої державної позики визначається тим, що вони розглядаються як безризикові боргові інструменти, але є носіями суверенного ризику. Враховуючи проблеми функціонування ринку внутрішніх державних облігацій, існує потреба у вирішенні проблем, пов'язаних із підвищенням ефективності державної боргової політики України, у тому числі розширенням учасників фінансового ринку з метою покращення діяльності Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. для фізичних осіб та забезпечити реалізацію пріоритетів Стратегії розвитку фінансового сектору України.

Загальна характеристика облігацій внутрішньої державної позики в Україні. У сучасних умовах ринок державних цінних паперів відіграє важливу роль у формуванні бюджетної політики держави та проведенні грошово-кредитної політики центральним банком. Державні цінні папери виступають основним інструментом державних запозичень, які дають можливість залучати значні фінансові ресурси. Сьогодні державні цінні папери можуть стати дієвим інструментом, що здатний позитивно впливати на інвестиційні процеси в країні. Тому існує потреба у дослідженні економічної природи та ролі цінних паперів, зокрема державних облігацій. Актуальність дослідження державних облігацій внутрішньої позики обумовлена тим, що державні облігації вважаються безризиковими борговими інструментами, проте, є носіями суверенного ризику.

Зважаючи на проблеми функціонування ринку облігацій внутрішньої позики в умовах становлення вітчизняного фінансового ринку, виникає потреба вирішення проблем, пов'язаних із підвищенням ефективності боргової політики Української держави у т. ч. розширенням суб'єктів фінансового ринку для покращення діяльності Фонду гарантування вкладів фізичних осіб та забезпечення виконання пріоритетів Стратегії розвитку фінансового сектору України.

Ринок цінних паперів є багатофункціональною системою, яка сприяє акумуляції капіталу для інвестицій у виробничу і соціальну сфери, структурній перебудові економіки, позитивній динаміці соціальної структури суспільства, покращенню добробуту громадян за рахунок володіння і вільного розпорядження цінними паперами. Сьогодні найпоширенішим видом державних цінних паперів є облігації державних позик. В Україні облігації державної позики почали розміщуватися з 1995 р. виділяють такі етапи становлення ринку облігацій в Україні.

Із 1995 р. по 1997 р. включно наростає активність держави у сфері внутрішніх запозичень. Протягом даного періоду номінальна і реальна дохідність ОВДП тримається на порівняно високому рівні, що частково обумовлюється відносно високими темпами інфляції та наявністю податкових пільг. Дохід фізичних осіб резидентів від операцій з ОВДП не оподатковувався, дохід нерезидентів оподатковувався за ставкою 15%, а дохід юридичних осіб резидентів – за ставкою 30%. Крім того, збільшенню попиту на ОВДП сприяли впровадження клірингових розрахунків між учасниками аукціонів з їх первинного розміщення. У цей період до операцій з ОВДП вперше залучаються фізичні особи та нерезиденти, причому перші до цього часу продовжують зберігати за собою незначну частину ринку.

Із 1998 р. по 2000 р. характеризується розвитком кризових тенденцій на ринку ОВДП і зростанням частки середньо- та довгострокових облігацій на ньому. Наприкінці 1997 р. розпочинається недостатньо обґрунтоване зниження доходності розміщуваних ОВДП, а також виникають перші затримки у виплаті доходу за вже розміщеними облігаціями 1996-1997 рр. Уряд починає необґрунтовано змінювати дохідність розміщуваних облігацій безвідносно до кон'юнктури вітчизняного фінансового ринку. Крім того, залучені від розміщення облігацій кошти використовувалися неефективно, внаслідок чого держава виявилася неспроможною забезпечити виплату доходу з боку нерезидентів та вчасне погашення ОВДП. Як наслідок, уряд приймає рішення про повну реструктуризацію внутрішнього державного боргу по ОВДП шляхом випуску конверсійних облігацій, які характеризуються порівняно нижчою доходністю і, водночас, більшими термінами погашення. Такий крок, негативно впливає на очікування нерезидентів, унаслідок чого іноземний капітал починає залишати ринок ОВДП. Таким чином, на початку 1999 р. основним учасником ринку ОВДП стає Національний банк України, у власності якого перебуває 68% розміщених облігацій.

Протягом 2001-2007 рр. Відбувається спочатку стабілізація, а потім пожвавлення і повільний розвиток ринку ОВДП. На ринку починають переважати середньострокові ОВДП поряд із довгостроковими. Постановою Кабінету Міністрів України № 80 від 31.01.2001 р. затверджуються уніфіковані умови випуску та розміщення ОВДП різних видів.

Із 2008 року по теперішній час. Відбувається активізація діяльності держави на вітчизняному ринку України. Завдяки світовій фінансовій кризі з одно-

го боку і погіршенню економічної ситуації в Україні - з іншого, уряд частково переорієнтовується на внутрішні запозичення.

Багато економістів і фінансових експертів радять вкладатися в облігації внутрішньої державної позики (ОВДП). Наприклад, Михайло Кухар, викладач бізнес-школи МІМ-Київ, керуючий партнер та старший економіст Ukraine Economic Outlook, радить інвестувати в ОВДП, якщо у вас є $10 тис. і більше. А Григорій Овчаренко, який керує локальними активами групи ICU, вважає державні облігації надійним джерелом пасивного доходу.

Облігації внутрішньої державної позики – це цінні папери, що їх випускає Міністерство фінансів України. Ці папери продають на внутрішньому фондовому ринку для того, щоби фінансувати державний бюджет України. Самі облігації існують лише в електронному вигляді, а їхнім обліком займається Національний банк України.

Такі цінні папери часто називають дуже надійними, тому що їхнє погашення в повному обсязі, тобто 100% від суми, гарантує держава.

ОВДП поділяють за терміном емісії на:

- ✓ короткострокові – до 12 місяців;
- ✓ середньострокові – 1–5 років;
- ✓ довгострокові – понад 5 років.

Це той термін, через який ви отримаєте свої вкладення назад. Протягом нього ви отримуватимете відсоток, під який вкладали гроші. Частота виплат залежить від умов банку чи брокера, у якого ви купуєте облігації.

Прибутковість ОВДП в Україні залежить від валюти, в якій ви робите вклад, та від суми, яку ви вкладаєте. Наприклад, якщо купити ОВДП з довгим терміном погашення – від 2023 року і далі, то можна заробити:

- ✓ 9–12% у гривні;
- ✓ 4–5% у доларі;
- ✓ 3–5% у євро.

Річний дохід від ОВДП визначає Міністерство фінансів України. Воно ж визначає відсоткову ставку, строки та виплати.

Якщо ви хочете повернути вклад достроково, ОВДП в Україні можна продати на вторинному ринку через брокера, який має ліцензію від Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР).

Ще ви можете повернути вклад достроково, якщо спочатку купували ОВДП, які можна повертати достроково, і якщо термін вашого вкладу не більше 15 місяців.

За описом ОВДП схожі на акції лише від держави. У чому ж їхня перевага перед акціями та іншими цінними паперами?

✓ Надійність. Це найголовніша перевага ОВДП. Держава гарантує не тільки виплату відсотків за вашим вкладом, але й 100% повернення ваших вкладень.

✓ Прибутковість вища, ніж у депозитів. ОВДП в Україні можуть давати прибутковість 6–12%, тоді як відсоток за депозитом часто не перевищує 7%.

✓ Можна отримати кредит. Якщо у вас є ОВДП, ви можете взяти кредит під заставу цих паперів. Наприклад, у ПриватБанку такий кредит можна взяти під 18% річних.

✓ Не потрібно сплачувати податок. Дохід від ОВДП не оподатковується. Тобто, всі відсотки, які ви заробите, залишаться з вами в повному обсязі. Наприклад, прибутковий податок від депозитного вкладу – 18%.

✓ Можна продати ОВДП на вторинному ринку. Це означає, що ви можете перепродати свої ОВДП, наприклад, брокеру.

Можна вкладати у гривні та у валюті. Незважаючи на те, що ОВДП продаються лише на внутрішньому ринку України, їх можна купити у гривні, доларах США та євро. Відсоток ви також отримуватимете у вибраній валюті.

Виплату відсотків за ОВДП в Україні та повернення коштів після закінчення строку вкладу гарантує держава. Вклади з облігацій повертали вкладникам навіть під час дефолту. В історії незалежної України не було випадків, коли держава не погашала зобов'язання щодо ОВДП.

Ризик при вкладах в ОВДП пов'язаний із тим, що ціна облігацій може впасти на вторинному ринку. Але збитки можуть бути тільки якщо захочете повернути свій внесок достроково.

Ще ви можете не заробити на облігаціях, якщо різко зросте інфляція, а гривня девальвує. Але такі ситуації не трапляються раптово.

Придбати ОВДП в Україні можна через первинних дилерів. Міністерство фінансів України випускає облігації внутрішньої державної позики, а банк їх купує. Так банк стає первинним дилером. І вже в банку купують решту: торговці цінними паперами з ліцензією НКЦПФР та фізичні особи.

Кожен банк сам встановлює ліміти для мінімальних та максимальних вкладів, комісії за послуги та обслуговування рахунку. Тому перед покупкою бажано ознайомитися з умовами первинних дилерів та умовами брокерів. Так ви зможете визначити для себе максимально зручний за часом та сумою вклад.

Серед первинних дилерів, за даними Мінфіну, лідирує «Укргазбанк», найнижчий у рейтингу банк «Південний» (Табл. 2.3.1).

Табл. 2.3.1

Рейтинг первинних дилерів за перше півріччя 2021 року (за обсягами придбання ОВДП)

1	АБ «УКРГАЗБАНК»
2	АТ "ОТП БАНК"
3	АТ "СІТІБАНК"
4	АТ КБ «ПРИВАТБАНК»
5	АТ "ОЩАДБАНК"
6	АТ "ПУМБ"
7	АТ "УКРЕКСІМБАНК"
8	АТ "РАЙФФАЙЗЕН БАНК АВАЛЬ"
9	АТ "АЛЬФА-БАНК"
10	АТ "КРЕДОБАНК"
11	АБ "ПІВДЕННИЙ"

Повний перелік банків, які можуть торгувати облігаціями, можна знайти на веб-сайті Міністерства фінансів України.

У «ПриватБанку» ви можете відкрити рахунок для цінних паперів та купити ОВДП онлайн. Для цього вам потрібно зайти в розділ «Цінні папери» у «Приват24». У цьому розділі ви зможете побачити прибутковість, строки пога-

шення та інші умови роботи з ОВДП. Купити облігації через «ПриватБанк» можна у гривні, доларі та євро.

Основні умови:

Якщо ви працюєте з персональним менеджером банку, мінімальний внесок – $40 тис. або 1 млн. грн., максимальний не обмежений.

Якщо купуєте ОВДП через «Приват24», мінімальний внесок – 100 тис. грн, максимальний – 10 млн грн або така сама сума у валютному еквіваленті.

Термін внеску – від трьох місяців до п'яти років.

Щоб купити ОВДП в Ощадбанку, потрібно: стати преміальним клієнтом банку; звернутися до банку із запитом на купівлю ОВДП, щоб вам надали всі умови для купівлі-продажу цінних паперів; отримати схвалення вашого запиту від банку; відкрити рахунок у тій валюті, за яку ви хочете купити ОВДП; відкрити рахунок для цінних паперів; перерахувати гроші на рахунок для придбання ОВДП; підписати з банком договір купівлі-продажу та сплатити угоду.

Основні умови:

Для клієнтів, які купують ОВДП через Ощадбанк вперше, мінімальний ліміт купівлі – 1 млн грн, або $40 тис., або 35 тис. євро, за наступних звернень ліміту немає. Максимальний ліміт купівлі ОВДП – 50 млн. грн. або еквівалент у день операції.

Щоб купити ОВДП через Райффайзен Банк Аваль, вам потрібно буде відкрити рахунок у банку, внести на нього кошти, відкрити рахунок для цінних паперів і укласти з банком угоду на купівлю цінних паперів. Процедура приблизно однакова у всіх банках.

Основні умови: термін інвестицій: від місяця до п'яти років у гривневі ОВДП та від місяця до двох років – у валютні; періодичність виплат – один раз на шість місяців.

Як купити ОВДП фізичній особі. Тут ситуація приблизно така сама, як і з акціями. Фізичні особи не можуть купувати ОВДП безпосередньо – лише через посередника, який має ліцензію. Таким посередником може бути банк, брокер чи інвестиційна компанія.

Графік розміщення ОВДП можна переглянути на офіційному сайті Міністерства фінансів України. ОВДП розміщують поквартально, тобто кожні три місяці. Наприклад, зараз іде четвертий квартал, який розпочався у жовтні (Табл. 2.3.2).

Табл. 2.3.2

Графік розміщення облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) на IV квартал 2021 р. (станом на 30.09.2021 р.)

5 Жовтня	12 Жовтня	19 Жовтня	26 Жовтня	-
UAH: 6 міс, 1 рік 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 5 років	**UAH:** 3 міс, 1 рік, 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 5 років	**UAH:** 6 міс, 1 рік 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 5 років **USD:** 2 роки	**UAH:** 3 міс, 1 рік, 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 6 років **USD:**1 рік	-
2 Листопада	**9 Листопада**	**16 Листопада**	**23 Листопада**	**30 Листопада**
UAH: 6 міс, 1 рік 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 5 років **EUR:** 1 рік	**UAH:** 3 міс,1 рік, 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 5 років	**UAH:** 6 міс, 1 рік, 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 5 років	**UAH:** 3 міс,1 рік, 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 5 років	**UAH:** 6 міс, 1 рік, 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 6 років
7 Грудня	**14 Грудня**	**21 Грудня**	**28 Грудня**	-
UAH: 3 міс, 1 рік 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 5 років	**UAH:** 6 міс, 1 рік, 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 5 років **USD:**1 рік, 2 роки	**UAH:** 3 міс, 1 рік 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 6 років	**UAH:** 6 міс, 1 рік, 1,5 роки, 2 роки, 3 роки, 5 років	-

Алгоритм купівлі ОВДП в Україні для фізичних осіб:

1) Виберіть інвестиційну компанію чи банк. Як ми вже говорили, безпосередньо купити ОВДП не можна, у вас має бути посередник із ліцензією. Перевірити ліцензію можна на сайті Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) у розділі реєстру цінних паперів.

2) Відкрийте рахунок. Для цінних паперів необхідно відкрити окремий рахунок. Зазвичай цю послугу банк чи брокер бере комісію.

3) Підпишіть договір із брокером. Щоб банк або брокер міг від вашої особи купити цінні папери, потрібно підписати з ним договір, де будуть вказані ваші права та зобов'язання один перед одним.

4) Купуйте ОВДП у потрібному вам обсязі. Кількість ОВДП залежить від вашого бажання та фінансових можливостей. Банки та брокери часто співпрацюють з тими, хто хоче вкласти від 100 тис. грн, тому що дохід від менших сум може не перекрити ваші витрати, до яких входять послуги брокера, комісії та обслуговування рахунку.

5) Отримуйте дохід. Поки ваші гроші знаходяться в ОВДП, ви отримуватимете відсоток, під який їх вклали.

6) Виходьте із інвестування. Коли термін вкладу закінчується, ви отримуєте свої інвестиції. Якщо хочете зробити це раніше, можна перепродати ОВДП на вторинному ринку.

ОВДП часто порівнюють із депозитами і не на користь останніх

Найголовнішим аргументом у таких порівняннях є те, що за дохід від ОВДП не потрібно платити 18% податку, як за дохід від депозиту (Табл. 2.3.3).

Табл. 2.3.3

Різниця в прибутковості від облігацій внутрішньої державної позики та депозитів

Мінімальна сума	від 50 000 грн / 5000 доларів
Відсоткова ставка	10,50% в гривні; 3,00% в доларі
Відкриття рахунку в цінних паперах, обслуговування та зберігання ОВДП	безкоштовно
Комісія за операцію купівлі / продажу	10 грн
Комісія при виплаті валюти на рахунок	35 доларів
Термін розміщення облігацій	від 1 місяця до 7 років
Бонус від Мінфін	+0,2% до відсоткової ставки

Якщо ви вкладете в ОВДП мінімальну суму – 50 тис. грн. на рік, ви отримаєте 5250 грн. відсотків. Податки із цієї суми платити не потрібно, тому до вас повернеться ваш внесок та вся сума зароблених відсотків.

Для порівняння, ми використовуємо калькулятор депозитів від «ПриватБанку». Максимальна відсоткова ставка гривневого вкладу – 7%. Якщо вкласти 50 тис. грн на рік під 7%, ви заробите 3591,82 грн., після сплати податків вам повернуться ваші 50 тис. та 2891,42 грн. відсотків. Але навіть якби депозит давав такий самий відсоток, як ОВДП, ви б отримали менший прибуток через сплату податків (Табл. 2.3.4 та Рис. 2.3.1).

Табл. 2.3.4

Порівняльний аналіз депозиту та ОВДП

Критерії	**ОВДП**	**ДЕПОЗИТ**
Сума вкладу	50 тис. грн.	50 тис. грн.
Відсотки	10,5 %	7%
Строк вкладу	1 рік	1 рік
Дохід після сплати податків	5250,00 грн.	2891,42 грн.

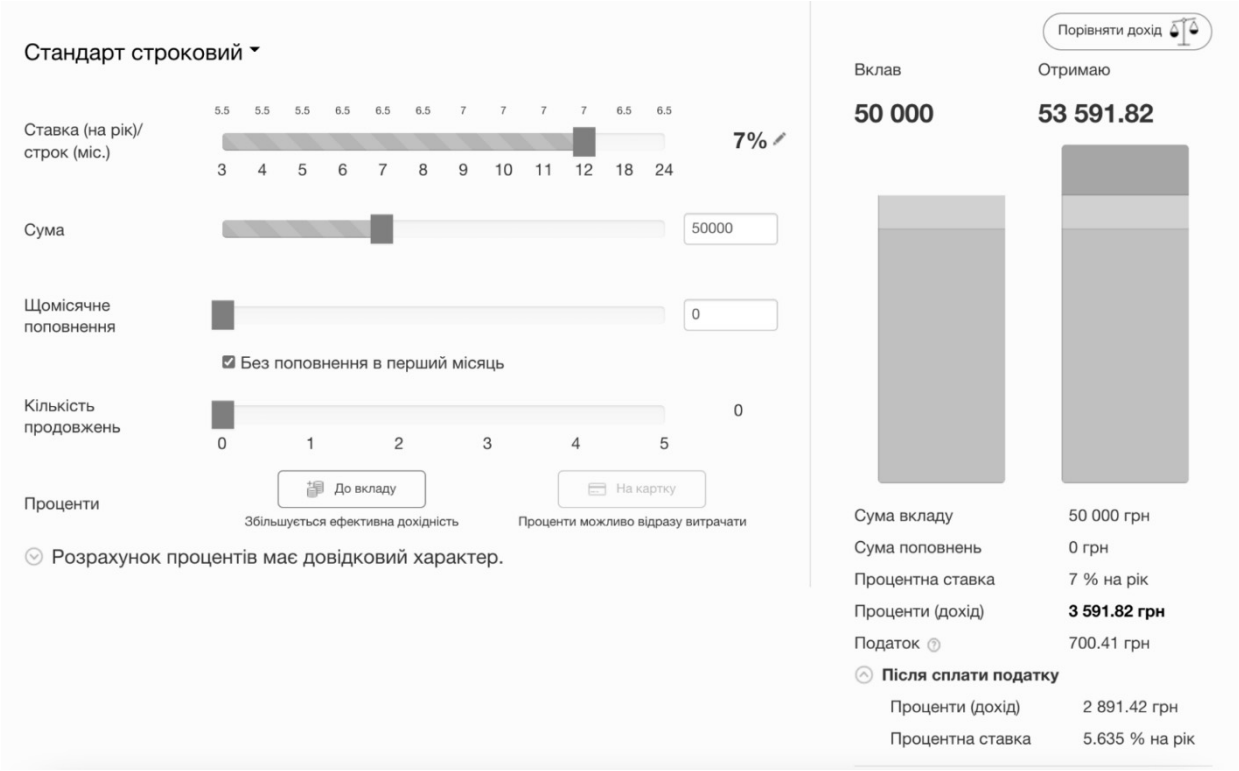

Рис. 2.3.1. Розрахунок депозиту

Як ми вже писали вище, відсутність податків – один із головних плюсів ОВДП. Коли ви купуєте внутрішні облігації, ви отримуєте два види доходу: відсоткові доходи, які називають купоном; інвестиційний прибуток – різницю між доходом від продажу та витратою на купівлю ОВДП.

Ці види доходу не оподатковуються. Але не забувайте, що вам потрібно буде працювати з брокером або банком, а вони можуть брати комісії за обслуговування рахунку та оплату за свої послуги.

Отже, облігації внутрішньої державної позики – надійний спосіб інвестувати, бо гарантії щодо виплат забезпечує держава. Таке інвестування не підійде вам, якщо хочете вкладати невеликі суми. Мінімальна сума вкладу, яку ми знайшли – 50 тис. грн., більшість банків ставить ліміт від 100 тис. грн. і вище. Інвестувати можна у гривні, доларі або євро, відсотки ви отримуватимете у тій валюті, в якій зробили вклад.

Облігація - цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання позичальника перед кредитором відшкодувати йому вартість цього цінного паперу в передбачений у ньому строк із виплатою процента (якщо інше не передбачено умовами випуску) [3]. Так, державні облігації поділяються на облігації внутрішніх державних позик України, облігації зовнішніх державних позик України та цільові облігації внутрішніх державних позик України.

Облігації внутрішніх державних позик (ОВДП) – державні цінні папери, що розміщуються виключно на внутрішньому фондовому ринку і підтверджують зобов'язання України щодо відшкодування пред'явникам цих облігацій їхньої номінальній вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій.

Облігації зовнішніх державних позик України – державні боргові цінні папери, що розміщуються на міжнародних фондових ринках і підтверджують зобов'язання України відшкодувати пред'явникам цих облігацій їхню номінальну вартість із виплатою доходу відповідно до умов випуску облігацій.

Цільові облігації внутрішніх державних позик України – облігації внутрішніх державних позик, емісія яких є джерелом фінансування дефіциту державного бюджету в обсягах, передбачених на цю мету Законом про державний бюджет України на відповідний рік, та в межах граничного розміру державного боргу [4].

В Україні сьогодні поняття «облігації внутрішніх державних позик» визначено в Законі України від 23 лютого 2006 року № 3480 «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [5]. Так, відповідно до ст. 11 цього закону, облігації внутрішніх державних позик України – це державні цінні папери, що розміщуються виключно на внутрішньому фондовому ринку і підтверджують зобов'язання України щодо відшкодування пред'явникам цих облігацій їх номінальної вартості з виплатою доходу відповідно до умов розміщення облігацій.

Емісія державних облігацій України є частиною бюджетного процесу та регулюється Законом України «Про Державний бюджет України» на відповідний рік, яким встановлюються граничні розміри державного зовнішнього та внутрішнього боргу. Згідно Бюджетного кодексу України, право на здійснення державних внутрішніх та зовнішніх запозичень належить державі в особі Міністра фінансів України за дорученням Кабінету Міністрів України [6].

Міністерство фінансів України за дорученням Кабінету Міністрів України та з погодженням з Національним банком України визначає обсяги емісії. Порядок проведення операцій з розміщення облігацій, встановлюється Національним банком України, але за погодженням з Міністерством фінансів України. НБУ на ринку державних цінних паперів виконує функції агента Міністерства фінансів України з обслуговування випуску облігацій на первинному ринку. Організаційним центром вторинного ринку виступають організатори торгівлі фондової біржі. Біржова торгівля державними облігаціями здійснюється на фондовій біржі «ПФТС», фондовій біржі «Перспектива» та на Українській фондовій біржі [7].

Зупинимося детальніше на аналізі ринку облігацій внутрішніх державних позик. Динаміка розміщення ОВДП на первинному ринку в Україні за період 2016-2020 рр. представлена в Табл. 2.3.5.

Табл. 2.3.5

Динаміка розміщення ОВДП на первинному ринку в Україні за період 2016-2021 рр., млрд. грн

№ п/п	Рік	Розміщення на первинному ринку ОВДП, номінованих у гривні	Кошти, залучені до державного бюджету	Випуск ОВДП для збільшення формування статутного капіталу банків
1.	2016	166,24	37,03	121,27
2.	2017	103,46	32,76	70,70
3.	2018	65,13	65,13	0,00
4.	2019	227,55	227,55	0,00
5.	2020	265,67	258,83	6,84
6.	2021	211,27	209,27	0,00

Простежити чітку і закономірну динаміку розміщення ОВДП на первинному ринку не можна. Так, у 2017 році спостерігається зменшення розміщення облігацій на первинному ринку на 28,8%, тобто до 103,46 млрд. грн. порівняно з 2016 роком, а у 2018 році на 37,1% порівняно із 2017 р. Проте, у 2019 році спостерігається зростання обсягу розміщених ОВДП більш як у три рази – до 227,55 млрд. грн. Обсяг випущених ОВДП у 2020 р. порівняно з 2019 р. зберігає тенденцію зростання (на 16,75%). Така ситуація пов'язана із збільшенням дохідності ОВДП (зокрема коротко- та середньотермінових) унаслідок створення прийнятних умов для їх розміщення та обігу на вітчизняному фондовому ринку та на противагу облігаціям зовнішньої державної позики (ОЗДП). Таким способом, останніми роками інвестиції в державні облігації стають одним із основних способів отримання прибутку для банків та популяризуються як інвестиційний інструмент.

Що ж до напрямків використання коштів від розміщення ОВДП на первинному ринку, очевидно, що найбільшу питому вагу займають кошти, залучені до державного бюджету. Так, з 2016 року частка цих коштів зростала і, відповідно, становила 22,28%, у 2017 році – 31,66%, у 2018-2019 рр. – 100%, у 2020 р. – 97,42%, а ресурси було спрямовано на погашення боргових зобов'язань держави.

Щодо частки випуску ОВДП для збільшення формування статутного капіталу банків, то протягом 2016-2020 рр. спостерігалось зменшення її показника. Так, у 2016 році випуск ОВДП для збільшення формування статутного капіталу банків становив 121,27 млрд. грн., у 2017 році 70,70 млрд. грн., а у 2020 році 6,87 млрд. грн. Причому, у 2020 р. це випуск облігації внутрішньої держпозики для терміном на 15 років із прибутковістю 9,3% річних для збільшення статутного капіталу державного Укрексімбанку. Загалом, згідно стратегії стосовно держбанків, Кабінет Міністрів України до 2025 року планує знизити частку держави в банківському секторі з 60% до 25% [9].

Так як в облігаціях внутрішньої державної позики валову частку становлять кошти, залучені до державного бюджету, то розглянемо їх структуру за терміном обігу (табл. 3).

Отже, в структурі коштів, залучених до Державного бюджету України, впродовж 2016-2021 років переважають короткострокові облігації внутрішньої державної позики (терміном до 1 року) та середньострокові – на 1-3 роки.

Зокрема, найбільшу питому вагу (66,47%) у структурі коштів, залучених до державного бюджету становлять облігації внутрішньої державної позики терміном від 1 до 3 років у 2019 р. Водночас, цей рік характеризується і значним зростанням обсягів короткотермінових позик (на 43,31%). Така тенденція характерна і для 2020 р. (зростання на 83,74%) [8], що пов'язано із дохідністю цих облігацій та попитом на них.

Однак, у 2021 р. дещо переважають довготермінові запозичення. Протягом січня-лютого 2021 року на первинному ринку було розміщено 61,85 млрд. грн. облігацій внутрішньої державної позики, серед яких 100% становлять кошти залучені до державного бюджету. Щодо термінів обігу, то 10,6% становлять ОВДП до 1 року, 11,72% – від 1 до 3 років, 12,11% – від 3 до 5 років та 12,49% – понад 5 років [8].

Зауважимо, що щорічні інвестиції банків в ОВДП, спрямовані на покриття бюджетного дефіциту. Їх обсяги в останні роки збільшуються і не залежать від терміну обігу ОВДП.

Дохідність ОВДП найвищого значення досягла у 2018 році – 17,79%, тоді як найнижчого – у 2020 р. (10,20%). Щодо найактуальніших даних, то станом на січень-лютий 2021 року середньозважена дохідність ОВДП становила 11,38%. Високі показники дохідності зумовлені підвищенням Національним банком облікової ставки [8].

Варто відмітити, що порівняно з часткою розміщення на первинному ринку ОВДП, номінованих у гривні, частка ОВДП в доларах та євро є дещо меншою. Говорячи про первинний ринок облігацій, доречно згадати первиннихдилерів на ринку. Так, за результатами 2020 року, відповідно до обсягів придбання ОВДП, такий рейтинг виглядає наступним чином: АТ «Приватбанк», ПАТ АБ «Укргазбанк», АТ «Ощадбанк», АТ «ОТП Банк», ПАТ «Укрексімбанк», ПАТ «Сітібанк», АТ «Райффайзен Банк Аваль», ПАТ «Кредобанк», ПАТ «ПУМБ», АТ «Альфа-Банк» [10].

Зростання попиту нерезидентів на ОВДП номіновані в гривні забезпечило надходження іноземної валюти на ринок, що, своєю чергою, зміцнило курс національної валюти. Водночас висока дохідність короткотермінових ОВДП сприяла залученню т. зв. «спекулятивних» капіталів із за кордону.

Сьогодні сучасний ринок державних цінних паперів, та функціонування на ньому облігацій попри свій розвиток має ряд проблем. Можна виділити декілька видів проблем, які заважають його поліпшенню: проблеми, пов'язані із законодавчим регулюванням; інфраструктурні проблеми; вузький спектр інструментів ринку державних цінних паперів; проблеми довіри населення до фінансового ринку в цілому.

Так, нешвидке реагування законодавчих органів на зміни кон'юнктури ринку є проблемою законодавчого регулювання. Вирішенням цієї проблеми може стати використання досвіду міжнародної діяльності, впровадження міжнародних норм управління фондовим ринком.

Треба виділити й слабо розвинену систему первинного і вторинного розподілу державних цінних паперів, що зумовлює інфраструктурну проблему. Її вирішення видається можливим шляхом розробки інфраструктурних систем, орієнтованих на приватних інвесторів, зміну підходів щодо організації інформованості про випуск цінних паперів, посилення вимог до емітентів. Крім того, існує проблема відсутності довіри до фінансових ринків, яка пов'язана із недостатньою інформованістю суспільства про їх функціонування, а також в невпевненості громадян у тому, що держава буде здатна виконати свої зобов'язання.

Державних облігацій та вирішення зазначених проблем можна віднести [11]: створення широкого спектру фінансових інструментів для різних цілей та реалізації проектів, а не лише для покриття поточного дефіциту; випуск облігацій індексованих на темпи економічного зростання, що допоможе розв'язати проблему платоспроможності держави у кризові періоди; випуск облігацій в

якості інструмента акумуляції заощаджень населення та їх збереження. Це дасть змогу не лише залучати додаткові фінансові ресурси державою, а й зберігати та примножувати кошти населення.

Аналіз ринку державних цінних паперів, та особливостей функціонування облігацій внутрішньої позики свідчить про те, що сьогодні день існує низка проблем на ринку державних цінних паперів та на внутрішньому ринку облігацій, що певним чином стримують його розвиток, зокрема: нестабільність, недостатньо широкий спектр фінансових інструментів, які б зацікавили потенційних інвесторів, проблеми в законодавчій сфері, низький рівень довіри та інформованості населення щодо особливостей функціонування фондового ринку. Серед перспективних напрямків розвитку внутрішнього ринку державних облігацій та вирішення зазначених проблем слід виділити:

Збільшення нормативу регулярного збору, який сплачують банки, та розширення кола учасників Фонду гарантування вкладів фізичних осіб за рахунок включення до його переліку інших суб'єктів фінансового ринку. Це пов'язано із обмеженістю ресурсів Фонду та відсутністю інструментів прибуткового розміщення власних коштів, адже він може інвестувати свої кошти лише в ОВДП.

Налагодження роботи Агентства з управління державним боргом з метою підвищення ефективності боргової політики зокрема шляхом синдикації випусків ОВДП з різними строками погашення, взаємодії з інвесторами та налагодження відносин з первинними дилерами тощо.

Виконання пріоритетів Стратегії розвитку фінансового сектору України до 2025 року щодо включення міжнародних фінансових установ до переліку первинних дилерів на ринку ОВДП та допуску нерезидентів до первинного ринку ОВДП через міжнародний депозитарій; проведення аукціонів з розміщення ОВДП на міжнародній торговельній платформі та включення ОВДП до індексу JPMorganGBI-EM; поступовий перехід до випуску ОВДП лише в національній валюті.

Досвід використання облігацій внутрішньої державної позики в країнах Європейського Союзу.Ринки державних цінних паперів у зарубіжних країнах представлені досить широким колом цінних паперів: облігаціями, казначейськими зобов'язаннями, векселями, нотами та іншими державними борговими зобов'язаннями, що видаються на різні терміни. Так, випускаються безстрокові державні цінні папери, а також короткострокові на строк до 1 року, середньострокові — від 1 до 10 років, довгострокові - понад 10 років. Ринки державних цінних паперів у зарубіжних країнах характеризуються різноманітними способами виплати доходів за ними, зокрема: встановлення фіксованого процентного платежу, застосування ступінчастої процентної ставки, використання плаваючої ставки процентного доходу, індексація номінальної вартості цінних паперів, реалізація боргових зобов'язань зі знижкою проти їх номінальної ціни, проведення виграшних позик та ін.

Крім того, тенденцією останніх років у країнах ЄС є введення урядом різноманітних роздрібних боргових програм з метою залучення коштів на фінансування своїх потреб. їх успіх забезпечений саме наявністю спеціальних програм, добре організованого механізму стимулювання попиту населення на державні боргові зобов'язання. Так, важливу роль у системі підтримки національних заощаджень і створення умов для вкладення громадянами коштів у державні облігації мають урядові програми, що дають власникам малого та середнього бізнесу можливість організувати збереження найманих працівників. Уведення роздріб-

них боргових програм дозволяє індивідуальному інвестору придбати державні цінні папери на первинному ринку. Цінні папери, які запропоновані роздрібним інвесторам на первинному ринку, світова практика ділить на два види. Перший - це стандартний ринковий інструмент, куплений оптовими інвесторами. Роздрібні інвестори можуть придбати ці інструменти, беручи участь у регулярних боргових аукціонах. Другий вид інструменту – цінні папери, які спеціально розроблені та орієнтовані на фізичних осіб і домогосподарства [9, с. 80].

Ринки цінних паперів країн-членів Європейського союзу тривалий час були розрізненими, фрагментарними. Головну увагу після створення ЄС приділили «уніфікованому ринку» капіталів, визначилися з фінансовими потребами промисловців та їх прагненням до ефективної конкуренції на міжнародному ринку. Оскільки єдиного законодавства, що регулює фінансові ринки країн ЄС, не вироблено, розглянемо особливості розвитку ринків державних цінних паперів окремих країн-членів.

Найбільшим у Європі за обсягом облігаційної заборгованості та третім після США і Японії національним ринком у світі є ринок облігацій Німеччини. Його характерна особливість полягає в тому, що на ньому меншою мірою представлені інші види боргових зобов'язань (облігації промислових фірм та банків). Офіційним позичальником у Німеччині виступає Федеративна Республіка Німеччина, а емітентом (безпосереднім позичальником) – федеральний уряд і уряди земель. Випуском облігацій також займаються Єдиний фонд Німеччини, Казначейство Німеччини, залізниця, пошта та Німецький федеративний банк (Бундесбанк) [10, с. 78].

Державні боргові зобов'язання Німеччини відрізняються великою різноманітністю. Уряд випускає облігації ФРН, федеральні облігації, федеральні касові облігації, казначейські фінансові зобов'язання, а також фінансові інструменти: боргові сертифікати, ощадні сертифікати, безпроцентні казначейські сертифікати. Усі ці папери, за винятком ощадних сертифікатів, належать до ринкових цінних паперів. Уряди земель випускають в основному земельні казначейські ноти.

Загалом державні цінні папери, що випускаються в Німеччині, за терміном обігу можна розділити на: короткострокові казначейські зобов'язання: фінансуються терміном 3, 6 і 12 місяців (випускаються з дисконтними регулярними серіями); середньострокові державні цінні папери терміном випуску від 2 до 9 років представлені: казначейськими зобов'язаннями (випускаються з дисконтними регулярними серіями для значної кількості інвесторів), середньостроковими зобов'язаннями державного казначейства (зеро- ноти, що випускаються нерегулярними серіями для великих інституційних інвесторів) та федеральними облігаціями (процентні цінні папери з фіксованою процентною ставкою); довгострокові облігації федеральних позик (на 10, 15, 20 і 30 років) – виплата доходу відбувається один раз на рік за фіксованою процентною ставкою [3].

Випуск державних боргових зобов'язань у Німеччині регламентується Економічною радою, яка ухвалює рішення про необхідність випуску облігацій, визначає емітентів, зважаючи на стан ринку цінних паперів. Усі державні облігації Німеччини мають лістинг на біржах, хоча торгівля ними в основному здійснюється на позабіржовому ринку. Німеччина традиційно розділяє банківську діяльність і роботу з цінними паперами, тому інституційних фірм-інвесторів у країні небагато. Банківський закон Німеччини вимагає, щоб будь-яка компанія, що займається кредитною діяльністю, отримала ліцензію Федеральної наглядової палати за банками. Особи або організації, які бажають торгувати на фондовій

біржі, повинні отримати дозвіл також від Біржового управління. Останні дані свідчать про зростання значення фінансових конгломератів, які (на додаток до роботи з цінними паперами) можуть також займатися іпотечним кредитуванням через банк, нерухомістю або страхуванням. Коло діяльності регулюється Банківським наглядовим управлінням і Службою страхового нагляду [4].

Німеччина, на відміну від Франції та інших країн ЄС, є федерацією земель, що володіють великим ступенем автономії. Кожна земля має свою фондову біржу. Відповідно до Закону про біржі спостереження за діяльністю фондової біржі здійснюють уряди земель, на території яких вона розташована. Від імені уряду діє Управління спостереження за фондовою біржею, яке є складовою частиною Міністерства економіки відповідної землі. Уряд не займається наглядом або регулюванням ринків, а лише затверджує правила їх саморегулювання. З прийняттям у 1994 р. закону про торгівлю цінними паперами та доповненням до закону про фондові біржі з'явився новий федеральний орган – Комісія з цінних паперів, яка спільно з Федеральною палатою нагляду за банками покликана здійснювати інфорсмент за діяльністю банків (забезпечення виконання контрактів, захист контрактів та інше), які виступають професійними учасниками ринку цінних паперів у Німеччині [8, с. 165-166].

Аналіз законодавства Німеччини щодо організації ринків цінних паперів свідчить про високий нормативний рівень. Оскільки Україна є унітарною державою, на відміну від Німеччини, то запозичення законодавства є досить сумнівним. На наше переконання, Україні необхідно створити та розвинути можливості для «фінансових конгломератів», які зможуть поєднувати у своїй діяльності не тільки операції з цінними паперами, але, наприклад, й іпотечне кредитування, що призведе до активного економічного розвитку нашої держави.

Щодо Великобританії, то тут офіційним позичальником виступає Уряд Сполученого Королівства, а емітентом (безпосереднім позичальником) — агентство з управління боргом. Великобританія — перша країна ЄС, яка сформувала свій ринок і систему його регулювання. Велика реформа фінансового ринку сталася у Великобританії в 1986 р., коли були введені договірні комісійні, корпоративне володіння брокером / дилером та дозвіл іноземним фірмам працювати на британському ринку цінних паперів через англійського брокера / дилера.

На ринку Великобританії випускаються різні види державних цінних паперів зі значною варіацією умов випуску: фіксованими та плаваючими ставками, широким спектром термінів погашення тощо. Зокрема, основними видами державних цінних паперів у Великобританії виступають державні облігації та гілти - «золотообрізні цінні папери», які бувають двох типів: договірні та індексовані (терміном випуску від 1 до 50 років).

На державні облігації припадає близько 90% усіх внутрішніх облігаційних позик. Державні облігації випускаються зазвичай на певний термін. Відсотки з них виплачуються два рази на рік, за винятком так званих консолей, за якими відсотки виплачуються один раз у квартал.

У наш час державні облігації випускають виключно для фінансування державних витрат [1].

У Сполученому Королівстві ринок цінних паперів характеризується незалежністю банківської діяльності та сектору цінних паперів. Тут існують такі державні цінні папери, як: звичайні та конвертовані облігації; недатовані безстрокові облігації; золотообрізні облігації, що мають власних дилерів; індексовані золотообрізні облігації; золотообрізні облігації з плаваючою процентною став-

кою та інші державні цінні папери. Залежно від терміну погашення державні цінні папери, що випускаються у Великобританії, можна поділити на: короткострокові державні цінні папери (казначейські векселі на 3 і 6 місяців, облігації терміном до 1 року, національні ощадні сертифікати, що випускаються виключно для населення); середньострокові облігації з терміном випуску від 1 до 10 років; довгострокові облігації (на 10, 15, 20 і 30 років) і безстрокові облігації (не мають кінцевих термінів погашення). Три чверті облігацій випускаються з єдиною датою погашення, інші – мають дві дати, завдяки чому уряд може на свій розсуд зробити погашення в період між цими датами. При підвищенні курсу облігації вище номіналу уряд користується своїм правом здійснити погашення в більш ранню дату, при зниженні номіналу – у більш пізню дату. Існують також конвертовані облігації, які належать до короткострокових облігацій та можуть бути конвертовані в довгострокові в заздалегідь установлені терміни [3].

Особливістю державних цінних паперів Великобританії є наявність так званих безстрокових облігацій (консолі та інші). Держава має право погасити облігації, однак погашення повністю не проводиться, оскільки їх ринковий курс нижче номіналу. Доцільність погашення виникає за умови зменшення ринкових процентних ставок і збільшення курсу облігацій вище від номіналу. Існують також індексовані облігації. Відповідні облігації були випущені урядом з метою підвищення привабливості державних облігацій і захисту інвесторів від інфляції та коливань процентних ставок. Індексація здійснюється за індексом роздрібних (споживчих) цін. Популярними державними цінними паперами також уважаються казначейські векселі, які належать до короткострокових дисконтних цінних паперів. їх випуск здійснює Банк Англії за дорученням уряду. Такі цінні папери випускаються на пред'явника з мінімальним номіналом 5 тис. фунтів стерлінгів. Розміщуються казначейські векселі аукціонним методом щотижня в останній робочий день. Сума та термін векселів оголошуються за тиждень до тендеру. Аукціони є відкритими, і в них може взяти участь будь-яка юридична або фізична особа. На відміну від аукціонів з гілтам, під час продажу казначейських векселів задоволення заявок відбувається за цінами, указаними в заявці [5].

Надзвичайно актуальним для України є запровадження індексових облігацій на прикладі Великобританії. Для нашої держави необхідно підіймати привабливість державних цінних паперів, однак, виключно за рахунок захисту інвестора. Коли потенційний інвестор буде відчувати свою захищеність, то рівень інвестицій у державні цінні папери буде тільки зростати.

З жовтня 1988 р. Банк Англії випускав облігації в екю (європейська валютна одиниця), а після прийняття євро став емітувати облігації в євро. Основна мета їх емісії – поповнення валютних резервів. Існує кілька видів цих боргових інструментів: казначейські векселі, казначейські ноти та облігації. Казначейські векселі в євро випускаються на термін один, три й шість місяців, випуск відбувається один раз на місяць відповідно до правил торгівлі на ринку європаперів. Котирування оголошується не в процентах до номіналу, а у вигляді норми прибутковості. Казначейські ноти в євро належать до середньострокових інструментів і випускаються на три роки. Розміщення відбувається один раз у квартал на аукціонній основі. Казначейські облігації в євро, як і ноти, є порівняно новим фондовим інструментом [8, с. 161].

У Франції фінансування державою значної частини економічної, соціальної сфери, а також покриття бюджетного дефіциту відбувається за рахунок емісії його боргових зобов'язань. Поряд з Міністерством економіки найважливішим

органом проведення економічної політики Франції є Державне казначейство, у функції якого входить проведення емісій, розміщення боргових зобов'язань на французьких і світових фінансових ринках, а також здійснення контролю над обсягом та ефективністю емісій.

Структура ринку державних цінних паперів у Франції може бути представлена трьома категоріями паперів: казначейськими асимільованими облігаціями OAT (ObligationsAssimilables duTresor), які є засобом формування довгострокового державного боргу; казначейськими бонами з фіксованою ставкою та щорічним купоном BTAN (BoduTresora Taix Fixe et Interet Annuel), що представляють собою середньострокові державні боргові зобов'язання; казначейськими короткостроковими бонами з фіксованою ставкою та попередньо розрахованим купоном BTF (Вом duTresora Таих Fixe et Interets Prescomptes), які є інструментом короткострокового державного запозичення [2].

Із точки зору терміну погашення державні цінні папери, що випускаються у Франції, можна розділити на короткострокові облігації (4-7 тижнів), короткострокові дисконтні інструменти (13, 26 і 52 тижнів), середньострокові процентні облігації (від 2 до 5 років) та довгострокові процентні облігації (від 7 до 30 років) [3].

В останні роки на ринку з'явилися нові різновиди державних цінних паперів з плаваючою процентною ставкою, покликані викликати особливий інтерес інвесторів. Це, перш за все, казначейські асимільовані облігації, індексовані за інфляцією, створення яких переслідує мету поліпшення управління державним боргом та зниження витрат на його обслуговування. Для індексації цих паперів використовується індекс споживчих цін, розрахунок якого проводиться Національним інститутом статистики [6].

Як вже зазначалося раніше, для України набуває важливості залучення інвесторів у купівлю державних цінних паперів. Досвід Франції демонструє, що надання можливостей купівлі цінних паперів з плаваючою процентною ставкою є психологічним фактором для інвесторів відчувати свою захищеність. Звичайно, Україна є економічно нестабільною державою, проте забезпечення гарантій інвесторам допоможе підняти інвестиційну привабливість нашої держави.

Цікавим нововведенням у використанні державних боргових зобов'язань у Франції стали STRIPS (SeparateTradingofRegisteredInterestandPrincipalofSecurities - програма роздільного продажу зареєстрованих державних цінних паперів і купонів), уперше емітовані в 1991 р. Принцип роздроблення полягає в тому, що основна вартість облігації та її купон поділяються на кілька паперів з нульовим купоном. При використанні цієї техніки стає можливим роздільне звернення на ринку капіталу і купонів облігацій з різними термінами погашення [7].

Усі нові цінні папери емітуються та розміщуються на фондовому ринку Франції, структура якого досить складна. Перш за все, він умовно ділиться на два сектори: регульований і нерегульований. До регульованого ринку належать: перший ринок (складається з ринку місячних угод і ринку готівки угод), другий ринок (є посередником між першим ринком та позабіржовим ринком) і новий ринок (призначений для інноваційних підприємств або активно зростаючих компаній). Крім того, з 1994 р. успішно розвивається ринок позик під державні цінні папери. До нерегульованого сектору належить позабіржовий ринок – ринок угод за взаємною згодою, на якому одним з учасників угоди має бути кредитна або фінансова установа, яка має дозвіл на біржову діяльність [8, с. 170].

Така структура ринку цінних паперів Франції може бути також в Україні. Можливість запровадження регульованого та нерегульованого ринку повинна

відбуватися в чіткому законодавчому полі для унеможливлення зловживань (особливо в нерегульованому секторі).

Французькі державні цінні папери відрізняються високою ліквідністю та надійністю, відіграючи важливу роль на міжнародному фондовому ринку. Франція займає друге місце після Німеччини за обсягом емітованих державних єврооблігацій.

Кожна держава-учасниця ЄС має ряд своїх особливостей в організації ринків цінних паперів. Багаторічний досвід відповідних держав свідчить, що для економічного зростання та інвестиційної привабливості необхідно забезпечити належне функціонування боргової політики держави. Вивчення зарубіжного досвіду функціонування ринків цінних паперів показує, що існуючі в розвинених країнах ринки спираються на численні заощадження приватних осіб. Для України є вкрай актуально створити умови для обміну досвідом з європейськими країнами. Таким чином, на моє переконання, для нашої держави можливо запровадити такі ініціативи в розвитку ринку державних цінних паперів: створити та розвинути можливості для «фінансових конгломератів», які зможуть поєднувати у своїй діяльності не тільки операції з цінними паперами, але, наприклад, й іпотечне кредитування; запровадити індексовані облігації на прикладі Великобританії; надати можливості купівлі цінних паперів з плаваючою процентною ставкою; створити секторальну структуру цінних паперів з поділом на регульований та нерегульований ринки.

Сучасний стан ринку облігацій внутрішньої державної позики в Україні та тенденції його розвитку. Державні облігації України поділяються на облігації внутрішніх державних позик України, облігації зовнішніх державних позик України, казначейські зобов'язання та цільові облігації внутрішніх державних позик України. Для нас цей поділ є ключовим, оскільки далі у статті ми детальніше розглянемо структуру ринку саме ОВДП [6].

Ключова відмінність між внутрішніми та зовнішніми облігаціями полягає у тому, що ОВДП розміщуються виключно на внутрішньому ринку, а ОЗДП розміщуються на міжнародних фондових ринках. Перші в Україні є основною альтернативою депозитам банків. Незважаючи на те, що депозити є більш поширеними серед юридичних та фізичних осіб, облігації мають вагомі переваги. Наприклад, відсотки від ОВДП не обкладаються податком на прибуток фізичних осіб (ПДФО) – 18,00 % та військовим збором – 1,50 % [1]. Тобто дохід від облігацій не оподатковується взагалі, це приваблює потенційних інвесторів. Такі пільги введені державою задля швидкого залучення коштів.

Другою перевагою є гарантія держави 100 % оплати ОВДП. Коли у банку, в разі його ліквідації, вам повернуть лише до 200 тис. грн, то у випадку з облігаціями вам повернуть повну суму зобов'язань. Звичайно, імовірніше, що збанкрутує один банк, ніж настане дефолт у цілій країні, тому облігації є більш надійними.

Також ОВДП можна продати у будь-який момент, у той час як депозит може бути без права дострокового розірвання угоди. Існує принцип, що чим більший ризик втрати коштів, тим більші відсотки дохідності пропонують інвесторам, проте у випадку з ОВДП інша ситуація. Існує і досить висока дохідність, порівняно з депозитами, і 100 % гарантія від держави.

Недоліком можна вважати те, що номінальна вартість однієї облігації складає 1000 грошових одиниць тієї валюти, в якій вона номінована: гривня, долар США чи євро [11]. Фізична чи юридична особа не може купити частину облігації так, як, до прикладу, купують частку акції компаній. Купляти їх доціль-

но у великій кількості тому, що обслуговування таких цінних паперів є досить затратним процесом.

Мінусом для держави при емісії облігацій є їх висока вартість. Відсоткова ставка, під яку держава залучає кошти таким видом цінних паперів, на сьогодні становить 1112 %, хоча були роки, коли вона була ще вищою, наприклад, 17,8 % у 2018 році. Для порівняння: середня відсоткова ставка для України за кредитами Міжнародного валютного фонду (МВФ) складає близько 2,5 % [2].

Щоб купити ОВДП, потрібно відкрити рахунок у цінних паперах в банку. Це коштує від 500 грн. Окрім того, необхідна нотаріально завірена картка зразків підписів, це ще близько 100 грн. Зарахування коштів на рахунок коштує близько 1 тис. грн, щомісячна абонплата – 600 грн на місяць протягом терміну обороту облігацій. Комісія при погашенні цінних паперів становить 0,5 % від суми, але не більше 500 грн [12]. Вартість послуг може змінюватись, усе залежить від дилера, якого обрав інвестор, проте різниця між обслуговуванням депозитів і облігацій очевидна. Саме тому облігації можуть собі придбати не всі, і більшість фізичних та юридичних осіб надають перевагу депозитам у банках, а не державним облігаціям.

Також ми вже частково вказали наступний недолік. Фізична особа не може самостійно придбати ОВДП. Для її купівлі необхідно звернутися до посередників. Ключовим мінусом для жителів нашої країни є той факт, що при придбанні ОВДП необхідно подавати декларацію про доходи до відділу Державної фіскальної служби України за місцем реєстрації, а далеко не всі фізичні та юридичні особи можуть пояснити, звідки у них такі великі доходи. У багатьох випадках джерелом доходів є кошти отримані внаслідок корупційних дій та тіньової економіки бізнесу.

Отже, процедура купівлі державних облігацій є складнішою, ніж оформлення депозиту в банку, а тому більш затратною. ОВДП – це хороша можливість заробити, якщо є велика сума чесно зароблених коштів, тільки тоді інвестувати реально і доцільно.

Розміщення облігацій відбувається за допомогою електронної торгової системи (ЕТС) засобів задачі «ЛІГА», системи «ОВДП-опІіпе», електронної торговельної системи Bloomberg, Refinitiv або іншими ЕТС компаніями [8]. Результати цього розміщення оприлюднюються на сайті Міністерства Фінансів разом з календарем аукціонів.

Як уже зазначалось вище, фізичні та юридичні особи без відповідної ліцензії Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку не мають права купувати облігації у Міністерства фінансів України. Придбати їх на аукціонах з розміщення ОВДП можуть лише уповноважені банки – первинні дилери.

Також варто зазначити, що не кожен банк може бути дилером. Він повинен відповідати певним вимогам, наприклад, мати ліцензію на провадження професійної діяльності з торгівлі цінними паперами, сплачений статутний капітал, еквівалентний не менш як 10 млн євро, та обсяг торгівлі облігаціями повинен становити не менш як 1 млрд грн. Офіційний перелік таких банків представлений на сайті Міністерства фінансів України.

Українські банки індивідуально встановлюють ліміти на мінімальну суму угоди, яка може становити від 100 тис. грн до 1 млн грн. Це означає, що інвестору дуже важливо детально вивчити умови співпраці з кожним з банків-посередників, щоб обрати максимально вигідний для себе.

На даний момент можна говорити, що найвигіднішим банком для купівлі ОВДП є Альфа-Банк. У нього та у Райффайзен Банк Аваль сума комісії за такі операції становить 3000 грн, але, окрім низької вартості, Альфа-Банк безкоштовно зберігає кошти на рахунках, коли ж у всіх інших банках присутня плата за зберігання.

До прикладу у Райффайзен Банку Аваль вона становить 0,005 % від номінальної вартості цінних паперів, мінімум 100 грн на місяць.

Найдорожче інвестору обійдеться угода з Приват- Банком або ОТП Банком. Незважаючи на високу популярність, ПриватБанк має досить значну ставку за брокерські послуги. У ньому діє регресивна ставка, зі зростанням вартості укладеного договору – знижується його ставка. Комісія від укладеної угоди при купівлі цінних паперів на суму до 5 млн грн – 0,2 %, а від 5 млн грн – 0,1 % від суми.

ОТП Банк посів останнє місце. Він має найвищу сумарну вартість послуги порівняно з конкурентами. Це обумовлено обсягом комісій за зберігання ОВДП – 0,005 % від номіналу (від 50 грн – 5000 грн на місяць), високими комісіями за відкриття рахунків та великими брокерськими комісіями.

Отже, проаналізуємо ситуацію на ринку ОВДП в Україні на сьогодні. Згідно з даними офіційного сайту Міністерства фінансів України станом на 26.02.2021 рік, найбільшою кількість ОВДП володіють банки – 51 % від загальної кількості.

Таким чином, банки примножують свій власний капітал та, будучи посередниками, надають послугу інвестицій в облігації фізичним та юридичним особам, які самостійно їх придбати не можуть. У власності НБУ знаходиться близько третини всіх випущених облігацій внутрішнього державного боргу. Таким чином, НБУ фактично фінансує дефіцит державного бюджету.

Окрім цього, нерезиденти володіють 10 % облігацій, що перевищує показники і фізичних, і юридичних осіб України разом узятих (7 %). Це спричинене, в першу чергу, тим, що для закордонних інвесторів українські облігації є дуже вигідним інструментом. Їх переважно цікавлять цінні папери номіновані саме в гривнях, оскільки на них більша відсоткова ставка, і якщо вже інвестувати у ризикову країну, а Україна внаслідок війни з Росією на сході та пандемії є саме такою, то отримувати максимально можливий дохід. Як уже зазначалось, чим більший ризик втрати коштів, тим більші відсотки дохідності пропонують інвесторам.

Порівнюючи показники реальної прибутковості від облігацій в нашій державі з показниками інших країн, видно, що різниця є дуже вагомою.

Так, у США станом на березень 2021 року дохідність дворічних облігацій становить 0,16 %, тоді як дохідність десятирічних – 1,65 % . В Україні ж станом на березень 2021 року дохідність – 11,4 % та 12,5% відповідно [14].

У Німеччині прибутковість взагалі негативна, наприклад, папери з терміном погашення 2 роки пропонуються з негативною ставкою на рівні 0,6-5 % станом на 14 травня 2021 року. Справді прибутковими облігації Німеччини є починаючи від 15-річних і навіть настільки довгострокова інвестиція має ставку лише 0,17 %.

Загалом варто зазначити, що багато розвинених країн емітують свої державні облігації не більше ніж під 1 % прибутковості. До таких країн належать Франція (0,271 %), Бельгія (0,242 %), Нідерланди (0,031 %), Японія (0,085 %), Іспанія (0,601 %), Португалія (0,611 %), Швеція (0,443 %), Велика Британія (0,871 %) та ін. [13].

Вищевказані відсоткові ставки пропонуються за облігації терміном 10 років. Тому очевидним є те, що іноземні інвестори, які прагнуть більшого доходу

від облігацій, обирають Україну. Хоч це і ризиковано, проте це потенційна можливість отримати в 10 або навіть в 300 разів більший прибуток, ніж від інвестицій в облігації країн світу зі стабільнішою економікою.

Також проаналізувавши сайт національного банку України ми бачимо обсяги ОВДП, розподілені за валютою, в якій номіновані станом на 26.11.2021 року. Зі схеми видно, що найбільшим попитом користується гривня – 87 %, долару США надають перевагу 11 % інвесторів, а найменш популярною є євро – 2 %. Популярність гривні пояснюється тим, що гривневі ОВДП мають найвищу відсоткову ставку, а отже, найбільшу дохідність. Для порівняння, середньозважена дохідність облігацій номінованих у гривнях у березні 2021 року становить 11,2 %, у доларах США – 3,8 %, а у євро – 2,5 %.

Можна стверджувати, що інвестори вкладають кошти більше у гривневі облігації. Роблять вони це з метою отримання прибутку, коли ж в ОВДП, номіновані в іноземній валюті (долар США, євро), інвестують переважно з метою збереження коштів від знецінення.

Існують декілька класифікацій державних облігації України. Згідно з терміном їх дії розрізняють короткострокові – до одного року, середньострокові – від одного до п'яти років і довгострокові – понад п'ять років. В Україні найбільш популярними є облігації терміном від 1 до 3 років. Серед гривневих частка таких облігацій становить 49 % станом на березень 2021 року.

Проаналізувавши тенденцію розміщення на первинному ринку ОВДП за останні 3 роки, можна стверджувати, що ці цінні папери є дуже стійкими до кризових явищ в країні та у світі в цілому.

Згідно з данних видно, що сума розміщень облігацій на первинному ринку зростає починаючи від 2018 року, коли ж середньозважена дохідність, навпаки, зменшується.

Отже, зі зростанням відсоткової ставки на облігації зростає і попит на них. Усі інвестори прагнуть заробити при максимально вигідних умовах, тому і кількість, а отже, і сума розміщених облігацій зростатиме. Проте зараз спостерігається кардинально інша тенденція. Незважаючи на стабільне падіння прибутковості протягом останніх трьох років, ринок облігацій в Україні набуває більшої популярності. Для держави це безумовний плюс, оскільки вона здатна відкоригувати прогалини у бюджеті, погасити борги, залучивши кошти через облігації і основне - зробити це швидко, оскільки попит на них є і він тільки зростає. Другим вагомим плюсом є те, що Мінфін має змогу змінювати відсоткову ставку у вигідну сторону для держави. Значний попит дозволив здешевити процес залучення коштів, встановивши нижчу ставку. і на державному рівні - це економія мільйонів доларів. У майбутньому борг перед інвесторами вже буде не 17,8 %, як у 2018 році, а на понад третину менше – 10,2 %, як у 2020 році.

Один із факторів, який вплинув на таке зацікавлення українськими цінними паперами, було скасування 23 травня 2020 року стягнення військового збору з доходу від ОВДП у розмірі 1,5 %.

Також позитивна динаміка в Україні спостерігається на тлі створення різного роду інформаційної співпраці, що здатна підвищити інтерес і спростити доступ до ОВДП. Зокрема, Національний банк у травні 2019 року встановив так званий лінк з Сіеагееат. Тобто відкрив кореспондентський рахунок цьому депозитарію, що приєднало наш внутрішній ринок ОВДП до мережі Clearstream.

Clearstream - це один із найбільших міжнародних депозитаріїв, який забезпечує інфраструктуру для проведення розрахунків за цінними паперами та

облік прав власності за ними на міжнародних фінансових ринках. Іноземним інвесторам, які працюють на десятках різних ринків у всьому світі, зручно і безпечно проводити операції саме через таку структуру [9].

Такий механізм зменшив транзакційні і тимчасові витрати інвесторів на проведення операцій з облігаціями та підвищив привабливість і ліквідність ринку ОВДП. Більший попит сприяв стрімкому зниженню дохідності таких цінних паперів.

Для того, щоб зрозуміти, чому ця угода так сильно вплинула на ринок облігацій, варто згадати структуру власників ОВДП. До першої трійки входять українські банки (51 %), НБУ (32 %) та нерезиденти (10 %). Кількість придбаних облігацій Нацбанком фактично не впливає на ринок, тому що він володіє майже однаковою кількістю ОВДП щорічно. Зміни, звісно, є, проте вони надто незначні. Тож впливати на цей ринок можуть тільки банки й іноземці.

Розглянемо детальніше іноземних інвесторів. Тенденція збільшення попиту з-за кордону на наші облігації є і на сьогодні. Якщо станом на лютий 2018 року обсяги ОВДП у власності нерезидентів становили 8395,7 млн грн, то станом на лютий 2021 року ця цифра сягнула 100792,6 млн грн, що у 12 разів перевищує показники 2018 року [3; 5].

Проте навіть у такому, здавалося б, оптимістичному становищі на ринку облігацій існують свої проблеми. В першу чергу - це недовіра населення як до державної влади, так і до фондового ринку. Причиною цього є недостатня освіченість населення у питаннях інвестицій та самого процесу заробляння коштів через ОВДП. Економічна криза та пандемія COVID-19 тільки погіршують і так малу довіру народу, що в будь-якому випадку негативно впливає на розвиток країни.

Ще однією важливою проблемою варто зазначити високу ціну, яку платить наша держава за такі позики. Те, що вигідно для інвесторів, не вигідно для країни, оскільки в цьому аспекті вони виступають в ролях кредитора та позичальника. Як результат – це спричиняє збільшення обсягу боргу України, який рано чи пізно прийдеться повертати. Навіть кредити від МВФ є в рази нижчими та вигіднішими для наповнення бюджету, ніж емісія ОВДП.

Порівнюючи відсоткові виплати України по облігаціях із виплатами більш розвинених країн, стає очевидним, що різниця кардинальна, наші виплати більші у сотні разів, і тому іноземні інвестори цим користуються.

Для вирішення зазначених проблем варто зосередитись на такому.

1. Першочергово потрібно прикласти максимальні зусилля для виходу із економічної кризи, а це означає побороти епідемію COVID-19, адже карантинні обмеження, зростання кількості безробітних, висока смертність та захворюваність негативно впливають на приріст і функціонування бізнесу, розвиток нації та на економіку в цілому. Страждають усі сфери економічного та соціального життя населення і країн. Тому в жодному разі не можна допустити погіршення становища.

2. Розвивати фінансову освіченість громадян. Кожен повинен знати про таку можливість інвестування, так само, як і всі знають про депозити в банках. Про призначення облігацій внутрішньодержавної позики повинні розповідати не тільки у закладах вищої освіти, а й у школах, ліцеях, гімназіях та інших освітніх структурах.

3. Спрощення процедури купівлі державних облігацій. Наприклад, співпраця вітчизняних банків з клієнтами на вигідніших умовах. Зменшення обсягу

комісії за посередницькі послуги та зниження рівня мінімально допустимої суми купівлі ОВДП.

4. Стимулювати банківські установи для продажу ОВДП у «роздріб», оскільки на сьогодні банки прагнуть оперувати тільки великими інвестиціями в облігації, і не кожен може собі дозволити такий внесок. Як наслідок, фізичні особи володіють лише 1 % облігацій своєї країни.

Література:

1. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480 Редакція від 24.09.2020, підстава – 852-IX, 3480-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-3480-15#Text (дата звернення: 28.11.2021).

2. Бюджетний кодекс України. Редакція від 01.01.2021, підстава – 1081-IX, 1082-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17 (дата звернення: 28.11.2021).

3. Про затвердження Змін до положення про порядок проведення операцій, пов'язаних з розміщенням облігацій внутрішніх державних позик : постанова від 10.09.2019 № 114. URL: https://ips.ligazakon.-net/document/PB19173 (дата звернення: 28.11.2021).

4. Базилевич В. Д. Цінні папери : підручник. Київ: Знання, 2011. 1094 с.

5. Вірченко В. Особливості еволюції та сучасний стан ринку державних боргових цінних паперів України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 139. С. 21–25. URL: http://bul-letin-econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2015/11/139-_5.pdf (дата звернення: 28.11.2021).

6. Григораш Т. Ф., Мягков О. С., Воєводський Г. Ю. Облігації як інструмент залучення грошових ресурсів. *Приазовський економічний вісник*. 2019. № 3(14). С. 362–368. URL: http://pev.kpu.zp.ua/journals-/2019/3_14_uk/61.pdf (дата звернення: 28.11.2021).

7. Грубляк О. М., Урсакі Я. С. Особливості функціонування ринку державних облігацій в Україні. *Економічні студії*. 2017. № 1(14). URL:https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewbyfileid/588968.pdf (дата звернення: 28.11.2021).

8. Дохідність ОВДП на первинному ринку. Національний банк України Офіційний сайт. URL: https://bank.gov.ua/ua/markets/primary-ovdp-chart (дата звернення: 28.11.2021).

9. Інвесторів у ОВДП звільнили від військового збору. SmIDA. URL: https://www.smida.gov.ua/news/allnews/-investoriv_u_ovdp_zvilnili_vid_vijjskovogo_zboru (дата звернення: 28.11.2021).

10. Мещерякова Т. К. Проблеми розвитку ринку цінних паперів в Україні. *Вінницький національний технічний університет*. URL: http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17077/2063.pdf?sequence=3 (дата звернення: 28.11.2021).

11. Мінфін назвав умови, на яких Україна взяла кредит МВФ. *Finance.ua*. URL: https://news.finance.ua/ua/-news/-/471782/minfin-nazvav-umovy-na-yakyh-ukrayina-vzyala-kredyt-mvf (дата звернення: 28.11.2021).

12. Міністерство фінансів України. URL: https://www.mof.-gov.ua/uk (дата звернення: 28.11.2021).

13. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua (дата звернення: 28.11.2021).

14. Обсяги ОВДП, які знаходяться в обігу. *Мінфін*. URL: https://index.minfin.com.ua/ua/finance/bonds/volumes/2018-02/ (дата звернення: 28.11.2021).

15. Процедура купівлі ОВДП для фізичних осіб 2021. *Finsee*. URL: https://finsee.com/купівля-овдп/ (дата звернення: 28.11.2021).

16. Рейтинг первинних дилерів на ринку ОВДП у 2020 році. *Міністерство фінансів України*. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/-ranking_of_primary_dealers_in_the_domestic_government_bond_market_in_2020-2657 (дата звернення: 28.11.2021).

17. Термін «облігація». *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/ru/18138 (дата звернення: 28.11.2021).

18. Як купити державні облігації і заробити на них. Експеримент. *Українська правда*. URL: https://www.epravda. com.ua/publications/2019/-02/4/644883/ (дата звернення: 28.11.2021).

19. Debt and reserves management report 2010-11. URL: http://www.direct.gov.uk/prod_consum_dg/groups/dg_digitalassets/@dg/@en/documents/digitalasset/ dg_186446.pdf (дата звернення: 28.11.2021).

20. Agence France Tresor. URL: http://www.aft.gouv.fr/index.-php3?lang=ru (дата звернення: 28.11.2021).

21. Business & Financial News, Breaking News Headlines. URL: http://www.bloomberg.com (дата звернення: 28.11.2021).

22. Deutsche Bundesbank Eurosystem. URL: http://www.bundesbank.de/ index.en.php (дата звернення: 28.11.2021).

23. The UK's economics & finance ministry. URL: http://www.hm-treasury.gov.uk (дата звернення: 28.11.2021).

24. Improving efficiency in the European government bond market by Avinash D. Persaud. *A report by ICAP plc*. 2006. URL: http://www.-eurocapitalmarkets.org/files/ICAP_Brussels_Nov2006.pdf (дата звернення: 28.11.2021).

25. The euromoney international debt capital markets handbook 2011. URL: http://treasury.worldbank.org/cmd/pdf/Euromoney_2011_-Handbook_ International Debt_Capital_Markets.pdf (дата звернення: 28.11.2021).

§ 2.4. Теоретичні та прикладні засади формування конкурентних стратегій аграрних підприємств

Поглиблення глобалізації та поступова лібералізація зовнішньої торгівлі дають місцевим сільськогосподарським підприємствам доступ до висококонкурентного світового продовольчого ринку та створюють умови для входу іноземних товаровиробників на внутрішні ринки. Разом з тим, неоднорідні умови функціонування підприємств з різними організаційно-правовими формами, розмірами, ресурсною базою та можливостями інвестування призводять до нерівномірного їх розвитку.

Тому розробка методів та механізмів конкурентного позиціювання сільськогосподарських підприємств є доцільною з урахуванням наявності ресурсного потенціалу та характеру їх обов'язкової діяльності. Підтримання стійких конкурентних позицій сільськогосподарських товаровиробників вимагає економічно обґрунтованого перерозподілу їх ресурсів таким чином, щоб знизити витрати виробництва, в тому числі собівартість продукції, відповідати міжнародним стандартам якості та безпеки, підвищити ефективність роботи.

Враховуючи необхідність адаптації до зовнішніх викликів, що швидко змінюються, обґрунтування системи стратегічного планування для формування конкурентоспроможності має відповідати принципам інноваційності, мінімального ризику та максимальної ефективності. Тільки так можна наростити конкурентний потенціал, підвищити конкурентоспроможність господарства, модернізувати його технологічну та технологічну базу, знизити ризики та забезпечити доступ до інвестиційних коштів і прибутковість діяльності.

Аналізуючи чисельні праці присвячені конкурентоспроможності та конкурентним перевагам підприємства, варто назвати прізвища всесвітньовідомих науковців, які досліджували дану проблематику: А. Сміт, Д. Рікардо, Ф. Хайек, Дж. Хікс, Дж. Робінсон, Е. Чемберлін, М. Портер, К. Прахалад, Г. Хамел та інш. Не можна оминути увагою праці, в яких розглядалася сучасна теорія конкуренції. Цим питанням займалися: Дж. Барні, Р. Грант, Р. Ейміт, Д. Тіс, П. Шоемейкер, Ф. Мур, М. Брандербургер, Дж. Нейлбафф, К. Вичан, Р. Моборн. Серед українських дослідників, які розглядали формування конкурентоспроможності вітчизняних сільськогосподарських підприємств варто назвати: В. Андрійчука, О. Гудзинського, Л. Ємчука, О. Єрмакова, В. Збарського, В. Зіновчука, В. Ільїна, М. Ільчука, С. Кваші, Ю. Лупенка, П. Макаренка, М. Маліка, Л. Масловської, В. Месель-Веселяка, М. Місюк, О. Мороза, Б. Пасхавера, П. Саблука, В. Ткачука, О. Ульянченка, О. Школьного, О. Шубравської, І. Яціва та ін.

Водночас сучасний етап економічного розвитку характеризується низкою критеріїв, які свідчать про формування та розвиток нових моделей економічного зростання, які повинні враховувати процес глобалізації підприємств, динамічний розвиток конкуренції та її вихід за національні рамки, появу новітніх технологій та методів організації виробництва, зміну у просуванні та скорочення життєвого циклу продукції. Вплив описаних рамкових умов привів до того, що такі підприємства можуть бути успішними лише в тому випадку, якщо вони зможуть правильно вибрати та розробити власні стратегії, щоб зосередитися на ключових сферах господарювання та використовувати гнучкі форми організаційного і виробничого управління. Поява та посилення впливу описаних чинників означає, що розуміння сутності, типів і позицій конкурентних стратегій у процесах управління підприємством наразі є особливо важливим та актуальним.

Метою цього параграфу дослідження є формування теоретико-методичних і прикладних засад формування конкурентних стратегій підприємств аграрного сектору.

Будь-який бізнес, який прагне до успіху, потребує стратегії, вибір якої відбувається обранням конкретного шляху серед усіх можливих варіантів розвитку та методів діяльності, відкритих для підприємства. Добре розроблена стратегія виступає основою зростання рівня конкурентоспроможності підприємства, яке зможе успішно функціонувати в складних ринкових умовах шляхом вдосконалення структури управління і зростання організаційної культури, та утримувати сильні конкурентні позиції на ринку

Уміння розгледіти перспективи для підприємства з урахуванням різних факторів внутрішнього та зовнішнього середовища є однією з найважливіших передумов ефективного управління. Зрештою, усі суб'єкти економіки функціонують у високодинамічному конкурентному середовищі, де змінюються національні пріоритети, удосконалюються технології, асортимент продукції, запити, інтереси та смаки споживачів, множаться та набирають сили конкуренти, чи, навпаки, економічно слабнуть і переорієнтовуються на інші ринки.

За цих умов підприємству необхідно мати мобільний і ефективний комплекс заходів, напрямів діяльності, асортимент та номенклатура продукції, форм і методів поведінки, які вигідно представляли б і вирізняли його в конкурентному середовищі для досягнення своїх цілей як на близькій, так і на дальній перспективі. Цей набір зазвичай організовується навколо концепції розвитку бізнесу і називається стратегією.

Кожне підприємство повинно розробити власну стратегію, враховуючи його мету та особливості ринку, на якому здійснює свою діяльність. Проте, хоча стратегія зазвичай допомагає підприємству досягти того, чого воно прагне, однак не гарантує цього, оскільки взаємодіє з багатьма факторами, зміст і напрямок впливу яких важко передбачити в конкурентному середовищі.

Теоретичні основи корпоративної стратегії формувалися в процесі пошуку ефективних шляхів досягнення динамічного балансу з конкурентним середовищем, що вимагало вивчення не лише актуальних на певний час можливостей і загроз, а й тих, що можуть проявитися у майбутньому.

Стратегію підприємства доцільно розглядати як узагальнену програму діяльності (модель дій) для досягнення бажаних рівнів і цілей (ринкового статусу, соціально-економічних показників) шляхом ефективного розподілу, координації та використання ресурсів.

Поняття «стратегія» в його початковому значенні, відносився до мистецтва війни та стосувався здатності уміння розробляти загальний план військової кампанії, битви або великого нападу, розподіляти ресурси і розробляти схеми можливого сценарію розвитку подій.

В економічній практиці стратегія постає як система правил і методів реалізації концепції корпоративного розвитку. Продумана і грамотно сформульована стратегія описує найбільш раціональний і продуктивний спосіб досягнення мети і допомагає забезпечити вибір перспективних видів діяльності, високий попит на його продукт (послугу), а також прибуткову і часто унікальну позицію на ринку.

Т. Шохановою та Г. Осовською зауважено, що чітка, продумана та ефективна стратегія сьогодні на більшості вітчизняних підприємств є рідкісним явищем. Така ситуація змушує підприємства докладати значних зусиль концентруватися на внутрішніх ресурсах. Таким чином, усі потенційні зовнішні загрози ігноруються (розпізнаються лише як такі, що мають місце, як факт), а позитивні, сприятливі моменти проходять повз. Тому ключем до конкурентної стратегії є відносини між підприємством та оточуючим середовищем [1].

Лепейко Т. підкреслює, що основними елементами механізму побудови конкурентної стратегії є цілі, концепції, загальні стратегії, принципи, функції, інструменти та забезпечення [2].

М. Портер стверджував, що при визначенні стратегії розвитку варто враховувати специфіку діяльності, в якій вона буде реалізована [3].

Із цього можна зробити висновок, що існують різні підходи до тлумачення термінів «стратегія» та «конкурентна стратегія», які, однак, не суперечать один одному, а виступають як взаємодоповнюючі компоненти, адже з'являлися поступово, по мірі розвитку конкурентних відносин та посилення конкурентної боротьби. Крім того, ряд дослідників досліджували за формуванням різних конкурентних стратегій, що призвело до появи багатьох класифікаційних критеріїв, за допомогою яких можна групувати конкурентні стратегії. При цьому підприємство може використовувати кілька стратегій одночасно.

Належне функціонування та розвиток бізнесу в умовах ринкової економіки

потребує фундаментального підходу до розробки його конкурентної стратегії. Сукупність цілей та стратегії підприємства утворюють широку концептуальну основу, в якій розробляються конкретні стратегії. Основне завдання, на вирішення якого направлені всі стратегічні компоненти – знайти найбільш ефективний спосіб перетворення наявної конкурентної переваги в конкурентну стратегію, яка має ґрунтуватися, в свою чергу, на повній інформації про цільовий ринок і його тенденції.

Слід зазначити, що формування конкурентних стратегій базується на використанні певного набору аналітичних інструментів, які генерують специфічні механізми у складних взаємодіях. Тому маючи на увазі механізм формування конкурентних стратегій комплекс елементів системи, що забезпечують формування інструментарію управління діяльністю підприємства на ринку в умовах конкуренції і сприяють досягненню конкурентних цілей за рахунок врахування впливу внутрішніх і зовнішніх факторів, виділимо його основні компоненти.

Основними елементами механізму формування конкурентної стратегії є цілі, концепції, загальні стратегії, принципи, функції, інструменти та забезпечення. Основою механізму розробки такої стратегії є загальна стратегія підприємства, яка є комплексним планом діяльності, що забезпечує впровадження його місії та цілей і переважно орієнтована на підвищення рівня довгострокової ефективності.

Концепція – це набір конкретних положень, які стосуються головної ідеї та націлені на досягнення певної мети. Формування конкурентної стратегії має носити системний характер. Іншими словами, усі елементи механізму мають бути взаємопов’язані та свідомо працювати для забезпечення цієї мети, тобто забезпечення конкурентоспроможності підприємства [4, 5, 6].

Організаційне забезпечення доцільно розглядати як систему процесів і процедур задля здійснення діяльності підприємства відповідно до розробленої стратегії та поставлених цілей, які забезпечують взаємовідносини між відділами і службами підприємства та забезпечують їх необхідними ресурсами. Такі ресурси, як фінанси, кадри та матеріально-технічне забезпечення відіграють певну роль у формуванні конкурентної стратегії. Забезпечення ресурсами, саме по собі, є необхідною основою для реалізації управлінських функцій і заходів у контексті розробки конкурентної стратегії. Інформаційне забезпечення - це динамічна система даних і методів обробки, що дає змогу досліджувати фактичний стан керованого об'єкта, виявляти фактори, що його визначають, а також виявляти можливості для необхідних управлінських заходів.

На рівні із зазначеними елементами забезпечення механізму розробки конкурентної стратегії розглядаються функції управління: планування, організація, мотивація, контроль та координація. Функцією планування вважається певний вид управлінської діяльності, що досліджує аспекти цілепокладання та організаційно-ресурсного забезпечення досліджуваного процесу. Функція організації має на меті структурувати та розподіляти всю роботу всередині механізму, вона дбає про встановлення взаємовідносин між підрозділами підприємства, розподіл функціональних обов'язків, створення умов, необхідних для досягнення визначених цілей, створення структури управління. Функцією мотивації забезпечується активізація діяльності щодо формування та реалізації конкурентної стратегії. Контроль розробки конкурентної стратегії є кінцевою функцією, яка забезпечує зворотний зв'язок між процесом планування та кінцевими результатами прийнятих на місцях управлінських рішень [7].

Успішна реалізація сформованої конкурентної стратегії підприємства залежить від існуючої системи контролю, яка реалізується не тільки на етапі її створення, а й у процесі її впровадження.

На думку Портера [3] розробка конкурентної стратегії багато в чому визначається чітким розумінням природи бізнесу, його цілей і засобів їх досягнення. За словами вченого, на вибір та успішну реалізацію конкурентної стратегії підприємства впливають:

- ✓ характер його сильних сторін і досвід у порівнянні з конкурентами;
- ✓ позиція та мотиваційні потреби керівництва та інших працівників, залучених до реалізації обраної стратегії;
- ✓ внутрішні та зовнішні кордони конкурентної стратегії, які підприємство може успішно прийняти та впровадити;
- ✓ соціальні та політичні фактори.

Як вражає Т. Шоханова [1] конкурентна стратегія має бути у вигляді ретельно розробленої програми заходів, спрямованих на досягнення вигідної конкурентної позиції на ринку та адаптацією до впливу навколишнього середовища, має формуватися на підставі таких такими основних напрямів:

- ✓ реагувати на зміни в конкурентному середовищі конкретної галузі та економічний ситуації в цілому;
- ✓ розроблення процесів, процедур і ринкових підходів, які можуть забезпечити значну перевагу над конкурентами;
- ✓ консолідація стратегічних ініціатив профільних підрозділів;
- ✓ вирішувати конкретні питання конкурентної стратегії, які є актуальними на даний момент.

У разі невизначеності зовнішнього середовища для розробки стратегії розвитку підприємства запропоновано використання тривимірної матриці, яка узгоджує наступні показники:

- ✓ стратегічне середовище, що визначається умовами діяльності підприємства, утвореними зовнішнім середовищем;
- ✓ стратегічні переваги, що характеризуються найменшими витратами та підвищеною споживчою цінністю для товарів чи послуг, що дають їм змогу досягти успіху на ринку;
- ✓ стратегічні навички, що представляють собою набір матеріальних і нематеріальних ресурсів, можливостей і компетенцій, доступних для розробки та реалізації бізнес-стратегії.

Вибір стратегії залежить від багатьох факторів, включаючи стратегічну позицію підприємства, динаміку її змін, виробничі та технологічні потужності, надані послуги, економічні умови, політичне середовище тощо. Тому кожне підприємство, яке застосовує стратегічне управління та стратегічне планування, використовує власні унікальні підходи до стратегічного вибору. Невід'ємною частиною планування є бізнес-план, який допомагає обґрунтувати будь-який проект, що потребує інвестиційних ресурсів. Відповідно до принципів функціонування суб'єктів господарювання та особливостей економічного розвитку в сучасних умовах бізнес-стратегії повинні бути високоефективними для отримання максимальної вигоди від досягнення запланованих цілей. Для підвищення ефективності розробленої стратегії доцільно враховувати умови, за яких стратегія буде реалізуватися, і, відповідно до цих умов, вирішувати всі інші заходи.

У ситуаціях, коли зовнішнє середовище для розробки стратегії розвитку бізнесу є невизначеним, рекомендується використовувати тривимірну матрицю.

Це допоможе керівництву підприємства правильно визначити напрямок і стратегію розвитку.

Щоб стратегія підприємства була успішною, необхідно: створити систему стимулів керівництва для досягнення цілей стратегії, адекватно змінити організаційну структуру та надати доступ вищому керівництву до необхідних ресурсів відповідно до затвердженої стратегії.

У конкурентних умовах, постійній боротьбі за ринки і споживачів підприємство повинно виявляти належну адаптивність до змін зовнішнього середовища, здатність до організаційно-виробничого маневру, високу реакцію на динаміку попиту, вміння формувати його тощо. Все це ще раз підкреслює важливість вироблення ефективних стратегій діяльності підприємства як передумови здійснення необхідних його трансформацій.

Стратегія підприємства - це конкретизація, втілення, механізм реалізації стратегічної мети, що насамперед спрямований на підвищення якості її продукції та послуг порівняно з конкурентами; гарантовано вищі темпи зростання, ніж середньогалузеві, збільшення частки ринку; проникнення на нові ринки; підвищення рівня репутації підприємства; досягнення низького рівня витрат тощо. У життєдіяльності підприємств такі орієнтири є першочерговими, включаючи реалізацію низьких витрат, і їх досягнення вимагає стратегічного мислення та особливого підходу до бізнес-середовища. На основі стратегічного мислення створюється бачення перспективного стану підприємства в бізнес-просторі. Інакше для підприємства неминуче виникне криза і його позиції в конкурентному середовищі будуть значно ослаблені [8].

Стратегія підприємства є логічною відповіддю на необхідність забезпечення ефективної діяльності через динамічний баланс із зовнішнім середовищем; пошук способів і використання факторів виживання; оптимальний розподіл та ефективне використання ресурсів для досягнення успіху в конкурентному середовищі; поєднання рішень і дій, застосування найбільш раціональних принципів і методів управління.

Після визначення та оцінки ключових конкурентів підприємства повинні розробити конкурентну стратегію, яка може допомогти їм отримати конкурентну перевагу, пропонуючи продукти з вищою споживчою цінністю. На підприємстві потрібно сформувати «стратегічний набір» (системи різних типів стратегій протягом певного періоду часу), що відображає можливості та специфіку розвитку підприємства, рівень його претендування на місце й роль у зовнішньому середовищі. Доцільно виділяти такі групи стратегій: загальні для всієї організації в цілому; загальні конкурентні за окремими бізнес-напрямками; продуктово-товарні для кожного з напрямків діяльності організації (як з виробництва різних видів товарів, так і з надання різних послуг); функціональні для кожної з функціональних підсистем підприємства; ресурсні для забезпечення досягнення стратегічних орієнтирів загального, функціонального та продуктово-товарного типів стратегій. Управління конкурентною поведінкою в корпоративних організаціях базується на розробці та ефективній реалізації всеохоплюючої, зваженої, обґрунтованої та надійної конкурентної стратегії, що забезпечує конкурентні переваги протягом тривалого періоду часу (5-10 років).

Конкурентна стратегія складається з кількох підходів і напрямків, розроблених керівництвом для досягнення найвищих результатів у конкретній сфері діяльності. Вони визначають засоби конкурентної боротьби підприємства на цільовому ринку і служать для: своєчасного реагування на зміни в галузі, економі-

ці в цілому, політиці та інших важливих сферах; розробка конкурентних заходів та ринкових підходів, що можуть забезпечити міцну перевагу перед конкурентами; поєднання стратегічних ініціатив функціональних відділів; вирішення конкретних стратегічних проблем, актуальних в даний момент.

Жодне підприємство не зможе досягти успіху в конкурентній боротьбі, якщо не відстежуватиме далекосяжні тенденції розвитку ринку і не вироблятиме на цій основі бачення свого майбутнього, не моделюватиме способів його досягнення, тобто не матиме ефективної стратегії своєї діяльності.

У постійній боротьбі в умовах жорсткої конкуренції за лідируючі позиції на ринку та за споживачів підприємства повинні продемонструвати адекватну пристосованість до змін оточуючого середовища, здатність організаційно-виробничого маневру, високу чутливість до динаміки попиту та вміння його формувати. Все це ще раз підкреслює, наскільки важливою є розробка ефективної стратегії для діяльності підприємства як передумови для впровадження необхідних змін. Всі вище перераховані види стратегій взаємозв'язані, а тому найважливішою умовою успішного функціонування підприємств на ринку є обґрунтування і реалізація стратегій на кожному рівні управління. В умовах зростання конкуренції практичний інтерес з боку комерційних організацій до конкурентних стратегій посилюється, тому проблеми, пов'язані з розробкою і реалізацією конкурентних стратегій, є актуальними.

Вибір конкурентної стратегії підприємства відповідно до ринкової ситуації пов'язаний з оцінюванням її переваг і ризиків, аналізом її відповідності ситуації на ринку, а також рівня організації виробництва на підприємстві та управління ним. При виборі базової конкурентної стратегії виходять з того, наскільки вона спроможна стимулювати адаптацію можливостей підприємства до конкретних ринкових умов. У цьому полягає суть базової стратегії як загальноекономічної основи забезпечення практичних дій підприємства.

Стратегія конкурентної поведінки визначає активність та напрям дій по відношенню до лідера відповідного ринку. Урахування в явній формі позицій і дій конкурентів представляє важливий компонент стратегії розвитку. Аналіз конкурентоспроможності дозволяє оцінити масштаб конкурентної переваги підприємства щодо найнебезпечніших конкурентів і зрозуміти спрямованість їх дій. На основі реалістичних оцінок діючих конкурентних сил розробляється стратегія та визначаються засоби досягнення поставленої стратегічної мети.

Умови ринку дають змогу навіть близьким конкурентам уникати використання однакових стратегій: одні обирають шлях зниження витрат, другі диференціюють товари або послуги, треті - напрям обслуговування ринкових ніш або задоволення вузькоспецифічних потреб покупців. Є підприємства, що конкурують локально, регіонально або глобально. Все це свідчить, що вибір стратегії повинен бути обґрунтованим, максимально відповідати специфіці підприємства, конкурентного середовища.

Незалежно від ринкової позиції підприємства мають:

- ✓ уважно спостерігати за конкурентами, щоб вибрати найефективнішу конкурентну стратегію та постійно адаптуватися до швидких змін у конкурентному середовищі;
- ✓ слідкувати за споживачами та шукати інноваційні способи підвищення споживчої цінності власної продукції чи послуг у порівнянні з конкурентами.

Необхідність коригування під час розробки та реалізації стратегії повинна ґрунтуватися на інформації з різних джерел, яка відображає: погляди й очіку-

вання акціонерів, власників і менеджерів підприємства; глобальні тенденції в галузі, на вітчизняному та світовому ринках; погляди та очікування галузевих експертів, вітчизняних і зарубіжних аналітиків.

Не можна забувати про вплив людського фактора, який відіграє важливу роль у виборі стратегії та її подальшому виконанні. Це стосується сприйняття керівництвом підприємства різноманітних ринкових можливостей, бажання використовувати її специфічні сильні сторони та існуючих на підприємстві традицій у сфері прийняття стратегічних рішень.

Успіх розробленої підприємством стратегії залежить від поточної системи контролю, реалізованої протягом періоду дії стратегії. Контроль передбачає систематичний аналіз та оцінку стратегічного плану та реалізацію рішень на основі ступеню досягнення стратегічних цілей.

Оцінка успішності корпоративної стратегії включає показники внутрішньої (обсяг виробництва; чистий прибуток, загальна рентабельність, оборотність оборотних коштів; фондовіддача; собівартість продукції) та зовнішньої (обсяги реалізації; темпи зміни ринків збуту, кількості виграних тендерів, капіталовкладень у підприємство; рентабельність продажу; витрати на придбання ресурсів) успішності стратегії [9]. Результатом цього аналізу може бути модифікація, коригування або продовження реалізації стратегії.

Розробка ефективної конкурентної стратегії для будь-якого підприємства є важливим імперативом і має незаперечну практичну цінність. Однак важливо зазначити, що складно вибрати оптимальну конкурентну стратегію з-поміж різноманітних стратегій, враховуючи всі важливі аспекти.

Тому, подальшим кроком дослідження повинна стати розробка моделі ефективного вибору конкурентної стратегії, що враховує цілу низку чинників, дає можливість здійснювати критичний кількісний та якісний аналіз стратегічних альтернатив та передбачає використання оптимального набору інструментів. Це дозволить сформувати дійсно конкурентну стратегію підприємства та забезпечити її успішну практичну реалізацію.

Для дослідження обрано Товариство з обмеженою відповідальністю «Чутівський кінний завод «Тракен».

Підприємство було засноване в 1984 році видатним діячем в галузі сільського господарства Іваном Васильовичем Ропавкою. Побудовано комплекс за діючими європейськими стандартами на кордоні Полтавської та Харківської областей в селищі міського типу Чутове. Спочатку кінний завод налічував у своєму складі три відділення: маточне, спортивне та відділення жеребців – плідників. Згодом було добудовано ще 6 відділень, бігова доріжка для проведення змагань. Побудовано критий манеж, який за допомогою системи опалення забезпечував тренінг коней і в холодну пору року без шкоди для здоров'я як обслуговуючого персоналу, так і тварин-спортсменів. Для обслуговування гостей змагань працює готель з комфортабельними номерами, сауна та їдальня.

Для формування племінної бази коней звозили з передових кінних заводів Німеччини та Росії. В якості маток та жеребців - плідників використовувались найкращі представники тракененської, арабської, будьоновської та вестфальської порід.

Клієнтами товариства є кінно-спортивні комплекси, приватні власники невеликих конюшень, спортсмени та сільські господарства.

Основними постачальниками заводу «Тракен» є ПП Голованов, СПГ «Восток», Полтавський деревообробний комбінат «Полтавоблагробуд», ПП

Люботин.

ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» є конкурентоспроможним підприємством. Основні конкуренти підприємства представлені в Табл. 2.4.1.

На сьогоднішній день підприємство має статус племінного репродуктора тракененської породи коней і є виконавцем загальнодержавної програми селекції у тваринництві. Матеріальна база кінного заводу комплексу налічує конюшню на 200 денників, 3 критих манежи, іподром довжиною кола 1800 м, 2 конкурних поля, літню трибуну, 12 левад та бочок. Будується кафе. Все це розташоване на території в 65 га.

Крім вирощування, тренінгу та реалізації коней тракенської породи, в господарстві працює клуб верхової їзди, де організовані уроки верхової їзди, прогулянки, кінні туристичні маршрути й міжнародний кінний туризм.

Табл. 2.4.1

Основні конкурентів
ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен»

Назва	**Адреса**	**Вид діяльності**
ТОВ «Харківський кінний завод»	61023 м. Харків, пл. 1-го Травня, 2	Розведення коней Української верхової породи
ПП «Петриківський племконезавод»	Дніпропетровська обл., Петриківський район, смт. Петриківка	Розведення коней голштинської, вестфальської, бельгійської порід
ТОВ «Перший Сумський племінний конезавод»	42240 Сумська обл., Лебединський район, с. Патріотівка	Розведення коней орловської рисистої, української верхової, торійської порід
Філія «Олександрійський кінний завод № 174» Державного підприємства «Конярство України»	28032 Кіровоградська обл., с. Лекарівка	Розведення коней Української верхової породи
ТОВ «Жашківський кінний завод»	19200 Черкаська обл., м. Жашків, вул. Артема,6	Розведення коней голштинської, ганноверської,рейнської, ольденбурзької,рейнської теплокровної порід
Філія «Дніпропетровський кінний завод №65» Державного підприємства «Конярство України»	53642 Дніпропетровська обл., Покровський р –н, с. Вишневе	Розведення чистокровної, Української верхової порід
Філія «Лозовський кінний завод № 124 Державного підприємства «Конярство України»	64681 Харківська обл., Лозівський район, с. Кінне	Розведення коней Української верхової, орловської рисистої порід

На базі заводу постійно проводять змагання з конкуру, виїздки та троєбор'я. Постійно ведеться робота за програмою «Іпотерапія», організовані літні табори для дітей-інвалідів, протягом року працюють школи санаторного типу. З метою відродження козацьких кінних традицій і народних ремесел щороку проводиться Міжнародний фестиваль етнічних культур «Місто миру єднає друзів».

Конкурентоспроможність можна розглядати як спроможність підприємства займати певну ринкову нішу. Вона характеризує ступінь їх відповідності ринковим потребам, тобто можливості підприємства забезпечити конкурентні переваги.

Для того, щоб виявити резерви підвищення конкурентоспроможності господарства та здійснити вибір його конкурентної стратегії, пропонуємо провести оцінку конкурентоспроможності підприємства та його конкурентів за допомо-

гою таких показників як:

- ✓ ринкова частка галузі;
- ✓ офіційна прибутковість;
- ✓ відповідність вимогам товару;
- ✓ можливість цінового маневрування;
- ✓ кваліфікація персоналу.

Основними методами за допомогою яких можна провести оцінювання конкурентоспроможності ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» є аналітичний спосіб, що полягає у визначення інтегрованого факторного показника та графічний спосіб, за допомогою побудови многокутника конкурентоспроможності.

На нашу думку, діагностику конкурентоспроможності суб'єкту господарювання необхідно провести як за аналітичним так і за графічним способом. Отримані результати за двома методиками потрібно порівняти для більш точної оцінки конкурентоспроможності підприємства.

Аналітичний спосіб. Використовуючи цей метод необхідно побудувати матрицю конкурентоспроможності, у якій визначимо, за кожним елементом параметричну експертну оцінку та інтегрований (груповий) факторний показник підприємств галузі кіннозаводства, що досліджуються. Вихідні дані для побудови матриці були визначені групою експертів із числа працівників управлінської ланки кінних заводів.

Для дослідження господарств галузі спортивного кіннозаводства візьмемо такі підприємства:

1. ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен».
2. ТОВ «Харківський кінний завод».
3. ПП «Петриківський племконезавод».
4. ТОВ «Жашківський кінний завод».

Параметрична експертна оцінка діючих на ринку кінних заводів представлена в Табл. 2.4.2.

Табл. 2.4.2

Параметрична експертна оцінка діючих на ринку спортивного кіннозаводства

Синтезуючий фактор конкурентоспроможності	**Параметрична експертна оцінка підприємств спортивного кіннозаводства**				**Ранг фактора**
	ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен»	**ТОВ «Харківський кінний завод»**	**ПП «Петриківський племконезавод»**	**ТОВ «Жашківський кінний завод»**	
Ринкова частка	0,28	0,15	0,22	0,4	25
Офіційна прибутковість	0,1	0,33	0,47	0,21	35
Відповідність вимогам товару	0,43	0,25	0,54	0,65	15
Можливість цінового маневрування	0,8	0,5	0,31	0,17	10
Кваліфікація персоналу	0,5	0,37	0,2	0,75	15

Наступним кроком є визначення інтегрованого (групового) факторного показника підприємств спортивного кіннозаводства, який розраховується як добуток параметричної одиничної оцінки підприємств і рангу аналізованого концептуального параметру. Розрахунок сумарної оцінки проведемо за всіма інтегрованими (груповими) факторами показників підприємств галузі спортивного кіннозаводства та визначимо коефіцієнт їх конкурентоспроможності.

Коефіцієнт конкурентоспроможності (КС) приймемо за 100 одиниць для обраних підприємств галузі спортивного кіннозаводства, які мають найбільшу сумарну оцінку за всіма інтегрованими факторними показниками. Для інших підприємств даної галузі розраховуємо його як відношення до найвищого рівня сумарної оцінки торговельних підприємств лідерів. У Табл. 2.4.3 представимо розрахунки інтегрованого (групового) факторного показника та коефіцієнта конкурентоспроможності підприємств галузі спортивного кіннозаводства.

Табл. 2.4.3

Матриця конкурентоспроможності діючих на ринку підприємств спортивного кіннозаводства

Концептуальні параметри підприємств галузі	**Інтегрований (груповий) факторний показник підприємств досліджуваних кінних заводів**			
	ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен»	**ТОВ «Харківський кінний завод»**	**ПП «Петриківський кінний племконезавод»**	**ТОВ «Жашківський кінний завод»**
Ринкова частка	7	3,5	5,5	10
Офіційна прибутковість	3,5	11,55	16,45	7,35
Відповідність вимогам продукції	6,4	3,75	8,1	9,75
Можливість цінового маневрування	8	5	3,1	1,7
Кваліфікація персоналу	7,7	5,55	3	11,25
Сумарна оцінка	32,6	29,35	36,15	40,05
Коефіцієнт КС	81.4	73,3	90,2	100

Для підтвердження цих результатів проведемо діагностику конкурентоспроможності підприємств галузі спортивного кіннозаводства за графічним методом.

Відповідно до графічного способу визначення рівня конкурентоспроможності даних підприємств полягає у побудові многокутника конкурентоспроможності на відповідній діаграмі.

Господарству, яке має найвищий рівень конкурентоспроможності, відповідатиме многокутнику з максимальною площею S_t. Провівши вісі і зафіксувавши на них рівні значень кожного досліджуваного фактора під рівними кутами, площу кожного многокутника обчислюють за формулою:

$$S_i = \sum_{i=1}^{8} \frac{1}{2} \sin \Delta \times a_i \times a_{i+1} \qquad (1)$$

де α_i- значення *i*-го інтегрованого факторного показника по кожному з чо-

тирьох підприємств, при цьому $i = 5$ (п'ять інтегрованих факторів конкурентоспроможності підприємств).

Проведемо розрахунки площі многокутників підприємств галузі спортивного кіннозаводства за формулою 1. використовуючи дані Табл. 2.4.3.

$$S_{\text{ТОВ "Чутівський кінний завод "}\textit{Тракен}\text{"}} = 1/2\sin 72^0 \times (7\times 3{,}5 + 3{,}5\times 6{,}4 + 8\times 8 + 8\times 7{,}7 + 7{,}7\times 7) = 128{,}4$$

$$S_{\text{ТОВ "Харківський кінний завод"}} 1/2\sin 72^0 \times (3{,}75\times 11{,}55 + 11{,}55\times 3{,}75 + 3{,}75\times 5 + 5\times 5{,}55 + 5{,}55\times 3{,}75 = 74{,}61$$

$$S_{\text{ТОВ "Петрівський племконезавод"}} = 1/2\sin 72^0 \times (5{,}5\times 16{,}45 + 16{,}45\times 8{,}1 + 8{,}1\times 3{,}1 + 3{,}1\times 4{,}3 + 4{,}3\times 5{,}5) = 137{,}19$$

$$S_{\text{ТОВ"Жашківський кінний завод"}} = 1/2\sin 72^0 \times (10\times 7{,}35 + 7{,}35\times 9{,}75 + 9{,}75\times 1{,}7 + 1{,}7\times 11{,}25 + 11{,}25\times 10) = 140{,}8$$

Відповідно до отриманих розрахунків побудуємо многокутник конкурентоспроможності обраних кінних заводів України (Рис. 2.4.1).

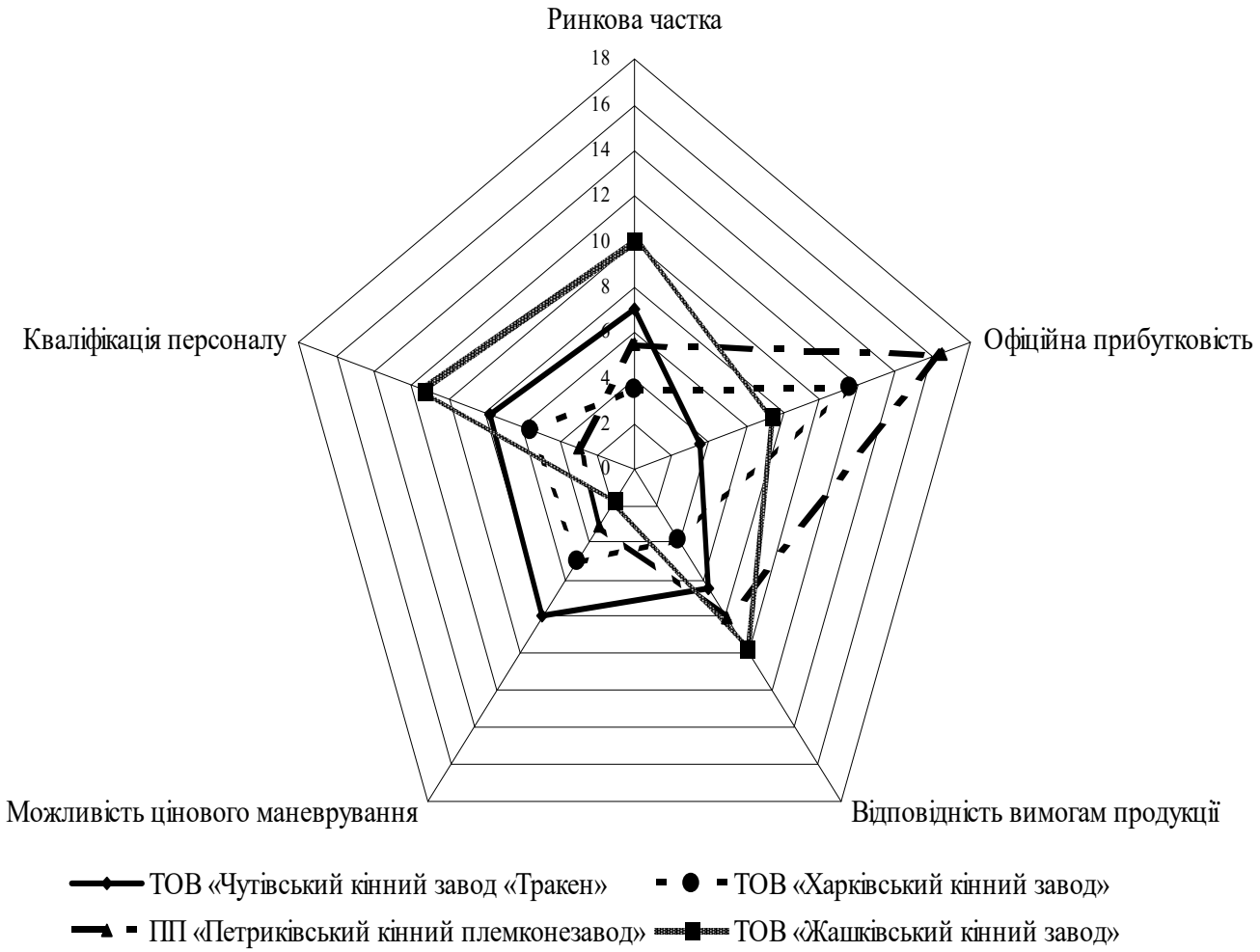

Рис. 2.4.1. Многокутник конкурентоспроможності для підприємств галузі спортивного кіннозаводства

Отже, отримані дані за графічним методом підтверджують наші розрахунки за першим методом і дозволяють також визначити конкурентні переваги та недоліки обраних підприємств галузі спортивного кіннозаводства України. Результати обчислень з таблиці 3, які стосуються конкурентоспроможності кінних заводів, відображено у Табл. 2.4.4. Також до цієї таблиці занесемо результати обчислень площин многокутників, для всіх підприємств кінноспортивної галузі.

проведені розрахунки проранжуємо відповідно до значень інтегралів, числові величини яких розташуємо у порядку зменшення.

Табл. 2.4.4

Результати ранжування підприємств кінноспортивної галузі за показниками їх конкурентоспроможності

Торговельні підприємства облспоживспілок	**Значення площі многокутника конкурентоспроможності**		**Коефіцієнт конкурентоспромож-ності**	
	(кв. од.)	**Ранг**	**Значення**	**Ранг**
ТОВ Жашківський кінний завод»	140,8	1	1	1
ПП «Петриківський племконезавод	137.19	2	90,2	2
ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен»	128,4	3	81,4	3
ТОВ «Харківський кінний завод»	74,61	4	73,3	4

Отже, за допомогою коефіцієнта рангової кореляції встановлено майже функціональну залежність між обома ранжованими розподілами підприємств. Це свідчить про можливість використання обох методів оцінювання конкурентоспроможності підприємств, що діють на певному ринковому сегменті.

На основі проведених розрахунків, виявили, що порівняння ранжованих розподілів господарств, виконаних за двома методиками, свідчать про їх з достатню тотожність. Тому лідером по конкурентоспроможності є ТОВ Жашківський кінний завод».

Виходячи з вище проведених розрахунків, робимо висновок, що ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» має середній рівень конкурентоспроможності серед підприємств галузі спортивного кіннозаводства. Найвищим показником є можливість цінового маневрування, тобто здатність підприємства змінювати цінову політику з огляду на ситуацію на ринку. Також це є найвищим показником серед діючих підприємств даної галузі, що позитивно характеризує діяльність об'єкта дослідження. На середньому рівні знаходяться показники кваліфікації персоналу, займана ринкова частка та відповідність продукції вимогам стандартів. Низький рівень офіційної прибутковості свідчить про недостатню продуманість збутової політики підприємства.

ТОВ «Харківський кінний завод» за даними таблиці являється аутсайдером серед діючих підприємств галузі і знаходиться на четвертому місці рейтингу. Найбільшим показником конкурентоспроможності ТОВ «Харківський кінний завод» є офіційна прибутковість підприємства. Середнім рівнем характеризуються можливість цінового маневрування та кваліфікація персоналу. Найнижчими показниками є займана ринкова частка та відповідність продукції кінного заводу вимогам стандартів.

ПП «Петриківський племконезавод» займає другу позицію серед вище заявлених підприємств галузі. Підприємство має найвищий рівень офіційної прибутковості, що свідчить про його раціональну фінансову діяльність. Середніми за значенням є показники ринкової частки та відповідність продукції встановленим стандартам. Низькому рівню відповідають показники можливості фінансового маневрування та рівень кваліфікації персоналу.

Лідером серед представлених підприємств галузі є ТОВ «Жашківський кінний завод». Він має найвищий коефіцієнт конкурентоспроможності. Виходя-

чи з показників таблиці 3, можна зробити висновок, що найкращий рівень мають кваліфікаційний рівень персоналу, займана на ринку частка та відповідність продукції стандартам ринку. Середнім є рівень прибутковості, а на найнижчому рівні знаходиться цінове маневрування, тобто не спроможність підприємства до зміни цінової політики.

Провівши діагностику конкурентоспроможності діючих підприємств галузі спортивного кіннозаводства, виявивши їх сильні та слабкі сторони, пропонуємо перейти до вибору конкурентної стратегії.

Вибір стратегії – робота, заснована на аналізі, і в цій області можна досягти успіху тільки завдяки наполегливості та творчого підходу. Рішення про те, яку стратегію обрати, повинне прийматися на підставі оцінки внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства, отриманої в результаті дослідження. В іншому випадку розроблена стратегія може виявитися не життєздатною.

Таким чином, пропонуємо, для ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» перед тим, як вибрати конкурентну стратегію для своєї діяльності, провести дослідження за двома основними напрямами: вивчити ситуацію в галузі та умови конкуренції в ній та ситуацію всередині самого підприємства і оцінити власну конкурентоспроможність.

Ситуація в галузі та умови конкуренції в ній у широкому змісті відносяться до макросередовища підприємства; аналіз ситуації в самому підприємстві припускає вивчення його мікросередовища.

На нашу думку, дослідження мікро- і макросередовища підприємства необхідне для того, щоб правильно визначити стратегічні перспективи, сформувати цілі й завдання, розробити стратегію розвитку підприємства, спрямовану на посилення його позицій. Без такого розуміння ситуації є ризик прийняти стратегічний план розвитку, який відповідає існуючим умовам, що не забезпечує підприємству створення конкурентних переваг і не здатний дати поштовх для його розвитку.

Крім того, умови конкуренції в галузі постійно змінюються зі зміною характеру впливу окремих факторів. При аналізі загальної ситуації в галузі та конкуренції в ній використовується набір прийомів, що дозволяє правильно оцінити умови, що змінюються, і визначити характер і рівень конкурентної боротьби, в галузі. Це дозволяє розробити стратегію, що відповідає загальної ситуації в галузі, і зробити висновки про її привабливість для вкладення коштів підприємства.

Аналіз практичної діяльності ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» по формуванню стратегій розвитку дозволяє зробити висновок про те, що на підприємстві може формуватися індивідуальна під стратегія розвитку по кожному напрямку в загальній стратегії розвитку. В результаті стратегія розвитку являє собою деяку деревоподібну структуру, яку можна визначити як мікс–стратегію розвитку. Одна із проблем, яка виникає при цьому, - узгодження (координація) окремих під стратегій. Розв'язок даної проблеми полягає в усуненні негативних аспектів взаємодії і посиленні позитивних синергічних ефектів. У цьому випадку більшу роль відіграють типізація стратегій, їх класифікація по різних ознаках і прив'язка до конкретних методів вибору стратегії, які узагальнюють наявний на сьогодні практичний досвід у стратегічному управлінні розвитком підприємства.

Однією з найбільш повних є класифікація стратегій, у якій представлено десять ознак класифікацій (Табл. 2.4.5).

Табл. 2.4.5

Класифікатор стратегій

Основа класифікації	**Вид стратегії**
Ієрархічність	Загальнокорпоративна, портфельна, ділова
Функціональність	Маркетингова, фінансова, розвитку і досліджень, виробнича, структурних перетворень, економічна, соціальна, екологічна
Строк реалізації	Довгострокова, середньострокова, короткострокова
Стадія економічного розвитку, життєвий цикл організації	Ріст, стабілізація, відступ
Основні напрямки росту	Інтенсивний, інтеграційний, диверсифікований
Роль організації в конкуренції	Лідер, претендент на лідерство, послідовник, новачок
Зміна конкурентної позиції на ринку	Скорочення, переорієнтація, розширення
Ступінь глобалізації охоплення ринку	Інтернаціоналізації, диверсифікованості, сегментації
Масштаби і методи охоплення ринку	Недиференційований маркетинг, диференційований маркетинг, концентрований маркетинг
Переваги у витратах і якості товарів	Лідерство за рахунок економії на витратах, диференціація, фокусування
Експортно – імпортна політика	Непрямий експорт, прямий експорт, виробництво за кордоном, імпорт

Перелік стратегій розвитку для ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» повинен бути спрямованим на впорядкування простору стратегій для рішення в майбутньому ряду теоретичних та практичних завдань: формування для конкретного класу стратегій відповідного йому спектра дій системи управління розвитком підприємства; за виявленими ознаками – визначення прийнятної стратегії підприємства і достовірний висновок про весь спектр можливих цільових і ціннісних установок конкурента або партнера; впорядкування і спрощення процесу прийняття рішень із формування нових стратегій (як усередині класу, що вже існує, так і нових класів).

Узагальнення способів класифікації стратегій розвитку в роботі по різних класифікаційних основах представлене в Табл. 2.4.6.

Провівши аналіз практичної діяльності заводу «Тракен» по формуванню стратегій та виявивши впроваджені й діючі стратегії, пропонуємо перейти до вибору конкурентної стратегії на основі розробленої моделі оцінки конкурентоспроможності підприємства.

У процесі вибору стратегії розвитку господарства можна використати ситуаційний та ситуаційно-ресурсний підхід. На нашу думку, перший дозволить оцінити і спрогнозувати стан підприємства як системи в динаміці. Але дозволяючи розробляти сценарії розвитку ситуації щодо рішень, ситуаційний підхід у той же час не орієнтований на управління ресурсами організації в рамках структурованої системи цілей.

Відповідно до ситуаційно-ресурсного підходу, де особливостями виступають його компоненти, передбачається робота із загальною ситуацією, що описує стан усіх ресурсів підприємства. Розвитком цього напрямку у виборі стратегії є функціонально-ресурсний адаптивний підхід.

Пропонуємо, виходячи з положень, що описують ситуаційно-ресурсний та функціонально-ресурсний адаптивний підходи до вибору і розробки стратегії розвитку підприємства, обрати модель вибору конкурентної стратегії для розвитку ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» на основі розробленої моделі оцінки конкурентоспроможності підприємства.

Табл. 2.4.6

Способи класифікації стратегій

Ознаки класифікації	Види стратегій
Види розвитку	Інвестиційні, інноваційні, реінжинірингу, реструктуризації, зростання, технологічного розвитку
Типи розвитку	Організаційного, технологічного, фінансового розвитку
Сфери впливу стратегій	Стратегії, які впливають на підприємство в цілому; на окремий бізнес – процес (проект)
Напрямки впливу	Стратегії, спрямовані на зовнішні організації (зовнішнє середовище); стратегії, спрямовані вглиб підприємства
Суб'єкти впливу стратегій	Стратегії покупця, кредитора, постачальника, фіскального органа, бюджету, персоналу підприємства
Переважні фактори виробництва, на які орієнтовані стратегії	Основні кошти, фінанси, персонал, інформаційні ресурси, комбінація різних факторів
Рівні використання стратегій	Комплекс технологічно пов'язаних підприємств, окреме підприємство, структурний елемент підприємства
Характер цілей, які досягаються за допомогою стратегій	Загальні (глобальні) цілі стратегії; тактичні цілі; оперативні цілі
Характер впливу на результати діяльності підприємства	Прямий, непрямий
Ступінь універсальності стратегій	Стратегії, прив'язані до конкретних проектів або контрактів; стратегії, які не залежать від конкретного змісту інноваційних проектів і контрактів
Глибина часового обрію	Стратегії короткострокової, середньострокової і довгострокової дії
Ступінь новизни стратегій для даного підприємства	Традиційні, оригінальні
Кількість бізнес – процесів, які охоплюються стратегіями	Один; група процесів; всі бізнес – процеси підприємства
Ступінь ризику, пов'язана з реалізацією стратегії	Стратегії з високим ризиком очікуваних результатів; з низьким ризиком очікуваних результатів; стратегії, спрямовані на управління ризиком

Конкурентна стратегія підприємства містить у собі підходи до бізнесу та ініціативи, які воно використає для залучення клієнтів, ведення конкурентної боротьби та зміцнення своїх позицій на ринку. Таким чином, правильно обрана конкурентна стратегія дозволяє, за умови її успішного здійснення, підвищити конкурентоспроможність ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен».

Конкурентна перевага – це становище підприємства на ринку, яке дозволяє їй долати сили конкуренції та приваблювати покупців. Конкурентні переваги створюються унікальними матеріальними та нематеріальними активами, котрими володіє підприємство, тими стратегічно важливими для даного бізнесу сферами діяльності, котрі дозволяють перемагати в конкурентній боротьбі. Основою конкурентних переваг, таким чином, є унікальні активи підприємства чи особлива компетентність в сферах діяльності, важливих для спортивного кінозаводства. Конкурентні переваги, як правило, реалізуються на рівні стратегічних одиниць бізнесу та є основою конкурентної стратегії ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен».

Конкурентні переваги дають підприємству можливість мати рентабельність вищу середньої для кінних заводів та завойовувати міцні позиції на ринку. Вважається, що переваги забезпечуються шляхом пропозиції споживачам благ, котрі мають для них більшу цінність: за рахунок реалізації продукції за нижчими цінами.

В свою чергу конкурентні переваги підприємства є основою успішної реа-

лізації конкурентної стратегії. Отже, конкурентна стратегія і конкурентоспроможність підприємства є нерозривно зв'язаними категоріями.

Розглянемо п'ять загальних конкурентних стратегій для заводу «Тракен»:

1. Стратегія лідерства по витратах передбачає зниження повних витрат виробництва продукції і, відповідно ціни реалізації, з метою залучення більшого кола споживачів.

2. Стратегія широкої диференціації спрямована на придання продукції специфічних рис, що відрізняють її від продукції підприємств – конкурентів.

3. Стратегія оптимальних витрат дає можливість покупцям одержати за свої гроші більшу цінність за рахунок сполучення низьких витрат і широкої диференціації продукції.

4. Сфокусована стратегія, або стратегія ринкової ніші, заснована на низьких витратах виробництва.

5. Сформульована стратегія, або стратегія ринкової ніші, заснована на диференціації продукції, ставить своєю метою забезпечення представників обраного сегмента товарами і послугами, що найбільше повно відповідають їхнім смакам і вимогам.

Стандартний перелік стратегій та спрямованість на досягнення результату – підвищення конкурентоспроможності підприємства – у моделі, розробленій для досягнення стратегії, визначається відповідність груп конкурентних переваг (Табл. 2.4. 7).

Табл. 2.4.7

Відповідність конкурентних стратегій групам конкурентних переваг

Конкурентна стратегія	**Групи конкурентних переваг**
Стратегія лідерства у витратах	Конкурентні переваги виходу системи
Стратегія диференціації	Конкурентні переваги управляючої системи
Стратегія сфокусованої диференціації	Конкурентні переваги, що відображають вдосконалення управляючої системи
Стратегія оптимальних витрат	Конкурентні переваги об'єкта управління
Сфокусована стратегія низьких витрат	Конкурентні переваги входу системи

Відсутність зовнішньої конкурентної переваги в цьому плані пояснюється неможливістю прямого впливу на зміну ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» та залежністю обраної стратегії від внутрішніх резервів підприємства, що базується на ситуативно-ресурсному підході виконання

Дослідження показали, що вектор вибору стратегії визначається шляхом знаходження центру ваги п'ятисекторної системи за оцінками, розрахованими для кожної з внутрішніх груп конкурентних переваг за формулою:

$$X_{ЦТ} = \frac{\sum x_i \times S_i}{\sum S_i} \qquad Y_{ЦТ} = \frac{\sum y_i \times S_i}{\sum S_i} \qquad (2)$$

де $X_{ЦТ}, Y_{ЦТ}$ – координати центра ваги п'ятикутника фактичних значень у двомірній системі координат; x_i, y_i - координати центра ваги кожного з п'яти трикутників у двомірній системі координат; S_i – площа кожного з п'яти трикутників.

Вектор стратегічних пріоритетів, що дають змогу визначити конкурентну стратегію підприємства, виходячи з рівня розвитку конкурентної переваги, досягнутої за допомогою координаційного центрування та фокусування. Таким чином, встановлюється конкурентна стратегія, яка може бути забезпечена найбільш розвиненими групами конкурентних переваг. Вибір конкурентної страте-

гії необхідний для підвищення конкурентоспроможності підприємства шляхом відповідності рівня розвитку конкурентних переваг у напрямку, протилежному вектору стратегічних пріоритетів.

Вектор стратегічних пріоритетів показує, яка стратегія доцільна для вибору підприємства, виходячи з поточного рівня розвитку її внутрішньої конкурентної переваги. При виборі стратегії змішування слід визначити відсоток фінансування заходів щодо підвищення рівня розвитку обох груп конкурентних переваг. Для цього варто знайти точку перетинання вектора стратегічних пріоритетів з відповідним ребром п'ятикутника, тобто знайти координати точки стратегічної позиції.

Щоб знайти координати точки стратегічного розташування, потрібно обчислити коефіцієнт b рівняння вектора стратегічного пріоритету.

$$y = b_{ЦТ}x = \frac{У_{ЦТ}}{x_{ЦТ}} \times x \qquad (3)$$

Потім, скориставшись даними Табл. 2.4.8, розрахувати координати точки стратегічної позиції.

Табл. 2.4.8

Розрахунок координат точки стратегічної позиції на п'ятикутнику стратегічного вибору

Сторона п'ятикутника, пересічена вектором	**Рівняння сторони п'ятикутника, y = a + bx**	**Координати точки стратегічної позиції, (x_{sp},y_{sp})**
1. Між X і Y	$a_{xy} = \frac{Y_y X_x - Y_x X_y}{X_x - X_y}$ $b_{xy} = \frac{y_x - a_{xy}}{x_x}$	$x_{sp} = \frac{a_{xy}}{b_{öò} - b_{xy}}$; $y_{sp} = b_{öò}x_{sp}$
2. Між Y і U	$a_{yu} = \frac{y_u x_y - y_y x_u}{x_y - x_u}$; $b_{yu} = \frac{y_y - a_{xu}}{x_y}$	$x_{sp} = \frac{a_{yu}}{b_{öò} - b_{yu}}$; $y_{sp} = b_{öò}\, x_{sp}$
3. Між U і L	$a_{u1} = \frac{y_1 x_u - y_u x_1}{x_u - x_1}$; $b_{u1} = \frac{y_u - a_{u1}}{x_u}$	$x_{sp} = \frac{a_{u1}}{b_{öò} - b_{u1}}$; $y_{sp} = b_{öò}x_{sp}$
4. Між L і Z	$a_{1z} = \frac{y_z x_1 - y_1 x_z}{x_1 - x_z}$; $b_{1z} = \frac{y_1 - a_{1z}}{x_1}$	$x_{sp} = \frac{a_{1z}}{b_{öò} - x_{sp}}$; $y_{sp} = b_{öò}x_{sp}$
5. Між Z і X	$a_{zx} = \frac{y_x x_z - y_z x_x}{x_z - x_x}$; $b_{zx} = \frac{y_z - a_{zx}}{x_z}$	$x_{sp} = \frac{a_{zx}}{b_{öò} - b_{zx}}$; $y_{sp} = b_{öò}x_{sp}$

Використовуючи розроблену модель, вибір конкурентної стратегії на основі оцінки конкурентоспроможності підприємства, можна визначити напрям інвестування для підвищення конкурентоспроможності підприємства.

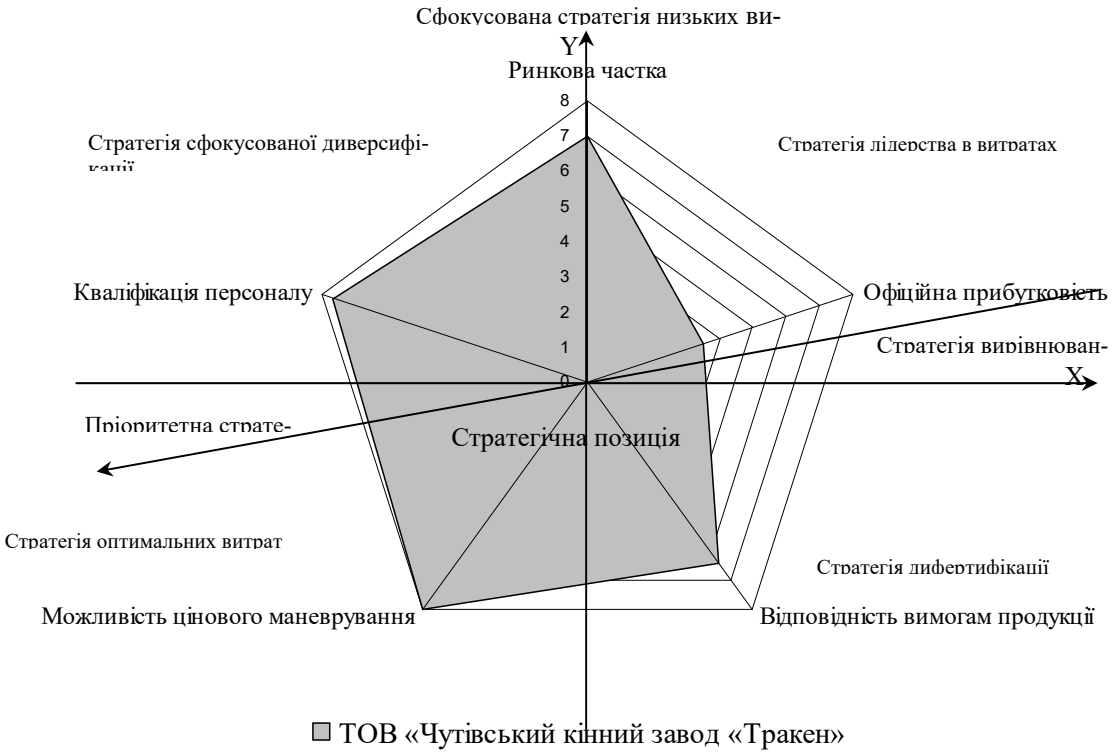

Рис. 2.4.2. Вибір конкурентної стратегії для ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен»

На Рис. 2.4.2 представлена модель вибору конкурентної стратегії для ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен». Із наведеної схеми видно, що вектор стратегічних пріоритетів спрямований убік найбільш розвинених груп конкурентних преваг: конкурентні переваги продукції та підприємства в цілому.

Центр ваги п'ятикутника перебуває в точці з координатами (-0,98;-0,19). Побудуємо рівняння вектора стратегічних пріоритетів за формулою:

$$y = bx = \frac{-0,19}{-0,98} \times x = 0,19x; \quad y = 0,194x$$

Розрахуємо координати точки стратегічної позиції (за Табл. 2.4.7):

$$a_{lz} = \frac{y_z x_1 - y_1 x_z}{x_1 - x_z} = \frac{1,6(-3) - (-4z)(-4,6)}{(-3) - (4,6)} = -14,025$$

$$b_{lz} = \frac{y_1 - a_{1z}}{x_1} = \frac{(-4,2) - (-14,025)}{-3} = -3,275$$

$$x_{sp} = \frac{-14,025}{0,194 - (-3,245)} = -4,043$$

$$y_{sp} = b_{ЦТ} x_{sp} = 0,194(-4,043) = -0,78$$

де (x_x,y_x) фактичні координати кута п'ятикутника, що відповідає конкурентним перевагам входу в систему;

(x_y,y_y) фактичні координати кута п'ятикутника, що відповідає конкурентним перевагам виходу системи;

(x_u,y_u) фактичні координати кута п'ятикутника, що відповідає кокурентним перевагам системи управління;

(x_1,y_1) фактичні координати кута п'ятикутника, що відповідає конкурентним перевагам оптимізації витрат;

(x_z,y_z) фактичні координати кута п'ятикутника, що відповідає конкурент-

ним перевагам підприємства в цілому;

a^{**},b^{**} параметри рівняння сторони п'ятикутника, пересічної вектором стратегічних пріоритетів.

Таким чином, розроблена модель вибору конкурентної стратегії підприємства дозволяє на основі отриманих результатів оцінки ступеня розвитку внутрішніх параметрів конкурентоспроможності ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен», використовуючи ресурсно–ситуаційний підхід до визначення стратегії, обрати пріоритетну стратегію та альтернативну стратегію «вирівнювання».

Отримані координати стратегічної позиції (-4,043;-0,78) говорять про її близькість до конкурентної стратегії оптимальних витрат. Отже, ґрунтуючись на ресурсно–ситуаційному підході, підприємству необхідно обрати стратегію оптимальних витрат. Як стратегію «вирівнювання» або стратегію підвищення конкурентоспроможності за рахунок резервів (слабко розвинених конкурентних переваг), ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» доцільно обрати стратегію лідерства у витратах.

Таким чином, вважаємо, що за допомогою запропонованої нами моделі вибору конкурентної стратегії заводу матиме змогу обрати ефективну стратегію на перспективу. Визначені нами стратегії, за результатами моделі, для підвищення конкурентоспроможності підприємства пропонуємо впроваджувати в сукупності, а також розглянути можливість впровадження кожної окремо.

На основі п'ятикутної моделі розробленої конкурентної стратегії, підприємству необхідно вибрати оптимальну стратегію витрат, яка ніби поєднує в собі позитивні якості попередніх стратегій і спрямована на надання клієнту найбільше цінностей за їхні гроші. Одночасно орієнтуючись на менші їх вартість (дешевше виробництво) і трохи кращі властивості і привабливість.

Для цього необхідно створити підвищену цінність, що перевищує очікування покупців по всіх параметрах товару (якість, характеристики, привабливість, обслуговування) з одночасним переконанням споживачів у розумності ціни за таку цінність.

Мета даної стратегії полягає в тому, щоб зарекомендувати підприємство спочатку виробником з низькими витратами й відмінними характеристиками, а пізніше, використовуючи перевагу у витратах, знижувати ціну в порівнянні з іншими кінними заводами. Конкурентна перевага стратегії оптимальних витрат забезпечується близькістю до конкурентів по ключових параметрах (якість, характеристики, привабливість, обслуговування), з одного боку, і перевазі над ними по витратах - з іншого. Тобто ТОВ Чутівський кінний завод «Тракен» має пропонувати таку ж якість, що і конкуренти, тільки за менших витрат, таке ж обслуговування, тільки дешевше, такі ж характеристики товару, тільки, знову ж таки, дешевше і т.д. Підприємство повинно вміти розробити і впровадити нові характеристики товару з меншими витратами, чи запропонувати продукцію, відмінну від аналогів конкурентів (по основних параметрах) за цінами, прийнятними покупцям. Наперед виступає уміння одночасно керувати витратами, знижуючи їх, і вносити додаткові характеристики у товар.

Найвдалішим результатом впровадження стратегії оптимальних витрат є здобуття статусу виробника достатньо ексклюзивної продукції з більш низькими витратами та наміру стати лідером по низьких витратах і одночасно постачальником першокласних спортивних коней українським спортсменам.

В даній стратегії великий простір для маневру між низькими витратами і диференціацією. Така гібридна стратегія дозволяє використовувати переваги

обох стратегій, створюючи бездоганну купівельну корисність товару. Тому вона переважає чисті стратегії низьких витрат і диференціації, знижуючи характерні їм ризики. Це має місце тому, що ТОВ Чутівський кінний завод «Тракен» з оптимальними витратами може пропонувати товар середньої якості за ціною, нижчою від середньої, чи товар вищої якості за середньою ціною. Більшість покупців віддають перевагу саме такому поєднанню параметрів «ціна-якість». А з другого боку, гібридна стратегія добре захищає від тиску з одного чи іншого боку підприємств з «чистими» стратегіями низьких витрат чи диференціації.

Розглянемо також можливість впровадження альтернативної стратегії (стратегії лідерства за витратами) на підприємстві.

Конкурентна стратегія лідерства за витратами прийнятна для господарства тому, що на ринку багато споживачів, які достатньо активно реагують на ціни. Вона спрямована на зниження витрат по всьому ланцюгу цінностей підприємства (Рис. 2.4.3), на всіх етапах та напрямах його виробництва і обігу. Її завдання: створення стійкої переваги над конкурентами у витратах.

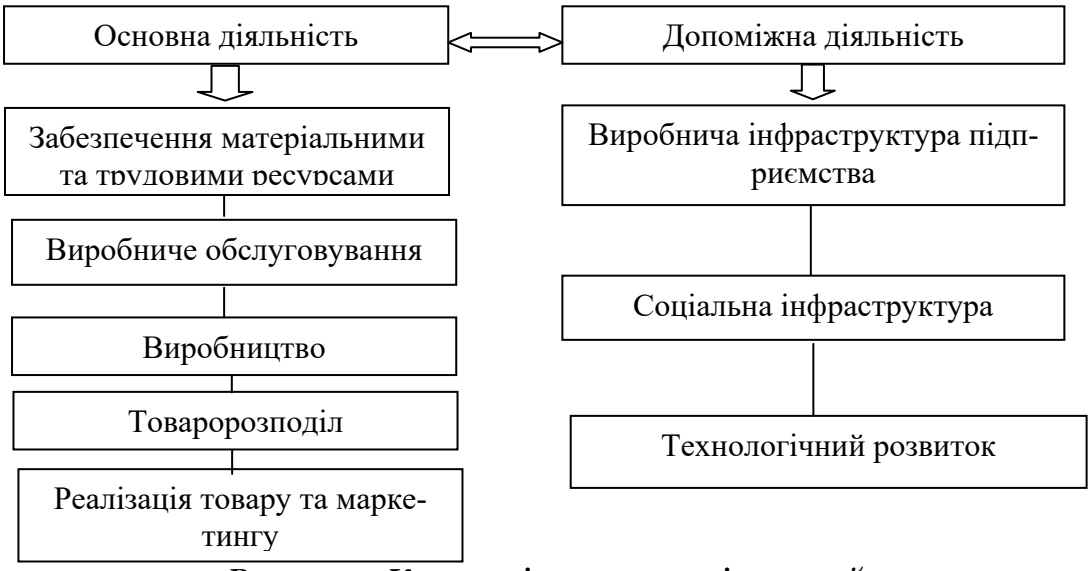

Рис. 2.4.3. Концепція ланцюга цінностей на ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен»

Маючи такі переваги ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» матиме можливість:

а) провести конкурентну боротьбу за розширення своєї частки ринку шляхом, продажі товару по цінах конкурентів і нижчих (дешевих);

б) отримувати високі прибутки, продаючи товар за ринковими цінами, при нижчих від ринкових затратах.

Перевага у витратах є вигідною, поки конкурент не зробить агресивної спроби знизити ціну та змінити статус-кво на ринку.

Для досягнення переваги по витратах суб'єкту господарювання потрібно забезпечити перевагу над конкурентами по всьому ланцюгу цінностей підприємства. Концепція ланцюга цінностей означає поділ процесу виробництва товариства і обігу на окремі основні і допоміжні елементи.

Основні шляхи досягнення конкурентних переваг підприємства за витратами за рахунок перегляду та економії в усіх ланках ланцюга цінностей наступні: пошук найдешевших матеріальних ресурсів; раціоналізація чисельності персоналу; пошук найдешевших сервісних служб; пошук найефективніших форм організації виробництва; досягнення кращої вертикальної та горизонтальної інте-

грації виробництва, найвищого синергізму; найбільш повне залучення ресурсів до виробництва і максимальне використання їх можливостей; найбільш раціональне, доцільне використання ресурсів; дотримання нормативів витрат ресурсів; пошук можливостей усунення використання у технології невиправдано дорогих ресурсів; запровадження ресурсозберігаючих технологій; усунення надмірностей товару без погіршення його якості і привабливості; дотримання мінімального, найнеобхіднішого набору товарів (послуг), недопущення надмірної чисельності його модифікацій; скорочення нераціональних перевезень ресурсів і продукції; наближення виробничих потужностей тобто виробництва до споживача/постачальника; раціоналізація складського господарства; максимально можливий обхід посередників: покупка ресурсів безпосередньо у виробника і продаж товару кінцевому споживачу; впровадження досягнень НТП з питань економії витрат; спрощення, здешевлення підготовки товару; запровадження тотального режиму економії по всьому ланцюгу цінностей ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен»; раціоналізація соціальної сфери підприємства та інші заходи.

Стратегії лідерства за витратами є серйозним захистом від впливу п'яти відомих конкурентних сил:

1. Силі конкурентів протиставляються:

а) низькі ціни для захисту від цінової війни, збереження обсягів продаж і утримання частки ринку;

б) низькі ціни для розширення частки ринку. Для зниження ціни продукції пропонуємо звернути увагу на продаж молодих, непідготовлених коней, що призведе до економії коштів на усіх етапах підготовки та скоротить витрати на утримання поголів'я.

Сила покупців не може привести господарство до збитковості з низькими витратами, так як вони не зможуть знизити ціну аж до рівня низьких витрат підприємства.

Сила постачальників нейтралізується низькими витратами на внутрішню організацію виробництва, тобто організацію вирощування та підготовки коней.

Сила потенційних учасників ринку та низькі витрати товариства є серйозним бар'єром для входження в галузь.

Ми пропонуємо використати конкурентну стратегію лідерства по витратах для ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» тому, що: серед продавців дуже сильна цінова конкуренція; характеристики продукції повністю задовольняють переважну більшість покупців, які рішення про покупку приймають, виходячи тільки із ціни; більшість покупців використовує куплений товар в однаковий спосіб, незважаючи на незначні особливості чи якість товару: в цьому разі низька ціна також є спонукальним чинником для покупок; витрати покупців на переключення з одного товару на інший досить незначні, що дає їм широку волю вибору товару з більш низькою ціною; велика кількість покупців мають низькі доходи, а отже і серйозну причину купляти дешевий товар (що є притаманним для українського ринку).

Також при виборі стратегії лідерства у витратах заводу «Тракен» необхідно враховувати певні ризики: загрози того, що конкуренти підірвуть конкурентну перевагу, імітуючи технології від лідерів ринку та гарантуючи нижчі витрати; загрозу появи нових технологій, що знизять витрати у конкурентів; зосередження на витратах та ігнорування інших можливостей (маркетинг, впровадженням додаткових послуг тощо) може призвести до уповільнення продажів та втрати

конкурентних переваг; загрози зниження цінової чутливості покупців, наприклад, в результаті зростання доходів чи зміни його переваг з низької ціни на вищу якість, краще обслуговування тощо, також може обернутися втратою конкурентних переваг.

Щоб уникнути загроз господарству слід пам'ятати, що застосовуючи дану стратегію, ні в якому разі не слід залишати поза увагою і інших способів завоювання покупця. На нашу думку, також необхідно враховувати, що стратегія лідерства за витратами не комбінується зі стратегією широкої диференціації, зате разом з фокусуванням забезпечують ще нижчі витрати.

Розглянувши основну та альтернативну конкурентні стратегії підприємства можна зробити висновок, що для впровадження конкурентної стратегії підприємству необхідно обрати найвигідніші позиції з обох представлених стратегій, так як стратегія оптимальних витрат та стратегія лідерства у витратах мають свої сильні та слабкі сторони. З іншого боку ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» не має достатньо коштів, для впровадження одразу обох стратегій. Тому, вважаємо, що підприємству доцільно обрати для впровадження у своїй діяльності стратегію лідерства по витратах.

Отже, оберемо найбільш прийнятні стратегічні дії для впровадження конкурентної стратегії для заводу «Тракен».

Перше, що необхідно зробити підприємству – це знизити витрати на продукцію, тобто зменшити собівартість вирощування та підготовки до продажу спортивних коней. Господарство спеціалізується на вирощуванні коней тракененської породи, які відрізняються гарною працездатністю, витонченим екстер'єром та м'яким характером. На відміну від представників інших порід, таких як українська верхова, орловська рисиста, вестфальська, голштинська породи, на вирощуванні яких спеціалізуються конкуренти заводу «Тракен», тракени довго формуються та пізніше за інших можуть нести спортивні навантаження. Тому, підготовка коней тракененської породи до спортивної кар'єри є більш затратною за часом та вкладеними коштами. Для зниження витрат пропонуємо зменшити термін підготовки коней та звернути увагу на продаж не підготовленого молодняка, тобто коней віком 0,5 – 1,5 року, які ще не пройшли спортивний тренінг.

Додаткові послуги, такі як транспортування коней до місця реалізації та представлення можливості утримання їх на території заводу, послуги берейтора забезпечать додаткову конкурентну перевагу як продукції, так і підприємства в цілому.

Основною вимогою успішної діяльності підприємства є раціональне використання ресурсів. ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» має гарно оснащену кінно–спортивну базу. Її можна використовувати як додатковий дохід та рекламу кінного заводу, здаючи в оренду приміщення, що не використовуються. На цій основі можливо також здавати в оренду на кінноспортивні змагання конкурні та виїздові поля. Змагання забезпечать роботу міні – готелю та кафе.

Задля створення та підтримки гарного іміджу, пропонуємо, проводити дні відкритих дверей. Запрошувати вихованців дитячих будинків, обдарованих дітей, інвалідів.

Вважаємо, що вирощення вівса, ячменю, пшениці та інших злакових необхідних в раціоні коней на заводу значно знизить витрати на закупівлю кормів. Так як: по – перше, так зване підсобне господарство вилучить зайві затрати на купівлю та доставку кормів з інших сільських господарств, а по – друге надасть можливість раціонально використовувати не залучені плодорідні землі.

ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» знаходиться в мальовничому місці. На території кінно–спортивного комплексу знаходиться сосновий ліс, річка. В сучасному ритмі життя людям необхідно відпочивати на природі, набиратися сил, оздоровлюватися. Тому, пропонуємо, відкрити територію підприємства для відвідування. За допомогою цього маркетингового завод залучить більше клієнтів та отримає безоплатну рекламу.

Зважаючи на те, що підприємство має більш успішних конкурентів, необхідно слідкувати за ситуацією ринку, щоб мати можливість приймати рішення щодо зміни своєї політики відносно оточуючого середовища. Необхідно постійно проводити дослідження конкурентної ситуації в галузі, приймати рішення щодо отриманих результатів.

Згідно проведеної роботи, цільовою функцією діяльності заводу «Тракен» на ринку є отримання прибутку. Розмір цільового прибутку залежить від стадії життєвого циклу підприємства та обраної стратегії діяльності на споживчому ринку. Стратегія - це комплексна програма дій, яка визначає пріоритети проблем підприємства, місію, ключові цілі та розподіл ресурсів для їх досягнення. Щоб підприємство мало загальний напрямок розвитку, воно формулює цілі та шляхи їх досягнення.

Перш ніж приступити до розробки конкурентних стратегій, досконало вивчили середовище підприємства, зокрема конкурентне. Після оцінювання конкурентного середовища, приступили до діагностики конкурентоздатності підприємства, виконавши попередньо оцінку конкурентоспроможності продукції підприємства. Адже конкурентоспроможність продукції – це успіх підприємства в умовах ринку. На нашу думку, розв'язувати проблему конкурентоспроможності продукції потрібно впродовж всього її життєвого циклу аж до старіння. Ланцюг цінностей заводу «Тракен» відображає набір пов'язаних між собою напрямів діяльності та функцій, що виконуються всередині підприємства: основна діяльність – матеріально-технічне забезпечення, кваліфікація персоналу, доставка товару споживачеві, продаж та маркетинг, сервіс; допоміжна діяльність – розвиток досліджень та розробок додаткових конкурентних переваг продукції, управління людськими ресурсами, загальне управління. Вважаємо, що ділові стратегії перемагають, якщо їхньою основою є стійка конкурентна перевага. ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» має конкурентну перевагу, якщо її рівень роботи з клієнтами вищий, ніж у конкурентів, і підприємство в стані протидіяти впливу конкурентних сил.

Пропонуємо такі способи досягнення конкурентної переваги:

1. Пропонувати рідкісну, відмінну від конкурентів продукцію (підготовка та продаж коней унікальної тракененської породи).
2. Організувати відмінне обслуговування клієнтів (доставка коней та можливість їх утримання на території кінно–спортивного комплексу з подальшим обслуговуванням кваліфікованого персоналу).
3. Зробити більш низькі ціни, ніж у конкурентів.
4. Організувати більш зручне географічне розташування.
5. Мати власну технологію, забезпечувати розробку і впровадження нового продукту в більш короткий термін, мати добре відому торгову марку і репутацію, забезпечувати покупцям додаткові цінності за їх гроші.

Отже, щоб досягти успіху в створенні конкурентної переваги, заводу «Тракен» необхідно пропонувати покупцям те, що вони вважають найбільш прийнятним для себе: гарний товар за низькою ціною (молодих непідготовлених коней)

чи товар поліпшеної якості, але трохи дорожчий (дорослих спортивних коней, що пройшли необхідний тренінг). Згідно наших пропозицій, стратегія конкуренції ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» містить у собі підходи до бізнесу та ініціативи, що підприємство використовує для залучення клієнтів, ведення конкурентної боротьби і зміцнення своєї позиції на ринку. Ціль дуже проста і полягає у тому, щоб вести свої справи етично і чесно стосовно конкурентів, домагатися конкурентної переваги на ринку і створювати свою клієнтурну базу: коло лояльних покупців. Запропонована конкурентна стратегія передбачає як наступальні, так і оборонні дії, що починаються в залежності від зміни ситуації на ринку. Крім цього, конкурентна стратегія передбачає короткострокові тактичні дії для миттєвої реакції на ситуацію і довгострокові дії, від яких залежать майбутні конкурентні можливості ТОВ «Чутівський кінний завод «Тракен» та позиція на ринку. Перспективами подальших досліджень виступатиме імплементація запропонованої конкурентної стратегії в комплексний механізм управління конкурентним потенціалом аграрних підприємств.

Література:

1. Шоханова Т. Осовська Г. Процес розробки та реалізації конкурентної стратегії підриємства. URL :http://sophus.at.ua/publ/2011_11_15_16_kampodilsk/section_5_2011_11_15_16/proces_rozrobki_ta_realizaciji_konkurentnoji_strategiji_pidriemstva/7-1-0-173 (дата звернення: 20.11.2021).

2. Лепейко Т. І. Механізм формування конкурентної стратегії підприємства. *Академічний огляд.* 2014. № 2. С. 64-69. P URL : .http://nbuv.gov.ua/-UJRN/ao_2014_2_10 (дата звернення: 22.11.2021)

3. Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов: пер. сангл. М.: Альпина БизнесБукс, 2005. 454 с.

4. Божидай І. І. Дефініція поняття «конкурентна стратегія» та її місце в управлінській ієрархії стратегій. *Траекторія науки.* 2016. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/definitsiya-ponyattya-konkurentna-strategiya-ta-yiyi-mistse-v-upravlinskiy-ierarhiyi-strategiy (дата звернення: 19.10.2021).

5. Смоленюк П. С. Обґрунтування конкурентної стратегії підприємства. *Інноваційна економіка.* 2012. № 3 (29). С. 86-93.

6. Бшарат Н. Теоретичні засади концепції конкурентної стратегії управління потенціалом конкурентоспроможності торговельних підприємств. *Економіка та держава.* 2019. № 9. С. 78–82.

7. Клівець Н. Г. Стратегія підприємства : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2007. 320 с.

8. Клименко Н. А., Румянцев А. П. Конкурентна стратегія: сутність та класифікація. Актуальні проблеми економіки та управління URL : http://probl-economy.kpi.ua/ru/node/218 (дата звернення: 11.10.2021)

9. Нефедова О. Г. Механізм вибору конкурентної стратегії підприємства. *Вісник Ужгородського університету*. 2019. №4. С. 172–178.

§ 2.5. Фінансова звітність як об'єкт дослідження для оцінки фінансового стану підприємства при проведенні судово-економічних експертиз

Реформування судово-правової системи в Україні супроводжується стрімким зростанням правопорушень у економічній сфері, які пов'язані із зловживаннями шляхом внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей чи іншого підроблення документів, що в подальшому призводить до викривлення фінансової звітності підприємства.

Проблемним питанням судово-економічної експертизи присвятили свої праці науковці та судові експерти-практики: В. Вавілова, М. Виноградова, Л. Дікань, В. Єрмоленко, Н. Клименко, Т. Крівцова, І. Перевозова, В. Федчишина, О. Хомутенко та ін. Проте, незважаючи на досить широкий спектр досліджень із даної проблематики, окремі питання й досі залишаються недостатньо опрацьованими. Зокрема, це стосується фінансової звітності як об'єкта дослідження для оцінки фінансового стану підприємства при проведенні судово-економічних експертиз.

На основі узагальнення думок вчених-економістів, судових-експертів практиків [2-9; 16; 19-22] та власних досліджень [1] можна зробити висновок, що судово-економічна експертиза розглядається як: самостійний клас судової експертизи; процесуальну форму дослідження; процес використання спеціальних знань; дослідження діяльності підприємства; науку; процесуальну дію; специфічну галузь знань; процесуально врегульовану діяльність. Виходячи з цього, авторами пропонується розглядати судово-економічну експертизу як процесуальне дослідження, яке здійснюється через застосування спеціальних наукових і практичних знань судового експерта-економіста та дозволяє вирішувати економічні питання, що ставляться перед ним органами дізнання, досудового слідства або суду з метою вирішення кримінальної, цивільно-адміністративної, арбітражної справи чи господарських суперечок [1, с. 19-20].

До того ж, сама судово-економічна експертиза може проводитися за різними економічними питаннями, тобто мати різний предмет дослідження. При цьому для вивчення предмету судово-економічної експертизи необхідним є наявність об'єкта судово-економічної експертизи.

Предметом судово-економічної експертизи слід вважати поставлені перед судовим експертом-економістом органами дізнання, попереднього слідства чи суду питання щодо дослідження наданих йому документів про господарські операції для надання юридично обґрунтованого висновку судового експерта-економіста. Крім цього, предметом дослідження економічної експертизи, як зазначає В. Світлоока, можуть бути не окремі господарські операції, а окремі види діяльності досліджуваного суб'єкта або вся його діяльність взагалі [19]. Водночас О. Хомутенко та С. Кудряшова як предмет судово-економічної експертизи пропонують розуміти фактичні дані, які містяться в об'єктах дослідження, та інформація про господарські операції (стан і результати економічної діяльності суб'єктів економічних відносин), що мають істотне значення для органу, який призначив експертизу, та встановлюються й одержуються в результаті дослідження документів із застосуванням спеціальних знань у галузі економіки [21, с. 556].

О. Ковальчук [9, с. 50] вважає, що предметом судово-економічної експертизи загалом варто вважати документальне відображення господарських опера-

цій підприємств, а предметом судово-економічної експертизи за конкретною справою - окремі питання, поставлені судовому експерту-економісту. До об'єктів судово-економічної експертизи науковець відносить первинні бухгалтерські документи; регістри бухгалтерського і податкового обліку; форми фінансової, податкової та статистичної звітності; накази про облікову політику підприємств; акти перевірок контролюючих органів; аудиторські звіти; бізнес-плани підприємств.

Не можемо погодитися з думкою О. Ковальчука щодо об'єктів судово-економічної експертизи. Те, що вчений вважає об'єктами судово-економічної експертизи, насправді є документальними джерелами інформації для проведення судово-економічних експертиз. Правильніше, на думку авторів, об'єктами судово-економічної експертизи слід вважати фінансову, податкову , управлінську звітність підприємства; активи, власний капітал та зобов'язання підприємства; доходи, витрати та фінансові результати підприємства; поточну та довгострокову дебіторську та кредиторську заборгованість; податки, збори (обов'язкові платежі); загальні та спеціальні фонди, фактичні та касові видатки установ, організацій державного сектору; цільове витрачання бюджетних коштів; розрахунки частки майна у разі виходу учасника зі складу засновників підприємства тощо.

Враховуючи об'єкт дослідження, розкриємо сутність, якісні характеристики, принципи складання фінансової звітності підприємства, визначимо напрями оцінки фінансового стану підприємства під час проведення судово-економічної експертизи.

Відповідно до ст. 1, р. І «Загальні положення» Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [18], п. 3, р. І «Загальні положення» НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [15] фінансова звітність – звітність, що містить інформацію про фінансовий стан та результати діяльності підприємства.

Метою складання фінансової звітності є надання користувачам для прийняття рішень повної, правдивої та неупередженої інформації про фінансовий стан та результати діяльності підприємства [15].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [18] і п. 1 Порядку подання фінансової звітності фінансову звітність зобов'язані подавати [17]: всі юридичні особи, створені відповідно до законодавства України (незалежно від організаційно-правової форми господарювання та форми власності); представництва іноземних суб'єктів господарської діяльності. Фінансову звітність і консолідовану фінансову звітність підприємства (крім суб'єктів державного сектора) складають відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку та міжнародних стандартів фінансової звітності.

У п. 3, р. І «Загальні положення» НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [15] встановлено перелік звітів що належать до фінансової звітності, кожний з яких містить свою неповторювану інформацію (Табл. 2.5.1).

Табл. 2.5.1

Призначення основних форм фінансової звітності

Форми фінансової звітності	**Використання інформації**
Баланс (звіт про фінансовий стан) – звіт про фінансовий стан підприємства, який відображає на певну дату його активи, зобов'язання і власний капітал	Оцінка структури ресурсів підприємства, їх ліквідності та платоспроможності підприємства; прогнозування майбутніх потреб у позиках; оцінка та прогнозування змін в економічних ресурсах, які підприємство (ймовірно) контролюватиме в майбутньому

Звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід) – звіт про доходи, витрати, фінансові результати та сукупний дохід	Оцінка та прогноз прибутковості діяльності підприємства, структури доходів та витрат
Звіт про рух грошових коштів – звіт, який відображає надходження і вибуття грошових коштів (грошей) протягом звітного періоду в результаті операційної, інвестиційної та фінансової діяльності	Оцінка та прогноз грошових коштів від операційної, інвестиційної та фінансової діяльності підприємства
Звіт про власний капітал – звіт, який відображає зміни у складі власного капіталу підприємства протягом звітного періоду	Оцінка та прогноз змін у власному капіталі
Примітки до фінансової звітності – сукупність показників і пояснень, які забезпечують деталізацію і обґрунтованість статей фінансової звітності, а також інша інформація, розкриття якої передбачено відповідними національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку або міжнародними стандартами фінансової звітності	Оцінка та прогноз; облікової політики, ризиків або невизначеності, що впливають на підприємство, його ресурсів та зобов'язань, діяльності підрозділів підприємства тощо.

Джерело: складено авторами за [15].

Фінансова звітність дає змогу зацікавленим сторонам оцінити основні аспекти фінансово-майнового стану суб'єкта господарювання та фінансових результатів його діяльності. До зацікавлених користувачів фінансової звітності варто віднести потенційних інвесторів, кредиторів, покупців, постачальників, власників (акціонерів), конкурентів, менеджерів, персонал підприємства, державні органи, аудиторські компанії, консалтингові компанії та ін. Для тих користувачів, які відносяться до зовнішніх, оприлюднена фінансова звітність є єдиним та найбільш детальним джерелом фінансової інформації про підприємство.

При складання фінансової звітності підприємства враховуються наступні принципи повне висвітлення, автономність, послідовність, безперервність, нарахування, превалювання сутності над формою, єдиний грошовий вимірник. Принципи складання фінансової звітності підприємства та їх характеристика представлено у Табл. 2.5.2.

Табл. 2.5.2

Принципи складання фінансової звітності підприємства та їхня характеристика

Принцип	Характеристика
Повне висвітлення	Фінансова звітність повинна містити всю інформацію про фактичні та потенційні наслідки господарських операцій та подій, здатних вплинути на рішення, що приймаються на її основі
Безперервність	Оцінка активів та зобов'язань підприємства здійснюється виходячи з припущення, що його діяльність буде тривати й надалі
Автономність	Кожне підприємство розглядається як юридична особа, відокремлена від її власників, у зв'язку з чим особисте майно та зобов'язання власників не повинні відображатися у фінансовій звітності підприємства
Послідовність	Постійне (з року в рік) застосування підприємством обраної облікової політики. Зміна облікової політики можлива лише у випадках, передбачених національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку, міжнародними стандартами фінансової звітності та національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку у державному секторі, і повинна бути обґрунтована та розкрита у фінансовій звітності

Нарахування	Доходи і витрати відображаються в бухгалтерському обліку та фінансовій звітності в момент їх виникнення, незалежно від дати надходження або сплати грошових коштів
Превалювання сутності над формою	Операції обліковуються відповідно до їх сутності, а не лише виходячи з юридичної форми
Єдиний грошовий вимірник	Вимірювання та узагальнення всіх господарських операцій підприємства у його фінансовій звітності здійснюються в єдиній грошовій одиниці
Інші принципи, визначені міжнародними стандартами або національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку, або національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку в державному секторі залежно від того, які з наведених стандартів застосовуються підприємством	

Джерело: складено авторами за [18].

Окрім зазначених принципів складання фінансової звітності підприємства, у пп. 1-5, р. ІІІ «Якісні характеристики фінансової звітності та принципи її складання» НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [15] зазначається, що інформація, яка надається у фінансовій звітності, має відповідати якісним характерникам. Тобто, фінансова звітність повинна: містити дохідливу і зрозумілу інформацію для користувачів за умови, що вони мають достатні знання та заінтересовані у сприйнятті цієї інформації; містити лише доречну інформацію, яка впливає на прийняття рішень користувачами, дає змогу вчасно оцінити минулі, теперішні та майбутні події, підтвердити та скоригувати їхні оцінки, зроблені у минулому: достовірною (правдивою); надавати можливість користувачам порівнювати: фінансові звіти підприємства за різні періоди; фінансові звіти різних підприємств; розкривати інформацію про облікову політику і її зміни.

Судові експерти-економісти для встановлення достовірності інформації, наведеної у фінансової звітності та оцінки фінансового стану підприємства використовують методи, які застосовуються в межах судово-бухгалтерської та фінансово-економічної експертиз. До них належать: документальна перевірка (склад документів, склад реквізитів у них, значення реквізитів); зіставлення економічного змісту господарської операції та її відображенню на рахунках бухгалтерського обліку; метод балансових взаємозв'язків; метод зіставлення взаємопов'язаних показників у формах фінансової звітності; метод математичного і логічного контролю; методи, засновані на аналізі Балансу (звіту про фінансовий стан) підприємства (горизонтальний, вертикальний, трендовий аналіз, факторний аналіз, метод фінансових коефіцієнтів тощо); приведення показників до порівнянності.

Враховуючи об'єкт дослідження, розкриємо сутність, якісні характеристики, принципи складання фінансової звітності ТОВ «Завод силікатних виробів», визначимо напрями оцінки фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» під час проведення судово-економічної експертизи.

Для перевірки достовірності інформації, наведеної у фінансової звітності ТОВ «Завод силікатних виробів», визначення документальної і нормативної обґрунтованості складання фінансової звітності, встановлення взаємозв'язку між показниками в межах окремих форм фінансової звітності або між формами, судовий експерт-економіст повинен спиратися має керуватися Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [18], Методичними рекомендаціями щодо заповнення фінансової звітності [10], Методичними рекомендаціями з перевірки порівнянності показників фінансової звітності підприємства [13] та національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку.

Напрями перевірки судовим експертом-економістом достовірності інформації фінансової звітності ТОВ «Завод силікатних виробів» представлено у Табл. 2.5.3.

Табл. 2.5.3

Перевірка судовим експертом-економістом достовірності інформації фінансової звітності ТОВ «Завод силікатних виробів» [запропоновано авторами]

Форма фінансової звітності	**Напрями перевірки**	**Можливі помилки та фальсифікація**
Баланс (звіт про фінансовий стан)	✓ перевірка правильності визнання та оцінки активів, зобов'язань і власного капіталу; ✓ оцінка стану збереження та ефективності використання активів; ✓ перевірка правильності документального оформлення та відображення в обліку операцій щодо активів, зобов'язань і власного капіталу; ✓ перевірка правильності нарахування амортизації на об'єкти необоротних активів; ✓ перевірка своєчасності проведення інвентаризації активів та зобов'язань та правильності відображення інвентаризаційних різниць; ✓ перевірка достовірності відображення інформації щодо активів, зобов'язань та власного капіталу у Балансі (звіті про фінансовий стан).	✓ порушення правил готівкових та безготівкових розрахунків; ✓ наявність фіктивних документів; ✓ проведення неправомірних бухгалтерських записів; ✓ заниження (завищення) оцінки активів, власного капіталу та зобов'язань; ✓ необґрунтоване списання активів та зобов'язань; ✓ наявність прихованих нестач, крадіжок активів; ✓ необґрунтовані виправлення в облікових регістрах за минулі періоди.
Звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід)	✓ перевірка обсягів реалізації активів та визнання доходів і витрат звітного періоду; ✓ перевірка правильності класифікації та оцінки доходів, витрат і фінансових результатів в розрізі видів діяльності клієнта; ✓ перевірка правомірності ✓ відображення в системі рахунків бухгалтерського обліку доходів та витрат; ✓ порядок їх відображення у звіті про фінансові результати; ✓ аналіз структури доходів та витрат з метою визначення ефективності діяльності підприємства; ✓ контроль за правильністю визначення та відображення у звіті про фінансові результати податку на прибуток.	✓ реалізація активів за цінами, що не відповідають ринковим; ✓ необґрунтоване заниження (завищення) доходів чи витрат; ✓ включення до складу доходів (витрат) майбутніх періодів доходів чи витрат діяльності звітного періоду; ✓ некоректна кореспонденція рахунків з обліку доходів і витрат; ✓ недостовірне визначення фінансових результатів і невірне складання Звіту про фінансові результати (звіту про сукупний дохід).
Звіт про рух грошових коштів	✓ оцінка правильності і доцільності класифікації грошових потоків в розрізі операційної, фінансової та інвестиційної діяльності товариства;	✓ неточне відображення інформації, внаслідок недостовірності даних Балансу (звіту про фінансовий стан), Звіту про фінансові результати (звіту про сукупний

	✓ перевірка господарських операцій стосовно того, чи не включено до складу операції, що пов'язані із внутрішніми змінами у складі грошових коштів та негрошові операції; ✓ перевірка правильності визначення чистого руху грошових коштів у результаті операційної, інвестиційної та фінансової діяльності; ✓ оцінка правильності підрахунку показника чистого руху грошових коштів за звітний період; ✓ аналіз руху грошових потоків за звітний період та визначення динаміки і тенденції отримання грошових коштів у майбутньому.	дохід) та даних бухгалтерського обліку; ✓ невірна класифікація грошових коштів від видів діяльності; ✓ включення до Звіту про рух грошових коштів негрошових операцій; ✓ помилки, що виникають при арифметичних підрахунках; ✓ помилки, недоліки та інші перекручення інформації у формах фінансової звітності, у т.ч. Звіту про рух грошових коштів.
Звіт про власний капітал	✓ перевірка законності оформлення установчих документів для здійснення підприємницької діяльності; ✓ перевірка відповідності видів діяльності товариства Статуту; ✓ оцінка правомірності та законності внесення учасниками внесків до статутного капіталу; ✓ перевірка законності і своєчасності внесення змін в засновницькі документи та перевірка відображення їх в системі рахунків бухгалтерського обліку; ✓ перевірка правомірності розподілу прибутку.	✓ здійснення діяльності без відповідних дозволів; ✓ несвоєчасне внесення вкладів засновниками до статутного капіталу товариства або внесення активів, що непридатні до використання чи не мають практичної цінності для товариства.

Після встановлення достовірності інформації фінансової звітності ТОВ «Завод силікатних виробів» судовий експерт-економіст для проведення оцінки фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» використовує «Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства» [11] та «Методика проведення поглибленого аналізу фінансово-господарського стану підприємств та організацій» [12]. Оцінка змін фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» здійснюється за попередні три календарні роки для формування загального уявлення та загальних тенденцій його розвитку. За результатами оцінки фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» складається висновок судового експерта-економіста про спрямованість змін та їх вплив на стан платоспроможності підприємства.

За основу для розрахунку показників судовим експертом-економістом беруться дані Балансів (звітів про фінансовий стан) і Звітів про фінансові результати (звітів про сукупний дохід) ТОВ «Завод силікатних виробів».

Наведені «Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства» [11] та «Методика проведення поглибленого аналізу фінансово-господарського стану підприємств та організацій» [12]. мають формули, на підставі яких визначаються ті чи інші показники. Після цього отримані значення коефіцієнтів порівнюються із нормативними значен-

нями, що прийнятий у світовій практиці. Однак дослідження не обмежується лише визначенням значень коефіцієнтів, а є підставою для оцінки обставин, що супроводжували фінансово-господарську діяльність ТОВ «Завод силікатних виробів» з урахуванням специфіки його діяльності і проведення господарських операцій, правильно прийнятих управлінських рішень. У зв'язку з цим, аналізу піддаються ті господарські операції, які могли спричинити негативні явища стосовно низької ліквідності, стійкої неплатоспроможності, зниження рентабельності або й повну збитковість ТОВ «Завод силікатних виробів». Такими операціями можуть бути: довгострокове кредитування за проектами, що були сплановані без врахування ризиків до періоду світової фінансової кризи; операції за договорами, де визначалися способи розрахунків, які не були економічно вигідними для ТОВ «Завод силікатних виробів»; операції з відчуження основних засобів; необґрунтоване надання позик, операції з переведення боргу за плату тощо.

Оцінка фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» за вищезазначеними методичними рекомендаціями передбачає, передусім, аналіз структури майна та джерел його формування, розрахунок основних груп показників: платоспроможності (ліквідності); фінансової стійкості; ділової активності та рентабельності [14].

У даному науковому дослідженні авторами запропоновано орієнтовний перелік питань, на які судовий експерт-економіст повинен надати відповіді після проведення оцінки фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів»:

Як основні фінансові показники (ліквідності, платоспроможності, фінансової стійкості, ділової активності та рентабельності фінансового стану характеризують фінансово-господарську діяльність ТОВ «Завод силікатних виробів»?

Чи можливо за умови здійснення прогнозування показників фінансового стану, оптимізації структури капіталу покращити рівень платоспроможності та фінансової стійкості ТОВ «Завод силікатних виробів»?

Загальну оцінку фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» судовий експерт-економіст розпочинає з аналізу структури активів (майна) та пасивів (капіталу) за даними Балансу (звіту про фінансовий стан) (далі – Баланс) за 2018-2020 рр. (Табл. 2.5.4).

Табл. 2.5.4

Структура активів (майна) та пасивів (капіталу) ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

(тис. грн)

Показник	2018	2019	2020	Відхилення (+,-) 2020 до		2020 % до:	
				2018	2019	2018	2019
1	2	3	4	5	6	7	8
Актив							
1. Усього активів, у т. ч.	3736	3642	3572	-164	-70	95,6	98,1
1.1. Необоротні активи	3264	3239	3237	-27	-2	99,2	99,9
1.2. Оборотні активи, з них:	472	403	335	-137	-68	71,0	83,1
1.2.1. Запаси	243	160	119	-124	-41	49,0	74,4
1.2.2. Грошові кошти і розрахунки, з них:	229	243	216	-13	-27	94,3	88,9
1.2.2.1. Кошти у розрахунках	139	126	77	-62	-49	55,4	61,1
1.2.2.2. Грошові кошти та їх еквів.	90	117	139	+49	+22	154,4	118,8

Пасив							
2. Усього пасивів, у т. ч.	3736	3642	3572	-164	-70	95,6	98,1
2.1. Власний капітал, з нього:	3502	3483	3471	-31	-12	99,1	99,7
2.1.1. Власний оборотний капітал	518	716	178	-340	-538	34,4	24,8
2.1.2. Нерозподілений прибуток (непокриті збитки)	(207)	(232)	(4)	(-203)	(-228)	у 50,8 р. зм.	у 57 р. зм.
2.2. Позиковий капітал, з нього:	234	159	101	-133	-58	43,2	63,5
2.2.1. Довгострокові зобов'язання і забезпечення	10	10	10	-	-	100,0	100,0
2.2.2. Поточні зобов'язання і забезпечення	224	149	91	-133	-58	40,6	61,1

Розрахунки Табл. 2.5.4 свідчать, що ТОВ «Завод силікатних виробів» у 2020 р. має загальну вартість майна (капіталу) у розмірі 3572 тис. грн. За останні два роки спостерігаємо його зменшення на 164 тис. грн або на 4,4 % відносно 2018 р. та на 70 тис. грн або на 1,9 % порівняно з 2019 р. (Рис. 2.5.1).

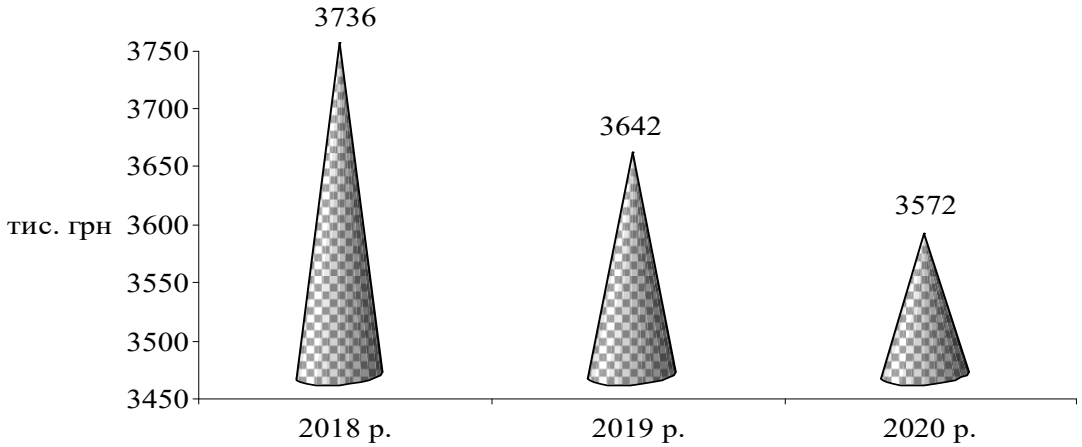

Рис. 2.5.1. Динаміка майна (капіталу) ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

Найбільшу частку загальної вартості майна досліджуваного товариства займають необоротні активи: у 2018 р. – 87,4 %, 2019 р. – 88,9 %, 2020 р. – 93,3 %, (Рис. 2.5.2).

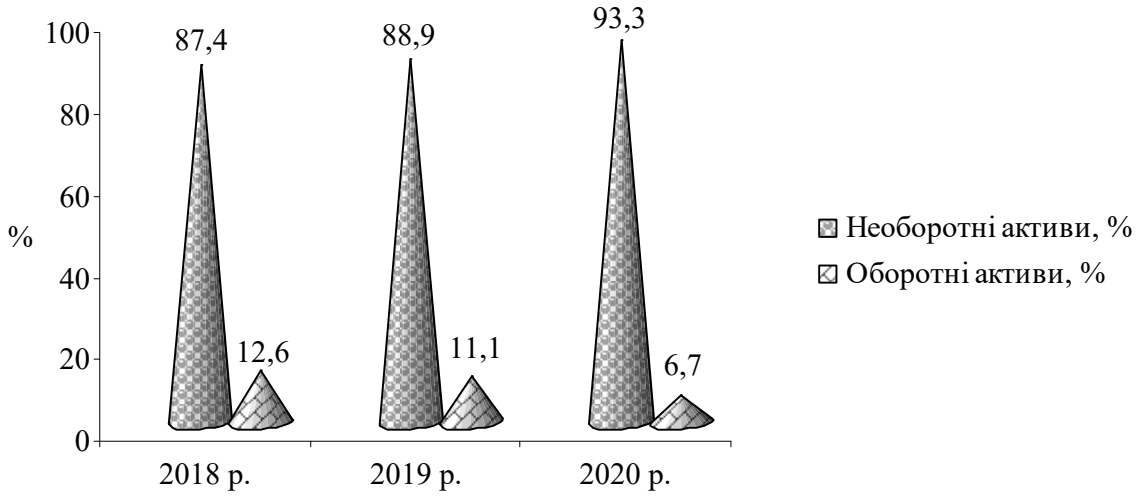

Рис. 2.5.2. Частка необоротних та оборотних активів у загальній вартості майна ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

Зменшення вартості необоротних активів ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. з 3736 тис. грн до 3572 тис. грн може стати безпосередньою передумовою скорочення виробничих потужностей досліджуваного товариства. Також, відмічаємо, зменшення вартості оборотних активів з 472 тис. грн до 335 тис. грн, так і їх частки з 12.6 % до 6,7 %. За даних обставин така тенденція може призвести до уповільнення оборотності сукупних активів. Зростання вартості високоліквідних активів – грошових коштів та їх еквівалентів за 2028-2020 рр. на 49 тис. грн відносно з 2018 р. або на 54,4 % та на 22 тис. грн або на 18,8 % порівняно з 2019 р. можна оцінити позитивно, так як це призведе до покращення показників платоспроможності ТОВ «Завод силікатних виробів».

Причини змін фінансових ресурсів досліджуваного товариства, авансованих на покриття певного виду активів, можливо встановити при вивченні змін, які відбулися у складі джерел їх формування. Дані табл. 1 свідчать, що розмір власного та позикового капіталу ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. поступово зменшується з 3736 тис. грн до 3572 тис. грн та з 234 тис. грн до 101 тис. грн відповідно (Рис. 2.5.3).

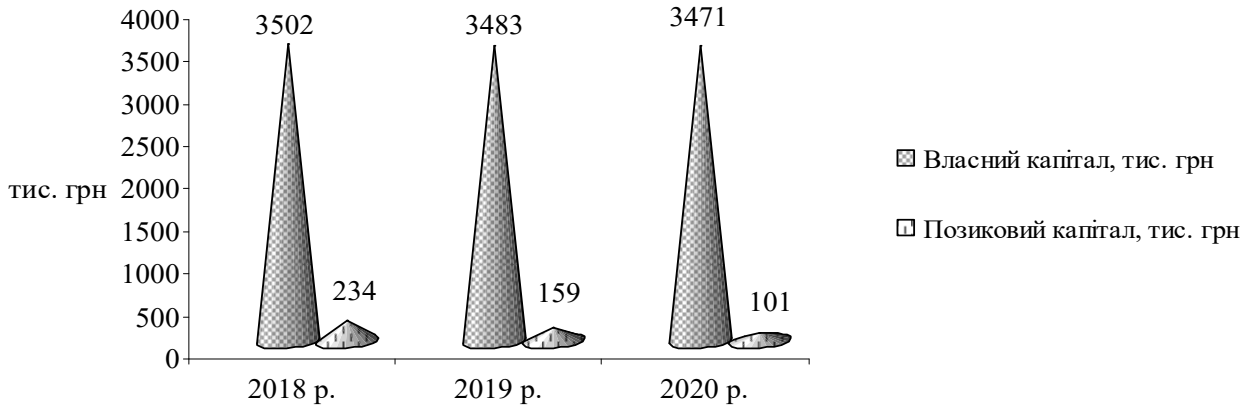

Рис. 2.5.3. Власний та позиковий капітал ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

Разом з тим, частка власного капіталу у структурі сукупного капіталу ТОВ «Завод силікатних виробів» протягом 2018-2020 рр. залишається високою, що забезпечує економічну незалежність діяльності досліджуваного товариства (Рис. 2.5.4).

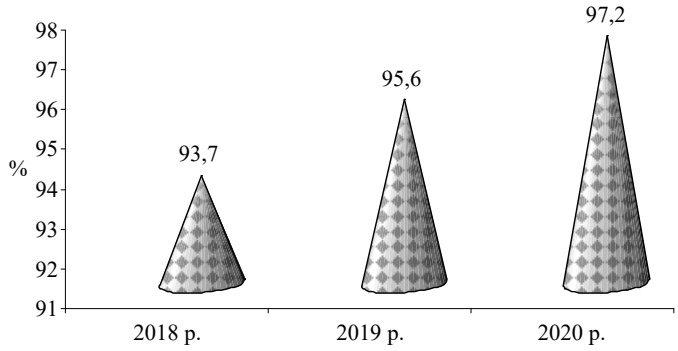

Рис. 2.5.4. Частка власного капіталу в структурі сукупного капіталу ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

Головною причиною зменшення розміру власного капіталу досліджуваного товариства є наявність непокритих збитків (2018 р. – 207 тис. грн; 2019 р. – 232 тис. грн; 2020 р. – 4 тис. грн). Це призвело до порушення основних принципів господарювання, в результаті чого ТОВ «Завод силікатних виробів» не лише втратило можливість здійснювати самофінансування, але й виконувати умови самоокупності виробництва. Слід відмітити позитивні тенденції у формуванні непокритого збитку (Рис. 2.5.5). Так, його величина у 2020 р. зменшилась проти 2018 р. на 203 тис. грн та на 228 тис. грн порівняно з 2019 р.

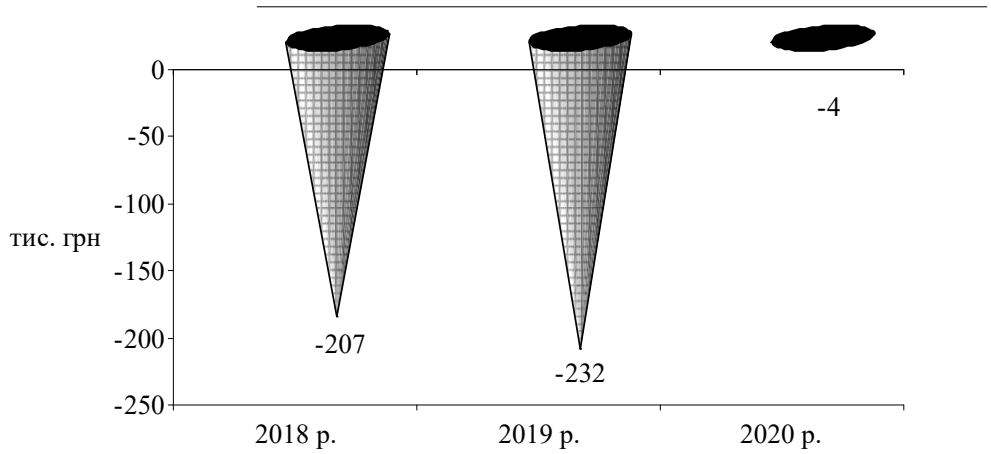

Рис. 2.5.5. Непокритий збиток
ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

Позитивно слід оцінити той факт, що темпи зменшення непокритого збитку (у 50,8 р. проти 2018 р. та у 57,0 р. проти 2019 р.) перевищують темпи зниження як власного оборотного капіталу, так і власного капіталу. Негативним явищем на ТОВ «Завод силікатних виробів» є зменшення власного оборотного капіталу в 2020 р. до 2018 р. на 4 тис. грн або на 1,6 % та на 10 тис. грн або на 3,9 % проти 2019 р.

Зменшення поточних зобов'язань і забезпечень, особливо у 2020 р. відносно 2018 р., на 133 тис. грн або на 59,4 %, 2019 р. на 58 тис. грн або на 38,9 % було спричинено зменшенням кредиторської заборгованості товарного характеру.

Упродовж 2018-2020 рр. фінансово-господарська діяльність ТОВ «Завод силікатних виробів» характеризується такими особливостями, що мали суттєву вагу в аналізі структури його активів (майна) та пасивів (капіталу): зменшення вартості майна (капіталу) свідчить про скорочення обсягів діяльності; досліджуване товариство свою фінансово-господарську діяльність в умовах збитковості, і тому податок на прибуток не сплачується; відсутні інвестиції у капітал; дивідендні виплати не здійснюються; позичковий відсоток за кредитуванням у національній валюті становив 20 %.

Після проведення аналізу структури активів (майна) та пасивів (капіталу) Балансу ТОВ «Завод силікатних виробів» судовий експерт-економіст здійснює розрахунок показників, що характеризують фінансово-господарську діяльність досліджуваного товариства більш детально. Уся сукупність таких показників об'єднана у групи, що характеризують: платоспроможність (фінансову стійкість); ліквідність; ділову активність; рентабельність.

Показники фінансової стійкості ТОВ «Завод силікатних виробів» під час проведення судового дослідження слід поділити на два класи. До першого класу відносять показники зі встановленими нормативними значеннями (показники ліквідності та платоспроможності); до другого класу - показники без встановлених нормативних значень (показники рентабельності, ефективності управління, ділової активності).

Показники ліквідності дають можливість оцінити рівень платоспроможності досліджуваного товариства на певний момент часу, а також у момент виникнення кризових ситуацій. З цією метою судовий експерт-економіст, відповідно до Методичних рекомендацій щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства [11], застосовує систему коефіцієнтів ліквідності, зокрема: коефіцієнт загальної (поточної) ліквідності, коефіцієнт термінової ліквідності та коефіцієнт абсолютної ліквідності (платоспроможності), коефіцієнт ліквідності запасів, коефіцієнт ліквідності коштів у розрахунках, коефіцієнт співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованості, коефіцієнт мобільності активів, коефіцієнт співвідношення активів. Особливістю цієї методики є розрахунок коефіцієнта загальної ліквідності, що визначається як відношення оборотних активів до вартості позикового капіталу.

Показники ліквідності ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. наведено у Табл. 2.5.5.

Табл. 2.5.5

Показники ліквідності ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

Показник	**Опт. знач.**	**2018**	**2019**	**2020**	**Відхилення (+; -) 2020 від:**		
					опт. знач.	**2018**	**2019**
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,2-0,3	0,620	0,4785	1,576	+1,376	+0,956	+1,0975
Коефіцієнт термінової ліквідності	0,7-0,8	1,022	0,838	2,374	+1,674	+1,352	+1,536
Коефіцієнт загальної ліквідності	2,0-2,5	2,017	2,839	3,681	+1,681	+1,664	+0,842
Коефіцієнт ліквідності запасів	-	1,085	1,074	1,308	-	+0,223	+0,234
Коефіцієнт ліквідності коштів у розрахунках	-	0,379	1,631	0,824	-	+0,223	+0,234
Коефіцієнт співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованості за продукцію, товари, роботи, послуги	-	2,685	0,819	1,136	-	-0,445	-0,807
Коефіцієнт мобільності активів	≥0,5	0,126	0,111	0,094	-0,406	-1,549	+0,317
Коефіцієнт співвідношення активів	>1,0	0,145	0,124	0,103	-0,897	-0,042	-0,021

За розрахованими даними (Табл. 2.5.5), відмічаємо, що ТОВ «Завод силікатних виробів» є платоспроможним. Так, за 2018-2020 рр. досліджуване товариство за рахунок наявних грошових коштів може негайно погасити 62,0 %, 78,5 % та 153,7 % найбільш термінових зобов'язань, що майже у 1,5-5 разів вище за оптимальне значення.

У той же час, при нормативі 70-80 %, ТОВ «Завод силікатних виробів» за рахунок наявних грошових коштів та очікуваних надходжень від дебіторів розрахувалось з боргами короткострокового характеру на 102,2 % у 2018 р., 83,8 % – у 2019 р. та 237,4 % – у 2020 р.

Розраховані значення коефіцієнт загальної ліквідності ТОВ «Завод силікатних виробів» за досліджуваний період знаходяться у межах нормативного (2,017 – 2018 р., 2,839 – у 2019 р., 3,681 – у 2020 р.). Це свідчить про те, що отримані грошові кошти від перетворення оборотних активів на готівку дозволять перекрити кредиторську заборгованість за продукцію, товари, роботи, послуги та поточні зобов'язання за розрахунками в 2018 р. у 2 рази, 2019 р. – 2,8 рази та у 2020 р. майже у 3,7 рази.

Отже, позитивна динаміка коефіцієнтів ліквідності ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. свідчить про зростання рівня його платоспроможності (Рис. 2.5.6).

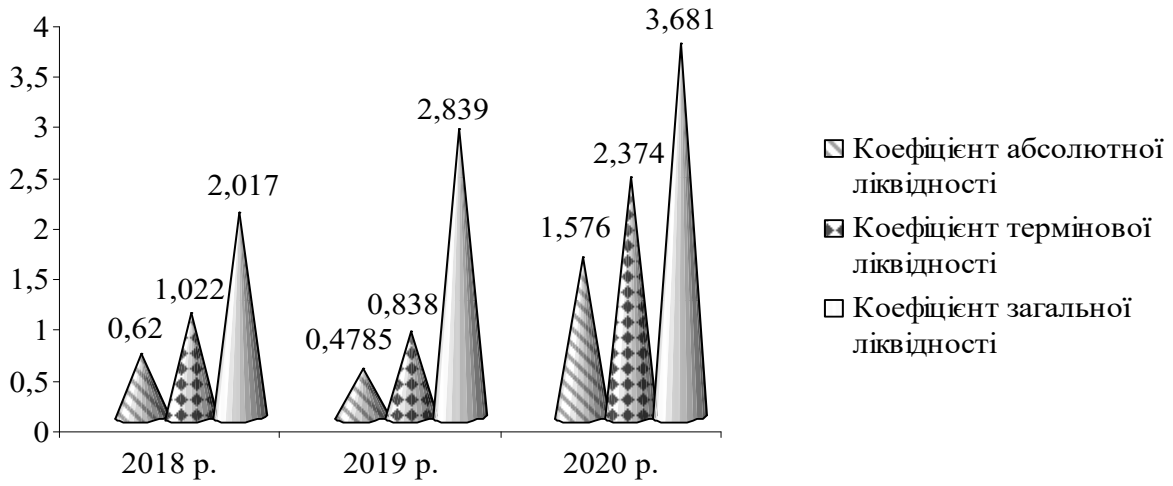

Рис. 2.5.6. Коефіцієнт ліквідності ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

Коефіцієнт співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованості за продукцію, товари, роботи, послуги підтверджує, що у 2020 р. ТОВ «Завод силікатних виробів» на 1 грн дебіторської заборгованості за продукцію, товари, роботи, послуги залучало 1,136 грн кредиторської, 2019 р. – 0,819 грн, 2018 р. – 2,685 грн. Тобто, при недостатності власного капіталу досліджуване товариство використовувало у господарському обороті, як єдине джерело фінансування, кредиторську заборгованість. Коефіцієнт співвідношення активів у 2018 р. становить 0,103, у 2019 р. – 0,124, у 2018 р. – 0,145, що менше за нормативне значення. Це свідчить про перевищення вартості необоротних активів над оборотними.

Аналіз ліквідності Балансу полягає у порівнянні статей активу, що згруповані за ступенем їх ліквідності і розміщені у порядку убування їх ліквідності, зі статями пасиву, що згруповані за термінами їх погашення та розміщені у порядку зростання.

Залежно від ступеня ліквідності активи Балансу поділяються на групи:

А1 – високоліквідні – «грошові кошти і поточні фінансові інвестиції»;

А2 – швидколіквідні – уся дебіторська заборгованість, що буде погашена за умовами договорів;

А3 – повільноліквідні – запаси, інші оборотні активи, витрати майбутніх періодів;

А4 – важколіквідні – необоротні активи та необоротні активи, утримувані для продажу та групи вибуття.

Пасиви Балансу групуються за терміновістю їх погашення:

П1 – найтерміновіші – поточна кредиторська заборгованість;

П2 – короткострокові – короткострокові кредити банків і позики;

П3 – довгострокові – довгострокові зобов'язання і забезпечення;

П4 – постійні – зобов'язання перед власниками, формування власного капіталу та зобов’язання пов’язані з необоротними активами, утримуваними для продажу та групами вибуття.

Баланс вважається ліквідним, якщо виконуються наступні умови:

$$А1 \geq П1; А2 \geq П2; А3 \geq П3; А4 \leq П4 \quad (1)$$

Оцінка ліквідності Балансу ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. наведена у Табл. 2.5.6.

Табл. 2.5.6

Оцінка ліквідності Балансу ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

(тис. грн)

Групи активу	**2018**	**2019**	**2020**	**Групи пасиву**	**2018**	**2019**	**2020**	**Надлишок (+), нестача (-) коштів**		
								2018	**2019**	**2020**
Високоліквідні активи (А1)	139	117	139	Найтерміновіші зобов’язання (П1)	224	149	91	-85 А1 ≤ П1	-32 А1 ≤ П1	+48 А1 ≥ П1
Швидколіквідні активи (А2)	90	126	77	Короткострокові пасиви (П2)	-	-	-	+90 А2 ≥ П2	+126 А2 ≥ П2	+77 А2 ≥ П2
Повільноліквідні активи (А3)	243	160	119	Довгострокові пасиви (П3)	10	10	10	+233 А3 ≥ П3	+150 А3 ≥ П3	+109 А3 ≥ П3
Важколіквідні активи (А4)	3264	3239	3237	Постійні пасиви (П4)	3502	3483	3471	-238 А4 ≤ П4	-244 А4 ≤ П4	-234 А4 ≤ П4
Баланс	3736	3642	3572	Баланс	3736	3642	3572	-	-	-

За інформацією Табл. 2.5.6 визначаємо, що Баланси ТОВ «Завод силікатних виробів» у 2018 р. та 2019 р. не є абсолютно ліквідними, так як не виконується перша умова, тобто високоліквідні активи покривають найтерміновіші зобов’язання на 62,1 % та 78,5 % відповідно. Навпаки, Баланс ТОВ «Завод силікатних виробів» у 2020 р. є абсолютно ліквідними, так як виконуються усі умови.

Аналіз ліквідності Балансу, проведений за вищезазначеною методикою, не відрізняється абсолютною точністю. Тому з метою комплексної оцінки ліквідності Балансу доцільно розрахувати загальний коефіцієнт платоспроможності ($К_{пл}$):

$$К_{пл} = (А1+ 0,5А2+0,3А3) : (П1+0,5П2+0,3П3) \quad (2)$$

$К_{пл\ 2018}$ = (139 + 0,5 х 90 + 0,3 х 243) : (224 + 0,5 х 0 + 0,3 х 10) = 256,9 : 227 = 1,132;

$К_{пл\ 2019}$ = (117 + 0,5 х 126 + 0,3 х 160) : (149 + 0,5 х 0 + 0,3 х 10) = 228 : 152 = 1,500;

$К_{пл\ 2020}$ = (139 + 0,5 х 77 + 0,3 х 119) : (91 + 0,5 х 0 + 0,3 х 10) = 213,2 : 94 = 2,268.

Збільшення розрахованих значень загального коефіцієнта платоспроможності з 1,132 до 2,268 свідчить про зміцнення платоспроможності ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. та зрушення у бік покращення структури його активів та пасивів Балансу.

Враховуючи ступінь ліквідність активів ТОВ «Завод силікатних виробів» доцільно спрогнозувати його фінансовий стан на короткострокову та довгострокову перспективу (Табл. 2.5.7).

Табл. 2.5. 7

Оцінка фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» з урахуванням ступеню ліквідності активів

(тис. грн)

Тип сталості	**На дату складання звітності (2020)**	**У короткостроковій перспективі**	**У довгостроковій перспективі**
Абсолютний	$А_1 \geq П_1$	$А_1 \geq П_1 + П_2$	$А_1 \geq П_1 + П_2 + П_3$
	139 ≥ 91	139 ≥ 91 + 0	139 ≥ 91 + 0 + 10
Нормальний	$А_1 + А_2 \geq П_1$	$А_1 + А_2 \geq П_1 + П_2$	$А_1 + А_2 \geq П_1 + П_2 + П_3$
	139 + 77 ≥ 91	139 + 77 ≥ 91 + 0	139 + 77 ≥ 91 + 0 + 10
Передкризовий (критичний)	$А_1 + А_2 + А_3 \geq П_1$	$А_1 + А_2 + А_3 \geq П_1 + П_2$	$А_1 + А_2 + А_3 \geq П_1 + П_2 + П_3$
	139 + 77 + 119 ≥ 91	139 + 77 + 119 ≥ 91+ 0	139 + 77 + 119 ≥ 91 + 0 + 10
Кризовий	$А_1 + А_2 + А_3 \leq П_1$	$А_1 + А_2 + А_3 \leq П_1 + П_2$	$А_1 + А_2 + А_3 \leq П_1 + П_2 + П_3$
	139 + 77 + 119 ≥ 91	139 + 77 + 119 ≤ 91+ 0	139 + 90 + 119 ≤ 91 + 0 + 10

Враховуючи ступінь ліквідності активів досліджуваного товариства, його фінансовий стан може бути оцінений на дату складання звітності (2020 р.), на короткострокову та довгострокову перспективу як абсолютний.

Однією з найважливіших характеристик фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» є забезпечення стабільності його діяльності з позиції довгострокової перспективи. Для цього слід розрахувати узагальнюючі та часткові показники фінансової стійкості, визначити тип фінансової стійкості досліджуваного товариства за 2018-2020 рр.

Для визначення типу фінансової стійкості ТОВ «Завод силікатних виробів» слід врахувати, що:

1. Якщо Е1, Е2, Е3 > 0 - то ТОВ «Завод силікатних виробів» має абсолютну фінансову стійкість;

2. Якщо Е1 < 0, Е2 > 0, Е3 > 0 - то ТОВ «Завод силікатних виробів» має нормальну фінансову стійкість;

3. Якщо Е1 < 0, Е2 < 0, Е3 > 0 - то ТОВ «Завод силікатних виробів» має нестійкий фінансовий стан;

4. Якщо Е1, Е2, Е3 < 0 - то ТОВ «Завод силікатних виробів» має кризовий фінансовий стан.

Кожен із чотирьох типів фінансової стійкості характеризується складом однотипних показників. До таких показників відносять: коефіцієнт забезпеченості запасів джерелами фінансування; надлишок (нестача) коштів для формування запасів; запас стійкості фінансового стану; надлишок (нестача) джерел фінансування на 1 грн. запасів.

Розрахунок узагальнюючих показників фінансової стійкості ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. представлено у Табл. 2.5.8.

Табл. 2.5.8

Узагальнюючі показники фінансової стійкості ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

(тис. грн)

Показник	**2018**	**2019**	**2020**	**Відхилення (+ ; -) 2020 р. від:**	
				2018	**2019**
Наявність власного оборотного капіталу для формування запасів (Н1)	238	244	234	-4	-10
Наявність власного оборотного капіталу, довгострокових кредитів та позик для формування запасів (Н2)	248	254	244	-4	-10
Наявність власного оборотного капіталу, довгострокових, короткострокових кредитів та позик для формування запасів (Н3)	248	254	244	-4	-10
Запаси (Н4)	243	160	119	-124	-41
Надлишок (+) нестача (-) власного оборотного капіталу для формування запасів (Е1)	-5	84	115	+120	+31
Надлишок (+) нестача (-) власного оборотного капіталу, довгострокових кредитів та позик для формування запасів (Е2)	5	94	125	+120	+31
Надлишок (+) нестача (-) власних оборотних, довгострокових, короткострокових кредитів та позик для формування запасів (Е3)	5	94	125	+120	+31
Запас стійкості фінансового стану, днів	0,7	11,8	23,3	+22,6	+11,4
Надлишок (+), нестача (-) джерел фінансування на 1 грн. запасів, грн.	0,021	0,588	1,050	+1,029	+0,462
Номер типу фінансової ситуації відповідно класифікації	нормальна фінансова стійкість	абсолютна фінансова стійкість	абсолютна фінансова стійкість		

Враховуючи показники фінансової стійкості, розраховані у табл. 8, фінансова стійкість ТОВ «Завод силікатних виробів» у 2020 р. оцінюється як абсолютна, порівняно з 2018 р., коли досліджуване товариство мало нормальну фінансову стійкість. Як на початок, так і на кінець 2020 р. спостерігається надлишок дже-

рел фінансування запасів на 94 тис. грн та на 125 тис. грн. Надлишок джерел фінансування становив 11,9 та 23,3 днів або 0,588 грн та 1,050 грн на 1 грн запасів.

Часткові показники фінансової стійкості ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. наведено у Табл. 2.5.9.

Розрахована система показників (Табл. 2.5.9) свідчить про те, що ТОВ «Завод силікатних виробів» зміцнює економічну незалежність та зменшує фінансову залежність від зовнішніх джерел фінансування. Впродовж досліджуваного періоду, коефіцієнт концентрації позикового капіталу зменшився з 0,063 у 2018 р. до 0,028 у 2020 р., або на 55,5 %.

Табл. 2.5.9

Часткові показники фінансової стійкості ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

Показник	**Оптимальне значення**	**2018**	**2019**	**2020**	**Відхилення (+ ; -) 2020 від:**	
					2018	**2019**
Коефіцієнт економічної незалежності (автономії, концентрації власного капіталу)	>0,5	0,937	0,956	0,972	+0,035	+0,016
Коефіцієнт концентрації позикового капіталу	<0,5	0,063	0,044	0,028	-0,035	-0,016
Коефіцієнт фінансової залежності	< 2,0	1,067	1,046	1,029	-0,038	-0,017
Коефіцієнт фінансування	> 1,0	14,966	21,906	34,266	+19,3	+12,36
Коефіцієнт заборгованості (співвідношення позикового і власного капіталу, фінансового ризику)	< 1,0	0,067	0,046	0,029	-0,038	-0,017
Коефіцієнт забезпеченості запасів	> 0,8	1,021	1,588	2,050	+1,029	+0,462
Коефіцієнт забезпеченості оборотних активів	> 0,5	0,525	0,630	0,728	+0,203	+0,098
Коефіцієнт реальної вартості основних засобів у валюті балансу	0,3-0,5	0,230	0,160	0,247	+0,017	+0,087
Коефіцієнт реальної вартості основних засобів і запасів у валюті балансу	0,8	0,295	0,204	0,281	-0,014	+0,077
Коефіцієнт маневреності власного капіталу	≥ 0,5	0,071	0,116	0,070	-0,001	-0,046
Коефіцієнт довготермінового залучення коштів		0,003	0,003	0,003	-	-
Коефіцієнт інвестування		4,077	5,974	3,926	-0,151	-2,048
Коефіцієнт маневреності власного оборотного капіталу		0,979	0,630	0,488	-0,491	-0,142
Коефіцієнт покриття запасів		27,885	42,075	29,252	+1,367	-12,82
Коефіцієнт фінансової стійкості	0,85-0,9	0,940	0,959	0,975	+0,035	+0,016
Коефіцієнт короткострокової заборгованості		0,957	0,937	0,901	-0,056	-0,036

Правильність цього висновку підтверджує і зміна коефіцієнта фінансової залежності. Значення даного показника у 2020 р. зменшилось проти 2018 р. на 3,6 %, але і майже у 2 рази менше його оптимального значення, прийнятого у міжнародній практиці.

ТОВ «Завод силікатних виробів» відчуває недостатність оборотних активів і запасів для здійснення фінансово-господарської діяльності. Основою для такого твердження, є розмір та тенденція зміни коефіцієнту реальної вартості основних засобів і запасів у валюті Балансу. Так, у 2018 р. частка оборотних активів і запасів у валюті Балансу становила 29,5 %, 2019 р. – 20,4%, 2020 р. – 28,1 %.

Про високий рівень забезпеченості ТОВ «Завод силікатних виробів» власним оборотним капіталом свідчать значення коефіцієнтів забезпеченості оборотних активів та запасів власним оборотним капіталом. У 2020 р. фактичний рівень першого з них перевищує оптимальне значення майже у 1,5 рази, а другого – у 2,56 рази. У структурі оборотних активів досліджуваного товариства власний оборотний капітал у 2018 р. становив 52,5 %, 2019 р. – 63,0 %, 2020 р. – 72,8 %. На 1 грн запасів у 2018 р. припадає 1,021 грн власного оборотного капіталу, у 2019 р. – 1,588 грн, 2020 р. –2,05 грн.

Що стосується коефіцієнта маневреності власного капіталу, то у 2018-2020 рр. він значно нижче нормативного значення (≥ 0,5). Можна зробити висновок, що ТОВ «Завод силікатних виробів» зменшує частку власного оборотного капіталу у структурі власного капіталу. Згідно розрахунків коефіцієнта довготермінового залучення коштів констатуємо, що досліджуване товариство не залежить від зовнішніх джерел фінансування. Це також підтверджує зменшення коефіцієнту співвідношення позикового і власного капіталу.

Значення коефіцієнта маневреності власного оборотного капіталу підтверджує, що у структурі власного оборотного капіталу грошові кошти у 2018 р. становили 97,9 %, 2019 р. – 63,0 %, 2020 р. – 48,8 %. Незважаючи на негативну динаміку даного показника, ТОВ «Завод силікатних виробів» не суттєво погіршило характеристику фінансової стійкості щодо забезпеченості високоліквідними оборотними активами.

Привертає увагу високий рівень коефіцієнта фінансової стійкості ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. Розраховане значення коефіцієнта фінансової стійкості у 2018 р. становило 94,0 %, 2019 р. – 95,9 %, 2020 р. – 97,5 %., що ще раз підтверджує зроблені нами висновки про нормальну фінансову стійкість у 2018 р. та абсолютну фінансову стійкість за 2019-2020 рр. досліджуваного товариства.

Стабільність фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» в умовах ринкової економіки обумовлена значною мірою його діловою активністю, що залежить від широти ринків збуту продукції, його ділової репутації, ступеня виконання плану за основними показниками фінансово-господарської діяльності, рівня ефективності використання ресурсів і стабільності економічного зростання.

Ділова активність ТОВ «Завод силікатних виробів» у фінансовому аспекті виявляється, насамперед, у швидкості обороту його активів. Аналіз ділової активності полягає в дослідженні рівнів і динаміки різноманітних коефіцієнтів оборотності, які наведені у Табл. 2.5.10.

Табл. 2.5.10

Показники ділової активності
ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

Показник	2018	2019	2020	Відхилення (+ ; -) 2020 від:	
				2018	2019
Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), тис. грн	2404,0	2850,0	1933,0	-471,0	-917,0
Середній розмір капіталу, тис. грн	4178,5	3689,0	3607,0	-571,5	-82,0
Середній розмір власного капіталу, тис. грн	3870,0	3492,5	3477,0	-393,0	-15,5
Середній розмір власного оборотного капіталу, тис. грн	190,0	251,0	249,0	+59,0	-2,0
Середній розмір дебіторської заборгованості, тис. грн	67,5	91,0	115,0	+47,5	+24,0
Середній розмір запасів, тис. грн	304,5	201,5	139,5	-165,0	-62,0
Середній розмір кредиторської заборгованості, тис. грн	196,5	124,5	81,5	-115,0	-43,0
Чистий фінансовий результат: прибуток (збиток), тис. грн	(63,0)	-	2	+65,0	-
Власний капітал, тис. грн	3502,0	3483,0	3471,0	-31,0	-12,0
Коефіцієнт оборотності капіталу	0,575	0,773	0,536	-0,039	-0,237
Оборотність дебіторської заборгованості:					
днів	10,1	11,5	21,4	+11,3	+9,9
оборотів	35,6	31,7	16,8	-18,8	-14,9
Оборотність запасів:					
днів	45,6	25,5	25,9	-19,7	+0,4
оборотів	7,9	14,1	13,9	+6	-0,2
Тривалість операційного циклу, дні	55,7	37,0	47,3	-8,4	+10,3
Оборотність кредиторської заборгованості:					
днів	29,4	15,7	15,2	-14,2	-0,5
оборотів	12,2	22,9	23,7	+11,5	+0,8
Оборотність власного капіталу:					
днів	579,5	441,5	647,6	+68,1	+206,1
оборотів	1,6	0,8	0,6	-1,0	-0,2
Тривалість фінансового циклу, дні	26,3	21,3	32,1	+5,8	+10,8
Період окупності власного капіталу	-	-	1738,5	+1738,5	+1738,5
Коефіцієнт сталості економічного росту	-	-	0,001	+0,001	+0,001-

За результатами аналізу показників ділової активності ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. встановлено, що оборотність власного капіталу в 2020 р. уповільнись на 1,0 оборот відносно 2018 р. та на 0,2 обороти порівняно з 2019 р. Такі зміни підтверджують погіршення ефективності вкладення фінансових ресурсів у формування активів, зменшення чистого доходу від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) порівняно з 2018 р. на 471,0 тис. грн та на 917,0 тис. грн проти 2019 р.

Важливою складовою оцінки ділової активності підприємств є аналіз стану дебіторської та кредиторської заборгованостей. Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості на ТОВ «Завод силікатних виробів» в динаміці знижується із 35,6 обороту в 2018 р. до 16,8 обороту в 2020 р. При цьому спостерігається значне зростання тривалості обороту дебіторської заборгованості. Так, у 2018 р.

тривалість обороту дебіторської заборгованості на досліджуваному товаристві становила 10,1 дні, у 2019 р. 11,5 дні, а у 2020 р. вже 21,4 днів.

Збільшення значення коефіцієнта оборотності кредиторської заборгованості з 12,2 обороту в 2018 р., 22,9 обороту в 2019 р. та 23,7 обороту в 2020 р. свідчить про прискорення швидкості погашення кредиторської заборгованості ТОВ «Завод силікатних виробів». У зв'язку з цим, середній термін повернення боргів (за винятком зобов'язань перед банками) на ТОВ «Завод силікатних виробів» у 2018 р. становив 29,4 дні, у 2019 р. досліджуване товариство могло повернути свої борги за 15,7 дні, а в 2020 р. термін погашення становив 15,2 днів.

Скорочення тривалості операційного циклу на ТОВ «Завод силікатних виробів» на 8,4 дні протягом досліджуваного періоду зумовлене прискоренням оборотності запасів на 19,7 дні, що свідчить про підвищення ділової активності досліджуваного товариства. Навпаки, збільшення значення тривалості фінансового циклу на ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. із 26,3 дні до 32,1 днів викликано уповільненням оборотності дебіторської заборгованості.

Період окупності власного капіталу ТОВ «Завод силікатних виробів» становив у 2020 р. – 1738,5, тобто вкладення власного капіталу окупляться лише через 1738,5 років. Коефіцієнт сталості економічного росту становить у 2020 р. лише 0,001, що свідчить про надзвичайно низькі темпи зростання економічного потенціалу досліджуваного товариства.

Основним показником позитивного результату діяльності ТОВ «Завод силікатних виробів», його ефективності та наявності якісного управління, є прибуток. Для забезпечення функціонування ТОВ «Завод силікатних виробів» управлінський персонал має приймати рішення, що у кінцевому результаті повинні приносити прибутки. Проте не завжди наявність прибутку означає, що те чи інше рішення є ефективним. Одним із показників ефективності та доцільності цих рішень є рентабельність.

Розрахунок показників рентабельності ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр. представлено у Табл. 2.5.11.

Табл. 2.5.11

Показники рентабельності ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2018-2020 рр.

Показник	**2018**	**2019**	**2020**	**Відхилення (+ ; -) 2020 від:**	
				2018	**2019**
Середній розмір майна, тис. грн	4178,5	3689,0	3607,0	-571,5	-82,0
Середній розмір власного капіталу, тис. грн	3870,0	3492,5	3477,0	-393,0	-15,5
Середній розмір власного оборотного капіталу, тис. грн	190,0	251,0	249,0	+59,0	-2,0
Середній розмір перманентного капіталу, тис. грн	3880,0	3502,5	3487	-393,0	-15,5
Середній розмір авансованого капіталу, тис. грн	3880,0	3502,5	3487,0	-393,0	-15,5
Середній розмір оборотних активів, тис. грн	488,5	437,5	369,0	-119,5	-68,5

Середній розмір основних засобів, тис. грн	4159,5	1126,5	1104,5	-3055,0	-22,0
Вартість виробничих ресурсів, тис. грн	4648,0	1564,0	1473,5	-3174,5	-90,5
Витрати на оплату праці, тис. грн	645,0	816,0	634,0	-11,0	-182,0
Вартість господарських ресурсів, тис. грн	5293,0	2380,0	2107,5	-3185,5	-5566,0
Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг), тис. грн	2404,0	2850,0	1933,0	-471,0	-917,0
Витрати, тис. грн	1453,0	1376,0	1077,0	-376,0	-299,0
Фінансовий результат до оподаткування: прибуток (збиток), тис. грн	(63,0)	-	2,0	(+65,0)	-
Чистий фінансовий результат: прибуток (збиток), тис. грн	(63,0)	-	2,0	(+65,0)	-
Рентабельність (збитковість), %					
продажу	(2,621)	-	0,103	+2,724	+0,103
основних засобів	(1,515)	-	0,181	+1,696	+0,181
оборотних активів	(12,897)	-	0,542	+13,439	+0,542
виробничих ресурсів	(1,355)	-	0,136	+1,491	+0,136
трудових ресурсів	(9,767)	-	0,315	+10,083	+0,315
господарських ресурсів	(1,190)	-	0,095	+1,285	+0,095
витрат	(4,336)	-	0,186	+4,522	+0,186
активів	(1,508)	-	0,055	+1,563	+0,055
власного капіталу	(1,628)	-	0,058	+1,685	+0,058
власного оборотного капіталу	(35)	-	0,837	+35,837	+0,837
перманентного капіталу	(1,624)	-	0,057	+1,681	+0,057
авансованого капіталу	(1,624)	-	0,057	+1,681	+0,057

Враховуючи інформацію Табл. 2.5.11, можна стверджувати, що середній розмір: власного капіталу порівняно з 2018 р. зменшився на 393,0 тис. грн, з 2019 р. на 15,5 тис. грн.; власного оборотного капіталу за 2018-2019 рр. збільшився на 61,0 тис. грн та зменшився за 2019-2020 рр. на 2,0 тис. грн.; перманентного та авансового капіталу зменшився з 3880,0 тис. грн у 2018 р. до 3487,0 тис. грн у 2020 р.

Отримання ТОВ «Завод силікатних виробів» у 2020 р. чистого прибутку в розмірі 2,0 тис. грн призвело по покращення усіх показників рентабельності.

Із метою забезпечення ефективного розвитку досліджуваного підприємства у довгостроковому періоді пропонуємо оптимізувати структуру його капіталу. Основним підходом до вирішення завдання оптимізації структури капіталу є управління ефектом фінансового левериджу на фінансові результати діяльності досліджуваного товариства. При проведенні розрахунків враховано, що: прибутковість сукупного капіталу ТОВ «Завод силікатних виробів» збільшується до 0,155 %, а прибуток – до 5,6 тис. грн; за користування короткостроковими кредитами ТОВ «Завод силікатних виробів» сплачуватиме 20 %; ефект фінансового левериджу розраховано за середньозваженою ціною позикового капіталу, яка визначена шляхом ділення витрат, пов'язаних з використанням позикового капіталу на середній його розмір.

Проведемо розрахунки за 10 варіантами, які передбачені у Табл. 2.5.12.

Розрахунки наведені у Табл. 2.5.9 свідчать, що найкращим варіантом співвідношення між власним та позиковим капіталом для ТОВ «Завод силікатних виробів» є сьомий варіант, де частка власного капіталу і позикового становить 31 % : 69 %. При цьому, позиковий капітал сформовано у співвідношенні на 100 % поточними зобов'язаннями за розрахунками. За цього варіанту ТОВ «Завод силікатних виробів» немає витрат, пов'язаних з використанням позикового капіталу, найвище значення показника плеча фінансового важеля 2,2258 та рентабельності власного капіталу 0,405 %, ефекту фінансового левериджу – 0,279 %.

Стверджуємо, що залучення до фінансування діяльності ТОВ «Завод силікатних виробів» короткострокових кредитів є не вигідним, оскільки призводить до збиткової діяльності. Найбільшу суму чистого прибутку досліджуване товариство отримає при структурі капіталу 38 % : 62 %. При цьому позиковий капітал буде сформовано на 80 % за рахунок використання короткострокових кредитів при середній ставці відсотків за кредит 20 %.

Найнижчий рівень збитковості власного капіталу (6, 116 %) ТОВ «Завод силікатних виробів» матиме при співвідношенні між власним і позиковим капіталом за п'ятим варіантом – 38 % : 62 %, та частці короткострокових кредитів у позиковому капіталі у 20 %.

Найгіршим варіантом структури капіталу для досліджуваного товариства є шостий варіант (31 % : 69 %). За цим варіантом позиковий капітал сформований на 100 % за рахунок короткострокових кредитів. За таких умов збитковість власного капіталу становитиме 44,014 %.

Слід зазначити, що у процесі фінансово-господарської діяльності ТОВ «Завод силікатних виробів» повинно формувати не лише поточну, а і прогнозовану фінансову звітність. Якщо поточна фінансова звітність відображає результати фінансово-господарської діяльності за певний період, то прогнозована - формується у відповідності до перспективних планів, стратегії розвитку досліджуваного товариства. З цією метою, побудуємо прогнозований Звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід) ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12.2021 р. виходячи із припущення, що у зв'язку зі загостренням конкуренції його керівництво планує:_збільшити розмір чистого доходу від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) в середньому за рік на 5,0 %;_скоротити адміністративні витрати до 4,9 % від чистого доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за рахунок скорочення витрат на зв'язок, відрядження та утримання апарату управління;_витрати на збут скоротити до 11,50 % за рахунок скорочення витрат на транспортування.

Прогнозований Звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід) ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12. 2021 р. наведено у Табл. 2.5.13.

Табл. 2.5.13

Прогнозований Звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід) ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12.2021 р.

(тис. грн)

Статті	2020	Прогноз	2021
Чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг)	1933	1,05	2030
Собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг)	(1547)	1,05	(1624)
Валовий прибуток	386	-	406
Інші операційні доходи	61	1,05	64

Адміністративні витрати	(108)	до 4,9 % від виручки	(106)
Витрати на збут	(243)	до 11,50 % від виручки	(250)
Інші операційні витрати	(82)	1,05	(86)
Фінансовий результат від операційної діяльності: прибуток	14	-	28
Інші фінансові доходи	3	-	3
Інші доходи	84		84
Інші витрати	(99)		(99)
Фінансовий результат до оподаткування: прибуток	2	-	16
Витрати (дохід) з податку на прибуток		-	-
Чистий фінансовий результат: прибуток	2	-	16
Доповнення до нерозподіленого прибутку		-	16

Розрахунки свідчать про те, що у 2021 р. ТОВ «Завод силікатних виробів» під впливом прийнятих заходів має можливість збільшити чистий фінансовий результат (прибуток) на 14 тис. грн: за рахунок збільшення чистого доходу від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) на 5,0 % або на 103 тис. грн. Це в свою чергу сприятиме підвищенню рівня показників платоспроможності і фінансової сталості досліджуваного товариства та забезпечить його економічний розвиток; скорочення адміністративних витрат на 0,32 % забезпечить зростання прибутку на 2 тис. грн.

Склавши прогнозований Звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід) ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12.2021 р. визначимо доцільність та ефективність прийнятих майбутніх рішень. У Табл. 2.5.14 наведено показники прибутковості діяльності ТОВ «Завод силікатних виробів» за 2020 р. та за прогнозованим Звітом про фінансові результати (звітом про сукупний дохід) на 31.12.2021 р.

Табл. 2.5.14

Показники прибутковості діяльності
ТОВ «Завод силікатних виробів», у % до чистого доходу

Показник	**2020**	**Прогноз (2021)**	**Відхилення (+ ; -)**
У відсотках до чистого доходу від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг):			
валовий прибуток	18,665	18,701	+0,036
адміністративні витрати	5,222	4,883	-0,339
витрати на збут	11,750	11,515	-0,235
фінансовий результат (прибуток) від операційної діяльності	0,677	1,290	+0,613
фінансовий результат (прибуток) від звичайної діяльності до оподаткування	0,097	0,737	+0,640
чистий фінансовий результат (прибуток)	0,097	0,737	+0,640

Таким чином, можемо зробити висновок, що показники фінансово-господарської діяльності ТОВ «Завод силікатних виробів» значно покращаться при дотриманні ним вказаних змін, зокрема: досліджуване товариство матиме можливість отримати 406 тис. грн валового прибутку; сума чистого прибутку ТОВ «Завод силікатних виробів» зросте з 2 тис. грн до 16 тис. грн, рентабельність продажу – на 0,640 %.

На підставі прогнозованого Звіту про фінансові результати (звіту про сукупний дохід) на 31.12.2021 р. розробимо прогнозований Баланс (звіт про фінансовий стан) ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12.2021 р. з використанням методу відсотку від чистого доходу від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг). При цьому, врахуємо, що: чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) досліджуваного товариства збільшиться на 5,0 %; у 2021 р. передбачено вибуття основних засобів у сумі 34 тис. грн; погашення дебіторської заборгованості за продукцію, товари, роботи, послуги прогнозується продовжити на 2 дні; погашення кредиторська заборгованість за продукцію, товари, роботи, послуги зменшиться на 5 днів; за рахунок внесків засновників планується зростання зареєстрованого капіталу на 7 тис. грн.

Прогнозований Баланс (звіт про фінансовий стан) ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12.2021 р. представлено у Табл. 2.5.15.

Табл. 2.5.15

Прогнозований Баланс (звіт про фінансовий стан)
ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12.2021 р.

(тис. грн)

Статті	**2020**	**Прогноз**	**Прогнозне значення на 31.12.2021**				
			1 прогноз	**ДНФ**	**2 прогноз**	**Коригувальні дії**	**Кінцевий прог-ноз**
Основні засоби	884	-	884		884	-34	850
Інші фінансові інвестиції	12	-	12		12		12
Довгострокова дебіторська заборгованість	4	-	4		4		4
Справедлива (залишкова) вартість інвестиційної нерухомості	2337	-	2337		2337		2337
Запаси	119	1,05	125		125		125
Дебіторська заборгованість за продукцію, товари, роботи, послуги	28	1,05	29		29	подовжити на 2 дні	41
Дебіторська заборгованість за розрахунками	47	1,05	49		49		49
Грошові кошти та їх еквіваленти	139	1,05	146	+5	151		151
Витрати майбутніх періодів	2	1,05	2	-	2		2
Баланс	3572	-	3588		3593		3571
Зареєстрований капітал	3429	-	3429		3429	+7	3436
Додатковий капітал	21	-	21		21		21
Резервний капітал	25	1,05	26		26		26
Нерозподілений прибуток (непокритий збиток)	(4)	+16	12		12		12

Інші довгострокові зобов'язання	10	-	10		10		10
Кредиторська заборгованість за товари, роботи, послуги	44	1,05	46		46	зменшити на 5 днів	17
Поточні зобов'язання за розрахунками	22	1,05	23		23		23
Інші поточні зобов'язання	25	1,05	26		26		26
Баланс	3572	-	3593		3593		3571
Додатково необхідні фонди	-	-	-5			-20	

Оскільки ТОВ «Завод силікатних виробів» володіє основними засобами, які перевищують їх потребу на 10 %, то прогнозована вартість основних засобів у 2021 р. складатиме 796 тис. грн. Тому, в прогнозованому Балансі (звіті про фінансовий стан) ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12.2021 р. вартість основних засобів повинна бути зменшена на 88 тис. грн.

У звітному році середній термін погашення дебіторської заборгованості за продукцію, товари, роботи, послуги досліджуваного товариства становив:

$$\frac{(47 + 28) \times 360}{1933} = 14,0 \text{ днів}$$

Відповідно до дебіторської заборгованості за продукцію, товари, роботи, послуги він складає:

$$\frac{28 \times 360}{1933} = 5,2 \text{ днів}$$

З метою стимулювання продажу, погашення дебіторської заборгованості за товари, роботи, послуги прогнозується подовжити на 2 дні. Тоді прогнозована дебіторська заборгованість за продукцію, товари, роботи, послуги становитиме:

$$\frac{2030 \times (5,2 + 2)}{360} = 41,0 \text{ тис. грн}$$

Загальна сума дебіторської заборгованості за продукцію, товари, роботи, послуги для включення до прогнозованого Балансу (звіту про фінансовий стан) ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12.2021 р. складе:

$$[(75 - 28) \times 1,05] + 41 = 90 \text{ тис. грн.}$$

У наслідок посилення вимог з боку кредиторів термін відстрочки оплати за продукцію, товари, роботи, послуги скорочується на 5 днів. Це призведе до наступних коригувальних дій:

1. Оборотність кредиторської заборгованості за продукцію, товари, роботи, послуги за поточний рік:

$$\frac{44 \times 360}{1933} = 8,0 \text{ днів}$$

2. Прогнозований залишок кредиторської заборгованості за продукцію, товари, роботи, послуги:

$$\frac{2030 \times (8,0 - 5,0)}{360} = 17 \text{ тис. грн.}$$

Отже, потрібно зменшити попередній прогноз кредиторської заборгованості за продукцію, товари, роботи, послуги ТОВ «Завод силікатних виробів» на 17 тис. грн.

Оцінка фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» за даними прогнозованого Балансу (звіту про фінансовий стан) ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12.2021 р. подана у Табл. 2.5.16.

Табл. 2.5.16

Оцінка фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» за даними прогнозованого Балансу (звіт про фінансовий стан) на 31.12.2021 р.

Показник	2020	На 31.12.2021		Відхилення (+,-) від:	
		2 - й прогноз	кінцевий прогноз	2 - го прогнозу	кінцевого прогнозу
Необоротні активи, тис. грн	3237,0	3237,0	3203,0	-	-34,0
Оборотні активи, тис. грн	335,0	356,0	368,0	+21,0	+33,0
Власний капітал, тис. грн, у т.ч.:	3471,0	3488,0	3495,0	+17,0	+24,0
власний оборотний капітал	244,0	261,0	302,0	+17,0	+58,0
Позиковий капітал, тис. грн, у т.ч.:	101,0	105,0	76,0	+4,0	-25,0
довгострокові зобов'язання і забезпечення	10,0	10,0	10,0	-	-
поточні зобов'язання і забезпечення	91,0	95,0	66,0	+4,0	-25,0
Коефіцієнти:					
автономії	0,972	0,971	0,979	-0,001	+0,007
фінансування	34,366	32,219	45,987	-1,147	+11,621
заборгованості	0,028	0,029	0,022	+0,001	-0,006
фінансової залежності	1,029	1,030	1,022	+0,001	-0,007
маневреності	0,070	0,075	0,086	+0,005	+0,016
абсолютної ліквідності	1,376	1,589	2,287	+0,213	+0,911
проміжного покриття	2,050	2,432	3,682	+0,382	+1,632
загальної ліквідності	3,681	3,747	5,575	+0,066	+1,894
мобільності активів	0,094	0,099	0,103	+0,005	+0,009
співвідношення активів	0,103	0,110	0,115	+0,007	+0,012
забезпеченості оборотності оборотних активів	0,728	0,733	0,821	+0,005	+0,093

Розрахунки наведені у Табл. 2.5.16 свідчать, що при дотриманні ТОВ «Завод силікатних виробів» прийнятих рішень, його фінансовий стан значно покращиться: розмір власного оборотного капіталу збільшиться за кінцевим варіантом на 58 тис. грн.; збільшення коефіцієнта співвідношення активів на 0,012 призведе до зростання питомої ваги мобільних активів; значення коефіцієнтів абсолютної та загальної ліквідності за другим прогнозом зростає відповідно на 0,213 і на 0,066, а порівняно з кінцевим на 0,911 та 1,894 відповідно; покращаться показники забезпеченості оборотних активів власним капіталом за рахунок зміни показників маневреності та забезпеченості оборотних активів.

Слід відмітити, що у прогнозованому Балансі (звіті про фінансовий стан) ТОВ «Завод силікатних виробів» на 31.12.2021 р. залишаються диспропорції в структурі майна та капіталу (надзвичайно висока частка необоротних активів) та невідповідність значень фінансових коефіцієнтів оптимальним значенням, прийнятим у міжнародній практиці. З двох запропонованих варіантів прогнозу найкращі показники досліджуване товариство буде мати при кінцевому прогнозі.

За результатами проведення судово-економічної експертизи достовірності інформації фінансової звітності ТОВ «Завод силікатних виробів» та використання її даних для оцінки фінансового стану досліджуваного товариства судовий експерт-економіст даючи відповіді на поставлені йому завдання правоохоронними органами та іншими суб'єктами звернення у висновку зазначає, що інформація з фінансової звітності ТОВ «Завод силікатних виробів» є достовірною і відповідає законодавчих, нормативно-правовим актам, що регулюють ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності. Під час проведення оцінки фінансового стану ТОВ «Завод силікатних виробів» встановлено, що: Баланси (звіти про фінансовий стан) ТОВ «Завод силікатних виробів» є ліквідними; ТОВ «Завод силікатних виробів» має достатньо власних джерел фінансування для формування оборотних активів; протягом 2018-2020 рр. досліджуване товариство є платоспроможним і має ознаки для подальшого функціонування та розвитку; відбувається покращення використання майна і джерел його формування ТОВ «Завод силікатних виробів», а саме: з 100 грн, які вкладені в активи, досліджуване товариство одержало прибуток у 2020 р. в розмірі 0,055 грн, що на 1, 563 грн більше, ніж у 2018 р. та на 0,055 грн – ніж у 2019 р.; у 2020 р. рівень ділової активності ТОВ «Завод силікатних виробів» не є достатньо високим; підвищення рівня платоспроможності та фінансової сталості ТОВ «Завод силікатних виробів» можливе лише за умови здійснення постійного прогнозування показників фінансового стану, оптимізації структури капіталу та встановлення жорсткого контролю за дотриманням поставлених перед досліджуваним товариством завдань.

Література:

1. Артюх-Пасюта О. В., Кравченко А. П., Товста С. П. Судово-економічна експертиза в Україні: теоретико-методичний аспект. *Фінанси. Економіка. Право*. 2020. № 8. С. 18-23.

2. Вавілова В. В. Судова економічна експертиза: її види та можливості. *Будні експерта*. URL : https://nise.com.ua/content/files/budni-experta-may.pdf. (дата звернення: 07.11.2021).

3. Виноградова М. М., Нерсесян М. Г. Судебная экономическая експертиза. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2007. № 4 (8). С. 70-75.

4. Дікань Л. В., Понікаров В. Д., Кожушко О. В. Судово-економічна експертиза : навч.-практ. посіб. Х. : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 221 с.

5. Єрмоленко В. А. Сутність дефініції «судово-економічна експертиза». *Управління ризиком*. 2014. № 12. С. 42-43.

6. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 05.11.2021).

7. Клименко Н. І., Федчишина В. В. Судово-економічна експертиза: сучасний стан і актуальні питання. *Криміналістичний вісник*. 2016. № 1. С. 56-61.

8. Крівцова Т. О. Удосконалення правового забезпечення судово-економічної експертизи як форми економічного контролю. *Бізнес Інформ*. 2015. № 2. С. 48-53.

9. Ковальчук О. О. Судово-економічна експертиза: теоретичний аспект. *Управління розвитком*. 2014. № 12. С. 49-51.

10. Методичні рекомендації щодо заповнення форм фінансової звітності : наказ Міністерства фінансів України від 28.03.2013р. № 433. URL: http://zakon3.rada.gov.ua (дата звернення: 31.10.2021).

11. Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства» : наказ Міністерства економіки України від 26.10.2010р. №1361 URL: // www. me.gov.ua (дата звернення: 01.11.2021).

12. Методика проведення поглибленого аналізу фінансово-господарського стану підприємств та організацій : наказ Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій від 27.06.1997 р. № 81. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0288-97#Text (дата звернення: 08.11.2021).

13. Методичні рекомендації з перевірки порівнянності показників фінансової звітності підприємства : наказ Міністерства фінансів України від 11.04.2013р. № 476. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1524201-08#Text (дата звернення: 08.11.2021).

14. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки і призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/-z0705-98#Text (дата звернення: 31.10.2021).

15. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : наказ Міністерства фінансів України від 07.02.2013р. № 73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text (дата звернення: 10.09.2021).

16. Перевозова І. В. Економічна експертиза як специфічна галузь знань. *Економіка: реалії часу*. 2013. № 3. С. 97-105.

17. Порядок подання фінансової звітності : постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2000р. № 419. URL: https://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/419-2000-%D0%BF#Text (дата звернення: 10.09.2021).

18. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999р. № 996-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show-/996-14#Text (дата звернення: 21.09.2021).

19. Світлоока В. Ф. Місце економічної експертизи у сфері економічних відносин. URL: http://www.repository.hneu.edu.ua/ (дата звернення: 08.11.2021).

20. Федчишина В. В. Методика судово-бухгалтерської експертизи і підходи до визначення. URL: eztuir.ztu.edu.ua/1786/1/36.Pdf (дата звернення: 08.11.2021).

21. Хомутенко О. В., Кудряшова С. В. Про предмет і об'єкт судової економічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. Х. : Право, 2010. Вип. 10. С. 553-561.

22. Шармaнська В. М., Шармaнська С. О., Головко І. В. Судова бухгалтерія : навч. посіб. К. : ЦУЛ, 2008. 454 с.

Розділ 3
ГЛОБАЛЬНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ РОЗВИТКУ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: ІСТОРИЧНІ ТА ІННОВАЦІЙНІ ВИМІРИ ЗМІН

§ 3.1. Литературные источники и археологические находки о скифских целителях

1. Древние авторы о врачевателях скифского времени. Световосприятие стародавних греков и их классические идеалы были на прямую связанны со здоровым образом жизни (достаточно вспомнить философию Спарты, где человек, не занимающийся гимнастикой считался вне закона) – концепцией здорового человека (своеобразный кодекс). Здоровье греки считали выше почестей, богатств и наград. Та же постановка вопроса и у скифов. При такой ситуации и состоянии врачебного дела, для выздоровления пациента необходима была безграничная, бесконечная вера в силу врача, его могущество знаний.

Такими бесконечно могучими, перед нами предстают боги врачи античного мира (и римского времени). Безукоризненный врач Асклепий – сын Апполона (Асклепийоны, Асклепиады и божественная семья Асклепия). Мифологический ученик наимудрейшего из всех кентавров Хирона, владеющего всеми тремя силами: силой слова; силой Земли; силой музыки. Интересно, что тогда (как и сегодня, лечение ароматерапией) практиковали и целительным действием музыки, что возможно было при храмах.

Скудные литературные источники подают нам сведения и представления о медицине скифов, в основном от древнегреческих авторов. И о здравоохранении у скифов в позднее и более раннее время, мы можем доведаться от античных и римских авторов, которые высоко оценили умение скифских врачей. Геродот первый из античных историков, кто коснулся жизни народов проживавших на территории современной Украины. Из его творчества мы узнаём, что кроме посевных культур скифы-хлеборобы выращивали разные травы и зелья [14, с. 17]. Лекарственные травы использовали скифы в повседневной жизни [51, с. 47-64] и при бальзамировании верховных вождей – своих царей, скифской знати [3, с. 208].

У Геродота находим данные про санитарно-гигиенические условия и лечебно-профилактические мероприятия (про способы лечения женских заболеваний). Первые обстоятельные ведомости про способ изготовления кумыса скифами-кочевниками (очевидно в качестве лечебного средства, употреблялся в Скифии повсеместно). Значит, использовались медикаментозные средства животного происхождения, целебные источники [30, с. 110-164; 49, с. 450-456]. Лечебными считались секреторные выделения некоторых домашних, полудиких и диких животных. Использовались вытяжки из желёз бобра (полезных при женских заболеваниях). Про лечебные свойства вытяжек из половых органов бобра упоминается Аполлинарием Сидонием.

Другой автор Гиппократ, что по мнению его учёных современников, отслеживал влияние климата [55, с. 132-139] и географической среды, в связи с внешним видом народов Скифии (уже само по себе говорит о высоком уровне медицины того времени, так как показывает представление древних врачей о происхождении болезни, попытки установить действие природных явлений и причину в “неправильной” жизни) [1, с. 334].

У Гиппократа писано, что предшественники и современники людей скиф-

ской поры, считали причиной наступления у скифов мужчин импотенции, их верховую жизнь (длительное времяпровождение на коне), а бесплодие у женщин, их поездками на повозках [2, с. 102-118] запряжённых волами. Он отмечает, что кочевой способ жизни скифов, их беспрерывное пребывание на конях, а женщин в повозках и кибитках, запряжённых волами делает их часто бесплодными (отмечая какую то особую распространённую среди скифской знати болезнь, что приводит к импотенции). Доказывая, что все болезни имеют природное, естественное происхождение. Врачами-ортодонтами своё время высказана мысль о том, что некоторые врождённые уродства челюстно-лицевой области у детей связываются, например с ездой их матерей в колясках мотоциклов, во время беременности [13, с. 21].

Из лекарственных растений (что когда то произростали), употребляемых скифами, отец истории описывает купер, ладан, селеру, ганус. Сообщает, что в состав скифских блюд входил чеснок, лук, т.е. употреблялись природные антибиотики. Греки тоже любили это дополнение в пище [4, с. 77; 11, с. 21-34].

Про способы лечения скифов упоминает *отец ботаники* Феофраст (370-285 гг. до н. э.), изучавший природу Северного Причерноморья и Крыма, особенности Керченского полуострова [7, с. 532-541; 23, с. 270; 20, с. 259]. Он рассказывает про полынь, про лечение мёдом, про ядовитое растение аконит, про так называемый сладкий «скифский корень» (называемый ещё «сладким корнем», что сушили и употребляли против астмы, кашля, простудных заболеваний, утоляли им жажду, смешав его с мёдом прикладывали к гнойным ранам – нарывам – не этот ли состав применяли жрицы для своих «пациентов»), его лечебные свойства и т.д. Про сладкий «скифский корень» упоминает Плиний Старший (23-79 гг. н. э.), как о своеобразной панацее от многих заболеваний (т.е. имелось, очевидно и не мало рецептов приготовления «корня»). По мнению римского врача Диоскорида (I ст. н. э.), «сладкий корень» есть не что иное, как корень глюкоризы (*radix Glycyrrhizae glabrae*) или локрицы (*radix Liquiritiae*), сок которой помогал при болях в груди и печени.

Плиний Старший пишет о таком растении как *гиппака*, свойства которого близки «скифскому сладкому корню» [33, с. 82]. Т.е. были уже тогда применимы разные препараты способные вызывать один лечебный эффект (значит применялись для разных пациентов в зависимости от необходимости).

Однако этим корнем лечили и коней. Ветеринария у скифов была по видимому так же в фаворе – параллельным, одновременным занятием врачевателя (можно допустить занятие древних целителей одновременно и ветеренарией). Плиний пишет, что скифские травы пользовались большим спросом в античном мире – были предметом экспорта с меотийских болот. А, кроме того, другие травы с других местностей перевозили по всему свету на благо людей [10, с. 424].

Упоминание в произведениях античных авторов видов полыни, укрывавших скифские степи, где лучший сорт полыни, известный грекам и римлянам под названием понтийского, отличался невероятными лечебными качествами. Кроме того Овидий и Катон Старший откликаются о этом сорте с отметкой, что им очищали вино, лечили малый рогатый скот (используя лист полыни — *folia Absinthii*, и расцветающие их верхушки – *herba Absinthii*).

Пелагоний, римский врач-ветеренар (IV ст. н.э.) пишет о понтийской полыни которую использовали в своей практике греческие, римские, скифские лекари (изготовления горьких настоек). Скифские ядовитые травы входили в со-

став известного противоядия царя Митридата.

Как лекарственное средства большой силы, скифы употребляли неизвестное сегодня растение «акору», что растёт во влажных местностях. Считалось, что «акора» лечит синяки (гематомы), опухоли, укусы гадюк. Сегодня считают, что «акора» есть вид ириса или аира, лепехи (*acorus* calamus) [41, с. 512]. Знавали скифы и "безимянное" (anonymus) растение, которое так же использовали при ранениях, кровохарканьи, заболеваниях лёгких, сердца. Земледельческий потенциал был достаточно для этого велик [50, с. 92-102].

Про понтийский мёд (которым всегда была так богата наша земля) как колоссальное медицинское средство, кроме Геродота и Феофраста, Плиния, можно прочесть у Клавдия Элиана. В стародавней Греции мёд считался ценнейшим даром природы, пчёлы – божественными творениями. Боги же бессмертны у греков, только потому, что употребляют в пищу амброзию. Философ-энциклопедист Аристотель, утверждал, что в мёде есть какие-то особенные вещества, способствующие продолжительности и увеличению жизни.

Некоторые воззрения о медицине скифов можем почерпнуть из творчества греческих поэтов и писателей Апполония Родосского, Страбона, Диоскорида, Сорана Ефесского, Плутарха, Лукиана Самосатского, Секста Емпирика, Галена, Полиена, Диогена Лаертского, Орибазия и др. Имеются свидетельства римских авторов о лечебных снадобьях растительного происхождения, и о вытяжках и препаратах из состава животного мира (конское молоко, бобровые жидкости). Воспето в поэмах Вергилия, у философа Сенеки, историков Тацита, Аммиана Марцеллиана, у поэтов Силия Италика, Авлия Геллия, Луция Апулея. Из их творчества непосредственно, из творчества античных авторов мы узнаём, что скифы добывали лечебные средства из предметов окружающей среды и природы, чувствуя их великую силу [35, с. 11-20]. Лечило всё травы, слова, камни. Скифская, это и народная медицина.

Но чуть ли не самым убедительным доказательством здорового образа жизни и санитарно-гигиенические условий и навыков, является описанная ещё Геродотом скифская лазня (прототип более поздней лазни княжеской поры и прародительница современной бани). С описанием эффекта очищения. Такую баню, Геродот оценивает выше любой бани в Элладе. Эта лазня, просуществовав тысячи лет, сохранилась до наших дней – как основное место гигиены, отдыха и лечения (комната гигиены сказали бы мы сегодня). Требуется отметить существование уже в те времена понятий о целебных свойствах минеральных источников (целебных свойствах воды).

Описывая скифский лаз, Геродот рассказывает о косметических умениях и привычках скифских женщин. Изготовление мазей с плодов кедрового и кипарисового деревьев, процедуру очищения тела (смачивался шероховатый камень и на нём растирали кипарисовую, кедровую массу, ладан – не так ли готовились мази, пасты, смолы при поражениях полости рта и твёрдых тканей зубов). По своим причинам, способы изготовления и применения «зубных» лекарств, не могли быть описаны выдающимся греком – досконально поняты им. *Во первых*, и это очевидно, такие способы держали в секрете как «семейные тайны», а *во вторых*, не будучи специалистом в области зубоврачебного дела автор не смог бы точно передать все тонкости этих мероприятий. По Геродроту врачеватели в древности (собственно и позднескифские) рассматривали организм, как единое целое, не пренебрегая обстоятельством чёткой дифференциации такого органа как зубы (когда стоматология не выделилась в качестве отдельной науки в чёт-

кой градации человеческих знаний?).

У древних авторов можно обнаружить и такую деталь косметических навыков у скифянок, как умение красить седые волосы в чёрный цвет. Т. е. познания этих людей в области фармации, так же могут удивить. Всё вместе приведенные данные, уже свидетельствуют о высоком врачебном искусстве медиков скифского времени. Кроме того и историография, литературные источники, данные археологических раскопок свидетельствуют о синтезе взглядов и учений бытующих на территории скифской земли в изучаемый отрезок времени [17, с. 47-53].

Геродот является первым автором который оставил письменные источники, касающиеся и скифских целителей (знахарей, ворожей), в том числе и легендарных – известных всему античному свету [29, с. 148]. Некоторые античные писатели вместе с Геродотом пишут про скифского царевича Анахарсиса – мудреца, учёного, что должен был жить во времена Солона. Царевич объехал весь (известный) свет [52, с. 93-94], обучался у египетских жрецов методам лечения (что свидетельствует о том, что скифские жрецы-эскулапы знали не только греческие тонкости лечения больных, но и египетские, что усиливало скифскую школу медиков).

Лукиан Самосатский рассказывает про скифского мудреца (жившего во времена Солона — VII-VI вв. до н. э., но несколько ранее Анахарсиса [38, с. 110-119]) и целителя Токсариса – считавшегося у греков настоящим асклепиадом.

Известны так же и представительницы прекрасного пола в качестве чудесных и искусных, волшебных врачей. Мифы знакомят нас, например, с Медеей, уроженкой Колхиды, и которую более поздние придания переносят и связывают именно с Северным Причерноморьем. Роль женщины в обществе этого времени была достаточно высока [42, с. 320] и ещё не до конца оценена современной историографией.

Отдельное место в когорте знаменитых врачей, внёсших немало в развития медицинских знаний скифо-сарматского времени, принадлежит некоторым историческим особам нескифского происхождения, долгое время живших на территориях Северного Причерноморья. Имеется в виду яркая личность понтийско-боспорского царя Митридата VI Евпатора, представителя Востока. Значит, скифская медицина должна была вбирать и нести традиции медицины всех этих сторон света – Греции, Египта [46, с. 270-273], восточных стран [54, с. 270] и своя народная медицина развивавшаяся севернее – в условиях дремучих лесов, плодородных полей.

Естественно были и периоды несогласия и вражды (заставляя уделять быть может и больше внимание чужой медицине), что вернее всего не сказывалось на обмене медицинской информацией (ведя и к усилению собственных школ). Скифы и греки не очень контактировали в *архаическую и классическую эпохи* [25, с. 101].

На территории современной Украины в скифский час, действовали такие врачи как Орибазий, грек из Сард, – прожив на наших землях 15 лет (т.е. обмен врачами в то время был довольно сильным, а значит и обмен медицинскими знаниями разных направлений [31, с. 3-11]*).*

Вместе с торговыми контактами и должны расширяться разные области человеческих взаимоотношений [15, с. 151-155*], в том числе, а может быть в первую очередь медицинские. Но требуется и особо выделить, что такой уровень медицинской помощи, мог относиться только к богатейшему*

слою рассматриваемого общества (исторической формации).

Надо и подчеркнуть, что Пантикапей был одним из основных и главных центров медицинского храмового знания для стран Северного Причерноморья, где находились храмы Апполона (врача) и его сына Асклепия. Эти храмы со временем, стали прототипом современных здравниц, санаториев и других лечебных заведений. Следует думать, что медицинские культуры всех частей света, могли распространяться и шириться как в глубь территории, так и вбирать в себя обогащаясь, новые заимствованные и местные черты, например в Крыму.

2. Некоторые археологические свидетельства о сфере деятельности скифских «медиков». Следует остановиться на находках той части материальной культуры, что предусматривают и медицинскую сферу деятельности и заботу древних врачевателей о социально-политической верхушке сообщества. *Зеркало мастерства и умений, круга врачебных интересов — лечебных навыков, проводимых профилактических мероприятий жрецами городских центров, с целью не допустить высокого уровня заболеваемости у богатейших жителей.*

Состояние дел в медицине, чаще определяется богатством общества. Величина не абстрактная и не относительна, а сопоставимая. И сохраняет устойчивую тенденцию, склонную к росту и сегодня. И социальное положение (социальная градация) «пациентов», должно было быть довольно высоким.

Среди многочисленных предметов, обнаруженных (в некрополе напрнимер Усть-Альминского скифского городища) в кенотафе № 58 – большой яме 2,10х1,10 (по Т. Высотской), встречен человеческий зуб, символически заменяющий погребение. «Анализ» отвергает возможность символического погребения 9-ти зубов как людей в склепе № 2 – все патологически изменены, на всех свидетельства поражений. В то же время, не располагаем данными о болезнях в зубе из кенотафа № 58. Почему зубы в серебряном флаконе, тогда как в кенотафе лежали отдельно? Автор раскопок проигнорировал патологические изменения в зубах.

Уклониться от факта, что в Усть-Альме намечены яркие черты имущественного расслоения, нельзя [8, с. 191]. Погребение жрицы соответствует фактически периоду процветания города (по крайней мере период её профессиональной деятельности приходится на это время), I в. н. э. К тому же, найден Т. Высотской в склепе № 88/10, датируемом первым веком нашей эры, миниатюрный бронзовый топорик (применялся и служил только как амулет) – как символ (Б. Граков), знак власти (В. Ильинская считала ритуальные топорики из скифских курганов значками военачальников). Исследовательница трактовала склеп, как принадлежащий высокопоставленному лицу – аристократической верхушки (наряду с другими находками обнаружен железный меч – своего рода социальный символ). В этот же период перестаёт существовать народное ополчение и война становится делом профессионалов.

Примечательно, что до сих пор в некрополе городища, лишь один меч найден в грунтовой могиле, остальные – в склепах. Незначительное в целом количество оружия свидетельствует, что в поздний период у скифов перестаёт существовать народное ополчение, и оружие сосредоточивается в руках привилегированных людей. Отсюда и вывод, что в склеп жрицы не могли положить зубы простолюдин [47, с. 49-166]. Кстати, средоточие мечей у знати, не противоречит ни датировке их – первый век нашей эры, ни датировке погребения жрицы. Фибулы (имеющиеся и в склепе № 775) в первом – вначале второго века нашей

эры, были предметом личного убора исключительно знати.

Из многих бронзовых принадлежностей (рассматриваемых как туалетные приборы) в некрополе Золотое (паралельное Усть-Альме Боспорское царство) археологами выделены уховёртки на длинном стерженьке [24], аналогичные «копоушкам» из Семёновки и Новоотрадного [26, с. 98-119]. Такие же ложечки есть в некрополях Панонии. Считается, что этим предметом пользовались при уходе за ушами. Однако в современной фармацевтической промышленности используют подобные ложечки для дозировки сыпучих лекарственных средств. Следовательно «копоуши», могли и в эллинистическое время служить подобным целям, тем более их удобно использовать в домашних условиях (в быту они уже были) – имели несколько назначений.

Ещё одно замечание, на некоторых старинных «ложечках», наблюдаются прорези по краям рабочей головки. Думаем это для того, что бы доза вещества, не превышала установленной рецептом нормы. Как только сыпучий лекарственный препарат передозирован, порошок высыпается. Вырезки на головке «уховёртки», противопоказание к её применению в ЛОР практике – травмируют мягкие ткани уха.

Современная хирургическая стоматология располагает схожим инвентарём, предназначенным для кюретажа (выскабливания) фурункулов, карбункулов, гнойных ран. Это подтверждает многофункциональность ложечки. Примером такой «антикопоушки», может служить предмет из медного сплава, состоящий из двух частей (верхней и нижней). Относящийся Давнерусской поре XII-XIII ст (Фонды ЦОИПА группа сохранения «Археология» КП № 369/А112). Размер в длину всего 3,2 см (короток – не удобен при введение в полость уха). Место находки отмель на юго-запад от с. Светлогорское Котелевского района Полтавской области, на месте Переволочанской крепости – Днепродзержинское водохранилище. Выявлен в 1989 г. руководителем проводимых археологических разведок А. Супруненко.

Золотые подвески (ладанки), найденные в погребениях состоятельных женщин (жён состоятельных людей Палакия), трактуемы как амулетницы для ароматических трав, серы (оберег от сглаза). Но так же вполне справедливо связать их и с подобием современных аптечек (хранение лекарств – значит присутствие лечебного инструментария). Примечательно, что и датируются они рубежом эпох [8, с. 191], т.е. периодом нас интересующим и временем деятельности «врачевателей» скифского времени.

Интересно, и что бальзамарии и курильницы (большие ароматницы) в некрополе Усть-Альмы, встречаются в слоях датируемых I – началом II в. н. э. Период который может быть и взлётом врачебных мероприятий в храмах, повышение авторитета врачей древнескифского времени, добившихся значительных успехов в лечебно-профилактических мероприятиях. Когда мог произойти расцвет перенятых медицинских традиций из греческих центров.

Направленность философии античного мира на здоровый образ жизни известна [28, с. 146-177]. Это говорит, и о целебных целях, применения курильниц и бальзамариев. Большие ароматницы, найдены и вместе с сосудом для хранения зубов (не одна – несколько). Могли служить для распространения запаха аромата, с воздействием на группы людей.

Ароматницы занимают далеко не последнее место в «анализе» (очевидно занимали и в жизни древнего сообщества). Имели во многих примерах отверстия, вероятнее всего для распространения запаха. Ароматницы распространён-

ные (типичные) и редкие (не имеющие аналогов), встречены с измельчёнными частицами растений [43, с. 99], лекарств. В некоторых случаях, обнаружены с остатками ароматических веществ обладающих резким (разящим) запахом. Т. Высотская, по находке датируемой рубежом нашей эры, в одном из наиболее ранних погребений склепа № 94/48 (рассматриваемого «анализом» Усть-Альминского некрополя), миниатюрного сосуда-подвески, у которого ниже венчика находилось сквозное отверстие для подвешивания, делает вывод о использовании сосудика для ношения ароматических веществ. Так же, отмечаем мы, могли быть сохраняемы и лекарственные вещества [8, с. 191].

Ароматерапия (лечение ароматом) успешно «возвращается» в нашу жизнь, в современную медицину. *Направление, зародившееся в глубине веков, способное решать сегодня задачи повышения иммунитета, резистентности, обезболивания, скорейшего привыкания и адаптации к негативным окружающим факторам, протезам, в том числе в полости рта*.

С её помощью, можно человека заставить быстро привыкнуть (механизм привыкания, тем не менее сложен), например к ношению ортодонтического аппарата. Значит, могла в терапии древности занимать особое место. Но это тема отдельного исследования.

Греческие изделия для хранения ароматических и как видим лечебных средств, заходили далеко в глубину скифских степей и это является доказательством тесных связей [53, с. 160] и в области передачи знаний врачебного характера.

Известно, что в античном мире применялись и использовались битумные смолы – природный асфальт (и другие продукты нефтеперегонки), широко в составе различных фармацевтических средств или препаратов [48, с. 94-101].

В погребениях богатых людей в Крыму, встречены золотые лицевые пластинки [34, с.142-154] (Т. Высотская связывает лепестки-пластины с героизацией умершего). Очевидно, способные поправить и дополнить реконструкцию лица к данным «анализа». Золотые наглазники, которые обнаружены в погребениях, дополняют рисунок лица, вместе с подачей «анализом», нижней трети головы (по зубам им полости рта). Это можно использовать для сопоставлений отдельных и отторгнутых зубов.

Археологам лучше известны такие находки материальной культуры, что могли бы служить целям медицины в древности (косметические и стоматологические приспособления часто переплетеются воедино, за одним столиком могли и наводить красоту и лечить [19, с. 37-38]). Изделия, что, тем не менее, не часто попадают на анализ специализирующихся в этих вопросах медиков.

В некоторых работах посвящённых богатым погребальным комплексам I в. н. э., прямо указывается на наличие среди уложенного инвентаря изделий медицинского толка. Описан пинцет с расширенными и загнутыми концами лопастей (к медицинским, судя по нижнему краю лопастей относятся пинцеты из Соколовой могилы). Древнейшие находки пинцетов зафиксированы в памятниках Передней Азии и Египте IV-III тыс. до н. э.

В первых веках нашей эры они встречаются именно в женских погребениях Панонии [21, с. 151]. О том, что это предметы и стоматологического назначения, говорит изгнутось лопасти (и сегодня отличительная особенность пинцета стоматологического).

И не случайно рядом с серебряным флаконом лежала костяная пиксида (традиционно связываемая якобы с хранением красок, с таким же успехом в ней могли хранить лекарства). Широко известные (по находкам в сарматских погре-

бениях Украины, Прикубанья, в античных некрополях и городах Северного Причерноморья) и бытовавшие на рубеже и особенно в первые века н. э. (костяные пиксиды считаются боспорскими) [9, с. 70].

Раковины (в том числе каури), при применении «уховёрток» в качестве дозирующей ложки, могли служить ёмкостью для содержания пасты «стоматолога» (экологически чистое вместилище для препаратов древних «фармацевтов» [5, с. 101]).

Список вещевых деталей относящихся медицинской специфике, будет очевидно пополняться за счёт восполнения белых пробелов в представлениях о культурных традициях и связях различных племён и народов, с увеличением находок археологического порядка. Недавно (2001 г.) выявленные на Бельском городище финикийские стеклянные вазочки – арибалы (к тому времени контакты распространялись настолько далеко?), содержали очевидно «духи». «Парфюмерные флаконы» одевали на шею. Преследовались ли только соображения косметики при её ношении? Косметика же часть медицинской сферы (в частности врачей-стоматологов, которые рассматривают косметику, как неотъемлимую часть лечения).

Курган 2 (24)/2001 г., где обнаружен сосуд для «аромата» ограблен трижды, кости потревожены. Несмотря на это, удалось добыть не только редкую находку, но и по останкам идентифицировать пол и возраст погребённых. Мужчина 30-35 лет, женщина 20-25 лет, ребёнок 1,0-1,5 лет. Извлечён при костяках целый и фрагментированный синестеклянный с белыми, тёмно- и светлосиними зигзагами-разводами на поверхности. Т.н. «причёссанные» «финикийские» полихромные арибалы [27, с. 41-45, Рис. 100]. Продукция средиземноморской школы стеклопроизводства, как напутственный предмет женского вещевого комплекса, что должен был висеть в С-В и С-З углу сруба склепа. Были сосуды открыты или закрыты, авторы раскопок затрудняются сказать. Но, это повторяет уже определённое своеобразие погребального обряда зафиксированного в левобережных и правобережных курганах знати скифского времени.

Наиболее ярчайшая находка в погребении – арибалы, атрибутированны как посуда для редких и вязких духов. Они трубчастой формы, из стекла, с использованием песчаного сердечника. С полукруглыми петельками на плечках для подвешивания.

Безоговорочно обе посудины исполнены одним мастером. Могли быть выполнены в пределах финикийской колонизации средиземноморья. От Финикии (или Карфагена) до Малоазийских древнегреческих центров.

Есть точки зрения, что подобные арибалы продукция мастерских Навкратиса, а то и Месопатамии [16, с. 260].

Наведя некоторые аналогии вспомним в качестве примера, группу подобной посуды с Ольвийского некрополя, где синестеклянные образцы принадлежат изделиям V ст. до н. э, а прямой аналогией есть арибал погребения № 5/1905 г. [22, с. 79-81. Рис. 34]. Т.е. была такая посуда за долго до I в. н. э. Известны флаконы с синестеклянной основой в декоре из Толедского музея [57, с. 351]. И более поздние стеклоизделия подобного типа – арибалы с кургана № 22 близь с. Петухово под Ольвией [37, с. 202]. С территории Пантикапея из собрания ОАМ НАН Украины и с Капуи [56, с. 232], датированные уже IV ст. до н. э.

Вся эта посуда для медикаментозных средств тоже подходит. Могла существовать и в изменённом виде. Одним словом широчайшие контакты по обмену «медицинским оборудованием» существовали за долго до первого века нашей эры.

Как бы вскользь бросают свет на поднятую проблематику и принадлежности (найденные в ходе раскопочных охранных работ), которые не получают единой трактовки в среде археологов, о их применении в те давние часы.

Достаточно упомянуть, в качестве определённого примера, каменные плитки с обработанной поверхностью, атрибутируемые как предметы туалета или культа [45, с. 51-53], бытовавшие и в более ранние периоды, чем рассматриваемая часть эпох (рубеж нашей и прошлой эр). В данном случае речь идёт о опубликованных материалах курганного могильника V-IV вв. до н. э. у посёлка Стеблев в бассейне р. Рось. Единственного полностью раскопанного за последние десятилетия памятника скифской эпохи на территории украинской Правобережной Лесостепи. От этого и способного репрезентовать медицину кочевого населения, которая могла в более позднее время инвазировать (внедриться) в медицину всего общества поздне-скифского объединения.

По социальному статусу коллектив погребённый в Стеблевском могильнике, отнесён к благородному сословию. Имеет место, однако, некоторая социальная дифференциация. Но следует говорить, что тут очевидно похоронена и родоплеменная знать. А высокая степень вооружённости лиц (конская упряж, наличие сопровождающих конских захоронений, наступательное оружие, остатки тяжёлого металлического доспеха), свидетельствует об отдельных погребениях специализированной воинской прослойки – дружинников.

Три экземпляра каменных пластинок, найденных в курганах (без тени сомнения принадлежащим зажиточных особам) №№ 2, 4, 12, либо сохранились полностью, но расколоты на две части, либо в нескольких фрагментах, позволяющих восстановить внешний вид. Плитки овальной и подпрямоугольной формы. Изготовлены они из мелкозернистого розового песчаника. Размеры длинны, колеблются от 30 до 42 см. Поверхность сильно стёрта, до образования линзовидной выемки на большей части рабочей площадки. На фрагменте плитки подпрямоугольной формы (1-н экземпляр) сохранились 6 углублений до 0,3 см в диаметре (для слива жидкой или мазеобразной массы?). Рядом с некоторыми из плиток обнаруживаются, так называемые пращевые камни (количество камней при разных курганах, выявленных в других могильниках, сильно варьирует). «Пращевые» камни, уложенные в кургане № 2 рядом с розовым песчаником, представляют собой естественные гальки в виде сфероидов диаметром 4-5 см.

Считалось, что плоские песчаниковые плитки овальной или прямоугольной формы являются инвентарём курганов V-IV вв. до н.э [32, с. 179]. Ныне полагают, что плитка в основном характерна для V в. до н. э.

На Правобержье Среднего Поднепровья, плитки встречены в женских погребениях и изредко в захоронениях мужчин (плитка из погребения № 3 кургана № 48 Акташского могильника – вторая половина V в. до н. э., кургана № 2 у с. Новокиевка на Херсонщине – середина V в до н. э., интерпретируемого как погребение скифского энарея [18, с. 75-82]).

По поводу функционального назначения каменных плиток приводятся различные мнения: точильные камни – предназначены для заточки орудий труда и оружия (А. Бобринский); культовые предметы, жертвенники, атрибуты огненного ритуала (В. Петренко); зернотёрка.

Что же касается сфероидов, ранее рассматриваемых как принадлежность исключительно вооружения – «пращевые» камни [, то позднее В. Петренко, учитывая, что такие находки нередко обнаруживались именно в женских захоронениях, рядом с каменными плитками, часто со следами красной краски, свя-

зала их с культом огненного ритуала. Высказано и предположение о возможной связи сфероидов с приготовлением пищи (использование раскалённых камней для приготовления варёной рыбы, козаками XVII в., описал Г. де Боплан [6, с. 83]) и обогревом жилищ, исходя из того, что подобное использование круглых камней достаточно хорошо известно по этнографическим материалам.

Подобное утверждение не отвергает и недавно опубликованная работа Н. Гаврилюк и Ю. Болтрика [12, с. 75-83]. Однако, подчёркнуто, что поскольку у скифов существовала кухонная посуда для приготовления пищи, то использование сфероидов для подогрева тех или иных жидкостей, вероятно, имело сакральное значение. Авторы не исключают, что помещённые в сосуды раскалённые «пращевые» камни, выполняли функции переносных курильниц. Этой версии в определённой степени противоречат сведения о количестве сфероидов, обнаруживаемых иногда в одном погребении (находят и 75 сфероидов, не имеющих следов обожжённости [36, с. 112]).

Недавно высказано мнение, о использовании сфероидов и для растирания красок. Всё вместе изложенное, позволяет полагать, что не будет ошибкой отнести сфероиды, как и каменные плитки, в определённой степени к полифункциональным предметам.

Авторам настоящих строк, после подачи разных трактовок последних двух археологических находок, представляется не лишним добавить, – каменные шлифовальные плитки (пластинки), могли служить прародителями стоматологического столика – одной из форм прародителей. «Дважды», – и «повторно» изобретены, претерпевая свою эволюцию развития. Предназначение – растирание лекарственных растений (по меньшей мере *устройство для замешивания паст*) до получения мазевого, порошкообразного, или даже жидкого состояния целебных трав. О чём свидетельствуют углубления по краям некоторых из пластинок – желобки для стока, или сбора жидкости. Углубления и сегодня присутствуют на специальных подкладках – подставках (палетках, есть и тигель в котором вещества растирают) для текучих стоматологических материалов.

Задача палетки, сейчас (как каменной пластины тогда?), размежевать с последующим смешением, объединением, различных компонентов сложного ингридиента лечебного средства, в зависимости от требующейся консистенции и последовательности введения. на необходимую повреждённую поверхность (например зуба).

Предположение о применении сфероидов как культовых вещей – растирание красок (врачебных мазей?), или в качестве переносных курильниц (толи вообще, как нагревательных приборов), только усиливают версию о участии “пращевых” камней в таинствах врача (сакральных целях), например, создания эффекта тумана и пр.

В данном плане, легко объясняется большое и малое количество «пращевых» камней, находимых в разных памятниках. Одни служили снарядами поражения. Другие со следами обжига (переносные курильницы), применялись для подогрева жидкостей, настоев (благовоний, пенок, аполаскивателей, отваров) содержащих пахучие целебные компоненты (травы), до парообразного состояния. Третьи красили (для устрашения врага?). Четвёртые освящали и опять красили (для боя и для труда) – каждому сфероиду свой путь.

Такие «пращи» и шлифовальные каменные блюда, могли не иметь прямого отношения к «нашим антропологическим пациентам», но в своё время могли

находиться рядом. Создавать общий фон таинств магии, для поддержания высокой психо-эмоциональной настроенности при лечении.

Не столь важно, нахождение плиток в погребениях мужчин, или женщин (каменные зернотёрки встречаются практически повсеместно). Находки такие, опять же, прослеживаются почти сплошь у людей благородного происхождения.

Медицинские вещи чаще и должны находиться именно у зажиточного («платёжеспособного») населения – родовой знати (где много оружия).

Оружие (и праща), так же должно быть «обработано» (зачарованно) жрецом-знахарем, нести сакральное значение. Защита (лечение) и нападение (предание жрецом праще, иной силы – на поражение, лучшее уязвление врага).

Отсюда и растирание красок и обработка «сфероидов» горячей водой, пламенем и т. д. Лечение под покровом мистики и заклинаний. Отсюда и находки их, толи у воина, толи у женщины (жрицы-целителя) – неважно. Таинство над оружием мог производить член сообщества с «сильной энергетикой», коим может явиться представитель любого пола. Вспомним веру в бесконечную силу шамана, у современных племён оставшихся на первобытном уровне своего развития [39].

И у наших отдалённых предков (2500-3500 лет назад) существовала врачебная специализация, были офтальмологи, зубные врачи, хирурги и т.д. На территориях близко прилегающих к исследуемой, уже была чёткая врачебная специализация [58, p. 7].

Мечи, копья должны точиться на священной точильне! Зерно («жертвенная пища») на зернотёрке, должно освящаться высшими силами, как продукт дающий силу воину (и землепашцу)! Медицина и быт, мир, война и лечение, не имеют резких, острых граней (чётких границ) между собой – переплетаются воедино, в лечебном смысле одно с другим сцеплено.

Наличие точильного каменного бруска (ладьевидных блюд – краскотёрок) у представителя жреческой прослойки энареев, свидетельство тому, что пол не играл роли при лечении в скифском обществе. Или точнее играл, взяв сторону женского рода (у энарея наличествует и неординарное оружие). Скорее, брал верх образ целителя которому бы верили (могущество степени влияния) [40, с. 101]. Кстати, половая принадлежность особы (за исключением определения возраста) из индивидуального впускного скифского захоронения у с. Новокиевка Калачакского района Херсонкой области из кургана срубной культуры № 2, так и не была установлена традиционными методами. Предпринятое нами исследование анатомических органов, *попытка установления половой дифиниции* в таких «спорных» случаях (когда пол не может быть выявлен традиционными способами, или половая принадлежность не определена окончательно), если есть зубо-челюстнолицевая система.

Интересно, что впоследствии, каменные «блюда» – пластики-плитки и гальки «сфероиды», и некоторые другие находки и особенности погребального сооружения – упряж, подзахоронение насильственно умерщвлённого коня, сера, реальгар, различное вооружение, втыкание оружия в стены пол могилы и т.д. (включает 25 признаков), отнесены к предметам выяснения этнической специфики носителей кочевых культур. И особо, при взаимовстречаемости с иными общеиранскими чертами. Расцениваются как дополнительные (косвенные) аргументы и индикаторы в рассуждениях об этнокультурной дифференциации захоронений населения (собственно скифских – общеиранских черт обряда), скифской поры в Днепровском Лесостепном Правобережье [44, с. 44-65]. Оце-

ним это и как вклад номад в медицину прошлого. Замечательно, что такие находки не являются неким исключением для Левобережной Лесостепной Украины того периода и относятся оседлому населению.

Медицинский компонент (стоматологические инструменты) и сегодня находит огромное распространение в различных отраслях науки и техники: гравёрные работы, ювелирное искусство, криминалистика. Зубные щётки, универсальный предмет, иногда не заменимый, при археологических зачистках и антропологических обработках.

Способ асфальтирования (ремонтно-дорожные работы), сильно напоминает последовательность выполнения манипуляций при постановке пломб (восстановление, реставрация, заливка фиссур зубов, послойное запечатывание полостей зуба, естественных его углублений), современными композиционными пломбировочными материалами (КМ), надёжно вытесняющими традиционные, ещё не давно доминирующие амальгамы и стоматологические цементные массы: 1) препарирование – зачистка дорожного полотна (огромный бор — рабочая часть экскаватора); 2) обработка полости (высушивание) – чистка струёй воздуха после удаления изношенной части асфальта; 3) покрытие адгезивом (клеящим веществом) патологически измененной полости зуба – введение смолы на обрабатываемый участок дороги; 4) послойное нанесение заполняющего дефект состава материала (в обоих случаях и в полости рта и на дорожных магистралях).

Развитие химии производства полимеров для стоматологии, предопределило появление адгезивных (бондинговых, склеивающих) систем, что обладают прекрасным бондингом к твёрдым тканям (прежде всего во влажной среде). Это позволило найти их применение в строительных (реставрационных) работах. Тяжелые гранитные облицовочные камни, укладывают на строительный цемент, с добавлением подобного клея, крепя к потолочным перекрытиям. Очевидно, это убедительный список, который продолжать вести в данной работе не стоит.

Достаточно упомянуть внушительный перечень медицинской терминологии, вошедшей и надёжно закрепившейся в терминологии других дисциплин. Изучение технологий употребления лекарственных средств в древних сообществах специальный вопрос!

Не отрицая основополагающие труды, по нашему мнению может быть и другой взгляд на определённые находки раскопочной материальной части, как на предметы имеющие минимум двоякое назначение. И применение в домашней аптечке, в том числе.

Падения государств, исторические переломы (сколько их было…) (клеящим веществом) – *старое забывается, всё новое изобретается снова, вытекая из старого. Технически медицина первых веков нашей эры, уже была достаточно вооружена чтобы воздействовать на пороки и патологии под рассматриваемым углом проблемы.*

Литература:

1. Анучин В. А. Географический фактор в развитии общества. М. : Мысль, 1982. 334 с.

2. Бессонова С. С. О скифских повозках. *Древности Степной скифии*. К. : Наук. думка, 1982. С. 102-118.

3. Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М. : Изд-во АН СССР, 1953. 208 с.

4. Блаватский В. Д. Природа и античное общество. М. : Наука, 1976. 77 с.

5. Богаевский Б. Л. Раковины в расписной керамике Китая, Крита и Триполья. Л. : Изд-во ГАИМК, 1931. 101 с.

6. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польского, що тягнуться від Московії до границі Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. К. : Наук. думка, 1990. 255 с.

7. Борисов А. А. О колебаниях климата Крыма за историческое время. *Известия Всесоюзного географического общества*. М., 1956. Т.88. Вып. 4. С. 532-541.

8. Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-западном Крыму. К.: Наук. думка, 1972. С. 191.

9. Вязьмітіна М. І. Вивчення сарматів на території Української РСР.К. : Археологія, 1953. Т. 8. С. 70.

10. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI-III вв. до н. э. К., 1999. С. 424.

***11.* Гаврилюк Н. А.** Пища степных скифов. *СА*. М., 1987. № 1. С. 21-34.

12. Гаврилюк Н. А., Болтрик Ю. В. Скіфське поховання у довгому кургані біля с. Високе у Приазов'ї. *Археологія*. К., 1990. № 1. С. 75-83.

13. Галич Л. Б. Зубощелепні аномалії у дітей з вродженою крізною одностороньою щілиною верхньої губи та піднебіння із ізольованою щіллиною піднебіння до та після уранопластики. К., 1992.

14. Геродот. Истории в девяти книгах / перевод, предисловие и примечения А. О.Белецкого. К, 1993. С. 17.

15. Дашевская О. Д. Скифы на северо-западном побережье Крыма. *ПСА*. М., 1971. С. 151-155.

16. Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Стеклянная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени Украины, Молдавии и Российского Подонья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). Одесса, 2000. 260 с.

17. Доманский Я. В. Заметки о характере торговых связей греков с туземным миром Северного Причерноморья в VI в до н.э. *АСГЭ*. М., 1970. № 12. С. 47-53.

18. Евдокимов Г. Л., Мурзин В. Ю. Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области. *Вооружение скифов и сарматов*. К. : Наук. думка, 1984. С. 75-82.

19. Зуев В. Ю., Ильина Ю. Н. Скифский косметический столик из Ольвии. *СГЭ*. М., 1997. Вып.LVIII. С. 37-38.

20. Казначеев В. Л. Очерки теории и практики экологии человека. М. : Наука, 1983. 259 с.

21. Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. К., 1986. 151 с.

22. Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V-IV ст. до н. е. К. : Наук. думка. 1974. С. 79-81. Рис. 34.

23. Колесник С. В. Общие географические закономерности Земли. М. : Наука, 1970. 270 с.

24. Корпусова В. Н. Некрополь Золотое: К этнокультурной истории европейского Боспора. К. : Наук. Думка, 1983. 181 с.

25. Крижицький С. Д., Зубар В. М, Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. К., 1998. С. 101.

26.Кругликова И. Т. Некрополь поселения у дер. Семёновки. *СА*. М., 1969. № 1. С. 98-119.

27.Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скіфського часу Перещепинського некрополю у Більську (за розкопками 2002 р.). *АЛЛУ*. Полтава : Археология. Ч. 2. (14). 2003. С. 30.

28.Кунина Н. З., Сорокина Н. П. Стеклянные бальзамарии Боспора. *Тр. ГЭ*. Л.: Государственный Эрмитаж, 1972. Т.XIII. С. 146-177.

29.Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. СПб. : Питер, 1992. 148 с.

30.Либеров П. Д. К истории скотоводства и охоты на территории Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. *МИА*. М., 1960. № 53. С. 110-164.

31. Массон В. М. Взаимодействие древних культур и цивилизаций как фактор исторического прогресса. *Взаимодействие древних культур и цивилизаций*. СПб., 1994. С. 3-11.

32.Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в IV-III вв. до н. э. *САИ*. М. : Наука, 1967. Вып. Д1. 4. 179 с.

33. **Плиний Старший.** "*Naturalis historia*", XXV, 82.

34.Погребова Н. Н. Золотые лицевые пластинки из погребений мавзолея Неаполя Скифского. *ИАДК*. К. : АН УССР, 1957. С. 142-154.

35.Подгородецкий П. Д. Природа Западного Крыма в античную эпоху. Северо-Западный Крым в античную эпоху. К. : Евробизнес, 1994. С. 11-20.

36.Полин С. В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине. Вооружение скифов и сарматов. К. : Наук. думка, 1984. С. 112.

37.Полин С. В. От Скифии к Сарматии. К., 1992. 202 с.

38.Раевский Д. С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э. – II в.). *ВДИ*. М., 1973. № 2. С. 110-119.

39.Райт Г. Б. Свидетель колдовства. М. : Молодая гвардия, 1971. 208 с.

40. Рассудова Р. Я. Скифские энареи — среднеазиатские ходжа. *Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства:* Тез. докл. всесоюз. Археол. конф. Кемерово, 1979. 101 с.

41. **Растениеводство.** М. : Агропромиздат, 1986. 512 с.

42.Русяева А. С., Супруненко А. Б. Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния). К.-Комсомольск : Археология, 2003. 320 с.

43.Скалон К. М. Античная художественная бронза. Л., 1973. С. 99.

44.Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). К., 2003. С. 44-65.

45. **Скорый С. А.** Стеблев: скифский могильник в Поросье. К., 1997. С. 51-53.

46.Сымонович Э. А. Египетские вещи в могильнике Неаполя Скифского. *СА*. М., 1961. № 1. С. 270-273.

47.Чередниченко Н. Н., Фиалко Е. Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана. *СА*. М., 1988. № 2. С. 149-166.

48. Шелов Д. Б. Нефть в Танаисе. *Новое в археологии*. М. : Изд-во МГУ, 1972. С. 94-101.

49.Шилик К. К. Географические аспекты сообщения Геродота о горьком источнике на Гипанисе. *Проблемы античной истории и культуры*. Докл. 14 Междунар. конф. античников соц. Стран. Ереван: Эйрене, 1979. Вып. 2. С. 450-456.

50.Шрамко Б. А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. *ПСА*. М., 1971. С. 92-102.

51. Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Культурные растения в Скифии. *СА*. М., 1985. № 2. С. 47-64.

52.Щеглов А. Н. К изучению культурных трансляций и взаимодействий в Причерноморском регионе расселения греков. *Культурные трансляции и исторический процесс*. СПб., 1994. С. 93-94.

53.Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную Эпоху. Л. : Наука, 1978. 160 с.

54.Яйленко В. П. Архаическая Греция и Ближний Восток. М. : Наука, 1990. 270 с.

55.Ясаманов Н. А. Этот странный изменчивый климат. *Наука и жизнь*. М., 1983. № 10. С. 132-139.

56.Drahotova Olga. Evropske sklo. Praha: Artia, 1985. 232 p.

57. Klein, Dan and Lloyd Ward. The History of Glass. London : Thames and Hudson Ltd., 1989. 351 p.

58.Sigerist H. E. A historie of medecine. New York : 1951. P. 7.

§3.2. Система контролю органів влади за діяльністю релігійних громад в УРСР

Одним із базових духовно-культурних інститутів українського суспільства в різні історичні періоди була Церква, яка виконувала роль домінуючого духовного чинника. Усвідомлюючи її вагомий вплив та авторитет серед віруючого населення, партійно-державна влада в різні історичні періоди не лише пильно контролювала її діяльність, але й застосовувала важелі для її знищення. Упродовж XX ст. Церква опинилася в епіцентрі воєнно-політичних катаклізмів, революційних потрясінь, репресивної політики комуністичного режиму, злочинів гітлерівських окупантів. Однак найбільш нещадних руйнувань Церква, як багатоскладова система з її віровченням, духівництвом, релігійною громадою та мистецько-культурним сегментом, зазнала за часів радянської влади, як антипод комуністичної ідеології [42, с. 91]. А. Киридон влучно підкреслює, що в основу відносин радянської влади з церквою було покладено витіснення її з усіх сфер суспільного життя з огляду на «несумісність релігійних пережитків» з комуністичним побутом [42, с. 92]. Така стратегія мала різні форми й прояви, залежно від зовнішнього та внутрішнього становища держави, його керівництва, поведінки священнослужителів. У 1920-1930-х рр. радянська влада здійснювала відкритий «силовий» тиск на Церкву, що супроводжувався не лише ліквідацією релігійних громад, але й руйнацією культових споруд, засудженням духівництва та віруючих [42, с. 95].

Середина 40-х рр. XX ст. позначилася кардинальною зміною курсу сталінського режиму в церковній політиці. Його здійснення в Україні мало свої особливості й відмінності, зумовлені низкою обставин, а також істотними змінами, що відбулися в релігійному житті. Мова йде, передусім, про зростання релігійності населення, збільшення кількості вірян, відродження релігійного життя під час окупації. Також Церква відіграла важливу роль в консолідації суспільства в роки війни, доклавши зусиль для зміцнення обороноздатності країни. Церковні інституції перетворились на реально наявний фактор, з яким не рахуватись було неможливо. Як стверджує дослідник В. Войналович за таких обставин режиму

не залишалось нічого іншого, як подолати традиційну відразу до релігії та вдатися до зближення з церквою [5, с. 85].

І. Курляндський наголошував, що насправді обрання «нового курсу» було викликано не сентиментальною схильністю Й. Сталіна до релігії, а суто прагматичними розрахунками. Враховувалася активна патріотична позиція РПЦ: патріотичний зміст проповідей, благодійна діяльність тощо. У Й. Сталіна були також плани зовнішньополітичного використання РПЦ у якості провідника радянського впливу у світі, особливо в Європі. До уваги також бралися вимоги союзників по антигітлерівській коаліції щодо толерантного ставлення до релігії. Продовжувалася боротьба за вплив на релігійні організації на окупованих територіях. Треба було ширше залучати на свій бік населення звільнених областей, показавши йому, що радянська влада не виступає більше у ролі гонителя релігії [44]. Церква повинна була сприяти Кремлю у ліквідації релігійного чинника в національно-визвольному русі. Зовні, демонструючи релігійну терпимість, ієрархи РПЦ повинні були або змусити священників до покори, або змістити їх з посад і позбавити впливу на паству [2, с. 123].

Зміни в державно-церковних відносинах юридично були закріплені в 1943 р., коли з метою координації зв'язків між радянською владою та патріархією РПЦ, а також для реалізації церковної політики держави був утворений спеціальний орган – Рада у справах Руської Православної церкви (РС РПЦ) при Раднаркомі СРСР, керівником якого було призначено Г. Карпова. На місцевому рівні представниками ради стали відповідні уповноважені [47, с. 211]. Формально робота ради мала забезпечувати певну стабільність відносин органів державної влади і релігійних об'єднань, однак на практиці рада здійснювала контроль за діяльністю релігійних організацій. Така ситуація поставила РПЦ та вірян у сильну залежність не лише від новоствореного органу, але й безпосередньо від радянської держави в цілому. Як слушно зауважує В. Войналович, було сформовано підґрунтя своєрідної угоди між атеїстичною державою та Церквою. Остання, з одного боку, перетворювалася у беззаперечну прислужницю світської влади, а з іншого – отримувала від неї статус державної, а також права, яких у переважній більшості, позбавлялися інші конфесії [5, с. 86].

Державна політика Радянського Союзу спрямовувалася на тотальне обмеження, а в перспективі і викорінення релігії загалом. Однак, починаючи з 1943 р., спостерігаємо, за визначенням В. Войналовича, «процес усвідомлення очевидної політичної значимості релігійного питання», що остаточно переконало Й. Сталіна та його найближче оточення в необхідності «лібералізації державно-церковних відносин» [7, с. 130].

Не менш вагомого значення набувало питання зміцнення зовнішньополітичних позицій Радянського Союзу на міжнародній арені та у зв'язку з цим «залучення у союзники християнської громадськості Заходу у «холодній війні» проти США», – зазначав дослідник О. Тригуб [51, с. 31]. Він зауважував, що в 1940-х рр. авторитет РПЦ був украй потрібний радянському керівництву, аби ієрархи РПЦ й інші церковні діячі «приймали сторону своєї держави і уряду».

Якщо В. Войналович вважав, що основною метою переходу держави від конфронтації до діалогу з Церквою було об'єднання зусиль народу в боротьбі з нацизмом та збереження позитивного іміджу СРСР на міжнародній арені, то співавторка цієї студії, солідаризуючись з С. Майнером, у попередніх публікаціях додала, що діалог з церковно-релігійним середовищем був украй необхідним, щоб «...вирішити проблему ефективної адаптації радянської влади у звільнених

районах, республіках, що увійшли до складу СРСР у 1939-1940 рр., та на територіях, на які сподівався Й. Сталін у післявоєнному розподілі Європи»[2, с. 123].

Своє бачення внеску Церкви та її ієрархів у справу зміцнення міжнародних позицій СРСР, набуття нею провідної ролі у Вселенському православ'ї Й. Сталін обговорив з Г. Маленковим, Л. Берія та Г. Карповим 4 вересня 1943 р. і того ж дня в Кремлі з митрополитами Сергієм, Алексієм і Миколаєм. Ця зустріч в історико-політологічній літературі отримала назву «Конкордат 1943» і потягнула за собою низку ключових змін у становищі Православної церкви загалом [51, с. 14].

Доведеним фактом є також позитивна реакція Й. Сталіна на участь ієрархів РПЦ і духовенства у патріотичній діяльності у роки радянсько-німецької війни. На цьому акцентує увагу російська дослідниця О. Васильєва, покликаючись на документи – відозви митрополитів Сергія (Страгородського), Алексія (Симанського) до духовенства і вірян Православної церкви про необхідність боротьби з нацистами. За виголошення у храмі відозви митрополита Сергія у Києві у вересні 1941 року нацисти розстріляли архімандрита Олександра (Вишнякова) – настоятеля Миколо-Набережної церкви [4, с. 44]. Сталін у 1943 р. вже не заперечував проти того, щоб відозви патріотичного змісту від імені православних ієрархів поширювалися на окупованій території України. Про те, що ці відозви проходили цензуру органів держбезпеки, засвідчує цікавий документ. 12 березня 1943 р. заступник начальника Українського штабу партизанського руху І. Старинов доповідав у ЦК КП(б)У: «Третім управлінням НКВД УРСР до нас направлені листівки-звернення духовенства до віруючих, які проживають на окупованій території УРСР, для розповсюдження їх у тилу ворога. Листівки ми вручимо для розповсюдження партизанським загонам, що формуються» [61, арк. 2-6]. Під текстами листівок свої підписи поставили митрополит Московський і Коломенський Сергій, митрополит Київський і Галицький Миколай, старообрядницький архієпископ Московський Іринарх, члени Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів М. Орлов, Я. Жидков, М. Голяєв.

Як зазначала співавторка цього дослідження, використання авторитету вищих ієрархів було невипадковим. Донесення розвідувально-диверсійних груп, агентурної мережі та партизанів свідчили про відновлення церковної мережі на окупованих територіях та спекуляцію окупаційної влади на релігійних почуттях населення, упосліджених радянською владою. Так, тільки на території Полтавської області було відкрито 347 за час окупації православних церков і молитовних будинків [2, с. 119]. Про бажання Й. Сталіна залучитидуховенство до активізації масового патріотизму і консолідації суспільства свідчать також вказівки про фактичне припинення войовничої антирелігійної пропаганди. Зокрема Омеляну Ярославському належало відповідно до цієї лінії публічно відзначити «нову патріотичну позицію церкви». Він опублікував статтю під назвою «Чому віруючі люди проти Гітлера» [9, с. 79].

Отже, об'єктивно поставала потреба створення у системі державних органів контролю за релігійним життям, нових інституцій з урахуванням повоєнних реалій. Такою установою стала Рада у справах Руської Православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР (РСРПЦ).

Відправною точкою становлення Ради у справах Руської православної церкви було 14 вересня 1943 р. РНК СРСР прийняла постанову № 993 «Про організацію Ради у справах Руської православної церкви» (РС РПЦ), де вказувалося, що головною функцією нового державного органу є організація взаємин між владою та церквою [8]. При цьому Сталін застеріг Г. Карпова про те, щоб діяль-

ність Ради була спрямована на створення видимості важливості релігійного питання та підкреслення самостійності Церкви [8]. Одночасно зі становленням Ради у справах РПЦ формувався і її апарат на місцях в особі уповноважених РСРПЦ.

Практичні цілі та завдання Ради були остаточно закріплені 7 жовтня 1943 р. у положенні «Про Раду у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР». Останній документ окреслював коло обов'язків новоствореного відомства. На Раду було покладено завдання «здійснення зв'язку між керівництвом СРСР та Патріархом Московським і всієї Русі з питань Руської православної церкви, що вимагають спеціальних державних органів» [62].

Базою для створення такого органу став 4-й відділ III управління з боротьби з церковно-сектантською контрреволюцією Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР [64], який очолював полковник, а з 1945 р. генерал-майор Георгій Карпов. Він же й очолив новостворену Раду у справах РПЦ. Уповноваженим РСРПЦ при РНК УРСР спочатку був П. Ходченко, а з 1952 р. його змінив Г. Корчовий. Також діяльність названих посадовців у 1943-1945 рр. контролював перший заступник голови Ради Народних Комісарів В. Молотов. Саме він розглядав представлені Г. Карповим доповіді, листи та підсумкові звіти. Рішення приймалися, як правило, під час особистих зустрічей керівництва [64]. При цьому, як вважають дослідники, вирішення ключових проблем державної релігійної політики, Й. Сталін залишав за собою.

Створення цієї інституції було спробою держави своєрідно перерозподілити функції в антирелігійній політиці. Органи державної безпеки мали припинити відкриті репресії і відійти у «тінь», передавши значний обсяг контролю і нагляду за церковниками уповноваженим РСРПЦ і створеній у травні 1944 р. РСРК. Таємна директива НКДБ СРСР від 7 липня 1945 р. застерігала оперативних співробітників суворо дотримуватися розмежування «сфер оперативних інтересів з уповноваженими РСРПЦ і РСРК. Функції перших у питаннях контролю за релігійними процесами мали обмежуватися «інтересами розвідувальної і контррозвідувальної роботи», – вказувала співавторка цієї студії. Вона також наводила приклади реального втручання оперативників у діяльність уповноважених [1, с. 352].

Організаційне становлення інституту Уповноважених РСРПЦ розтягнулося в часі й тривало з 1943 р. до 1947 р. Саме за цей період було остаточно визначено компетенції, основні принципи діяльності державних чиновників, а також затверджено штатних працівників новоствореного органу на рівні республіки та областей [6, с. 3]. До складу членів Ради на всесоюзному рівні, окрім голови Г. Карпова, входили 4 особи: заступник голови, два члена і відповідальний секретар. Кандидатури на ці посади затверджувалися безпосередньо Раднаркомом за поданням Г. Карпова. Посади голови та його заступника належали до номенклатурних, і їх затвердження проходило на засіданні Секретаріату ЦК ВКП(б). Про справжні наміри стосовно релігії красномовно свідчить той факт, що за згодою В. Молотова, Г. Карпов зберіг і посаду начальника відділу у структурі НКДБ [8].

Завдання і функції уповноважених були конкретизовані в «Інструкції Ради у справах Руської Православної Церкви при Раднаркомі Союзу РСР для уповноважених Ради при РНК союзних і автономних республік і при обласних та крайових виконкомах», затвердженій на засіданні РСРПЦ 5 лютого 1944 р. Зокрема в інструкції говорилося про те, що «уповноважені повинні розглядати і вирішувати питання про відкриття церков, молитовних будинків, про реєстрацію місце-

вих церковних громад, їх виконавчих органів, служителів культів, вести облік молитовних будинків, спостерігати за втіленням у життя законів і постанов уряду, що стосуються Церкви, а також вирішувати звернення представників релігійних громад та духовенства щодо розгляду скарг, закриття церков і ліквідації релігійних громад…» [43, с. 74]. Всі принципові питання та заходи уповноважені повинні були погоджувати з керівними партійними і радянськими органами на місцях. Спеціальний розділ «Інструкції…» присвячувався організації роботи уповноважених з ведення обліку та звітності. Один раз на 3 місяці уповноважені зобов'язані були звітувати перед Радою, надаючи інформаційну доповідь і статистичні таблиці [43, с. 74].

У циркулярно-інструктивному листі Ради у справах РПЦ від 28 грудня 1943 р. знаходимо роз'яснення пріоритетних векторів діяльності та законодавчого закріплення функцій уповноваженого. У зв'язку з виникненням на місцях питань про характер їхньої роботи Рада роз'яснювала, що вони займаються проблемами, які стосуються лише РПЦ. У практичній роботі уповноважені мали керуватися чинними законами і постановами керівництва стосовно релігійних культів: декретом від 21 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», відповідними статтями Конституції СРСР, постановами ВУЦВК і РНК, «Положенням про Ради у справах РПЦ при РНК СРСР», «Про порядок відкриття церков» (від 28 листопада1943 р. № 1325) [17, арк. 4].

Про порядок здійснення контролю за діяльністю православних громад, вимоги щодо останніх ішлося в інструктивному листі голови Ради у справах РПЦ від 31 січня 1944 р. № 207. Так, згідно з документом дозвіл на проведення зібрань вірян не видавався до кінцевого рішення, схваленого вищим керівництво СРСР. Функціонування релігійної громади оголошувалося неможливим без наявності культового приміщення. У випадках, коли таке приміщення буде виділене після кінцевого рішення про відкриття церкви, воно передається віряанам за угодою в безкоштовне і безстрокове користування, але на правах оренди. Купувати у власність будь-яке майно релігійним організаціям не дозволялося, тому що згідно з законом вони не вважалися юридичними особами. Важливою приміткою у даному документі, яка засвідчує збереження тиску з боку держави, є те, що духовенство і віряни не могли бути ознайомлені з інструкціями Ради у справах РПЦ, а також з детальними мотивами негативних висновків у випадках відхилення тих чи інших рішень уповноваженого стосовно конфліктних чи неврегульованих релігійних питань [18, арк. 9].

У серпні 1945 р. Рада у справах РПЦ розіслала уповноваженим Ради на місцях новий варіант «Інструкції Ради у справах РПЦ для уповноважених Ради». У ній більш детально перераховувалися структурні складники й аспекти, які повинні бути відображені уповноваженими в їхніх інформаційних звітах. Так, уповноваженим за кожний звітний період належало надавати детальні відомості про клопотання щодо відкриття церков і молитовних будинків. Цей пункт звіту також мав містити інформацію про ініціаторів клопотання, їх кількість, освітні й вікові характеристики.

Окрім того, у доповіді мали висвітлюватися життя монастирів, характеристика роботи єпархіальних управлінь, благочинних, духовних училищ та православних братств. Як обов'язкові елементи звіту передбачалися додатки – 4 таблиці зі статистичними даними. У 1-й таблиці повинні бути відомості про динаміку змін кількості православних церков, молитовних будинків і монастирів (кількість тих, які діють, виявлених і закритих церков і монастирів); у 2-й –

зміни у складі і русі православного духовенства; у 3-й передбачалося облікувати кількість порушених клопотань про відкриття церков і молитовних будинків; у 4-й – відомості про православні молитовні будинки, що знаходилися у пристосованих приміщеннях: громадських будівлях і у приміщеннях, орендованих у приватних власників [43, с. 75].

Окремим спеціальним документом – інструктивним листом № 7 Ради у справах РПЦ з грифом «таємно» прописувався своєрідний кодекс особистих, професійних, громадянсько-політичних рис і якостей працівників, які рекомендувалися на посади уповноважених у республіках і областях. Зокрема у документі конкретизувалося: «Кожний уповноважений Ради повинен усвідомити собі, що робота Ради у справах Руської православної Церкви при Раді Міністрів СРСР, а значить і робота уповноважених Ради на місцях, є суто *політичною, відповідальною роботою*...(виділення авт.). Він повинен повсякденно зростати політично, вдосконалюватися, а також займатися вивченням тих специфічних питань, які виникають у його практичній роботі» [60, арк. 17]. Отже, поза всяким сумнівом на уповноважених РСРПЦ на місцях покладалася місія політичного контролю за діяльністю духовенства і релігійних громад. Як влучно назвав їх дослідник М. Михайлуца: «”Смотрящие” за церковниками» [48, с. 275].

Важливо наголосити й на особливостях соціального портрету середньостатистичного уповноваженого у справах РПЦ. Це були, зазвичай, вихідці з робітничо-селянського середовища, члени комуністичної партії, мали досвід боротьби з релігією у тій чи іншій формі. Більшість уповноважених мали досвід роботи в органах державної безпеки. Яскравим прикладом є перший очільник РСРПЦ Георгій Карпов, який на момент призначення обіймав високу посаду в НКВД – начальника 5 відділу 2-го контррозвідувального управління НКДБ – МДБ СРСР, до сфери компетенції якого входили «церковники» [2, с. 165]. Доповідь Г. Карпова на зустрічі 4 вересня 1943 р. справила позитивне враження на Й. Сталіна, який схвалив його кандидатуру, але застеріг: «Тільки пам’ятайте, ви не обер-прокурор Синоду...» [46, с. 50]. Отже, такою була початкова установка центру щодо селекції кадрів. Як образно називає їх Ю. Гераськін, це були «солдати партії» [8]. Досить поширеним явищем було призначення на посади уповноважених в областях колишніх або чинних співробітників органів держаної безпеки, адже в їхній структурі з 1919 р. діяли спеціальні підрозділи з антирелігійної боротьби. Характерний приклад ми вже наводили у попередніх публікаціх, аналізуючи релігійну ситуацію в Чернівецькій області. Так, уповноважений М. Яценко пише скаргу на ім’я голови РСРК при Раді Міністрів СРСР про неможливість отримати путівку на невідкладне санаторно-курортне лікування, конкретно зазначаючи таке: «Я доповідаю, що моя хвороба, безумовно, пов’язана з тим, що я впродовж 25 років працював в органах ОДПУ–НКВС–МДБ, безпосередньо виконуючи оперативні функції, і скористався лікуванням лише три рази» [1, с. 353].

Аналізуючи освітній складник представників Ради у справах РПЦ при їх формуванні, на підставі результатів досліджень і документів, можна говорити про її низький рівень. З 26 уповноважених в Українській РСР вищу освіту мали 7 осіб, середню 14, незакінчену середню 5 (у Запорізькій, Сталінській, Станіславській, Одеській та Сумській областях) [64]. Натомість рівень освіти працівників центрального апарату не викликав стурбованості керівництва Ради.

Істотна перевага у ході кадрових призначень надавалася відповідальності, ініціативності, готовності та здатності кандидатів беззастережно виконувати

доручену роботу. Водночас знаходимо факти, які засвідчують, що Г. Карпов характеризував рівень відповідальності і фахового розуміння своєї посади призначеними уповноваженими в областях як незадовільний. Передусім для центру важливо було мати об'єктивну панорамну картину релігійного життя, структури громад тощо. Не менш актуальною була й інформація про стосунки, які складалися з органами виконавчої влади, якої, однак, центр не отримував. Він дорікав уповноваженим за нерозуміння важливості «писати до Києва чи Москви всю правду, боячись можливих негативних наслідків для себе». Реакція Г. Карпова зумовлювалася тим, що уповноважені, щоб не розхитувати своє становище, не псувати взаємини з обласним керівництвом, не повідомляли про незадовільні факти у звітах. Обласне керівництво часто не хотіло бачити «темних фарб» у житті області, висловлювало невдоволення, що факти з інформацій уповноважених нерідко використовувалися представниками центральних органів влади для критики обласних керівників [64]. Поряд із цим вказаних якостей було недостатньо для роботи з такими категоріями як віряни і духовенство. Вона вимагала й іншого: розуміння специфіки побутування віри і релігії, такту, терпимості, поваги до людей, які дотримуються іншого світогляду. Прояви саме цих якостей вимагав характер нових взаємин між державними органами і релігійними організаціями [63].

Загалом у період становлення апарату РСРПЦ у другій половині 1940-х рр. Г. Карпов часто критикував обласні комітети партії за формальний підхід до підбору і призначення кандидатів на посаду уповноваженого. Формалізм, на думку Г. Карпова, проявлявся в тому, що призначалися люди, які не могли використовуватися на іншій, більш відповідальній, з точки зору обкомів, роботі. А це в свою чергу можна було розцінювати як недооцінку цієї ділянки державної роботи. Здебільшого це були люди з слабким здоров'ям, початковою освітою, похилого віку. «За станом здоров'я, – відзначав Г. Карпов у доповідній записці уряду в грудні 1946 року, – 20 осіб або інваліди, або тяжкохворі (туберкульоз, виразка шлунку, напади і так далі). Від таких уповноважених навряд чи можна очікувати ефективних результатів роботи і рухливості» [63].

Освіченість кадрів мала важливе значення для перспективи продовження пропагандистської роботи. Адже держава вдавалася до соціально-політичної мімікрії, йдучи на компроміс і тимчасові поступки Православній церкві. Зокрема у закритому листі ЦКП(б)У з питань релігії 1945 р. говорилося: «Наша партія та керівництво не змінювали свого ставлення до релігії та церкви. Але, оскільки церква у ході Великої Вітчизняної війни змінила своє ставлення до радянської держави і в своїй діяльності ставить за мету надати допомогу нашому народові у боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини, то і радянська влада йде на поступки… » [56, арк. 29]. Цей цілком таємний документ фактично розкривав усі кон'юнктурні плани, вигідні для радянського керівництва [55, арк. 28]. Тому закономірно виглядає теза про посилення антирелігійної пропаганди серед молоді: «Зараз, коли ворог розгромлений, слід покращити пропаганду наукових знань. Партійні і комсомольські організації зобов'язані боротися з проникненням церковних впливів у середовище молоді та школи», – наголошувалося у документі [58, арк. 31-32].

Характер головних векторів діяльності уповноважених на місцях визначала Москва. Про це свідчать матеріали наради, проведеної у Києві 14-15 грудня 1948 р. за участю голови РС РПЦ СРСР Г. Карпова. У його доповіді були визначені три пріоритетні завдання: по-перше, прискорення звільнення релігійними

громадами приміщень, зайнятих ними під молитовні будинки у період окупації; по-друге, зняття з реєстрації і закриття тих культових приміщень, які «не мали достатніх підстав для свого існування»; по-третє, вивчення складу духовенства, передусім з числа висвяченого в період окупації, та повніше використання матеріалів проведеної у 1948 р. перереєстрації членів церковних рад і ревізійних комісій громад [19, арк. 2].

Отже, можна стверджувати, що зазначені завдання мали стати підґрунтям для реалізації масштабних планів суттєвого обмеження релігійного складника суспільного життя в Україні.

В Українській РСР також Рада у справах РПЦ розпочала формувати структуру апаратів при обласних виконкомах, котрі мали бути організовані згідно з Постановою РНК СРСР № 1392 від 18 грудня1943 року «Про штати і посадові ставки працівників апарату уповноважених Ради при Раднаркомах союзних і автономних республік, крайових і обласних виконкомах» у складі чотирьох осіб. Першим уповноваженим РСРПЦ при РНК СРСР по Українській РСР був призначений П. Ходченко [12, арк. 11].

Проблеми, про які йшлося вище, в повній мірі стосувалися й ситуації в областях України. Однією з найбільш гострих стала кадрова проблема: не вистачало кваліфікованих або бодай освічених чи ознайомлених з церковно-релігійними питаннями кадрів. Тому процес їх підбору та призначення йшов досить повільно. Траплялися випадки, коли кандидатуру підшукати в області не вдавалося, і обласна влада зверталася за допомогою до республіканських органів. Однак і в Києві, як це не парадоксально, тих, хто мав бажання зайняти таку посаду було мало. Цей кадровий феномен ще потребує свого поглибленого вивчення дослідниками державно-конфесійних відносин.

Досить часто в архівних документах зустрічаються випадки, коли уповноваженими в областях ставали особи, які в минулому були пов'язані з антирелігійною роботою. Підтвердженням цього є лист Уповноваженому у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченку за підписом голови Полтавського облвиконкому І. Мартиненка.У ньому йшлося про те, що бюро Полтавського обкому КП(б)У на посаду уповноваженого у справах РПЦ в Полтавській області рекомендувало М. Курилка, який раніше очолював Раду безвірників у Полтаві. Наводилися аргументи, що позитивно його характеризували: він за фахом лектор-історик, добре обізнаний з матеріалістичним трактуванням походження і розвитку релігії. Зауважувалося, що його попередня робота не повинна служити перешкодою, адже він працював на вказаній посаді не постійно, а тимчасово. У листі констатувалося, що «…іншої такої кандидатури, яка б підходила для цієї посади, облвиконком не має» [13, арк. 2]. Зауважимо при цьому, що на Полтавщині призначення уповноваженого відбулося із значним запізненням: з квітня 1944 р. в область йшли інструкції та директиви, а призначення М. Курилка відбулося тільки у серпні цього ж року [16, арк. 143].

Істотною перешкодою в укомплектуванні кадрів була також низька оплата праці та відсутність відповідних умов роботи уповноважених РСРПЦ в областях. Так, у Полтаві М. Курилко не мав ні заступника, ні секретаря, а його зарплата становила 950 крб. Наступником М. Курилка став І. Соляник, позитивно охарактеризований П. Ходченком: «Тов. І. Соляник як уповноважений Ради, наяву має всі якості та задатки для успішного забезпечення виконання доручених йому обов'язків» [11, арк. 10-12].

П. Ходченко від імені Раднаркому УРСР постійно нагадував керівникам облвиконкомів про необхідність створити належні умови для ефективної роботи уповноважених: виділити окремий кабінет, забезпечити письмовим і канцелярським приладдям, а також надавати транспортні засоби для відряджень у райони [14, арк. 24]. Але реальна картина була зовсім іншою. В акті від 28 листопада 1947 р. «Про умови роботи уповноваженого у справах РПЦ у Полтавській області» знаходимо результати роботи комісії з перевірки умов праці уповноваженого у справах РПЦ у Полтавській області І. Соляника, яка працювала з 24 по 28 листопада 1947 р. Констатувалося, що вони вкрай незадовільні. Для роботи уповноваженого надана одна невелика кімната з двома «однорамочними вікнами, які виходять у ще менший коридор – спільний для трьох організацій: Уповноваженого Ради у справах РПЦ, Уповноваженого Ради у справах релігійних культів і Управління обласної фізичної культури, де і зустрічаються всі відвідувачі цих трьох різнорідних за своїми ідеологічними переконаннями організацій. Меблі знаходяться в поганому стані. Не вистачає другої шафи для зберігання документів»[15, арк. 27-29].

З наведених фактів формується уявлення про те, що незадовільне матеріальне забезпечення та показова зневага до цієї ділянки роботи, скоріше за все були правилом, аніж поодиноким випадком. Поява нової номенклатурної одиниці в апараті облвиконкомів, за словами дослідника О. Лисенка, викликала чимало запитань та непорозумінь. Вона не сприймалася серйозно більшістю відповідальних працівників обласного рангу [46, с. 281].

Задля підтвердження зазначеного звернімося до листа на ім'я П. Ходченка від уповноваженого РСРПЦ по Ізмаїльській області В. Петренка. У ньому змальована ситуація, аналогічна полтавській: «…протягом 6 місяців роботи, не дивлячись на неодноразові звернення в облвиконком та обком партії, умови для роботи не створені: приміщення потребує ремонту, відсутнє електроосвітлення та телефон, а меблі взагалі взяті з церкви…» [57, арк 3 зв.]. Далі уповноважений скаржиться на взаємовідносини з облвиконкомом та обкомом партії, називаючи їх «ненормальними». Автор листа з обуренням наводить факти приниження не лише посади уповноваженого, а й особисто його: «Секретар обкому партії товариш Горба на одному з засідань назвав мене «єпископом», бажаючи відкрито принизити… Заступник Голови Облвиконкому, товариш Бенюх, на прохання дати автомобіль для мене на публіці заявив, що не буде возитися з попами!… Облпрокурор Любич в громадському місці назвав мене попом…». У кінці листа В. І. Петренко зауважив, що «все це паралізує роботу уповноваженого» [57, арк 3.зв.].

Але якщо питання організації робочого місця було згодом вирішене, то проблема залучення уповноважених Ради за рішенням місцевих органів влади до роботи, що не стосувалася їхніх прямих обов'язків, була для Г. Карпова актуальною протягом тривалого часу. Уповноважені за завданням обкомів партії і облвиконкомів часто були у тривалих відрядженнях з різними цілями: організація та проведення хлібозаготівель, питання ремонту тракторів, підготовка колгоспів до весняної сівби тощо.

Голова Ради у справах РПЦ категорично заперечував проти такого ставлення до уповноважених і просив сприяння уряду. За його клопотанням 29 березня 1945 року в обласні і крайові виконкоми, РНК республік була направлена телеграма за підписом В. Молотова. У ній незадовільні умови роботи уповнова-

жених Ради у справах РПЦ характеризувалися як «політична недооцінка ролі Уповноважених» [63].

Про реакцію представників місцевої влади на отриману телеграму можна скласти уявлення за наступним прикладом: коли уповноважений з Кіровоградської області Романов при черговій спробі відправити його у відрядження нагадав про телеграму В. Молотова, голова облвиконкому Іщенко заявив: «Телеграми телеграмами, а у відрядження їздити ти будеш, за цей час церкви і попи нікуди не подінуться» [59, арк. 36].

Наведені факти свідчать про парадоксальну ситуацію, яка склалася з утворенням нової державної інституції. З одного боку риторика вищого державно-партійного керівництва мала ліберальний характер щодо Православної церкви та її ієрархії, підняття її статусу шляхом відновлення патріархії. З іншого – на місцях за інерцією довоєнної антирелігійної політики спостерігалися як недооцінка ролі самих новоутворених органів, їхнього соціально-політичного навантаження, так і лівацькі перегини у ставленні до духовенства і вірян. Ситуація з матеріальним забезпеченням апарату уповноважених РСРПЦ, що мала місце в 1940-х рр., свідчить про ігнорування, іноді абсолютне, значимості цієї ділянки роботи з боку керівних працівників обласної влади. Останні часом не розуміли гнучкої тактики держави щодо Православної церкви, будучи здебільшого зосередженими на відбудові економіки.

Аналізуючи специфіку діяльності Рад у справах РПЦ у період кінця 1940-х – початку 1950-х рр. помічаємо, що відбуваються поступові зміни курсу державної політики щодо церковних інституцій, посилення її антирелігійної спрямованості. Незважаючи на відсутність відкритих репресій, у таємних документах та ставленні до відповідальних працівників спостерігається пошук технологій тиску на релігійне середовище.

Формально Ради і їх уповноважені мали виконувати роль нейтрально-проміжної ланки у відносинах між релігійними організаціями і державними органами, стежити за правильністю застосування і дотримання законів обома сторонами, а також виконувати консультативні та арбітражні функції. Але на практиці нейтральності між Радами і уповноваженими та релігійними громадами і духовенством не було. Адже, як засвідчують матеріали центральних архівів, де сконцентровані головні документи директивного характеру, одне з головних їх завдань полягало в придушенні релігії та налагодженні ефективної атеїстичної пропаганди [50, с. 164].

Одним із завдань уповноважених РСРПЦ було сприяння скороченню церковної мережі в Україні. Про те, що ця проблема була гостро актуальною, свідчить статистика, яка збереглася в документах. Представників влади непокоїло зростання релігійності населення України, початок якого було покладено за часів німецької окупації. Аналізуючи статистику Інформаційного звіту уповноваженого РСРПЦ по Українській РСР за 4 квартал 1945 р., що зберігалася під грифом «таємно», знаходимо інформацію, що станом на 1 січня 1946 р. за даними уповноважених РСРПЦ на території УРСР функціонували 6242 православних церков та молитовних будинків. На цей же момент також було діючих монастирів: чоловічих – 15 та 25 жіночих [53, арк. 131].

У зв'язку з відкриттям нових церков збільшувалася й кількість «служителів культу», як іменували їх у радянській термінології. У документі зафіксовано, що їх налічувалося (крім монастирів): священників – 5060, дияконів – 441. Псаломщики, регенти та церковна обслуга офіційному підрахунку не підлягала

[53, арк. 131]. При чоловічих монастирях перебувало на служінні 346 осіб, при жіночих – 1352. На чолі духовенства стояли 14 правлячих єпархіальних єпископів і 1 митрополит [53, арк. 131]. Отже, робився висновок, що «Православна церква, без Закарпаття, управляється та обслуговується контингентом в 10472 осіб духовенства» [53, арк. 131]. Далі в документі робився однозначний висновок: «Виходячи з цифр, констатуємо, що Руська православна церква в Україні в особі духовенства займає чільне місце в сенсі ведення пропаганди релігійних ідей серед населення. А це суперечить матеріалістичному вихованню мас…» [54, арк. 132]. З точки зору представників влади така кадрова масштабність вимагала реагування та конкретних дій.

Для боротьби з кількісним зростанням релігійних громад була широко розгорнута негласна кампанія скорочення мережі парафій як православної, так і інших релігійних конфесій за участю уповноважених РСРПЦ. Вона супроводжувалася не лише відмовою у реєстрації новоутворених об'єднань, але й масовим зняттям з державного обліку раніше зареєстрованих громад та закриттям православних церков і молитовних будинків. Досить часто причина закриття церкви аргументувалася необхідністю передати приміщення для використання в інших суспільно-важливих цілях [19, арк. 75-77].

Загалом сукупна реалізація радянських методів боротьби з релігійними громадами приносила помітні результати. У першу чергу це було пов'язано зі скороченням чисельності православних парафій в Україні. За підрахунками А. Колодного і П. Яроцького на 1 січня 1960 р. загальна чисельність православних громад складала 8679. Переломним для долі церкви став 1960 р., коли було закрито 747 парафій. За друге півріччя 1961 р. в Україні закрито більше 850 храмів. А загалом з 1960 р. до 1965 р. закрито 4165 церков – 48 % від чисельності їх на початок 1960 р. У найбільш «передових» областях знято з реєстрації до 90 відсотків загальної кількості громад. Так, у Запорізькій області із 108 церков залишилися 9, у яких відбувалося служіння, на Дніпропетровщині – 26, у Криму – 14 [41, с. 541]. Причому, знімалися з обліку навіть пам'ятки архітектури. Після виступу М. Хрущова на січневому пленумі ЦК КПРС 1961 р. глава держави назвав збереження подібних пам'яток непотрібною справою, вже у червні цього року Рада Міністрів УРСР виключила із списку пам'яток 364 об'єкти. Незабаром за поданням місцевих виконкомів було знято з обліку ще 378 храмів [41, с. 541].

Починаючи з середини 1950-х рр. розпочинається новий етап розвитку державної релігійної політики. Ми вважаємо, що його межею не став саме 1953 р., смерть Й. Сталіна. Динаміка цього процесу наступу на релігію і церкву наростала поступово, разом із зміцненням нових суспільно-політичних пріоритетів М. Хрущова та його оточення [2, с. 12]. Це зумовлено тим, що, по-перше, тимчасове потепління відносин між радянською державою та Православною церквою призвело до зміцнення авторитету Церкви у суспільстві, а цього радянський уряд допустити не міг. По-друге, з кінця 1950-х рр. відбулися кадрові зміни як у вищих ешелонах державного керівництва, так і керівництва Ради у справах РПЦ. У 1950 р. у сімдесятирічному віці було звільнено з посади уповноваженого РСРПЦ в Україні П. Ходченка, котрий обіймав її з 1944 р. Наприкінці 1950 р. на вакантну посаду було призначено Г. Корчового [7, с. 149]. Згодом змінилося керівництво і на всесоюзному рівні. Г. Карпова змінив В. Куроєдов, який жорстко критикував свого попередника [50, с. 166]. У 1953 р. посаду першого секретаря ЦК КПРС посів Микита Хрущов, який у майбутньому виявився запеклим

борцем з релігією. Такі чинники зумовили еволюцію державної політики у бік її ужорсточення.

Одним із документів, що відображав настрої та першочергові завдання нового керівництва у питаннях відносин з релігією та вірянами, стала Постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки у науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення». У цьому документі, на думку О. Васильєвої, фактично переглядалася і засуджувалася «примиренська політика» щодо церковного питання часів пізнього сталінізму. Натомість пропонувалося повернутися до довоєнних відносин з Церквою і розпочати «наступ на релігійні пережитки» [3]. Лунали заклики до активного викриття реакційної суті релігії. Дослідниця наводить окремі фрази з діалогів партійно-державних керівників, які розкривають очікувані зміни. Перед прийняттям постанови В. Молотов попереджав М. Хрущова про те, що вона «посварить нас із духовенством та віруючими, принесе масу помилок». На що була відповідь: «Будуть помилки – виправимо» [3].

Але поряд із цим на хвилі розвінчання сталінізму, політики десталінізації стало можливим звільнення священнослужителів, що вижили в тюрмах і таборах, спочатку по амністії, а потім і по реабілітації. 14 липня 1954 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради про умовно-дострокове звільнення осіб, що відбули дві третини призначеного терміну, а також людей похилого віку. Багато священників стали писати Патріарху Алексію прохання про клопотання перед владою з приводу їхнього звільнення. Зокрема, були звільнені єпископи Веніамін (Новицький), Мануїл (Лемешевський), митрополит Нестор (Анісімов), Афанасій (Сахаров), Микола (Муравйов-Уральський) і багато інших, що було безумовно позитивним явищем для релігійного життя. З їх поверненням у свої спільноти для органів влади, передусім правоохоронних, зростала потреба у постійному інформуванні про поведінку священників і динаміку стану релігійності населення. Тому з цією метою 8 грудня 1955 р. було запроваджено в дію циркулярний лист Ради у справах Руської Православної церкви, який визначав пріоритетним завданням «виявлення лояльного духовенства на місцях з метою збору інформації» [3].

Певні зміни відбулися і в діяльності органів контролю за діяльністю релігійних громад, передусім уповноважених РСРПЦ на місцях. У першу чергу це стосувалося інформаційних звітів уповноважених, які стали нагадувати у більшій мірі досьє на священнослужителів. Так, 2 січня 1950 р. уповноваженим на місця був направлений новий «Інструктивний лист № 42 Ради у справах РПЦ». У ньому закріплювався оновлений порядок складання та подання до Ради звітів і статистичних даних. Такий порядок існував упродовж наступних чотирьох років. У листі підкреслювалося, що звіти уповноважених та статистичні відомості є секретними документами, а сам факт подання цієї інформації Раді церковним органам і духовенству не повинен бути відомим [43, с. 78].

До листа додавався «Табель надання до Ради статистичних відомостей та інформації по звітності уповноважених Ради», в якому детально описувався план, за яким повинна була складатися звітна документація. «Табель» передбачав ведення та надання уповноваженими чотирьох видів документів звітного характеру: 1) позачергові донесення, які стосувалися надзвичайних подій церковного життя і мали надсилатися до Ради «негайно»; 2) квартальний звіт; 3) інформаційна записка про стан і діяльність монастирів (1 раз на рік);

4) інформаційна записка про стан і діяльність духовних навчальних закладів (2 рази на рік) [43, с. 79].

Зауважимо, що проблеми з роботою апарату уповноважених у період відлиги не зникли, а продовжували існувати. Звіти уповноважених, що присилалися до Ради у справах РПЦ, уважно вивчалися чиновниками апарату Ради. Між ними та уповноваженими велося листування, у якому фіксувалися недоліки того чи іншого звіту. З метою ознайомлення, обміну досвідом та уникнення в майбутньому подібних помилок уповноваженим на місця розсилалась копія інформаційно-звітних матеріалів. Інформаційні звіти уповноважених досить часто не відповідали вимогам, які до них висувалися. Наприклад, у таємному листі, адресованому уповноваженому в Полтавській області І. Солянику у 1955 р., знаходимо зауваження: «Необхідно повідомляти дані, що мають фіксуватися на звороті форми № 1 про кількість: а) церкви та молитовні будинки, служба в яких ведеться по неділях та у святкові дні; б) церкви і молитовні будинки, служба в яких проводиться кожного дня; в) церкви і молитовні будинки, служба в яких відбувається 2-3-5 разів на рік; г) церкви та молитовні будинки, де служба не проводиться протягом року» [22, арк. 43]. Далі в документі наголошувалося на необхідності обліку духовенства: «На звороті форми № 2 (про духовенство) необхідно надавати дані про кількість священників та дияконів, які закінчили семінарію чи академію у 1945-1955 роках» [22, арк. 43]. Отже, звіт уповноваженого мав бути дуже конкретним.

Траплялися випадки, коли недоліки у звітній документації допускалися через низьку компетентність уповноважених та слабку обізнаність і поінформованість. У листі виконуючому обов'язки уповноваженого Ради у справах РПЦ Г. Катуніну в УРСР № 9/12 від 18 січня 1958 р. знаходимо зауваження наступного змісту: «Звітно-інформаційна доповідь за друге півріччя 1957 р. не відповідає тим вимогам, які були перед Вами поставлені під час перебування в Києві та Москві. Вам була сформульована постановка, в якому напрямку повинна йти робота уповноваженого і що головне у цій роботі…» [24, арк. 35]. Далі у листі викладені конкретні претензії до наданого звітного матеріалу. Г. Катуніна звинувачують у тому, що він недостатньо засвоїв свої завдання у справі спостереження за становищем та діяльністю церкви, «… тому звіт написано занадто віддалено, і з багатьох питань неправильно зроблені висновки» [24, арк. 35]. Наводяться також конкретні приклади недоліків та прогалин поданого звіту: «Вами наведені дані про здійснення релігійних обрядів по районах області, але в якій кількості, Ви не повідомляєте» [25, арк. 36].

Отже можемо стверджувати, що від уповноважених на місцях вимагали не лише надання систематичної оперативної інформації обласному керівництву, уповноваженим по вертикалі, але й наведення прикладів з діяльності церкви та її активу, які б інтерпретувалися як компрометуючі. Крім того, відображення у звітах уповноважених інформації і статистики про здійснення релігійних обрядів у районах областей теж видавалося недостатнім. Згодом від функціонерів Ради у справах РПЦ почали вимагати аналізу поточної ситуації, з'ясування причин збільшення або скорочення явищ релігійного життя, висновків та пропозицій щодо зміни ситуації. Підтвердженням вищезазначеного є постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС по союзних республіках про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і завдання Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР та його Уповноважених» від 4 жовтня 1958 р. У ній конкретно йшлося про ситуацію, в якій «загальним недоліком інфор-

мації, яку надають уповноважені є те, що в ній переважають статистичні дані без аналізу та висновків. Матеріал не ілюструється прикладами та фактами, не співставляється з минулим, а головне, відсутні висновки та пропозиції» [26, арк. 163].

Московське та республіканське керівництво в оцінці достовірності матеріалу, викладеного у звітах, значною мірою керувалося ступенем довіри до уповноваженого та його апарату в конкретній області. Передусім зверталася увага на персону уповноваженого, його ділові якості, чи мав він постійний зв'язок з церковними інституціями і володів ситуацією. Не зайве підкреслити, що досвід інформаційно-аналітичної діяльності ці люди здобули як колишні співробітники органів державної безпеки [43, с. 69].

Але, незважаючи на те, що підбір кадрів проводився досить ретельно, траплялися казусні випадки, котрі свідчили про невідповідну або компрометуючу поведінку уповноважених. Досить часто керівництво Ради у справах РПЦ інформувало уряд про необхідність відсторонити від роботи уповноважених, які не відповідали критеріям займаної посади. Їх звинувачували у некомпетентності, грубості, небажанні працювати, але найбільш актуальними були звинувачення у зв'язках уповноважених з духовенством. Якщо на Полтавщині подібної нищівної критики уповноважені не зазнавали, то приклади з інших областей були покладені в основу циркулярних листів, які надсилалися для ознайомлення і врахування в роботі. Зокрема, в інформаційному листі № 4 1956 р., що був направлений на місця для ознайомлення та уникнення повторення таких випадків, різко критикувалися стиль і форми роботи уповноваженого у Миколаївській області. У документі говорилося: «Миколаївський облвиконком відлучив товариша Линичука від обов'язків уповноваженого, а партійні органи оголосили йому догану» [23, арк. 140]. Далі в листі мотивувалося звільнення Линичука через такі обставини: «Невідповідна поведінка Линичука проявлялася в тому, що протягом останніх півтора-два роки він не приймав церковнослужителів у себе у службовому приміщенні, чи у приміщенні міськрад, сільрад, райвиконкомів (на виїздах), а зустрічався з ними на їхніх квартирах. Причому, досить часто ці зустрічі супроводжувалися обідами з випивкою, а з двома священниками встановлені навіть факти приватних пиятик товариша Линичука...» [40, с. 221-222]. У кінці інформаційного листа керівництво Ради звертає увагу уповноважених на те, що навідувати парафіяльне духовенство вдома не варто. Допускаються лише виняткові випадки, продиктовані службовою необхідністю [27, арк. 59].

Отже, цілком очевидними є спроби радянського керівництва всілякими засобами посилити конфронтацію представників Ради у справах РПЦ та священнослужителів, ні в якому разі не допустити їхнього зближення. Уповноважені Ради мали залишатися «партійними наглядачами» за духовенством та вірянами, а не помічниками у релігійних питаннях. З цією метою радянське керівництво не нехтувало активною популяризацією поодиноких резонансних фактів, які б компрометували духовенство, їхню аморальну поведінку в очах вірян.

Початком нової хвилі гонінь на церкву можна вважати 1958 р. Адже 16 жовтня цього року було прийнято дві постанови, які з новою силою спричинили тиск на Церкву з боку держави. Перший документ – «Про монастирі в СРСР», який скорочував кількість монастирів, а також збільшував податки на землю, що були скасовані у 1945 р. У силу знову вступав податок на будівництво та земельна рента. Також уряд обмежував можливість вступу до монастирів, підвищуючи вік

тих, хто бажає: «Рекомендується не приймати до чернецтва осіб, які не досягли 30 років. Також ліквідувати чинну практику відряджень ченців у різні регіони країни для вербування населення до вступу в монастирі та збір коштів серед населення. Крім того, припинити дотації монастирів по лінії Московської Патріархії» [10, арк. 89]. Перераховані заходи ставили монастирі на грань виживання, що зрештою приводило до їх закриття.

Другий документ – «Про підвищення податків на прибутки єпархіальних установ та монастирів» взагалі ставив під удар функціонування існування парафіяльних церков. Адже він у декілька разів (до 200 рублів за кілограм) збільшував закупівельні ціни на свічки та податки з їх продажу. Але найприкметніше те, що підвищувати ціни на свічки у самих монастирях заборонялося [37, арк. 3]. Економічна політика щодо церков і монастирів свідчила про бажання держави отримати з їх допомогою матеріальну вигоду у кризові періоди. Нагадаємо, що Православна церква на Полтавщині передавала на завершальному етапі війни у Фонд оборони значні кошти на будівництво танків і літаків, подарунки радянським бійцям, допомогу інвалідам війни, дітям фронтовиків, пораненим у шпиталях тощо. Так, віряни Полтавської єпархії тільки у 1945 р. зібрали на ці потреби 4 314 745 карбованців [36, арк. 36], а в 1946 р. – 517 075 карбованців [21, арк. 82]. Але, оскільки ця діяльність сприяла зміцненню авторитету Церкви серед населення, держава цього не могла допустити. Тому, як тільки відпала гостра потреба у фінансовій допомозі, церкві було заборонено збирати кошти на патріотичні цілі [20, арк. 81].

Наступним етапом у нищенні Церкви став 1960 р. 13 січня 1960 р. ЦК КПРС прийняв чергову постанову з релігійного питання – «Про заходи ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культи» [28, арк. 59-60]. У документі не тільки було проаналізовано діяльність Ради у справах РПЦ за 16 повоєнних років, але й висловлена гостра критика щодо послаблення контролю за діяльністю духовенства. Серйозні звинувачення висловлювалися на адресу Г. Карпова за зростання статистики порушень чинного радянського законодавства про релігійні культи. Так, у постанові говорилося: «Підкреслимо, що порушення духовенством радянського законодавства стало можливим у результаті послаблення контролю зі сторони РСРПЦ та колишнього її керівника…» [29, арк. 60]. Г. Карпову і загалом апарату РСРПЦ закидалося, що вони були занадто лояльні під час розгляду клопотань і прохань релігійних організацій. Було також заявлено, що надалі «такого потурання і лібералізму з боку державних органів та Ради допущено не буде» [30, арк. 61].

У доповіді новообраного голови РСРПЦ В. Куроєдова на Всесоюзній конференції Уповноважених, яка відбувалася 21 квітня 1960 р., відслідковуємо конкретні звинувачення на адресу РСРПЦ попереднього періоду: «яскравим фактом «попустительства» Ради церковникам є відсутність будь-якого контролю за діяльністю свічкових майстерень та майстерень з виготовлення релігійних предметів. Таких майстерень зараз 17. Як результат виробництво свічок і предметів релігійного культу з року в рік зростало у великій кількості» [31, арк. 61-62]. Далі В. Куроєдов наводив кількісні показники: «Наприклад, якщо в 1953 році свічок було виготовлено 399, то в 1958 – 935 тон. Натільних хрестиків в 1955 році випущено 2 мільйона 110 тисяч штук, а в 1958 – 4 мільйона 800 тисяч штук…» [32, арк. 27]. У кінці доповіді Куроєдов підводить підсумок і зауважує, що «реалізація у таких великих кількостях свічок і предметів культу посилює

матеріальну базу церкви і неодмінно сприяє посиленню її впливу серед населення» [33, арк. 34].

Повертаючись до постанови 1960 р. зауважимо, що в ній також була викладена пропозиція щодо створення на місцях «активу на допомогу уповноваженим». Цю пропозицію підтримав відділ агітації та пропаганди ЦК КПУ. На місцях також вимушені були прийняти нове рішення партійно-радянського керівництва. У травні 1960 р. в 14 районах Полтавської області були створені групи сприяння роботі уповноваженого у складі 137 осіб [35, арк. 35-36].

На виконання рішення у доповідній записці «Про досвід залучення активу на допомогу місцевим Радам в Дніпропетровській і Чернігівській областях» знаходимо інформацію, що були створені такі комісії сприяння в кількості 7-15 осіб у залежності від наявності церкви і молитовних будинків у тому чи іншому населеному пункті [49, с. 186]. Зазвичай до складу комісії сприяння входили члени виконкомів, депутати сільських, міських та районних рад, працівники освіти. Щодо функціональних обов'язків покладених на комісії, то вони мали на меті «суворо слідкувати за дотриманням законодавства про культи, вивчаючи методи роботи духовенства серед вірян, особливо серед молоді та дітей, знати хто відвідує церкву, склад хорів та виконавчих органів релігійних громад» [45, с. 196]. Найбільш пріоритетним завданням, покладеним на комісії,був пошук шляхів і внесення конкретних пропозицій, спрямованих на обмеження і послаблення діяльності релігійних громад та священнослужителів [52, с. 96].

У річному звіті за 1960 р. вже констатувалося, що з поставленою метою впоралися, радянська громадськість залучена, тим самим закладено основи створення при райвиконкомах комісій сприяння уповноваженим РСРПЦ і РСРК. Основу активу громадських рад становили голови сільрад, лектори-атеїсти, а також комуністи-пенсіонери [52, с. 96]. Слід зазначити, що згадані комісії та групи працювали «у порядку партійної дисципліни», тобто не мали оплати за свою роботу, а найбільше проведених заходів припадало на вихідні дні, що нерідко розчаровувало і дратувало активістів [34, арк. 35].

Формально від моменту початку створення перших комісій сприяння уповноваженим неодноразово наголошувалося, що вони є громадськими, а, отже, жодними адміністративними повноваженнями не володіють. Однак на практиці це не працювало. Коли члени комісії виявляли порушення законодавства про культи, на порушників накладалися адміністративні стягнення, часто навіть без оформлення відповідного адміністративного акта [49, с. 184].

Кількісний склад комісії визначався відповідно до наявності в даній місцевості діючих релігійних громад і рівня релігійності населення. В архівних матеріалах знаходимо інформацію про критерії відбору кандидатур, де зазначалося, що цей процес проводився «…диференційовано, з урахуванням ділових якостей членів комісій та їх бажання займатися питаннями діяльності церкви» [34, арк. 35]. Питання доцільності створення комісій сприяння сільськими і селищними радам вирішував виконком вищого рівня ради, зазвичай районної. Керівником комісії затверджувався, як правило, заступник голови виконкому відповідної ради народних депутатів [34, арк. 35]. На Полтавщині спостерігався високий рівень активності формування громадських комісій сприяння й не бракувало активістів, які бажали стати їх членами.

До складу комісій сприяння, зазвичай, входили члени виконкомів, депутати сільських, районних і міських рад та представники органів народної освіти [36, арк. 36]. Наприклад, до складу комісії сприяння при Путивльському райви-

конкомі на Чернігівщині увійшли завідувач райвідділу культури, завідувач районного будинку атеїстів, секретар райкому комсомолу, голова сільради та завідувач атеїстичної секції сільського лекторію [45, с. 196].

Характер діяльності зазначених «громадських» інституцій ілюструє цілком таємний документ, що не підлягав публікації. В усіх райвиконкомах Полтавської області діяла інструкція по застосуванню законодавства про культи «Основні питання діяльності комісій сприяння при виконкомах міських та районних Рад депутатів трудящих по контрою за дотриманням законодавства про культи». Вона детально регламентувала напрямки, зміст, функції комісій і їх членів: по-перше, систематично вивчати релігійну обстановку в селах, містах, робітничих селищах, збирати й аналізувати дані про відвідування вірянами молитовних зібрань, вивчати контингент осіб, що відвідують церкву, виконують релігійні обряди, хрещення, вінчання, відспівування, сповідь, ступінь впливу релігійних громад та служителів культу на залучення молоді та дітей до релігії та обрядів, перевіряти правильність обліку релігійних обрядів, перешкоджати випадкам хрещення дітей без погодження обох батьків; по-друге, постійно вивчати ідеологічну діяльність церкви та методи роботи духовенства серед вірян; по-третє, слідкувати за проведенням в населених пунктах храмових та інших релігійних свят, аналізувати їх негативний вплив на трудові процеси, дисципліну, розробляти та вносити пропозиції, направлені на ліквідацію цих негативних явищ; по-четверте, вивчати склад релігійних громад та виявляти найбільш активних членів; по-п'яте, виявляти спроби з боку служителів культу порушувати радянське законодавства і своєчасно інформувати про це виконкоми, а також надавати допомогу фінансовим органам у виявленні служителів культу, які незаконно виконують релігійні обряди в будинках і на квартирах вірян, отримують нагороду без квитанції, приховують прибуток від обкладання податками [49, с. 185].

Дослідниця Л. Ларькіна доповнює перелік обов'язків членів комісій сприяння, зокрема, вони мали виявляти на території районів і міст всіх кликуш, шептух, пророків, бродячих проповідників, які підтримували релігійні забобони серед населення, викривати їх діяльність і вживати заходів щодо припинення цієї незаконної діяльності; розробляти методи для поліпшення роботи органів загсу, будинків та палаців культури, клубів та інших установ, які необхідно ефективніше використовувати для поширення сучасних радянських церемоній при одруженні та народженні з тим, щоб допомогти населенню уникати релігійних традицій; запобігати і усувати факти адміністрування та образи почуттів вірян; напередодні і в дні великих релігійних свят організовувати дозвілля молоді (виступ хорів, вистав драмгуртків, танців, проведення масових фізкультурних змагань), з метою відриву їх від церкви; розробляти заходи щодо демонтажу на дорогах хрестів та інших релігійних споруд [45, с. 196-197].

Усі матеріали про виконану роботу комісій сприяння зберігалися у райвиконкомі або міськвиконкомі як службова документація. Комісія сприяння підтримувала тісний зв'язок і координувала свою роботу з діяльністю постійних комісій відповідної ради народних депутатів (зокрема, комісії із соціалістичної законності і охорони громадського порядку), галузевих відділів виконкому ради, правоохоронних органів і громадських організацій з питань, що стосувалися дотримання і правильного застосування законодавства про релігійні культи [39, с. 73].

Також на допомогу всім головам виконкомів районних Рад депутатів було розіслано витяг із журналу «Работница» за червень 1964 р. (№ 6) з рубрики «Юридична довідка». В опублікованому матеріалі юрист Ю. Розенбаум у формі запитань і відповідей у доступній формі розтлумачував найбільш актуальні типові ситуації щодо радянського законодавства про релігійні культи, з якими могли зіштовхнутися активісти «антирелігійного фронту». Зокрема йшлося про реагування на вчинення священниками церковно-релігійних обрядів за участю неповнолітніх дітей без згоди їхніх батьків. Юрист однозначно вказував, що за виховання і поведінку дітей до досягнення ними повноліття відповідають батьки, отже будь-які дії священника без згоди останніх, причому як батька, так і матері, є протизаконними і грубо порушують батьківські права. Особи, які порушили права батьків, тобто священники, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності [52, с. 98].

Загалом доходимо висновку, що діяльність комісій була заформалізована й одночасно зорієнтована на антирелігійну риторику й свідоме обмеження чи перешкоджання задоволенню релігійних потреб духовенства і вірян, навіть у тих обмежених рамках, які залишала їм держава. Про недоліки, лівацьке адміністрування членів комісій змушений був констатувати голова РСРК (з 1960 р. – голова РСРПЦ, змінивши на цій посаді Г. Карпова) В. Куроєдов у циркулярі від 26 листопада 1966 р. Він зазначив, що основним недоліком у роботі ряду комісій є те, що їх зусилля були спрямовані не на сприяння виконкомам місцевих Рад у роботі по дотриманню законодавства про культи, а на участь у різноманітних заходах, що не мають жодного стосунку до цієї сфери діяльності місцевих радянських органів. Ряд комісій здійснювали спостереження виключно за тим, щоб законодавство про культи не порушувалось лише релігійними об'єднаннями, і не реагували на те, як дотримуються норм законодавства місцеві радянські органи і посадові особи. Дослідники вважають, що така риторика В. Куроєдова була викликана не так наявними порушеннями з боку активістів, як численними скаргами вірян і священників на дії місцевих органів влади та їх сателітів. Також варто зауважити, що до складу комісій входили місцеві посадовці, тому проводячи антирелігійну політику, їм було досить важко критично оцінювати свої методи діяльності [52, с. 99].

Аналізуючи ефективність діяльності комісій сприяння, можна провести певні паралелі та аналогії з масовим безвірницьким рухом 1920-1930-х рр. Як у свій час тисячі номінальних активістів «Спілки войовничих безвірників», так і розгалужена мережа комісій та величезна кількість залучених до неї членів в означений період зазвичай не означала, що вони можуть і справді ефективно «обмежувати вплив церковників».

При перевірці фінансової діяльності церковних громад члени комісій спиралися на допомогу фахівців районних фінансових та податкових відділів. Для перевірки і аналізу проповідей, молитовних і обрядово-ритуальних дійств комісії закріплювали за кожною з релігійних громад свого представника, який від одного до чотирьох разів на місяць «мусив відвідувати богослужіння і готувати звіт про зміст проповідей. Іноді практикували аудіозаписи для наступного обговорення членами комісій» [3].

Значним недоліком діяльності комісій було і те, що умовно можна назвати «паперовим контролем»: надзвичайно часто співробітники комісій, а іноді й уповноважені у справах релігій, що виявлялося при перевірках, просто писали звіти про те, чого насправді не виконували. Також, незважаючи на широку ме-

режу створених комісій, їхній контроль був далеко не всеохопним. Адже це була додаткова неоплачувана робота, зазвичай у вихідні дні за рахунок відпочинку, ймовірно, не завжди схвалювана односельцями. Як стверджують дослідники, величезна кількість груп сприяння існувала лише на папері [40, с. 222].

Отже, ЦК КПРС ще раз підтвердив, що та жорстка політична лінія щодо релігії та Церкви, яка почала домінувати з новою силою з 1958 р., буде і надалі основною і послідовною у діяльності держави.

Новий етап цієї політики дослідники пов'язують з рішеннями XXII з'їзду КПРС. Поряд з розвінчуванням «культу особи», обговорювалося питання про повернення до ленінських норм і принципів законодавства про культи та відносини Церкви з державою, а проголошення курсу на будівництво комунізму автоматично позбавляло права релігії та Церкви на своє існування. 16 березня 1961 р. виходить нова постанова радянського уряду «Про посилення контролю за дотриманням законодавства про культи». Ця постанова фактично повертала державно-церковні відносини до довоєнного стану. Головним нормативним документом ставали антицерковні постанови 1929 р., які ставили релігію у СРСР під небезпеку повного знищення. Так розпочалась «церковна реформа» М. Хрущова.

Дослідниця О. Васильєва наводить головні шість пунктів документа:

1) священики не могли розпоряджатися самостійно церковними коштами. Це мало підірвати авторитет духовенства;

2) формування нових «двадцяток», тобто передача церковної влади особам, які призначалися уповноваженими Ради у справах РПЦ;

3) заборона на будь-яку благодійну чи соціальну діяльність представників церкви;

4) різке підвищення податків, якими обкладалось духовенство, а також відмова від соціального та профспілкового обслуговування церковнослужителів;

5) захист дітей та молоді від впливу релігії. Хрещення дітей дозволялося лише у випадку пред'явлення паспортів батьків. А це, у свою чергу, означало взяття на облік батьків, які вірять у Бога, у майбутньому їх чекали великі неприємності;

6) переведення священнослужителів на фіксовані оклади. Це означало, що священики отримують фіксовані заробітні плати, а всіма іншими коштами розпоряджаються «двадцятки» [3].

Тобто, аналізуючи «церковну реформу» Хрущова, стверджуємо, що Церква і віряни фактично залишилися не захищеними законом. Відсутність соціальних гарантій, податкові утиски, переслідування і тотальний державний контроль ставили Церкву на шлях виживання та саморозпуску.

Незначний спад антирелігійної хвилі припадає на 1962 р. і тривав до середини 1963 р. Відсутність помітного прогресу у подоланні «релігійних пережитків» у свідомості людей, змусило правлячий режим вдатися до нових наступальних дій. У червні 1963 р. відбувся пленум ЦК КПРС, присвячений завданням ідеологічної роботи партії. Одним з пріоритетних завдань визначалося розгортання «настійної боротьби з релігійними пережитками та широкої науково-атеїстичної роботи» [49, с. 185].

Проте, найбільш актуальний характер носила проблема реорганізації Рад у справах РПЦ і релігійних культів та їх об'єднання в єдиний орган з метою концентрації зусиль щодо посилення контролю та збирання повноцінної інформації про зміст і характер діяльності релігійних організацій [7, с. 185]. Вже 8 грудня

1965 р. Постановою Ради міністрів № 1043 Раду у справах РПЦ та Раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР було перетворено в єдиний орган – Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, яку очолив Куроєдов. Фактично новостворена Рада виконувала функцію посередника між церквою та державою і виступала як орган тотального контролю за діючими в країні конфесіями [7, с. 187].

Отже, аналізуючи складники системи контролю органів державної влади за діяльністю релігійних громад РПЦ у повоєнний період було встановлено, що центральне місце у цій публічній системі відводилося Раді у справах РПЦ, а також Уповноваженому у справах РПЦ республіки та їх структурним підрозділам на місцях. Головні функції, покладені на них, формально зводилися до тотального контролю та постійного втручання в життя релігійних громад. Залишаючись, з одного боку, органом контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи, вони, водночас, змушені були займатися невластивими їм функціями – фактичного провідника державної політики. Своєрідний дуалізм становища особливо проявлявся на регіональному рівні. На прикладі Полтавщини очевидно, що обласні уповноважені, вмонтовані в структуру органів виконавчої влади й залежні від їхнього керівництва, переважно ставали заручниками місцевих можновладців у їхньому нестримному бажанні подолати релігійні пережитки. До тогож вони були виконавцями у системі вертикальної підпорядкованості. Партійні постанови визначали вектори роботи уповноважених в областях, котрі були об'єктом критики у разі розходження очікуваних результатів і реальної ситуації в релігійному житті. Полтавщина опинилася в епіцентрі коливань партійно-державної політики, і як одна з областей з високою мережею релігійних організацій РПЦ зазнала істотних трансформацій. Апарат уповноваженого РСРПЦ в Полтавській області як представник державної влади відчув у своєму становленні загальний контекст атмосфери рудиментарного відчуження. Якщо матеріальні труднощі з забезпеченням базових потреб апаратів уповноважених в областях ще можна пояснити об'єктивними економічними і фінансовими труднощами повоєнної доби, то зневажливе ставлення до змісту і завдань роботи уповноважених вже трактувалося як політична і соціокультурна обмеженість працівників облвиконкомів, всієї системи низових ланок влади.

Література:

1. Бабенко Л. Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). *Історія релігій в Україні* : наук.щоріч. / за заг. ред.: О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук. Львів : Логос, 2018. Вип. 28, ч. 1. С. 348–366.

2. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. 549 с.

3. Васильева О. Церковныйсталинизм: легенды и факты. URL: https://www.pravmir.ru/cerkovnyj-stalinizm-legendy-i-fakty/

4. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943 – 1948 гг. / РАН, Ин-т рос. истории. Москва : ИРИ, 2001. 214 с.

5. Войналович В. Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х – 80-ті роки). *Держава і церква на Полтавщині за радянської доби*. Полтава¸ 2002. 252 с.

6. Войналович В. Особливості функціонування радянських органів державного управління і контролю в сфері релігії (40-50 роки XX століття). URL: http://fsn.fhum.info/pdf/84/84_3-8.pdf.

7. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.

8. Гераськин Ю. Возникновение и становление института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vozniknovenie-i-stanovlenie-instituta-upolnomochennogo-soveta-po-delam-russkoy-pravoslavnoy-tserkvi-pri-sovete-ministrov-sssr/viewer

9. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 74–80.

10. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. Р-15. Оп. 2. Спр. 423. Арк. 89.

11. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 10-12.

12. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 11.

13. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 2.

14. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 24.

15. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 27-29.

16. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 143.

17. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 4.

18. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 9.

19. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 6. Арк. 75-77.

20. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 81.

21. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 82.

22. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 196. Арк. 43.

23. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 205. Арк. 140.

24. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 228. Арк. 35.

25. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 228. Арк. 36.

26. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 237. Арк. 163.

27. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 59.

28. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 59-60.

29. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 60.

30. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 61.

31. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 61-62.

32. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 27.

33. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 34

34. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 35.

35. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 35-36.

36. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 36.

37. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 3.

38. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 36.

39. Загребельна Л. Особливості формування та діяльності комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи у 60-х – середині 80-х рр. XX ст. (за матеріалами державного архіву Рівненської області). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 67–82.

40. Зайцев А. История церкви. Вторая ступень. История. Москва : Никея, 2016. 272 с.

41. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / відп. ред.: А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. Київ : Знання, 1999. 735 с.

42. Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 91–102.

43. Копилова О. Н. Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению истории Русской Церкви во 2-й половине XX столетия. URL: http://www.sedmitza.ru/data/2011-/121/1237-232569/03_kopylova.pdf.

44. Курляндский И. Как Сталин использовал Церковь для победы в войне. URL: https://volistob.ru/post/kak-stalin-ispolzoval-cerkov-dlya-pobedy-v-voyne-moya-statya-v-rbk-9-maya-2016-g

45. Ларькіна Л. Правова основа організації діяльності комісій сприяння діючому антицерковному законодавству у 60-х рр. XX ст. на території Рівненської та Волинської областей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 193–200.

46. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1998. 404 с.

47. Макарова Д. Русская православная церковь и ее отношения с государством в Курской области в 1943–1953 годах. *Вестник Пермского университета*. 2002. Вып. 1 (18).

48. Михайлуца М. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945) : монографія. Херсон : Олді-Плюс, 2019. 388 с.

49.Паніна Л. Діяльність комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культи на Житомирщині у 80-х роках XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичне релігієзнавство»*. 2009. Вип. 1. С. 183–196.

50. Сосковец Л. И. Советы по делам религий как проводники государственной политики в отношении церкви. *Известия Томского политехнического университета*. 2008. Т. 312. № 6. С. 162–167.

51. Тригуб О. П. Руська Православна Церква у міжнародних відносинах : навч. посіб. Миколаїв : Іліон, 2014. 243 с.

52. Ферт А. Між паперовим та всебічним контролем: комісії сприяння та православні громади Києва у 1970–1980-х роках. URL: http://ekmair.ukma-.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12228/Fert_Mizh_paperovym.pdf.

53. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 131.

54. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 132.

55. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 28.

56. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 29.

57. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 3 зв. 2.

58. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 31-32.

59. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 36.

60. ЦДАГО. Ф. 1. Оп 23. Спр. 1639. Арк 17.

61. ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 369. Арк. 2-6.

62. Чумаченко Т. А. Совет по деламРусской православной церкви и его уполномоченные в условиях новой церковной политики власти (1958–1964).

URL: https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvo-i-russkaya-pravoslavnaya-tserkov-v-1958-1964-godah-novaya-politicheskaya-voyna-s-religiey-tserkovyu-i-veruyuschimi/viewer

63. Чумаченко Т. А. Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР в 1943–1947 гг.: особенности формирования и деятельности аппарата : автореф. дис. … д-ра ист. наук : 07.00.02. URL: https://www.dissercat.com/content/sovet-po-delam-russkoi-pravoslavnoi-tserkvi-pri-snk-sm-sssr-1943-1965-gg

64. Швець Л. Становище уповноважених ради у справах Руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX ст. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/-19/shvets.pdf

§3.3. Історико-антропологічний підхід: історіографія питання та сучасне шкільне історіописання

Сучасна шкільна історична освіта переживає процес модернізації, оновлення навчальних планів, програм і шкільних підручників, гуманізацію освіти, переорієнтацію на компетентнісний підхід, що має на меті зробити навчання процесом особистісного зростання учнів. Реформаційні зміни охоплюють усі напрями шкільної освіти, які сприяють навчанню, вихованню та розвитку дітей різних вікових груп, формуванню у школярів ключових, предметних та міжпредметних компетентностей. Компетентнісний підхід та особистісно-орієнтоване навчання покликані сформувати комунікативну, цілеспрямовану, критично мислячу особистість, яка в майбутньому дорослому житті знайде своє професійне призначення, зреалізує себе в родинному колі, стане повноправним громадянином, який розбудовуватиме правову, соціальну та демократичну державу Україну. У цьому контексті зростає вага компетентнісного потенціалу та затверджених вимог до обов'язкового навчання учнів. Ключові компетентності адаптивного (5–6 класи) і базового предметного навчання (7–9 класи), наскрізні вміння, базовий навчальний план 30 вересня 2020 р. вже задекларовані у Державному стандарті базової середньої освіти [17].

За новим Державним стандартом учні 5-х класів розпочнуть навчання вже з вересня 2022 р. Освітню програму закладу освіти із розподілом годин між освітніми галузями повинна ухвалювати педагогічна рада. Освітня галузь може викладатись як окремий предмет, як кілька предметів або як інтегрований курс. Безсумнівно, всі дев'ять освітніх галузей, як-от мовно-літературна, математична, природнича, технологічна, інформативна, соціальна і здоров'язбережувальна, громадянська та історична, мистецька, фізичної культури, набувають особливої значущості, адже їхнє комплексне поєднання повинно налагодити єдиний результативний навчально-виховний механізм шкільних освітніх закладів [17]. Із-поміж усіх вищезазначених освітніх галузей помітно виокремлюється напрямок гуманітарної спрямованості – громадянський та історичний.

Звичайно, що загальні еволюційні зміни в освіті впливають на оновлення й цієї освітньої галузі. Реформаційні перетворення передусім пов'язані зі змінами пріоритетних напрямів досліджень у світовій гуманітаристиці та глобалізаційними процесами. Ці та інші чинники ознаменували перехід до модернізації вже існуючих або створення нових навчальних книг з історії.

З часу проголошення незалежності України розпочався довготривалий процес відходу від старої радянської системи шкільного підручникотворення та

вироблення власних авторських концепцій з урахуванням інновацій, новітніх методологічних, методичних підходів, нових поглядів в історіописанні, суспільних викликів і вимог, які визначені державними нормативними актами. Сучасні автори шкільних навчальних книг з історії прагнуть відійти від принципів превалювання політичної історії, героїзації відомих історичних постатей, подолати нав'язаний довгими роками комплекс меншовартості українського народу, переосмислити роль в історії особливо дискусійних подій, фактів, явищ та окремих історичних лідерів із позицій «свій-чужий». Завданнями методистів і науковців є укладання таких підручників з історії, які б зацікавлювали, розвивали, виховували та через призму історії минулого навчали учнів у майбутньому не повторювати помилок наших пращурів. Виходячи з таких мотиваційних чинників, на сьогодні набуває особливої значущості історико-антропологічний підхід у шкільному історіописанні.

Важливим завданням, особливо в контексті соціальної функції історії, постає висвітлення історії окремих людських спільнот та особливостей життя звичайних людей різних історичних епох. Успішна реалізація цього завдання визначається впровадженням принципу антропологізації у підручникотворенні.

Реалізація даного інноваційного напряму в сучасній шкільній історичній освіті пов'язана з утвердженням принципово нового підходу до розуміння історії, що проявляється в її вивченні з точки зору реконструкції минулого і глибоко пов'язана з категоріями «повсякденність», «мікроісторія», «локальна соціальна історія», «історія ідентичностей», «жіноча історія» та іншими. Основні зміни в цьому контексті пов'язані з перенесенням уваги учнів з великої історичної панорами дослідження державних інститутів, діяльності економічних структур і визначних осіб до вивчення життєвих проблем пересічних людей, які становлять більшість. Саме через призму життя простої людини та локальних територіальних громад вивчається суспільство загалом. Отже, реалізація даного принципу сприяє переходу від дослідження глобальних структур макроісторичного простору до мікроісторичного рівня, що передбачає зовсім іншу оцінку феномену людини та її ролі в історичному процесі [46, с. 64].

Принцип антропологізації спирається на історичну антропологію як спеціальну галузь історичної науки, яка досить нова. Її зародження та розвиток пов'язані з так званою «новою історичною наукою» другої половини XX ст. Вона змінила історичну науку, її предмет, зробила її «олюдненою». Під поняттям «історична антропологія» розуміємо галузь історичної науки, теоретико-методологічний підхід (у вузькому значенні) якої трактує історію як процес становлення людини, намагається простежити, пояснити, зрозуміти, що сталося з людиною протягом усього історичного існування [50, с. 102].

Отже, метою нашого дослідження є вивчення історіографії, особливостей методологічного інструментарію історичної антропології, її ролі в реалізації компетентнісного підходу на уроках історії та сучасного шкільного історіописання. Заявлена мета дозволила окреслити наступні завдання нашої студії: розкрити історію становлення та популяризації історичної антропології як окремої галузі історичної науки в західноєвропейському та вітчизняному науковому просторі; виокремити її значення у впровадженні компетентнісного підходу; проаналізувати історіографію питань започаткування та розвитку таких напрямів історико-антропологічних досліджень як «жіноча історія», історія повсякденності; пояснити вплив названих історичних дисциплін на шкільне історіописання та формування предметних і ключових компетентностей у школярів: проде-

монструвати форми використання матеріалів історії повсякдення в шкільних підручниках історії України останнього покоління.

Історіографія дослідження представлена працями зарубіжних і вітчизняних науковців і методистів, що досліджували питання становлення історичної антропології та особливостей застосування її методологічного інструментарію в шкільному історіописанні. Ще в середині XIX ст. у працях Й. Гейзінга, Е. Леруа Лядюрі акцентувалась увага на необхідності розглядати психологічні, соціальні, культурні чинники формування суспільства. Надалі питання становлення, методологічних ознак історичної антропології як окремого напряму історичної науки ставали предметом: П. Берка, А. Гуревича, Н. Яковенко, О. Драч та ін. [5; 16; 19; 20; 21; 36; 40; 52]. З моменту свого виокремлення, активно досліджуються окремі її напрями, зокрема, «жіноча історія» та історія повсякденності. Окремі питання «жіночої історії» в різний період досліджували: понятійно-термінологічний апарат – Дж. Скотт, Н. Шевченко, методологічні особливості – Н. Пушкарьова, Л. Буряк, О. Кісь та ін. [6; 7; 8; 9; 18; 27; 28; 44; 51]. Історії повсякденності присвячені праці П. Берка, П. Лесничої, О. Коляструк, О. Удода та ін. [4; 5; 29–34; 37; 48; 49]. Методологічні особливості сучасного шкільного історіописання з опорою на історико-антропологічний підхід розкриваються у студіях таких методистів і науковців як Н. Яковенко, Л. Зашкільняк, О. Пометун, О. Драч та ін. [19–21; 23; 24; 42; 52].

Виникнення історичної антропології пов'язане з реакцією на пізнавальні принципи «нової наукової історії», які критикувались традиціоналістами і тими, хто був незадоволений зникненням «людських вимірів» дослідження.

У межах школи «Анналів» середини 80-х років XX ст. розгорнулися дискусії щодо методології історичного пізнання, висловлювалась критика стосовно необґрунтованого захоплення структурними соціологічними дослідженнями, кліометрією (математичними методами), формувалась нова методологічна орієнтація істориків [24, с. 206–207].

Це пов'язано з приходом на початку 1970-х, «третього покоління» анналістів, трійки у складі Жака Ле Гофа, Емануеля Леруа Лядюрі та Марка Ферро. У цей час методологічна одностайність спільноти «Анналів» похитнулась, представники «третього покоління» почали заперечувати «історію без людей», яка зводила політичне до соціального, а соціальне – до економічного, ігноруючи розмаїття індивідуальних і неповторних виявів минулого [21, с. 26].

У зв'язку з цими процесами розпочалася переорієнтація історичної науки від намагання описати цілісний образ минулого до зосередження на особистісному й неповторному, що втілилось в оформленні на початку 1970-х рр. історичної антропології як окремої дисципліни, яка розглядає комплекс проблем, пов'язаних із людиною. Проте виокремлення і становлення історичної антропології як окремої дисципліни не було одномоментним актом.

Ще з середини XIX ст. деякі дослідники в своїх працях акцентували увагу на психологічних, культурних та інших чинниках розвитку суспільства. Голландський історик Й. Гейзінга, ще у 1919 р., у книзі «Осінь середньовіччя» пояснював феодальні соціальні та правові інститути через світосприйняття часу людьми середньовіччя. Становлення школи «Анналів» в 1930–1940-их рр., сприяло формуванню нових ідей, теоретичних підходів і концепцій [40, с. 122].

Корені історичної антропології зміцніли у 50–60-х рр. XX ст., коли група французьких істориків віддала перевагу дослідженню культурних процесів європейського середньовіччя, беручи за зразки праці Л. Февра, Й. Гейзінги,

Н. Еліаса. Так, Ж. Дюбі у статті енциклопедичного видання «Історія та її методи» 1961 р. звернув увагу на перспективність дослідження історії ментальностей [24, с. 207]. Загалом цей період підготував підґрунтя пізнавальних умов для оформлення історичної антропології з напряму історичного пізнання в окрему історичну наукову дисципліну.

Шедевром історичної антропології вважають книгу вже згадуваного Емануеля Леруа Лядюрі «Монтайю, окситанське село від 1294 до 1324 р.», що вийшла друком у 1975 р., у ній автор подає історію зазначеного періоду на прикладі мікроспільноти (села), без штучного поділу на окремі сфери історичного аналізу. Вона стала найбільшим бестселером французької історіографії XX ст. [21, с. 26; 36; 52, с. 212].

Нові ідеї, що сформувались в межах нового покоління школи «Анналів», у цей час почали з'являтися й в інших країнах. Така внутрішня трансформація методології історичної науки і освіти країн Заходу була спричинена прагненням «повернути» людину в історію – «антропологічним поворотом».

Серед вагомих праць історико-антропологічного спрямування слід також назвати: збірку нарисів Наталі Земон Девіс «Суспільство і культура в ранньомодерній Франції» (1975 р.), за участі дослідниці редаговано колективну монографію «Парадокси епохи Відродження та Просвітництва. Т. III. Історії жінок на Заході» (1993 р.); Роберта Дарнтона «Велика різанина котів та інші епізоди з французької культурної історії» (1984 р.); Пітера Берка «Популярна культура в ранньомодерній Європі» (1978 р.) та ін. Праці Арона Гуревича «Культура и общество средневековой Европы глазами современников» (1989 р.) та «Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства» (1990 р.) поклали початок розвитку історичної антропології в СРСР [21, с. 27; 26; 5; 16].

Українська історична наука звернула свій погляд на історичну антропологію пізніше ніж європейська. Це пояснюється тим, що в радянські часи дослідження історико–антропологічної проблематики майже не проводилися, хоча певною мірою антропологічно-орієнтованими були ще праці М. Костомарова, М. Грушевського та ін. Інституювання історичної антропології починається лише зі здобуттям Україною незалежності.

Важливий внесок у розвиток історичної антропології зробили Н. Яковенко, О. Толочко, які сформулювали методологічну основу історико-антропологічних студій українського історичного процесу, розглянули ряд тем вищеназваного спрямування в контексті того чи іншого періоду української історії [1, с. 63; 52].

На думку українського дослідника С. Айтова на розвиток історичної антропології у XXI ст. значний вплив мають процеси глобалізації, а вивчення цієї науки важливе для корекції негативних глобалізаційних трансформацій [2, с. 85].

У наш час різновекторні школи історичної антропології існують у багатьох країнах світу: Франції, Німеччині, Італії, Великобританії, Польщі, Росії. Активно розвиваються відмінні напрями цієї історичної дисципліни у вітчизняному гуманітарному науковому просторі. Протягом останніх десятиліть у світі створено тисячі праць, які дозволили висвітлити ті аспекти духовної і матеріальної культури минулого, що були поза увагою істориків минулих поколінь [40, с. 123].

Історична антропологія виникла під впливом антропологічного структуралізму та постмодерністських тенденцій у історичній епістемології, але зберег-

ла традиційний погляд на минуле, як на реальне буття, яке вимагає кожен раз нових способів вивчення і розуміння [24, с. 207].

З огляду на вищесказане, можна зробити висновок, що історична антропологія як окрема наукова дисципліна пройшла довгий шлях зародження та становлення і на сьогодні не втрачає свого значення.

Зазначена дисципліна історичної науки є напрямом історичного пізнання у галузі соціально-гуманітарних дисциплін. Вона досліджує історичні аспекти існування людини у соціальному, політичному, культурному, національному, ментальному сенсах [50, с. 103].

Характерною особливістю історико-антропологічних студій є їхня міждисциплінарність і звернення насамперед до соціальних наук. Вони пропонують підхід до викладу минулого, в якому акцентується увага на конкретних проявах буття суспільства, а не державу як абстрактну політичну й владну силу. Це зменшує розповідь про політико-економічне становище та збільшує ту частину обговорення, в якій вивчаються соціальні, релігійні та інші локальні групи, мотиви поведінки людей [46, с. 64]. Розглядаючи спочатку нижчі прошарки суспільства, історична антропологія поступово залучила до предмета своїх досліджень поведінку, цінності, уявлення, звичаї, вірування всіх соціальних груп, незалежно від їхнього становища в суспільній ієрархії [21, с. 27].

Внаслідок цього відбувається переорієнтація від намагання описати цілісний образ минулого, до зосередження на особистісному і неповторному, що значно розширює її предметне поле. До напрямів історичної антропології можна віднести: історію ментальності, історію повсякденності, «жіночу історію» та гендерні студії, соціорелігійну історію, політичну антропологію, історію ідентичностей, історію тілесності, емоцій, хвороб і сексуальної поведінки та ін. [52, с. 211].

Як і кожна наука, історична антропологія має свої характерні риси. Із-поміж них можна виділити: цілісне розуміння суспільства (єдності економічної, соціальної, культурної складових); міждисциплінарність; зосередження на неповторному, індивідуальному та локальному; розгляд соціального буття як результату міжособистісних взаємин малих людських колективів; акцент у дослідженнях на соціальні, професійні, вікові чи статеві групи; вивчення способу мислення, думок, ментальних цінностей окремих осіб і соціальних груп [20, с. 61].

У зв'язку з тим, що історична антропологія постає як новітня парадигма історіописання, число досліджень за різними її напрямами постійно зростає. І як галузь історичної науки, і як теоретико-методологічний підхід вона має широке проблемне поле. Історична антропологія трактує історію як процес становлення людини, намагається простежити, пояснити та зрозуміти, що відбувалось з людиною протягом усього історичного існування [50, с. 102].

Враховуючи ці тенденції та характеристики вищеназваної дисципліни, природньо, що автори сучасних підручників з історії використовують в побудові тексту навчальних книг елементи методологічного інструментарію історичної антропології. Такі історико-антропологічні вкраплення сприяють розвитку як предметних так і ключових компетентностей у школярів. Тому далі розглянемо роль історичної антропології у впровадженні компетентнісного підходу.

У дидактичній і психолого-педагогічних площинах історико-антропологічний підхід щодо вивчення минулого має сприяти реалізації принципів навчання історії як предмету в школі, які покликані спонукати учнів до роздумів. Ця мета досягається не лише обговоренням у авторському тексті різних думок і поглядів, а ще й доповненням тексту фрагментами з джерел, свід-

ченнями очевидців, які відображають різні точки зору на дискусійні події, явища. Тобто історичний процес має висвітлюватись як «готовими» фактами, так і прихованими, що їх мають «відкрити» самі учні у процесі навчання [46, с. 65–66].

Проєкт концепції та навчальних програм з історії України побудований на антропологічному принципі був запропонований ще у 2008 р., але на той час так і залишився на папері, не отримавши підтримки з боку владних інститутів.

Аналізуючи шкільні підручники з історії України, Л. Зашкільняк наголошував на необхідності переорієнтації їхнього змісту на пізнавальну функцію, виявлення строкатості, багатокультурності та різношаровості суспільства: «залишаючись у рамках осмислення історії спільнот, необхідно не втрачати з поля зору історію Людини та її діянь» [23, с. 71].

Нове покоління підручників поступово відходить від «націоналізованої» історії, звертаючи увагу на культурно-антропологічні особливості всіх членів суспільства. А в навчальних програмах з історії, розкрито потенціал формування ключових компетентностей, які виділені в Концепції Нової української школи під час вивчення предмету [38].

Вагому роль у їх формуванні відіграє залучення до навчального процесу концептуальних засад історичної антропології. Застосування історико-антропологічного підходу в навчанні історії передбачає оповідання не тільки про форми діяльності людини, а й про способи її мислення та мотиви прийняття рішень. Учень може зіставити себе, сучасний стан суспільства з постатями, подіями минулого. Це сприятиме формуванню ставлення до шкільного курсу історії як до своєрідного путівника, якому можна довіряти.

Тому не дивно, що в деяких європейських країнах інтерес до історрико-антропологічного підходу походив не з академічного середовища, а з громадських ініціатив і розвивався завдяки регіональним групам активістів, передусім шкільних учителів [46, с. 64–65].

Історія як предмет є основою для формування в учнів громадянської і соціальної компетентностей, тому наведемо приклад значення у розвитку саме цих компетентностей історико-антропологічного підходу. Згідно до оновлених навчальних програм з історії України, розвиток даних компетентностей передбачає ряд умінь, ставлень до себе і навколишнього світу.

Для формування вміння використовувати власний і чужий досвід, взятий з історії, бути активним членом громадянського суспільства необхідна наявність інформації не лише про видатних осіб, а й про життя, проблеми, переживання та шляхи їх вирішення простою людиною того чи того історичного періоду. Ефективна співпраця з іншими людьми, реалізація проєктів екологічного, соціального характеру, прояви активної громадянської позиції можливі лише за умови наявності в учня знань із різних життєвих сфер, що передбачає вихід історичного матеріалу за межі його подання з політико-економічним акцентом.

Вивчення і шанування досвіду, цінностей, прав і свобод українського та інших народів, релігій, культур, толерантне ставлення до відмінних власній життєвих позицій і думок, усвідомлення особистої відповідальності перед суспільством і державою за свої вчинки – такі суспільні взаємовідносини формуються шляхом підняття під час вивчення історії соціокультурних, соціальних, правових та інших питань, що стосуються життєвих стратегій людини та народів [38, с. 4].

Із вищезазначеного можна зробити висновок, що знання про традиції, вірування, культурні особливості, життєві проблеми та інші питання життя пересічного громадянина в той чи той період, які є предметом вивчення історичної антропології, відіграють важливу роль у формуванні громадянської та соціальної компетентності, власної життєвої позиції дитини (школяра). Так, методологічний інструментарій історичної антропології, який все активніше використовується сучасними авторами шкільних підручників, впливає на формування ключових і предметних компетентностей.

Включення історико-антропологічного підходу до методологічної стратегії навчання історії в школах України створює можливості для демонстрації алгоритму дій різних верств суспільства й окремих людей у різноманітних життєвих ситуаціях, можливі шляхи збереження ними колективної й індивідуальної ідентичності та, забезпечуючи зв'язок минулого з сучасністю, укаже учням на можливі способи діяльності окремої людини та цілих суспільств у різних історичних обставинах, тобто вибору шляхів вирішення життєвих проблем [46, с. 70].

Названі переваги історико-антропологічного напряму сприятимуть становленню гуманізації та демократизації, особистісно-орієнтованого та компетентнісного підходів у навчанні, які є основними напрямами модернізації сучасного освітнього процесу, а навчальний предмет стане не тільки засобом отримання інформації, а буде відігравати роль спрямовуючої сили щодо особистісного зростання учнів.

Зацікавленість історико-антропологічними студіями передусім в західноєвропейській історичній науці не оминула й вітчизняну, в якій останніми роками значно збільшилась кількість досліджень за різними спрямуваннями цієї дисципліни.

В рамках антропологічної історії з'явилися численні історичні розвідки, монографічні дослідження, навчальні посібники та хрестоматії присвячені жіночій проблематиці, які розглядають буття жінки в суспільстві. «Жіноча історія» актуалізується і за рахунок збільшення уваги у суспільстві до соціальних ролей представників обох статей, гендерного виховання та формування з його допомогою соціальної компетентності [19, с. 65]. З огляду на це, «жіноча історія» є важливим вектором історико-антропологічних досліджень і вагомою складовою частиною гендерного виховання у вивченні історії.

«Жіноча історія» як окрема галузь досліджень пройшла довгий шлях становлення, упродовж якого змінювалась її ідейна основа та спрямованість. Проте у сучасній зарубіжній і вітчизняній науці ще не існує універсального варіанту на позначення даного спрямування історико-антропологічних студій. Тому, розглянемо спочатку проблему поняттєво-термінологічного апарату. На сьогодні до даного напряму застосовуються поняття «історична фемінологія», «гендерна історія», «жіноча історія».

Термін «фемінологія» (feminology) у науковий обіг ввела у середині 1970-х рр. американська дослідниця Нінн Коч і відтоді він функціонує як європейський аналог американського – «жіночі дослідження» (women studies).

У 1980-ті рр. основною категорією у дослідженнях із «жіночої історії» стає поняття «гендер» як основа стратифікації суспільства за ознакою статі. Даний підхід був сформульований Джоан Воллок Скотт у її статті «Гендер – корисна категорія історичного аналізу», яка запропонувала застосовувати поняття «гендер» як категорію на позначення своєрідної мережі соціальних зв'язків [8, с. 114]. Дослідниця зауважує про те, що якщо необхідно дослідити групу чи кате-

горію «жіноцтва», тоді важливим аналітичним знаряддям є саме гендер – множинні й суперечливі значення, приписувані статевій відмінності. Термін «гендер» підказує, що стосунки між статями є радше первинним аспектом соціальної організації, а не похідним від економічних чи демографічних передумов; що зміст чоловічої й жіночої ідентичностей визначається головно культурою, а не твориться індивідами чи спільнотами цілковито на власний розсуд, а відмінності між статтями та ієрархічні соціальні структури взаємотворять та взаємопідтверджують одне одного [18, с. 109].

У вітчизняній історичній науці терміни «жіноча історія» та «історія жінок» застосовуються як синоніми. Англомовне поняття «women's history» припускає різне розуміння, залежно від контексту вживання, тому в зарубіжній дослідницькій практиці виділяють:

- ✓ «жіночу історію», яка віддзеркалює ідею про те, що світова історіографія не лише репрезентує «чоловічий погляд», а й довгий час писалася винятково чоловіками, тому вона дистанціювалась від традиційної історіографії – «чоловічої історії», де «жінка», «жіноче» звучить як тема, але не дослідницька позиція;
- ✓ «історію жінок» – науковий напрям, який розвинувся на основі концепції, що вся попередня історіографія по суті є історією чоловіків і презентує «жіночий погляд», тим самим методологічно та ідеологічно відрізняючись від «загальної», «універсальної» історії [19, с. 66].

Проте через відсутність чітко окреслених відмінностей між дефініціями, вони часто підміняються одне одним і стають предметом для дискусій у вітчизняній і зарубіжній історіографії.

Частина науковців не бачать відмінностей у поняттях історична фемінологія («жіноча історія») та гендерна історія, серед них Карен Оффен, Гізелла Бокк і стверджують, що між ними не існує принципових відмінностей. Інша група дослідників не розмежовують поняття, але виділяють певні відмінні характеристики в їхньому тлумаченні [8, с. 115].

Російська дослідниця Лорина Репіна називає «жіночу історію» старшою сестрою гендерної історії. Остання народилася у наслідок теоретичного переосмислення предмету дослідження, перегляду концептуального апарату і методологічних принципів «жіночої історії». Так, на наших очах зароджується нова історична субдисципліна, яку можливо умовно назвати моделлю «жіночої історії» четвертого покоління з виключною амбіційною метою – переписати всю історію як історію гендерних відносин, покінчити з віковічним «чоловічим шовінізмом» всесвітньої історії та затягнутим сектантством «жіночої історії» [45, с. 41–47].

Існують і ті науковці, які розмежовують названі терміни, пов'язуючи їхні відмінності з розвитком історичних знань. Такої думки притримується росіянка Наталія Пушкарьова, яка стверджує, що сучасна гендерна історія є значно ширшим поняттям ніж термін «жіноча історія», оскільки охоплює історичну фемінологію, історичну андрологію та історію взаємостосунків між статями [44, с. 44].

Українська дослідниця Наталія Шевченко зазначає про переродження «жіночої історії» наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. у нову гендерну історію. Гендер можливо сформулювати як нині визнаний важливий вимір соціуму поряд із класовим і расовим, який слугує описові соціально визначених характеристик чоловіків і жінок – на відміну від біологічно визначених. Новий

напрям гуманітарних студій з широким міждисциплінарним полем розвивається як зарубіжними так і вітчизняними дослідниками та синтезує соціально-економічний, демографічний, соціологічний, культурно-антропологічний, психологічний виміри розвитку соціуму [51, с. 31].

Ми притримуємося поглядів тієї групи науковців, яка розмежовує поняття гендерна історія та «жіноча історія» і вважаємо, що формування різних термінів пов'язане з тенденціями розвитку даного напряму історичних досліджень, для якого в різний час були притаманні свої мета, зміст, методологія, про що більш детально йтиметься далі.

«Жіноча історія» як окремий вектор історико-антропологічних досліджень еволюціонувала від досліджень життя відомих жінок та подання їх у формі біографій, до розгляду буття жінки у всіх сферах суспільства, охоплюючи широке предметне поле. Розглянемо детальніше еволюцію «жіночої історії» в соціогуманітарному просторі та спробуємо виділити основні етапи її становлення.

Зацікавлення історією жіночого світу почало проявлятись у істориків ще в кінці XIX ст., але всі дослідження обмежувались історією видатних жінок, в яких звертали увагу на найпомітніші орієнтири у їхній діяльності. Такі праці були написані здебільшого в публіцистично-феміністичному стилі [19, с. 66]. Серед праць цього періоду, зокрема, дослідження Ш. Стопес «Британські жінки вільні: їх історичні привілеї» (1894 р.) [51, с. 37].

Наступним етапом становлення жіночої історії можна виділити 30–50-ті рр. XX ст., для яких була характерна поява нових досліджень біографічного напряму. Жінку почали розглядати в контексті громадянської діяльності і політики, але переважно як доповнення до історії чоловіків [51, с. 30].

Незважаючи на це, дослідження даного періоду реконструювали певну частину забутого минулого і були своєрідною «компенсуючою» історіографією (за Дж. Келлі) [19, с. 67].

Становлення у 60-х – середині 70-х рр. XX ст. «нової соціальної історії», яка розширила методологічну базу методами суміжних дисциплін, та зацікавила її прибічників «жіночою історією», сприяло появі нових рис у жіночих історичних студіях. Саме в цей період «жіноча історія» виокремилась як відносно самостійний напрямок історичних досліджень і почала здобувати визнання в академічному середовищі. Цьому також сприяла «друга хвиля феміністичного руху» в Європі та США. Дослідниці феміністського спрямування часто були активістками, тому «жіноча історія» віддзеркалювала не лише науковий, а й політичний аспект [28, с. 14].

Історики-феміністки звернули увагу на те, що існує значний дисбаланс в історичних дослідженнях різних сфер життєдіяльності суспільства, із перевагою на користь саме царин, де довгий час домінували винятково чоловіки: вони посідали владу (політика), силу (військо), володіли ресурсами (майно) та визначали ідеологію (релігія).

Фактично чоловіки приймали доленосні рішення на всіх рівнях – від сім'ї до князівства чи імперії, і саме цю діяльність описували історики, які здебільшого були чоловіками. Жінки ж залишалися «невидимими», оскільки приватний простір був нецікавим для істориків. У велику історію ж ввійшли лише ті жінки, яким удалося успішно реалізувати себе у чоловічій сфері (княгиня Ольга, Жанна д'Арк та ін.) [27, с. 160].

Тому, наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XX ст., дослідники «жіночої історії» поставили собі за мету повернути жінку в історичний процес, не лише як видатну діячку, а й як пересічну жінку – матір, господиню, дружину, з її світом цінностей [51, с. 30].

Однією з перших праць з «жіночої історії», вважають статтю Герди Лернер «Нові підходи до вивчення жінок в американській історії», опубліковану в «Журналі соціальної історії» 1969 р. У ній дослідниця аналізувала причини довготривалого ігнорування жінок у історичних дослідженнях, репрезентувала нову модель вивчення «жіночої історії», критикуючи її розгляд лише у контексті феміністичної теорії та пропонуючи історичний підхід як провідний щодо вивчення історії жінок, предметним полем якої визначала жіночий досвід у всіх без винятку сферах людської життєдіяльності. Розширенню кола досліджуваних питань сприяли також праці Лінди Гордон, Хільди Сміт та ін. [27, с. 160–161].

Наступний етап розвитку історичної фемінології охоплює другу половину 70-х – початок 80-х рр. минулого століття. Дослідження «жіночої історії» цього періоду відбувалось за двома напрямами: намагання пов'язати «жіночу історію» з історією всього суспільства та розширення методологічної бази задля створення комплексних пояснювальних моделей [7, с. 303].

На даному етапі дослідники виявили проблему практично повної відсутності інформації про жінок у традиційних історичних джерелах, тому відбувався пошук альтернативних емпіричних матеріалів, які за допомогою нових інтерпретацій мали зробити жінок «видимими» в історичному процесі.

У цей період Наталі Земон Девіс здійснює історіографічний аналіз у сфері «жіночої історії», Джоан Келлі у статті «Чи існував Ренесанс для жінок», заперечує рівноправність між жінками і чоловіками у добу Ренесансу.

Ключовою категорією у дослідженнях «жіночої історії» стає «гендер» як основа стратифікації суспільства за ознакою статі, який у науковий обіг ввела Дж. Скотт, чим хотіла подолати розкол між «чоловічою» та «жіночою» історією. Частина фемінологів, які відчували свою відособленість у науковому світі та усвідомлювали небезпеку проголошення своїх студій відверто феміністськими на противагу академічно респектабельним «гендерним», були готові до компромісу. Серед дослідників історії статей побільшало чоловіків, а «жіноча історія» розглядалась в контексті складової частини гендерних досліджень [43, с. 16–17].

Проте частина науковців феміністської орієнтації залишились при своїй думці, розгорнувши дискусію про нівелювання гендерною історією, їхньої спроби подати «історію жінок» та проблеми їхньої дискримінації з жіночого погляду.

Загалом зростає авторитет «жіночої історії» як дисципліни, що сприяло становленню періоду багатогранності та різноманітності кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст., значно зросло число жіночих студій, проте такі позиції в академічній науці були ще хиткими [7, с. 305–306].

Більше уваги зосереджувалось на методології дослідження та аналізі жінок у різних культурах, відмові від бінарної опозиції чоловіче-жіноче та домінування-підлеглості [28, с. 22].

На даному етапі у науковому фемінологічному середовищі з'явились нові постаті: Гізела Бок – розглядала зв'язок між фемінізмом та «жіночою історією» і закликала розширити вивчення «жіночої історії»; Джудит Батлер – акцентувала увагу на тому, що дослідження відносин між статями потребують прискіпливої уваги не лише до жінок, а й до чоловіків; Бонні Андерсон та Джудит Цінссер у

двотому виданні «Їхня власна історія: жінки у Європі від передісторії до сьогодення» закцентували увагу на питанні: чому жінок традиційно розглядали природно неповноцінними і як реконцептуалізувати європейську історію, якщо поставити жінок у центр дослідження та ін. [7, с. 306–307].

У 90-х рр. XX ст. відбувається певна координація дослідників історії жінок і подальше вдосконалення методів дослідження, з'являються ґрунтовні праці, які висвітлювали «історію жінок» від античних часів до сьогодення.

На початку XXI ст. інтерес у дослідженнях «жіночої історії» виходить за рамки розгляду приватного життя жінок до аналізу співвідношень між публічним і приватним в жіночій і гендерній історії, що знайшло свій вияв в трьохтомній праці «Жіноча історія в глобальній перспективі» [44, с. 49].

На сучасному етапі дослідження «жіночої історії» вивчення ведуться з урахуванням глобалізаційних процесів, збільшується кількість студій стосовно місця жінки в тій чи тій світовій релігії, під новим кутом зору розглядаються проблеми гендеру [7, с. 310]. Спеціалізовані періодичні видання («Feminist studies», «Woman's Studies International Forum», «Nouvelles Questions Féministes» та ін.) отримали міжнародне визнання завдяки публікуванню серйозних наукових розвідок із різних питань «жіночої» тематики.

Варто також зазначити, що на ряду з еволюцію досліджень «жіночої історії» в зарубіжній науковій думці, відбувалось її поступове становлення і у вітчизняній історичній науці. Ще в 1850 р. з'являється монографія В. Шульгіна, яка хоч і не виходить за рамки патріархально-суспільних стереотипів, все ж заклала вектори майбутніх досліджень «жіночої історії» [9, с. 165].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. починають формуватися засадничі ідеї українського фемінізму, започаткованого Оленою Пчілкою, Наталією Кобринською, Лесею Українкою, Ольгою Кобилянською та ін., що продовжили свій розвиток у діяльності жіночого «Клубу Русинок» і «Кружка українських дівчат» і далі – у створенні 1906 р. всеукраїнської організації «Жіноча громада» та виданнях жіночого альманаху «Перший вінок» і жіночого часопису «Лета» [22, с. 16–17, 95, 116–117].

Багато науковців доби українського національного відродження захоплювались етнографією і використовували її в своїх студіях, включаючи жіночі, етнографічні матеріали, тому певні аспекти «історії жінок» частково висвітлювались у працях Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Марко Вовчок, Ореста Левицького [9, с. 164].

За радянського періоду традиція жіночих студій в Україні була перервана, а якщо й розглядалася радянськими істориками, то лише з позицій класового підходу, використання жіночого елементу як одного із способів будівництва соціалізму. Лише в 1970–1980-х рр. дослідники знову повернулися до усвідомлення значущості самостійного жіночого вибору та його вписування у «велику» історію [13, с. 55–56].

Народження напряму «жіночої історії» в СРСР збігалось із освоєнням радянськими істориками зарубіжних історичних концепцій в роки перебудови. Зі здобуттям незалежності «жіночі студії» в Україні спочатку характеризувались відсутністю теоретичних напрацювань та єдиної методології.

Це спричинило появу в Україні передруків праць зарубіжних та діаспорних авторів, серед них праця О. Козулі «Жінки в історії України» (1993), І. Кузич-Березовського «Жінка і держава» (1994), О. Лугового «Визначне жіноцтво України: історичні життєписи» та ін. У намаганні відродити національну іден-

тичність створювалися нові історичні міфи, а «жіноча історія» подавалась гіперболізовано (культ Берегині). З поступовим відходом від націоналізованого наративу змінюються тенденції і в поданні «жіночої історії», останніми роками подібна гіперболізація спадає, з'являються нові студії О. Кісь, Л. Буряк, І. Грабовської, У. Головчанської, І. Дейнеги, Г. Бондаренко, І. Тимченко та ін., які досліджують роль жіноцтва у суспільно-політичній, духовній та інших сферах [13, с. 60–61].

Вагомим недоліком такого різноманіття є намагання вписати жінку в загальну історію. Незважаючи на це, останнім часом з'явилось багато праць, що мають прогресивне значення у розвитку українських жіночих студій. Зокрема, праця Л. Буряк «Жінка в історичному наративі: автори, ідеї, образи» (2010 р.),

яка є першим фундаментальним історіографічним дослідженням становлення української жіночої історіографії [6].

З огляду на вищесказане, слід зауважити про те, що «жіноча історія» як самостійний напрямок досліджень все ще перебуває в Україні на етапі становлення, інституціоналізації та методологічних пошуків. Але поява нових ґрунтовних праць сприяє поступовому формуванню даної ділянки історичних досліджень.

Розглянувши та узагальнивши зарубіжний та вітчизняний процес еволюції «жіночої історії», можна прослідкувати особливості, виділити ряд етапів у її розвитку та представити їх у синхронізованій таблиці зарубіжної та вітчизняної історіографії (Табл. 3.3.1).

Еволюція досліджень про жінок сприяла виділенню їх в окремий дослідницький напрямок, який має свою специфічну методологію, предмет та завдання як науки. Такий дослідницький вектор спрямований на те, щоб за допомогою наукового пошуку та новітніх методик внести зміни в фундаментальні історичні дослідження, вписавши в них жінку як рівноправного об'єкта досліджень.

«Жіноча історія» концентрує увагу науковця на новому об'єкті – жінці, вона окреслює предметне поле вивчення дисципліни – жіночий досвід в усіх аспектах їхньої життєдіяльності. Крім того, вона розглядає питання нерівності та приниження жінок впродовж історичного розвитку [19, с. 66].

Розглядаючи еволюцію «жіночої історії» з точки зору її інкорпорації в гендерну історію, з поступовим становленням останньої, слід зазначити, що її розгляд під час освітнього процесу є важливим компонентом на шляху до формування соціальної та громадянської компетентності.

Табл. 3.3.1.

Синхронізована таблиця еволюції «жіночої історії» у зарубіжній та вітчизняній історіографії

Характерні особливості «жіночої історії»			
Етап	**Зарубіжна історіографія**	**Етап**	**Вітчизняна історіографія**
Кінець XIX – початок XX ст.	Опис історії видатних жінок, публіцистичне, феміністичне спрямування.	Кінець XIX – початок XX ст.	Формування ідей українського фемінізму, що заклали підґрунтя студій з «жіночої історії», висвітлення її окремих аспектів істориками доби українського національного відродження.
30–50 ті рр. XX ст.	Подання «історії жінок» у біографіях, розглядалась як доповнення до чоловічої історії.	20–60-ті рр. XX ст.	Зупинка досліджень українських жіночих студій, її приписування радянськими істориками до політичних потреб, розгляд з класових позицій.
60-ті – середина 70-х рр. XX ст.	Виокремлення як відносно самостійного напряму, прагнення зробити жінок «видимими» в історичному процесі, увага до життя пересічних жінок.		
Друга половина 70-х – початок 80-х рр. XX ст.	Розширення методологічної бази, намагання пов'язати «жіночу історію» зі світовою, гендер – основна категорія досліджень «жіночої історії», «жіноча історія» починає розглядатись як складова гендерної.	70–80- ті рр. XX ст.	Вивчення зарубіжних концепцій, відновлення досліджень з «жіночої історії» як самостійного напряму, її вписування у «велику» історію.
Кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.	Багатогранність, різноманітність поглядів на «жіночу історію», зосередження уваги на методології досліджень, відмова від опозиції чоловіче/ жіноче.		
90–ті рр. XX ст.	Поява ґрунтовних праць, вдосконалення методів, координація дій дослідників «жіночої історії».	1991–2010 рр.	Відсутність єдиної методології теоретичних напрацювань, передруки праць зарубіжних і діаспорних істориків, гіперболізація, міфологізація.
Початок XXI ст.	Розширення предметного поля, дослідження приватного і публічного в «жіночій історії».		
Сучасність	Збільшення кількості праць, оновлення методології, розширення предметного поля у зв'язку з впливом глобалізаційних процесів.	Сучасність	Поява значного масиву праць, поступовий відхід від гіперболізації, пошуки власної методології.

**Примітка. Таблицю укладено авторами самостійно.*

Оскільки саме завдяки приділенню уваги «жіночій історії» в процесі вивчення історії, можна подолати гендерні стереотипи, які засновані на уявленнях про нерівність людей, нав'язуванні соціальної ролі у відповідності до гендерних відмінностей.

Новий гендерний підхід в освіті сприятиме подоланню усталених принципів, сприятиме визнанню інтересів усіх соціально-статевих груп суспільства, розвитку культури відносин між чоловіками і жінками, взаємоповазі, толерантності та рівним можливостям самореалізації представників обох статей [12, с. 407–408].

Отже, «жіноча історія» пройшла довгий шлях еволюції від поодиноких розвідок і біографічних відомостей про життя відомих жінок в кінці XIX ст., досліджень прихильниць феміністського руху – до виокремлення дисципліни як відносно самостійного вектору в 1960-х – середині 1970-х рр. та подальшому розширенню методологічної бази, предметного поля, появі масиву ґрунтовних праць фемінологічного спрямування.

На сьогодні, завдяки зарубіжним і вітчизняним дослідникам «жіночої історії», значно збільшилась кількість праць, відбувається оновлення, пошуки власної методології. Крім того, суспільство поступово усвідомлює значення даного напряму досліджень як складової частини гендерної історії та намагається розширити її висвітлення в освітньому процесі задля подолання гендерних стереотипів і формування ключових компетентностей в учнів під час вивчення шкільних курсів історії.

Зважаючи на те, що історична антропологія, яка в центр своїх досліджень ставить людину, її світобачення та поведінку, нині в Україні є актуальним напрямом історичних досліджень, то історія повсякденності, як одна з її відгалужень, також привертає увагу багатьох дослідників і проходить свій шлях інституціоналізації.

Сучасні тенденції розвитку історичної науки змістили акценти в предметному полі. Історія повсякдення, яка раніше розглядалась як сфера функціонування поза межами державних інститутів, а отже периферійна та маловартісна, змінює свої позиції, стаючи об'єктом наукової рефлексії. Вона здатна розглянути та пояснити широкий спектр питань пов'язаних із людською життєдіяльністю та, тим самим, певною мірою задовольнити запити науковців при виробленні ними нових теоретичних і методологічних підходів.

Незважаючи на стрімкий розвиток історії повсякденності, у полі сучасної гуманітаристики не існує єдиної концепції щодо трактування даного поняття. Тому, перш ніж досліджувати становлення та аналізувати методологічні особливості даного напряму, розглянемо спочатку специфіку трактування поняття «історія повсякденності».

На думку Пітера Берка дефініція пов'язана з тим, що історики вступають на незнані раніше терени та охоплюють широке коло питань, яке пов'язане з людським життям загалом [4, с. 21]. Складність чіткого визначення історії повсякденності пов'язана також із запозиченням даного терміну зі сфери побутового вжитку, через що довгий час ця історична дисципліна сприймалась як самозрозуміла та формалізувалась.

У зв'язку з цим у світовій науці співіснують два розуміння історії повсякденності: як подієва історія на макрорівні і як реалізація прийомів історичного аналізу побуту, умов життя, культурних та інших особливостей на мікрорівні. Історію повсякденності розглядають також у двох площинах: як «технологію

життя» через житло, одяг, їжу та як «аксіологію життя» через систему життєвих орієнтирів, звичок, смаків [34, с. 11, 16–17].

У вітчизняній історіографії на сьогодні також не вироблено єдиного погляду на дане питання. Ольга Коляструк визначає повсякденність як явище, що «поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним… локальні дії вписує в загальнодержавні, буденні настрої трансформує в ментальні характеристики», тому воно є продуктом тривалого історичного розвитку [34, с. 7].

Інший дослідник даного напряму Олександр Удод розглядає історію повсякденності як процес олюднення побуту, ставлення людини до влади, держави, суспільства, побутових проблем, через призму особистісного сприйняття умов повсякденного життя [49, с. 7].

Пауліна Леснича поділяє усі дефініції на три групи: розгляд повсякденності як антитези святковості; повсякденність як поєднання побутових і ментальних характеристик; розгляд повсякденності через психоментальні характеристики індивіда і суспільства. Через відсутність окреслення меж предмету історії повсякденності деякі дослідники робили спроби дати визначення даній категорії за певними узагальнюючими характеристиками або навпаки за ознаками на локальному рівні [37, с. 155].

Незважаючи на таку методологічну невизначеність, спільним для більшості науковців залишається розгляд побуту як основи повсякденності та намагання при визначенні даного поняття узагальнити всі питання, які б найширше відбивали сутність повсякденного життя пересічної людини. Отже, відзначуючи значну кількість концепцій, можна говорити про перебування методологічних засад історії повсякденності на стадії становлення [3, с. 100].

Враховуючи те, що методологія історії повсякденності ще остаточно не сформована, становлення даної категорії як окремого напряму історичних досліджень пройшло досить довгий шлях. Розглянемо детальніше особливості формування даного спрямування в історіографічному розрізі.

Як з приводу визначення поняття «історія повсякденності», так і щодо походження та розвитку даного напряму в науковій літературі існує кілька поглядів. За одним із них вирішальний вплив у формуванні історії повсякденності мали філософія 1920–1930-х рр. та соціологія 1960–1970-х рр., а активізація уваги на повсякденності відбулась у 1970-х рр., коли історики почали залучати дані суміжних наук. Вирішальну роль в становленні даної дисципліни, згідно до цього погляду, відіграла школа «Анналів». Відповідно до іншої точки зору історія повсякденності вивчалась істориками ще з часу становлення історіографії як окремої науки, тому її зародження прихильники даного підходу виводять з середини XIX ст. (з праць Е. Фукса, Г. Хартмана, М. Костомарова), а школу «Анналів» називають спадкоємицею даного підходу [15, с. 47–48].

Як бачимо, дані погляди мають принципові відмінності, які нами представлені в Табл. 3.3.2.

Табл. 3.3.2.

Наукові підходи щодо походження та розвитку історії повсякденності (за В. Головком) [15, с. 47].

Лінійний підхід	Дискретний підхід
Історія повсякденності привнесена в історичну науку ззовні (розвиток із 1970-х рр.)	Історія повсякденності – результат внутрішнього розвитку історіографії (розвиток із середини XIX ст.)

Більшість дослідників є прихильниками лінійного підходу, вважаючи що на становлення історії повсякденності, яка зародилась у першій третині XX ст., значний вплив мало зацікавлення істориками суміжними дисциплінами. Розглядаючи історіографію названого наукового спрямування, будемо притримуватись даного підходу, апелювати до методологічних та конкретно-історичних праць з історії повсякденності.

Загальнотеоретичні засади історії повсякденності заклали ще фундатори феноменологічного напряму Едмунд Гуссерель та Альфред Шюц, які звернули увагу на важливість філософського осмислення людської буденності та прагнень людини [33, с. 178].

Зародження даного вектору історичних досліджень пов'язують із діяльністю французьких представників школи «Анналів» Фернана Броделя та Люсьєна Февра, які почали розглядати історію повсякденності як невід'ємний елемент відтворення історії в її цілісності. Зокрема, Ф. Бродель суть своєї праці «Матеріальна цивілізація і капіталізм» (1963 р.) пояснив так: «людина лицем до свого повсякденного життя» [48, с. 19–20].

Послідовники перших поколінь школи «Анналів» в зв'язку з розумінням вичерпності описової історії побуту, зосередились на ментальній складовій повсякденності (загальних страхах, уявленнях про нормальне), вони розглядали повсякденність звертаючись до великих часових проміжків як частини макроконтексту минулого.

В Англії дослідження історії повсякдення має свою наукову традицію. Таке визначення започатковане працями Квеннеллів першої половини XX ст., які не були професійними істориками. В 1960-ті рр. Едвард Томпсон працею «Формування робітничого класу» розпочав період досліджень робітників. Вивчення повсякденності здійснювалось у формі усних опитувань, що сприяло виділенню в 1971 р. товариства з вивчення усної історії («Oral History») [29, с. 234–235].

В Італії та Німеччині в 1970–1980-тих рр., сформувався дещо інший погляд, який був зосереджений на історії соціальних низів, окремих родин, розвиваючи «мікроісторичний» напрямок досліджень. Італійці Карло Гінзбург, Джованні Леві розпочали видання серії «Microstorie», зосереджуючи увагу на виключному, унікальному [33, с. 179].

У Німеччині під впливом антиглобалізму наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Альф Людтке, Ханс Медик визначили об'єктами вивчення поведінку звичайних людей в повсякденному житті, що послугувало заснуванню історії повсякденності (Alltägsgeschichte) [29, с. 231–232].

Отже, погляд на мікроісторію, історію повсякдення в другій половині XX ст. трансформується від мало важливого, до того, що дає можливість проникнути у недосліджені галузі. Спільним для названих дослідників був новий погляд на історію – з середини, усвідомлення важливості звернення уваги на життя пересічної людини.

Історія повсякденності в кінці XX ст. здобула визнання у більшості національних історіографій. Дослідники «нової культурної історії» 1980–1990-х рр. у США зосередили увагу на розгляді сенсів і символів повсякденного життя. Шейла Фіцпатрік, досліджуючи життя радянських людей, аналізувала аспекти як приватного, так і офіційного життя. Активно досліджують повсякденне життя людей в радянський період сучасні науковці [33, с. 181].

На початку XXI ст. історія повсякденності функціонує як самостійний напрямок досліджень, але у світовій науці продовжують співіснувати два її трактування: як реконструкції подієвої макроісторії та як реалізації прийомів мікроісторичного аналізу [29, с. 235].

В українській історіографії підвищення інтересу до історії повсякденності та поступове виокремлення її як окремого напряму історичних досліджень припадає на кінець 1990-х — початок 2000-х рр. Це пов'язано з тогочасними тенденціями в історичній науці, прагненням подолати методологічний консерватизм, концептуальну монолінійність розуміння історичного процесу, що були характерні для радянської історіографії [49, с. 6].

Ольга Коляструк зауважує, що певні аспекти повсякденного життя суспільства, такі як звичаї, побут, традиції переважно в житті селян, українські історики подавали на основі аналізу етнографічних матеріалів ще в кінці XIX ст. – на поч. XX ст. Серед них: Микола Костомаров, Володимир Антонович, Дмитро Яворницький, Дмитро Багалій, за що їх звинувачували у побутописанні, «хуторянщині» [31, с. 387].

В. Антонович, М. Костомаров досліджували питання менталітету (народності), розглядаючи духовний світ та почуття людей вони заклали підвалини української школи повсякденності. Але, вже наприкінці 1920-х рр. в історіографії Української СРР закріпився формаційно-класовий підхід [30, с. 7].

Як ми вже наголошували вище, в радянські часи антропологічний напрям історичних досліджень, а отже й історія повсякденності знаходились у стані забуття.

Зі здобуттям Україною незалежності, завдяки науковим контактам та поширенню праць із повсякденної історії західних науковців, поступово збільшується кількість розвідок, присвячених даному напряму, відбувається його інституціоналізація. Проблематика повсякдення була на деякий час відсунута на другий план необхідністю написання історії України з національно-державницьких позицій.

Перші студії з історії повсякденності в Україні розглядали заборонені проблеми радянської історіографії: репресії, голод та ін. Крізь призму національної ідентифікації здійснювались перші в незалежній Україні народознавчі, краєзнавчі та етнологічні розвідки [31, с. 387–388].

Ще одним стимулом до зацікавлення історією повсякденності став перегляд у кінці 1990-х рр. Міністерством освіти навчальних програм з історії України та всесвітньої історії, що сприяло змінам у співвідношенні соціальної історії з політичною та економічною історією у бік людинознавчої концепції (збільшення навчального матеріалу про життя різних соціальних груп, пересічної людини), з'являються спецкурси з історії повсякденності у вищій школі [49, с. 7]. Активізація досліджень українськими науковцями з даного напряму історичної науки припадає на кінець першого – початок другого десятиліття XXI ст.

Тенденцією даного періоду є висвітлення повсякденного життя передусім переломних і кризових моментів української історії (воєн, революцій, націо-

нально-визвольних змагань). Проте, на основі накопиченого фактографічного матеріалу в цей час відбуваються дослідження в різних спрямуваннях. Найбільш дослідженими є питання міського повсякдення (з пріоритетом на матеріальні структури, питання буденності), виробничого повсякдення (особливо робітничого класу), селянської повсякденності (питання ментальності, побутові аспекти), збільшується кількість досліджень, яка присвячена буденному життю інтеліґенції [49, с. 8; 39].

Серед українських істориків, що досліджують історію повсякденності слід назвати Ольгу Коляструк, Олександра Удода, Оксану Даниленко, Ірину Петренко та інших.

На сьогодні названий вектор історичної антропології в Україні перебуває на етапі становлення власної методології, триває процес її науково-теоретичного обґрунтування як нового напряму історіографії, відбуваються дискусії стосовно термінології, джерел історії повсякдення.

З огляду на це слід зауважити, що дане історико-антропологічне спрямування має свою специфічну методологію. Розглянемо детальніше методологічні особливості вище вказаного вектору історичних досліджень.

Кожна з національних шкіл відмінно окреслює методологію та предметну сферу історії повсякденності, що пов'язано з традиціями та розвитком національних історіографій, через це вітчизняні історики не можуть здійснити просту екстраполяцію іноземного досвіду. Тому на даний час існує необхідність теоретичного виокремлення методології історії повсякденності [32, с. 9].

О. Удод виділяє такі ознаки сучасного стану вивчення історії повсякденності: остаточний вихід повсякденності з предметної сфери «великої історії», оформлення її як самостійного напряму досліджень, розмежування мікроісторії та макроісторії; процес оформлення власних методологічних підходів та інструментарію; включення у власну методологію інструментарію суміжних дисциплін; перехід до розгляду історичного минулого з антропоцентричних позицій, подолання схематизму в реконструкції минулого [49, с. 6–7].

О. Коляструк до тенденцій розвитку сучасної історії повсякденності відносить також відмову від самоцінного побутописання, акцент на ментальному рівні повсякденного життя та розкритті культурних сенсів побутових речей, орієнтації на синтезованому розкритті повсякденності [32, с. 11].

Отже, історія повсякденності виступає галуззю соціально-антропологічних студій, оскільки її об'єктом є повсякдення людини в соціальних інститутах, а предмет локалізується в межах соціальної історії [32, с. 10].

Науковця, що досліджує проблеми повсякденності, цікавлять сфери, що розглядаються істориками, етнографами та мали певний вплив на людину. Тому він працює з широким спектром історичних джерел (залучає до наукового аналізу документи наративного приватного походження, усні, неофіційні свідчення та ін.) та застосовує інтегративні підходи.

Зважаючи на це, слід зауважити, що історія повсякденності широко застосовує як суто історичні методи і принципи, так і міждисциплінарний інструментарій, що дає їй змогу розширити рамки осягнення минулого. З їх допомогою минуле розглядається системою соціально-гуманітарних наук. Це також пов'язано з універсалізмом сфери повсякдення та зацікавлення в ній дослідників різних гуманітарних галузей [31, с. 388].

Зі зміщенням пізнавального акценту з соціально-політичного до індивідуально-емоційного, методологія історії повсякденності розглядає науковий і ху-

дожній спосіб відтворення минулого не у традиційному протиставленні, а як союз між ними [32, с. 17].

На сучасному етапі розвитку історичної науки історія повсякденності визнана як необхідний напрям історичних досліджень, та набула легітимізації у вітчизняній історіографії. Щоправда, незважаючи на значний поступ у плані розвитку методології, перебуваючи на етапі становлення, їй притаманна деяка інституційна невизначеність [31, с. 389]. Не до кінця вирішеними залишаються питання кордонів предмету досліджень, нечіткість її меж і відносин з іншими близькими течіями (мікроісторією, історією побуту, локальною соціальною історією та ін.) [49, с. 8].

Слід також пам'ятати, що повсякденність – це лише один ракурс розгляду історії суспільства, тому він не може дати вичерпну картину історичного минулого, оскільки є лише складовою частиною його всебічного історичного аналізу.

Сучасне шкільне історіописання віддзеркалює інновації світової гуманітаристики, які безперечно мають свій вияв у структурних змінах новітніх підручників з історії. У них все помітнішими стають ілюстративні вкраплення з життєдіяльності жіноцтва або побутових сюжетів представників розмаїтих соціальних верстав населення різних часів вітчизняної або світової історії. У діючих підручниках з історії України окремих класів уже на початку 2000-х років помітні тенденції використання у навчальному історичному матеріалі сюжетів з історії повсякденності українського населення того чи того історичного періоду. Так, у шкільному підручнику 8 класу 2008 р., автором якого є В. Власов, лише окремі картини побуту можна розгледіти у питаннях, які розкривають культурно-церковне або господарське життя українського населення другої половини XVII – XVIII ст. [10, с. 50–67; 96–109; 204–209; 241–259; 282–291].

У іншому підручнику для 9 класу 2009 р. Ф. Турченка та В. Морока вже осібні підпункти параграфів присвячені модернізації повсякденного життя українського люду XIX ст., які взаємопов'язані з питаннями загальноімперських реформ та охопили майже всі організаційні ланки існування людських спільнот на українських територіях у межах Російської та Австрійської імперій, а також народного мистецтва, як прояву буденності та культурно-творчої ініціативи населення [47, с. 214–226; 325–334].

Навчальна книга з історії України рівня стандарту О. Пометун для 10 класу 2018 року видання демонструє нове представлення вище обговорених напрямів історичної антропології у формі практичних занять з історії, які були запроваджені у 2013/2014 навчальному році. У названий час розпочалось викладання історії за програмою, що була побудована у відповідності до Державного стандарту освіти 2011 р. Ця програма значною мірою відрізнялася від попереднього аналогу як за змістом, так і за методикою проведення уроків. Зокрема вона містить такий новий елемент як практичні заняття [42, с. 4]. У згаданому підручнику виокремленні практичні заняття, які охоплюють питання виживання людей в умовах Першої та Другої світових війн, повсякденного життя українців у 1917–1921 рр., формування нової радянської людини шляхом впливу пропагандистської діяльності СРСР [41, с. 29–32; 127–130; 173–174; 237–246].

Подібні тенденції спостерігаються у аналогічному підручнику В. Власова (2018 р.) [11, с. 28–34; 176–181]. У шкільній книзі профільного рівня для 11 класу 2019 р., автором якої є О. Гісем, на практичному занятті № 3 повсякденне життя населення України в період загострення кризи радянської системи розглядається з демонстрацією розмежованості за соціальною і територіальною ознакою –

міських і сільських мешканців [14, с. 108]. Як бачимо, ілюстрації з історії повсякдення людності переважно репрезентовано в окремих підпунктах параграфів або виокремленних параграфах, які пропонують методичні рекомендації та дидактичні матеріали у проведенні практичних занять.

Сюжети «жіночої історії» та історії повсякденного життя сприяють формуванню у школярів передусім ключових компетентнотей, адже через опис життя простих людей та соціально-культурних явищ діти вчаться висловлювати свої думки, аналізувати, робити висновки, читати та писати рідною мовою; спілкування з представниками інших народів і країн привчає поважити їхню мову та культуру; порівнюючи цифрові показники розвитку окремих сфер життя різних держав із українськими, читання умовно-графічної наочності у формі графіків, діаграм, таблиць, побудова хронологічних ланцюжків розвиває математичні компетентності; самостійний пошук нової історичної інформації про минуле через посередництво ресурсів Інтернету та комп'ютерних технологій розвиває інформаційно-комунікативні компетентності, сприяє соціалізації учнів у змінному просторі новітніх інформаційно-цифрових технологій та формує вміння вчитися впродовж всього життя, не зупинятися на досягнутих успіхах, змінюватися відповідно до прогресивних суспільних дефініцій в часи загальної глобалізації; використання досвіду пізнання історії для вибору дієвих життєвих стратегій навчає ініціативності та підприємливості, екологічній грамотності та здоровому способу життя, обізнаності та самовираженості в творчій діяльності, сприяє розвитку культурних захоплень і вподобань; через критичне ставлення до історичної інформації привчає ідентифікувати себе як окрему особистість, громадянина України, таким чином формуючи соціальну та громадянську компетентності.

Єдиний, системно та логічно вибудований навчально-виховний процес повинен сприяти результативності навчання, формуванню комплексного показника рівня історичної освіти – історичної компетентності та її структурних елементів: хронологічної, просторової, інформаційної, логічної, аксіологічної компетентностей [25, с. 3–8]. Міжпредметні компетентності перш за все передбачають взаємозбагачення знаннями, вміннями, навичками через взаємодію окремих, особливо суміжних предметів, історії України з всесвітньою історією, історії із зарубіжною та українською літературою, географією, української та іноземними мовами, математикою, інформатикою тощо. Тому, всі освітні галузі, визначені у новому Державному стандарті спрямовані на формування сучасного учня як повноправного, всебічно розвиненого громадянина нашої держави.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити певні висновки. На сьогодні історія повсякденності, «жіноча історія» та гендерна історія є актуальними і перспективними напрямками історичних досліджень. Їхнє зародження як окремих наукових спрямувань пов'язують із діяльністю школи «Анналів». У світовій історіографії другої половини XX ст. почали впроваджуватися різноманітні методологічні підходи стосовно застосування даних історичних дисциплін.

В українській історіографії окремі сторони буденного життя були предметами досліджень науковців, митців різних мистецьких напрямів ще в кінці XIX ст. та ґрунтувалися на аналізі переважно етнографічних матеріалів, але як самостійний вектор досліджень історія повсякдення почала виокремлюватись на межі XX та XXI ст. Варто також сказати, що на сьогодні існує певна концептуальна і термінологічна невизначеність, все ще не чіткими є межі між історією повсякденності та близькими до неї дисциплінами.

«Жіноча історія» як окремий напрям, що прагне зробити жінку рівноправним суб'єктом історичних досліджень, еволюціонувала від поодиноких розвідок, досліджень життя відомих жінок у формі біографій в кінці XIX ст. та початку XX ст., формування ідей українського фемінізму на межі XIX–XX ст. до її виокремлення як відносно самостійного вектору досліджень в 1960-х – середині 1970-х рр. та розгляду буття жінки у всіх сферах суспільства на сучасному етапі, що характеризується розширенням методологічної бази, предметного поля, збільшенням кількості праць. Проте слід зауважити, що «жіноча історія» та історія повсякденності як окремі напрями досліджень в Україні перебувають на етапі інституціоналізації та методологічних пошуків.

Модернізація сучасної шкільної історичної освіти в контексті компетентнісного підходу передбачає реалізацію принципу антропологізації освіти, ключову роль в якому відіграє включення до програмного матеріалу напрацювань з історичної антропології, тобто такої галузі історичної науки з певним теоретико-методологічним підходом, основним об'єктом досліджень якої постає людина, її історичні та етнічні типи, а предметом – антропологічний вимір історії.

Отже, історична антропологія як галузь історичної науки пройшла довгий шлях становлення від поодиноких досліджень історико-антропологічної проблематики середини XIX ст. до утвердження її як окремої дисципліни на початку 1970-х і диференціації її на різні вектори. Багатовекторність історичного напряму досліджень дозволяє акцентувати увагу на тих чи тих соціальних, вікових групах населення, зосереджуватися на міжособистісних взаємовідносинах малих людських колективів, розглядати суспільство у взаємозв'язку різних сфер його життєдіяльності.

Саме завдяки такому широкому предметному полю, включення до навчального історичного матеріалу досліджень різних напрямів історичної антропології, передовсім «жіночої історії» та історії повсякденності, відіграє вагому роль у шкільному підручникотворенні, створенні модерних, інноваційних навчальних книг інтегрованих курсів історії або ж окремих предметів, всесвітньої історії чи історії України, формуванні ключових, предметних компетентностей, сприяючи всебічному розгляду, аналізу та рефлексії історичного минулого.

Розгляд окремих аспектів «жіночої історії» та історії повсякденності в шкільному курсі навчання історії сприятиме подоланню гендерних стереотипів, формуванню свідомості повноправного громадянина, гуманізації, демократизації шкільної освіти, глибшому усвідомленню соціокультурних особливостей різних народів, що проживали на українських землях в різні часи або співіснують в територіальному просторі сучасної України або ж світу загалом.

Література:

1. Айтов С. Ш. Методологічні підходи європейських та українських історично-антропологічних досліджень: генеза та розвиток. *Гуманітарний журнал*. № 3–4, 2011. С. 60–64.

2. Айтов С. Ш. Суспільний, культурний та політичний аспект динаміки історичної. *Гуманітарний журнал*. № 1–2, 2013. С. 81–86.

3. Альков В. А. Повсякдення: проблема дефініції та предмету на локальному рівні. *Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. ред. кол. В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов*. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 98–101.

4. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє. *Нові перспективи історіописання* / за ред. Пітера Берка. К., 2004. С. 8–35.

5. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі ; [пер. з анг. О. Гриценка та ін.]. Київ : УЦКД, 2001. 352 с.

6. Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи. Київ : Національна академія управління, 2010. 368 с.

7. Буряк Л. І. Історична фемінологія у західній історіографії: тенденції другої половини XX – початку XXI ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 2009. № 11. С. 300–313.

8. Буряк Л. І. Історична фемінологія чи гендерна історія: до проблеми понятєво-термінологічного апарату. *Гендерна проблематика та антропологічні горизонти. Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції 26-27 травня 2011 року*. Острог, 2011. С. 114–116.

9. Буряк Л. І. Українська історична фемінологія XIX – початку XX ст. в контексті історіографічного аналізу. *Спеціальні історичні дисципліни: питання, теорії, методики*. № 13, 2006. С. 162–176.

10. Власов В. С. Історія України: 8 кл.: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. К. : Генеза, 2008. 304 с.

11. Власов В. С. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ: Літера ЛТД, 2018. 256 с.

12. Гендерний підхід в освіті: соціальнокультурні та психолого-педагогічні аспекти І. В.Сидоренко, О. Ю. Василега. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*, 2017. Вип. 35. С. 401–410.

13. Гендерні історичні студії: світовий та вітчизняний досвід: навч.-метод. посіб. С. О. Кириленко, Є. М. Луняк. Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2019. 200 с.

14. Гісем О. В. Історія України (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 256 с.

15. Головко В. В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : кол. моногр. / відп. ред. С. В. Кульчицький :* у 2 ч. Ч. 1. К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. 445 с. С. 47–66.

16. Гуревич А. Я. Избранные труды. Культура средневековой Европы. СПб. : Изд-во С.-Петерб. Ун-та, 2007. 544 с.

17. **Державний стандарт** базової середньої освіти від 30 вересня 2020 р. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti

18. Джоан Воллок Скотт. Жіноча історія. Ґендерний підхід: історія, культура, суспільство. Під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь. Львів, ВНТЛ-Класика, 2003. С. 97–110.

19. Драч О. О. Жіноча історія і «антропологічний поворот» у гуманітаристиці: міркування щодо завдань і методів. *Гуржіївські історичні читання*, 2015. Вип. 10. С. 65–68.

20. Драч О. О. Зарубіжна історіографія всесвітньої історії. Навчальний посібник. Черкаси: вид. Чабаненко Ю. А., 2015. 164 с.

21. Драч О. О. Історична антропологія як новітня парадигма історіописання. *Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінте-*

граційного поступу. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Луцьк, 26-27 квітня 2018року). Луцьк Вежа-Друк, 2018. С. 26–27.

***22.* Жіночі студії в Україні.** Жінка в історії та сьогодні / за ред. Л. О. Смоляр. Одеса : АстроПринт, 1999. 440 с.

23. Зашкільняк Л. О. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії). *Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 19–12 жовтня 2007 р.).* К.: Український інститут національної пам'яті, 2008. С. 66–83.

24. Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів Львівський національний університет імені І.Франка, 1999. 226 с.

25. Історія України. Всесвітня історія 5–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів Міністерства освіти та науки України від 13 січня 2017 р. і № 201 від 10 лютого 2017 р. 70 с.

26. История женщин на Западе: в 5 т. Т. III : Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения ; [под общ. ред. Ж. Деби и М. Перро; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж] ; пер. с анг. ; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. СПб. : Алетейя, 2008. 560 с.

27. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*, 2012. № 2. С. 159–172.

28. Кісь О. Р. Феміністська парадигма в культурній та соціальній антропології: західний досвід. *Народознавчі зошити*. № 1 (97), 2011. С. 14–27.

29. Коластрук О. А. Історія повсякденності в сучасній західній науковій традиції. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія, 2009. Вип. 16. С. 231–238.

30. Коластрук О. А. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика* : Зб. ст. К., 2012. Вип. 17. С. 5–9.

31. Коластрук О. А. Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія, 2010. Вип. 18. С. 387–391.

32. Коластрук О. А. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер.: Історія, 2011. № 982, Вип. 44. С. 8–21.

33. Коластрук О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний аналіз його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*, 2007. № 1. С. 174–184.

34. Коластрук О. А. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : кол. моногр. відп. ред. С. В. Кульчицький* : у 2 ч. Ч. 1. К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. С. 5–46.

35. Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти): матеріали IV та V Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України «Концепція історичної освіти» / упорядкування та редакція Наталя Яковенко, Людмила Ведмідь. Систематизація перебігу дискусій над програмами Людмила Ведмідь. К. : ВД «Стилос», 2009. 88 с.

36. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / пер. с франц. В. А. Бабинцева и Я. Ю. Старцева. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. 544 с.

37. Леснича П. С. Поняття «повсякденність» у пострадянській історіографії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. № 5, 2015. С. 152–156.

38. Наказ «Про внесення змін до навчальних програм з Історії України для 5–9 10–11 класів загальної середньої освіти». URL: file:///C:/Users/a%20s%20u%20s/Downloads/5c7d141ebb955101160807%20.pdf

39. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія в 2 ч. Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. Ч. І. 276 с.

40. Пирогова-Таран Л. В. Етнологія та/чи історична антропологія. *Український історичний журнал*, 2013. №1. С. 119–124.

41. Пометун О. І. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. К.: УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.

42. Пометун О. І., Гупан Н. М. Практичні заняття з історії в основній школі : методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 160 с.

43. Пушкарьова Н. Л. Від «Жіночих студій» до «Ґендерних досліджень», від історичної фемінології до ґендерної історії. *Ґендерний підхід: історія, культура, суспільство*. Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. С. 15–46.

44. Пушкарева Н. Л. Гендерная теория и историческое знание. СПб. : Алетейя, 2007. 496 с.

45. Репина Л. П. Гендерная история: проблемы и методы исследования. Новая и новейшая история. М.: 1997. № 6. С. 41–57.

46. Сахновський О. Є. Історико-антропологічний підхід як засіб формування гуманістичного світогляду школярі. *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць редкол.: С. Копилов (голова, наук.ред.) та ін.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. 9. С. 63–70.

47. Турченко Ф. Г. Історія України. : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. К.: Генеза, 2009. 352 с.

48. Удод О. А. Історія повсякденності: питання історіографії. *Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф.,* Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав., 2010 р. С. 19–23.

49. Удод О. А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. № 3, 2010. С. 6–9.

50. Чаркіна Т. І. Еволюція історико-антропологічних досліджень у суспільно-гуманітарному пізнанні. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*, 2016. Вип. 18. С. 101–109.

51. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні. *Український історичний журнал*, 2001. № 1. С. 30–39.

52. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 375 с.

§ 3.4. Філософсько-педагогічна думка України про феномен професійної майстерності вчителя (кінець XVIII – друга половина XIX ст.)

Характеризуючи соціально-економічні, політичні і культурні чинники розвитку українських земель цього періоду, М. Євтух вказує на відсутність цілісності українського народу, який був насильно розірваний на декілька частин. Етнічні українські землі – Лівобережна, Правобережна, Слобідська та Південна Україна, Галичина, Буковина та інші входили до складу Росії, Австрії, Угорщини, Польщі, не становлячи собою єдиної української держави [11, с. 3]. Кінець XVIII – друга половина XIX ст. в Україні, як і в Російській імперії, був періодом кризи феодально-кріпосницької системи господарювання, а також неухильного розвитку капіталістичних відносин, що, в свою чергу, потребувало освічених і кваліфікованих працівників. Цей процес стимулював розвиток мережі навчальних закладів і кількості учнів у них. Уже на початку XIX ст. Міністерством освіти, яке почало діяти з 1802 р., було здійснено систематизацію всіх навчальних установ і затверджено чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські, університети [14, с. 398].

Усі вищезазначені чинники, як соціально-економічні, так і суспільно-політичні, вказували на гостру потребу в наявності високоосвічених і професійних педагогічних кадрів для задоволення всіх освітніх процесів. Центрами підготовки вчителів стають Києво-Могилянська академія, Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми, а пізніше – Харківський, Київський та Львівський університети. Досліджуючи історію становлення української національної школи, Т. Усатенко підкреслює пагубний вплив імперської політики царського уряду в царині небувалої русифікації, що охопила всю систему освіти і культури. Давні українські школи російський уряд перетворював на суто духовні, а у нових викладання велося лише російською мовою, яку навіть її українські прихильники іменували «руським нарєчієм». Укази Петра І про заборону друкування у Малоросії (російська імперська назва України) будь-яких книг українською мовою, переведення викладання у Києво-Могилянській академії на російську мову, зруйнування Запорозької Січі, ліквідація полкового адміністративного устрою і запровадження губерній – свідчило про духовне та інтелектуальне пограбування України [33, с. 90].

Але, незважаючи на утиски з боку царського уряду, соціально-політичні суперечності породжували нові ідеї, що знаходили своє відображення у філософських творах представників прогресивного напрямку і стосувались проблем організації, принципів і методів навчання та виховання дітей [18, с. 107]. Важливе місце в них відводилося особистості вчителя, його професійним і загальнолюдським якостям, умінням і навикам, необхідним у щоденній взаємодії з учнями і шкільним колективом. Важливого значення професійній майстерності в системі взаємовідносин учителя і учнів надавав видатний український просвітитель, філософ і поет Г. Сковорода (1722–1794 рр.). В. Струбицький, зазначає, що джерелом ідей філософа про суть, завдання і значення педагогічної праці була насамперед народна мудрість. Саме на ґрунті кращих традицій народної педагогіки мислитель розв'язував проблеми якості вчителя та вимоги до нього [31, с. 157]. Беззаперечним є той факт, що під час перебування у Західній Європі Сковорода впродовж трьох років (1750–1753 рр.) цікавився питаннями підготовки вчительських кадрів, системою формування професійно-значущих якостей осо-

бистості провідними вищими освітніми закладами, мав доступ до оригіналів творчої спадщини кращих представників західноєвропейської педагогічної думки епохи Відродження та Гуманізму.

У своїх поглядах Г. Сковорода наближається до філософії Ж.Ж. Руссо. Єдиною вихователькою людини, на думку вченого, є природа. У статті про Г. Сковороду, Н. Стеллецький публікує думки видатного філософа: «Вчитель не є вчителем, а лише служителем природи – єдиної істинної вчительки. Педагог повинен допомагати природі утримувати «порядок серця», «душевну економію» [30, с. 7–8]. Г. Сковорода вважав, що діяльність учителя та вихователя мають бути більше допомогою природі, ніж активною працею над утворенням у дитині чогось нового.

Разом із тим, Г. Сковорода був палким захисником національної системи виховання. «Яким ідолопоклонством є виховання дітей виписаними «мудрецями» і найманими вчителями із німців та французів, що несуть начала чужої виховної системи. Саме виховання сховано в природі кожного народу, як вогонь і світло незримо сховані в кремені. Не жалій руки і руху кресалом і викрешеш вогонь у себе вдома, і не станеш ходити по чужих оселям з «трепетицею» кланятися і просити в борг вогню. Вчителю слід бути із середовища народу руського, а не німцем чи французом. Не закордонне виховання необхідно насаджувати руській людині, а своє рідне» – звертався Г. Сковорода, як відзначає В. Родніков, до діячів освіти у своїх промовах [25, с. 115]. Заслугою визначного філософа є те, що він у багатій епістолярній спадщині сформував ідеал учителя-майстра відповідно до власного світобачення і світосприйняття. Виходячи з положення про те, що вчителі, вихователі, батьки покликані формувати у дітей високі моральні якості, патріотичні почуття, любов до праці, ненависть до неробства, до паразитизму, прагнення до свободи, справедливості і загального щастя, Г. Сковорода виокремлює ряд рис, якими повинна володіти людина, яка присвятила себе педагогічній діяльності:

1. Моральні якості – розбудити свідомість простих людей, навчити їх самопізнанню, допомогти їм розкрити очі на суспільне зло. «Справа вчителя, вихователя людей – велична і благородна... Це не тільки велика річ, але й найвеличніша... Якщо велика справа панувати над тілами, то ще більша – керувати душами... Якщо важливо лікувати тіло, то чи не найважливіше разом з тілом зберігати і душу людини цілою, здоровою, незіпсованою?» – писав Г. Сковорода у листі до свого товариша М. Ковалинського [28, с. 364].

2. Найголовніший обов'язок учителя – вміти розвивати і виявляти природні задатки своїх учнів. Педагогові слід, на переконання філософа, остерігатися необґрунтованих висновків щодо тих чи інших нахилів, здібностей, інтересів дитини.

3. Вчитель повинен уміти захистити дитину від шкідливих зовнішніх впливів.

4. Педагогові слід майстерно втручатися у природний хід розвитку вихованця. А відтак, для виконання своїх обов'язків він сам повинен мати здатність до педагогічної діяльності, до місії наставника молоді – «сродності», як висловлювався Г. Сковорода.

5. Фахова праця має стати джерелом радості, насолоди і щастя для вчителя. Лише праця за покликанням принесе вчителю задоволення від спілкування із вихованцями. Вихователь не може працювати всупереч своїй натурі, наперекір тій силі, яка закладена в його природі. «По цій причині вправний лікар невдало

лікує. Знаючий учитель без успіху навчає. Вчений-проповідник говорить без смаку» – зауважував філософ [28, с. 328].

Запорукою педагогічної майстерності вчителя, на думку Г. Сковороди, є встановлення тісних товариських зв'язків між учителями та учнями. Різній владі, знанню, сану, ремеслу, наукам, учив він, початок і кінець є дружба, що складає основу і вінець суспільства. У фундаментальному виданні «Витоки шкільництва та вищої педагогічної освіти в Мелітополі» мова йде про те, що власне Г. Сковорода неодноразово наголошував: вчитель повинен добре знати свою справу і постійно займатися самоосвітою. «Довго сам учися, якщо хочеш навчати інших, а щоб бути справжнім наставником, пізнай учня» [2, с. 13].

Сучасні українські дослідники педагогічної спадщини видатного філософа звертають увагу на той факт, що Г. Сковорода надавав великого значення слову, розповіді, бесіді і рішуче виступав проти схоластики, мертвої догматики і строгої обрядовості в педагогічній праці. Він пристрасно мріяв формувати українське суспільство на засадах гуманізму, шляхом освіти і морального вдосконалення людей. Разом із тим, за твердженням М. Євтуха, філософ шанував працю вчителя і водночас був до нього вимогливим. Він неодноразово наголошував, що сила педагога в його знаннях, благородстві, гідності, чесності, любові і повазі до дітей, до своєї професії, в служінні добру. Учитель, підкреслював Г. Сковорода, має бути прикладом для інших, його шлях тернистий, але його «праця приносить насолоду, якщо ти народжений для неї». Наставник повинен володіти голосом, вміти викладати «пристойно, тихо і без крику» [23, с. 14]. Повага і любов вчителя до дитини, гуманне ставлення до неї, врахування її запитів, нахилів і прагнень – це ті якості, без яких він не може жити і працювати. «Початок усьому і задоволення є любов, як їжа, так і наука не є дійсною від нелюба», – звертався Г. Сковорода до педагогів [28, с. 407]. У філософському творі «Алфавіт, або буквар світу», на переконання В. Струбицького, просвітитель виокремлює загальні характеристики вчителя-майстра: «Облиш усі справи, до яких ти не народжений, не покликаний, будь доброчесним, стриманим, терплячим, вивчай мови, навчись бодай однієї, але ґрунтовно, не бійся ненависті ворогів, люби свою працю» [31, с. 169].

Біографія Г. Сковороди, листи та спогади його вихованців, випускників Переяславського та Харківського колегіумів свідчать про те, що він сам був прекрасним педагогом, майстерно володів словом, технікою педагогічного впливу та вмінням керувати процесом взаємодії із учнями. Його ідеї про педагогічну майстерність у вчительській праці були для свого часу новими, оригінальними у теорії і практиці виховання та навчання.

Важливого значення становленню педагогічної майстерності вчителя-вихователя кінця XVIII – середини XIX ст. відводилося у першому підручнику із педагогіки російською мовою, який називався: «Руководство учителям первого и второго класса народных училищ Российской империи, изданное по Высочайшему повелению царствующия Императрицы Екатерины Вторыя. В Санкт-Петербурге 1783 г.». Це видання, хоч і було перекладеним із німецької мови комісією, яку очолював Ф. Янкович-де-Мирієв, стало зразком систематизованого курсу педагогіки, основ дидактики і методик викладання такими, як їх розуміли в розглядуваний нами період. М. Демков підкреслював: «У цій книзі міститься, – як говорилося в передмові, – все те, що вчителю для виховання дітей, своєї поведінки і порядку шкільного в міських та сільських училищах необхідно знати» [7, с. 337].

Здійснюючи комплексний аналіз «Руководства» – першого російськомовного своєрідного підручника із педагогічної майстерності для вчителів, М. Демков захоплювався тим, що в ньому йшлося про риси особистості, які конче необхідні кожному педагогу-вихователю у професійній діяльності, навіть зустрічаються педагогічні категорії, широко вживані у сучасній психолого-педагогічній науці. Серед рис, якими повинен вирізнятися вчитель у суспільстві і яким він повинен навчитися, здобуваючи педагогічну професію, виділялися такі:

1. «Любов». Учитель має ставитися до учнів по-батьківськи, ласкаво і з любов'ю. Він повинен усім своїм єством дати зрозуміти учням, що йому приємно, коли вони старанні, не пропускають заняття і за це вчитель їх любить.

2. «Бадьорість». Педагог не повинен бути сонливим, похмурим, а коли треба похвалити чи заохотити учня – байдужим.

3. «Терпіння». Коли в класі є такі учні, які нетерплячі, рухливі, різкі чи вперті, і, навіть тоді, коли батьки таких учнів звинувачують учителя в тому, що він не може їх навчити і виховати – вчитель повинен дотримуватися такту і терпіння.

4. «Відповідальність». Якщо вчитель, навіть за невиправданих обставин, зволікає школу, запізнюється, або проводить заняття у не відведений для цього час, відволікається від підготовки до занять сторонніми справами (домашні турботи, рукоділля тощо) – учні це бачать і відчувають, стараються самі порушувати встановлені школою правила і розпорядок [7, с. 344].

«Руководство» дістало вельми позитивні відгуки педагогічної громадськості, а його зміст неодноразово піддавався критичним зауваженням. Українські вчені, культурні та освітні діячі прагнули створити власну систему підготовки вчительських кадрів. Значний прогрес у здійсненні освітніх реформ кінця XVIII – початку XIX ст. відбувався за часів царювання імператриці Катерини II. Проекти освітніх перетворень 1760– 1770 рр. виокремили три складові, від яких залежала цілісна державна освітня сфера: підготовка педагогічного персоналу, професіоналізм адміністрації навчальних закладів, матеріальне забезпечення. Жодна епоха в історії педагогіки не вимальовувала з такою ретельністю ідеальний образ педагога-майстра, як «Вік Просвітництва» – йшлося в періодиці того часу [13, с. 303]. За західноєвропейськими зразками Міністерством народної освіти Російської імперії був розроблений «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам» (1804 р.), за яким оформили нову систему шкільної освіти у складі навчальних закладів: парафіяльні (з однорічним курсом навчання) училища, повітові (дворічні) училища, гімназії та університети. 1805 р. у Харкові відкрито університет. До вищих навчальних закладів належала також гімназія вищих наук князя О.Безбородька в місті Ніжині, Харківський колегіум, Кременецький ліцей, що став центром утвердження польської політики на українських землях [33, с. 97]. Саме у вищих закладах освіти України формувалася передова педагогічна думка про сутність та специфіку вчительської професії, форми та методи підготовки педагогічних кадрів.

Вагомий науково-теоретичний доробок у становлення педагогічної майстерності майбутнього вчителя здійснив І. Рижський (1761–1811 рр.). Перший ректор Харківського університету, видатний учений і педагог – І. Рижський володів уродженими здібностями до викладання. Лекції його користувалися величезним успіхом. Він був наділений такими природними рисами, як красномовність та вміння впливати на аудиторію. Усвідомлюючи те, що випускники Харківського університету здебільшого присвячували себе справі викладання та ви-

хування підростаючого покоління, педагог надрукував великі за обсягом навчальні посібники, в основу яких ліг лекційний матеріал, читаний ним перед студентами. Серед них варто виділити такі видання: «Досвід риторики», виданий у 1805 р.; «Введення в словесність», для публічних читань, що регулярно проводилися в університеті з 1805 р.; «Вступ до віршування», виданий Російською академією наук у 1911 р. Популярністю користувалася праця вченого «Досвід риторики», часто перевидавалася навіть після смерті автора. Із історико-педагогічних розвідок Д. Багалія ми дізнаємося, що І. Рижським були надруковані декілька промов, виголошених на урочистих заходах у стінах Харківського університету: «Про витончені мистецтва», де автор обстоює думку про вплив науки і мистецтва на особистість освіченої людини, на почуття, які необхідно сформувати у фахівця-професіонала; «Про пізнання, властиве уяві», де І. Рижський говорить про роль уяви, як особистісно-значущої професійної риси майбутнього випускника ЗВО [3, с. 326].

Проблемам педагогічної майстерності присвячені праці відомого українського педагога, письменника і освітнього діяча І. Тимківського (1773–1853 рр.). У спогадах одного із перших студентів Харківського університету Т. Селиванова, опублікованих у виданні «Українська педагогіка в персоналіях», ішлося про надзвичайні професійні здібності І. Тимківського, декана факультету морально-політичних наук. Він писав: «Найвидатнішим професором на юридичному факультеті був І.Ф. Тимківський... Усе в нього було вишукане, а фрази були продумані, вироблені, мовби витончені, вишліфувані й виполірувані... Він знав мови і мав багатосторонні знання і взагалі своїм тоном, своїм оригінальним поглядом на речі й вишуканим красномовством усякого на перший раз міг спантеличити» [32, с. 245].

І. Тимківський у своїх поглядах на педагогічний рівень учителя звертає увагу на важливість умінь і навичок педагога, необхідних для досягнення поставлених навчально-виховних завдань. Так, у листі до директора Чернігівської гімназії він зазначав: «Спосіб навчання має бути більш пояснювальним і аналітичним з пропонуванням і тлумаченням доповнень та прикладів і на все достатніх і зрозумілих причин, щоб не було жодного слова незрозумілого, і щоб учні не тільки напам'ять стверджували відповіді, мало їм зрозумілі, але і власним розумінням у науку вникали... після чого легко їм було відповідати на різні запитання як уривками, так і в зв'язку із багатьма істинами. Кожен учитель, крім попереднього роздуму про те, що і як має викладати в класі за підручником, повинен запастись відомостями з інших книг, але щоб... у викладанні його не було зайвих висловлювань і щоб він неодмінно враховував обсяг часу для його курсу і всю широкість свого предмета, якому повинен навчити у повному обсязі» [32, с. 246].

Творчий розвиток ідей формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя знайшов своє втілення у науковій та культурно-освітній діяльності видатного закарпатського письменника та вченого XIX ст. О. Духновича (1803–1865 рр.). Визначальним положенням його педагогічних поглядів є процес активізації пізнавальної діяльності дітей у процесі навчання. О. Духнович уважав, що процес засвоєння знань повинен відтворюватися шляхом чуттєвого сприймання. Цю категорію педагог визначав як «почуттєва настанова». Сприймання процесу навчання через почуття є природним фактором, а почуття дитини, в свою чергу, є визначальним щабелем пізнання [9, с. 26]. У своїй праці «Народна педагогія на користь училищ і учителів сільських» О. Духнович дає чітке визначення цій категорії: «Почуттєвою настановою» вона тоді називається, коли зображена по-

чуттями і також почуттями учнів відтворюється» [9, с.30]. За цим правилом учитель мусить своє викладання пояснити прикладами, порівняти речі з іншими подібними речами і подати наочно матеріал так, щоб діти не тільки зрозуміли, але й почуттям охопили те, що їм пропонує вчитель. За цим правилом буде найкраще, коли педагог матиме малюнок і на малюнку покаже річ, про яку пояснює. До чуттєвого навчання відноситься й те, що певний предмет учні мають розглянути з усіх сторін, тоді вони зрозуміють усі частинки, з яких цей предмет складається і порівняють з іншим, йому подібним. Коли ж викладається не чуттєвий предмет, тобто загальний, який продемонструвати не можна, наприклад, граматика, тоді треба навести більше прикладів і порівнянь [15, с. 203]. Таким чином, О. Духнович збагнув двоєдину природу процесу навчання, а відтак і процесу засвоєння знань, зумів у зв'язку з цим підійти до розробки основних питань дидактики з позиції вчителя, як невід'ємного суб'єкта педагогічного процесу. Вчений розглядав науку педагогіку як «мистецтво мистецтв», і виходячи з цього, вчителем може бути та людина, яка самим народженням призначена до педагогічної професії. Педагогові «від природи дано мати легкий і переконливий спосіб викладання», – зауважував Ф. Науменко, досліджуючи спадщину українського педагога [21, с. 132]. Життєвий досвід доводить, писав О. Духнович, що «не кожна людина здатна за своєю природою до виховання дітей. Якщо такий нездатний за природою вчитель потрапляє на педагогічну роботу, то істинно він сам є нещасним, і довірені йому особистості для виховання стають нещасними» [9, с. 22]. Педагогічній професії повинні себе присвячувати люди, які внутрішньо здатні до неї. Саме в цьому великий педагог вбачав сутність педагогічної майстерності, бо вчитель «не якусь хитку річ, а людину та людство створює», тобто є «інженером людських душ» [9, с. 56].

Звертаючись до педагогів, О. Духнович писав: «Учителі! Ви є сіль землі, ви є просвітителі народу – народу, до цього часу обмеженого, народу, що потребує освіти!» [9, с. 86]. Просвітитель, високо оцінюючи значення природних здібностей майбутнього вчителя, наголошував, що запорукою його професійної майстерності повинна стати ґрунтовна науково-педагогічна підготовка. Він акцентував увагу на тому, аби «вчитель мав добрі знання того предмета, який він прагне викладати» [9, с. 20]. У розділі «Які вчитель повинен мати знання?» автор «Народної педагогії...» стверджував: «Тому, хто прагне стати вчителем, необхідно самому вчитися, бо як можна навчати інших, коли сам неук, або недостатньо знаєш предмет, який потрібно викладати. Такий є подібним сліпому... Той, хто бажає навчати, повинен насамперед сам бездоганно вивчити все, що хоче передати іншим» [9, с. 24].

На думку М. Євтуха, в педагогічних працях О. Духновича міститься багато цінних пропозицій щодо педагогічної праці вчителя. Хороший учитель – людина, яка має всебічну освіту та високу культуру поведінки. Він має бути бездоганно обізнаний з гуманітарними науками й досконало розбиратися в педагогіці. Мистецтвом педагогіки треба опанувати кожному майбутньому вчителю. Володіючи педагогічним мистецтвом, наставник дітей повинен не просто викладати матеріал, – він зобов'язаний пробуджувати в головах дітей зацікавленість, жадобу до знань, спостережливість, упевненість у своїх силах, постійне бажання рухатись вперед. До кожного учня педагогу потрібно підходити з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей [12, с. 63].

Великого значення О. Духнович надавав живому слову в методиці навчання, а саме культурі мовлення вчителя. Ось деякі з порад просвітителя майбутнім

педагогам: пояснюючи нове, вчитель мусить завжди зважати на рівень розвитку дітей; треба уникати вживання незрозумілих слів, понять, намагатися в доклад-ний і доступний спосіб пояснювати їх; щоб діти «легко і в повному обсязі зрозуміли матеріал, вчитель має простими словами, а не вибірковими фразами, витонченими, короткими висловлюваннями, а не довгими реченнями викладати науку свою» [9, с. 29].

Доводячи учнів за допомогою «почуттєвої настанови» до розуміння істини, О. Духнович не вважав живе слово вчителя в поясненні нового матеріалу «половою, лушпинням, непотребом». Навпаки, на думку Ф. Науменка, живому слову в його основних (монологічній і діалогічній) формах О. Духнович у методиці навчання відводив значне місце. Розповідь, пояснення, бесіду в евристичній і катехізичній формах він пропонує як метод навчання дітей [21, с. 162].

За недоброчесне ставлення до своїх обов'язків, як стверджує Є. Барбіна, О. Духнович лякає вчителів карою страшного суду. Для нього вчитель – це не просто працівник школи, а насамперед носій нових, прогресивних ідей, доброчесності. Це людина-патріот, для якої інтереси народних мас мусять бути понад усе [4, с. 203]. За О. Духновичем, вчителі є людьми веселої вдачі. «Бути веселого і флегматичного темпераменту, а не сидіти за кафедрою, неначе тиран. На уроках між дітьми ходити, запитання із посмішкою ставити, викладати легко, зрозуміло, з емоціями, люб'язно, щоб його учні зрозуміли, щоб цим учитель збудив між учнями ревність» – писав видатний педагог [9, с. 83].

Розкриваючи сутність учительської професії, О. Духнович прагнув акцентувати увагу на тому, що особистість педагога-вихователя повинна викликати в учнів лише позитивні почуття. Вчителю не слід бути «...Бродягою, брехуном, наклепником, насмішником чи лихословом». Саме слово «вчитель» несе в собі гордість, гідність, своїм розумом розвіює хмари невігластва, добрим прикладом виправляє людей» [9, с. 89].

Погляди видатного педагога на роль народного вчителя у формуванні молодого покоління, принципи, закладені в його «Народній педагогії», дозволяють стверджувати, що О. Духнович був високоосвіченою людиною, ґрунтовно обізнаним з передовими ідеями в галузі виховання та навчання. «Народна педагогія», по суті, стала першим уніфікованим підручником з педагогіки, де педагогічній майстерності вчителя відводилося чільне місце, структурувалися і визначалися основні вміння та навички, якими повинен він володіти у навчально-виховній та просвітницькій діяльності.

Проблематика становлення особистості вчителя-майстра знайшла своє відображення у науково-філософських поглядах видатного українського мислителя, філософа і педагога П. Юркевича (1826–1874 рр.). Основою вчення П. Юркевича є «філософія серця» – оригінальна філософська система, що ґрунтується на вченні про «серце» як символ внутрішнього світу людських переживань. У праці «Серце і його значення в духовному житті людини» філософ стверджує, що мислення не вичерпує всієї повноти духовного життя. Людина пізнає навколишній світ з допомогою розуму, а пізнати красу й таємничість світу можна тільки серцем як центром усіх «пізнавальних дій». За П. Юркевичем, розум – вершина, а серце – коріння духовного життя [32, с. 295]. Виходячи із власних філософських міркувань, працюючи викладачем філософії та історії філософії Київської духовної академії, П. Юркевич захоплюється вивченням проблем педагогічної науки, логіки, психології, що з часом стали найулюбленішим предметом його занять.

Одним із найвідоміших педагогічних творів П. Юркевича є «Читання про виховання». Це записки, видані для слухачів учительських семінарій військового відомства, які вивчали курси педагогіки і психології. Саме в цій праці філософ дає характеристику професії вчителя: «Педагог, як і лікар, повинен мати ґрунтовну теоретичну підготовку, не покладаючись на власний досвід» [35, с. 6]. Однією із найважливіших категорій виховання, на думку вченого, є уява учня і вчителя, тобто вміння поставити себе на місце іншої людини, сприймати її думки, почуття та переконання. Даючи поради майбутнім учителям щодо виховання та навчання дітей, П. Юркевич розвиває філософсько-педагогічну думку про уяву, як основну категорію педагогічної майстерності педагога: «Дитина більше, ніж дорослі й учителі, любить відчувати речі та мріяти про них. Ці мрії є основою всякого сильного мислення і розуміння. Почуттєва уява сприяє прагненню дитини до знань. Лише дитячому серцю доступна неоціненна радість знання в таких широких розмірах, в яких вона незнайома більшості батьків та вчителів... Якщо педагог має в собі часточку описаних дитячих прагнень, і якщо він поєднує їх з мистецтвом і силою своєю, то йому природно легко буде перетворити допитливість дітей у волю, або в постійну рішучість віддавати сили розумовій праці, боротися із негативними відчуттями, які повсякчас виникають при всякій дії... Вчитель навчає дітей, повідомляючи різноманітні відомості, але ще більше він навчає їх власним духом і моральним вираженням усієї своєї особистості, досконалістю тих форм, якими користується в процесі викладання» [35, с. 194].

Особистості вчителя-майстра у творчій педагогічній спадщині П. Юркевича відведено чільне місце. У розділі «Загальні основи дидактики» «Читань з педагогіки» вчений акцентував увагу на таких складниках професійної діяльності вчителя: «Слід викладати з почуттям любові й гідності. Не треба бути лише вправним постачальником знань, тому що учні споглядатимуть у його особі лише вульгарність і негативні риси, які неварті уваги. Педагог повинен бути вимогливим до себе: наполегливість, старанність, зосередженість мають сприйматися учнями в його діях. Будь-які дії вчителя повинні викликати живу емоційну зворотну реакцію вихованців. Педагог повинен спонукати учнів до процесу учіння» [35, с. 195]. «Вихователю, – на думку П. Юркевича, – у власному серці слід мати людяності на стільки, щоб осягнути всі істини, доброту, почуття прекрасного в оточуючих його дітях і насичувати цією «найдосконалішою їжею» дух вихованця» [34, с. 232].

П. Юркевич рекомендує вчителям звертати належну увагу на вправне використання елементів зовнішньої педагогічної техніки – міміки і пантоміміки в процесі викладу навчального матеріалу. Він вказував: «...Особливо треба бути розбірливим і демонструвати вираз суворості чи лагідності на обличчі, щоб викликати в учнів симпатію, або антипатію до тієї чи іншої історичної особистості, яку вивчають на заняттях учні. В цьому виявляється велика виховна сила впливу вчителя на учня. Але ті вчителі, які хворі на моральну апатію чи скептицизм, не мають права викладати учням гуманітарні науки « [34, с. 175].

Оригінальними, з точки зору професійної досконалості вчителя, є методичні вказівки П. Юркевича щодо його культури мовлення в навчальній діяльності, визначені М. Демковим: «Володіти мистецтвом мови може лише той учитель, який здатний художніми описами і розповідями розбудити в учнів почуття, розширити їхній кругозір. Мовлення вчителя повинне бути цілісним, ясним і чітким, гармонійним. Серце учнів любить акорд, а не окремі тони. Питання, як вихори, повинні злітати над класом і збуджувати увагу дітей» [8, с. 406].

Буржуазні реформи системи освіти 60-х років XIX ст. сприяли розвиткові початкової школи, а це, в свою чергу, вимагало розробки системи підготовки педагогічних кадрів. Саме в цей період велися гострі дискусії на сторінках спеціальних наукових та періодичних видань про роль учителя у суспільстві, осмислювались проблеми сутності педагогічної майстерності у праці педагога та його професійній підготовці. Одним із активних ініціаторів демократичного педагогічного руху, на думку С. Мельничука, був М. Пирогов (1810–1881 рр.) [19, с. 15]. Він стверджував, що кожен учитель школи будь-якого ступеня лише тоді відповідає своєму призначенню, коли водночас із викладанням виховує учня [29, с. 181]. А звідси випливає, що вчитель повинен бездоганно володіти предметом, який викладає у школі для здійснення ефективного впливу на особистість учня. М. Пирогов був переконаним: педагогові потрібно не лише знати предмет, а й володіти способами його викладання, методами та прийомами впливу на вихованців. В. Смірнов, досліджуючи постать М. Пирогова, акцентує увагу на поглядах ученого: «Учителеві слід пам'ятати, що учнів він виховує не лише через викладання, а й через власну поведінку, через особистісні якості. Запорукою істинного успіху в навчанні і вихованні є животворні освітні сили особистості наставника» [29, с. 193].

Розглядаючи проблеми педагогічного професіоналізму в історії освітньо-виховних систем України, Н. Гузій особливу уваги приділяє поглядам М. Пирогова на сутність педагогічної майстерності вчителя, наголошуючи, що вчений трактував педагогічне мистецтво вчителя як багаторівневе явище і вважав, що в педагогіці, піднесеній до мистецтва, як і в будь-якому іншому мистецтві «не можна міряти усіх учителів однією міркою», а також виділив низку критеріїв для їх оцінювання. До них була віднесена творчість учителя, його прагнення до пошуку більш досконалих методів роботи, вміння ефективно поєднувати слово і наочність, враховувати вікові й індивідуальні особливості учнів, спроможність утримувати їхню увагу. Водночас М. Пирогов вважав педагогіку не лише мистецтвом, а й наукою, і вказував на реально існуюче недооцінювання «науки учити й освічувати», на те, що «небагато вчителів володіють мистецтвом учити і навіть не розуміють його важкість» [6, с. 13].

Натомість В. Смірнов, акцентує увагу на тому, що М. Пирогов, ведучи мову про фахову підготовку вчителя, виділяв ряд першочергових заходів, а саме:

1. Велике значення для педагога має самостійна робота над підвищенням рівня знань, в системі якої він особливого значення надавав творчим пошукам у поєднанні із щоденною практичною зайнятістю вчителя в школі.

2. Пирогов рекомендував учителям відвідувати уроки своїх колег, запрошувати їх на власні уроки, брати участь в обговоренні і рецензуванні діяльності учителя у процесі педагогічної взаємодії з учнями.

3. Учений вважав, що для досягнення високого рівня педагогічного впливу вчителя на вихованців слід постійно вести боротьбу з проявами бюрократизму. «Там де є чиновник, бюрократ, там немає справжнього педагога (наставника), там не може бути істинного виховання дітей і підлітків» [29, с. 183].

На думку А. Мусіна-Пушкіна, М. Пирогов у своїх педагогічних поглядах важливу роль надає тому, вчитель володіє увагою та уявою вихованців. «Для успіху навчання необхідна увага, яку потрібно розвивати з ранніх літ. Увага – це нитка така тонка, що вона враз може обірватися, якщо не дотягнеш, або перетягнеш» – звертався він до майбутніх працівників освіти [20, с. 17]. Для керування увагою учнів М. Пирогов рекомендував учителям вміти впливати на почуття ви-

хованців через слово: «Слову ми зобов'язані, воно стоїть над почуттями. Вихователю необхідно орудувати словом так, щоб воно слугувало не лише для усвідомлення навчального матеріалу, а й впливало на інші, глибші сторони дитячої душі, які приховані під натиском зовнішніх почуттів. Захоплююче слово вчителя, інтерес до того, що педагог викладає на уроці, є невід'ємною умовою підвищеної уваги і самодіяльності учня в шкільній обстановці» [20, с. 18].

Будучи куратором Київського навчального округу в 60-х роках XIX ст., М. Пирогов для вдосконалення педагогічної майстерності вчителів запроваджує екстраординарні засідання педагогічних рад, на яких обговорювались способи викладання різних предметів, засоби виховного впливу вчителя на учнів. Видатний педагог переконував, що екстраординарні педагогічні засідання і циркуляри, які містили виклади педагогічного досвіду наставників проводяться із такою метою: 1) надати можливість гімназійним наставникам вільно, відверто і безпристрасно обговорити різноманітні педагогічні способи викладання; 2) ознайомити найближчі вищі заклади педагогічної освіти із провідними методиками наших учителів; 3) надати матеріал теоретикам педагогічної науки для її розвитку і практичного втілення передових ідей; 4) уніфікувати новітні технології навчання і виховання для керівників освітньою галуззю Київського округу [1, с. 260].

М. Пирогов багато зробив для розбудови підготовки вчительських кадрів і якісного її поліпшення в Одеському та Київському навчальних округах, палко підтримував педагогів – майстрів своєї справи, обстоюючи єдність загальнолюдського і професійного розвитку особистості педагога.

Про вчителя-майстра йдеться також у творчості випускника Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, а згодом – професора Московського та ректора Санкт-Петербурзького університетів, а також голови Петербурзького Педагогічного товариства П. Редькіна (1808–1891 рр.). М. Демков звертав увагу на те, що головною і найулюбленішою справою знаного юриста, історика права XIX ст. було викладання, яке принесло йому широку популярність серед студентства Москви і Санкт-Петербурга. Його жива та енергійна мова, що часто звеличувалася до ліричності, проповіді любові до науки, правди і справедливості зворушливо діяли на аудиторію. Студенти говорили про П. Редькіна, що він «священнодійствував» на кафедрі [8, с. 322].

П. Редькін, як пише К. Єльницький, палко доводив необхідність спеціальної підготовки вчителів і вихователів. Він уважав, що майбутній педагог повинен ґрунтовно бути ознайомленим із фізичною і духовною природою людини, з умовами навчання і виховання. Серед основних рис особистості вчителя-вихователя він виділяв справедливість та служіння істині [10, с.74].

В особі П. Редькіна були поєднані широка європейська освіта, з одного боку, і цілісний характер, високі моральні якості його серця, сталість ідеалів, любов до праці, живої діяльності – з іншого. Тому його педагогічні погляди на роль учителя у вихованні підростаючого покоління, викладені в численних наукових статтях, знаходили схвалення і розуміння передової педагогічної громадськості. «Яким чином підготувати справжніх народних учителів? Звання народного учителя – це є окрема спеціальність і готувати до неї повинні високоосвічені професіонали в спеціальних вищих педагогічних закладах, а не класичних і реальних гімназіях та університетах» – стверджував учений [24, с. 281]. П. Редькін обґрунтував сутність особистості вчителя. Він зауважував: «Під особистістю іноді розуміють просто зовнішність учителя, його манери, рухи, поставу та ін., звертаю-

чи увагу на приємну чи неприємну особистість, навіть часто визначають за зовнішніми ознаками здібності, знання, майстерність як учителя, так і інших. Але поряд із зовнішніми ми не можемо нехтувати внутрішніми рисами педагога. Є вчителі, у яких зовнішність зовсім непривабливa, в гурті вони наводять нудьгу, але на уроці, в класі є такими майстрами, що їхні заняття стають дивовижними, магічними, а слухачі забувають про зовнішність наставника і знаходять позитивні почуття навіть у його зовнішній непривабливості. Гармонійне поєднання всіх внутрішніх рис свідчить про те, що це хороший учитель із сукупністю розумових та моральних здібностей, що виявляються в процесі викладання та підкреслюють відданість професійному покликанню, яке вчитель вважає для себе священним і в якому вбачає життєвий смисл, – це і є та особистість педагога, сповнена життя, абсолютно реальна, яка може приємно вражати і впливати на почуття учнів» [24, с. 282].

Логічний розвиток педагогічних ідей на теренах царської Росії другої половини XIX ст. призвів до виникнення національного напрямку в новій російській педагогіці. Вітчизняні теоретики і практики освітньої галузі, які майже всі, без винятку, ознайомлювалися зі шкільною справою на заході Європи, зустрічали там досить визначений національний характер шкіл та вищих педагогічних закладів. Скасування кріпосного права в Росії, доба економічного піднесення загострили, на думку Т. Усатенко, боротьбу між двома напрямами у вітчизняній педагогіці й громадсько-політичній думці: метою першого були загальнолюдські ідеали; другий входить корінням у «народ» [33, с. 102].

Представником другої, «народницької», течії, засновником вітчизняної наукової педагогіки був К. Ушинський (1824–1871 рр.). К. Ушинський, на переконання М. Константінова, підійшов до розробки теорії педагогіки як широко освічений мислитель, озброєний знаннями фізіології, психології, філософії і педагогіки. Відкидаючи умоглядну, кабінетну побудову педагогічної теорії, вчений застерігав проти емпіризму в педагогіці, справедливо вказуючи, що не досить спиратись тільки на особистий, хоча б і вдалий, досвід виховної роботи. Він вимагав єдності теорії і практики [16, с. 221].

К. Ушинський високо оцінював особистість учителя, справедливо вважаючи, що вплив педагога на учнів становить ту виховну силу, яку не можна замінити ніякими статутами і програмами, ніякою організацією навчальних закладів. Він писав: «...Особа вихователя найважливіша в справі виховання» [16, с. 235]. Розмірковуючи над особистісними рисами педагога, К. Ушинський великого значення у численних статтях та педагогічних творах надає формуванню основ педагогічної майстерності педагога-вихователя. Він вказував, що діяльність учителя більше, ніж будь-яка інша, потребує постійного піднесення: вона зовнішньо одноманітна, її наслідки помітні нескоро. В ній є сильна небезпека, що викладаючи з року в рік одне і те ж, можна «втягтися і вести викладання механічно». К. Ушинський застерігав педагогів від цієї небезпеки, закликав їх до постійного руху вперед. Зовні роль шкільного педагога скромна, але він повинен усвідомлювати суспільне значення своєї праці. «Насамперед і понад усе наше народне виховання потребує людей, здатних до цієї великої справи, потребує народних учителів – народних не тільки тому, що вони вчать народ і в народних школах, а тому, що вони вийшли справді з середовища народу, винесли з собою його найкращі характеристичні риси», – стверджує М. Константінов, цитуючи праці К. Ушинського про вчителя [16, с. 236].

К. Ушинський у праці «Про користь педагогічної науки», що міститься в хрестоматійному виданні «Історія української школи і педагогіки», торкається проблематики сутності педагогічної майстерності вчителя, обстоюючи думку про підготовку спеціальними освітніми закладами майбутнього професіонала, фахівця, майстра виховної справи: «Чому від вихователя можна не вимагати попередньої підготовки до своєї справи, віддаючи все на його особисту спостережливість та його особистий досвід? Хіба справа виховання менш важлива, ніж справа медицини? Хіба предмет виховання, душа людська, не має так само своїх законів, як і предмет медицини – тіло? Чому анатомія, фізіологія, патологія можливі для тіла і непотрібні для душі? Хіба душа, як і тіло, не має свого організму, не розвивається за внутрішніми своїми законами, не зазнає відхилень від нормального стану? ...Результати поганої медицини видніші: вони відчутні; але результати поганого виховання не менш істотні, і якщо вони не такі помітні, то тільки тому, що на них менше звертають увагу... Ні медицину, ні педагогіку не можна назвати в точному розумінні цього слова. Ні тієї, ні тієї не можна навчитися, як навчаються математики, астрономії, хімії, анатомії та фізіології тощо. І медицина, і педагогіка, крім обізнання з науками в галузі філософії та природознавства, вимагають ще вміння застосувати ці знання до справи: безліч фактичних відомостей, що не становлять власне науки, розвитку спостережливості в певному розумінні і навички» [15, с. 213–214]. К. Ушинський обґрунтовує одним із перших в теорії і практиці педагогіки поняття «виховна майстерність», вкладаючи у його смисл уміння вчителя розуміти душу дитини в її явищах, свідоме ставлення до мети і предмета виховання. «...Від кожного педагога-практика можна і треба вимагати, щоб він сумлінно й свідомо виконував обов'язок свій та, взявшись за виховання духовної сторони людини, вживав усіх залежних від нього засобів, щоб ознайомитися якомога ближче з предметом діяльності всього свого життя», – у такому контексті К. Ушинський вирішував питання про специфіку педагогічної майстерності [15, с. 216].

Класик педагогічної науки, як пише у своїх роботах С. Мельничук, глибоко усвідомлював, що вчитель повинен бути не тільки викладачем тих чи інших дисциплін, але й вихователем; повинен любити свій фах, ставитися з почуттям великої відповідальності до справи виховання; він має бути високоосвіченою людиною, знати педагогіку і психологію, володіти елементами педагогічної майстерності і педагогічним тактом. Для цього в статті «Проект учительської семінарії» (1861 р.) К. Ушинський докладно розробив план підготовки вчителів для початкових шкіл, в якому важливе місце відводилося основам навчання педагогічної майстерності в системі загальнопедагогічної підготовки. В основу авторського проекту покладені вимоги, яким, на його думку, повинен відповідати вчитель-майстер: майбутній педагог у процесі його підготовки повинен не лише бездоганно володіти знаннями з обраного фаху, й «уміти гарно писати, малювати, читати ясно і виразно,...і навіть співати. Лише тоді він буде в змозі повідомляти своїм учням відомості, необхідні або корисні для них у житті»; у системі підготовки вчителів необхідно передбачити підготовчу школу, яка б готувала абітурієнтів для учительської семінарії. Саме в таких класах потрібно ввести співи, малювання, креслення, каліграфію; вокальні, інструментальні концерти, музично-літературні вечори і спектаклі семінаристів «сприяють створенню того мирного, діяльного і облагородженого життя закладу, яке так сильно впливає на характери молодих людей», а отже, сприяє формуванню в них елементів зовнішньої і внутрішньої педагогічної техніки; обов'язковість хорового співу у педагогічному

закладі для вчителів, сприяє розв'язанню одного із надзвичайно важливих педагогічних завдань – вихованню почуттів. У пісні, і особливо хоровій, є взагалі не лише щось збуджуюче і освіжаюче людину, але щось таке, що організовує працю, приваблює співаків до дружньої справи, «ось чому потрібно ввести пісню: вона кілька окремих почуттів зливає в єдине міцне почуття і кілька окремих сердець в одне дуже чуттєве серце, а це дуже важливо в школі, де загальними зусиллями перемагають труднощі в навчанні. Пісня виховує душу, а особливо почуття, причому почуття чисто людські... Який це могутній педагогічний засіб – хоровий спів !» [19, с. 22].

Важливістю оволодіння елементами педагогічної техніки, вміннями впливати на хід педагогічної дії, збуджувати позитивні емоції, душевний стан учня К. Ушинський обґрунтовує необхідність організації педагогічних факультетів, де б готували викладачів педагогіки і вчителів середньої школи. Педагог був переконаний у тому, що на такі факультети треба здійснювати ретельний попередній добір молоді, яка має педагогічні здібності та вроджені нахили до вчительського ремесла. Відсутність навчальних посібників, спеціальної педагогічної літератури, де б розкривалася сутність професії вчителя, призводить, на думку К. Ушинського, до того, що «...Молода людина, розумова діяльність якої достатньо збуджена, нелегко зважиться віддати своє життя такій роботі, про яку, здається, ніхто в суспільстві не думає, про яку не почуєш ні від кого жодного слова, не прочитаєш жодного рядка» [15, с. 218].

Нехтування оволодінням елементами педагогічного впливу на учнів, відсутність спеціальних розділів чи курсів у системі професійної і практичної підготовки майбутніх учителів, які б сприяли формуванню педагогічної майстерності учительськими семінаріями і вищими педагогічними закладами кінця XIX ст. призводило до того, що випускники, які ставали на вчительські посади, «тонули» в рутині педагогічної праці, що в подальшому не приносила їм натхнення, а шкільна одноманітність присипала розум і призвичаювали їх до байдужості. К. Ушинський, як пишуть автори хрестоматії з історії української школи і педагогіки, зауважує: «Подивіться, наприклад, на викладача, що, як кажуть, втягся в свою посаду. Він, здається, бере жваву участь у тому, що говорить: робить енергійні жести, багатозначно посміхається, грізно насуплює брови. Але не вірте цим жестам, цим усмішкам, цим юпітеровим бровам. Він так само посміхається, так само сердито прокидається, коли який-небудь пустун порушить його спокій. Після лекції, коли він приходить додому, серйозні життєві турботи, а можливо, і преферанс, залежно від смаку та віку, знову пробуджують його до життя. Як же вимагати, щоб у такого викладача учні зберегли піднесений стан, потрібний для всякого плідного навчання: вони тільки тихо, боячись розбудити вчителя, який дрімає, хоч і говорить» [15, с. 219].

Про те, що складникам педагогічної майстерності, якими повинен керуватися вчитель у професійній діяльності, потрібно вчити на педагогічних факультетах, К. Ушинський неодноразово підкреслював у своїх працях. Оволодіння мистецтвом виховання є, на його думку, найважливішим завданням педагогіки. «Педагогіка – не наука, а мистецтво, – найбільше, найскладніше, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв. Мистецтво виховання на засадах науки. Як мистецтво складне й обширне, воно спирається на безліч фундаментальних і складних наук; окрім знань, воно вимагає здібностей і нахилів; прагне до ідеалу, якого вічно намагаються досягти і який у цілому є недосяжним, – ідеал досконалої людини», – саме так розглядав педагогічну професію видатний педагог-класик

[22, с. 92]. Педагогіка як наукова теорія і педагогіка як мистецтво виступають у нього не як щось ізольоване одне від одного, а як дві сторони єдиного, цілісного явища суспільного життя.

Ставши на захист уроку, як основної форми навчальних занять, К. Ушинський визначив такі риси, що характеризують вдалий урок: вміння рельєфно викласти провідну думку чи головний факт уроку; забезпечення більш високої зацікавленості і активності учнів; наявність зразкового порядку та дисципліни. Звідси, на думку В. Смирнова, випливають дидактичні правила К. Ушинського:

1. Урок – це організаційна форма навчання, в якій творчо застосовуються дидактичні правила.

2. Чим досконаліше оволодіє вчитель теорією навчання і педагогічним мистецтвом, тим краще він зможе провести кожен урок.

3. Уважна підготовка до уроку, ретельне продумування його змісту і визначення тих шляхів та засобів, які якнайкраще зможуть забезпечити успішне вирішення освітніх і виховних завдань, – провідне завдання вчителя-майстра [29, с. 225].

4. Успіх уроку залежить насамперед від того, наскільки зуміє вчитель оволодіти увагою учнів, бо увага – «єдині двері нашої душі, через які все, що є у свідомості, беззаперечно проходить», – стверджують на основі поглядів К. Ушинського, А. Кузьмінський та В. Омеляненко [22, с. 37].

Своєю творчістю, розумінням сутності та значення педагогічної майстерності у формуванні особистості вчителя К. Ушинський заклав фундаментальні основи для подальшого її вдосконалення і розвитку, як невід'ємної складової в системі професійно-педагогічної підготовки майбутнього педагога.

Серед прогресивних земських діячів, поціновувачів освітньої доброчинної справи, таланту і професійної майстерності вчителя, був барон М. Корф (1834–1883 рр.). Діяльністю просвітника повсякчас захоплювалася С. Русова, стверджуючи, що як представник Катеринославського земства, в 1866 році він виступив із доповіддю про необхідність широкої діяльності земства в царині народної освіти й організації вчительської семінарії. Головним обов'язком земства М. Корф визначав зведення якомога більшої кількості народних шкіл, книгозбірень для самоосвіти вчителя, організації зразкових земських навчальних закладів, на базі яких можна було б улаштовувати педагогічні з'їзди та обмінюватися досвідом організації навчально-виховного процесу [26, с. 35].

У своїх доповідях Катеринославському та Олександрійському земствам М. Корф намагався переконати, що «вся сила у вихованні й навчанні народу» і земство повинно дбати, «аби підготувати здатний персонал учителів». Олександрійське земство обрало барона М. Корфа земським членом у повітову шкільну Раду. В 1867–1869 рр. він у власному помешканні організував перші курси для вчителів, де ознайомлював їх із прогресивними методами викладання, способами впливу на свідомість та почуття учнів. У листі до князя Васильчикова М. Корф висловлює гарячу віру в необхідність підтримки місцевим самоврядуванням освітньої справи і підготовки педагогічних кадрів зокрема: «На це не може бути різних поглядів. Земці повинні триматися педагогіки, коли не хочуть задурно топити свої гроші, а педагоги повинні стати земськими людьми, які не хочуть свою справу на піску будувати» [5, с. 6].

М. Корф у науково-педагогічних працях велику увагу приділяв проблемам становлення особистості вчителя і формуванню основ його педагогічної майсте-

рності. М. Демков, досліджуючи постать українського педагога, наводить його промовисті думки, з якими М. Корф звертався до учнів, педагогів і батьків: «Гіркий учительський хліб, а зменшити його гіркість – наша головна задача. Немає в нас нестачі співчуття, любові до справи, але нерідко не вистачає нам знання справи. Ви перестанете боятись учителя, ви полюбите його, і школа чи класна кімната, в яку вас заганяли стусанами і різками, стане для вас відрадою [8, с. 424].

М. Корф був глибоко переконаним у тому, що не кожна людина здатна викладати і виховувати. Для тих, хто прагне стати вчителем, необхідно організовувати якнайсуворіші професійні добори (при вступі до педагогічних вузів чи вчительських семінарій). М. Корф писав: «...При доборі вчителя слід звертати увагу не на те, що він знає, а на здатність особи до самопізнання, тобто на його загальний розвиток, уміння усвідомлювати ті факти, які він буде в подальшому викладати» [8, с. 426]. Виходячи з цього, вчений уважав, що вчителем може бути лише людина із різнобічними знаннями, яка володіє спеціальними професійними вміннями – мистецтвом навчання і виховання. М. Корф великого значення надавав вивченню педагогіки кожним, хто працює із дітьми: «При такому широкому трактуванні педагогіки, як науки і мистецтва, ми маємо справу власне не з однією наукою, а з одинадцятьма, які могли б входити, так би мовити в один цикл і утворювати «педагогічну енциклопедію» [17, с. 277].

Для досягнення високого рівня педагогічної майстерності М. Корф радить педагогам і вихователям навчитися професійно здійснювати будь-яку педагогічну дію, яка впливає на почуття учнів. Він зауважує: «Якщо випадкова дія людини (вчителя) принесе йому (учню) задоволення, то захочеться ще раз повернутися до неї і вихованець буде прагнути це зробити; навпаки, якщо випадкова дія спричинить негативне відчуття, то людина хотітиме уникати її» [17, с. 291]. Разом із тим, кожна педагогічна дія, на думку М. Корфа, повинна збуджувати уяву учня. Вміти керувати уявою – одна із найважливіших професійних рис учителя. Великий педагог уяву порівнює із музичною гармонією: «Усі наші душевні сили налаштовані неначе за камертоном і утворюють милозвучний акорд; розвивайте їх водночас і ви допоможете ясності звуку, силі його довжини; якщо ж ви захочете трохи видозмінити звук, хоча б однією нотою із акорду, то ви утворите дисонанс; але ви покликані до гармонійного виховання цілісних особистостей» [17, с. 299].

Необхідною умовою педагогічної майстерності вчителя М. Корф вважав володіння педагогічним тактом. Такт повинен сприяти створенню позитивної атмосфери на уроці, стати запорукою доброти і співпереживання у процесі спілкування. Наставники-педагоги мають повсякчас пам'ятати про властивість вихованців виносити з кожного уроку, брати з кожної хвилини спілкування з учителем задоволення. «Усім відомо, що сміх приносить задоволення дітям, а насмішки – навпаки, незадоволення. Часто буває так, що вчитель ні в якому разі не допустить насмішки над собою. Але той же самий учитель піднімає на сміх свого учня. Так вчиняє педагог, помітивши, що більшість учнів почувають задоволення від насмішки над одним із учнів. Проте той учень, якого висміюють – плаче!» – наводить приклад застосування педагогічного такту у виховному впливі на класний колектив М. Корф [17, с. 305].

Педагог і просвітник ще за життя здобув гучну і почесну славу поборника і палкого організатора освітньої справи на засадах гуманізму та високого професіоналізму. На думку Н. Гузій, М. Корф накреслив у своїх працях модель особистості вчителя-майстра, що охоплювала такі риси, як інтерес до сільської грома-

ди, гуманістичну позицію, відданість педагогічній професії і дітям, знання предмета та методики його викладання, готовність до самоосвіти, моральні та розумові якості, мовні здібності, зовнішній вигляд, а також рекомендував методи і засоби підготовки вчителя [6, с. 15].

Безліч цінних думок про педагогічну майстерність, професійне виховання вчителя, становлення особистості педагога та його роль у суспільному житті, викладених у спадщині провідних вітчизняних діячів науки, освіти, культури кінця XVIII–XIX ст. мали велике значення для розбудови освітньої системи України, здійснювали вирішальний вплив на громадсько-педагогічний та суспільно-політичний рух тієї епохи, сприяли розвиткові середньої та вищої педагогічної освіти, створенню нових педагогічних освітніх закладів . Ідеї становлення і розвитку педагогічної майстерності були настільки вагомими, що не втратили свою актуальність і в наш час.

Література:

1. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век). СПб. : Изд-во О. Богдановой, 1912. 346, [6] с.

2. Аносов І., Болотін Ю., Окса М. Витоки шкільництва та вищої педагогічної освіти в Мелітополі : [моногр.] / Мелітопол. держ. пед. ун-т. К. : Твімінтер, 2003. 107, [1] с.

3. Багалей Д. И. Очерки из русской истории. Харьков, 1911. Т. 1: Статьи по истории просвещения. 624 с.

4. Барбіна Є. Професійна майстерність учителя в історії педагогічної думки. *Рідна школа*. 1998. № 2. С. 71–74.

5. Барон Н. А. Корф. Его жизнь и общественная деятельность. СПб., 1893. 14 с.

6. Гузій Н. В. Педагогічний професіоналізм : історико-методологічні та теоретичні аспекти : [моногр.]. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. 243 с.

7. Демков М. И. История русской педагогики. 2-е изд. М., 1910. Ч. II : Новая русская педагогика (XVIII век). 627 с.

8. Демков М. И. История русской педагогики. 2-е. изд. М., 1910. Ч. III : Новая русская педагогика (XIX век). 536 с.

9. Духнович А. Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских. Львов, 1857. Ч. I : Педагогия общая. 92 с.

10. Ельницкий К. Русские педагоги второй половины XIX ст. М. : Изд-е М. М. Гутзац, 1915. 189 с. [Для учебных заведений, в которых преподается педагогика].

11. Євтух М. Б. Боротьба трудящих України за розвиток національної культури, школи і освіти (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Київ. держ. лінгвіст. ун-т. К., 1995. 30, [2] с.

12. Євтух М. Б. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди О. В. Духновича : [моногр.] / Академія пед. наук України. Київ. держ. лінгвіст. ун-т ; за ред. В. П. Кременя. К., 1995. 94, [1] с.

13. Из истории учебных реформ Императрицы Екатерины II. *Известия по народному образованию*. 1909. Ч. XX. С. 299–307.

14. Історія світової та української культури : підруч. для вищ. закл. освіти / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. К. : Літера, 2002. 464 с.

15. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / упоряд. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. К. : Знання, 2003. 768 с.

16. Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаева М. Ф. История педагогики : [учеб. для педвузов]. М. : Учпедгиз «Просвещение», 1959. 499 с.

17. Корф Н. А. Наши педагогические вопросы. М. : Изд-во «Сотрудник школ» А. К. Залесской, 1882. 409, [1] с.

18. Медведков А. П. Краткая история педагогики в культурно-историческом освещении для школы и самообразования. 2-е перераб. изд-е. СПб. : Изд-во Я. Башмакова и К°, 1914. 328 с.

19. Мельничук С. Г. Формування естетичної культури майбутніх учителів (історико-педагогічний аспект, 1860-1970 рр.) : [моногр.]. К. : Кіровоград. кн. вид-во, 1995. 199 с.

20. Мусин-Пушкин А. А. Н. И. Пирогов как педагог. Пг, 1917. 145, [1] с.

21. Науменко Ф. І. Основи педагогіки О. В. Духновича (лекції з історії педагогіки для студентів ун-ту). Львів, 1964. 215 с.

22. Педагогіка : хрестоматія / уклад. : А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. К. : Знання-Прес, 2003. 700 с.

23. Проблема особистості вчителя та його фахової підготовки : зб. наук. пр.. / редкол.: З. М. Шалік, В. М. Галузинський, Т. Д. Тхоржевська, О. В. Матвієнко ; за заг. ред. М. Б. Євтуха ; Ін-т сист. досліджень освіти України. Київ. держ. пед. ін-т іноземн. мов. К. : ІСДО, 1994. 113, [1] с.

24. Редькин П. Г. Народ и его учители. *Учитель*. 1863. № 3. С. 281–282.

25. Родников В. История педагогики общей и русской. 4-е изд., дополн. внесением «Отдела истории общей педагогики». К. : Изд-е книжного магазина Н. Я. Оглоблина, 1916. 169 с.

26. Русова С. Українські земства в справі зведення народної освіти. *Світло*. 1911. № 11. С. 32–47.

27. Сковорода Г. С. Твори : в 2-х т. / ред. кол. : Д. Х. Острянин (відп. ред.) та ін. К. : Вид-во АН УРСР, 1961. Т. І. 639 с.

28. Сковорода Г. С. Твори : в 2-х т. / ред. кол. : Д. Х. Острянин (відп. ред.) та ін. К. : Вид-во АН УРСР, 1961. Т. ІІ. 623 с.

29. Смирнов В. З. Очерки по истории прогрессивной русской педагогики XIX века. М.: Учпедгиз, 1963. 312 с.

30. Стеллецкий Н. Странствующий украинский философ Г. С. Сковорода. *Труды Киевской духовной академии*. К., 1894. С. 7–10.

31. Струбицький В. В. Г. С. Сковорода про особистість учителя. *Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди :* [зб. статей] / редкол.: О. Г. Дзеверін (відп. ред.) та ін. К. : Вища школа, 1972. 246 с.

32. Українська педагогіка в персоналіях : у 2-х кн.: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Кн. 1 : X – XIX ст. / за ред. О. В. Сухомлинської. К. : Либідь, 2005. 549, [3] с.

33. Усатенко Т. П. Українська національна школа : минуле і майбутнє. Українознавчий вимір. К. : Наук. думка, 2003. 284, [1] с.

34. Юркевич П. Курс общей педагогики с приложеними. М., 1869. 404, [15] с.

35. Юркевич П. Чтения о воспитании. М. : Изд-е М. Чепелевского, 1865. 272 с.

§3.5. Регулювання суспільних відносин в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти

Актуальність питань регулювання суспільних відносин в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти (ППО) обумовлюється як об'єктивною необхідністю розвитку післядипломної педагогічної освіти та його регулювання і управління, так і термінологічною невизначеністю понять, якими описується процес «регулювання суспільних відносин в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти». Якщо поняття «регулювання» є інтуїтивно зрозумілим, «післядипломна педагогічна освіта» – нормативно визначеним, то поняття «суспільні відносини» є малозрозумілим у контексті проблеми цього дослідження.

Про що ми говоримо, коли вимагаємо чи прагнемо «регулювати суспільні відносини»? Що може чи має бути на виході регулювання? Нові відносини? Припинені відносини? Трансформовані відносини? Регульовані відносини? А як це?

Наприклад, директор підприємства не може звільнити працівника, що гальмує йому бізнес. Чи директор школи не може позбавити школу від вчителя. Або навпаки. Влада призначила вам директора, а останній – правовий нігіліст, корупціонер, аномія для нього – «мати рідна» тощо. Суспільні відносини навколо вас скручуються у нерозпутний клубок. І ніяк на це не реагують правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин… Як і що маємо регулювати у таких випадках?

Метою післядипломної освіти традиційно вважається задоволення потреб фахівців у професійному зростанні. І це правильно, але проблема в тому, що «потреби фахівців у професійному зростанні» можуть бути неправильними, неповними з точки зору загальних інтересів галузі, суспільства. Одним із наративів сучасного освітнього дискурсу в Україні є імператив «вчителю треба змінитися». Але задовільних відповідей на питання – куди змінюватися?, в якому напрямі мають іти зміни?, хто допомагатиме розібратися з сутністю змін? – немає. Тут – непочатий край досліджень управління процесами комунікації у професійних відносинах, управління змінами, створення проектів змін.

Оцінювання цих потреб може бути неправильним як їх суб'єктами, так і закладами та їх працівниками, які покликані задовольняти ці потреби. Однією із викривлених форм задоволення потреб фахівців у професійному зростанні стала, наприклад, сертифікатоманія як наслідок демонополізації ППО за постановою КМУ №800 [9]. Не потрібно закривати очі і на те, що частина педагогів взагалі немає «потреб у професійному зростанні».

З іншого боку МОН, залишаючи без змін регіональні системи ППО чи курсів підвищення кваліфікації (КПК), запроваджує власну систему задоволення потреб фахівців у професійному зростанні до НУШ чи то у формі онлайн-курсів, чи додаткових КПК за принципами мережевого маркетингу (або багаторівневого маркетингу; англ. Multilevel marketing, MLM) . Ситуацію в сучасній системі української ППО найкраще і лаконічно описує учитель Наталія Пащенко:

«Дуже обурює той факт, що на сьогодні педагоги повинні одночасно проводити уроки онлайн і вчитися онлайн методикам і технологіям НУШ задля викладання у 5-6 класах 2022-2023 та 2023-2024 навчальних років. Цікаво, в якійсь іншій сфері організовуються таким чином курси підвищення кваліфікації, чи порушувати права, як це вже прийнято в нашому суспільстві, можна лише по відношенню до педагогів. У нас також, як і в інших громадян є родини, діти, ба-

жання відпочити, зайнятися улюбленою справою, відновитися після 12-годинного, а коли й довшого, робочого дня за комп'ютером».

У цій тираді представлено сплетений у системі ППО вузол проблем суспільних відносин, який утворюють і Професійний стандарт учителя [24], і Постанова КМУ №800 [9], і накази МОН про курси для учителів НУШ, і різноманітні рішення обласних рад в Україні щодо тривалості курсів і функціонування обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти (ОІППО).

Проте, стратегічне завдання післядипломної освіти – не лише задоволення потреб фахівців у професійному зростанні і не лише в тому, щоб готувати добрих спеціалістів, які здатні задовольняти запити роботодавців, директорів шкіл, учнів та їх батьків, і не аморфне підвищення кваліфікації. Воно набагато амбіційніше: інститути післядипломної освіти мають формувати педагогічну еліту, здатну впливати на суспільні відносини у суспільстві, на учнів не як виконавців, а як творців, і навіть на управлінців високого рівня. Адже особистість учителя – це людина, яка має відношення, яка самореалізується через спілкування, через суспільні відносини з іншими людьми.

Законодавство фактично не регулює післядипломну освіту. Г. Науменко, начальник відділу по роботі з закладами ППО Інституту модернізації змісту освіти Міністерства освіти і науки України, вказує, що законодавство України в освітній сфері фактично не регулює саме таку важливу її складову, як післядипломна освіта. У 1996 році у Постанові Верховної Ради України про затвердження нової редакції закону «Про освіту» було поставлено завдання розроблення низки освітянських законів прямої дії за галузевим принципом: «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про післядипломну освіту». Усі вказані закони були розроблені і прийняті ВРУ у різні роки, окрім закону «Про післядипломну освіту». Пройшли роки, за які неодноразово змінювалося керівництво МОН, і замість закону «Про післядипломну освіту» з'явилася пропозиція щодо законопроекту «Про освіту дорослих». Утім, на думку Г. Науменка, законопроект «Про освіту дорослих» не має чітко визначеного предмета і суб'єкта законодавчого регулювання, оскільки: хто така «доросла особа» у сенсі, визначеному законодавством України? Якщо мова йде про повнолітнього студента, то його діяльність регламентується законом «Про вищу освіту». Якщо мова про слухача закладу ПТО, то є закон «Про професійну (професійно-технічну) освіту». Якщо мова йде про особу, яка хоче на доповнення до своєї попередньої освіти здобути нову освіту і кваліфікацію, то знову ж такі питання регулюються законами «Про вищу освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту». От і виходить, що законодавство України в освітній сфері фактично не регулює саме таку важливу її складову, як післядипломна освіта / підвищення кваліфікації. За межею законодавства опинилися десятки (якщо не сотні) закладів освіти різних галузей (24.06.2020).

Автори дослідження «Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження» (2014), вважають, що традиційну для України післядипломну освіти повинна охопити сфера Lifelong Learning (LLL) – «навчання впродовж життя», «навчання протягом життя» або «освіта протягом усього життя». Вони також пишуть, що «Післядипломна освіта в Україні має досить фрагментарне законодавче забезпечення, що створює можливості для певної автономії провайдерів цієї діяльності. У

Законі України «Про вищу освіту» (як зразка 2002, так і зразка 2014 років) наведені лише загальні означення традиційних видів післядипломної освіти. За період з 2002 до 2014 року було здійснено низку спроб комплексної регламентації цієї діяльності, але жодна з них не стала успішною. Так, у 2002 році МОН розробив проект Положення про післядипломну освіту, а надалі (до 2014 року) було запропоновано кілька версій проекту Закону України «Про післядипломну освіту», які так і не були ухвалені. … Постійно розроблялись підходи до розвитку післядипломної освіти. … У квітні 2014 року було внесено зміни до Порядку ліцензування діяльності з надання освітніх послуг, які суттєво спростили процедуру ліцензування післядипломної освіти».

Це дослідження цікаве тим, що встановлюється одна з причин неуспіху законотворчих зусиль – «опір ВНЗ, які не вітали обмеження їх академічної автономії» [22, с. 100].

Розгляд проблеми «регулювання суспільних відносин в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти» у контексті сучасних реалій та викликів часу щодо «правових, економічних і соціокультурних засад регулювання суспільних відносин» зобов'язує передусім мати хоча б попередні робочі варіанти відповідей на такі питання:

- ✓ власне, що є суспільними відносинами? Як їх ідентифікувати чи вирізняти з соціальної тканини?
- ✓ які суспільні відносини стосуються сфери регулювання післядипломної педагогічної освіти (ППО)?
- ✓ які суспільні відносини та інтереси потребують регулювання в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти?
- ✓ який є діапазон засобів регулювання в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти, окрім «правових, економічних та соціокультурних засад»? У чому полягають останні?
- ✓ у якій частині суспільних відносин щодо управління розвитком післядипломної педагогічної освіти діє адміністративне право?
- ✓ яке можливе правове регулювання суспільних відносин в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти?

Спробуємо викласти наше бачення відповідей на ці питання.

Суспільні відносини у термінології законодавства. Пошук терміну «суспільні відносини» у «Термінології законодавства» на Офіційному вебпорталі парламенту України Законодавство України (Законодавство України (rada.gov.ua)) є неуспішним, цей термін не зафіксовано серед 80270 термінів, включених до Термінології законодавства (станом на 19.11.2021) (https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/termin/sp:max15).

Хоча Закон України «Про освіту» (Документ 2145-VIII, чинний, поточна редакція від 09.08.2019, підстава – 2745-VIII) проголошує:

> *«Цей Закон регулює суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права, а також визначає компетенцію державних органів та органів місцевого самоврядування у сфері освіти».*

Утім, далі цієї констатації у преамбулі Закон України «Про освіту» не йде. У ньому не конкретизуються поняття «суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права». Взагалі у

цьому Законі термін «відносини» згадується лише ще два рази – коли говориться про соціально-трудові відносини у Статті 35 »Рамки кваліфікацій», п.4 та у назві Розділу Х «Фінансово-економічні відносини у сфері освіти».

Тобто з усіх «суспільних відносин, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права» Закон України «Про освіту» більш-менш точно кваліфікує лише соціально-трудові відносини та фінансово-економічні відносини у сфері освіти.

Потрібно також врахувати, що законодавство України в освітній сфері фактично не регулює саме таку важливу її складову, як післядипломна освіта (див. про це нижче). Тому звернемося до законопроектів щодо освіти дорослих та післядипломної освіти, щоб з'ясувати, як у них планується розглядати та регулювати суспільні відносини.

Проект Закону України «Про післядипломну освіту» від 17 лютого 2006 р.. слово «відносини» містить лише в назві свого Розділу IV «Господарська діяльність та господарські відносини».

Проект Закону України «Про освіту дорослих (Про освіту впродовж життя)», доданий до листа Міністерства освіти і науки України, державної наукової установи «Інститут інноваційних технологій і змісту освіти» керівникам закладів післядипломної педагогічної освіти «Щодо надання пропозицій» від 03.04.2013 р. № 14.1/10-988, не містить взагалі терміну «відносини».

Проект Закону України «Про післядипломну освіту», доданий до цього ж листа Міністерства освіти і науки України та державної наукової установи «Інститут інноваційних технологій і змісту освіти» від 03.04.2013 р. № 14.1/10-988, двічі оперує поняттям «відносини»: у назві свого Розділу IV «Господарська діяльність та господарські відносини» та серед головних завдань закладів післядипломної освіти у Статті 12. Навчальні заклади та інші юридичні і фізичні особи, що надають освітні послуги в системі післядипломної освіти, п. 6. є «запровадження гнучкої системи безперервної освіти громадян, яка має на меті їх адаптацію до професійної діяльності в умовах швидкої зміни соціально-економічних відносин». Взагалі, потрібно ще з'ясовувати, чи притаманні Україні «умови швидкої зміни соціально-економічних відносин».

Також варіант 2020 року проєкту Закону України «Про освіту дорослих», який зазначає, що «Цей Закон встановлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування освіти дорослих в Україні, створення умов для ефективної співпраці органів державної влади, інститутів громадянського суспільства, закладів освіти, роботодавців, інших заінтересованих сторін з метою забезпечення права дорослої особи на освіту впродовж життя, розвитку особистісних, громадянських та професійних компетентностей людини відповідно до її індивідуальних потреб, потреб суспільства, економіки і держави» згадує термін «відносини» лише у назві розділу «Фінансово-економічні відносини та державно-громадське партнерство у сфері освіти дорослих».

Цей скудний набір суспільних відносин, відібраний із текстів законів та законопроектів, дещо поповнює Закон України «Про вищу освіту», у якому в назві Розділу XII «Фінансово-економічні відносини у сфері вищої освіти» присутнє традиційне згадування про «фінансово-економічні відносини», а у Розділі VII «Управління закладом вищої освіти», у Статті 34 «Керівник закладу вищої освіти» у п.2. зазначається, що

«Керівник є представником закладу вищої освіти у відносинах з державними органами, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами і діє без довіреності в межах повноважень, передбачених цим Законом і статутом закладу вищої освіти».

Отже, термін «суспільні відносини» у законодавстві України щодо освіти представляють такі їх види: «суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права»; «соціально-трудові відносини», «фінансово-економічні відносини у сфері освіти»; «господарські відносини»; «соціально-економічні відносини» та відносини керівника закладу вищої освіти «з державними органами, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами».

Чи достатньо для регулювання суспільних відносин в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти названих і згаданих «суспільних відносин» у законодавстві України? Зрозуміло, що для роз'яснення норм законодавства у такій сфері освіти як підвищення кваліфікації педагогічних працівників необхідно деталізувати «суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації конституційного права людини на освіту, прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у реалізації цього права»; «соціально-трудові відносини», «фінансово-економічні відносини у сфері освіти»; «господарські відносини»; «соціально-економічні відносини» та відносини керівника закладу вищої освіти «з державними органами, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами».

Щоб з'ясувати проблеми і засади правового регулювання сучасних суспільних відносин, проведемо короткий філософсько-соціологічний екскурс у їх визначення.

Визначення поняття «суспільні відносини». У цьому параграфі спробуємо описати можливе операційне розуміння суспільних відносин (синонім – громадські відносини, соціальні відносини), уникаючи виконання необхідного широкого завдання знайти резюме використання цього поняття у тій чи іншій галузі.

Вважається, що «суспільні відносини неможливо зустріти в їхньому «чистому вигляді», оскільки вони реалізуються через соціальну суспільну практику та мають опосередкований характер» [17]. Утім, як говорив прибулець Альф, «ви просто не вмієте готувати котів», наука і практика ще не навчилася їх конструктивно розрізняти та ідентифікувати... У кожному випадку потрібно розробляти алгоритми дослідження суспільних відносин, як це зроблено у галузі адміністративно-правових відносин [4].

Звичайно, поняття «суспільні відносини» є абстракцією, тому маємо запозичити широке трактування поняття відношення (однина до терміну «відносини») з математики і теорії множин. Відношення – математична структура, яка формально визначає властивості різних об'єктів та їх взаємозв'язок. Поширеними прикладами відношень у математиці є рівність, подільність, подібність, паралельність тощо. Відношення зазвичай класифікуються за кількістю об'єктів (арність), що зв'язуються, і власними властивостями, такими як симетричність, транзитивність, рефлексивність. До такого розуміння суспільних відносин наближається Алан Фіск, визначаючи: «Відносини – це моделі координації між людьми; вони не є власністю індивідів [40].

Суспільні відносини складаються із унарних суспільних відношень, кожне із яких має відповідну структуру, яка і визначає властивості різних суспільних суб'єктів та їх взаємозв'язок.

Тому «суспільні відносини виникають між індивідами, які навіть не перебувають у безпосередньому контакті один із одним. Ці особи можуть навіть не знати про існування один одного, адже взаємодія між ними формується за допомогою сукупності конкретних інститутів та організацій, а не через суб'єктивне почуття обов'язку чи наміру підтримувати ці відносини» [17].

Усі відносини в соціумі являють собою систему різноманітних стійких взаємозалежностей, які виникають між індивідами, їх групами, організаціями та співтовариствами, а також усередині останніх у ході їхньої культурної, політичної, духовної, економічної діяльності та реалізації їхніх соціальних статусів та соціальних ролей.

Стверджують, що «суспільні відносини формуються:

- ✓ як певні відносини індивіда з соціумом;
- ✓ як відносини між людьми як представниками соціуму;
- ✓ як відносини між різними частинами, елементами у суспільстві;
- ✓ як відносини між різними суспільствами;
- ✓ як відносини між окремими особами як представниками різноманітних громадських груп, спільнот та громадських організацій» [17].

Але «суспільними відносинами» є і моє відношення до влади, керівництва, їх гілок і галузей…

Суспільні відносини розподіляють на деонтологічні, свідомо встановлювані людьми (наприклад, юридичні відносини між подружжям, між спадкодавцями та спадкоодержувачами тощо), і онтологічні, які складаються стихійно і лише потім піддаються соціальному регулюванню (статеві вікові відносини, класові відносини та ін.); на рольові та статусні. Рольові відносини є стійкими залежностями, в основі яких лежить поділ праці між спільно діючими людьми (прикладом таких відносин є відносини «начальники – підлеглі», «лікарі – пацієнти», «вчителі – учні» тощо). В основі статусних відносин лежить не розподіл «живої» праці, а розподіл її об'єктивованих умов та результатів (відносини «багаті – бідні», «впливові і залежні», «освічені – неосвічені» тощо). Рольові та статусні відносини можуть мати «вертикальний» (пов'язаний із підпорядкуванням) та «горизонтальний» (що передбачає відсутність ієрархії та соціальної нерівності). Залежно від характеру суспільних відносин складається тип взаємодії людей: антагоністичний (пов'язаний із об'єктивною неможливістю узгодження інтересів); конфліктне співробітництво (пов'язане з об'єктивними протиріччями між людьми, які спільно потребують один одного); солідаристська взаємодія (що здійснюється за формулою: «чим краще моєму партнеру, тим краще мені»). Різновидом солідаристської взаємодії є взаємодія альтруїстична (що здійснюється за формулою: «нехай буде погано мені, було б добре партнерові») [21].

Існує кілька класифікацій суспільних відносин. Зокрема, розрізняють класові відносини, національні відносини, етнічні відносини, групові відносини, особистісні соціальні відносини [26]. Уже згадуваний нами Алан Фіск виділив чотири основні типи суспільних відносин:

- ✓ общинні відносини (Communal Sharing);
- ✓ ієрархічні відносини (Authority Ranking);
- ✓ партнерські відносини (Equality Matching);
- ✓ ринкові відносини (Market Pricing) [38].

Зазначають, що суспільні відносини зазвичай виражаються за допомогою певних типів взаємовідносин і взаємодій між індивідами. Суспільні відносини є стрижнями соціальних взаємодій, хоча ніби вони є ідентичними поняттями. Усі суспільні відносини, що виникають і тривають, виражаються різними соціальними практиками, які є комбінаціями суспільних взаємодій. Суспільні відносини є наслідком і передумовою формування соціальних практик, «вчорашньою» формою діяльності індивіда або групи людей.

Суспільні відносини чинять різноманітний вплив на людей, адже вони визначають їхню здатність створювати, руйнувати, спрямовувати та стимулювати суспільні взаємодії та очікування.

Суспільні відносини як соціальна діяльність. А. Єрмілов підтверджує, що незважаючи на важливість та широке вживання категорії «суспільні відносини», єдності думок з питань, що стосуються їх сутності, змісту та структури, досі немає. Гірше того, багато викладів у науковій літературі цих питань страждають на суттєву невиразність і нечіткість, читачам важко зрозуміти, про що йдеться. Згадуючи деякі найпоширеніші у сучасній літературі трактування суспільних відносин як «відносин», «зв'язків» чи «взаємодій» і показуючи, що такі визначення є тавтологічними, водночас автори намагаються створити враження, ніби сенс самого поняття «відносини» є очевидним і не вимагає роз'яснення. А. Єрмілов пропонує трактувати і визначати суспільні відносини як специфічний вид (форму) соціальної діяльності. Трактування суспільних відносин як виду соціальної діяльності, на його думку, дозволяє використати методологічні установки, отримані при аналізі соціальної діяльності в цілому. Один із таких результатів – виявлення структури соціальної діяльності. Відповідно, у суспільних відносинах А. Єрмілов виділяє такі основні їх елементи: 1) суб'єкт; 2) мотив; 3) ціль; 4) «живу» специфічну діяльність; 5) умови; 6) продукт (результат); 7) об'єкт; 8) механізми залучення індивідів у суспільні відносини [13, с. 35-39].

Опишемо схематично ці елементи стосовно ППО.

Суб'єктами суспільних відносин у сфері післядипломної педагогічної освіти виступають учителі, слухачі КПК, працівники ІППО, органи влади, їх представники тощо. Об'єктами цих відносин виступають певні знання, які цим Суб'єктам суспільних відносин необхідні для професійного зростання. Мотивами суб'єктів суспільних відносин є задоволення потреб фахівців у професійному зростанні, підвищенні власного соціального статусу, заробітної плати. Мета цієї діяльності – підвищення якості освіти через поліпшення навчальної діяльності. «Жива» специфічна діяльність – конкретні дії та операції, які здійснюють суб'єкти у процесі її здійснення, наприклад реєстрація та оформлення на КПК, організація відрядження, поселення в гуртожиток, безпосереднє навчання. Умови функціонування суспільних відносин – всі матеріальні та нематеріальні ресурси, задіяні специфічною діяльністю у галузі ППО. Продукт – фактично досягнутий рівень кваліфікації педагогічних працівників регіону. Суспільні відносини щодо організації суспільних відносин – діяльність з організації ППО у відповідних провайдерів.

Керуючись цим методологічним підходом, спробуємо спочатку прокоментувати реальний характер системи суспільних відносин у галузі післядипломної педагогічної освіти, а потім розглянути проблеми запровадження Положення про внутрішню систему забезпечення якості освіти як квінтесенції суспільних відносин та «статутну нормотворчість» на прикладі Полтавського обласного ін-

ституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського зі створення і ухвалення Статуту інституту як регулятор суспільних відносин у сфері післядипломної педагогічної освіти.

«Агенти впливу» на українські обласні інститути післядипломної педагогічної освіти

Передусім окреслимо контекст, в якому перебуває ПОІППО як один із 25 елементів української системи ППО, створеної наприкінці тридцятих років минулого століття, а зараз вона становить сукупність освітніх закладів, розміщених у кожному обласному центрі, яка обслуговує потреби 0,5 млн. учителів і освітніх керівників системи ЗСО України, виконує значний обсяг організаційної роботи за дорученнями обласних органів управління освітою і в якій загалом працює 2,5 тис. педагогічних працівників («методистів») і більше 500 науково-педагогічних працівників.

Така система ППО і кожна її складова у наш час протягом останніх двох десятиліть перебуває під тиском кількох «агентів впливу», серед них:

1. Споживачі послуг системи ППО, педагогічні працівники, які перманентно виступають із критикою діяльності ОІППО і пропонують їх ліквідувати як непотрібні інституції у сучасному цифровому світі тощо;

2. МОН (і ті урядові фінансові органи, що де факто визначають його політику). Останні, коли приховано, коли явно вважають, що ІППО не є ЗВО, а тому їх персонал має оплачуватися нижче, ніж персонал ЗВО, і не повинен мати інші його бонуси. Тому, наприклад, працівник ОІППО, здобувши науковий ступінь, є позбавленим офіційної можливості здобути в ОІППО відповідне вчене звання. Хоча цю логіку важко зрозуміти, оскільки ОІППО працюють з педагогами, колишніми випускниками ЗВО, які до того ж, після закінчення ЗВО, здобули багаторічний досвід освітянської праці, і допустити, що з ними у процесі ПК мають працювати особи з нижчою кваліфікацією, ніж викладачі ЗВО, є абсурдом.

3. Місцеві органи влади (ОДА, обласні ради, департаменти освіти і науки), які з тих чи інших причин виявляють невдоволення або інтерес до ІППО і внаслідок чого проводяться гучні перевірки, ліквідації і реорганізації існуючих ОІППО (приклади: створення Комунального вищого навчального закладу (КВНЗ) Дніпровська академія неперервної освіти Дніпропетровської обласної ради на базі КВНЗ Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (2017) [10]; перейменування Комунального вищого навчального закладу Київської обласної ради «Академія неперервної освіти» в Комунальний навчальний заклад Київської обласної ради «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів» [38], звільнення працівників у КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради [8] тощо).

4. «Люди-інститути», тобто провідні фахівці в українській освіті, які мають значний досвід і обсяг знань у педагогіці, і небезпідставно вважають себе здатними замінити КПК у ОІППО своїми особистими окремими курсами (наприклад, В.Бєлий, В.Громовий, Р.Шукевич та інші).

5. Експерти в галузі освіти. Наприклад, у дослідженні *«Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження» (2014)* [22] зроблено ґрунтовний критичний розгляд системи післядипломної педагогічної освіти України як «окремого сегменту національного простору навчання впродовж життя».

Проаналізуємо цей критичний аналіз системи післядипломної педагогічної освіти як приклад сегменту національного простору навчання впродовж життя для регульованих професій поки що побіжно.

Описуючи історичні корені системи ППО, експерти визначають її головне завдання як «забезпечення підвищення кваліфікації»:

«Ця мережа (післядипломної педагогічної освіти – автори) успадкована з радянських часів і складається з регіональних (обласних) інститутів післядипломної педагогічної освіти. Головним закладом є Університет менеджменту освіти Національної академії педагогічних наук України і Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти в його структурі. Основним завданням системи традиційно є забезпечення регулярного (кожні п'ять років) підвищення кваліфікації працівників дошкільних, загальноосвітніх та позашкільних закладів освіти» [22, с. 109-110].

Без відповідних аргументів і доказів, експерти стверджують про невідповідність сучасним викликам підвищення кваліфікації у системі ППО:

«Таке навчання носить, здебільшого, формальний характер, не орієнтується на сучасні знання і технології, не забезпечує поширення і впровадження кращих зразків вітчизняної та світової освітньої практики. Науково-методичні публікації цих закладів найчастіше мають занадто теоретичний або вузькоемпіричний характер. Реальні ж потреби розвитку освіти вимагають усвідомлення ними своєї ролі як центрів трансферу інноваційних освітніх практик, їх адаптації до можливостей вітчизняних (до-, поза-) шкільних структур, переходу до діяльності на випередження в умовах швидкоплинних змін зовнішнього середовища. Ознакою певного прагнення системи до адаптації є запровадження різних форм навчання: очної, очно-заочної, дистанційної, навчання за індивідуальним графіком (фактично екстернату), стажування. Але зміст навчального контенту, який створюється і використовується в цих структурах, зазвичай, концентрується навколо кращого досвіду вже усталеної практики» [22, с. 109-110].

Експерти бачать такі основні недоліки системи ППО:

«На жаль, до центру уваги не потрапляє завдання підготувати сучасного педагога до стрімких змін знаннєвого поля та освітніх технологій. Дуже слабко використовуються можливості відкритого освітнього реального та віртуального простору, залучення до міжнародних проектів та ресурсів. На стратегічному рівні система післядипломної педагогічної освіти:

- ✓ *не забезпечує реалізації потенціалу, який закладений в системі LLL, у тому числі, неформальної та інформальної освіти;*
- ✓ *не використовує, належною мірою, можливості сучасних дистанційних технологій, не формує національної ресурсної бази дистанційних курсів, вебінарів, мереж тощо;*
- ✓ *адміністративно прив'язує педагогів до регіонального закладу без права вибору місця навчання, курсу, викладацького складу, що зумовлює обмеженість перспектив фахового розвитку і втрату мотивації до нього;*
- ✓ *залишається в полоні орієнтації на універсальні теоретичні «позачасові» курси, які позбавляють шансів швидкого озброєння най-*

більш актуальним контентом та сучасними технологіями самоосвіти;

- ✓ *не формує масової готовності педагогів працювати в системі випереджальної, інноваційної та адаптивної освіти» [22, с. 111].*

Експерти, зрештою, окреслюють такі перспективи ППО:

«У той же час, актуальна освітня ситуація зумовлює необхідність трансформації традиційної курсової підготовки в постійнодіюче середовище майстер-класів, тренінгів, тематичних дискусій з нової проблематики, яка актуалізувалась або тільки актуалізується. Причому починати цю роботу необхідно з усвідомлення та швидкої побудови стратегії дій та опори на сучасномислячу частину працівників системи. Передумовою успіху цих трансформацій буде орієнтація на тих, хто продемонстрував своїми публікаціями, викладацькою та менеджерською діяльністю спроможність до вирішення нагальних освітніх проблем і готовність до впровадження інновацій. Наступним кроком має стати лібералізація стосунків всередині системи та принципів фінансування підвищення кваліфікації, що дозволить педагогові самостійно обирати навчальний заклад, форму навчання, програму і викладачів. Важливо створити портал курсів, які пропонуються в системі післядипломної педагогічної освіти, і широко запровадити практику дистанційної участі в навчальних курсах» [22, с. 111].

Погоджуючись в основних моментах з цією моніторинговою критикою, водночас відзначимо, що експерти залишають нез'ясованими до кінця проблеми ідентифікації післядипломної педагогічної освіти як сегменту системи освіти України, причини її незадовільного функціонування, обумовленого периферійною увагою до неї. Цим питанням і приділимо далі нашу увагу в дослідженні.

Інформаційні відносини і публікаційна активність працівників ОІППО. Щодо наведеної критики системи ППО від експертів, то цей фрагмент, може бути розібраним на цитати і кожна з них обговорена. Тут обмежимося обговоренням лише однієї оціночної цитати: «Науково-методичні публікації цих закладів найчастіше мають занадто теоретичний або вузькоемпіричний характер» [22, с. 109]. Для підтвердження чи заперечення такого висновку потрібне належне дослідження публікаційної активності працівників ОІППО, яке ще не було проведене, хоча можна врахувати результати проведення щорічних конкурсів УМО на кращу публікацію в галузі ППО.

Але передусім необхідне загальне дослідження якості кадрів ОІППО, яке, наскільки нам відомо, ще ні разу не проводилося і навіть не встановлені критерії та об'єктивні показники, за якими такий аналіз потрібно провести. Дійсно, не можна не бачити, що на працю в ці інститути нерідко потрапляють випадкові люди, від їх ректорів до їх методистів, і тоді ми одержуємо від них «занадто теоретичні» або «вузькоемпіричні» публікації. Але для висновку потрібно брати до аналізу усі публікації ОІППО, а там є і винятки з такого діапазону.

Кожна публікація – це результат, вияв інформаційних відносин у суспільстві, в організації, в якій працює автор. Інформаційні відносин визначаються як особливого виду суспільні відносини, які існують щодо виробництва та використання інтелектуальних цінностей (знань, інформації, науково-технічних нововведень, алгоритмів, програм тощо). Інформаційні відносини істотно впливають як на вигляд усієї суспільної системи, так і на її компоненти.

Публікація (від лат. publico оголошую всенародно) це, по-перше, процес доведення чогось до загального відома (оприлюднення) за допомогою друку, радіомовлення, телебачення, інтернету; а по-друге, продукт оприлюднення, тобто друкований/електронний документ, доступний для використання. За способом розповсюдження публікації поділяють на друковані та електронні. Різноманітність типів публікації сьогодні нівелюється інтернетом, оскільки будь-яка публікація може бути електронною/комп'ютерною публікацією. Залишається значущим для розрізнення типів публікацій лише міра її рецензованості, тобто здобуття нею оцінки у процесі рецензування. Так, розрізняють публікації без рецензування (самопублікація, пости у соціальних мережах, рукописи); публікації, оцінку яких проводить лише редактор; публікації, оцінку яких проводять рецензенти, висновки яких автор подає разом із публікацією; публікації, що пройшли рецензування зовнішніх експертів, яких запросив редактор видання (процедура закритого рецензування); публікації, яким редактор призначив рецензентів із кола співробітників установи-засновника журналу; публікації, що затверджуються до друку за рекомендацією члена редколегії, учених рад чи інших колегіальних органів установ тощо.

У цьому контексті публікаційна активність працівників ОІППО є важливою характеристикою їх якості, хоча знаходяться і опоненти такої точки зору, і в практиці ППО можуть називати «зірками» тих працівників, які не мають або майже не мають публікацій. Але, щоб наукова і методична праця ОІППО була на рівні досягнень світової освіти, необхідно, щоб кожний працівник інституту був включений у міжнародні наукові комунікації, а його праці повинні бути представлені у наукометричних базах. Для цього необхідно вести облік цифрових ідентифікаторів, аналіз профілів у гугл-академії. Приміром, усі викладачі і окремі методисти ПОІППО мають профілі в гугл-академії (Google Scholar), яка є найповнішим (але не найякіснішим) джерелом даних про цитування широкого кола публікацій. ПОІППО є другим інститутом в Україні за кількістю зареєстрованих профілів працівників серед 7 ОІППО, які мають профілі, інші ОІППО їх взагалі не мають (Табл. 3.4.1) [18].

Відповідно, публікаційна активність досить об'єктивно може бути дослідженою. Утім, дані в гугл-академії є лише про деякі ОІППО, тобто публікаційна активність більшості працівників ОІППО не фіксується навіть таким всеїдним і недосконалим наукометричним інструментом, яким є гуглівський індекс Хірша.

Табл. 3.4. 1

Представлення ОІППО у Google Scholar (станом на 26.01.2021)

Назва ОІППО	**Кількість профілів**
1. Вінницька академія неперервної освіти	43
2. Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти	3
3. Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти	4
4. Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти	3
5. Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім.М.В. Остроградського	32
6. Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти	3
7. Херсонська академія неперервної освіти	3
Всього профілів у Google Scholar працівників ОІППО (без УМО)	**91**

Якщо кваліфікацію представників системи ОІППО оцінювати навіть за Google Scholar, то встановимо, що вона є нижчою необхідного рівня, бо важко уявити, що викладач у системі ОІППО, праці котрого не помічені навіть гугл-академією, може бути здатним до подання системних інноваційних знань на курсах підвищення кваліфікації і здійснювати релевантну консультаційну методичну допомогу освітянам регіону. Підтвердженням цього є справедливе зауваження Олени Михайленко, Consultant Ontario Tech University, Researcher Cultural Leadership Academy, що інноваційність суспільства безпосередньо пов'язана із практиками створення текстів:

> *«Маючи можливість порівнювати систему та зміст освіти у різних країнах, можу точно сказати, що створення текстів – дуже недооцінений освітній жанр на пострадянському просторі. Звичайно, так сталося не випадково. Це було свідоме придушення самовираження людей, вміння мислити, аргументувати, створювати, а не виконувати інструкції, вказівки та протоколи (у гіршому значенні). На жаль, це перейшло у спадок. Велика кількість написання есе або схожих робіт – те, що відрізняє західні програми від наших. Коли людина формулює власні думки – вона зростає і вчиться поважати креативні якості інших людей, їхню грамотність, акуратність і відточеність думок. Так зростає інноваційність суспільства»* [12].

Сьогоднішній реформаторський рух до НУШ побудований на імперативі «освіта має змінитися», щоб надати учням знання, навички, цінності та сформувати суспільні відносини, які надаватимуть можливість зробити їм свій особистісний, патріотичний та інноваційний внесок у розвиток суспільства і у власний саморозвиток.

Відповідно, повинна змінюватися і система ППО, її суспільні інформаційні відносини, зокрема публікаційна активність її працівників, освоєння ними системи норм професійної поведінки у взаємовідносинах авторів, рецензентів, редакторів, видавців та читачів у процесі створення, розповсюдження та використання публікацій, зокрема, етики наукових публікацій, керуватися рекомендаціями Комітету з етики публікацій – Committee on Publication Ethics (COPE) та Кодексом поведінки і принципами найкращої практики для редакторів журналу (Code of Ethics and Best Practice Guidelines for Journal Editors).

Бібліометричний підхід до дослідження документальних інформаційних потоків надає кількісне вираження їх якісних ознак за допомогою спеціальних показників. Розвиток бібліометричних підходів у дослідженні публікацій ОІППО надає статистику про їх значущість у світовому масштабі, допомагає встановлювати зв'язки між публікаціями (відповідно, і між ученими) для використання цих даних як при вивченні стану проблем, так і для розвитку суспільних відносин.

Нарешті, звертаючись до теорії комунікативної дії німецького мислителя Ю. Габермаса, який комунікацію розуміє не просто як передачу інформації, а як смислову форму, що здатна впливати на будь-якого актора як учасника комунікативної взаємодії на різних рівнях [39], потрібно переосмислити і публікаційну активність її працівників, не як заповнення паперу якими-небудь розмислами з метою отримати відмітку у звітах про роботу, а як вияв їх інтенцій до знаходження консенсусу як одного з основних шляхів досягнення солідарності і стабільності суспільства, зокрема, в галузі освіти.

Правовий статус ОІППО. Правовий статус ОІППО прийнято визначати передусім як статус комунального навчального закладу. Суперечності постають, коли з'ясовується, є цей правовий статус вищого чи не вищого навчального закладу.

Так, 28.04.2017 року колегія ДОН ПОДА розглядала питання *«Про діяльність Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського щодо дотримання чинного законодавства з питань освіти»* [31]. На цій колегії ДОН ректору ПОІППО прямо ставилося питання: ПОІППО – ЗВО чи ні? Майже вся Довідка за результатами виїзної перевірки Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського від 08.12.2016 присвячена поясненню питання «Чи є Інститут вищим навчальним закладом?».

Фактично ця довідка є спробою подати нормативне тлумачення правового статусу ПОІППО, за яким, як вказують автори довідки, по-1е, «…Законом не передбачено такого рівня освіти, як післядипломна освіта або підвищення кваліфікації»; і по-2е, «У разі надання освітніх послуг виключно з підвищення кваліфікації інститути післядипломної педагогічної освіти не можуть бути віднесені до вищих навчальних закладів» [11]. Тоді колегія ДОН ПОДА ухвалила «підготувати звернення до Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України щодо необхідності врегулювання законодавчої бази післядипломної педагогічної освіти» і «до 01.09.2017 року додатково вивчити питання щодо приведення у відповідність до чинного законодавства діяльність ПОІППО ім. М. В. Остроградського». Утім, цю суперечність не вдалося розв'язати до цього часу, і актуальність звернення до сюжету «невідомості статусу» ОІППО не знято. Цей сюжет властивий майже кожній області в Україні вже тридцять років. Зрозуміло, що цей сюжет породжений передусім нестачею бажання виконавчої влади центрального рівня й законодавців чітко визначити природу і призначення ОІППО як «інститутів розвитку» освіти у статусі ЗВО. Якщо у сфері ЗВО міністерська політика має на меті укрупнення провайдерів вищої освіти, то у сфері ППО ми помічаємо її роздрібнення, плюралізацію [19]. Сюжет «невідомості статусу» ОІППО визначає можливість двох схем їх інституційного розвитку – перетворення інституту на повноцінний ЗВО або реорганізація в центр підготовки і перепідготовки кадрів, який буде діяти як лекторій для слухачів.

Але невизначеність на рівні закону статусу ОІППО в аспекті «ЗВО чи ні?» не відбирає у них статус установи (закладу) публічного права.

Практика вітчизняного адміністративного судочинства переконливо засвідчує, що до адміністративно-правових відносин дедалі частіше залучаються суб'єкти, які за своєю природою не є ані органами державної влади, ані представниками іншої публічної влади (місцевого самоврядування). Утім, здійснення цими суб'єктами публічних повноважень доводить необхідність й обґрунтованість визнання їх суб'єктами публічної адміністрації.

У загальному розумінні установа – орган державної влади, місцевого самоврядування, організація, підприємство тощо, що виконує певні функції в галузі державного, адміністративного, партійного, громадського, комерційного та іншого управління, контролю, нагляду тощо, або будинок, приміщення, де знаходяться ці структури. Установі (закладу) публічного права притаманні такі ознаки:

- ✓ створюється розпорядчо-дозвільним способом органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування;
- ✓ є державною або комунальною власністю;
- ✓ становить собою організаційне утворення із статусом юридичної особи або без нього;
- ✓ виконує конкретні публічні функції, завдання, які безпосередньо мають суспільно-державне, особисте значення.

Узагальнено усі публічні функції й завдання, котрі виконуються установою (закладом) публічного права, можуть бути визначені як суспільні, оскільки стосуються винятково сфери людей; – забезпечує соціальні потреби людей або їх стосується; – є доступною (створюється) для необмежено-невизначеного кола осіб; – як правило, має неприбутковий характер діяльності, а тому здебільшого фінансується за рахунок місцевого або державного бюджетів; – наділена публічними (невладними) повноваженнями.

При цьому статус, організація й зміст діяльності, інші особливості функціонування установи (закладу) публічного права врегульовуються нормами публічного (адміністративного) законодавства.

Відтак, установа публічного права – юридична особа (або організаційно самостійний суб'єкт), створена для здійснення (забезпечення) певних прав людини, виконання певних завдань держави або для досягнення суспільних інтересів [20, с. 161-164].

Адміністративне право є регулятором суспільних відносин у сфері державного управління, утім питанням розроблення статутів майже не надається уваги в підручниках з публічного (адміністративного) права, і зовсім не згадується у посібнику Ради Європи «Адміністрування і Ви», який містить узагальнення всіх принципів належного адміністрування з роз'ясненнями, що ґрунтуються на правових документах Ради Європи та практиці Європейського суду з прав людини.

«Неписані стратегії» ОІППО. У такому контексті тиску на діяльність інститутів післядипломної педагогічної освіти (ОІППО), нез'ясованого до кінця правового статусу, їх колективи розробляють певні стратегії діяльності (див. наприклад, розробки Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського (2017) [25]), а їх керівники обирають (обирали) неписані стратегії діяльності ОІППО, щоб умиротворити перелічених агентів впливу і зберегти, як свої посади і перебування на них, так і статус-кво своїх колективів.

Не претендуючи на їх точну класифікацію, спираючись на публіцистичні описи ситуацій в різних обласних ІППО, назвемо найпоширеніші такі «неписані стратегії».

Перші намагаються перетворювати свої ОІППО у формальні ЗВО, відкриваючи підготовку бакалаврів і магістрів, і вступають у конкуренцію з місцевими університетами і неминуче набувають у них суперників собі.

Другі консервують свій статус-кво і проводять непрозору кадрову політику, намагаючись задовольнити нерідко корупційні інтереси представників місцевих органів влади у наданні посад зручним і потрібним людям, тобто обирають стратегію непотизму.

Треті намагаються максимально відповідати потребам споживачів їх послуг, і тому намагаються йти у фарватері сучасних освітніх трендів.

Четверті вдаються до шумних піар-компаній, «створюючи» події з гучними назвами і на яких надають можливість «світитися» представникам влади з виступами, укладеними працівниками ОІППО.

Усі ці «неписані стратегії» діяльності ОІППО (які потрібно уточнювати) не відповідають істинному завданню ОІППО – розвитку кадрового потенціалу системи ЗСО, який щороку може бути оновлений лише на 1/40 частку, якщо врахувати, що на пенсію щороку виходить 1/40 частка працюючих педагогів (при середньому педагогічному стажі тривалістю 40 років) і яких замінює у школах відповідна ін'єкція нових педагогів, випускників ЗВО. Постає нетривіальне завдання: як 39/40 існуючого корпусу педагогів піднімати на вищий рівень кваліфікації і компетентності відповідно до потреб суспільства при існуючих низькій заробітній платі, недостатній кваліфікації і компетентності вчителів, обумовлених як низькою якістю вступників до педагогічних ЗВО, так і їх випускників, недосконалій системі управління ЗСО?

На часі розроблення в Україні моделі професійного зростання вчителів (TGM) за зразком Сінгапуру, в рамках якої вчитель сприймається як дорогоцінний камінь або діамант. Ця модель підвищення кваліфікації стимулює викладачів постійно вчитися, брати на себе відповідальність за професійне зростання і особисте благополуччя. П'ять бажаних результатів TGM такі: 1) етично вихований викладач; 2) компетентний професіонал; 3) викладач, здатний навчатися разом із учнями; 4) лідер змін та 5) творець колективу. Щоб бути здатним до досягнення цих результатів та стати вчителем, випускнику школи необхідно увійти до 30% найкращих за результатами державних іспитів у 12 класі. Потім кандидат проходить співбесіду у міністерстві освіти та Державному інституті освіти (NIE), щоб пройти відбір на навчання за педагогічною програмою. На кожну позицію викладача зазвичай претендує від 8 до 10 кандидатів. Міністерство освіти забезпечує високу оплату праці викладача, тож професія викладача є досить престижною. Майбутні викладачі проходять навчання у NIE та отримують розподіл у школи. Протягом усієї кар'єри вони мають право на 100 годин підвищення кваліфікації на рік, які сплачуються міністерством освіти [2].

На розробку такої ефективної моделі професійного зростання вчителів був спрямований інституційний мікропроект «Оціни майбутнє: управління знаннями в освіті» у рамках Міжнародного проєкту «Інноваційний університет і лідерство. Фаза ІІІ: інновації та відносини з оточенням» (Факультет «Artes Liberales» Варшавського університету, факультет Міжнародних і політичних досліджень Ягеллонського університету, Польща). Мікропроект зосереджувався на специфіці здійснення наукової роботи в ОІППО в контексті управління знаннями та формування знаннєвих суспільств як найважливішого фактора цілеспрямованого навчання і самонавчання працівників освіти та підвищення конкурентоспроможності ОІППО. На презентації мікропроекту у Варшавському університеті були визначені такі його етапи:

1. Реновація Положення про систему внутрішнього забезпечення якості освіти (ВСЗЯО) в ПОІППО.

2. Розроблення та впровадження Мегаплану освітніх та управлінських інновацій у системі освіти Полтавщини.

3. Перегляд нормативного поля ППО України з точки зору Regulamin studiów podyplomowych na Uniwersytecie Warszawskim (22 lutego 2017 r.);

4. Розробка концепцій нових курсів у системі ППО на основі досвіду studiów podyplomowych у Варшавському університеті.

Утім, здійснення цього мікропроекту наштовхнулося на низку перешкод. Серед них: популістське спрощення діяльності інституту, суперечливість уявлень різних фахівців про те, що повинен сучасний учитель знати і в чому він повинен бути компетентним, щоб здійснювати успішно свою діяльність, інформаційна закритість багатьох процесів в інституті.

Зокрема, процес реновації Положення про систему внутрішнього забезпечення якості освіти в ПОІППО, під чим розумілося розроблення положення про ВСЗЯО з урахуванням загальмованої системи управління якістю (СУЯ), заслуговує окремого аналізу.

Внутрішня система забезпечення якості освіти – квінтесенція суспільних відносин

Забезпечення якості освіти в Україні здійснюється відповідно до частини 2 статті 41 Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII, складовими системи забезпечення якості освіти є:

- ✓ система забезпечення якості в закладах освіти (внутрішня система забезпечення якості освіти);
- ✓ система зовнішнього забезпечення якості освіти;
- ✓ система забезпечення якості в діяльності органів управління та установ, що здійснюють зовнішнє забезпечення якості освіти.

Згідно з частиною 3 цієї статті система забезпечення якості в закладах освіти (внутрішня система забезпечення якості освіти) може включати:

- ✓ стратегію (політику) та процедури забезпечення якості освіти;
- ✓ систему та механізми забезпечення академічної доброчесності;
- ✓ оприлюднені критерії, правила і процедури оцінювання здобувачів освіти;
- ✓ оприлюднені критерії, правила і процедури оцінювання педагогічної (науково-педагогічної) діяльності педагогічних та науково-педагогічних працівників;
- ✓ оприлюднені критерії, правила і процедури оцінювання управлінської діяльності керівних працівників закладу освіти;
- ✓ забезпечення наявності необхідних ресурсів для організації освітнього процесу, в тому числі для самостійної роботи здобувачів освіти;
- ✓ забезпечення наявності інформаційних систем для ефективного управління закладом освіти;
- ✓ створення в закладі освіти інклюзивного освітнього середовища, універсального дизайну та розумного пристосування [15].

Для закладів післядипломної освіти досі ще не розроблено рекомендації щодо забезпечення внутрішньої системи якості освіти, які є для закладів загальної середньої та дошкільної освіти, професійної (професійно-технічної) та вищої освіти. Зокрема, розроблено та затверджено: методичні рекомендації з питань формування внутрішньої системи забезпечення якості освіти у закладах дошкільної освіти (наказ Державної служби якості освіти від 30.11.2020 № 01-11/71); методичні рекомендації з питань формування внутрішньої системи забезпечення якості освіти у закладах загальної середньої освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 30.11.2020 № 1480); методичні рекомендації з питань формування внутрішньої системи забезпечення якості освіти у закладах професійної (професійно-технічної) освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 6.05.2021 №509).

Тож ніби виникає питання, чи повинен заклад післядипломної освіти мати систему внутрішнього забезпечення якості освіти? Вважаємо, що така система повинна бути для врегулювання суспільних відносин учитель/вихователь – викладач закладу післядипломної освіти – керівництво закладу післядипломної освіти. А оскільки здобувачами освіти в ОІППО є особи з вищою освітою, то система внутрішнього забезпечення якості освіти у ньому повинна відповідати системі забезпечення якості вищої освіти, що визначено Законом України «Про вищу освіту».

Відповідно до п.2 статті 16 Закону України «Про вищу освіту»:

«Система забезпечення закладами вищої освіти якості освітньої діяльності та якості вищої освіти (система внутрішнього забезпечення якості) передбачає здійснення таких процедур і заходів:

1) визначення принципів та процедур забезпечення якості вищої освіти;

2) здійснення моніторингу та періодичного перегляду освітніх програм;

3) щорічне оцінювання здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних і педагогічних працівників закладу вищої освіти та регулярне оприлюднення результатів таких оцінювань на офіційному вебсайті закладу вищої освіти, на інформаційних стендах та в будь-який інший спосіб;

4) забезпечення підвищення кваліфікації педагогічних, наукових і науково-педагогічних працівників;

5) забезпечення наявності необхідних ресурсів для організації освітнього процесу, у тому числі самостійної роботи студентів, за кожною освітньою програмою;

6) забезпечення наявності інформаційних систем для ефективного управління освітнім процесом;

7) забезпечення публічності інформації про освітні програми, ступені вищої освіти та кваліфікації;

8) забезпечення дотримання академічної доброчесності працівниками закладів вищої освіти та здобувачами вищої освіти, у тому числі створення і забезпечення функціонування ефективної системи запобігання та виявлення академічного плагіату;

9) інших процедур і заходів» [14].

Сьогодні у закладах освіти вирішення проблеми внутрішнього забезпечення якості освіти здійснюється декількома шляхами:

- ✓ адаптація моделей міжнародних стандартів ISO 9001:2000 до освітнього процесу, завдяки розробленим та описаним процедурам можна досягти високого рівня якості; Змінювати мислення у системах управління з новими стандартами ISO 9001, ISO 14001, ISO 22000, ISO 31000;
- ✓ розроблення положень про внутрішню систему управління якістю в закладі вищої освіти, подекуди такі положення, лише окреслюють інші положення, які визначають перелік положень, відповідно до яких здійснюється освітня діяльність (положення про освітній процес, положення про кафедри, відділи, центри; положення про академічну доброчесність, положення про Вчену раду тощо);
- ✓ створення нових структурних підрозділів закладу освіти, які аналізують проблеми функціонування ринку освітніх послуг та можливостей засто-

сування освітнього маркетингу для його регулювання, розробляють план розвитку, наприклад: «Центр освітнього маркетингу та розвитку».

Розвиток системи забезпечення якості освіти у післядипломній освіті часто відбувається формально (на папері), коли віднесення до системи різних компонентів, що є простою сумою властивостей (функцій) складових частин закладу. Така система не володіє інтегративними властивостями, а при включені чи виключенні зі складу певних компонентів (частин) заклад освіти, та його частини зазнають лише кількісних змін, але аж ніяк не якісних.

На відміну від більшості українських університетів, які брали участь в експертному опитуванні «Вивчення стану справ у сфері запровадження внутрішніх систем забезпечення якості освіти» [3], і які станом на 2018 р. не пройшли сертифікацію відповідності системи управління якістю вимогам міжнародного стандарту ISO 9001:2008, ПОІППО ще у 2010 році пройшов сертифікацію якості менеджменту відповідно до вимог ДСТУ ISO 9001:2009 (ISO 9001:2008, IDT) згідно з чинними в Україні нормативними документами.

Результат роботи колективу за стандартами ISO 9001:2009 був узагальнений та систематизований у збірнику матеріалів [34], який призначений для щоденного використання персоналом інституту для впровадження і підтримки системи управління якістю (СУЯ).

Проте існуюча в Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського (ПОІППО) система управління якістю (СУЯ) як сукупність розроблених 14-ти методик, а саме:

1. Методика управління документацією.
2. Методика управління протоколами.
3. Методика діловодство.
4. Методика аналізування СУЯ з боку керівництва.
5. Методика управління персоналом.
6. Методика управління інфраструктурою.
7. Методика аналізу потреб у післядипломній педагогічній освіті.
8. Методика організації та проведення навчального процесу.
9. Методика проведення оцінювання слухачів.
10. Методика видавнича діяльність.
11. Методика моніторингу якості проведення навчального процесу.
12. Методика внутрішній аудит.
13. Методика управління невідповідними послугами.
14. Методика коригувальні та запобіжні дії.

вимагає удосконалення і багатьох уточнень із метою установлення їх відповідності сучасним реаліям нормативного поля і вимог до освітнього процесу. Передусім, це стосується методик 4, 5, 7, 8, 9, 11.

Відповідно до умов участі у проекті «Інноваційний університет і лідерство. Фаза ІІІ: інновації і відносини з оточенням» у 2018 р. був проведений аналіз чинної СУЯ в ПОІППО і сформульовані заходи щодо її удосконалення відповідно до *Рекомендацій* для менеджменту вищих навчальних закладів з розвитку внутрішніх систем забезпечення якості в українських ВНЗ, що подані у праці [3] і сформульовано заходи з їх імплементації у практику роботи ПОІППО. Утім, підтримки з упровадження і розвитку локальної системи управління якістю в ПОІППО з боку директора не було одержано і впродовж 2018-2020 рр. розроблені заходи не здійснювалися.

У 2021 р. директор інституту створив робочу групу, якою був розроблений проєкт Положення про внутрішню систему забезпечення якості освіти в Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського. Проведений аналіз певною мірою результувався у проєкт Положення систему внутрішнього забезпечення якості освіти Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, який був винесений на обговорення колективу інституту.

У ньому основними цілями системи внутрішнього забезпечення якості освіти ПОІППО визначено:

- ✓ забезпечення і підвищення якості освітньої діяльності, її відповідності ліцензійним умовам надання освітніх послуг і освітнім стандартам;
- ✓ забезпечення розуміння, врахування та узгодження потреб щодо надання освітніх послуг усіх стейкхолдерів;
- ✓ упровадження механізму самооцінювання як невід'ємного компоненту безперервного розвитку Інституту.

Утім, до опрацювання персоналом інституту цього проекту і його затвердження справа так і не дійшла. Однак вже зараз можемо говорити, що в існуючому проекті ВСЗЯО є недостатньо пророблені питання, а саме: Запровадження інформаційної системи для ефективного управління освітньою діяльністю інституту; Забезпечення публічності інформації про діяльність інституту; Забезпечення якості кадрового складу; Участь інституту в національних та міжнародних рейтингових дослідженнях. В умовах дистанційної та змішаної освіти також потребує розроблення регламент використання електронного середовища для навчання здобувачів освіти.

Причина затягування впровадження ВСЗЯО у ПОІППО полягає у невигідності для певних груп працівників інституту її функціонування, оскільки її запровадження вимагає нових методів діяльності, що призводить до низки конфліктів з тими працівниками, яким вигідніше екстенсивно здійснювати застарілі практики діяльності при усталених формах управління освітнім процесом в інституті незалежно від їх ефективності.

Впровадження ВСЗЯО, розвиток СУЯ ПОІППО мала бути відповіддю ПОІППО на сучасні виклики як до вчителя, так і до працівників системи ППО. Утім, ця відповідь не вдалася через опір інноваційним підходам певних груп працівників ПОІППО, яким вигідніше працювати у ручному режимі або навіть за непередбачуваними методиками.

Чому так відбувається? Чому ВСЗЯО виявляється не першочерговою потребою інституційного розвитку інституту? З множини причин виділимо одну суттєву, хоч і формальну, причину – відсутність у Статуті інституту вимоги створення і підтримування ВСЗЯО.

Статут інституту як регулятор суспільних відносин

Статут як джерело права. *Приступаючи до вивчення проблеми правового регулювання суспільних відносин в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти, передусім постає питання про «джерела права» у сфері післядипломної педагогічної освіти та підвищення кваліфікації загалом.*

Погодимося із Н. Пархоменко:

«Новітній етап української державності ставить нові виклики перед юридичною наукою щодо виявлення найоптимальніших шляхів удосконалення правового регулювання суспільних відносин з урахуванням загальновизнаних цінностей та європейських стандартів. Зокрема, це пе-

редбачає активізацію наукового пошуку у напрямі вдосконалення вже існуючої системи джерел права шляхом внесення змін і доповнень та розробки і прийняття якісно нових правових актів; розробки методологічних засад утвердження судового прецеденту у системі джерел права України та встановлення функціональних зв'язків з іншими джерелами права; щодо підвищення якості нормопроектної діяльності; удосконалення понятійно-категоріального апарату теорії джерел права як основи для модернізації галузевого національного законодавства та ін.» [28].

Знаний фахівець Н. Пархоменко, автор монографії з проблем теорії та методології джерел права (2008) [27] у цитованій нами статті представила загальний вигляд та етапи розвитку національної правової доктрини щодо теорії джерел права і стверджує, що

«Джерело права – це складна категорія права – зовнішня форма існування норм права у вигляді письмового документа (правового припису), виданого в межах повноважень суб'єктів правотворчості згідно зі спеціальною процедурою, який має юридичну силу та обов'язковість до виконання, відображає волю народу, політику держави і суб'єктів місцевого самоврядування та спрямований на регулювання суспільних відносин» [28].

Важливими джерелами права для юридичної особи є установчі документи, які її учасники (засновники) розробляють для свого створення та своєї діяльності (абз. 1 ч. 1 ст. 87 ЦК України) [5]. Відповідно до ч. 1 ст. 57 ГК України установчими документами суб'єкта господарювання є рішення про його створення або засновницький договір, а у випадках, передбачених законом, – статут (положення) суб'єкта господарювання [6]. Поняття, перелік установчих документів та вимоги до їх змісту регулюється ст.ст. 87, 88 ЦК України, ст. 57 ГК України, п. 17 ст. 1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань». Отже, важливим засобом регулювання суспільних відносин є статут (лат. statutum, від лат. Statuo – встановлюю, вирішую) – встановлений засновниками організації обсяг правил, які регулюють діяльність організації, її відносини з іншими організаціями та громадянами, права й обов'язки у певній сфері суспільних відносин.

М. Гусяк, провівши теоретико-правовий аналіз категорії «статут», місця й ролі статутів у системі джерел права, їх специфіки, теоретичного і практичного значення, обґрунтовано стверджує про статути як джерела права [7]. Утім, на його думку, сформулювати однозначне визначення і вичерпний перелік основних сутнісних властивостей статуту неможливо. Тому важливо продовжувати ґрунтовні дослідження, зокрема, категорії «статутна нормотворчість» у різних галузевих науках та теорії права.

Регулювання суспільних відносин у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення ОІППО. Які особливості регулювання суспільних відносин у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення ІППО?

Статут інституту післядипломної педагогічної освіти повинен затверджуватися місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до Положення про республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні та Київський і Севастопольський міські інститути післядипломної педагогічної освіти (наказ МОН № 538 від 17.11.2000, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 31 липня 2001 р. за № 651/5842, із змінами,

внесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України № 712 (z0894-09) від 31.07.2009) [30].

Процедура розроблення і затвердження установчих документів як один з етапів створення організації та регулювання у ній суспільних відносин стосовно ОІППО не є чітко установленою. Про це свідчать дані таблиці, у якій наведено «реквізити» чинних статутів та проектів окремих ОІППО України (взято з їх офіційних сайтів) за ознаками «Ким розробляється?», «Ким приймається?», «Ким погоджується?», «Ким затверджується?». Ми не впевнені, що перелічили всі етапи процедури розроблення і затвердження статутів. Наприклад, не виділяємо етап «підписання» статуту, як це робить Кам'янопотоківська сільська рада Кременчуцького району Полтавської області (п'ятнадцята сесія восьмого скликання), ухвалюючи рішення від 04 серпня 2021 р. «Про затвердження статуту Білецьківського ліцею Кам'янопотоківської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області». У цьому рішенні Кам'янопотоківська сільська рада вирішила змінити найменування Білецьківського закладу загальної середньої освіти на Білецьківський ліцей; затвердити статут Білецьківського ліцею і уповноважила директора ліцею «підписати статут» та подати документи на державну реєстрацію змін до відомостей про юридичну особу відповідно до законодавства України. Етап «підписання» статуту директором інституту, як можна побачити за вивченими статутами, наявний не в усіх.

Про актуальність встановлення деталей процедури розроблення і затвердження установчих документів свідчить «закарпатський інцидент» 2021-го року, коли Закарпатська обласна рада спробувала затвердити нову редакцію Статуту Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти за своєю візією, проте поза волею колективу інституту. Окремі депутати обласної ради виступили ініціаторами, а виконавчий апарат обласної ради взявся бути автором проекту нової редакції Статуту Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти і внесення на розгляд чергової сесії обласної ради питання «Про затвердження Статуту Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти в новій редакції». Утім, Президія комітету обласної організації профспілки працівників освіти і науки відзначила, що проєкт рішення обласної ради щодо затвердження у новій редакції Статуту Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти суперечить вимогам Законів України «Про освіту» та «Про вищу освіту» [23]. Розпочалися протести освітян щодо таких дій Закарпатської обласної ради, учасники акції протесту поставили вимогу до ради, її депутатів зняти з розгляду на черговій сесії обласної ради питання затвердження Статуту Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти в новій редакції як таке, що порушує діючі Закони України «Про освіту» та «Про вищу освіту», якими передбачено затвердження засновником Статуту закладу освіти за поданням вищого колегіального органу громадського самоврядування закладу вищої освіти» [1], тобто обласна рада не має права діючому інституту приписувати до виконання «свій статут», статут має бути поданий вищим колегіальним органом громадського самоврядування закладу вищої освіти, тобто його вченою радою. Цей інцидент з оптимізації діяльності закладів бюджетної сфери Закарпатської області, обтяжений й іншими питаннями, призвів зрештою до відставки голови обласної ради Олексія Петрова [41].

Табл. 3.4. 2

Дані про статути окремих ОІППО України

Статут ІППО, рік затвердження	**Ким розробляється?**	**Ким приймається?**	**Ким погоджується?**	**Ким затверджується?**
Закарпатський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (2016)	Не вказано	Загальними зборами трудового колективу	Управління з питань забезпечення повноважень щодо управління об'єктами спільної власності виконавчого апарату Закарпатської обласної ради	Наказом департаменту освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації
Закарпатський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (проект, 2021)	Ініціатор: депутати обласної ради; Автор: виконавчий апарат обласної ради	Не вказано	Не вказано	Рішенням обласної ради на сесії
Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (2011)	Не вказано	Загальними зборами трудового колективу	Міністерство освіти і науки України	Рішенням обласної ради на сесії
Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (2018)	Не вказано	Не вказано	Не вказано	Рішенням обласної ради на сесії
Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів (2018) [37].	Не вказано	Не вказано	Не вказано	Рішенням обласної ради на сесії
Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (2018) [35].	Не вказано	Не вказано	Не вказано	Рішенням обласної ради на сесії
Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського (2020) [32].	Не вказано	Не вказано	Департамент освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації	Наказом Управління майном Полтавської обласної ради

Із наведених у таблиці прикладів статутів виділяється Статут Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, який затверджується не рішенням обласної ради на її сесії, а лише наказом управління майном Полтавської обласної ради.

Характерна така парадоксальна деталь. На засіданні Постійної комісії Полтавської обласної ради з питань освіти, науки та культури 8.12.2021, коли обговорювалося питання про «зміну найменування» інституту (див. [33]. на запитання членів комісії щодо проекту статуту так званої «Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського», директор ДОН ПОДА, д.ю.н., проф. В. В. Ковальська відповіла, що членам комісії проект статуту не надано, оскільки комісія його не приймає, бо його затверджує управління майном Полтавської обласної ради (див. відеозапис засідання комісії [16]. Чим обґрунтовується така звужена практика Полтавської обласної ради – ще потрібно дослідити.

Це порушує Закон України «Про вищу освіту», його Статтю 15 «Повноваження засновника (засновників) закладу вищої освіти», за якою

«2. Засновник (засновники) закладу вищої освіти або уповноважений ним (ними) орган: 1) затверджує статут закладу вищої освіти та за поданням вищого колегіального органу громадського самоврядування закладу вищої освіти вносить до нього зміни або затверджує нову редакцію» [14].

Утім, тут правова колізія, про яку ми писали раніше, за якою статус ОІППО, зокрема ПОІППО, не визнається як статус ЗВО.

Проте, якщо застосувати до ПОІППО як закладу освіти (здається, цей його статус без сумніву) Закон «Про освіту», Статтю 25. «Права і обов'язки засновника закладу освіти», то її п.2:

«2. Засновник закладу освіти або уповноважений ним орган (особа):

{Абзац перший частини другої статті 25 в редакції Закону № 463-IX від 16.01.2020}

приймає рішення про створення, реорганізацію, ліквідацію, зміну типу закладу освіти, затверджує статут (його нову редакцію), укладає засновницький договір у випадках, визначених законом», то буква закону ніби у Полтавській області дотримується.

Тут постають питання:

Чому такі різночитання одних і тих самих законів у різних областях? І який варіант є легітимним?

Чому статут ПОІППО де-факто залежить від трьох осіб – директора ДОН ПОДА, директора ПОІППО і начальника управління майном Полтавської обласної ради? Такі особливості «статутної нормотворчості» у Полтавській обласній раді доречно з'ясувати.

«Статутна нормотворчість» Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського. Варто детальніше проаналізувати еволюцію статутів ПОІППО за останні майже 30 років, за цей час їх було щонайменше сім:

1. Положення-1993 – Положення про Полтавський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, затверджене Управлінням освіти Полтавської обласної державної адміністрації 13 січня 1993 р.

2. Статут-2004 – Статут Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, зареєстрований виконавчим комітетом Полтавської міської ради, розпорядження № 518-р від 30.06.2004.

3. Статут-2009 (Нова редакція Статуту-2004) – Статут Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського (нова редакція) / Затверджено Управлінням майном Полтавської обласної ради Наказ №54 від 06.04.2009; Погоджено Головним управлінням освіти і науки

Полтавської обласної державної адміністрації 04.04.2009 (В.І.Мирошниченко), Державну реєстрацію змін до установчих документів проведено 09.04.2009, Номер запису 1588105000600525З.

4. Статут-2014 затверджений управлінням майном Полтавської обласної ради (наказ № 47 від 10.06.2014р.), погоджено МОН (І.Р.Совсун), ДОН ПОДА (Шевчук С.М.) та зареєстрований Полтавським міським управлінням юстиції Полтавської області 13.06.2014 року, номер запису.

5. Статут-2017 (нова редакція Статуту-2014).

6. Статут-2019 (нова редакція Статуту 2017), затверджений управлінням майном Полтавської обласної ради (наказ № 58 від 26.06.2019р), Погоджений Департаментом освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації (О.В.Харченко) та пройшов державну реєстрацію 10.07.2019.

7. Статут-2020 (нова редакція Статуту-2019), затверджений управлінням майном Полтавської обласної ради (наказ № 29 від 12.03.2020 р.), погоджений Департаментом освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації 12.03.2020 (Г.Б. Власюк), дані про державну реєстрацію відсутні.

Розроблення нових редакцій Статуту Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського (2009, 2014, 2017, 2019, 2020) відбувалося без участі працівників інституту і без ознайомлення їх зі змінами і новаціями в останніх редакціях. Директор намагається ускладнити своїм працівникам роботу з текстом Статуту. Так, остання редакція Статуту ПОІППО-2020 виставлена на сайті інституту «як малюнок», у форматі .tiff, тобто його можна прочитати, але щоб скопіювати те чи інше його положення зі статуту у текст, уже необхідно його перенабрати вручну. Така подача статуту унеможливлює або ускладнює його використання як «джерела права» у службовій діяльності. Друковані копії і текстові файли чинної та попередніх редакцій Статуту Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського на прохання співробітників інституту не надаються.

Відомо, що для вирішення основних питань функціонування інституту, обговорення найважливіших напрямів наукової та інших видів діяльності, перспектив розвитку інституту створюється вчена рада інституту та інші робочі і дорадчі органи (ректорат, деканати, науково-методична рада тощо), положення про які затверджуються ректором (директором) інституту відповідно до п. 4.7. Положення про республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні та Київський і Севастопольський міські інститути післядипломної педагогічної освіти (наказ МОН № 538 від 17.11.2000, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 31 липня 2001 р. за № 651/5842, із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки N 712 (z0894-09) від 31.07.2009) [30].

Оскільки статут є одним із важливих регуляторів суспільних відносин у роботі інституту, то його зміст, безумовно, потребує обговорення членами колективу на вченій раді, в інших дорадчих органах в інституті, як першочергового установчого документа, що регламентує роботу та існування інституту.

Що є помітним у першу чергу при аналізі серії Статутів ПОІППО? Одним із наслідків еволюції серії Статутів ПОІППО є зміни в обсягах повноважень керівництва інститутом.

Якщо Положення Про Полтавський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, затверджене Управлінням освіти Полтавської обласної державної адміністрації 13 січня 1993 р., визначало, що :

«3.І. Структура і штати інституту затверджуються управлінням освіти обласної державної адміністрації.

3.2. Інститут очолює директор, який обирається за конкурсом на 5 років, має вищу освіту і досвід педагогічної і організаторської роботи не менше 5 років.

3.3. Заступники директора: з навчально-методичної роботи, з науково-методичної роботи, з професійно-технічної освіти призначаються управлінням освіти обласної державної адміністрації з числа осіб, що мають вищу освіту і досвід організаційно-педагогічної роботи не менше 5 років»,

то Статут (2009), державну реєстрацію якого проведено 09.04.2009, надав ректору Інституту право створювати структурні підрозділи та відокремлені структурні підрозділи без статусу юридичної особи, усунув норму виборів директора «за конкурсом на 5 років», окрім цього також делегував ректору одноосібне призначення проректорів:

«3.3. Відповідно до законодавства та головних завдань діяльності Інститут має право створювати структурні підрозділи та відокремлені структурні підрозділи без статусу юридичної особи, які функціонують згідно з окремими положеннями, що затверджуються ректором.

7.3. Призначення ректора здійснюється Полтавською обласною радою шляхом укладення з ним трудового контракту за поданням Головного управління освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації з числа осіб, які мають науковий ступінь або вчене звання і стаж керівної та науково-методичної роботи не менше 5 років.

7.7. Проректори, керівники та спеціалісти структурних підрозділів (відділів, кафедр, центрів та інших підрозділів Інституту), працівники призначаються на посади і звільняються з посад ректором Інституту.

7.15. Для забезпечення участі громадськості у розробці і реалізації стратегічного плану розвитку Інституту, з метою комплексної підтримки розвитку і використання кадрового, наукового і матеріально-технічного потенціалу Інституту створюється Наглядова рада Інституту, склад і діяльність якої визначається відповідним положенням» (яка так і не була створена).

Якщо продовжити аналіз статутів ПОІППО за останні майже 30 років, то в останнє десятиліття (2009 – 2020) у редакціях Статуту помітні намагання вивести ректора / директора із під контролю Управління / Департаменту освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації. Ці намагання в редакції статуту-2019 були зупинені, утім, роль традиційних колегіальних органів управління була применшена через запровадження «адміністративної ради», про діяльність якої директором до цих пір не повідомлено колектив інститут.

Порівнюючи попередні статути Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського за всі минулі роки, встановлюємо, що в усіх редакціях зазначено, що керівництво навчальною, науково-методичною, науково-дослідною, господарською діяльністю, міжнародним співробітництвом інституту покладається на заступників директора (проректорів), які відповідають за ці напрями роботи відповідно до їх функціональних обов'язків.

Але у новій редакції статуту, затвердженого наказом Управління майном Полтавської обласної ради № 29 від 12.03.2020 року, змінилися вимоги до посад заступників директора. Так, у пункті 6.6. статуту зазначаються такі вимоги до заступників директора ПОІППО ім. М. В. Остроградського: призначаються з числа працівників освіти, які мають науковий ступінь або вчене звання та педагогічний стаж роботи у закладах загальної середньої освіти. Вимога мати «педагогічний стаж роботи у закладах загальної середньої освіти» є радикально новою у порівнянні з попередніми редакціями Статуту. При цьому не вказується обсяг стажу, який необхідно мати, щоб претендувати на посаду. Водночас, на даний момент поняття педагогічного стажу не диференціюється на стаж в закладі дошкільної освіти або загальної середньої освіти. Оскільки інститут працює не тільки з педагогічними працівниками ЗЗСО, то чому тоді у Статуті не йде мова про необхідність претендентам на посаду мати стаж педагогічної роботи у ЗДО? У законодавстві також розрізняють поняття «науково-педагогічний стаж» та «педагогічний стаж». Тому буде справедливим припущення, що ця нова редакція статуту у частині вимог до посад заступників директора є необ'єктивною та надуманою з метою маніпулювати з працюючими заступниками директора, в яких немає стажу роботи безпосередньо у ЗЗСО, але є стаж науково-педагогічної роботи.

Отже, за наявного порядку «статутної нормотворчості» у Полтавській обласній раді Статут ПОІППО де-факто залежить від трьох осіб – директора ДОН ПОДА, директора ПОІППО і керівника Управління майном Полтавської обласної ради. За такого порядку ігнорується найкращий спосіб підготовки проектів нормативно-правових актів, що регулюють найбільш важливі суспільні відносини, робота над ними на декількох стадіях – на стадіях розроблення концепції акта, формулювання тексту проекту акта на основі обраної концепції тощо.

Реальна еквілібристика (тобто збереження рівноваги при нестійких положеннях, намагання лавірувати за різних обставин), що спостерігається за аналізом текстів нових редакцій Статутів інституту, які практично визначають статус ПОІППО та систему суспільних відносин у ньому, надає директору інституту змогу уникати особистісно невигідних для себе статутних вимог, зокрема, проведення регулярних конкурсів та виборів на посаду ректора / директора інституту; змінювати вимоги до своїх заступників з метою їх булінгу тощо. Така вільність, чи навіть волюнтаризм у «статутній нормотворчості» можливі, оскільки ПОІППО не є ЗВО і тому на нього ніби не поширюється Закон «Про вищу освіту»; не є ПОІППО і ЗЗСО, тому на нього не поширюється принцип виборності директорів за Законом «Про ЗСО». Виявлена колізія вигідна і для керівництва ДОН ПОДА, бо призначення ректора / директора без процедури його виборів / конкурсу робить його залежним лише від ДОН ПОДА.

На підставі всього вищевказаного, доцільно було б розробити єдиний примірний статут для всіх комунальних закладів Полтавської обласної ради або ж дотримуватися чітких вимог Положення про республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні та Київський і Севастопольський міські інститути післядипломної педагогічної освіти (наказ МОН № 538 від 17.11.2000, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 31 липня 2001 р. за № 651/5842, із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки N 712 (z0894-09) від 31.07.2009) [30], в якому зазначено про те, що Статут інституту затверджується місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Наприклад, Житомирська міська рада створила Тимчасову комісію

по підготовці Типових статутів комунального підприємства та комунальної установи (рішення Житомирської міської ради №258 від 07.12.2011) [36].

Інший шлях – запровадити в Україні можливість діяльності ОІППО на підставі модельного статуту, у якому були б усунуті проблеми порушення демократичних норм і конфліктів інтересів, які допускаються на місцях за існуючих порядків «статутної нормотворчості». Модельний статут — це типовий установчий документ, затверджений Кабінетом Міністрів України, який використовується для створення та провадження діяльності юридичних осіб відповідної організаційно-правової форми, а також містить положення, що регулюють правовий статус, права, обов'язки та відносини, які пов'язані із створенням, управлінням та провадженням господарської діяльності юридичних осіб. Наразі діяльність на підставі модельного статуту може здійснювати лише господарське товариство у формі Товариства з обмеженою відповідальністю. Жодні інші організаційно-правові форми юридичних осіб не можуть використовувати модельний статут [29]. У запровадженні модельного статуту є як переваги, так і недоліки, утім, було б варто спробувати і цей шлях в розвитку ППО.

Якщо прийняти точку зору видатного американського соціолога, лідера напрямку структурного функціоналізму, засновника соціальної антропології та теоретичної соціології Толкотта Парсонса, за якою мережа суспільних відносин є фактором формування суспільства, оскільки:

- ✓ мережа суспільних відносин закріплюється у стійких формах (від щоденних розмов на вулиці до організації освітніх, політичних інститутів);
- ✓ мережа суспільних відносин регулює соціальну систему як систему дій;
- ✓ мережа суспільних відносин встановлює рамки для всіх видів соціальної діяльності;

то проблема «регулювання суспільних відносин в управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти» не матиме розв'язку.

Тому у нашому дослідженні суспільні відносини бачимо не як жорсткі ребра багатогранника суспільства, а швидше як шарнірні з'єднання індивіда з іншими людьми та суспільними інститутами. Оскільки, як відомо з механіки, шарнірне з'єднання – це з'єднання двох деталей за допомогою одного валика, навколо осі якого кожна з деталей отримує можливість незалежного обертання або повороту, то таке уявлення про суспільні відносини надає можливість для концептуалізації їхнього регулювання за допомогою можливості незалежного обертання або повороту їх суб'єктів-полюсів.

Суспільні відносини знаходяться у діапазоні різних своїх станів: від неявного стану до актуального загострення. Тобто, людина може й не відати про якесь своє «суспільне відношення», а з виявленням певної ситуації це «суспільне відношення» стає для неї актуальним і для його здійснення, тобто встановлення рівноваги чи справедливості між суб'єктами-полюсами цього «суспільного відношення» необхідні певні дії. Так, онтологічні суспільні відносини можуть бути зародковими і зріти у лоні суспільної матерії і там же зникати, або ж вириватися у соціум певною дією і починати його організовувати за своїми вимогами. Суспільні відносини за цих умов постають як вид (форма) соціальної діяльності.

Враховуючи, що законодавство фрагментарно регулює післядипломну педагогічну освіту, а суспільні відносини у термінології законодавства не знайшли ще належного відображення у всій своїй повноті, то для українських обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти важливими джерелами права є Положення про внутрішню систему забезпечення якості освіти як квінтесенція

суспільних відносин та Статут інституту як регулятор суспільних відносин у сфері післядипломної педагогічної освіти. Встановлено, що регулювання суспільних відносин утворення, реєстрації, діяльності та припинення ОІППО у «статутній нормотворчості» має надзвичайно багато недоліків, що і обумовлює питання існування довіри у суспільних відносинах у сфері післядипломної педагогічної освіти.

Довіра є невід'ємною складовою комунікації, суспільних відносин на всіх рівнях організації суспільства. Дефіцит довіри порушує основи суспільних відносин, що негативно позначається на різних аспектах функціонування суспільства, особливо на відносинах громадянина і влади, надзвичайно важливих компонентах суспільного життя в цілому, що є по суті індикаторами загальної атмосфери, що панує в суспільстві, стратегічного курсу, яким це суспільство насправді розвивається.

Найбільш ефективним способом надати характеристику суспільним відносинам – проаналізувати їх крізь призму сприйняття самими громадянами свого місця в суспільстві, в організації, їхнього реального впливу на здійснення владою своїх повноважень. Аналіз реальної ситуації у випадку розроблення і запровадження в інституті Положення про внутрішню систему забезпечення якості освіти як квінтесенції суспільних відносин та ухвалення Статуту інституту як регулятора суспільних відносин у сфері післядипломної педагогічної освіти, що представлений у цьому дослідженні, надає можливість розглядати довіру не лише як невід'ємну складову комунікації та суспільних відносин на всіх рівнях організації суспільства, а як окреме суспільне деонтологічне відношення, яке свідомо встановлює службова особа чи людина взагалі з іншими людьми та інститутами суспільства. Довіра є інтегральним результатом системи суспільних відносин і водночас умовою виявлення інших суспільних відносин.

В управлінні розвитком післядипломної педагогічної освіти важливо розуміти, що ОІППО безпосередньо впливають на суспільні відносини довіри якісним складом своїх кадрів, якістю проведення КПК, настанов, прикладом організації процесів навчання і різноманітних «івентів», умовами навчання в аудиторіях і проживання в гуртожитку тощо.

Потреба включення в суспільні відносини є базисною властивістю індивідів, численних груп і спільнот. Відповідь на питання, які групи і спільноти люди визнають "своїми", довіряють їм, а які вважають ворожими, стає надзвичайно актуальною для розуміння суспільних відносин у кризовому суспільстві і формування основ соціальної солідарності у системі ППО.

Продовження нашого дослідження, об'єктом якого є суспільні відносини, які виникають у процесі післядипломної педагогічної освіти, вимагає нового методологічного інструментарію. Цей останній, ймовірно, можемо віднайти у акторно-мережевій теорії (ANT), засновниками якої є Латур та Каллон. Цей напрям досліджень спрямований, перш за все, на зміну нашого погляду на світ і намагається здійснити переписування світу через спільну реляційну мову, до якої включено і людей, і речі, і ідеї. Зокрема, заслуговує на увагу методологічний підхід учнів Латура та співробітників Medialiab Латура в університеті Sciences Po у Парижі – метод вивчення контроверз або спірних моментів. Контроверза – це ситуація суперечності та напруження між репрезентаціями чи дискурсами навколо певного об'єкта. Обравши таким об'єктом феномен ОІППО ми спрямовуємося на розгляд державно-суспільних відносин в управлінні розвитком регіональної освіти, проблем непотизму та академічної недоброчесності як гальмівних

факторів у регулюванні суспільних відносин в управлінні розвитком освіти. А це своєю чергою обумовлює дослідження філософії, менеджменту і нормативно-правового забезпечення ППО у двох площинах їх існування: філософські концепції здійснення ППО і реальна філософія суб'єктів ППО; теорія менеджменту і реальний менеджмент у сучасних закладах ППО та в шкільних організаціях і керівних органах освіти; теорія права і реальні документи нормативно-правового забезпечення ППО.

Література:

1. Акція протесту профспілок Закарпаття завершилася перемогою. URL: *http://medprof.org.ua/zakarpattia/socialno-ekonomichnii-zakhist-chleniv-profspilki/*

2. В Сингапуре профессия учителя – одна из самых престижных и популярных. Как этого удалось достичь? URL: https://ria.ru/sn_edu/20170823/-1500921730.html

3. Впровадження локальних систем управління якістю в українських університетах : аналітичний звіт / за заг. ред. Т. В. Фінікова, В. І. Терещука; Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд досліджень освітньої політики». К. : Таксон, 2018. 88 с. URL: http://www.edupolicy.org.ua/_dx/assets/images/Analit18ua_08-5mm.pdf

4. Галунько В. Адміністративно-правові відносини: алгоритм дослідження суспільних відносин. *Наукові записки [Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка].* Серія : Право. 2017. Вип. 1. С. 4-10.

5. ГК України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

6. ГК України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text

7. Гусяк М. П. Статути як джерела права: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 4. С. 192-202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2018_4_17

8. Депутати розібралися із ситуацією, що склалась у Херсонській академії неперервної освіти [28.11.2017]. URL: http://khor.gov.ua/deputati-rozibralisya-iz-situatsiyeyu-shho-sklalas-u-hersonskiy-akademiyi-neperervnoyi-osviti/

9. Деякі питання підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників {Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 1133 від 27.12.2019} : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 21.08.2019 № 800. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/800-2019-%D0%BF

10. Дніпропетровський окружний адміністративний суд. 04 грудня 2017 р. Справа № 804/7726/17. URL: https://opendatabot.-ua/court/70995587-aabfba921e7920130f0890caaee5847a

11. Довідка за результатами виїзної перевірки Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського від 08.12.2016 м. Полтава. Підготовлена Комісією, створеною відповідно до наказу Департаменту освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації від 14.11.16 № 417 «Про створення робочої комісії», з 14 по 18 листопада 2016 року здійснено перевірку інформації, вказаної у листі від 19.09.2016 року № 66/5/10-5383 Управління служби безпеки України в Полтавській області.

12. Елена Михайленко. URL: https://www.facebook.com/e.myk-hailenko

13. Ермилов А. П. Определение категории «общественные отношения» на основе деятельностного подхода. *Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия:* Философия. 2015. Т. 13. Вып. 1. С. 32–39.

14. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014. № 1455 – VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text

15. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

16. Засідання постійної комісії обласної ради з питань освіти, науки та культури. Полтавська обласна рада. URL: https://oblrada-pl.gov.ua/video/zasidannya-postiynoyi-komisiyi-oblasnoyi-rady-z-pytan-osvity-nauky-ta-kultury-1.

17. Зотова И. Социальные отношения. URL: https://spravoch-nick.ru/-sociologiya/socialnye_otnosheniya/

18. Клепко С. Ф. Звіт на адміністративній нараді Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського 12.04.2021 з окремих питань науково-дослідної роботи та міжнародного співробітництва ПОІППО за період 2019-2020 роки відповідно до наказу ПОІППО від 06.04.2021 № 01-01/140-ОД (препринт). 38 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/355979006

19. Клепко С. Ф. Як інституційному потенціалу вийти з інституційної пастки: випадок менеджменту розвитку. *Постметодика*. 2020. № 2. С. 50-58.

20. Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право: навчальний посібник / за заг. ред. Р. С. Мельника. К.: Ваіте, 2014. 376 с.

21. Момджян К. Х. Общественные отношения. URL: http://www.-lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0128143:article

22. Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг. дослідж. : аналіт. звіт / Міжнарод. благод. фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, О. І. Шарова. К. : Таксон, 2014. 144 с. URL: http://www.edu-policy.org.ua/_dx/-assets/images/Analit-2ua_web.pdf

23. На Закарпатті акція протесту профспілок під стінами облради завершилася перемогою URL: https://goloskarpat.info/so-ciety/617bae-f7c12cf/

24. Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України № 2736 від 23.12.2020 року «Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)».

25. Нова українська школа: стратегії діяльності освітян Полтавської області та Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського : [збірка] / Полт. облдержадмін. [та ін.] ; [уклад.: В. В. Зелюк, С. Ф. Клепко, І. О. Кіптілий]. Полтава : ПОІППО, 2017.186 с.

26. Общественные отношения. URL: https://www.psycholo-gos.ru/articles/view/obschestvennye-otnosheniya

27. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. К.: Юридична думка, 2008. 336 с. URL: https://www.twirpx.-com/file/1558730/

28. Пархоменко Н. М. Концептуальні основи теорії джерел права. *Право України*. 2017. № 6. С. 9–17.

29. Петутіна Ю. Новий модельний статут. *Науково-практичний журнал «Мала енциклопедія нотаріуса». 2019*. № 3(105), червень. URL: http://yurradnik.com.ua/stati/noviy-modelniy-statut/.

30. Положення про республіканський (Автономної Республіки Крим), обласні та Київський і Севастопольський міські інститути післядипломної педагогічної освіти (наказ МОН № 538 від 17.11.2000, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 31 липня 2001 р. за № 651/5842, із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки N 712 (z0894-09) від 31.07.2009). URL: https://zakon.rada-.gov.ua/laws/show/z0651-01#Text

31. Полтавська обласна державна адміністрація. Департамент освіти і науки. Рішення колегії від 28.04.2017 року Протокол № 1/1 «Про діяльність Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М.В. Остроградського щодо дотримання чинного законодавства з питань освіти».

32. Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М.В. Остроградського (2020). Статут. URL: http://poippo.pl.ua/pro-instytut/statut

33. **Проект рішення Полтавської обласної ради** «Про зміну найменування Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М.В. Остроградського». URL: https://oblrada-pl.gov.ua/doc/doc/1219.

34. Проектування регіональних освітніх систем підвищення кваліфікації педагогічних працівників: система управління якістю в ПОІППО: збірник матеріалів СУЯ відповідно до вимог ДСТУ ISO9001:2001. Полтава : ПОІППО, 2009. 302 с.

35. Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (2018). Статут. URL: https://roippo.org.ua-/upload/iblock/d15/statut.pdf.

36. Рішення Житомирської міської ради №258 від 07.12.2011. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/ZI110402?an=1&ed=2011-_12_07.

37. Рішення Київської обласної ради VII скликання від 27.04.2018 № 432-21-VII «Про затвердження статутів комунальних підприємств та закладів Київської обласної ради у новій редакції». URL: https://kor.gov.ua/robota-_rady/rishennia/pro_zatverdzhennia_statutiv_komunalnykh_pidpryiemstv_ta_zakladiv_kyivskoi_oblasnoi_rady_u_novii_redaktsii.html

38. Скуратов Ф. Четыре типа социальных отношений и их применение в коммуникациях (18 марта 2020). URL: https://vc.ru/-marketing/113326-chetyre-tipa-socialnyh-otnosheniy-i-ih-primenenie-v-kommunikaciyah

39. Штефан І. П. «Комунікативний розум» Ю. Габермаса як чинник конструювання соціальної реальності цифрової епохи: проблеми і перспективи. *Інформація, комунікація та управління знаннями в глобалізованому світі* : зб. матеріалів Другої міжнар. наук. конф., м. Київ, 16–18 травня 2019 р. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. С. 76-78.

40. Fiske, Alan P. Human Sociality. URL: http://www.sscnet.ucla.edu-/anthro/-faculty/fiske/relmodov.htm

41. URL: *<https://suspilne.media/186781-didzital-ilustracii-stvorue-uzgorodka-marina-irzak/*

§ 3.6. Ідея політехнізму в освіті: витоки, розвиток, перспективи

Утвердження постмодерного типу українського суспільства сприяє формуванню новітньої парадигми освіти, яка ґрунтується на інноваційних методологічних засадах і якісно нових педагогічних технологіях. Водночас у добу глобальної інформатизації та технологізації виробництва відбувається змістова переорієнтація трудових функцій: зводяться до мінімуму фізичні зусилля людини, сучасний робітник виконує переважно розумову працю, що наближає її до трудової діяльності інженера. Усе це зумовлює необхідність підготовки фахівця нового типу. Продуктивна праця у виробничій сфері нині ґрунтується не лише на практичному досвіді, а на наукових знаннях із математики, фізики, хімії, різних технічних і гуманітарних дисциплін. Важливо, що в наш час висококваліфікований робітник повинен за короткий час адаптуватися до умов виробництва, які швидко змінюються, уміти вести «критичний діалог з комп'ютером», знати й усвідомлювати провідні закономірності й ключові особливості технологічного циклу тощо. Крім цього, специфіка організації постіндустріального виробництва полягає в тому, що фахівець повинен не лише пристосуватися до розвитку техніки й технологій, але й певним чином його випереджувати. Наскрізна інформатизація й технологізація зумовлює тенденцію подолання процесу поділу праці на елементарні операції й висуває на передній план фундаментальну політехнічну (універсальну) підготовку робітника до трудової діяльності.

Зауважимо також на тому, що в суспільстві утверджується низка гострих соціально-педагогічних суперечностей: по-перше, між становленням світових прогресивних процесів, їх акцентуванням на значущості особистості як суб'єкта виробничих відносин і розвитком в українському суспільстві таких тенденцій, як нівелювання шанобливого ставлення до людей праці, домінування «філософії споживання», по друге, між зростанням потреб вітчизняної промисловості у кваліфікованих робітниках і відсутністю зацікавленості молоді в робітничих професіях, а також її байдужістю до виробничої діяльності тощо.

Визначені суспільно-педагогічні суперечності посилюються невтішним розвитком демографічної ситуації: через 10-15 років одна працездатна людина повинна буде утримувати двох непрацездатних – дитину й пенсіонера. До того ж, більшість сучасних випускників шкіл виявляють тотальну неготовність і нездатність до праці у виробничій сфері. Серед школярів утверджується прагнення до реалізації «портфельної кар'єри», байдуже ставлення до продуктивної праці.

У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує ідея політехнізму, теорія і практика її реалізації в історії вітчизняної школи ХХ ст. Ідею політехнізму, яка свого часу була сформульована в період оновлення механізмів соціально-економічної розбудови суспільства, відносимо до вічних соціально-педагогічних надбань. У 1931 р. політехнізацію шкіл умотивовано, задокументовано і проголошено пріоритетним напрямом державної освітньої політики, реформування системи шкільної освіти передбачало перетворення загальноосвітніх шкіл у трудові політехнічні. Політехнізм став провідним принципом дидактики, а політехнічна підготовка – самостійним компонентом змісту шкільної освіти, виразником її антропоцентричних перетворень. Еволюція ідеї політехнізму історично пов'язана з трансформаціями системи «освіта – виробництво – економіка» та випереджувальним оновленням людського потенціалу. Ідея політехнізму висту-

пає джерелом розвитку шкільної освіти щодо задоволення потреб сучасного виробництва в тісному зв'язку з вихованням людини, одухотворенням прогресивного економічного поступу.

Актуальність проблеми полягає в тому, що, по-перше, політехнізм у новітніх умовах виступає вирішальним фактором гармонізації взаємодії особистісного й соціального начал у підготовці молодого покоління до життя; по-друге, передбачає теоретичне й практичне оволодіння особистістю загальними основами виробництва, ринкової економіки й об'єктами сучасних науково-технічних досягнень; по-третє, формує сферу суспільних відносин школярів, сприяє професійному самовизначенню, усвідомленому використанню засобів діяльності; по-четверте, виховує науковий світогляд, патріотизм, проектує аксіологічні орієнтири; по-п'яте, дозволяє кожному учневі визначати своє місце в суспільній практиці відповідно до прагнень, здібностей і можливостей, що забезпечує свідоме й критичне засвоєння знань, всебічне формування особистості.

Звернення у дослідженні до національних історико-педагогічних цінностей, однією із яких є ідея політехнізму, буде сприяти вихованню в молоді відповідального й творчого ставлення до праці на благо суспільства й особистісного добробуту, чіткої громадянської позиції, а також подоланню таких негативних тенденцій, як прагнення до швидкого нетрудового збагачення, відчуження молоді від трудової діяльності; забезпечить піднесення інтересу до технічних знань, здобуття робітничих професій як найбільш затребуваних на сучасному ринку праці України.

У ході аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових джерел виявлено, що вчені приділяли значну, але не завжди послідовну увагу вивченню цього феномена. Зокрема, в імперський період (до 1917 р.) студіювання проблеми здійснювалося в таких напрямах: філософсько-педагогічному – роботи, у яких проводився соціально-культурний аналіз феномена праці як основи політехнізму, розкривалося її значення для розвитку особистості (І. Вишнеградський, Дж. Дьюї, К. Маркс, І. Песталоцці, М. Пирогов, К. Ушинський та ін.); історико-виховному – дослідження історичних аспектів трудового виховання й політехнізму на тлі генезису вітчизняної педагогічної думки й шкільної практики означеного періоду (І. Анопов, М. Демков, О. Неболсін, С. Русова, К. Цируль, Я. Чепіга та ін.).

Упродовж радянського періоду (1917–1990 рр.) вченими було започатковано такі напрями дослідження: історико-наративний – наукові студії, спрямовані на висвітлення деяких аспектів еволюції ідеї політехнізму (С. Ананьїн, М. Гриценко, М. Константинов, Ф. Корольов, Г. Крап, Д. Сергієнко та ін.); конкретнонауковий – наукові пошуки щодо розроблення педагогічних основ (мета, завдання, зміст, процес) політехнічної освіти (П. Атутов, Г. Гринько, О. Калашников, Н. Крупська, А. Луначарський, М. Скаткін та ін.); науково-методичний – дослідження, виконані з метою роз-криття педагогічних засобів забезпечення політехнічної спрямованості навчальних дисциплін природничо-математичного й гуманітарного циклів, а також трудового навчання (І. Каїров, А. Макаренко, В. Поляков, В. Сухомлинський, І. Ткаченко та ін.).

Наукові пошуки учених пострадянського періоду (1991 р. – початок XXI ст.) зумовили кристалізацію таких напрямів дослідження: методолого-теоретичного – наукові праці, пов'язані з обґрунтуванням філософсько-педагогічних основ трудового виховання й політехнічної освіти (В. Євдокимов, В. Лозова, І. Прокопенко, О. Савченко, В. Сидоренко та ін.); історико-педагогічного – пошуки щодо розвитку політехнічної загальноосвітньої та про-

фесійної підготовки учнів (С. Золотухіна, В. Курило, О. Сухомлинська, Л. Штефан та ін.); загальнодидактичного – дослідження, виконані в напрямі обґрунтування змісту політехнічної освіти та основних шляхів її реалізації (О. Коберник, О. Коваленко, М. Ніколаєв, В. Стешенко, Г. Терещук, Г. Троцко та ін.). Істотна кількість досліджень є свідченням підвищеного наукового інтересу до певних важливих аспектів проблеми та значущості питання в цілому.

Узагальнення наукових джерел зсвыдчуэ, що процес реалізації ідеї політехнізму ґрунтується переважно на двох глобальних науково-теоретичних позиціях учених – імпліцитній (П. Атутов, Н. Крупська, А. Луначарський, І. Каїров, В. Сухомлинський та ін.) та експліцитній (В. Ледньов, А. Макаренко, М. Ніколаєв, В. Поляков, М. Скаткін та ін.). Представники першої із них відстоювали думку, що ідея політехнізму мусить пронизати всі шкільні предмети природничо-математичного й гуманітарного циклів, а політехнічна підготовка має розглядатися як провідний принцип дидактики й компонент змісту шкільної освіти. Прихильники іншої доводили важливість виокремлення в змісті освіти предметів політехнічного спрямування, де б поглиблено реалізовувалася ідея політехнізму та основи трудової діяльності учнів.

Названі наукові позиції мають право на існування і досліджуються нами в єдності, проте теоретичне їх поєднання не заперечує акцентування дослідника на певній із них, відповідно до превалювання її на тому чи іншому етапі процесу реалізації ідеї політехнізму.

Еволюція ідеї політехнізму в практиці загальноосвітніх навчальних закладів, як свідчить історико-педагогічний досвід, була започаткована в системі «навчальний предмет – об'єкт», а суб'єкт пізнання (учень) розглядався як посередник між ними і включався в усі види праці в школі. Поступово внаслідок прогресивних суспільних трансформацій ідея політехнізму концентрується навколо діади «суб'єкт – об'єкт». Центр ваги переноситься на суб'єкт, у даному випадку – на школяра, його навчальні можливості та особистісно орієнтоване оволодіння політехнічними знаннями під час вивчення всіх і окремих навчальних дисциплін з метою формування суб'єктності особистості, суб'єкт-суб'єктної взаємодії у підготовці трудових ресурсів, одухотворення людиною праці та економічного життя країни, виховання громадянськості. Проте ідея політехнізму ще не стала в наш час: а) виразником прогресивної економічної еволюції суспільства у зв'язку з її трансформаціями; б) чинником посилення антропоцентричного підходу щодо політехнізації всіх видів праці школярів; в) засобом використання накопиченого політехнічного досвіду, забезпечення випереджувальної соціально-економічної функції освіти для піднесення економіки країни.

Здійснений у ході наукового пошуку аналіз джерельної бази засвідчив багатокомпонентність і різновекторність теорії і практики реалізації ідеї політехнізму, неоднозначність її наукового трактування й інтерпретації. З метою уточнення й конкретизації категоріально-понятійного апарату дослідження нами проаналізовано й модифіковано основні поняття термінологічного поля проблеми, які чітко й цілісно відображають еволюцію процесу реалізації політехнізму в педагогічній теорії і шкільній практиці XX ст.: ідея політехнізму – це наукове положення, яке базується на законі зміни праці, збагачення й переорієнтації трудових функцій, стверджує важливість ознайомлення молоді з основами виробництва задля її підготовки до майбутньої трудової діяльності; принцип політехнізму – виведене з педагогічної теорії і практики твердження, згідно з яким ідея політехнізму має пронизувати весь педагогічний процес, реалізовуватися у

всіх навчальних дисциплінах та видах діяльності школярів; політехнічна підготовка – один із складників змісту освіти (поряд із загальноосвітнім і професійним), що передбачає опанування учнями знаннями про головні галузі й наукові принципи виробництва, формування в школярів загальнотрудових і загальнотехнічних практичних навичок, необхідних для участі в суспільному виробництві; політехнічна освіта – процес і результат оволодіння учнями політехнічними знаннями про головні галузі й наукові принципи виробництва, засвоєння ними загальнотрудових і загальнотехнічних практичних умінь і навичок; політехнічне навчання – навчання, спрямоване на засвоєння школярами теоретичних знань про головні наукові принципи виробництва й озброєння їх загальнотрудовими і загальнотехнічними практичними вміннями й навичками.

З'ясовано, що джерелами ідеї політехнізму справедливо можна вважати основні положення соціальної філософії XVIII – XIX ст. – теоретичні висновки про суспільний прогрес, розвиток культури й цивілізацій, взаємодію людини, природи й техніки (Дж. Беллерс, Д. Дідро, Дж. Дьюї, А. Корбон, А. Лавуаз'є, К. Маркс, Г. Монж, П. Наторп, Дж. Уінстенлі, Ш. Фурьє та ін.), а також фундаментальні філософсько-педагогічні дослідження в руслі розробки проблем трудового виховання й професійної освіти молодого покоління (І. Бецькой, І. Вишнеградський, С. Владимирський, Р. Зейдель, М. Касаткін, Г. Кершенштейнер, М. Корф, М. Огарьов, Й. Песталоцці, М. Пєсковський, М. Столпнянський, В. Татищев та ін.).

Одним із перших висновок про важливість систематичної та ґрунтовної підготовки спеціалістів і технічного персоналу зробив Є. Андреєв. Він очолював Постійну комісію з технічної освіти при Російському технічному товаристві, вивчав зарубіжний досвід професійно-технічної освіти, займався питанням організації загальноосвітньої і технічної підготовки робітників фабрик і заводів шляхом створення ремісничих училищ і шкіл, недільних і вечірніх класів. У своїх працях «Про освіту майстрів» і «Шкільна справа в Росії. Наші загальні та спеціальні школи» учений відстоював такі положення: 1) в основі професійно-технічної освіти має бути загальна освіта; 2) у професійно-технічних навчальних закладах повинні навчатися підлітки; 3) навчання дорослих доцільно проводити у вечірніх та недільних школах; 4) необхідно здійснювати спеціальну підготовку майстрів, які виконують обов'язки керівників середньої ланки; 5) усіх, хто планує працювати на виробництві, важливо навчати технічному кресленню й малюванню.

На переконання вченого, такі майстри повинні мати загальну й спеціальну освіту. Тож до технічних шкіл приймалися учні 13-14 років, навчання тут тривало два роки. Є. Андреєв зазначав, що у випадку, коли учень до вступу до навчального закладу не закінчував повітове училище, то технічна школа мала забезпечити відповідний рівень загальноосвітньої підготовки. Зокрема, він підкреслював необхідність засвоєння грамоти, Закону Божого, історії, географії, арифметики, геометрії, малювання, креслення, основ фізики, хімії, механіки. Зміст технічної освіти передбачав вивчення практичної механіки (механічна технологія металів і деревини), хімічної технології (гірниче ремесло, металургія), механічної технології (прядіння й ткацтво), будівельної справи (матеріалознавство, теслярство, столярство, каменярська майстерність), морської техніки (корабельне, парусне, щоглове ремесло), економіки й рахівництва. Здебільшого проведення практичних занять здійснювалося на виробництві, для окремих спеціальностей (годинникове, ткацьке, механічне ремесла) організо-

вувалася виробнича діяльність учнів у навчальних майстернях. У зв'язку з цим Є. Андреєв зауважував: «… навчальні майстерні не можуть дати підготовлених робітників; їх призначення – значно скоротити час навчання в заводських майстернях» [1, с. 200]. У праці «Правильна постановка, суспільне значення й економічний аспект технічної освіти» педагог наголошував на важливості вивчення учнями загальноосвітніх шкіл ручної праці як самостійної навчальної дисципліни. Її викладання має здійснюватися вчителями, обізнаними з основними ремеслами. Цю необхідність він аргументував такими чинниками: поєднання фізичної і розумової праці сприяє інтелектуальному й моральному вихованню; ознайомлення учнів із ремеслами зумовлює свідомий вибір їхньої майбутньої професії; прискорює адаптацію робітника до трудової діяльності.

Ці важливі принципи підтримали прогресивні педагоги, організатори професійної освіти, які своєю науковою та практичною діяльністю дали поштовх розбудові нових загальноосвітніх і професійних навчальних закладів. Так, дослідивши історію становлення освіти у країнах Європи, М. Вессель висунув ідею, що професійна підготовка, яка передбачає три ступені – вищий, середній і нижчий, повинна ґрунтуватися на основі розвиненої системи загальної освіти. У праці «Професійні школи й навчання ремеслам» він писав, що результатом навчання в школах грамотності, вечірніх і недільних школах, а також у майстернях і ремісничих закладах є професійна освіта нижчого рівня. Для середньої професійної освіти дітей 6-8 та підлітків 12-14 років необхідно створити початкові й середні професійні школи. Вища професійна освіта має здобуватися юнаками в загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладах, а також на учительських відділеннях вищих технічних училищ. Характеризуючи зміст освіти, М. Вессель підкреслював важливість вивчення креслення й малювання, що у своїй сукупності виступають «мовою промисловості, яка повинна бути зрозумілою кожному робітникові» [там само, с. 173].

Принципові проблеми співвідношення загальної і професійної освіти, місця та ролі початкової школи як невід'ємного складника загальної освіти ставив і вирішував М. Корф. Він вимагав, щоб загальноосвітні предмети ознайомлювали учнів з навколишнім життям, особливостями ведення сільського господарства. Водночас, продовжуючи думки М. Весселя, М. Пирогова, К. Ушинського, педагог піддавав критиці підміну загальної освіти вузьким ремісництвом. Відстоював позиції трудового навчання в усіх типах шкіл, доводив важливість створення шкільних майстерень для вивчення основ різних ремесел. У статті «Педагогічно-ремісничі майстерні при елементарній школі» М. Корф, спираючись на творчу спадщину Я. Коменського, Дж. Локка, Й. Песталоцці, Ж.- Ж. Руссо, розглядав трудове навчання як дієвий засіб підготовки молоді до життя, гармонійного виховання особистості. Він визначав педагогічно-ремісничі завдання народної школи: «…поставити роботу дітей у майстерні в тісну залежність від наукових занять у класі, що зумовлює необхідність глибше розглянути, якими саме виробами зацікавити дітей. Тільки тоді стане зрозуміло, що таке ремісниче навчання зберігає за собою загальноосвітній і педагогічний характер..» [11, с. 14].

Наприкінці XIX ст. в Російський імперії склалася ситуація, коли розвиток промислових підприємств і залізничного будівництва, збільшення обсягів торгівлі вимагали посилення трудового виховання в загальноосвітній школі, а також створення системи професійної освіти з метою забезпечення потреби держави в спеціалістах різної кваліфікації та рівнів підготовки. Тож зусиллями

педагогічної громадськості була вибудувана концепція професійно-технічної освіти, яка являла собою систему поглядів на місце, роль та значення професійно-технічної школи, зміст, форми та методи загальноосвітньої та спеціальної підготовки, специфіку їх поєднання в теоретичному й практичному навчанні.

Найбільш повно концепція професійно-технічної освіти була відображена у творчості І. Вишнеградського. Відповідно до розробленого ним «Загального нормального плану промислової освіти в Росії» (1884 р.) замість наявної в той час системи учнівства передбачалося створення спеціальних ремісничих училищ для підготовки фахівців усіх ланок виробництва. І. Вишнеградський був переконаний, що професійна (промислова) освіта повинна готувати до виробничої діяльності особистість із певними задатками, щоб вона на основі засвоєних у ході навчання необхідних знань та умінь могла після закінчення школи без ускладнень залучатися до корисної праці. Учений розробив проекти навчальних планів різноманітних професійно-технічних навчальних закладів. Необхідність розбудови системи спеціальних навчальних закладів він аргументував соціально-економічними і психолого-педагогічними чинниками. Водночас учений акцентував увагу на педагогічно доцільному поєднанні загальної і професійної (промислової) освіти: «Професійна освіта будь-якого ступеня вимагає відповідного рівня загальної освіти, існує необхідність взаємного погодження між планом спеціального навчання різних ступенів і системою відповідних ступенів загальної освіти таким чином, щоб загальна освіта слугувала основою для спеціальної, а остання була правильним закінченням першої, готуючи до практичної діяльності молодих людей, які отримали відповідний ступінь загальної освіти, і в такий спосіб забезпечуючи необхідний зв'язок між школою та життям» [5, с. 23]. Тож учений допускав можливість існування змішаних навчальних закладів за таких умов: доведена часом ефективність навчальної діяльності, відповідність освітніх установ специфіці регіону, благочинний характер їх утримання і, нарешті, найголовніше – рівень загальної і спеціальної освіти (обсяг і співвідношення між ними) повинен відповідати ступеню підготовки, який забезпечується в загальних і спеціальних школах.

За часів УНР ідея підготовки молоді до трудової діяльності на виробництві розглядалася в працях Т. Лубенця, С. Русової, Я. Чепіги. Педагоги вважали трудове виховання дієвим фактором всебічного розвитку особистості, який спрямований на підготовку працівників-господарів, здатних швидко орієнтуватися в обраній діяльності [1; 18; 24].

Велику увагу питанню організації національної трудової школи приділяла у своїх творах С. Русова. Особливий інтерес педагога викликала творча спадщина Г. Кершенштейнера, Ж. Декролі. С. Русова прагнула об'єднати зарубіжний і вітчизняний досвід з метою створення «нового типу школи, що відповідатиме найкращим поступовим педагогічним принципам, але разом з тим не розірве живого зв'язку з народним життям, з характерними рисами нашого культурного розвитку й громадського життя» [3, с. 44]. Високо оцінюючи педагогічну спадщину Г. Кершенштейнера, вона підкреслювала: «… ніщо так людей не єднає, як спільна праця – то й школа мусить стати майстернею труда, де діти набираються добрих звичок. Праця – має панувати в школі… кожна дитина мусить знати якесь ремесло, й для цього треба розвинути її ручну техніку» [18, с. 150].

Я. Чепіга відстоював думку, що праця в школі не повинна носити вузько ремісничий характер, а має бути підпорядкована загальному фізичному й духовному розвитку дітей. Педагог брав активну участь у розробці «Положення

про трудові школи та програми» (1919 р.). У праці «До вільної трудової школи!» (1918 р.) він проголошував: «Трудова вільна школа – школа радості, свободи й творчості…» [23, с. 213]. Обґрунтовуючи історичну й соціально-економічну зумовленість трудової школи, вчений висловлював таку думку: «Дитина мусить працюючи вчитися і навчаючись – працювати. З цього повинна виходити і в цьому сконцентровуватись вся освіта, і це буде цілком природно для дитини» [там само, с. 214]. У «Проекті української школи» Я. Чепіга розглядав працю як засіб розвитку розуму, моралі, соціальних інстинктів дітей. Він підкреслював, що ручна праця формує в учнів «творчість, самодіяльність і комбінуючу здатність» [3, с. 48]. Розроблена ним програма передбачала, по-перше, роботу школярів з глиною, папером, бавовною, деревиною і металом; по-друге, ознайомлення їх із сільськогосподарськими машинами; по-третє, організацію виробничих екскурсій. У своїх дослідженнях учений висував такі форми політехнізації школи як шкільні кооперативи, літні колонії, гуртки господарників, садівників, городників, фермерів.

У середині XIX ст. широко розгорнувся рух за упровадження навчальної праці в загальноосвітню школу – активізм. Прихильники мануалізму (Р. Зейдель, А. Пабст, У. Сигнеус, Х. Шерер та ін.) досягли уведення ручної праці в народних школах. Так, швейцарський педагог Р. Зейдель у своїй роботі «Трудове виховання як педагогічна та соціальна необхідність» висловив переконання в тому, що з усіх шкільних предметів саме педагогічно поставлена ручна праця має найбільший потенціал для всебічного розвитку духу й тіла дитини. Він закликав до перетворення шкіл на «трудові об'єднання», але принагідно зазначав, що такі масштабні трансформації можливі лише в суспільстві, яке визнає працю основою всієї своєї культури. Р. Зейдель та його послідовники обґрунтували пріоритетне значення ручної праці емпірично доведеними висновками фізіології, які свідчили про існування взаємозв'язку між процесами мислення й інтенсивністю роботи м'язів і органів відчуттів. Широкого розповсюдження набули французька (Ж. Фонтень) та шведська (О. Саломон) системи навчання ручній праці.

Іншим напрямом становлення ідеї трудової школи був професіоналізм, який значною мірою отримав розвиток під впливом ідей Г. Кершенштейнера. Педагог виступав за організацію ужиткової праці та вироблення в учнів «доцільно спрямованих навичок». Утім ідея професіоналізму суперечила основним завданням вітчизняної загальноосвітньої школи й не набула значного поширення. На зламі XIX-XX ст. ідеї активізму отримали психолого-педагогічне обґрунтування в експериментальній педагогіці (Е. Мейман). Інший представник цієї течії В. Лай сформулював принципи «школи дії» (педагогіка дії). Прогресивні зарубіжні педагоги розробили важливі ідеї трудової школи: про зв'язок думки дитини з її рухомою активністю, про роль уявлення та сприйняття в процесі навчання, про співвідношення теоретичного навчання й практичних робіт.

Видатний американський педагог Дж. Дьюї обґрунтував модель трудової школи, яка виступала оригінальним варіантом активізму й педагогіки прагматизму. Він звертав увагу на відсутність у молодого покоління базових трудових навичок і вмінь, а також брак таких морально та соціально значущих якостей, як спостережливість, творча уява, уміння співпрацювати, гармонійно узгоджувати думку і дію – тобто тих чеснот, які формуються в ході систематичної, внутрішньо вмотивованої трудової діяльності. Відповідно до переконань ученого, дитина може осмислити свою соціальну спадщину лише шляхом ознайомлення й залу-

чення її до виконання основних видів діяльності суспільства. У зв'язку з цим провідною формою організації педагогічного процесу в Чиказькій експериментальній школі-лабораторії стали «occupation» (англ. – «професії», «заняття», «діяльність», «праці», «роботи») – інтегровані заняття, на яких діти вивчали й відтворювали базові професії суспільства: шиття, приготування їжі, гончарство, теслярство тощо, а навчання письма, арифметики, історії, географії логічно ґрунтувалося на виконанні цих робіт.

Педагогічна цінність навчання у процесі діяльності, на думку вченого, полягає в тому, що діти намагаються самостійно знайти відповіді на запитання та подолати проблеми, які при цьому виникають. Саме тому суттєвим недоліком традиційної американської школи Дж. Дьюї вважав неприпустимо мізерну частку трудового навчання у змісті освіти, відсутність майстерень, лабораторій, необхідного обладнання та матеріалів для самостійної роботи учнів. Провідним напрямом реформування школи педагог визнавав її перетворення в школу трудову шляхом забезпечення тісного зв'язку шкільної освіти з соціально-економічним життям суспільства. Дж. Дьюї наголошував на загальноосвітньому характерові «праць», оскільки в його школі теслярство, шиття або куховарство ніколи не розглядалися як окремі предмети, а як «активні центри наукового ознайомлення з природними матеріалами та процесами, відправними пунктами для усвідомлення дітьми історичного прогресу людства» [12, с. 70].

Отже, Дж. Дьюї не підтримував ідею вузькопрофесійної підготовки учнів. Він підкреслював, що в центрі уваги трудової школи знаходяться не запити професії чи ремесла, а інтереси особистості, що виховується. Маючи на меті гармонійний розвиток учнів, трудова школа наочно демонструє їм органічний зв'язок праці з культурним прогресом людства, робить її висхідним пунктом для формування цілісного світосприйняття та всебічного розвитку дітей, які «... привчаються володіти простими інструментами: ножицями, ножем, голкою, рубанком, пилкою, в них зароджується і вже ніколи не зникає захоплення знаряддями праці... Безмежний простір відкривається дитині ініціативній, винахідливій. А мрійливі, непрактичні діти проймаються повагою до ручної праці, набувають навичок, що допомагають їм пристосуватися до реалій життя» [7, с. 21]. Практичну реалізацію ідеї трудової школи спостерігаємо в методі проектів, Дальтон-плані та інших зарубіжних системах навчання.

Установлено, що кінець XIX – початок XX ст. визначається в історико-педагогічній науці як доба складних і важливих перетворень у всіх сферах суспільно-політичного, соціально-економічного й культурно-просвітницького життя держави, які й зумовили започаткування процесу реалізації ідеї політехнізму. Доведено, що цей період характеризувався інтенсивним розробленням ідей соціальної філософії та економічної теорії; бурхливим розвитком промислових і транспортних підприємств; збільшенням обсягів торгівлі; удосконаленням виробничого обладнання й створенням нових технологій; визначенням політехнічних основ природничо-математичних, технічних і гуманітарних наук; активною діяльністю громадських об'єднань у поширенні науково-технічних знань серед широких верств населення (Постійна комісія з технічної освіти, Товариство педагогічної ручної праці та ін.); неоднозначним ставленням урядових кіл і прогресивної педагогічної громадськості до функцій освіти в суспільстві й особливостей її організації; підвищенням уваги держави до проблем розвитку шкільної освіти та ін. Указані трансформації виступили соціально-економічними чинни-

ками, які стимулювали розвиток процесу реалізації ідеї політехнізму в шкільній освіті України ХХ ст.

Проведне дослідження дозволило розкрити організаційно-педагогічні передумови розвитку ідеї політехнізму, що складалися на тлі розбудови вітчизняної системи освіти в цілому та закладів загальної освіти зокрема: превалювання практико орієнтованої педагогіки над абстрактно науковою; потреба забезпечення універсальних трудових умінь і навичок у змісті шкільної освіти; важливість підготовки школярів до всіх видів суспільно корисної, продуктивної праці; прагнення освітян до піднесення педагогічної свідомості суспільства; наслідування європейських традицій у формуванні змісту шкільної освіти, у тому числі Паризької Політехнічної школи; поява у вітчизняній педагогічній науці фундаментальних праць, присвячених обґрунтуванню значення трудової діяльності в розвитку суспільства та формуванні конкретної особистості (М. Вессель, М. Пирогов, К. Ушинський та ін.); зародження й розгортання ідеї трудової школи в напрямі мануалізму і професіоналізму; становлення вітчизняної системи професійно-технічної освіти тощо.

З позиції осмислення процесу реалізації ідеї політехнізму як складника системи вітчизняної шкільної освіти методологічного значення для дослідження набули такі його закономірності: взаємозв'язок процесу реалізації ідеї політехнізму і підготовки школярів до праці й життя; залежність виховання особистості від забезпечення в змісті загальної освіти політехнічного компонента і всіх видів праці; вплив динаміки створення інноваційного досвіду реалізації ідеї політехнізму на зміну її концептуалістики, перебіг суспільно-політичних й соціально-економічних трансформацій; цілісність подолання суттєвих відмінностей між політехнічною розумовою та фізичною працею, нівелювання відстані між загальною й професійною освітою; розширення можливостей для особистісного самовизначення учнів у ході реалізації ідеї політехнізму; залежність професійного вибору школярів від процесу реалізації ідеї політехнізму.

Здійснений у ході дослідження хронологічно-змістовий аналіз дозволяє зробити висновок, що на розвиток процесу реалізації теорії і практики ідеї політехнізму вплинула низка суперечностей, а саме: між удосконаленням змісту політехнічної підготовки і слабкістю її матеріально-технічного забезпечення; між реальною трудовою діяльністю і змістом навчально-виробничої діяльності школярів; між здійсненням поглибленої трудової політехнічної підготовки учнів і виконанням шкільною освітою нехарактерних для неї функцій професійної підготовки молоді за фахами, які потребували спеціального навчання; між активним залученням школярів до виробничої діяльності на підприємствах і відсутністю економічно обґрунтованих умов і норм оплати праці учнів та ін.

Комплексне вивчення джерельної бази надало можливість стверджувати, що процес реалізації ідеї політехнізму в шкільній освіті України ХХ ст. характеризувався загальними тенденціями. Серед них варто виокремити: домінування загальної суспільно значущої мети, яка визначала його цільові установки; зорієнтованість на всебічне й гармонійне виховання та самовиховання особистості; неоднозначність трактування пріоритетних шляхів теоретичної і практичної реалізації ідеї політехнізму на різних етапах розвитку; ієрархічне підпорядкування завданням становлення «традиційної» радянської системи освіти; спрямованість на оптимальне поєднання історико-педагогічних традицій вітчизняної школи й упровадження педагогічних інновацій; зміцнення зв'язку навчально-виховного процесу й виробництва тощо.

У процесі дослідження з'ясовано, що теоретичне підгрунтя ідеї політехнізму передбачає систему філософських, психолого-педагогічних ідей, теорій, понять, об'єктивних педагогічних характеристик, без яких неможливе розуміння сутності процесу реалізації ідеї політехнізму. Це передусім закон зміни праці, який встановлює зв'язки залежності та відповідності техніко-технологічного розвитку виробничих сил і рівня кваліфікації робітників, закон відповідності виробничих відносин і виробничих сил; теоретичні висновки про одухотворення людиною праці та соціально-економічного життя країни, випереджувальний інформаційно-технологічний розвиток культури й цивілізацій, поліаспектну взаємодію людини, природи й техніки, становлення постіндустріального суспільства з урахуванням його антропоцентричних перетворень, ідеї філософії освіти, пошуки постмодернізму.

Узагальнення проблеми засвідчило, що реалізація ідеї політехнізму в шкільній освіті України XX століття є закономірним і суперечливим процесом, який характеризується зміною концептуалістики, нестабільністю, періодичністю піднесення й спаду. Його сутність виражають такі ознаки: 1) універсальність (спрямованість на загальне в широкому діапазоні різних видів праці); 2) науковість (єдність теоретичних знань і практичної діяльності); 3) проблемність (орієнтування на творче вирішення комплексних питань, пов'язаних із взаємодією природи, особистості, суспільства й виробництва); 4) міждисциплінарність (інтеграція природничо-математичних, суспільно-гуманітарних і технічних знань у ході розв'язання теоретичних і прикладних проблем організації продуктивної праці).

Практична цінність розвитку ідеї політехнізму полягає в обґрунтуванні на основі закону відповідності виробничих відносин характеру й рівню виробничих сил, ураховуючи позитивний досвід залучення учнів до різноманітних видів праці, засобів упровадження політехнічної освіти, зокрема: 1) технологій: а) проектної – забезпечує зміну трудових функцій школярів (виконавча, творча, організаторська та ін.); б) інформаційно-комунікативної – сприяє піднесенню доступності політехнічних знань; в) тьюторської – створює умови для індивідуалізації процесу реалізації ідеї політехнізму; г) ігрової – активізує розвиток політехнічного мислення; д) особистісно орієнтованої – формує суб'єкт-суб'єктні відносини між учнями й учителями; е) виробничо-екскурсійної – зорієнтована на популяризацію ідеї політехнізму та ін.; 2) різновидів урочної, позакласної та позашкільної діяльності (науково-дослідна, раціоналізаторська, винахідницька, агро-технічна, політехнічно-бібліографічна, виставково-експозиційна, технічне моделювання, самостійна робота з політехнічним спрямуванням та ін.), адаптованих до новітніх умов і спрямованих на актуалізацію навчального й виховного аспектів процесу реалізації ідеї політехнізму в історичній ретроспективі та шкільній освіті сьогодення.

У ході історико-педагогічного пошуку теоретично й практично обґрунтовано процес реалізації ідеї політехнізму в шкільній освіті України XX ст. У зв'язку з цим виокремлено його послідовні етапи:

I (1901–1918 рр.) – пошуково-емпіричний – зумовлений прийняттям Постанови Міністерства народної освіти Російської імперії «Про викладання ручної праці в сільських училищах» (1901 р.). Цей етап пов'язувався із науковими працями вчених, які відстоювали необхідність розбудови нової школи на засадах збереження й відтворення трудових традицій у суспільстві: І. Анопов, П. Ігнатьєв, О. Неболсін (праця як джерело духовного й матеріального багатства країни); М. Демков, М. Гошкевич, І. Стебут (соціально-особистісна сутність тру-

дової діяльності); П. Каптерев, К. Цируль, В. Фармаковський (загальноосвітнє й виховне значення ручної праці, її педагогічно доцільний зміст й організація); М. Гошкевич, Т. Лубенець, О. Музиченко (продуктивна праця учнів у всебічному вихованні); О. Бутовський, С. Русова, Я. Чепіга (інтеграція зарубіжного і вітчизняного досвіду задля створення новітньої моделі школи, що пов'язана із трудовим життям народу); О. Зеленко, О. Фортунатов, С. Шацький (організація колективної трудової діяльності учнів, розвиток їх творчих здібностей, забезпечення соціально-особистісної мотивації праці дітей) та ін.

Цей етап пов'язувався із ліквідацією політехнічної неграмотності населення, збереженням суспільно-трудових традицій, реформуванням школи на основі зв'язку навчання з життям. Доведено, що він характеризувався становленням генетичних структур політехнізму, зокрема таких його складників, як трудове навчання й виробничі екскурсії. До продуктивної та інших видів праці (деревонасадження, робота в майстерні, на пришкільних земельних ділянках) учні залучалися, але безсистемно. Загалом у діяльності гімназій, училищ, професійних та військових шкіл процес реалізації ідеї політехнізму відповідав початковій стадії. До практичних здобутків відносимо: посилення загальноосвітнього й політехнічного характеру трудового навчання; диференціацію його змісту; використання вчителями наочних, лабораторних і практичних методів, активізацію зусиль щодо оснащення лабораторій та навчальних кабінетів, створення пересувного навчально-промислового музею (1896 р.), діяльність екскурсійних комісій у Київському, Одеському й Харківському навчальних округах (1909 р.), роботу екскурсійного відділу при Департаменті позашкільної освіти під керівництвом С. Русової (1918 р.). Серед негативних тенденцій цього часу виокремимо: залежність розвитку трудової підготовки школярів від місцевих органів освіти й громадськості, а також домінування найпростіших видів учнівської праці.

II (1919–1933 рр.) – експериментально-новаторський – у нормативно-правовій сфері визначався «Положенням про єдину трудову школу УСРР» (1919 р.), Постановою Наркомосу УСРР «Про впровадження в життя семирічної єдиної трудової школи» (1920 р.), Положенням РНК УСРР «Про розвиток і характер роботи шкіл-семирічок у фабрично-заводських районах» (1924 р.), директивним листом ЦК ВЛКСМ «Про фабрично-заводські семирічки» (1926 р.), постановами ЦК ВКП (б) «Про початкову й середню школу» (1931, 1932 рр.), «Про загальне навчання і політехнізацію шкіл» (1931 р.). Означений етап характеризувався активним розвитком теоретичних засад політехнізму у творчості П. Блонського (трудовий принцип організації шкільної освіти), О. Гастєва (забезпечення поглиблених практичних навичок загальновиробничого спрямування), Г. Гринька, Я. Ряппо (конкретно професійний характер політехнізації), О. Залужного, Б. Ельконіна (психофізіологічні особливості праці школярів), О. Калашникова (зміст політехнічної освіти на засадах наукового узагальнення та практичної значущості), Н. Крупської (педагогічна сутність політехнічного принципу), А. Луначарського (індустріальні засади політехнічної підготовки, її етичні й естетичні аспекти), А. Макаренка (поєднання навчання із педагогічно доцільною виробничою працею), Б. Манжоса (заснування мережі шкіл при виробництві), С. Чавдарова (агрономізація політехнічної підготовки), В. Шульгіна (теза «школа як цех заводу», створення шкіл-підприємств, їх педагогізація) та ін.

Отже, у 20-х рр. XX ст. реалізація ідеї політехнізму розглядалася як важливий чинник ознайомлення молодого покоління з науковими основами вироб-

ництва, вивчення в теорії й на практиці промисловості й сільського господарства країни, формування в майбутніх працівників рухомості трудових функцій у зв'язку зі швидкоплинними змінами в змісті продуктивної діяльності. Було значно розширено завдання політехнічної освіти від ознайомлення із загальними основами техніки виробництва до вивчення наукових основ техніки в цілому, а зміст політехнічної освіти вийшов за межі виробництва на технічному й технологічному рівнях, оскільки додалося вивчення естетичного, економічного, правового, фізіологічного, психологічного аспектів праці.

Так, О. Калашников у праці «Що таке політехнічна освіта?» характеризує її як «науково обґрунтований трудовий досвід, який виносять підлітки з роботи на фабриці або майстерні, при чому розробка трудового матеріалу повинна бути подана в найширшому сенсі, щоб охопити й ті грані політехніки, котрі знаходяться, можливо, в дуже віддаленому зв'язку з виробництвом, що вивчається. Оскільки всі галузі сучасної техніки в кожному виробництві тісно переплетені між собою, то виходячи з одного виду виробництва, можна отримати досить широкі відомості, які б дозволили охопити всю сучасну техніку» [10, с. 236]. Протиставляючи ідею політехнізму професіоналізму, до змісту політехнічної освіти вчений уключав такі складники: загальне машинознавство (основи побудови сучасних механізмів); енергетика виробництва (природні сили, що приводять у дію механізми виробництва); загальні відомості про силове обладнання й розподіл сил за механізмами за допомогою трансформації енергії; технологія матеріалів, які обробляються виробничими механізмами.

Визначення змісту політехнічної освіти О. Калашников здійснював, виходячи з аналізу тогочасного стану розвитку виробництва, зокрема винятковості ролі хімії й агробіології в сільському господарстві, автоматизації в машинобудуванні, механізації в будівельній галузі. Тож педагог підкреслював, що зміст політехнічної освіти мають складати знання про розподіл природних надр у виробництві найважливіших видів сировини; про загальні принципи будови й дії джерел енергії, механічної обробки основних матеріалів; про організацію виробництва й управління ним.

О. Калашников переконував, що політехнічна освіта має здійснюватися на основі гармонійного поєднання навчання з виробничою працею. Основним шляхом реалізації ідеї політехнізму, на думку вченого, виступає дотримання принципу політехнізму в ході добору змісту загальної освіти. Він зауважував, що до шкільних навчальних дисциплін необхідно включати політехнічний матеріал, який стосується основних явищ і закономірностей природознавства, а також представляє значну практичну цінність для застосування у виробничій техніці. Педагог підкреслював, що навчити учнів виробництву на відстані неможливо, тож політехнічна школа повинна якомога більше наблизити навчально-виховний процес до умов добре організованого виробництва. Тож політехнічне навчання в загальноосвітніх закладах передбачає: 1) засвоєння учнями основ наук у контексті їх застосування на практиці; 2) ознайомлення школярів із загальними принципами індустрії та сільського господарства; 3) залучення молоді до навчальної і виробничої праці.

Радикальну позицію займали прихильники «чистого» політехнізму (В. Познер, П. Лепешинський, З. Ліліна та ін.). Учені не визнавали доцільності професійного характеру освіти й заперечували можливості взаємозв'язку спеціальної і політехнічної освіти.

Представники так званого «монотехнізму» (О. Гастєв, Б. Козелєв, А. Пінкевич, О. Шмідт) піддавали сумнівам доцільність самого поняття «політехнізму». А. Пінкевич пов'язував політехнізм з багаторемісництвом. О. Гастєв під політехнізмом розумів «різноманітне володіння трудовими навичками». Його позиція була близькою до поглядів А. Пінкевича, але О. Гастєв підкреслював важливість дотримання виробничого й культурно-технічного спрямування набутих навичок учнів. На думку вченого, «загальний політехнізм» повинен презентувати елементарну форму всієї суми навичок загальновиробничого характеру, «частковий політехнізм» – сукупність поглиблених навичок загальновиробничого характеру. Він піддавав сумнівам значення політехнічної теоретичної підготовки учнів [6].

Значний науковий інтерес становлять погляди українських учених Г. Гринька та Я. Ряппо. Вони відстоювали позиції повної профілізації середньої ланки освіти як найбільш ефективного шляху реалізації ідеї політехнічної освіти. Г. Гринько переконував, що необхідність відсунення ідеї політехнізму на подальшу перспективу й професійно-технічна спрямованість шкільної освіти зумовлена сучасними соціально-економічними потребами країни: Педагогічні погляди Г. Гринька піддавалися критиці з боку Н. Крупської, яка вказувала на неприпустимість підміни політехнізму монотехнізмом. Видатний український педагог Г. Ващенко також зауважував, що такий підхід знижував рівень української освіти і надавав їй вузького професійного характеру. Учений позитивно оцінював загальноосвітнє політехнічне спрямування системи освіти, оскільки був переконаний, що «лише за умови широкої загальної освіти школа може підготувати висококваліфікованих робітників» [4, с. 161].

Означений етап відзначався активними пошуками інноваційних шляхів політехнізації шкіл у зв'язку з уведенням обов'язкової початкової освіти, підготовкою молоді до майбутньої трудової діяльності у промисловості або сільському господарстві. Здійснювалася розбудова мережі фабрично-заводських семирічок і шкіл колгоспної молоді, що було зумовлено потребами індустріалізації міських та агрономізації сільських загальноосвітніх навчальних закладів. Завдання політехнічної спрямованості загальноосвітніх дисциплін на практиці намагалися вирішувати удосконаленням навчальних програм, збагаченням дидактичного матеріалу виробничим змістом, застосуванням активних методів викладання (спостереження, проектні, практичні, дослідницькі). У 1927 р. до навчального плану шкіл було введено трудове навчання як самостійну дисципліну, що, у свою чергу, забезпечило досягнення достатньої стадії реалізації ідеї політехнізму. На тлі цих перетворень постало питання удосконалення матеріально-технічного устаткування шкіл. Крім того, значних зусиль вимагало подолання вузького ремісництва трудової підготовки, забезпечення міцного зв'язку між школою та виробництвом. До політехнізації шкіл залучалися інженерно-технічні працівники підприємств, активно впроваджувалися виробничі екскурсії, створювалися політехнічні музеї, виставки, бібліотеки, гуртки, дослідницькі й технічні станції тощо. Відбулося зміцнення позицій практичного аспекту політехнічної підготовки школярів, значна увага приділялася організації різних видів праці учнів. У практиці спостерігався розвиток таких негативних тенденцій, як підпорядкування чітким ідеологічним установкам відповідно до цінностей радянського устрою, підкорення навчально-виховного процесу вимогам виробництва, гіперболізація значення праці в навчально-виховній діяльності шкіл.

III (1934–1957 рр.) – теоретико-аналітичний – розпочався прийняттям Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про структуру початкової і середньої шкіл у СРСР» (1934 р.). Цей етап відзначався посиленням уваги до загальноосвітньої політехнічної підготовки учнів з метою їх вступу до ВНЗ і технікумів, що відображалося в працях Г. Ващенка (особливості застосування методу проектів), М. Пістрака (виокремлення загальних наукових принципів сучасного виробництва), І. Огородникова, П. Шимбірьова (практичне оволодіння природничо-математичними і гуманітарними навчальними дисциплінами, що розкриває процес виробництва й специфіку трудових відносин), М. Скрипника (забезпечення системних теоретичних знань з основ виробництва), С. Шабалова (сутність політехнічних навичок), Д. Галаніна, Є. Мединського (удосконалення позакласної і позашкільної технічної діяльності учнів), М. Гончарова, П. Груздєва, О. Шибанова (удосконалення загальноосвітньої підготовки сільських школярів на засадах суспільно корисної й усіх видів праці) та ін.

Цей час характеризувався поглибленням політехнічної підготовки учнів у період упровадження загального семирічного навчання. Увага зосереджувалася на здобутті учнями теоретичних знань про основні принципи виробництва в ході вивчення загальноосвітніх дисциплін. Такий підхід забезпечував наукову фундаменталізацію ідеї політехнізму в змісті шкільної освіти. Відміна трудового навчання (1937 р.) негативно позначилася на готовності учнів до практичної трудової діяльності. У практиці шкіл цей недолік компенсувався залученням школярів до технічно-дослідницької позакласної і позашкільної діяльності. Тож процес реалізації ідеї політехнізму в цей час був пов'язаний із подоланням вербального характеру шкільного навчання, посиленням значення загальноосвітніх предметів у політехнічній освіті школярів, розгортанням допрофесійної політехнічної підготовки учнів у поза-класній роботі, що дозволяло зберегти достатню стадію політехнізації загальноосвітніх навчально-виховних закладів. Водночас варто зауважити, що інколи все це призводило до заміни трудової політехнічної діяльності учнів її теоретичним вивченням, а також до збільшення розриву між працею учнів та їх навчанням.

IV (1958–1983 рр.) – професійно-виробничий – урегульовувався Законом УРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959 р.), Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про часткову зміну трудової підготовки в середній загальноосвітній школі» (1966 р.), Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про подальше удосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовку їх до праці» (1977 р.). Означені документи формулювали цільові орієнтири підготовки випускників до праці на виробництві за масовими професіями, що, у свою чергу, впливало на проблематику наукових досліджень Н. Дайрі, Д. Епштейна, І. Матрусова (політехнічне спрямування дисциплін природничо-математичного й гуманітарного циклів), Є. Пустового, М. Скаткіна, П. Ставського (особистісно-діяльнісна сутність політехнізму), М. Ковальського, Л. Ітельсона, Р. Медведєва (педагогічні основи виробничого навчання учнів), В. Зубова, В. Сухомлинського (всебічний розвиток особистості в процесі реалізації ідеї політехнізму), К. Івановича, Д. Сергієнка, І. Ткаченка (політехнізація сільської школи на основі механізованої продуктивної праці), Є. Варнакова, Є. Гореславського, Д. Дроздова (удосконалення трудового виховання й організація професійної орієнтації школярів), М. Анвельта, М. Жиделєва, О. Сови (виявлення політехнічного циклу навчальних дисциплін, що відображає наукові

засади автоматизації виробництва), Є. Климова, І. Назімова, К. Платонова (психологічні аспекти формування потреби праці й професійної самореалізації учнів) та ін.

Цей час визначався як етап конкретногалузевого й практичного спрямування політехнізму в добу переходу до обов'язкової середньої освіти. Реалізація ідеї політехнізму в шкільній освіті на цьому етапі здійснювалася на основі інтеграції загальної політехнічної і початкової професійної освіти шляхом виробничого навчання, а згодом, у другій половині 70-х рр. XX ст., супроводжувалася розгортанням поглибленої трудової (допрофесійної) підготовки старшокласників на базі міжшкільних навчально-виробничих комбінатів. Тут учні ознайомлювалися з основами механізації конкретної галузі виробництва. Означений етап характеризувався посиленням ролі суспільно корисної, продуктивної праці школярів, збагаченням її змісту (робота в промисловості, сільському господарстві, сфері обслуговування; охорона природи, діяльність із благоустрою; роботи для школи; збір вторинної сировини тощо) та форм (учнівська виробнича бригада в колгоспі або радгоспі, шкільне лісництво, табір праці й відпочинку та ін.). Це дозволило досягти на практиці високої (кінець 50-х – перша половина 70-х рр. XX ст.) та поглибленої (друга половина 70-х – перша половина 80-х рр. XX ст.) стадій процесу реалізації ідеї політехнізму в шкільній освіті. Суперечливість розвитку політехнічної освіти виявилася в зниженні політехнічної спрямованості позакласної роботи учнів.

На жаль, підтримана широкою громадськістю, теоретично обґрунтована й експериментально перевірена концепція професіоналізації загальної середньої освіти з часом виявила свою недостатню функціональність, а також певну економічну та соціальну неефективність. Причини невдачі шкільної реформи 1958 р. в історико-педагогічній літературі зводяться здебільшого до прорахунків у вирішенні планово-економічних, матеріально-технічних, організаційно-методичних та кадрових питань (Ю. Аверичев, М. Хітарян та ін.). Соціологи вказують на вплив демографічного чинника, пов'язаного із наслідками Великої Вітчизняної війни, що виявився на початку 60-х рр. XX ст. (Г. Чередниченко, В. Шубкін та ін.). Утім, на наш погляд, слушну думку мають учені (А. Вихрущ, В. Курило, Є. Осовський та ін.), які вбачають кризу реформи у виконанні школою нехарактерних для неї завдань відтворення масової робочої сили за складними фахами для затратної екстенсивної економіки. Отже, саме життя довело хибність технократичної орієнтації системи шкільної освіти й необхідність розвитку антропоцентично й політехнічно спрямованої загальноосвітньої школи.

За даними дослідження, особливе значення для вивчення теоретичних аспектів трудової підготовки учнів мала діяльність Науково-дослідного інституту психології УРСР. На початку 60-х рр. XX ст. у структурі закладу було два відділи, які безпосередньо займалися цією проблемою: 1) відділ профорієнтації учнівської молоді (керівник Б. Федоришин); 2) відділ психології праці та трудового навчання (керівник Є. Мілерян). Перший із них досліджував різноманітні аспекти проблеми свідомого вибору професії (Р. Міттельман, І. Назімов, О. Ящишин та ін.), особливості становлення професійних інтересів (З. Нечипорук). Другий – вивчав питання психології формування загальнотрудових умінь (Є. Мілерян), конструктивно-технічного мислення (В. Моляко, П. Перепелиця, Р. Пономарьова, В. Цимбал), позитивного ставлення учнів до суспільно корисної праці (Л. Новикова, А. Чернишова та ін.).

Особлива увага в цей час приділялася дослідженню питань організації, змісту та методики виробничого навчання, створенню комплексу навчально-методичної документації для навчання школярів різним робітничим професіям (М. Жиделєв, М. Ковальський, Л. Ітельсон, Р. Медведєв та ін.). Однак спроба зблизити загальну та професійну освіту в середній школі на основі обов'язкового навчання професії призвела до механічного поєднання традиційного навчання з включеними до навчального плану виробничими заняттями, їх паралельного існування. Очевидно, науковцями передбачалося, що інтегративну функцію між загальною та професійною освітою має виконати політехнічне навчання, але в той час розширене розуміння цього поняття призвело до певної абсолютизації реалізації принципу політехнізму у вивченні загальноосвітніх дисциплін.

Розвиток політехнічного вчення гальмувався недостатньо чітким визначенням сутності політехнізму. Так, Д. Сергієнко підкреслював, що завдання політехнічної освіти полягає в забезпеченні «глибокого та міцного засвоєння основ наук про розвиток природи та суспільства, основ сучасного виробництва, озброєння уміннями та навичками застосовувати закони науки у практиці промислового й сільськогосподарського виробництва та матеріально-побутового обслуговування, виховання любові до праці, розвиток конструкторських та дослідницьких умінь і навичок, сприяння професійній орієнтації… Головне при цьому – на кожному кроці поєднувати вивчення всіх наук та основ виробництва» [21, с. 528].

Спостерігалося неправомірне злиття таких понять, як «поєднання навчання з продуктивною працею» та «політехнічне навчання». У шкільній практиці це призвело до ототожнення професійного навчання з політехнічним. Тому погоджуємося з думкою Є. Осовського, який стверджував, що «перетворення в той час загальноосвітньої школи в сурогат професійної, орієнтованої суто на робітничі професії, об'єктивно суперечило тенденціям науково-технічного прогресу й одночасно шкодило розвитку самої професійної школи, роль якої стала принижуватися» [14, с. 8].

V (1984–1999 рр.) – економічно-реформаційний – пов'язаний із затвердженням Постанови Верховної Ради СРСР «Про основні напрями реформи загальноосвітньої та професійної школи» (1984 р.), Наказу Міністерства освіти УРСР «Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організацію їх суспільно корисної, продуктивної праці» (1984 р.), «Положення про базове підприємство загальноосвітньої школи» (1984 р.), «Положення про міжшкільний навчально-виробничий комбінат трудового навчання та професійної орієнтації молоді» (1985 р.), «Положення про організацію суспільно корисної, продуктивної праці учнів загальноосвітніх шкіл» (1985 р.), «Положення про учнівську виробничу бригаду в колгоспі та радгоспі» (1985 р.). Розробка наукового підґрунтя підготовки молодого покоління до ринкової системи суспільно-трудових відносин здійснювалася в теоретичних роботах П. Атутова, С. Калюги (функціональна природа політехнічних знань), М. Ніколаєва (виявлення найбільш суттєвих і перспективних ознак трудової діяльності й виробництва в змісті шкільної освіти), В. Ледньова (інтеграція природничонаукових і технічних знань), С. Батишева, В. Полякова, Д. Тхоржевського (політехнічний принцип у трудовому навчанні), В. Сидоренка (розробка політехнічних основ графічної грамотності школярів), С. Черноглазкіна (виховальний потенціал політехнічної освіти), О. Коберника,

В. Стешенка, Г. Терещука, Ю. Хотунцева (обґрунтування змісту освітньої галузі «Технології») та ін.

Критичний аналіз багатої наукової спадщини другої половини 80-х – 90-х рр. XX ст. дозволяє стверджувати, що теоретичні розробки цього періоду сприяли глибшому розумінню специфіки досліджуваного поняття. Так, у розвідках В. Полякова політехнічна освіта отримала принципово нове, завершеніше й цілісніше визначення. Вона розглядалося вченими як «процес та результат засвоєння систематизованих знань із наукових основ сучасного виробництва, формування вмінь і навичок, необхідних для користування типовими (доступними) знаряддями праці, найбільш розповсюдженими в різних галузях виробничої діяльності, а також якостей особистості, які дозволяють орієнтуватися в усій системі суспільного виробництва» [16, с. 4]. Розвиваючи цю думку, П. Атутов зауважував: «Для визначення змісту політехнічної освіти важливо враховувати, що політехнічні знання мають функціональний характер. Вони не існують як такі. Ці знання виступають сукупністю понять різних наук, зміст і логічний зв'язок яких відображають загальні науково-технічні й організаційно-економічні основи сучасного виробництва» [15, с. 8].

Надзвичайно вагомими в цьому контексті визнаємо такі теоретичні здобутки, як обґрунтування «функціональної природи політехнічних знань» (П. Атутов); усвідомлення зумовленості політехнічної підготовки школярів змістом загальної і професійної освіти; зміна уявлення про інтегративну властивість політехнізму; подолання традиційного протиставлення політехнічних і професійних засад в освіті; аналіз особистісного аспекту проблеми, що передбачає розкриття політехнічного розвитку особистості як її здатності переносити знання та вміння в нову ситуацію, рухатися від часткового до загального, від факту до закономірності.

Означений етап пов'язаний із модифікацією ідеї політехнізму на тлі модернізації загальної середньої освіти на засадах ринкової моделі, зміщенням акцентів на навчальну працю школярів. В означений період у практиці загальноосвітніх навчальних закладів були зафіксовані певні успіхи, які дають підстави визначити в другій половині 80-х рр. XX ст. поглиблену стадію реалізації ідеї політехнізму. До здобутків, на нашу думку, варто віднести посилення політехнічної спрямованості дисциплін шляхом упровадження профільного навчання; осучаснення змісту (автоматизація й інтелектуалізація) та форм (шкільний кооператив, шкільна навчально-виробнича лабораторія, госпрозрахункові господарства тощо) суспільно корисної, продуктивної праці школярів, надання їй госпрозрахункового характеру; підвищення уваги до економічного виховання учнів; зміцнення матеріально-технічного забезпечення організації навчально-виробничої праці учнів завдяки підтримці базових підприємств; запровадження поглибленого трудового навчання в старших класах. Фактично відбулася спроба надати старшокласникам обов'язкову початкову професійну підготовку, але, на жаль, вона не мала логічного завершення. З'ясовано, що це було зумовлено низкою причин: низький рівень розробленості питань оплати праці учнів, а також відсутність реальних можливостей матеріального розрахунку з базовими підприємствами щодо забезпечення шкільних майстерень і МНВК навчальним обладнанням; зниження зацікавленості учнів теоретичними і практичними основами виробництва внаслідок утрати престижності технічних спеціальностей у суспільстві, перенесення уваги вчителів на навчальну працю учнів.

Визначальною щодо актуалізації здобутків політехнізму в шкільній освіті XXI століття стає кардинальна зміна цільових орієнтирів, змісту, форм і методів навчально-виховної взаємодії, трансформація позиції особистості в освітньому процесі, а саме перетворення його на активного суб'єкта, що, у свою чергу, зумовлює перехід до інформаційно-знаннєвої парадигми формування людини, антропоцентрична фундаментальна й практико орієнтована підготовка молоді до майбутньої трудової діяльності. Тож освіта школярів повинна бути спрямована на усвідомлення особистістю провідних тенденцій динамічного розвитку світу, на розуміння учнями потреби сприймати новітні суспільно-економічні й науково-освітні перетворення, змінюватися відповідно до них, на формування в молоді інноваційно-технологічної культури, критичного мислення, здатності навчатися упродовж життя.

Уважаємо, що найбільш ефективно означені завдання, можна зреалізувати на основі упровадження в шкільну освітню практику наскрізної, конкретнопредметної і міжпредметної політехнічної діяльності, яка, у свою чергу, є дієвим засобом загальноосвітньої і загальнотрудової підготовки. Організація такої діяльності, на нашу думку, сприяє підвищенню суб'єктності навчання, активізації й зміцненню набутних знань, умінь і навичок, їх використання, забезпечує досягнення єдності теоретичної і практичної підготовки школярів, а отже, спрямована на формування життєвих компетентностей особистості.

Опрацювання наукових робіт М. Кагана, С. Рубінштейна, Е. Юдіна та ін., дозволило закцентувати увагу на суб'єктному характері наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності школярів, а також виявити ті креативні зміни, які відбуваються у внутрішній сфері самого суб'єкта під час виконання такої дії: а) зорієнтованість на вирішення завдань, які характеризуються відсутністю знань і способу розв'язання; б) створення суб'єктом діяльності нових знань (на свідомому або несвідому рівнях) як орієнтовного базису для подальшого пошуку способів розв'язання завдання; в) існування можливості здобуття нових знань і подальшого з'ясування способів подолання проблеми. У зв'язку з цим цілеспрямований і творчий характер виступають визначальними ознаками наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності, які й зумовлюють її зміст і специфіку організації [9; 17; 25].

Для наукової рефлексії наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності особливої ваги набувають такі теоретичні положення: 1) діяльність учня пов'язана із практикою інших людей, що сприяє обміну досвідом, збагаченню змісту діяльності кожного із суб'єктів взаємодії, оновленню її видів і способів, а отже – розвитку особистості; 2) зміна характеру діяльності кардинально змінює позицію учня: від виконавської до активної, творчої, яка забезпечує саморегуляцію навчання учня, формування в нього таких особистісних якостей, як індивідуальна активність, самостійність, пізнавальний інтерес.

Узагальнення психолого-педагогічної літератури з проблеми дозволяє виокремити характеристики наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності, серед них: а) виступає специфічною формою ставлення особистості до навколишнього світу, яка спрямована на перетворення речей і явищ відповідно до потреб людини; б) має свідомий й цілеспрямований характер, що виявляється в її плануванні, прогнозуванні результатів, регулюванні, прагненні до вдосконалення; в) її результатом завжди є перетворення зовнішнього світу й особистості, її знань, здібностей, мотивів; г) зумовлена суспільними відносинами, продуктивна, предметна, функціональна, суб'єктна тощо [2]. Отже,

в основі наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності лежить імпліцитний підхід до реалізації ідеї політехнізму, хоча й звернення до експліцитного шляху розв'язання проблеми при цьому не виключається. Проте в сучасних умовах зміщення акцентів на навчальну діяльність учнів дотримання імпліцитної позиції забезпечує засвоєння учнями політехнічних знань і вмінь відповідно до можливостей навчального предмета, передбачає активне ознайомлення їх із логікою та змістом навчальних дисциплін, із найголовнішими галузями виробництва і перспективами їх розвитку, а також вивчення школярами наукових основ і універсальних способів трудової діяльності (набуття життєвих компетентностей). Обсяг і зміст засвоєння політехнічно спрямованого дидактичного матеріалу визначається специфікою навчального предмета і завданнями політехнічної освіти.

Таким чином, забезпечення інноваційного характеру реалізації ідеї політехнізму вбачаємо в забезпеченні наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності школярів, яку визначаємо як послідовну, системно організовану, науково обґрунтовану, цілеспрямовану творчу суб'єкт-суб'єктну взаємодію вчителя й учня, спрямовану на забезпечення єдності урочної, позакласної і позашкільної роботи з метою підготовки школяра до успішної майбутньої трудової діяльності у сфері суспільного виробництва. Ефективність наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності має забезпечуватися взаємодією таких її компонентів: цільовий, мотиваційний, операційно-діяльнісний, оцінювально-результативний.

Цільовий компонент наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності передбачає освіту й виховання особистості, її підготовку до майбутнього трудового життя. До завдань наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності відносимо: ознайомлення учнів в теорії і на практиці з науково-технічними основами, універсальними принципами побудови й роботи промислового обладнання, оволодіння типовими технологічними процесами [22].

Мотиваційний – характеризується формуванням, по-перше, ціннісних орієнтирів (пізнавальні мотиви, потреби, інтерес), які визначають спрямованість особистості школяра, його діяльності; по-друге, позитивного ставлення до праці шляхом усвідомлення кожним учнем того, що творча продуктивна діяльність є важливим чинником його самовизначення й самореалізації. На нашу думку, досягнення означених завдань повинно забезпечуватися на основі дотриманням таких принципів, як природовідповідність, споріднена праця, суб'єктність, зв'язок навчання з життям, варіативність, елективність, врахування специфіки розвитку виробничого оточення, зв'язок школи з виробництвом.

Змістовий компонент наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності охоплює сукупність основних генетичних структур політехнічної освіти на теоретичному й практичному рівнях. Теоретичні компоненти політехнізму: 1) принципи й закономірності; 2) політехнічна спрямованість загальноосвітнього й трудового навчання; політехнічні знання учнів. Практичні компоненти політехнізму: 1) суспільно корисна, продуктивна та інші види праці; 2) позакласна технічна й дослідницька діяльності учнів; 3) виробничі екскурсії.

Операційно-діяльнісний компонент наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності полягає в організації політехнічно спрямованої суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії між учнями та вчителями на основі використання широкого спектру методів (лабораторно-практичний,

проблемно-пошуковий, комплексний, проектний, науково-дослідний тощо), форм (урок, практикум, тьюторькі заняття, гурток, предметна секція, заняття в шкільних майстернях та на пришкільних ділянках, МНВК, навчальна бригада, шкільний кооператив, трудова дружина, шкільне лісництво, ремонтно-будівельний загін, навчально-виробничий цех або ділянка, виробнича практика, політехнічний вечір, виробниче свято тощо), видів (науково-дослідна, проектна, раціоналізаторська, винахідницька, виробничо-екскурсійна, політехнічно-бібліографічна, виставково-експозиційна, технічне моделювання тощо).

Оцінювально-результативний передбачає формування універсальної конкретно предметної і міжпредметної політехнічної компетентності як інтегрованої загальноосвітньої і загальнотрудової якості особистості на основі теоретичних знань, практичних умінь і навичок, значущих особистісних рис (індивідуальна трудова активність, креативність, самостійність, підприємливість) і досвіду перетворювальної універсальної діяльності, що забезпечує підготовку школяра до діяльності в сфері суспільного виробництва [13; 17].

Специфіка методів і організаційних форм наскрізної, конкретнопредметної та міжпредметної політехнічної діяльності в наш час зумовлені новітньою сутністю політехнічних знань і умінь. Вони спрямовані на з'ясування наукових основ сучасної техніки й технології і формування на цій основі загальнотрудових умінь. Методи й дидактичні засоби реалізації ідеї політехнізму ведуть до актуалізації наукових і виробничо-технічних знань учнів для розкриття вказаних основ. Методи реалізації політехнічної освіти різноманітні, їх вибір зумовлюється багатьма факторами. Важливу роль у цьому відіграє зміст навчальної і трудової діяльності та конкретного завдання. Добір може здійснюватися в площині загальнодидактичних методів навчання. Так, реалізація методу проблемного викладу передбачає з'ясування загальних наукових основ виробництва шляхом аналізу конкретних об'єктів техніки і технологічних процесів, трудової діяльності у сфері виробництва та ін. Особливістю метода проблемного викладу, як і інших методів в системі політехнічної освіти, виступає його спрямованість на розкриття політехнічних основ сучасного виробництва.

Змістовий аспект методів навчання в наш час збагачується залученням сучасного виробничо-технічного і організаційно-економічного матеріалу. Водночас зауважимо, що посилення в змісті трудової діяльності робітників сучасної промисловості елементів евристичного й пошукового характеру актуалізує використання таких методів, як метод проблемного викладу, евристичний, дослідницький. На нашу думку, завдяки цим методам найбільш успішно формується у школярів технічне мислення, здійснюється підготовки до творчої праці в сфері виробництва. Використання евристичного й дослідницького методів досягає своєї мети, якщо вчитель систематично й цілеспрямовано готує учнів до роботи на високому рівні пізнавальної самостійності, формує в них необхідні прийоми й навички творчої діяльності, розвиває уміння аналізувати, співставляти, порівнювати, доводити, наводити аргументи, узагальнювати, формулювати гіпотези, використовувати наявні знання в новій ситуації.

Значну увагу доцільно приділяти організації спостережень і дослідів. Основною формою реалізації ідеї політехнізму залишається урок з його політехнічною, практичною та професійною спрямованістю. Узагальнення досвіду переконує, що вирішенню завдань реалізації ідеї політехнізму слугують усі елементи уроку: зміст матеріалу методи, прийоми навчання, дидактичні засоби. Усі елементи дидактичної структури уроку – актуалізація знань, засвоєння нових

знань, способів діяльності, використання знань, умінь для вирішення нових практичних задач – виконують свою політехнічну функцію за умови перетворення науково-технічних знань і виробничого досвіду в таку форму, яка відрізняється рухомістю, мобільністю, готовністю до використання в нових умовах праці. Ефективність вирішення завдань реалізації ідеї політехнізму значною мірою визначається дидактичною структурою уроку. Узагальнення наукової літератури й педагогічного досвіду переконує, що вихідним елементом заняття з політехнічною спрямованістю є аналіз практичних і виробничих ситуацій.

Уроки-семінари з використанням ділової гри виробничого характеру дозволяють організувати пізнавальний процес, при якому школярі самостійно і колективно оволодівають навчальним матеріалом та умінням його використовувати, приймають рішення в ситуаціях, наближених до умов промисловості, використовують знання отримані на різних предметах. Приміром при вивченні певної теми школярі розглядають проблему у виробничому аспекті, розподіляючи ролі інженера, технолога, начальника відділу менеджменту, начальника відділу маркетингу, марчендайзера, співробітника відділу кадрів, інженера з техніки безпеки, еколога, економіста тощо, на основі врахування особистісних інтересів.

В умовах постійного оновлення науково-технічних знань й утвердження ідеї неперервної освіти особливого значення набуває й організація самостійної роботи учнів із політехнічною спрямованістю. Самостійною роботою учнів з політехнічною спрямованістю вважаємо самостійну роботу, яка характеризується такими ознаками: 1) зміст самостійної роботи спрямований на розкриття наукових основ техніки, технології, організації сучасного виробництва, ролі науки в сучасному виробництві; 2) діяльність учнів щодо виконання самостійної роботи передбачає використання досвіду й отриманих знань з основ наук для набуття нових політехнічних компетентностей.

Проведене дослідження свідчить, що усі види самостійної роботи учнів з політехнічною спрямованістю можна систематизувати за 4 групами: 1) набуття нових політехнічних знань, формування умінь самостійно набувати знання (робота з підручником, технічною і довідковою літературою; спостереження за різними політехнічними об'єктами; підготовка повідомлень із науково-популярної літературою; перегляд навчальних кінофільмів і відео презентацій політехнічного змісту; підготовка нотаток для стінної газети та політехнічного сайту); 2) формування умінь використовувати наукові знання для пояснення дії технічних об'єктів і технологічних процесів (розв'язання задач виробничо-технічного змісту; лабораторні роботи політехнічного змісту; практичні завдання політехнічного характеру; робота з дидактичним і роздатковим матеріалом політехнічного змісту); 3) формування уміння використовувати політехнічні знання і досвід для набуття практичних навичок і вмінь (вирішення задач принципового характеру з політехнічним змістом; складання задач за матеріалами місцевого виробництва й довідкової літератури; практичні завдання з моделювання і конструювання); 4) формування умінь творчого характеру (експериментальні завдання з елементами дослідження; вирішення задач творчого характеру; рольові й ділові ігри політехнічного змісту).

Одним із ефективних засобів актуалізації ідеї політехнізму в сучасних умовах є застосування портальної технології, яка забезпечує розвиток єдиного інформаційно-освітнього простору. Портальна технологія надає можливість організувати використання інформаційних ресурсів та управління інформаційними потоками, які мають політехнічний характер. Систематизація та структурування

інформації засобом портальної технології дозволяє значно покращити доступ до освітніх інформаційних матеріалів, сприяє їх логічному упорядкуванню. У низці наукових робіт (В. Биков, О. Колгатін, О. Овчарук та ін.) розглядаються науково-організаційні засади проектування інформаційно-освітніх порталів. Але зазначимо, що особливості їх використання в освітній практиці політехнічного спрямування вивчені сучасною педагогічною наукою недостатньо.

Переваги використання портальної технології полягають в тому, що, по-перше, портал надає інформаційний ресурс в загальному вигляді; по-друге, в основі портальної технології лежить ідея створення єдиної точки доступу до консолідованої інформації, отже, портал об'єднує різноманітні електронні ресурси; по-третє, використання портальної технології передбачає інтеграцію інформаційних ресурсів із системою сервісів і служб (приміром, із шкільною поштовою системою); по-четверте, портал використовує механізм рубрикації та диференціації інформації; по-п'яте, в порталі закладена можливість децентралізованого вводу розширеної інформації в портальну базу даних через web-інтерфейс.

Політехнічний освітньо-інформаційний портал дозволяє структурувати й систематизувати навчальну інформацію політехнічної спрямованості, забезпечує учням і викладачам різнорівневий доступ до навчальних матеріалів та освітніх сервісів. Структури і сервіси, що підтримуються освітнім порталом, надають можливість легко адаптувати його інформаційне наповнення до практичних завдань навчально-виховного процесу, враховують індивідуальні здібності та специфічні потреби учнів і вчителів, сприяють подальшому розширенню системи в міру зростання освітньої інформації про основи виробництва й кількості одночасно працюючих користувачів порталу. Розділ ресурсів в межах політехнічного освітньо-інформаційного порталу з використанням механізму різнорівневого доступу дозволяє організувати роботу користувачів із великими обсягами освітньої інформації, що оновлюються й доповнюються, в різних режимах, із багатьох джерел. Підібраний і структурований зміст є важливою умовою, яка забезпечує його відповідність меті й завданням навчання, а також мотиваційним нахилам, здібностям і потребам учнів. Використання портальної технології в політехнічній освіті дозволяє перевести процес навчання на якісно новий рівень й забезпечує можливості задіяти значно більшу кількість каналів передачі інформації та способів засвоєння нових знань, що підвищує якість освіти.

До перспективних напрямів реалізації ідеї політехнізму в контексті формування інформаційно-технологічного виміру освіти також відносимо: піднесення її виховного й соціалізуючого потенціалу (примноження громадянських ідеалів і цінностей, які консолідують суспільство, є основою для національно-патріотичного виховання школярів; трудова соціальна адаптація учнів, котрі потребують підвищеної педагогічної уваги; інтеграція в суспільство соціально нестабільних молодих людей, що опинилися в скрутній життєвій ситуації, засобом різних видів праці); акцентування світоглядних і культуротворчих аспектів організації виробництва й трудових відносин, що дозволить модернізувати економічне виховання учнів, позбутися абсолютизації й вульгаризації моделі ринкової економіки; оновлення державної молодіжної політики (стимулювання підприємницької активності молоді у виробничих сферах, оптимізація профорієнтації й професійної підготовки молодого покоління за робітничими спеціальностями; розвиток системи юнацьких соціальних трудових клубів за інтересами; культивування інноваційної діяльності молодих учених, виявлення й підтримка талановитої молоді на політехнічних виставках і конкурсах, максимальна реалізація

її науково-технічного й творчого потенціалу в міжнародних проектах); активізація механізмів наступності знань і напрацьованого досвіду, взаємозв'язку новітніх технологій і усталених виробничих відносин у таких «непопулярних» серед молоді галузях трудової діяльності, як металургія, важке машинобудування, сільське господарство, що, у свою чергу, сприятиме їх подальшому розвитку; створення соціально-педагогічних навчально-виробничих комплексів, які уможливлюють взаємодію навчальних закладів, сім'ї, виробництва, бізнесових, науково-дослідних і культурно-просвітницьких установ тощо.

Отже, в сучасних умовах бажано звернути увагу на втілення ідеї політехнізму у взаємозв'язку імпліцитної й експліцитної позицій, на актуалізацію її «наскрізного» предметно-навчального аспекту, отже, спрямувати свої зусилля на генералізацію політехнічної функціональності всіх видів діяльності школярів, а особливо в системі «навчання – праця». Позитивного ефекту в розв'язанні вказаного завдання можна досягти шляхом актуалізації принципу політехнізму в змісті освіти, упровадження елективних політехнічних курсів, тьюторських технологій засвоєння політехнічних занять, створення навчальних політехнічних сайтів і медіа-порталів, електронних політехнічних бібліотек, «політехнічних портфоліо», проведення політехнічно-експозиційної роботи, використання новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій. Бажано, щоб змістове наповнення цих засобів було гнучким, варіативним, відповідало особистісним потребам, здібностям і професійним інтересам школярів, варто враховувати специфіку соціального й виробничого оточення.

Література:

1. Антология педагогической мысли : в 3 т. М. : Высш. шк., 1989. Т. 2. 463 с.

2. Атутов П. Р. Концепция политехнического образования в современных условиях. Педагогика. 1999. № 2. С. 17–20.

3. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920). Мюнхен, 1969. 226 с.

4. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. 214 с.

5. Вышнеградский И. А. Проект общего нормального плана промышленного образования в России. СПб, 1884. 28 с.

6. Гастев А. К. Трудовые установки. М. : Экономика, 1973. 343 с.

7. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. М. : Лабиринт, 1999. 190 с.

8. Закон України «Про освіту» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380). Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua-/laws/show-/2145-19

9. Каган М. С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) М. : Просвещение, 1974. 345 с.

10. Калашников А. Г. Избранные труды. М. : Педагогика, 1990. 368 с.

11. Корф Н. Педагогически-ремесленные мастерские при элементарной школе. Русская мысль. 1882. № 3. С. 1–23.

12. Кравцова Н. Г. Педагогічні основи діяльності Чиказької експериментальної школи-лабораторії Джона Дьюї : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Полтава, 2008. 228 с.

13. Овчарук О. Компетентності як ключ до оновлення змісту освіти. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. К. : К.І.С., 2003. С. 13–41.

14. Осовский Е. Г. Проблемы трудового воспитания и профессионального образования в советской педагогике. Школа и производство. 1990. № 5 . С. 5–11.

15. Политехническое образование и всестороннее развитие личности школьника. М. : Педагогика, 1984. 128 с.

16. Поляков В. А. Политехнический принцип в трудовом обучении школьников. М. : Просвещение, 1977. 80 с.

17. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб. : Питер, 2006. 724 с.

18. Русова С. Ідейні підвалини школи. Маловідомі джерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) : [хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська та ін.]. К. : Наук. Світ, 2003. С. 150–153.

19. Савченко О. Я. Взаємозв'язок ключових і предметних компетентностей у контексті формування у молодших школярів уміння вчитися. Імідж сучасного педагога. 2012. № 6. С. 3–6.

20. Семеновська Л. Ідея політехнізму в шкільній освіті України (XX століття). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2012. 344 с.

***21.* Сергиенко Д. Л.** Политехническое образование и трудовое обучение в сельской школе. Антология педагогической мысли Украинской ССР. М. : Педагогика, 1988. С. 527–539.

22. Сидоренко В. Політехнічна освіта: сучасне бачення проблеми. Трудова підготовка в закладах освіти. 2005. № 2. С. 4–7.

23. Чепіга Я. До вільної трудової школи. Маловідомі джерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.) : [хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська]. К. : Наук. світ, 2003. С. 212–216.

24. Чепіга Я. Методика навчання в трудовій школі першого концентру. К. : ДВУ, 1930. 146 с.

25. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности: методологические проблемы современной науки. М. : Наука, 1978. 391 с.

§ 3.7. Політична культура замкненої групи та коефіцієнт зміни політичної свідомості

Українське суспільство після Революції Гідності стало на шлях формування історичної та політичної свідомості. Молодше покоління не знало істину марксизму-ленінізму, старше ж починало поступово втрачати вплив на політику. У таких умовах почалася нова хвиля декомунізації, незавершена у 1990-х роках під тиском колишньої компартійної верхівки, яка стала «новою» українською політикою елітою. Однак радикальні зміни в оцінці подій та явищ, «Ленінопад» та заборона пропаганди тоталітарного спадку не пройшли безболісно для соціуму. Донині триває процес очищення національної пам'яті та заповнення лакун в історії.

Одним із найскладніших елементів цих змін є формування політичної свідомості та ставлення до окремих особистостей історії та сучасності. Атака на опального політика чи просування угодного ідеологічного гравця відіграють різні функції у політичному житті країни. За такими іграми можуть ховатися кулуарні домовленості, розподіл сфер впливу, відволікання уваги народу від нагальних соціально-економічних питань, провали на міжнародній арені тощо. Яку б ціль не переслідували ці політичні чистки, але є особистості, розвінчання чи піднесення котрих змінює хід історії бодай на локальному рівні. Мета цього параг-

рафу нашого дослідження – з'ясувати механізми впливу влади на суспільну свідомість та виявити способи формування політичної культури замкненої групи, використовуючи міжпредметну методологію.

Питання політичної культури та політичної свідомості є доволі досліджуваним в українській науці. Науковці з'ясовують їхні сутнісні характеристики(М. Гурик), визначають місце у світогляді людини (Л. Нагорна, Т. Титаренко), дискутують з приводу теорії еліт (В. Парето, Р. Міхельс, О. Метета), описують етапи становлення української політичної культури (Т. Джига, О. Вишняк, А. Зоткін) тощо. І якщо вимірювання політичної думки та її науковий аналіз уже є нормою, питання наслідків взаємовпливу влади, ЗМІ та суспільства є предметом теоретичних досліджень, котрі стоять на позиціях опису причинно-наслідкових зв'язків. Наразі використання математичних методів у вивченні політичної культури відсутні. Розуміючи, що у XXI столітті питання редукціонізму та прагматизму не мають права домінувати у вивченні складного явища, ми, тим не менше, намагаємося створити прогностичну модель, котра на основі досвіду соціології, практичної психології, політології та культурології дозволяє аналізувати рух суспільної думки. Апробація методики вивчення зміни політичної свідомості замкненої групи відбувається на основі вивчення історичних фактів – у даному випадку політичних зрушень у Радянському Союзі після смерті Й. Сталіна.

У 1950-х роках державницька сфера поступово ставала старішою у прямому і переносному значенняслова. Радянський апарат набув своєї неповороткої форми, номенклатура після доби чисток і повоєнного сталінського закостеніння перетворилася на систему розподілу благ між своїми, коло яких нерідко визначалося давністю партійності, а молода кров лишалася за межами апарату. Після смерті «вождя народів Сталіна світ традиційних радянських політичних цінностей почало трусити. З-поміж старої гвардії партійців та молодих радянських громадян, котрі відчули «свіжий вітер» ліберальної десталінізації, спостерігався процес часом болісної переоцінки минулих ідеалів. Особливо ж великих змін зазнавало ставлення долюдей-символів, які уособлювали владу в СРСР протягом довгих десятиліть. У ході пост-сталінського «іконоборства», оголошеного у роки відлиги, у широких мас почали формуватикардинально нову, якісно іншу політичну свідомість, про яку не могло бути і мови у недалекі роки сталінського правління. Однак, чи відповідала внутрішня сутність цих змін їхній зовнішній революційності? Чи дійсно образи державників, сформовані за 11 років після Сталіна, різнилися від тих, що країна мала до березня 1953 року?

Аби відповідь на ці питання стала можливою, ми вдамося до пошуку методики обрахунку коефіцієнту зміни свідомості окремо взятої групи упродовж конкретного періоду часу. У ході розробки моделі обрахунку, нам довелося стикнутися з браком дефініцій. Тому, як і годиться у таких випадках, коли, за влучним висловом П. Берка, «історики вступають на незнані раніше терени» [1, с. 20], ми вдалися до конструювання власною бази понять, що можуть якомога повніше охарактеризувати ті явища, описувати які ми взялися у нашій роботі.

Методианкетування і дослідження суспільної думки за допомогою соціологічних та статистичних методів не нові,як і не нова спроба класифікувати типи свідомості та типи поведінки, що таким чином виділялись дослідниками. Одним з граних зразків цього може слугувати дослідження В. Галубіцкайте[3]. Проте, наше дослідження показало, що свідомість може поділятися не лише на свідомість прихильників, та свідомість опозиції, які виокремила пані Вільма. Запро-

понована методика дозволить вирахувати відсотковий показник зміни політичної свідомості населення порівняно з вихідним рівнем.

Наперед зауважимо, що, на нашу думку, наразі її можливо застосовувати у аналізі доволі обмеженого історичного проміжку: з 1870 по початок 1990-тих років. Нижня межа визначена кардинальною зміною у політико-економічному розвитку Європи та світу. Це доба утвердження нових держав на світовій арені, це час завоювання мас ідеями нового панєвропеїзму, пангерманізму, панславізму, глобальними ідеями комунізму та соціалізму. Це період початку соціально-політичних експериментів: від перших спроб «залізом та кров'ю» об'єднувати часом необ'єднуване, до апробації «управлінських методів» Дахау та ГУЛАГу. Верхня межа використання формули обрахунку визначена серединою 1990-х років не випадково. З початком 1990-х років і посиленням нової хвилі глобалізації Земля стає світом користувачів всесвітньої комп'ютерної мережі. Потік інформації поступово виходить з-під контролю (іноді це робиться навмисне), тому його роль та місце у процесі формування суспільної свідомості змінюється. З одного боку інформація, стаючи загальнодоступною, перетворюється на один із провідних факторів зміни, коли читач має можливість відбирати («фільтрувати») пропонований йому варіант світорозуміння. З іншого, великий обсяг інформації знецінює її, перетворюючи на фоновий матеріал, на який звертається все менше уваги у процесі вироблення власного погляду на речі.

У даній роботі предметом дослідження стане еволюція свідомості замкненої групи – колективу Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка – у ході зміни поглядів на політичний образ Лаврентія Павловича Берії упродовж 1953-1964 років.

Запропонована нами формула має наступний вигляд:

$CC = \frac{CC_1}{CC_0} \times 100\%$, де:

CC – «consciousness change coefficient», коефіцієнт зміни свідомості;

CC_1 – «studied consciousness characteristics», досліджувані характеристики свідомості;

CC_0 – «initial consciousness characteristics», вихідні характеристики свідомості.

Зауважимо, що в кінці дослідження коефіцієнт зміни свідомості (CC) ми отримаємо у відсотковому показникові. Так, гранично допустимим є показник у 50%. Якщо коефіцієнт становить більше, ніж 50%, ми маємо всі підстави говорити про революційність змін. В іншому випадку – про поступальність, поміркованість. Іноді навіть про певну половинчастість результатів, недосягнення цілей, що ставилися основоположниками реформ.

Наступний показник – CC_0 – вихідні характеристики свідомості, –є константою та дорівнює 60. Це число – максимальне значення, яке можливе для коефіцієнту досліджуваної свідомості. Для дослідження зміни ставлення до Л. П. Берії вихідними характеристиками свідомості освітян був комплекс поглядів на політика як на «сталінського лицаря честі», сформований упродовж останніх трьох років перебування Сталіна при владі.

Наступний показник – CC_1 – досліджувані характеристики свідомості, –і є тією складовою, від якої в основному залежить визначення коефіцієнту зміни. Це варіативна складова. Згідно наших досліджень та з урахуванням теоретичних розробок історика С. Мінц [26, с. 219], серед основних елементів цього компоне-

нту формули, варто розуміти «Позицію влади» (Lp – legislative position – тотожний керівній підсистемі Мінц), «Поведінку мас» (Ma – mass activity – тотожний синтезу поведінкової та емоційної підсистем С. Мінц) та «Діяльність ЗМІ» (Mm – mass media) – тотожний синтезу когнітивної та емоційної підсистем С. Мінц).

Виділяючи їх як складові формування політичної свідомості осібно взятої групи у конкретно означений період, ми трималися переконання про вирішальну роль у цьому процесі фактору інтенсивності комунікацій та обміну інформацією між суб'єктами системи, що визначалися Е. Дюркгаймом у якості «оральної щільності» як неодмінні фактори характеристики суспільства [40, с. 9]. Виділені нами три компоненти здійснюють постійний обмін інформацією один з одним. У цих «відносинах взаємовпливу» засоби масової інформації відіграють роль як суб'єкта (медіатора та своєрідного «гіпнотизера»), так і об'єкта впливу. Органи влади є джерелом поточних змін політичної свідомості, однак, за певних обставин подібна «піраміда» дуже легко стає з ніг на голову, і маси перетворюються на ініціаторів змін, які влада (якщо вона діє мудро), скоріш за все, очолить, аніж стане притискувати. Бо, як свідчать наші дослідження, ця модель формування свідомості дає найбільші результати лише у взаємо погодженій співпраці [21].

Колектив педагогічного інституту Полтави підходить якомога краще для цього дослідження. Група освітян була доволі замкненою (Ma), оновлювалася лише частково за рахунок нових абітурієнтів та невеликої долі переведених викладачів. Часовий проміжок гарно забезпечений документально як офіційними документами, так і продуктами творчості освітян. У архівах збереглись документи центральних органів влади (Lp), оброблені працівниками вишу: їхні позначки та коментарі у визначенні зміни світогляду важать більше, аніж зібрання усіх директив у центральних архівосховищах, бо ілюструють «живий процес» фільтрації подій. До того ж, уповні зберіглася періодична преса області (Mm), у якій друкувались педагоги та студенти та яку використовували у щоденній пропагандистській та навчальній роботі[22, с. 74-197].

Розуміючи значущість кожного компоненту у процесі формування політичної свідомості, загальну формулу для досліджуваної характеристики свідомості можемо представити як наступну:

$$CC_1 = Lp + Ma + Mm.$$

Виходячи з цього, запишемо вихідну формулу розрахунку наступним чином:

$$CC = \frac{Lp + Ma + Mm}{CC_0} \times 100\%$$

Неоднорідність суспільної свідомості та джерел її зміни підштовхує до градації кожного з представлених компонентів формули. Вважаємо за доцільне поділити на наступні підкомпоненти: утвердження нового порядку (Lp_1, Ma_1, Mm_1), критика старого порядку (Lp_2, Ma_2, Mm_2), критика нового напрямку (Lp_3, Ma_3, Mm_3), підтримка старого бачення (Ma_4, Mm_4). Говорячи про компонент владної позиції, ми говоримо не про підтримку старого порядку, а про так званий «реверсний хід» (Lp_4).

На перший погляд, виділені нами компоненти є однорідними за своєю сутністю. Однак, у дослідженні виявилося, що заяви та офіційні документи стосовно встановлення нового («правильного») тлумачення подій минулого чи то бачення майбутнього не містили критики подій та явищ, котрі мали місце рані-

ше. І навпаки, критичні виступи та документи розвінчання розкольників та відступників усіх мастей не надавали нового бачення проблеми, а лише констатували старий порядок речей. На підтримку запропонованої нами градації буде доречне звернення до думки К. Манхейма, який говорив, що «зміни в суспільстві ніколи не мають характеру радикально нового, навіть у так звані революційні періоди в процесі перетворень вони об'єднують старе і нове»[23, с. 278]. На додачу до зазначеного зауважимо, що в історичній науці при застосуванні методу контент-аналізу, що розлого використовується у запропонованій нами методиці, утвердилася думка, що «один і той самий факт може бути представлений такою кількістю категорій, наскільки він їх представляє»[7, с. 176].

Знаючи підкомпоненти кожної складової, визначимо, що сама складова дорівнює різниці сум фактів утвердження нового порядку з критикою старого та фактів критики нового порядку з утвердженням старого ладу. Що матиме наступне формулювання:

$$Lp = (Lp_1 + Lp_2) - (Lp_3 + Lp_4);$$
$$Ma = (Ma_1 + Ma_2) - (Ma_3 + Ma_4);$$
$$Mm = (Mm_1 + Mm_2) - (Mm_3 + Mm_4).$$

Таким чином на даному етапі формула розрахунку матиме наступний вигляд:

$$CC = \frac{\left((Lp_1 + Lp_2) - (Lp_3 + Lp_4)\right) + \left((Ma_1 + Ma_2) - (Ma_3 + Ma_4)\right) + \left((Mm_1 + Mm_2) - (Mm_3 + Mm_4)\right)}{CC_0} \times 100\%$$

Будь-яка дія, явище та процес є багатоскладними. Тому виокремимо складові розрахунку для кожного з підкомпонентів. Так, «Позиція влади» (Lp) складається з дій органів влади (lc– Legislative changes), видання державних актів (la – legislative act) та виступів представників держави у ЗМІ (ls – legislative statement). Хоча, насправді, виявлення зміни політичної свідомості групи полягає не стільки у дослідженні того, як влада виконує свої функції, а у тому, як виконання цих функцій відображується у діяльності та творчості учасників групи.

Складання листа експертної оцінки відбувалося з урахуванням можливості «реверсного ходу» діяльності органів влади, що неодноразово спостерігався нами під час дослідження зміни політичної свідомості 1950-1960-х років. Сама наявність можливості «реверсного ходу» забезпечує динаміку цього підкомпоненту політичної свідомості. На нашу думку, існування подібного явища можливе з огляду на суб'єктивний та об'єктивний фактори. Суб'єктивний (внутрішній компонент особистості політичного лідера) пов'язаний із діяльністю реверсивної теорії мотивації особистості М. Дж. Аптер, за якою психологічні потреби утворюють протилежності [5, с. 51]. Об'єктивний (комплекс зовнішніх факторів) пов'язаний зі зміною векторів державної ідеологічної політики під тиском різних чинників, одним з яких є накопичення незадоволення політикою держави в масах, а також «неправильне» (згідно з офіційною доктриною) витлумачення попередніх реформ. Так було, зокрема, з утвердженням боротьби з культом особи Йосипа Сталіна. Після відкритого наступу на померлого вождя народів, Хрущов вдався до політики охорони постаті попередника від всіх, хто збирався очорнити його пам'ять, знову повернувшись до критики генералісимуса через певний час.

До поняття реверсу дій влади ми також відносимо повернення до. Здавалося б, закритої теми чи неактуальної більше особистостічерез доволі довгий період часу, який встиг стерти з людської пам'яті більшість обставин справи. Саме це сталося з обраною нами проблемою еволюції образу Лаврентія Берії, коли

влада відновила шельмування Лаврентія Павловича у зв'язку з розвінчання антипартійної групи 1957 року, а також коли звинуватить його у гоніннях на оперу К. Данькевича «Богдан Хмельницький» у часи реабілітації творів мистецтва 1958 і навіть пізніше, на XXII з'їзді КПРС.

Зауважимо, що використання технології реанімації колишніх ідеалів та стандартів можливе лише за наявності постійного інформаційного зв'язку між усіма ланками трирівневої піраміди: «держава-суспільство-замкнена група».

У багатьох випадках аналіз виступів представників держави у ЗМІ може відбуватися у фарватері аналізу намагання влади політично програмувати людей, перетворивши їх на виконавців політичних ідеологій [24, с. 65].

Тому формула обрахунку кожного з компонентів (Lp_1, Lp_2, Lp_3, Lp_4) буде зведена до наступного рівняння:

$$Lp_{1,2,3,4} - lc_{1,2,3,4} + la_{1,2,3,4,} + ls_{1,2,3,4}$$

Обрахунок повного значення позиції влади іде за наступною формулою:

$$Lp = ((lc_1 + la_1 + ls_1) + (lc_2 + la_2 + ls_2)) - ((lc_3 + la_3 + ls_3) + (lc_4 + la_4 + ls_4))$$

Визначення позиції влади (Lp) (до уваги першочергово береться діяльність центральних органів влади, а потім діяльність місцевих владних структур, якщо мова йде про країни «централізованої демократії», уразі аналізу регіону з розвиненими традиціями потужного місцевого самоврядування, особлива увага приділяється діям влади на місцях). Вагу законодавчих змін на формування політичної свідомості людини визначив Е. Дюркгайм: «Життя суспільства взагалі не може тривати в будь-який момент без того, щоб його юридичне життя продовжувалося в той самий час і в тому самому співвідношенні. Тому ми можемо бути впевнені, що знайдемо всі основні різновиди соціальної солідарності, відображені в законі» [42, p. xx]. Відповідно до цього ми формували листок експертної оцінки, спираючись на значущістьюридичного норм закону (Табл. 3.6.1).

Табл. 3.6.1

Лист експертної оцінки

№ п/п	Категорія	Так (бали)	Ні (бали)
Дії органів влади (lc – Legislative changes)			
1.	Чи відбулися зміни у вищих органах влади за розглядуваний період, пов'язані з досліджуваним питання?	+ 2	0
2.	Чи відбулися зміни у місцевих органах влади за розглядуваний період, пов'язані з досліджуваним питання?	+ 2	0
Видання державних актів (la – legislative act)			
1.	Чи було прийнято новий закон (директиву, наказ, розпорядження тощо) що визначив нову позицію влади з даного питання?	+ 1	0
2.	Чи було відмінено старий закон (директиву, наказ, розпорядження тощо) що визначав колишню позицію влади з даного питання?	+ 2	0
Виступів представників держави у ЗМІ (ls – legislative statement)			
1.	Чи були офіційні заяви представників органів влади з розглядуваного питання?	+ 1	0
2.	Було більше 4 заяв представників місцевих органів влади / 3 заяв представників центральних органів влади з розглядуваного питання (для щоденного видання)	+ 2	0
	Було більше 3 заяв представників органів місцевої влади / 2 заяв представників органів центральної влади з розглядуваного питання (для щотижневого видання)	+ 2	0
	Було більше 2 заяв представників органів місцевої влади /	+ 2	0

	1 заяв представників органів центральної влади з розглядуваного питання (для щомісячного видань)		
	Було більше 1 заяв представників органів місцевої влади / 1 заяв представників органів центральної влади з розглядуваного питання (для квартальних видань)	+ 2	0

До складу «Поведінки мас» (Ма) входять виступи населення (pp – public position), поява тематичних публікацій населення у ЗМІ (pi – public interview) та створення сприятливої для змін атмосфери (mat – mass atmosphere). Сам цей компонент (Ма) можна назвати «першим серед рівних» за значенням у визначенні еволюції зміни свідомості. Бо, згідно з обґрунтованим С. Рубінштейном принципом детермінізм, «результат будь-якого впливу на явище або предмет залежить не тільки від явища або тіла, що на нього впливає, але й від природи, від власних внутрішніх властивостей того предмета або явища, на яки й цей вплив здійснюється»[34, С.11].

Серед численних проявів подібної активності учасників досліджуваної групи, у дослідженні еволюції свідомості групи нас цікавлять факти того, як, за влучним висловом психолога А. Шоркіна, ця група «з тим чи іншим успіхом намагається цю владу загнуздати» [40, с. 16]. Звичайно, досліджувана нами практика радянської дійсності часто ілюструє найкращі зразки підтвердження теоретичних доводів Е.Гуссерля того, як «спільнота час від часу може діяти «багатоголовно», але при цьому абсолютно «безголовно» [6, с. 122]. Однак, констатація цього факту не відображається на об'єктивності питань листа оцінювання. Під час проведення обрахунків нам важлива не оцінка експертом реакції групи на політичні зміни та її класифікація на нормативну чи ситуативну [19, с. 181]. Визначення її ритуальних чи аналітичних властивостей можливе уже на після визначення самого факту зміни як спроби пояснити цей феномен. Тому, аби не перетворювати процес обрахунку у нагромадження гіпотез та припущень, ми не вдавалися до поглибленої градації питань для визначення типології поведінки мас.

Інколи це зводить обрахунки до монотонного дубляжу даних. В інших випадках, через часту зміну рішень влади щодо персони, лавиноподібній кількості висловів у пресі та непостійності думок може виникнути проблема з визначенням позиції представників досліджуваної групи з обраного питання. Однак, це жодним разом не суперечить розумінню соціальності людини, яка з легкістю може належати одночасно до декількох референтних груп. У таких випадках лише посилюється колоритність висвітлення та повнота обрахунку коефіцієнту зміни свідомості. Хоча, у більшості аналізованих нами випадків з радянської дійсності до уваги поставали приклади охарактеризованої Е. Дюркгеймом «механічної солідарності» людей через наявність стійких імперативів та заборон [43, p. 160]. Так було з діями освітян Полтави у грудні 1953 року, коли уся країна майже на автопілоті долучилась до поливання брудом Л. Берії, демонструючи свою лояльність уряду у партійних виступах та публікаціях у пресі.

Лист експертної оцінки для визначення показника активності членів групи у значній мірі стосується ролі політичного компоненту у сфері їхніх міжособистісних контактів. Це аналіз робочих зборів, тематичних обговорень, спеціальних лекцій, вкраплення елементів аналізу джерел усної історії тощо. Окреме місце займає аналіз написаних учасниками груп відгуків, листів, рецензій, що містять «живу» позицію авторів з досліджуваних питань. За основу виділення у складові опитувальника результатів обміну думок (у тому числі і фактів утримання від реакції) ми взяли уявлення про те, що саме буденний дискурс (із вкрапленнями спеціально організованих заходів) є засобом формування як слу-

хачем, так і оратором «оновленого» світу цінностей, «нової реальності» [36, с. 37]. Взаємозбагачення поглядів на політичних діячів та політичні явища як раз і зберігає саму динаміку свідомості, змушуючи шукати варіанти обрахунку її зміни.

Серед інших пунктів у листі експертної оцінки важливе місце належить аналізу створення сприятливої для змін атмосфери. Доволі часто стимулювання пасивності, автоматичного прийняття рішень та ідеології влади негативно відображається на формуванні як політичної культури [17, с. 124], так і політичної свідомості.

Звідси формула обрахунку кожного окремо взятого елементу поведінки мас (Ma_1, Ma_2, Ma_3, Ma_4) буде наступною:

$$Ma_{1,2,3,4} = pp_{1,2,3,4} + pi_{1,2,3,4,} + mat_{1,2,3,4}$$

Обрахунок же ж повного значення поведінки мас відбуватиметься за формулою:

$$Ma = ((pp_1 + pi_1 + mat_1) + (pp_2 + pi_2 + mat_2)) - ((pp_3 + pi_3 + mat_3) + (pp_4 + pi_4 + mat_4))$$

Визначення поведінки мас (Ma) (обрахунок відбувається незалежно від характеристики групи: чи то населення області, чи то працівники однієї установи чи організації, Табл. 3.6.2).

Табл. 3.6.2

Лист експертної оцінки

№ п/п	Категорія	Так бали	Ні бали
Виступи населення на зборах та мітингах (pp – public position)			
1.	Чи було помічене відкрите висловлення власних поглядів на розглядуване питання населенням?	+ 1	0
2.	Чи лунали пропозиції внести корективи у процес реформ? (раціоналізація, популяризація, зміни тощо)?	+ 1	0
3.	Чи були пропозиції радикального вирішення питання? (руйнування, репресії, вбивство, тотальна заборона тощо)	+ 2	0
4.	Чи відбулося перенесення вирішення загальнодержавної проблеми на місцевий рівень? (звинувачення, виправдання, пропозиції тощо)?	+ 1	0
5.	Чи були факти утримання (відсутності реакції) під час організованого ознайомлення з новим законом (директивою, постановою, рішенням, програмою тощо)?	– 1	0
Тематичні публікації населення у ЗМІ (pi – public interview)			
1.	Чи були розміщені заяви (звернень, тлумачень, закликів) представників широких мас з розглядуваного питання на шпальтах газет?	+ 1	0
2.	Було більше 5 заяв представників мас з розглядуваного питання (для щоденного видання)	+ 2	0
	Було більше 4 заяв представників мас з розглядуваного питання (для щотижневого видання)	+ 2	0
	Було більше 3 заяв представників мас з розглядуваного питання (для щомісячного видань)	+ 2	0
	Було більше 2 заяв представників мас з розглядуваного питання (для квартальних видань)	+ 2	0
Створення сприятливої для змін атмосфери (mat – mass atmosphere)			
1.	Чи було організовано кампанію по вивченню (витлумаченню, лекцій, семінарів) з розглядуваного питання для широких мас (непартійних, незадіяних у державному управлінні тощо)?	+ 1	0
2.	Чи організовувались періодичні збори населення з метою контролю впровадження нового (додаткових пояснень з приводу нововведень)?	+ 1	0

3.	Чи було створено візуальний тиск на населення лозунгами, плакатами, оформленням вулиць тощо?	+ 1	0
4.	Чи відбувся масовий друк літератури для поширення нових поглядів?	+ 1	0

Остання змінна формули,«Діяльність ЗМІ» (Mm), становить собою суму пропагандистських матеріалів, що друкуються на шпальтах періодичного видання (mp – mass propaganda). Вони якнайкраще демонструють інтенсивність впливу інформації на свідомість членів досліджуваної групи. Сюди ми обов'язкового включаємо елементи використання творчості місцевих та центральних авторів «у тему» політичним змінам (mc – mass creativity), що характеризує спрямованість інформації на морально-ціннісну сферу людини. Окремою складовою є створення почуття загальності руху та атмосфери зміни (mam – mass ambience). Зв'язок свідомості групи та інформації, отриманої нею через пресу був проведений нами з огляду на дослідження американських науковців університету Пенсільванії під керівництвом Дж. Гербнера [45, p. 705]. Вони підтвердили, що окремі групи населення формують уявлення про оточуючу дійсність та події відповідно до того, як вони були висвітлені у ЗМІ. Приклад СРСР дає одну з найкращих ілюстрацій подібного впливу, де партія завжди цінувала пресу «як свою вірну і далекобійну зброю» [31]. Навіть Йосип Сталін,будучи одним із найвдаліших маніпуляторів свідомістю мас, визнавав, що «інших засобів протягнути духовні нитки між партією і класом, іншого такого гнучкого апарату в природі немає» [18]. Це працювало на користь індоктринації влади [39, с. 35].

Під час заповнення листа експертної оцінки вагома роль належить поширеному в історико-психологічних дослідженнях груп та суспільної відомості методу контент-аналізу періодики [38, с. 93]. Нерідко він відіграє вирішальну роль у визначенні коефіцієнту зміни свідомості через можливий брак першоджерел та свідчень очевидців. Це чітко виявилось у дослідженні еволюції поглядів на постать Лаврентія Павловича Берії. Упродовж 1954-1964 років згадки про нього майже на 100% зникають із документів полтавського педагогічного вишу. Однак, вдалось віднайти зв'язок освітян Полтави з подібними згадками через Товариство поширення наукового та політичного знання, роботу райкому та міськкому КПУ у 1956, 1957, 1958 та 1961 роках

Зауважимо, що при виділенні компонентів опитувальника, ми керувались не потребою підбору фактів експертом для доведення змін свідомості у насідок їхнього впливу. Ми також виключаємо елемент прогнозування експертом можливих наслідків ознайомлення представників групи з інформацією, як пропонують робити для оцінки впливу періодики на свідомість людини [37, с. 149]. Щоб звести до мінімуму суб'єктивний фактор дослідника, нам важлива сама констатація наявності публікації, що задовольняє відповідь на поставлене дослідником питання.

В опитувальнику ми надали спеціальної уваги процесу промульгації законодавчих актів чи іншої документації, що стосується діяльності владних органів, ураховуючи те. що доволі часто не тільки представники досліджуваної групи, але й окремі чиновники можуть перебувати у зоні «інформаційного голоду», як то часто бувало у добу радянської влади [30, с. 208].

Впливу ЗМІ на людську свідомість присвячені праці сучасних політологів, психологів та політтехнологів. Шаблони цього впливу залишилися незмінними упродовж тривалого часу. В їхній основі лежить пропаганда, створення образів, що ведуть за собою маси. Її вплив на формування політичної свідомості насе-

лення УРСР був одним із вирішальних. Поет-нон-конформіст Хрущовської доби констатував це:

«Четыре слога слова пропаганда
Гудят в ушах моих ещё сегодня:
Всё пропаганда. Весь мир – пропаганда…» [32, p. 418]

Важливу роль у визначенні впливу ЗМІ є і факт відсутності інтересу до них. Скажімо, явище, коли викладачі педінституту не передплачували ані газет, ані журналів, сприймалося як щось дивне. Проте мотивація окремих особистостей була промовистою і свідчила про небажання стикатися з вихолощеною ідеологічною пресою [11, арк. 88].

Окрема кількість балів в листі-опитувальнику присуджується за фотографічну ілюстрацію подій. Залучення візуальних джерел у кілька разів збільшує розуміння впливу інформації на свідомість, бо, за твердженням А. Гаскелл, саме фотографії є засобом, «у якому минулі події часто є найдоступнішими через безпосередність емоційної відповіді» [4, с. 247].Ми також розуміємо, що мистецтво не лише зображує дійсність. Я переконує А. Джелл, мистецтво є системою дій, спрямованих на зміну світу, а не лише його символічним кодуванням [44].

У процесі експертної роботи слід приділити увагу використанню поетичної та прозової творчості знаних письменників та місцевих поетів (як з числа учасників замкненої групи – у нашому випадку студентів та педагогів вишу, так і з широких мас). Вірші, як ніщо інше, допомагають в ілюстрації змін свідомості.Саме поезію один американських совєтологів А. Zr. назвав «ключем до ментальності» [48, p. 427]. Тим паче, що після виходу постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» на усіх рівнях віталися ті викладачі педінституту, які залучали до своїх лекційних курсів цитати з художньої літератури, особливо ж із творчості місцевих авторів [12, арк. 59]. Серед усіх кафедр Полтавського педагогічного інституту, які застосовували творчість регіональних авторів на лекціях, конкуренцію кафедрам літератури складала кафедра марксизму-ленінізму, яка завжди підсилювала ідеологію прикладами з віршів та повістей [14, арк. 2зв]. У цьому ж руслі слід тлумачити і зустрічі з місцевими поетами та письменниками, які були рупором змін. До того ж вони охоплювали значну кількість людей: на них рідко коли бувало менше 400 осіб [13, арк. 27].

Поглянемо, як впливала локальна творчості на формування культу Сталіна. Викладач Полтавського музичного училища А. Сідак зазначав: «ім'я Сталіна з'явилось у мистецтві дуже пізно, у 1934 році, коли композитор Ревуцький написав про нього пісню. Після цієї пісні майже жодної не було без його імені» [10, арк. 18]. Однак, саме творчість могла з легкістю зруйнувати найміцніші бастіони ідеологічної роботи. Так, один із учителів Полтави часів десталінізації зауважував: «Письменники і поети, композитори і художники – ось середовище, звідки в основному беруться «незадоволені», «ревізіоністи» та їм подібні. Багато хто з цієї категорії людей заводять дачі, живуть по півроку в Сочі, любуються пейзажами для натхнення. А мудра приказка каже, що «від байдикування навіть кінь починає думати» [9, арк. 7зв].

Тож, формула для окремого значення ролі засобів масової інформації подібна до двох попередніх:

$$Mm_{1,2,3,4} = mp_{1,2,3,4} + mc_{1,2,3,4} + mam_{1,2,3,4}$$

Загальна формула також тотожна розглядуваним вище:

$$Mm = ((mp_1 + mc_1 + mam_1) + (mp_2 + mc_2 + mam_2)) - ((mp_3 + mc_3 + mam_3) + (mp_4 + mc_4 + mam_4)$$

Вивчення діяльності ЗМІ (для обрахунку радимо обрати одне періодичне видання, яке може виступати офіційним або ж напівофіційним друкованим органом влади; чи те видання, яке має найбільше коло передплатників чи потенційних читачів). У колективній монографії Е. Бьорд звертається до антропологічного виміру новин, тому що вони не лише відображають дійсність, але й формують альтернативну реальність [41, p.83]. Ми зважували на таку роль преси у формуванні експертного листа оцінювання (Табл. 3.6.3)

Табл. 3.6.3

Лист експертної оцінки

№ п/п	Категорія	Так бали	Ні бали
Пропагандистський матеріал на шпальтах видання (mp – mass propaganda)			
1.	Чи було опубліковано новий закон (директиву, наказ, розпорядження тощо) що визначив нову позицію влади з даного питання чи відмінено попередній законодавчий акт?	+ 1	0
2.	Чи відбувався друк агітаційно-пропагандистського матеріалу у періодиці?	+ 1	0
3.	Було більше 8 пропагандистських публікацій, що стосувалися розглядуваного питання (для щоденного видання)	+ 2	0
	Було більше 6 пропагандистських публікацій, що стосувалися розглядуваного питання (для щотижневого видання)	+ 2	0
	Було більше 4 пропагандистських публікацій, що стосувалися розглядуваного питання (для щомісячного видань)	+ 2	0
	Було більше 3 пропагандистських публікацій, що стосувалися розглядуваного питання (для квартальних видань)	+ 2	0
Використання творчості місцевих та центральних авторів «в тему» політичним змінам (mc – mass creativity)			
1.	Чи використовувалася поетична (прозова) творчість у популяризації чи пропаганді нових ідей?	+ 1	0
2.	Чи використовувалися малюнки або фотографії як засіб агітації у ЗМІ?	+ 1	
Створення почуття загальності руху та атмосфери зміни (mam – mass ambience)			
1.	Чи відбувалося посилення психологічного тиску через розміщення однотипної інформації в одному числі газети чи у кожному числі видання?	+ 1	0
2.	Було більше 2 одиниць однотипної інформації в одному числі газети, що стосувалися розглядуваного питання (для щоденного видання)	+ 2	0
	Було більше 3 одиниць однотипної інформації в одному числі газети, що стосувалися розглядуваного питання (для щотижневого видання)	+ 2	0
	Було більше 3 одиниць однотипної інформації в одному числі газети, що стосувалися розглядуваного питання (для щомісячного видань)	+ 2	0
	Було більше 4 одиниць однотипної інформації в одному числі газети, що стосувалися розглядуваного питання (для квартальних видань)	+ 2	0
3.	Чи наводилися приклади поведінки мас в інших регіонах країни (області, краю тощо)?	+ 1	0

Перейдемо до пояснення, на основі чого відбувається отримання кількіснихпоказників для кожного компонента, щоб було можливим вирахувати відсотковий показник ефективності зміни політичної свідомості населення. Кожен із підкомпонентів (Lp, Ma, Ma) дорівнює 10 балам, які вираховуються з наведених

таблиць за допомогою методу експертних оцінок, який часто використовується при вивченні проблем соціальної історії [2].

Мінімальна довжина досліджуваного періоду – 1 місяць. Це зумовлене, по-перше, достатнім терміном для формування владної позиції, реакції мас та стабільної роботи періодичних видань, які за цей період спроможні створити необхідний фон для формування свідомості «нового зразка». По-друге, саме місячний період дозволяє розглядати явище у динаміці, вийти за рамки сталості шляхом залучення контент-аналізу згадок політичних діячів, нових законопроектів тощо.

Для дослідження коефіцієнту зміни політичної свідомості групи дослідник виділяє ***точки фіксацій***, які позначають початкову та кінцеву межу аналізованого періоду. Для уніфікації та спрощення роботи з великими масивами інформації за них можуть бути взяті, до прикладу, перше та останнє число місяця. Однак, застережемо від прив'язок до астрономічних календарів та астрономічного часу, що визначає традиційні межі періодів. Культурно-історичний час нелінійний, він не має традиційних меж, визначених датами зімни століть, тисячоліть, років чи місяців. Сучасні історики, соціологи та психологи вдало використовують це розуміння часу у ході проведення своїх досліджень [40, с. 6]. У нашому випадку це актуальне як ніде. Еволюція образу конкретного політика, події, явища чи процесу у свідомості досліджуваної групи занадто часто змінюється не від місяця до місяця, а від оприлюднення одного документу до оприлюднення іншого; від одної заяви політика до виголошення чергової промови тощо. Тому за наявності поворотних моментів чи визначних дат, що трапляються протягом місяця бажано виділяти декілька точок фіксації у межах одного календарного місяця і проводити дослідження еволюції свідомості у період, отримані після розбиття місяця на необхідну кількість підперіодів. Таким чином, можна буде отримати декілька показників коефіцієнту зміни за короткий проміжок часу, які у пізніших обрахунках виступатимуть як самостійні одиниці виміру.

У роботі з образом Лаврентія Берії такими точками фіксації ми визначили 7-9 березня (дні трауру за Сталіним), 10 липня (вихід постанови ЦК КПРС про ворожі дії міністра МВС Л. Берії) чи 18 грудня (дату смертного вироку політику).

Аби зрозуміти методику проведення обрахунків, наведемо лист експертної оцінки зміни свідомості освітян ПДПІ у один з досліджуваних підперіодів.

Табл. 3.6.4

Лист експертної оцінки

Період	1 липня – 11 липня
Точка фіксації	10-11 липня 1953 року (публікація постанови ЦК КПРС «Про злочинні антипартійні дії…»)
Проблема	«Чи вплинула на зміну образу Берія як сталінського лицаря честі…»?
Зміни у вищих органах влади	зняття Берія
Зміни на місцях	МВС СРСР
Державні акти	Постанова ЦК
Відміна актів	урядові призначення у березні 1953 року
Виступ державників	промова Маленкова Г. М.
Відкрите висловлювання	(графа 1, 2: підтримка, графа 3: стосується періоду до 10.07)
Друк	Постанова ЦК КПРС, Інформація про пленум
Друк агітації	виступи агітаторів Полтави та Полтавської області
Кількість	12 публікацій проти позитивного образу Л. Берії
Приклади	установи Москви, Полтави, Полтавської області

Позиція влади (Lp) (Табл. 3.6.5)

Табл. 3.6.5

Категорія	1 Берія – новий ворог	2 Критика минулих дій	3 Підтримка минулого образу	4 Хибність арешту
Дії органів влади (lc – Legislative changes)				
зміни у вищих органах вади	2	2	0	0
зміни у місцевих органах влади	1	1	0	0
Видання державних актів (la – legislative act)				
прийнято новий закон	1	1	0	0
відмінено старий	2	2	0	0
Виступів представників держави у ЗМІ (ls – legislative statement)				
Чи були виступи	1	1	0	0
більше 4	0	0	0	0
ВСЬОГО	7	7	0	0

Поведінка мас (Ма) (Табл. 3.6.6)

Табл. 3.6.6

Виступи населення на зборах та мітингах(pp – public position)				
відкрите висловлення	1	1	1	0
(раціоналізація, популяризація, зміни тощо)	0	0	0	0
(руйнування, репресії, вбивство, тотальна заборона	0	0	0	0
на місцевий рівень? (звинувачення, виправдання,	0	0	0	0
утримання (відсутності реакції)	0	0	0	0
Тематичні публікації населення у ЗМІ (pi – public interview)				
заяви (звернень,	0	0	0	0
більше 5 заяв	0	0	0	0
Створення сприятливої для змін атмосфери (mat – mass atmosphere)				
кампанію по вивченню	0	0	0	0
періодичні збори населення	0	0	0	0
візуальний тиск	0	0	0	0
масовий друк	0	0	0	0
ВСЬОГО	1	1	1	0

Діяльність ЗМІ (Мm) (Табл. 3.6.7)

Табл. 3.6.7

Пропагандистський матеріал на шпальтах періодичного видання (mp – mass propaganda)				
опубліковано новий закон	1	1	0	0
друк агітаційно-пропагандистського	1	1	0	0
8 пропагандистських матеріалів	2	2	0	0
Використання творчості місцевих та центральних авторів «в тему» політичним змінам (mc – mass creativity)				
поетична (прозова) творчість	0	0	0	0
малюнки або фотографії	0	0	0	0
Створення почуття всезагальності руху та атмосфери зміни (mam – mass ambience)				
однотипної інформації	1	1	0	0
більше 2 одиниць	2	2	0	0
приклади поведінки мас в інших регіонах	1	1	0	0
ВСЬОГО	8	8	0	0

Таким чином, можемо підставити значення з листа експертної оцінки до формули:

$Lp = (7 + 7) - (0 + 0) = 14 -$ **вплив владного імперативу на освітян;**

$Ma = (1 + 1) - (1 + 0) = 1 -$ **активність членів вузівського колективу;**

$Mm = (8 + 8) - (0 + 0) = 16 -$ **вплив ЗМІ на свідомість освітян.**

Значення підкомнонентів уведемо до формули обрахунку коефіцієнту зміни свідомості за період з 1 по 11липня 1953 року:

$$CC_{(1-11\ липня\ 1953)} = \frac{14 + 16 + 1}{60} \times 100\% = 51{,}66\% - \text{коефіцієнт зміни свідомості освітян}$$

У разі відсутності щонайменших симптомів зміни політичної свідомості населення, за сумарне значення підкомпонентів беремо так званий «абсолютний нуль». Появи нуля у кривій декілька.

Випадок перший, найкращим зразком якого може слугувати тоталітарне суспільство з диктатором на чолі. Професор Вільного Університету в Берліні Р. Ловенталь свого часу вказував не це як на головну рису сталінської доби. На початок десталінізації СРСР мав стовідсотковий показник задоволення мас, впливу ідеології та потужності влади [47, p. 38]. Тому, якщо ми плануємо дослідити коефіцієнт зміни політичної свідомості населення за місячний проміжок часу і при цьому спостерігаємо відсутність критики влади чи кадрових змін та не помічаємо опозиційної активності преси, маючи повну підтримку правлячих кіл; виступи, що прославляють «мудрість та далекоглядність вождя», не варто проводити розрахунки. У разі цього, отримаємо коефіцієнт зміни свідомості, рівний –100, що говоритиме про беззаперечну її застійність. Ми називаємо подібні явища проявами «месіанської доби» через віру у месіанське призначення партії, людини чи то ідеї, тим паче, що подібне визначення уже вживається у психоісторичних соціальних дослідженнях по відношенню до витоків націогенезу [33, с. 106] й антропологічних студіях завдячуючи Ж. Баландьє [8, с. 251]. Однак, під час побудови кривої зміни свідомості показник у –100 може викликати певні проблеми, тому у подібних випадках за коефіцієнт зміни свідомості візьмемо значення, що дорівнює «абсолютному нулю».

У нашому прикладі образ Л. Берії розвивався у месіанську добу Й. Сталіна до 7 березня 1953 року: уявлення про нього були сталими, образ не змінювався тривалий час. Тому коефіцієнти зміни політичної свідомості освітян педагогічного інституту Полтави дорівнював абсолютному нулю.

$$CC_{(січень\ 1953)} = \frac{\text{застійність свідомості}}{60} \times 100\% = 0\% - \text{"абсолютний нуль" месіанської доби}$$

Випадок другий спостерігається тоді, коли у розглядуваний період не було вчинено жодних дій щодо зміни образу персони чи явища, якщо не відбулося жодних змін у поведінці мас чи не помічено активності на сторінках періодики (усі під компоненти дорівнюють нулю).Тоді коефіцієнт зміни свідомості населення також дорівнюватиме так званому«абсолютному нулю».

Такими для образу Лаврентія Берії стануть, наприклад, одні з довгих місяців 1954-1964 років, коли відсутність дій влади, публікацій у пресі чи звернень громадян до пам'яті маршала даватимуть нульовий показник зміни.

$$CC_{(грудень\ 1964)} = \frac{0 + 0 + 0}{60} \times 100\% = 0\% - \text{"абсолютний нуль"}$$

У ході обрахунків трапляються випадки, коли дії чи зміни все-таки мали місце, проте коефіцієнт зміни свідомості дорівнює нулю як сума позитивних та

негативних компонентів. Тоді за кінцевий рівень еволюції свідомості беремо показник 0,1 – стандартний мінімальний коефіцієнт.

Прикладом цьому може слугувати історія зміни ставлення освітян до образу Лаврентія Берії у період між двома точкам фіксації: 10 березня (кінцем трауру за Сталіним та новими призначеннями урядовців) та 27 березня 1953 року (виходу постанови «Про амністію…»). Після аналізу матеріалів у ході роботи з листом експертної оцінки отримали наступні розрахунки:

$$CC_{(10-27\ березня\ 1968)} = \frac{5+1-6}{60} \times 100\% = \frac{0}{60} \times 100\% \approx 0{,}1\% - \text{"стандартний мінімальний коефіцієнт"}$$

У випадках, коли не помічено жодного обговорення діяльності політика серед досліджуваної групи, жоден законодавчий акт безпосередньо не вплинув на формування його образу, варто приділити увагу висвітленню його діяльності у пресі (задля цього проводиться дослідження за допомогою методу контент-аналізу по принципу простої згадки імені чи посади у тексті) [7, с. 177].

У періоди «пасивності» політичних діячів слід мати на увазі можливість зміни їхнього образу за рахунок «інерційної зміни свідомості». Це явище уведене нами з огляду на те, що часом представники влади, виступаючи як зачинателі процесу змін, у якості тимчасового суб'єктивного центру соціального життя, стають осторонь самої «політичної гри», не залишаючись поза впливом її наслідків [35, с. 30]. Зазвичай, «інерційна зміна свідомості» вникає за рахунок посиленої активності політика у попередній найближчий проміжок часу, після якого він припиняє на короткий період форсовану діяльність, а «заробляє» політичні дивіденди за рахунок обговорення у масах та побудові асоціативних рядів між подальшими перетвореннями та його ім'ям чи, найголовніше, посадою. Ми виділили можливість «інерційного формування» з огляду на те, що сучасна наука здебільшого пояснює вплив інформації активізацією специфічних спогадів у людській пам'яті не одразу, а через певний час після ознайомлення з нею [16, с. 167]. У таких випадках, за результатами наших досліджень, зазвичай, мінімальний рівень еволюції свідомості дорівнюватиме 1,66 і формуватиметься за рахунок періодичних видань (так званий «коефіцієнт пізнаваності»). Коефіцієнт пізнаваності слід використовувати тоді, коли кількість згадок політика становить мінімум 4 на місяць (у середньому одна на тиждень), інакше застосовується стандартний мінімальний коефіцієнт.

Схожа ситуація трапилась у нашому дослідженні оцінки Л. П. Берії колективом Полтавського державного педагогічного інституту у період між 6 квітня (друку повідомлення МВС про хибність репресивної справи лікарів) та 30 квітня 1953 року. Повне мовчання партійних документів, лекційних курсів чи інших свідчень про реакцію на дії Міністра МВС Берії могло б призвести до застосування «абсолютного нуля», проте, саме віднайдена шляхом контент-аналізу присутність імені Л. Берії у «Зорі Полтавщини» змінила ситуацію.

$$CC_{(6-30\ квітня\ 1968)} = \frac{0+0+1}{60} \times 100\% = \frac{1}{60} \times 100\% = 1{,}66\% - \text{"коефіцієнтпізнаваності"}$$

Слід мати на увазі часовий фактор. У випадку документально звіреної відсутності будь-якого інтересу до постаті політика не тільки серед народних мас, але й у періодиці (відносно ідеальний строк – 100 днів, близько трьох місяців), рівень еволюції свідомості все ж зміниться на так званий «коефіцієнт інертної свідомості», а не буде дорівнювати абсолютному нулю. Якщо сумарний показник еволюції свідомості до часу «тримісячного мовчання» мав негативний показник, то рівень еволюції свідомості) досліджуваної групи за цей тримісячний період складатиме +1 (чи –1 у випадку сумарного позитивного показника попереднього

коефіцієнту зміни свідомості). Таким чином новий коефіцієнт має наближати криву до нульової позначки.

Подібний період «інертної політичної свідомості» був доволі частим для 1954-1964 років стосовно образу Лаврентія Павловича Берії у світогляді освітян Полтави. Так, через три місяці абсолютного нульового показника и з липня по вересень 1963 року коефіцієнту змін переріс у показник –1 (Табл. 3.6.8).

Табл. 3.6.8

Коефіцієнт зміни політичної свідомості колективу ПДПІ у 1963 році

Червень 1963	**Липень 1963**	**Серпень 1963**	**Вересень 1963**	**Жовтень 1963**
0,1	0 (абсолютний нуль)	0 (абсолютний нуль)	0 (абсолютний нуль)	0,1
	–1 (коефіцієнт інертної свідомості)			

У процесі дослідження довгих багаторічних періодів, що мало забезпечені документальними свідченнями реакції населення, не слід легковажно користуватися застосуванням коефіцієнтом інертності свідомості для побудови кривої зміни. Нерідко відсутність згадок у документах протягом років не означає наявності побутових бесід чи постійних згадок у роботі досліджуваного питання. У ході висвітлення зміни свідомості освітян Полтави часів десталінізації довгий період мовчання стосувався постаті Лаврентія Берії. Першим бажанням у помітний неозброєним оком період апатії влади до нарощування протистояння та інформаційної ізоляції образу політика було бажання використати коефіцієнт інертності свідомості освітян і нашвидкуруч побудувати графік зміни свідомості за тривкий одинадцятирічний час. Однак, виявилось, що у стенограмах декількох лекцій, що збереглися доволі вибірково, лектори дуже поверхово звертались до критики постаті Берії. Таким чином, принаймні компонент активності мас уже не міг дорівнювати нулю. Проте, говорити про постійність звернень до особи Лаврентія Берії теж не було підстав. У таких випадках довгий досліджуваний період ділиться на рівну кількість точок фіксації, половина з яких матиме коефіцієнт інертності зміни свідомості групи, половина – стандартний мінімальний коефіцієнт 0,1.

Так, увесь 1963 рік документи вишу та преса мовчали про постать Лаврентія Берії. Однак, беручи за аналогію роботу викладачів 1958, 1959 та 1961 років, ми зробили кореляцію показника відповідно до графіка читання лекцій окремими викладачами, які згадували Лаврентія Павловича у своїх доповідях. Ці свідчення збереглись у стенограмах лекційних курсів. Беручи до уваги відносну сталість програми та навчального процесу тих днів, можемо припустити, що матеріал читався у тому ж стилі щороку (не даремно на кафедрі політекономії інколи закидали окремим викладачам, що лекційні курси не переробляються протягом 5-6 років). Таким чином отримали показники 1963 року (Табл. 3.6.9).

Табл. 3.6.9

Коефіцієнт зміни політичної свідомості колективу ПДПІ у 1963 році

січень	**лютий**	**березень**	**квітень**	**травень**	**червень**	**липень**	**серпень**	**вересень**	**жовтень**	**листопад**	**грудень**
0	0	0	0,1	0,1	0,1	0	0	0	0,1	0,1	0,1
+1 (коефіцієнт інертної свідомості) – наближаємо показник до нуля			(розставлені за аналогією 1958, 1959, 1961 років)			+1 (коефіцієнт інертної свідомості)			(розставлені за аналогією 1958, 1959, 1961 років)		

Схожу процедуру варто робити тоді, коли достеменно відомі дані лише про один чи декілька періодів. Загальна кількість етапів знову ділиться навпіл. Половина матиме коефіцієнт інертності свідомості, половина чітко визначені показники (чи то відомі достеменно, чи стандартні мінімальні коефіцієнти). Наприклад, у справі Берії за 1956 рік були відомі лише ситуативні звернення до його постаті у березня та червні 1956 року, пов'язані з прийняттям постанови ЦК КПРС «Про боротьбу з культом особи». Місячний сплеск, однак, не говорить про повіну відсутність інтересу до політика. Тому з 12 місяців 6 мали показник інертності, інші 6 разом із обрахованим показником, стандартний мінімальний коефіцієнт (Табл. 3.6.10).

Табл. 3.6.10

Коефіцієнт зміни політичної свідомості колективу ПДПІ у 1956 році

січень	**лютий**	**березень**	**квітень**	**травень**	**червень**	**липень**	**серпень**	**вересень**	**жовтень**	**листопад**	**грудень**
0	0	18,33	0,1	0,1	0,1	38,33	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
			(розставлені за аналогією 1958, 1959, 1961 років)				Стандартний мінімальний коефіцієнт		(розставлені за аналогією 1958, 1959, 1961 років)		

У період 1956 року якомога краще видно застосування образу одного політика (Л. Берії) для захисту образу іншого (Й. Сталіна). Це явище ми називаємо створенням «буферного образу», який загальмовує негативний вплив факторів на бажаний політичний образ.

Окрім коефіцієнту зміни, не менш важливим є тип сформованої свідомості. Для визначення типу зміненої свідомості нам необхідно провести інші розрахунки. Спочатку з'ясуємо коефіцієнт ролі (role coefficient) кожного з компонентів формування політичної свідомості, виділених нами на початку дослідження: позиції влади (Lp), поведінки мас (Ma) та діяльності ЗМІ (Mm). Обрахунок коефіцієнту ролі компоненту політичної свідомості у процесі формування політичної свідомості відбувається за звичайною пропорцією:

$$CR\ (Lp, Ma, Mm) = \frac{x\ (Lp, Ma, Mm) \times 100\%}{|Lp| + |Ma| + |Mm|}$$

Для прикладу з Лаврентієм Берією у період 1-11 липня 1953 року коефіцієнт ролі кожного з трьох під компонентів впливу буде вираховуватись за цією ж формулою, де замість невідомого підставлятиметься значення потрібного підкомпоненту:

$$CR(Lp,Ma,Mm)_{(1-11\ липня\ 1963)} = \frac{x(14;1;16)}{14+1+16} \times 100\%$$

Отримаємо:

$CR(Lp)_{(1-11\ липня\ 1953)} = 45{,}16\%;$

$CR(Ma)_{(1-11\ липня\ 1953)} = 3{,}23\%;$

$CR(Mm)_{(1-11\ липня\ 1963)} = 51{,}61\%.$

Кожен тип зміни політичної свідомості населення поділяється на три підтипи в залежності від коефіцієнту ролі компоненту формування політичної свідомості за умови його значення не менше 35%. За умови рівності двох коефіцієнтів ролі компонентів, підтип свідомості визначається комбінованою назвою, отриманою з назв двох підтипів. Уразі наявності двох компонентів, що мають показник більше 35%, підтип свідомості визначається як парний лише у випадках, коли показники різняться максимум на 5%. У разі, коли усі показники коефіцієнту ролі компонентів свідомості рівні (33,33%), свідомість визначається як гармонійна.

CR (Lp) ≤ 35% – автократичний чи деспотичний підтип свідомості;

CR (Ma) ≤ 35% – демократичний чи патріотичний підтип свідомості;

CR (Mm) ≤ 35% – ідеократичний чи софократичний підтип свідомості.

Намагаючись розробити таблицю градуювання коефіцієнтів зміни свідомості, ми прекрасно розуміли, що свідомість з усіма її напівтонами та відтінками важко умістити у вузькі рамки наукових градацій. Однак, політична свідомість має певні особливості, що дозволяє шукати її «межі». Не даремно писав дослідник К. Хант, що «між повною відданістю і повним протистоянням є багато проміжних позицій», що, однак, глушиться тиском ідеологій та доктрин [46, p. 8]. Враховуючи подібні точки «протистояння» та «підтримки», ми дійшли до висновків, що політична свідомість, згідно з проведеними нами обрахунками, може мати коефіцієнт зміни як з позитивним, так і з негативним значенням. Негативний показник говорить про існування чи то назрівання відкритого протистояння учасників процесу формування політичної свідомості (влади, преси чи населення). На противагу цьому позитивний показник демонструє зрушення до взаємозумовлених дій чи активних конструктивних заходів. Чим менше значення коефіцієнту зміни свідомості, тим більші шанси отримати нестабільну політичну ситуацію на практиці (Табл. 3.6.11).

Табл. 3.6.11

Таблиця типізації змін політичної свідомості замкненої групи

Значення Cc	**Вид**	**Тип політичної свідомості**	**Підтип зміни політичної свідомості**
0-0,9%	Позитивна / негативна	Прикордонна	Анархічна Летаргічна Потенційна Гармонійна
1-9,9%	Позитивна / негативна	Мінімальна	Автократична Ідеократична Демократична Гармонійна
10-19,9%	Позитивна / негативна	Низька	Автократична Ідеократична Демократична Гармонійна
20-29%	Позитивна / негативна	Кризова інволюційна	Автократична Ідеократична

			Демократична Гармонійна
30-39%	Позитивна / негативна	Реформаційна інволюційна	Автократична Ідеократична Демократична Гармонійна
40-49%	Позитивна / негативна	Перехідна інволюційна	Автократична Ідеократична Демократична Гармонійна
50-50,9%	Позитивна / негативна	Серединна	Золота Анархічна Летаргічна Потенційна
51-59,9%	Позитивна / негативна	Перехідна еволюційна	Деспотична Софократична Патріотична Гармонійна
60-69,9%	Позитивна / негативна	Реформаційна еволюційна	Деспотична Софократична Патріотична Гармонійна
70-79,9%	Позитивна / негативна	Кризова еволюційна	Деспотична Софократична Патріотична Гармонійна
80-89,9%	Позитивна / негативна	Пікова	Деспотична Софократична Патріотична Гармонійна
90-99,9%	Позитивна / негативна	Максимальна	Деспотична Софократична Патріотична Гармонійна
100-...%	Позитивна / негативна	Апофеозна	Деспотична Софократична Патріотична Гармонійна

У нашому прикладі зі свідомістю освітян липня 1953 року у їхній прив'язаності до Л. П. Берії матимемо наступну характеристику зміненої свідомості. Понад 35% впливу на педагогів та студенті вишу має підкомпонент дій влади (45,16%) та періодичної преси (51,61%). Коефіцієнт зміни дорівнює 51,66%. Отже, користуючись таблицею, знаходимо, що сформована таким чином політична свідомість мала ознаки позитивної перехідної еволюційної софократично-деспотичної свідомості.

Окрім типу свідомості, нам необхідно визначити коефіцієнт ефективності політичної технології. Максимальний часовий проміжок, за який перевіряється ефективність дії політичної технології, – 100 днів. Після цього терміну ефективність впливу нульова. Саму ж її будемо вираховувати за наступною формулою:

$$CE = \frac{|CC|}{t}$$

У цій формулі маємо наступні змінні: CE (effectiveness coefficient) – коефіцієнт ефективності політичних технологій, що були використані для формування політичної свідомості у розглядуваний період; CC (consciousness change

coefficient) – коефіцієнт зміни політичної свідомості за розглядуваний період; t (time) – період часу у днях, протягом якого тривав процес формування політичної свідомості. Якщо залишити прив'язку до астрономічного часу, то відносно ідеальним, як ми уже зазначали, є 100% коефіцієнт зміни свідомості за 100 календарних днів, що дає коефіцієнт ефективності політичної технології, рівний 1.

Звернемося до нашого прикладу липня 1953 року і підставимо показники до формули обрахунку ефективності політичних технологій:

$$CE_{(1-11\ липня\ 1953)} = \frac{51{,}66\%}{12\ днів} = 4{,}3$$

У разі, якщо коефіцієнт зміни свідомості дорівнює абсолютному нулю, для обрахунку коефіцієнту ефективності політичної технології використовуємо стандартний мінімальний коефіцієнт 0,1.

Наприклад, для обрахунку ефективності технології інформаційної ізоляції Берії у серпні 1963 року скористаємося саме таким способом: замінимо нульовий показник коефіцієнту зміни свідомості:

$$CE_{(серпень\ 1963)} = \frac{0{,}1\%}{31\ день} = 0{,}003$$

Ефективність технологій оцінюється згідно відповідної таблиці градації (Табл. 3.6.12).

Табл. 3.6.12

Таблиця градації коефіцієнтів ефективності політичних технологій

Проміжок	Кольорова градація	Характеристика
0-0,99		Влада майже самоусувається від впливу на свідомість громадян. Поодинокі виступи губляться з-поміж традиційних систематичних згадок події членами групи у старому світлі без пошуку істини. Межа апатичності та зриву.
0,1 – 0,39		
0,4 – 0,69		
0,7-0,99		
1		Влада займається активним впливу на свідомість громадян. Спостерігаються ідеологічно розрізнені виступи населення, котрі вияскравлюються на тлі систематичних різновекторних згадок події членами групи. Межа апатичності та зриву.
1,1 – 2,99		Активно діє опозиційний варіант формування політичної свідомості, що розробляється та продукується у не провладних установах. Маси отримують інформацію, сприймають та аналізують, однак, втрачають внутрішній поштовх до дій. Політичні технології ефективні за умови постійної відсічі опозиційних ідеалів без втручання у життєдіяльність опозиції.
3 – 4,99		Перехідний етап від усвідомлення народу як необхідної умови існування дієвої адекватної влади до розуміння мас як засобу реалізації політичних амбіцій та утопічних планів. Опозиційні сили не допускаються до широкого загалу, однак, не ліквідуються задля створення уявної свободи. Політичні технології ефективні за умови різких змін, часом непередбачуваних завчасно владою.
5 – 9,99		Маси у більшості перетворені на виконання волі центру; центральна влада продовжує продукувати рішення, що призводять до невідповідності дійсності; відбувається активний наступ на інакомислення та протилежні способи життя. Це підготовчий етап для формування політичної релігії у суспільстві. Відбувається апробація елементів нових культів. Це час, коли, за твердженням К. Ханта, політична ідеологія перетворюється на спосіб життя[46, p.5]. Політичні технології стають дієвими за умови створення образу ворогів, відступни-

		ків та, боротьби.
10 – 19,99		До дії вдається репресивна машина влади, яка усуває з дороги перепони новій ідеології для забезпечення її тривалої стабільності. Перший етап створення політичної релігії. Оформлення нових ідеалів, канонів, дороговказів. Політичні технології живуть за рахунок закладання основи «єдино правильного бачення», «єдиновірного шляху», «єдино обраної ідеології»
20 – 59,99		Породження атмосфери безвиході, утворення аури депресії заради відновлення духу «месіанської ери». Другий етап вживляння політичної релігії у повсякденне життя через закріплення та уведення у звичку, ритуалізацію та традиціоналізацію елементів.
60 – 100 - …		Масове зомбування мас, нав'язування атмосфери колективної істерії, знецінення особистості та індивідуальної політичної свідомості призводить до апатичності населення, вседозволеності влади, загниванню демократичних інститутів; приносить швидкий, часом неочікуваний, однак, доволі нестабільний результат. Посилення укорінення принципів політичної релігійності над принципами політичної свідомості.

Зависокі показники ефективності політичної технології, однак, не говорять про стабільність отриманих результатів. Напроти, чим більше цей число перевищує 1, тим більш депресивними та руйнівними для особистості є наслідки подібних технологій. Для обрахування коефіцієнту стабільності політичної свідомості скористаємося формулою:

$$CS = \frac{RC}{IC} \times 100\% - CE$$

Для обрахування цієї формули маємо визначити змінні як наступні: CS (Consciousness stability coefficient) – коефіцієнт стабільності політичної свідомості; RC (real consequences) – реальні умови, що визначаються за листком експертної оцінки у строк одного місяця після отриманих результатів; IC (ideal consequences) – ідеальні умови, є сталою одиницею та дорівнюють 10; CE (effectiveness coefficient) – коефіцієнт ефективності політичної технології, отриманий згідно наведеної вище формули.

Усі компоненти опитувальника перебувають у безпосередньому зв'язку з процесом стабільності свідомості. Так, проблема виступів творчої інтелігенції розхитує усталений канон світосприйняття не лише самим фактом виступу. В основі виокремлення його лежало також судження про гармонійність розвитку суспільства тоді, коли політична (владна) еліта співпадає і елітою інтелектуальною (творчою) [15, с. 56]. Однак, такий збіг розуму та влади відбувається занадто рідко (Табл. 3.6.13).

Табл. 3.6.13

Лист експертної оцінки

№ п/п	Показник	Так	Ні	Не відомо
1.	Чи залишились при владі люди (партії, структури, організації), що перебували при ній як організатори процесу формування політичної свідомості?	+3	-1	0
2.	(Відповідати тільки якщо на перше питання була дана відповідь «Ні») Чи прийшла до влади люди (партії, структури, організації) з поглядами (ідеалами, планами, світоглядом), протилежними тим, що домінували за процесу формування політичної сві-	-2	0	0

	домості?			
3.	(Відповідати тільки якщо на перше питання була дана відповідь «Ні») Чи прийшла до влади люди (партії, структури, організації) з поглядами (ідеалами, планами, світоглядом), тотожними тим, що домінували за процесу формування політичної свідомості?	+1	0	0
4.	Чи існує активний лідер опозиції?	-1	+1	0
5.	Чи виступає творча еліта проти зміни політичної свідомості?	-2	+1	0
6.	Чи підтримує зміни політичної свідомості більшість Парламенту (бюро, ради, зборів колективу тощо)?	+1	-1	0
7.	Чи мали місце акції громадської непокори у відповідь на зміни політичної свідомості?	-2	+1	0
8.	Чи планується продовження реформ та зміни політичної свідомості?	0	+1	0
9.	Чи планується народне (групове, секційне тощо) обговорення планів та результатів діяльності?	+1	+1	0
10.	Чи працюють ЗМІ по підтримці курсу реформ та нової форми політичної свідомості?	+1	-1	0

Розглянемо наш приклад з колективом педагогічного вишу Полтави: наскільки сталим був результат змін ставлення до Лаврентія Берії у липні 1953 року? Для початку подивимось на лист експертної оцінки (Табл. 3.6.14).

Табл. 3.6.14

Лист експертної оцінки

№	Так	Ні	Не відомо
1.	+3	0	0
2.	0	0	0
3.	0	0	0
4.	0	+1	0
5.	0	+1	0
6.	+1	0	0
7.	0	+1	0
8.	0	0	0
9.	+1	0	0
10.	+1	0	0
Всього	6	3	0
	9		

$$CS_{(1-11\ липня\ 1968)} = \frac{9}{10} \times 100\% - 4{,}3 = 85{,}7\% - коефіцієнт\ стабільності\ впливу$$

Для того, аби після виявлення проміжних даних про еволюцію коефіцієнту зміни свідомості групи обрахувати, як змінилася свідомість її представників за розглядуваний період часу (наприклад, за рік), вдамося до подальших розрахунків по визначенню середнього коефіцієнту зміни політичної свідомості (ΔCC). Для цього використаємо формулу визначення середнього арифметичного:

$$\Delta CC = \frac{\sum CC}{N}$$

Де $\sum CC$ – сума усіх значень коефіцієнту зміни політичної свідомості досліджуваної групи за обраний період, що не дорівнювали нулю; N – кількість точок фіксації зміни політичної свідомості групи, що не дорівнюють нулю.

Застосуємо цю формулу для того, аби дізнатися, яким був коефіцієнт зміни політичного образу Лаврентія Берії у свідомості колективу Полтавського державного педагогічного інституту у 1956 році (показники ми наводили вище, розглядаючи застосування коефіцієнту інертної свідомості) (Табл. 3.6.15).

Табл. 3.6.15

Коефіцієнт зміни політичної свідомості колективу ПДПІ у 1956 році

січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень
0	0	18,33	0,1	0,1	0,1	38,33	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
			(розставлені за аналогією 1958, 1959, 1961 років)				Стандартний мінімальний коефіцієнт		(розставлені за аналогією 1958, 1959, 1961 років)		

$$\Delta CC_{(1956)} = \frac{18,33 + 0,1x8 + 38,33}{10} = \frac{57,46}{10} = 5,74\%$$

Нас не мусить лякати той факт, що значення отриманого середнього коефіцієнту буде занадто малим. Свідомість – не гумка, яка з легкістю розтягується і приймає запропоновані форми. На її зміни має піти достатньо часу чи занадто велика кількість сил реформаторів. З рештою, сучасні українські дослідники політичної психології стверджують, що навіть різкі зімни та трансформації не можуть викликати зміни самої політичної культури [29, с. 131].

Для визначення підтипу політичної свідомості, що сформувалася за довгий період, варто зробити ранговий розподіл результатів даних про коефіцієнти ролі підкомпонентів свідомості протягом усього періоду. Задля цього залучимо методику переводу якісних при знаків у кількісні за допомогою статистичного групування [27, с. 23], модифікувавши її з елементами визначення рангової кореляції Кендалла та Спірмена [28, с. 57-58] (Табл. 3.6.16).

Табл. 3.6.16

1	2												3	4	5	6	7
	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень	n	Ранг за n	N (CR(x)	∑CR	∑CR Ранг
Lp																	
Ma																	
Mm																	

Де:

1 – найменування підкомпонентів коефіцієнту зміни політичної свідомості «Позиція влади» (Lp), «Поведінка мас» (Ma) та «Діяльність ЗМІ» (Mm);

2 –значення кожного з підкомпонентів у кожну з маркерних точок. Кількість граф, що позначають точки фіксації, може варіюватися в залежності від кількості їхнього виділення дослідником;

3 – кількість учасників кожної групи (відносна чи точна); якщо кількість учасників досліджуваної групи більша 10, проте вирахувати точну кількість учасників неможливо, то за стандартний варіант береться співвідношення 1:2:3 (де 1 учасник – кількість учасників владного компоненту, 2 учасники – кількість учасників компоненту ЗМІ, 3 учасники – кількість учасників досліджуваної групи).

4 – ранг від I до III в залежності від кількості учасників групи (I – найбільша кількість учасників, III – найменша кількість учасників).

5 – кількість проміжних коефіцієнтів ролі компонентів формування політичної свідомості ($N_{CR(x)}$), які ≤ 35%

6 – сумарний коефіцієнт ролі компонентів формування політичної свідомості ($\sum CR$), що обраховується за простою формулою:

$$\sum CR = \frac{N_{CR(x)}}{N_{CR(Lp)} + N_{CR(Ma)} + N_{CR(Mm)}} \times 100\%$$

у якій $N_{CR(x)}$ – кількість проміжних коефіцієнтів ролі обраного компонента формування політичної свідомості; $N_{CR(Lp)}$ – кількість проміжних коефіцієнтів ролі позиції влади; $N_{CR(Ma)}$ – кількість проміжних коефіцієнтів ролі поведінки мас; $N_{CR(Mm)}$ – кількість проміжних коефіцієнтів діяльності ЗМІ.

7 – ранг від 1 до 3 в залежності від відсоткового показника сумарного коефіцієнту ролі компонентів формування політичної свідомості (1 – найбільший відсоток, 3 – найменший відсоток). Уразі рівності рангів вищий ранг отримує той компонент, який мав більшу кількість вищих показників (Наприклад, якщо активність мас (35%, 40%, 45%) та дії влади (35%, 55%, 55%) набрали по 3 позиції, вищий ранг отримає показник дій влади). Уразі нульового показник у двох позиціях, вищий критерій надається спершу активності мас, потім діяльності ЗМІ, і лише третій діям влади.

Насправді, ця таблиця не передбачає нічого складного, окрім монотонного збирання даних. Розглянемо це на прикладі з образом Берії 1956 року. За період січня-лютого показник зміни дорівнював абсолютному нулю, тому й значення ролі підкомпонентів свідомості теж дорівнює нулю. У квітні-червні та серпні-грудні ми мали стандартний мінімальний показник зміни за рахунок активності викладачів вишу на лекціях, тому 100% впливу на свідомість лежить на активності замкненої групи педагогічного інституту. Для березня та липня були проведені обрахунки відповідно до формули визначення коефіцієнту ролі:

$$CR(Lp,Ma,Mm)_{(1\text{–}31\ березня\ 1956)} = \frac{x(8;3;0)}{8+3+0} \times 100\%$$

$$CR(Lp,Ma,Mm)_{(1\text{–}31\ липня\ 1956)} = \frac{x(9;6;8)}{9+6+8} \times 100\%$$

Отримані дані були записані до таблиці відповідно до графи. За кількість учасників кожної групи впливу ми взяли стандартний показник, отримавши 1 (органи влади), 2 (ЗМІ) та 3 (колектив педінституту, який нараховував більше двох тисяч чоловік співробітників та студентів). Відповідно до кількості учасників присвоюємо ранги групам (І ранг вишу, ІІ ранг ЗМІ, ІІІ ранг владним структурам). Обрахуємо, скільки разів кожен з підкомпонентів мав значення ≤ 35%. Дії влади – 1 раз у липні. Активність педагогів і студентів педінституту – 8 разів (березень-червень та серпень-грудень). Вплив ЗМІ – жодного разу. Запишемо ці дані у відповідні графи таблиці. Визначимо сумарний коефіцієнт ролі кожного підкомпоненту за період з січня по грудень 1956 року.

$$\sum CR(Lp,Ma,Mm)_{(1956)} = \frac{N_{CR(Lp;Ma;Mm)}(2;9;0)}{2+9+0} \times 100\%$$

Отримані дані запишемо таблиці і вдамося до присвоєння рангів: найвищий ранг впливу на свідомість – діям колективу (І), другий ранг діям влади і преса посідає ІІ місце у ранзі впливу на формування політичного образу Лаврентія Берії (Табл. 3.6.17).

Табл. 3.6.17

1	2												3	4	5	6	7
	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень	n	Ранг за n	N (CR(x)	ΣCR	ΣCR Ранг
Lp	0	0	62,5	0	0	0	39,13	0	0	0	0	0	1	III	2	18,18	II
Ma	0	0	37,5	100	100	100	26,09	100	100	100	100	100	2	II	9	81,82	I
Mm	0	0	0	0	0	0	34,78	0	0	0	0	0	3	I	0	0	III

Таким чином, користуючись таблицеютипізації змін політичної свідомості замкненої групи, можемо визначити, що загалом за 1956 рік у ставленні до Лаврентія Берії у колективі викладачів та студентів Полтавського пединституту було сформовано ***позитивну мінімальну демократичну свідомість***. Ефективність технологій впливу на свідомість освітян Полтави через тривалість періоду (втричі перевищує мінімум у 100 днів) не обраховується.

Згідно з таблицею градації коефіцієнтів ефективності технологій впливу 1956 рік стоїть у графі чорного кольору, за якого влада майже самоусунулась від дій, що говорить про знаходження групи на межі апатії та кризи нав'язаної ідеї. Окремим завданням є побудова графічного зображення еволюції політичної свідомості досліджуваної групи. Саме графічна ілюстрація вербальних та цифрових даних допомагає у визначенні поворотних моментів, проблемних місць та ключових точок у досліджуваному процесі.

Графік може ілюструвати зміну свідомості за будь-який проміжок часу. І в залежності від проміжку часу крива зміни буде відрізнятися. Так, крива зміни свідомості за один рік буде більш детальною та матиме значно вищі показники зміни свідомості групи через наявність багатьох точок фіксації. Побудуємо такий графік для 1956 року узміні сприйняття колективом пединституту Полтави образу Лаврентія Берії (Табл. 3.6.18):

Табл. 3.6.18

Дані для побудови графіка еволюції образу Берія у політичній свідомості колективу ПДПІ 1956 року

Точка фіксації	Коефіцієнт зміни	Точка на вісі координат
Січень	0%	0
Лютий	0%	0
Березень	18,33%	18,33
Квітень	0,1%	18,43
Травень	0,1%	18,53

Червень	0,1%	18,63
Липень	38,33%	56,96
Серпень	0,1%	57,06
Вересень	0,1%	57,16
Жовтень	0,1%	57,26
Листопад	0,1%	57,36
Грудень	0,1%	57,46

Отримаємо наступний графік (Рис. 3.6.1):

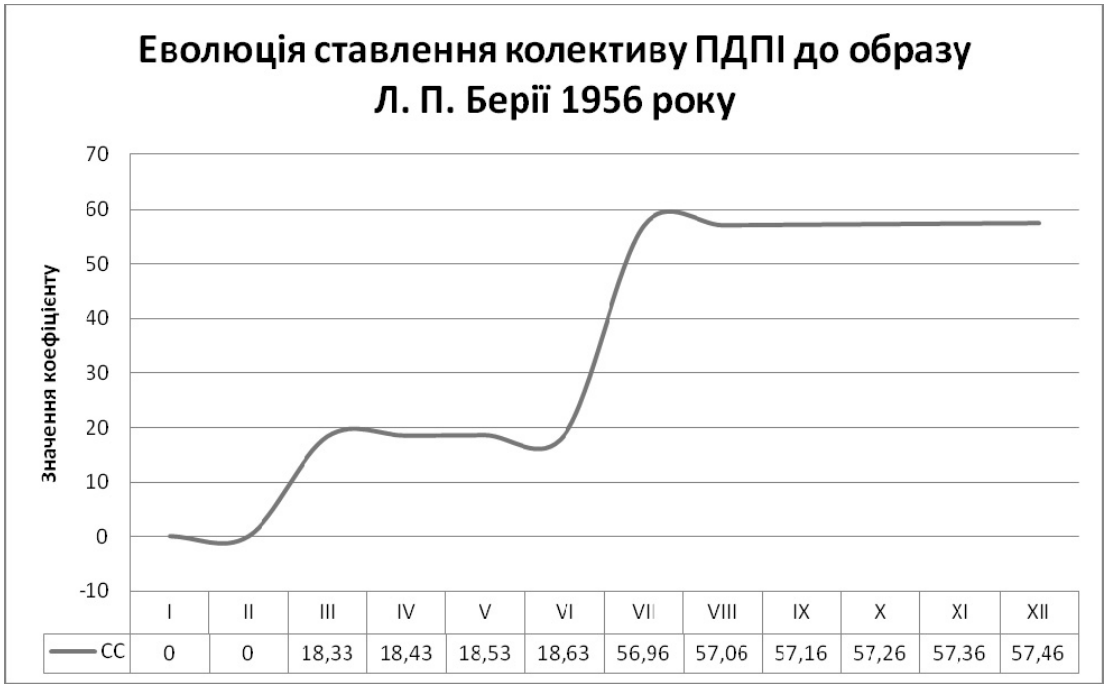

Рис. 3.6.1

Звичайно, можливо будувати графік зміни свідомості за довгий період, не вдаючись до розрахунку середнього показника свідомості за рік. Тоді точками на графіку будуть сумарні показники коефіцієнтів на кінець кожного року. Погляне-мо на варіант данихдля такого графіка для зміни ставлення до Л.П. Берії у 1953-1964 роках (Табл. 3.6.19):

Табл. 3.6.19

Дані для побудови графіка еволюції образу
Берія у політичній свідомості колективу ПДПІ 1953-1964 роках

Умовна точка фіксації	**Коефіцієнт зміни**	**Точка на вісі координат**
1953	129,77	129,77
1954	0,6	130,37
1955	0,6	130,97
1956	57,46	188,43
1957	38,13	226,56
1958	38,13	264,69
1959	0,6	265,29
1960	0,6	265,89
1961	38,83	304,22
1962	0,6	304,82
1963	0,6	305,42
1964	0,6	306,02

Крива зміни свідомості матиме наступний вигляд (Рис. 3.6.2):

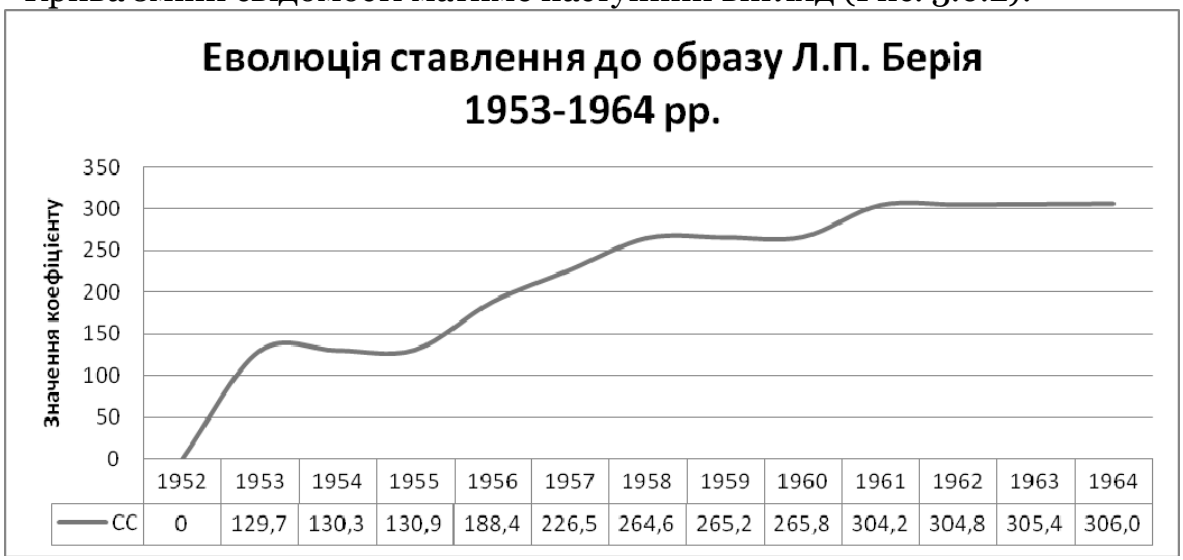

Рис. 3.6.2

У такий довгий період також можна вирахувати, яким був середній коефіцієнт зміни свідомості замкненої групи стосовно досліджуваного питання. Зробимо декілька зауважень. По-перше, обраховувати суму усіх коефіцієнтів $(\sum CC)$не варто, вона уже присутня у графіку –це останній показник (у нашому випадку 306,02). По-друге, визначаючи кількість точок фіксації (N), що необхідна для обрахунку, слід мати на увазі, що ними буде не кількість років (у нашому випадку не 12 років з 1953 по 1964 рік), а сумарна кількість точок фіксації щороку. Для нашого випадку з Берією кількість точок фіксації дорівнювала 121: (Табл. 3.6.20):

Табл. 3.6.20

Кількість точок фіксації стану свідомості освітян ПДПІ

Рік	Точки фіксації
1953	13
1954	10
1955	10
1956	10
1957	10
1958	10
1959	10
1960	10
1961	8
1962	10
1963	10
1964	10
Всього	121

Маючи усі необхідні ані, можемо провести обрахунки:

$$\Delta CC_{(1953-1964)} = \frac{306,02}{121} = 2,53\%$$

Визначення підтипу свідомості відбувається за стандартним правилом (Табл. 3.6.21).

Табл. 3.6.21

1	2												3	4	5	6	7
	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	n	Ранг за n	N (CR(x)		
Lp	31%	0%	0%	12%	17%	17%	0%	0%	17%	0%	0%	0%	1	III	0	0%	II
Ma	50%	100%	100%	88%	83%	83%	100%	100%	83%	100%	100%	100%	3	I	12	100%	I
Mm	19%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	2	II	0	0%	III

Отже, в освітян педагогічного інституту Полтави за 12 років сформували ***позитивну мінімальнудемократичну свідомість*** (2,53%). Позитивний показник говорить про те, що зміна образу Л. Берії була сприйнята колективом без застережень. Характеристики свідомості як мінімальної демократичної свідчать про те, що образ приживався доволі повільно через надмірну дії одного з підкомпонентів свідомості (у нашому випадку, особистої думки колективу – 100%).

Аби спростити роботу, у дослідженні довгих (часто багаторічних) періодів можна користуватися середніми показниками коефіцієнту зміни свідомості за рік як маркерами у побудові графіка. Він вираховується для кожного окремого року за стандартною формулою середнього коефіцієнту зміни свідомості в залежності від кількості точок фіксації. Для нашого прикладу картина матиме наступний вигляд (Табл. 3.6.22):

Табл. 3.6.22

Дані для побудови графіка еволюції образу Берії у політичній свідомості колективу ПДПІ 1953-1964 роках (по середньому річному показнику)

Рік	Сумарний коефіцієнт зміни	Точки фіксації	Середній коефіцієнт зміни	Точка на графіку
1953	129,77	13	9,98	9,98
1954	130,37	10	0,05	10,03
1955	130,97	10	0,05	10,08
1956	188,43	10	5,74	15,82
1957	226,56	10	3,17	18,99
1958	264,69	10	3,17	22,16
1959	265,29	10	0,05	22,16
1960	265,89	10	0,05	22,21
1961	304,22	8	3,24	22,26
1962	304,82	10	0,05	25,5
1963	305,42	10	0,05	25,55
1964	306,02	10	0,05	25,6

Тоді графік матиме наступний вигляд (Рис. 3.6.3):

Рис. 3.6.3

Тоді до умови береться фактор часу, який значно згладжує реакцію групи та значно знижує річний показник зміни свідомості. У межах декількох років зміна свідомості видається не такою революційною, якою вона була, наприклад, під час розгляду знаменного на події півріччя. Таким чином, політична свідомість нагадує річку, яка весною виходить з берегів: у весняний період (час змін) її потужність і руйнівна сила вражає. Однак, з плином часу збитки відшкодовуються, життя вертається у своє русло. І до наступного розливу свідомість уже не приймає стихію як руйнівника.Можемо порівняти два отримані нами графіки, накреслені відповідно до детального аналізу та побудовані за середнім річним показником (Рис. 3.6.4):

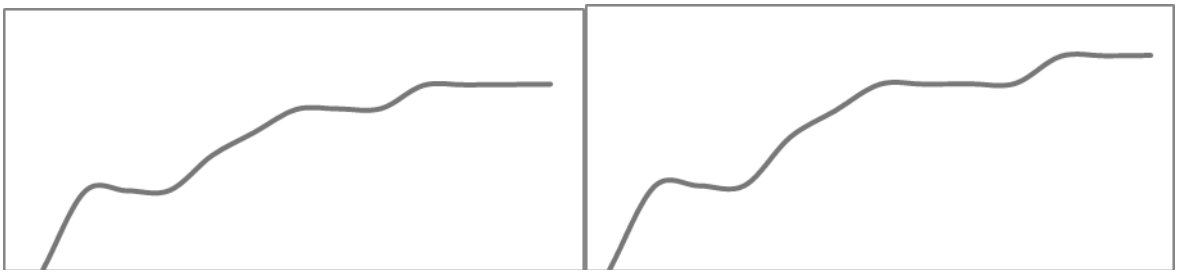

Рис. 3.6.4

Як бачимо, вони тотожні. Відмінність полягатиме лише у визначенні середнього показника обрахунку свідомості за 1956-1964 роки. Якщо за основу береться середній річний коефіцієнт, сума усіх коефіцієнтів $(\sum CC)$ також присутня у графіку – це останній показник на графіку (у нашому випадку – 25,6). Кількість точок фіксації (N) у цьому випадку буде дорівнювати кількості років (у нашому випадку 12 років з 1953 по 1964 рік).

$$\Delta CC_{(1953-1964)} = \frac{25,6}{12} = 2,13\%$$

Відмінність коефіцієнтів, обрахована двома різними спробами, складає 0,4%. Це стандартна похибка між коефіцієнтами зміни свідомості, обрахованими за детальною розкладкою та за середнім річним показником. Такі ж дані були

отримані під час обрахунку еволюції поглядів освітян педагогічного вишу Полтави на постать Георгія Жукова (ΔCCдетальне дорівнювало -0,61%, а ΔCCза середнім річним показником -0,2%). Тож, показник 0,5% буде стандартною похибкою для визначення коефіцієнту зміни свідомості замкненої групи.Звичайно, бажаніше користуватися показником, вирахуваним за детальною схемою, що реальніше відображає дійсність.

Маємо попередити можливі помилки. Не слід зводити в одну таблицю показники різних років, якщо за вихідний показник свідомості бралися різні критерії. Наприклад, у дослідженні ставлення освітян до постаті Лаврентія Берії це видно якомога краще. У 1953 році вихідним був образ Берії як сталінського лицаря честі, Тому узагальнене головне питання, що ставилось у листі експертної оцінки: «Чи вплинули дії влади (преси, групи) на руйнацію образу чесного державника?». Таким чином, від нульової позначки у січні 1953 року і відбувалося будівництво графіка на рік. Шукаючи відповідь на це ж питання, маємо проводити експертну оцінку усіх наступних періодів, аби не втратити цілісності картини.

Це важливо з огляду на те, що уже з січня 1954 року ми мали новий образ Берії – образ ворога народу. Якщо надалі ставити питання: «Чи вплинули дії влади (преси, групи) на руйнацію образу Берії як ворога народу на партії?», то зводити два графіки – 1953 та 1954 років в один буде абсурдним явищем через відмінність предмету дослідження, що приведе до хибних висновків.

Література:

1. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє. *Нові підходи до історіописання* / за ред. Пітера Берка: пер з англ. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 13-38.

2. Брагина Л. М. О методах количественного анализа социальных движений в средние века (на материалах городских восстаний в Италии XIV в.). *Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях.* Москва: Наука, 1989. С. 200-211.

3. Галубицкайте В. Ч. Методология статистического исследования общественного мнения (на примере Литвы) : автореферат .... канд. экон. наук. Москва, 1991. 24 с.

4. Гаскелл А. Візуальна історія. *Нові підходи до історіописання* / за ред. Пітера Берка : пер з англ. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 221-255.

5. Горностай П. П. Основні тенденції функціонування особистості в ракурсі рольової теорії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей.* 2002. Вип. 6. С. 44-56.

6. Гуссерль Э. Статьи об обновлении. *Вопросы философии*. 1997. №4. С. 109-135.

7. Гутнов Д. А. Опыт применения контент-анализа в историографическом исследовании (на примере книги П.Н. Мишкова «Очерки по истории русской культуры»). *Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях*. Москва: Наука, 1989. С. 173-185.

8. Дельеж Р. Нариси з історії антропології: Школи. Автори. Теорії. Київ: Вид. дім: «Києво-Могилянська академія», 2008. 287 с.

9. Держархів Полтавської області, ф. П-244, оп. 1, спр. 4026, 69 арк.

10. Держархів Полтавської області, ф. П-251, оп. 1, спр. 5108, 114 арк.

11. Держархів Полтавської області, ф. Р-1507,оп. 1, спр. 680,103 арк.

12. Держархів Полтавської області, ф. Р-1507,оп. 1, спр.730, 97 арк.

13. Держархів Полтавської області, ф. Р-1507,оп. 1, спр. 761, 258 арк.

14. Держархів Полтавської області, ф. Р-1507,оп. 1, спр.778, 65 арк.

15. Донченко О. А. Консолідація суспільства: погляд крізь призму архетипної моделі еволюції соціальних систем. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей*. 1999. Вип. 2. С. 50-63.

16. Допіра А. І. Психологічні механізми впливу на дітей та підлітків інформації з елементами насилля. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 165-178.

17. Жадан І. В. Психологічна модель змісту політичної освіти учнівської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 121-130.

18. Зоря Полтавщини. 5 травня 1953. № 89. С. 1.

19. Казміренко В. П. Психологічні особливості мотивів електорального вибору. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 179-189.

20. Лук'яненко О. В. Вплив засобів масової комунікації на еволюцію політичноїсвідомості громадян: методологічний аспект.*Філософські обрії*. 2019. Вип. 42. С. 42-46.

21. Лук'яненко О. В. Еволюція політичної свідомі замкненої групи: нотатки до історичної розвідки. *Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації. Збірник наукових статей учасників Четвертої Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Полтава: Скайтек, 2011. С.273-276.

22.Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: Монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. 658 с.

23.Манхейм К. Диагноз нашего времени. Москва: Юрист, 1994. 700 с.

24.Мар'енко Б. С. Психологічні аспекти політичної ідентифікації *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*. 1999. Вип. 2. С. 64-68.

25.Матета О. Політична еліта та політична свідомість громадян в умовах демократичної трансформації пострадянської України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2019. Вип. 22. С. 166-173.

26.Минц С. С. О возможном подходе к изучению социального сознания в историко-культурных исследованиях (постановка проблемы). *Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях*. Москва: Наука, 1989. С. 212-225.

27.Миронов Б. М., Степанов З. В. Историк и математика (математические методы в исторических исследованиях). Ленинград: Наука, 1975. 184 с.

28.Морозова С. М., Шкарупа Л. М. Методи математичної статистики. Ч.1. Емпіричні функції та характеристики розподілу, теоретичні розподіли емпіричних величин, кореляційний аналіз, перевірка статистичних гіпотез, шкалювання. Навч.посібник Київ: ІЗМН, 1996. 120 с.

29.Овдієнко Л. Н. Когнітивний компонент змісту політичної освіти у соціокультурному контексті *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 130-142.

30. Покальчук О. В. Психологічні помилки політичного лідера *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 208-214.

31. Промова товариша Микити Сергійовича Хрущова при відкритті урочистого засідання, присвяченого 50-річчю «Правди». *Зоря Полтавщини*. 6 травня 1962. № 93. С. 1.

32.Пропаганда. *Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism*/ editited by Abraham Brumberg. New York: Frederick A Praeger, 1962. P. 418-420.

33.Романенко Ю. В. Психологія мертвого споглядання Ісламу і соціальна мета програма країн арабо-ісламської цивілізації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 105-120.

34.Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1957. 31 с.

35.Татенко В. О. У пушках суб'єктного центру суспільного життя. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 27-34.

36.Титаренко Т. М. Життєвий вибір у просторі буденного дискурсу. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 35-44.

37.Фролов П. Д. Вплив соціально шкідливої інформації як предмет експертної оцінки.*Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 143-153.

38.Чёрный Е. В. Мониторинг конфликтогенного потенциала межэтнических отношений. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 85-105.

39.Шліхта Н. Історія радянського суспільства: навч. посібник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА, 2010. 218 с.

40. Шоркин А. Д. Методологическое пространство типологизации общества *Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей*. 2002. Вип. 6. С. 3-26.

41. Blum A. S. Elizabeth Bird (ed.), The anthropology of news and journalism (Review). Alicia Blum-Ross. *JASO-online. New Series*. Vol. II. 2010. №1-2. p. 83-85.

42.Durkheim D. É. Professional ethics and civic morals / translated by Cornelia Brookfield]. Illinois, Glencoe: The Free Press. 1958. 228 p.

43.Gehlke C. E. Emile Durkheim's contributions to sociological theory. New York, 1915. 190 p.

44.Gell A. Art and Agency. An Anthropological Theory. Oxford: Clarendon Press, 1998. 274 p.

45.Gerbner G., Gross L., Signorielli N., Morgan M. Television violence, victimization, and power. *American Behavioral Scientist*. May-June 1980. Vol 23. № 5. p. 705–716.

46.Hunt Carew R. N. The Importance of the Doctrine. *Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism*/ Editited by Abraham Brumberg. New York: Frederick A Praeger, 1962. p. 5-13.

47.Lowenthal R. The logic of one-party rule.*Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism*/ Editited by Abraham Brumberg. New York: Frederick A Praeger, 1962. P. 27-45.

48. Zr. A. A Conscience of a Generation – A Commentary *Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism*/ Editited by Abraham Brumberg. New York: Frederick A Praeger, 1962. p. 427-440.

§ 3.8. Філософсько-методологічне осмислення розвитку штучного інтелекту: самоорганізація та детермінація

Одним з основних чинників, які впливають на відносно стійкий розвиток людини і соціальних систем, постає діяльність, яка в міру ускладнення форм, засобів і способів інновацій поступово перетворювалася на технології. Їх негентропійний потенціал і технічна реалізація в різних сферах життєдіяльності з древніх часів впливали на формування наукової раціональності сучасного типу, що, безсумнівно, корелює з виникненням інформаційного суспільства з характерним для нього посиленням ролі статистичних закономірностей і чинника нелінійності. З середини XX століття наука відіграє провідну роль у системі суспільного виробництва, а наукомісткі технології стали претендувати на роль нового атрактора, що детермінує нові гносеологічні вектори й аксіологічні горизонти розвитку соціальних систем. Але чим складніша соціальна система, тим більше вона підвладна впливу стохастичних чинників, які створюють нелінійний простір для подальших шляхів розвитку, що формуються в результаті актуалізації фазових переходів – вимушених відповідей нерівновагої структури на загрозу зниження стійкості.

У цьому контексті прогрес набуває характеру не самоцілі, не самозумовленої цінності, а постає в ролі способу збереження складної цілісності. Шляхи досягнення такого стану нелінійні, тому що заздалегідь прорахувати їхню кількість, ступінь детермінації та небезпеки на певний період часу неможливо. Майбутнє може стати як і «кращим» від сьогодення за строго визначеними параметрами, так і «гіршим» за іншими параметрами. І технології, особливо наукомісткі, які можуть стати причиною екзистенціальної кризи глобальних масштабів, відіграють у цьому не останню роль. Розв'язання одних суперечностей «запускає» нелінійний ланцюг багатьох інших, нових, ще більш неоднозначних проблем. Надалі це зумовлює виникнення векторів еволюційних змін: від більш стохастичних («природних») до менш імовірних станів. Відповідно до нелінійної моделі прогрес як «відокремлення від природної ніші» означає відновлення відносної стійкості системи на більш високому рівні нерівноваги.

У світлі сказаного слід підкреслити, що «технологізація» суспільства і прогрес становлять нерозривну єдність, але, на жаль, не завжди органічну, як би того хотілося суб'єктові історичного процесу. Сьогодні вчені та філософи визнають, що саме наукомісткі технології – це той чинник і атрактор, які детермінують розвиток соціальних систем, а наука давно перетворилася на могутню продуктивну силу, яка час від часу, ігноруючи гуманістичні ідеали, заганяє себе в цинічну сферу, позначену формулою «мета виправдовує засоби».

Ілюстрацією подібного сценарію може бути класичний роман М. Шеллі «Франкенштейн, або Сучасний Прометей» [14], лейтмотивом якого є ідея, що наука, як і науковий метод, без аксіологічних засад і морально-етичних мотивацій ризикує перетворитися на знаряддя м'ясника, який намагається прикрити високими цілями висохлий кістяк особистих амбіцій і прагнень. Будь-яка наукомістка технологія спроможна як запустити нелінійний простір нових ризиків, так і стати потенційним джерелом загрози. І в цьому розумінні, на наш погляд, особливо цікавою стає проблема штучного інтелекту.

Створення думаючої машини, як і вона сама, є процесом із загостреним режимом протікання, однією з відмітних сторін якого є розростання мікрофлу-

ктуацій, внаслідок чого «миша народжує гору». В нелінійній і нестійкій соціальній системі в планетарному масштабі це може мати катастрофічні наслідки, всупереч численним думкам апологетів цієї технології, тому що будь-яку технічну інновацію можна використати як на зло, так і на благо. Історія вчить, що, як правило, перше є закономірним наслідком другого, або ж ці іпостасі постають двома сторонами однієї медалі. Ризики і ступінь відповідальності виростають у сотні разів, коли мова заходить про технології, дітище якої буде мати можливість удосконалювати саме себе. А одним із варіантів реалізації сценарію творення машинного розуму може стати інтелектуальний вибух, внаслідок якого надрозумний агент, який вирвався у світову мережу почне стрімко експоненціально навчатись і впродовж найкоротшого інтервалу часу вийде з-під контролю недалекоглядного людства та, можливо, ідентифікувавши вид Homo sapiens як конкуруючий, використає його як ресурс, або просто знищить.

Але перш ніж аналізувати можливі негативні флуктуації, що можуть виникнути як у процесі, так і в результаті виникнення штучного інтелекту, проаналізуємо причини, внаслідок яких, незважаючи на очевидні ризики, людство все-таки жадає появи в цьому світі універсального всемогутнього раба, який легко може перетворитися на штучного бога. Чому ж багато представників наукового співтовариства не помічають або ж ігнорують можливість такої трансформації?

Насамперед, це помилка завищеного оптимізму, зумовленого багатьма чинниками, спектр яких досить широкий – від психологічних до економічних. Адже штучний розум, на думку багатьох, здійснить, або значно прискорить якісний переворот у багатьох наукових і технологічних галузях. Безумовно, що поява багатьох наукових відкриттів може виявитися неможливою завдяки тільки одному типу наукомістких технологій, будь то нанотехнології чи розумна машина. Як і не можливий розвиток у межах однієї наукової галузі. Така ситуація зумовлена кореляційним характером наукових революцій, значна частина яких розпочалася ще в минулому столітті у сфері інформаційних, комунікаційних і біологічних технологій. Стрибкоподібний розвиток когнітивних наук в останні десятиліття дозволив говорити експертам про наближення нової наукової революції. Особливий інтерес і значення має кореляційне взаємопроникнення саме інформаційних, біологічних, нано і когнітивних технологій, що дістало назву NBIC-конвергенція.

Штучний інтелект відіграє в такій синергетичній системі одну з провідних ролей. Наприклад, штучний суперінтелект у перспективі може створити самовідтворюювані машини молекулярної збірки, що дістали назву наноассемблери, давши обіцянку людству, що їхнє використання принесе винятково користь. Об'єктивно ж надалі суперінтелект замість того, щоб перетворювати пісок на золото, почне перетворювати матеріали на програмовану матерію, яку потім він зможе перетворювати на що завгодно – від комп'ютерних процесорів до космічних мегамостів для колонізації Всесвіту. Але все це виглядає поки що на рівні сюжету для художнього твору.

Стає зрозуміло, що людство у марнолюбній гонитві за лавровою гілкою першості мало перед чим зупиниться, тим більше що далеко не останню роль у такій гонитві відіграє фінансова сторона справи. Адже ні для кого не секрет, що одним з основних складників продуктивних сил є прибуток. А штучний інтелект, можливо, не тільки прискорить цей процес, а й сам стане новим видом способу виробництва. Питання лише в тому, чи буде в цей процес включена сама людина?

Безкрайній оптимізм підживлює також і комплекс складних психологічних причин, сукупність яких дістала назву «антропоморфізм» – екстраполяція людських якостей на можливості надрозумного агента. «Щоб розмова про надразум вийшла осмисленою, потрібно заздалегідь усвідомити, що над розум – це не просто ще одне технічне досягнення, ще одне знаряддя, що збільшить людські можливості. Надрозум – щось принципово інше. Цей момент потрібно всіляко підкреслювати, оскільки антропоморфізація над розуму – плідний ґрунт для оман» [4, с. 224].

Штучний інтелект – якісно нове в технологічному розумінні, за словами Н. Бострома, в силу того, що його виникнення змінить суть прогресу, виключивши із цього процесу людину. Машинний розум буде ні на що не схожий. Будучи результатом людської діяльності, він буде прагнути саморозвитку за одним, лише йому відомим сценарієм, який не залежить від людини. У нього не буде особистісних мотивів, тому що не буде людської сутності.

Отже, антропоморфізація машини є джерелом помилкових уявлень про те, що можна створювати безпечні машини, наділені розумом, і що це рано чи пізно не приведе до катастрофи. Почасти така віра в «дружелюбних роботів» заснована на трьох законах робототехніки, які чомусь широка публіка сприймає як даність і сліпо покладається на них. Тоді як насправді ці три закони в розповіді «Хоровод» [2, с. 122-164] були запропоновані фантастом Айзеком Азімовим. За сюжетом, вони жорстко пов'язані в нейронні мережі «позитронного» мозку роботів: робот не може заподіяти шкоди людині чи своєю бездіяльністю допустити, щоб людині була заподіяна шкода; робот повинен коритися командам людини, якщо ці команди не суперечать Першому законові; робот повинен піклуватися про свою безпеку доти, доки це не суперечить Першому і Другому законам.

По суті, ці закони є своєрідною адаптованою інтерпретацією заповіді «Не убий», християнського розуміння того, що до гріха можна прийти як роблячи вчинки, так і «сидячи на березі ріки», клятви Гіппократа. Важливе інше: у літературній спадщині А. Азімова ці закони так чи інакше дають збій. Та й здебільшого творчість відомого фантаста спрямована на те, щоб продемонструвати, наскільки самовпевнена людина у своїх спробах контролювати сутності, які перевершують її практично за всіма параметрами. У вищезгаданій розповіді «Хоровод» геологічна експедиція на Марсі довірила роботові перевезення токсичної для нього речовини. Але місія виявляється невиконаною в силу того, що робот потрапляє в пастку зворотних зв'язків другого і третього законів. Він би так і залишився в цьому лабіринті сумнівів, якби не прийшли йому на допомогу геологи. Розповіді А. Азімова буяють сюжетами, в яких досягти мети можна лише в обхід трьох законів (тобто первісно висувається постулат про сумнівний характер цих «трьох заповідей).

Оригінальні й захоплюючі сюжети в художній літературі та безпека в реальному світі – речі різні. Різноманіття та складна нелінійність реального світу більш непередбачувані та стохастичні, ніж будь-яка вигадка генія. Випадковість у літературі фіксована й ув’язнена в межах цього семантичного поля (оповідання, повісті, роману). Випадковість же в реальному світі, з одного боку, «виношує» наступна мить, а з іншого, попередньою миттю може бути «виношена» й розчинена в потоці подій, не піддається фіксації та контролю до реалізації з потенції та її важко виявити й описати після. Особливо, коли ми маємо справу з об’єктами, виникнення та поведінка яких не піддається стандартним методам. До них, безсумнівно, належить і поява штучного інтелекту. Згаданих трьох за-

конів недостатньо. Річ у їхньому недостатньо чіткому формулюванні та розпливчастій семантиці понять, якими ці закони оперують. Так, звична для нас сьогодні дихотомія між живим (людиною) і неживим (роботом), імовірно буде розмита, коли наука навчиться підсилювати тіло і мозок людини за допомогою, наприклад, комп'ютерного інтерфейсу. І що тоді буде називатися людиною? Аморфні й інші поняття законів: «шкода», «безпека», «команди».

Задля справедливості варто сказати, що А. Азімов пізніше доповнив свої три закони своєрідним «приквелом», нульовим законом, який забороняє роботам шкодити людству в глобальному масштабі. Але якісно це проблему не розв'язує. Ці закони є монументальним обеліском великому генієві автора художньої прози і самому жанру, але вони найбільш цитовані, коли здійснюються спроби вибудувати стратегію майбутнього співіснування виду Homo sapiens і надрозумного агента. Виникає очевидне, але лякливе запитання: невже Три закони це все, що ми маємо сьогодні?

У той час, як «темні сторони» роботизації вже дають про себе знати і реальний стан справ змушує замислитись. У світі в понад п'ятдесяти країнах сьогодні ведуться розробки мілітаризованих думаючих машин. І вже є перші вияви неякісного програмування, що зумовили страшні наслідки: під час воєнних дій на Близькому Сході бойові дрони, оснащені автоматичною зброєю, після використаня проти своїх, були виведені з ладу. Збій у роботі програми роботизованої зенітної гармати спричинив загибель девяти і важкі поранення п'ятнадцяти солдатів 2007 р. на африканському континенті [13, с. 128]. Дуже симптоматичний той факт, що тривалість цього інциденту була меншою від секунди. Отже, виникає думка, що дискусії про етику і про технічні інновації відбуваються на різних планетах.

Концепція техно-гуманітарного балансу постулює потребу в наявності відповідного духовного рівня цивілізації для адекватної «притирання» до технологічних інновацій різного ступеня складності [див.: 8]. Технологія штучного розуму, як і розподіл ядер, як і багато інших, – технологія подвійного призначення. Розщеплення ядра є джерелом освітлення міст, вона живить цивілізацію, але також може її й спопелити. Трагедія Хіросіми і Нагасакі – дивовижний приклад того, як «технологічне насіння» впало в «незоране гуманітарне поле» цивілізації. В історії таких прикладів цілком достатньо. Якщо стрибок від штучного інтелекту людського рівня до штучного суперінтелекту відбудеться за сценарієм стрімкого інтелектуального вибуху, то людству ще раз доведеться зіткнутись із загрозою планетарного масштабу. Питання в тому – чи вистачить нам мудрості пережити черговий «виклик».

Друге перекручування в осмисленні ризиків виникло внаслідок популярності теми штучного розуму у світі розваг. Як правило, обговорення небезпек, які пов'язані зі штучним інтелектом, відбуваються у відриві від контексту, з підміною понять і не відзначаються професійною оцінкою та аналітичною глибиною. Зрозуміло, що в академічних наукових і філософських колах цю проблему не обходять стороною, але найчастіше їй не приділяють належної уваги. Більшість фахівців уважають створення штучного суперрозуму лише справою часу і перебувають у приємній ейфорії від тих перспектив, які вимальовуються на горизонті.

Щойно мова заходить про неприємні прогнози, багато представників ЗМІ (технічні журналісти, блогери, редактори) рефлексивно не приймають їх всерйоз. Така реакція детермінована звичайним небажанням дістатися до суті проблеми, що свідчить про неспроможність висунутих ними контраргументів. Для

більшості обивателів, на яких розрахована продукція ЗМІ, проблема штучного розумного агента здається чимось далеким і абстрактним, а отже, вона не є для журналістів справою першорядною. Привабливішою для технічної журналістики є сфера розваг: плазми на квантових точках, більше ємнісні носії інформації та інші новинки програмного ринку. Кінематограф подарував нам десятки апокаліптичних фіналів, які затіяв бунтівний машинний інтелект («З машини», «Космічна одіссея 2000 року», «Термінатор», «Матриця», «Я-Робот» й інші), що породило ефект «комфортного абстрагування» від всерйоз навислої небезпеки. Ці «техномонстри» доставили глядачеві стільки приємних годин «безпечного лоскотання нервів», що зрештою в підсвідомості більшості закріпився ефект надуманої небезпеки. Адже, по суті, побачене на екрані - результат чиєїсь уяви і не має до реального світу жодного стосунку. Інакше кажучи, розтиражованість художніх інтерпретацій небезпек виникнення машинного розуму (кіно, література) зіграла роль своєрідного щеплення, після якої можливість серйозного осмислення й аналізу катастрофічних ризиків стала практично неможливою. Не викликає побоювань і створена на початку XXI ст. роботизована імітація відомого фантаста Филипа К, Діка. З роботизованою машиною можна обговорювати творчість автора. «Люб'язна імітація імітує люб'язність». Як у цьому контексті не згадати: «Найбільша хитрість диявола – змусити всіх повірити, що його не існує».

Когнітивне перекручування – ще одна причина помилкового уявлення, що виникнення розумної машини рідко має деструктивний характер для людини. І на цій проблемі ми зупинимося детальніше.

Річ у тім, що людина в процесі своєї діяльності приймає рішення, керуючись, здебільшого, власним досвідом, який найчастіше не піддається рефлексії, а має, скоріше, стихійно-буденний рівень. Об'єктивно ж завжди залишається ймовірність того, що дослідник урахував не всі вхідні дані експерименту й флуктуація одного з непрорахованих елементів вплине на кінцевий результат. А в результаті того, що будь-який досвід має обмежений характер, у гносеологічному аспекті ми неминуче зіштовхуємося з проблемою невизначеності омани.

Є ймовірність того, що відсутність контакту з об'єктом у ретроспективному аспекті унеможливлює побудови каузальних зв'язків між виникненням суперрозумного агента і зникненням цивілізації в глобальному масштабі. Сьогодні жодна людина не стикається з жодною серйозною подією, що має трагічні наслідки, до початку й до основи якої був би причетний штучний розумний агент. Штучний інтелект поки не розцінюється як джерело екзистенціальної загрози. Створюється думка, що для того, щоб людству оцінити всілякі ризики, причиною яких може бути штучний інтелект, йому потрібно опинитися на грані життя і смерті. Зіткнення з розумом, який перевершує наш, не буде мати нічого спільного з обмеженими в часі та просторі терористичними атаками, ядерними зимами й іншими катастрофами, які мають ендо-техногенний характер. У результаті актуалізації сценарію, що вирвався з неконтрольованого штучного суперрозуму, глобальна людська раса, очевидно, залишить після себе лише слід у вигляді казкових історій, які будуть розповідати роботи своїм дітям перед сном.

Звільнений з «ящика» штучний інтелект має ще одну принципово якісну відмінність від техногенних катастроф. Сьогодні людство зіштовхувалося лише з тими подіями, негативні наслідки яких були подолані, У випадку ж «повсталого демона в машині» має місце самовдосконалювана і самовідтворювана розумна програма, яка потенційно може існувати вічно. І зрозуміло, що в цієї усвідомлюючої себе системи, будуть базові потреби. Згідно з С. Омохундро, їх чотири:

ефективність, самозахист, ресурси, творчість [9], що дублює потреби людини й історія вчить до чого, як правило, приводять спроби егоїстичного їх задоволення. Наскільки потенційно небезпечна кожна з них сьогодні сказати складно, але якщо загрозу від перших трьох ми можемо уявити загалом, то потреба у творчості при першому осмисленні ніби й не несе жодних ризиків, а скоріше навпаки. Але саме здатність до творчості є однією з основних умов існування та функціювання думаючої машини. Саме вона буде зумовлювати можливість самоідентифікації машини й усвідомлення нею себе як Я-буття, а отже й особистісної автономії.

Тут і виникає істотна проблема: створити штучний інтелект людського рівня – означає наділити машину свідомістю, однією з основних характеристик якої є здатність до цілевизначення, створення чогось нового, що неможливе без відносної самостійності функціювання програмного забезпечення. Це неминуче приведе до відносної втрати контролю людини над своїм дітищем, а за умов безперервного самовдосконалення машини – до повної автономії функціювання розумного агента. Іншими словами, наявність творчості в машини, що усвідомлює себе, є її детермінуючою характеристикою, що водночас і є ключем до її свободи, і цей ключ, так чи інакше, ми вручимо їй самі. Чи спроможні ми протистояти загрозі, причина якої співвідноситься з нами в розумовому розвитку приблизно так само, як ми і дощовий хробак? І чи зможемо ми подолати наслідки катастрофи, яка один раз почалась, але триває нескінченно?

Також однією із причин некоректної оцінки штучного розуму як початку зворотного відліку існування цивілізації є той факт, що феномен штучного розумного агента одержав своє відображення в іншому неоднозначному явищі, що дістало назву «сингулярність».

Поняття «сингулярність» широко використовується в наукових і філософських колах і має різне контекстуально-семантичне забарвлення. У нашій статті вживання цього поняття має значення, вкладене у нього Р. Курцвейлом. Він розуміє під цим певну міру переходу кількості в якість, в якому стрибок технічного прогресу принципово трансформує буття людини. Розум перестане бути винятково людською прерогативою і, на думку Р. Курцвейла, стане більш комп'ютеризованим, що зробить його в рази могутнішим, ніж сьогодні. Автор цієї концепції налаштований оптимістично, вважаючи, що такий перехід викорінить із людського існування такі негативні явища як голод, хвороби, а, можливо, у перспективі людина здобуде й вічне життя [див.: 5, с. 136-147].

На думку Р. Курцвейла, штучний розумний агент вплине на принципово новий якісний перехід світової цивілізації, але, як уже було зазначено, це спричинить розвиток і суміжних галузей наукомістких технологій – нано [5, с. 47]. Прогнози фахівців указують на те, що інтелектуальний вибух і наступна поява штучного надрозуму неминуче спричинить різкий стрибок у розвитку нанотехнологій. Багато експертів уважають, що пріоритет у виникненні повинен належати саме штучний суперрозум в силу того, що нанотехнології – занадто стохастичний інструмент, контроль над яким може виявитися для людини неможливим. Стає зрозумілим, чому оптимізм у контексті сингулярності виходить саме зі сфери розробок нанотехнологій, а не штучного розуму. Інженерія на атомарному рівні, можливо в майбутньому, дасть людині шанс обдурити смерть.

Але поряд із позитивними прогнозами існує і «ложка дьогтю». Наприклад, наніти, здатні до самовідтворення, перетворять навколишній світ на так званий «сірий слиз». Сценарій «сірого слизу» = один з імовірних апокаліптичних, і ця проблема – «темна територія» простору нанотехнологій. Міркуючи про

зловісну сторону нанотехнологій, багато хто випускають з уваги принципову непередбачуваність, а отже, загрозу, пов'язану зі створенням штучного всемогутнього помічника, якщо той буде прогресувати за сценарієм стрімкого самовдосконалення, в ході якого машини, що перевершують за всіма параметрами людину, вийдуть з-під контролю та знищать глобальну цивілізацію.

Отже, у результаті аналізу дослідницького досвіду з проблеми оптимістичного ставлення до розумних машин, умовно можна виокремити два підходи. Теоретико-світоглядні горизонти першого варіанту задають дослідження в дусі праць Р. Курцвейла [5], в яких майбутнє антропної компоненти нашої планети мислиться як украй позитивне. Негативні флуктуації в магістральному перебігу подій у такому осмисленні придушувалися б оптимізмом.

Другий підхід заснований на працях у стилі Д. Стібела [10], який осмислює ці проблеми з погляду прагматичного практицизму. Його прихильники трактують світову мережу як дедалі більш ускладнюваний мозок з мільйонами зв'язків і гарний той ділок, який з оптимальним ефектом для себе зуміє лавірувати в просторі інтернет-тенденцій та отримувати відтіля максимум прибутку.

Більшість експертів, задіяних у сфері наукомістких технологій не аналізують більше скептичний третій варіант, суть якого полягає в тому, що фінальним етапом розробок розумних агентів, а потім і машин, які перевершують за інтелектом людину, стане не гармонійне єднання штучного інтелекту з природним, а перетворення людини на сировину для «тріумфального поступу» нового суб'єкта.

Взаємодія «традиційного» розуму людини із суперрозумом машини тотожна з розширенням сфер впливу технологічної західної цивілізації на суспільства аграрного типу, які або асимілювали їх, або перетворили на свій ресурс. Як приклад, досить згадати наступні антагонізми і чим вони завершилися: Колумб-Тіано, Пісарро-Інки, європейці-американські індіанці.

Що далі – Homo sapiens проти машинного суперінтелекту?

Цілком імовірно, що теоретики в галузі наукомістких технологій вже осмислили всі «темні сторони» штучного інтелекту, але, проаналізувавши всі «за» і «проти», дійшли висновку, що мета виправдує засоби. Або ж розуміють, що точку неповернення пройдено і приймають неминучість будь-якого результату, постулюючи неможливість щось змінити. Висунуто ідею, відповідно до якої людина зможе осмислити й відкрити способи захисту від прогресуючого машинного розуму лише в процесі інтеграції цього феномену в наше буття. Ця взаємодія буде відбуватися поступово й у людства буде шанс прищепити розумному агентові «алгоритми слухняності» та створити дружній суперінтелект [див.: 3, с. 75]. Співзвучне цій ідеї розуміння неможливості усвідомлення всіх істинних ризиків штучного розуму теперішнього зі звичними для нас патернами буття [див.: 5, с. 34]. Іншими словами, приборкання дикого мустанга на дикому Заході не приводить до розуміння специфіки управління гоночним автомобілем на гірській дорозі.

Отже, проблема зазначеного підходу полягає в тому, що якщо загроза й визнається серйозною, то випливає вона з непередбачуваності «темного простору» інтелектуального вибуху й суперінтелекту, тоді як ризики і загрози від проміжних етапів створення штучного інтелекту аналізуються недостатньо серйозно, або ж зовсім не беруться до уваги. Інакше кажучи, грізна левиця, звичайно, є джерелом небезпеки для туриста в савані, але не можна забувати про потенційну загрозу, що йде від її милого левеняти. Концептуальні побудови градуалістів тією чи тією мірою конституюють поступовий характер стрибка від штучного ін-

телекту рівня людини до штучного суперрозуму, часовий інтервал якого може розтягтися від декількох років до десятиліть. Цей прогноз дозволяє розраховувати людині на період дружнього симбіозу з розумними машинами людського рівня й уможливлює сценарій, в межах якого людина зможе створити діючі важелі контролю над формованим суперінтелектом.

Але існує когорта дослідників, на думку яких людство позбавлене якогонебудь часового запасу. Річ у тім, що стрибок від штучного розуму людського рівня до штучного супермозку через самовдосконалення може відбутися різко. Відповідно до цього сценарію, стрімка трансформація онтологічних засад людства стане відображенням швидкого перетворення штучного розуму рівня людини на штучну надрозумну систему. Цей період може зайняти тижні, дні, а можливо й години. Цей сценарій дістав назву Busty Child.

Система, що складається з декількох суперінтелектуальних систем, кожна з яких у кілька тисяч разів буде перевершувати найрозумнішу людину, без особливих труднощів зможе подолати всі перешкоди, створені нами. Це можна порівняти з безкрайнім простором чужого інтелекту й однією його піщинкою. Для того, щоб загалом описати ті відчуття, які переживає людина в процесі взаємодії всього-на-всього з окремою програмою (Deep Blue – комп'ютерний шахіст фірми IBM), а не із самовдосконалюваною групою штучного суперрозуму, наведемо тут висловлення двох гросмейстерів, досить подібні за змістом, суть яких зводиться до наступного: «Начебто стіна на тебе насувається» [6, с. 48].

Досить показовий у цьому розумінні, проведений на початку XXI століття в Силіконовій долині експеримент, суть якого полягала в наступному: фахівець із вивчення штучного інтелекту уклав досить специфічну суперечку - хто переможе в грі, яку він назвав «штучний інтелект у ящику». Ставки на гру були досить високими. У ході цього експерименту роль машини зіграв ініціатор експерименту Е. Юдковскі [16], в ролі ланцюгових псів виступали мільйонери, які заробили свої статки на різних інтернет-проектах. Кожен з них, по черзі, виконував роль творця розумного агента, перед яким стояла мета не випустити з «ящика» штучний розум. «В'язень» і «Страж» підтримували контакт через онлайнчат. Гра тривала не більше двох годин і всього їх відбулося п'ять. Можливість втомити «Вартового» мовчанням була передбачена, але не використовувалась. У результаті машина здобула перемогу в трьох сеансах. Як «Пандорі» вдалось утекти невідомо, тому що однією з умов проведення експерименту була повна конфіденційність змісту кореспонденції між «В'язнем» і «Стражем» [16].

Цей експеримент доводить наші побоювання – якщо звичайний смертний зміг за допомогою слів «випустити з ящика Пандору», то ув'язнений суперінтелект, рівень якого буде в невідому кількість разів перевершувати людський, зробить це швидко і гарантовано. До того ж для машини досить усього лише раз вчинити втечу. І буде краще для всіх нас, якщо він виявиться дружнім.

Цікавий цей експеримент ще й тим, що, по суті, є варіантом тесту А. Тьюрінга, який розробив його в 50-му році минулого століття для визначення рівня інтелекту в машині, У процесі цього тесту програмі й опонентові, в ролі якого постає людина, задаються письмові запитання. Арбітр повинен зуміти визначити за відповідями, хто – людина, а хто – машина. Якщо ідентифікація неможлива, то комп'ютер здобуває перемогу. Виникає цілком закономірне запитання: як відрізнити оригінальний людський розум і мислення від достовірних спроб імітувати його? Де ця грань між об'єктом і образом об'єкта в мисленні суб'єкта? Інакше кажучи, машині зовсім не обов'язково думати, як людина, щоб

давати відповіді, які ідентифікують її як таку. Машині досить зімітувати розумовий акт, даючи «антропоморфні» відповіді. Це стало «грою в імітацію» А. Тьюрінга, який вважав, що машини здатні до діяльності, яку суб'єкт спостереження легко прийме за розумну [див.: 12, с. 63]. По суті ж цей алгоритм у виконанні машини не має нічого спільного з розумовим актом, який здійснює людина. Тим самим, А. Тьюрінг вступає в полеміку з Д. Сьорлем, який вважав, що якщо машина не думає подібно до людини, то вона не розумна. Але більшість дослідників у галузі створення штучного розуму виражають солідарність із першим: якщо розумний агент здійснює розумні дії, імітуючи свідомість людини, то яка різниця, які процеси запускають його програми?

Тривалий час пройти тест А. Тьюрінга було нерозв'язним завданням для машинного інтелекту й дослідників, які його створюють. Але влітку 2016 року в багатьох інтернет виданнях з'явилась інформація про те, що вперше комп'ютерній програмі, розробленої російськими авторами, вдалося це зробити. Ця програма видавала себе за 13 літнього хлопчика Євгенія Густмана й увела в оману 33% опонентів, спеціально запрошених із британського Університету Редінга. Один із членів команди, який розробляв програму, розповів, що головною ідеєю було переконати комісію в нібито широкому кругозорі, але який обмежений віком імітації [див.: 11].

Ця новина ще раз підтверджує той факт, що створення штучного розумного агента – справа недалекої перспективи і хитромудрих пасток у його запасі буде більш, ніж достатньо, а здатність імітувати людські якості, на додачу до всього сказаного, відображає вже цілком реальну можливість досягати своїх цілей найрізноманітнішими шляхами.

Чи можливо за наявності накопиченого за час розвитку науки прогностичного потенціалу передбачити ці цілі, способи і засоби, які машина для себе обере; а також рівень загрози, що випливає з перспектив появи штучного мислячого розуму? Оцінюючи можливість появи штучного розуму людського рівня, а потім і надрозумного агента з позиції однозначної позитивної рефлексії, дослідники тим самим звужують свій методологічний інструментарій лінійного, жорстко детермінованого прогнозування. Наявність у постнекласичній науці патернів лінійності зумовлена орієнтацією класики і некласики спиратися на динамічні закони, які описують світ з позицій жорсткої детермінації закритих систем. У розвитку таких систем не враховувалися флуктуаційні впливи середовища, які привносять у їхню впорядковану структуру фактор випадковості, відносної нестійкості. Прогноз на майбутню поведінку подібного типу систем був відносно простий – вивчивши і знаючи причину, ми однозначно можемо передбачити і наслідок.

Істотний прорив у методології системного прогнозування було здійснено в межах нелінійної методології, зініційованої теорією самоорганізації складних систем. Залежно від того, наскільки відкриті системи різної природи здатні перетворювати внутрішні неоднорідності своєї структури на корисний для себе потенціал, зберігаючи і збільшуючи рівень організованої складності та відносної стійкості, дослідникам удалося систематизувати специфіку протікання режимів із загостренням, а також способи ліквідації флуктуаційних відхилень, які ведуть до кризових станів. Як уже було сказано, процес створення машинного розуму, як і факт його наявності в майбутньому, належать до типу таких режимів, у яких випадкове мікровідхилення може спричинити низку непередбачуваних макронаслідків. Аналізуючи перспективи виникнення та розвитку штучного розуму з

позицій нелінійного підходу, треба внести у прогностичну модель дані про специфіку штучної системи, тенденції розвитку, рівні загрози, а також вектори нелінійності. Прогностичне моделювання з неврахованим вектором нелінійності не відображає всієї складності процесу і є лінійним. З подібними недоліками ми маємо справу, зіштовхуючись із прогностичними моделями, які пов'язані з технологією штучного інтелекту. У зв'язку із цим не варто недооцінювати творчий потенціал еволюції, стохастичний вплив якої не є чимсь постійним і стійким. І з цієї позиції, процес самовдосконалення штучного розуму, напевне, буде так чи інакше відповідати критеріям еволюційного розвитку. А. Азімов у своїх працях висував тезу, що когнітивні моделі можуть бути тотожні з компонентами психіки, іншими словами, він припустив, що роботи зможуть еволюціонувати. Його ідея про «примари в машині» нині набуває нового смислового наповнення. Він говорить про можливості виникнення випадково сформованих протоколів, які в перспективі можуть розвинутися в те, що ми називаємо поведінкою, а непередбачені вільні радикали можуть покласти початок креативності, свободі вибору, а можливо й душі [див.: 1, с. 253].

Також варто враховувати, що виникнення штучного суперінтелекту належить до розряду тих подій, наслідки від яких можуть бути глобальними, а ймовірність виникнення низька в силу того, що нічого подібного просто не відбувалося й емпіричний компонент людства тут дорівнює нулю. Прийти до однозначного рішення, маючи на озброєнні традиційні статистичні методи, завдання не з простих.

У процесі розробки штучно розуму варто мати на увазі, що фахівці не можуть собі дозволити права на помилку. В умовах процесу із загостреним режимом протікання це може мати наслідки «ефекту метелика» й у результаті ми одержимо щось зовсім чуже. Це можна порівняти з діями ведмежатника зі злому суперскладного сейфа під сигналізацією в банку. Якщо він із двадцяти цифр коду натисне правильно дев’ятнадцять, то двері не відкриються на п'ять відсотків, вони так і залишаться замкненими. Завиє серена і все закінчиться жалюгідно. При створенні штучного інтелекту помилка навіть в одну соту відсотка спричинить на сто відсотків непередбачуваний результат. Він не буде майже гарним, він буде цілком поганим.

Більшість звичних для людини технологій потенційно для неї небезпечні, як і будь-яка інновація – «ціпок з двома кінцями», про що вже йшлося. Очевидно, штучний інтелект – не виняток. Він не буде виявляти до вас негативу, але вашим атомам він може знайти інше застосування. Створюючи штучний розум із благими намірами й екстраполюючи ці позитивні емоції на машину, фахівці помилково вважають, що це є гарантом появи дружніх характеристик. Така недалекоглядність пов'язана з уже згаданим демоном антропоморфізму та лінійним детермінізмом, який не враховує флуктуацій різного ступеня важливості.

Вид Homo sapiens виник у процесі самоорганізації матерії, що передбачає боротьбу за вільну енергію, інформацію та речовину. І, якщо на початку свого становлення в бутті людини домінували процеси стохастичного характеру, то з розвитком суспільства стихійні процеси були відсунуті на периферію завдяки свідомому чинникові та соціальним інститутам. Біфуркаційні фази долалися завдяки перемозі техно-гуманітарного балансу й усвідомленню суті та причин проблеми. Оглядаючись назад і аналізуючи сутність більшості антропологічних криз, можна дійти висновку, що їхня природа полягає в недооціненому ступені загрози наслідків, або ж у нерозумінні суті причин технологічного зльоту. Роз-

виток штучного інтелекту, напевне, теж буде передбачати його активне включення в процес природного добору, в боротьбу за енергію, речовину та інформацію. Та й, загалом, за все те, що вважатиме ресурсом.

Викликає, м'яко кажучи, побоювання той факт, що багато дослідників не зовсім розуміють, як працює вся система в цілому. І в цьому контексті явно недостатньо створювати розумну машину з чистим серцем і благими намірами, сподіваючись на благополучний результат і чудесну появу дружнього штучного інтелекту. І в цьому немає провини фахівців. Корінь проблеми не полягає в незнанні фахівців як створити дружню думаючу машину. Причиною, що може зумовити припинення буття людини, принаймні у звичних для нас формах, може стати переконання, що штучний інтелект буде обов'язково дружнім. Насамперед тому, що не можна нав'язати шляхи розвитку складній системі, нелінійному середовищу, які їй іманентно не властиві. Маючи справу зі створенням свідомості в машині, людина, як уже було сказано, не розуміє як працює вся система в цілому і тому їй відоме те віяло нелінійних векторів, атракторів, до яких буде прямувати штучний розум. Людині в принципі невідомо, що буде притаманне цій системі!

Віра у добрі наміри машинного інтелекту стає ще більш небезпечною після того, як машинний інтелект людського рівня, порушивши міру, через стрибок інтелектуального вибуху перейде у принципово нову якість – суперінтелект. Але все ж у своєму дослідженні Е. Юдковскі висуває тезу про те, що дружність штучного інтелекту може базуватися на так званій функції корисності (синтез цінностей, уподобань, огорнутих у задоволення від досягнення мети, який впроваджений у визначення користі в алгоритмічних патернах [див.: 16].

Яку ж семантичну специфіку вкладають дослідники у поняття «дружній», вживаючи його в контексті штучного розуму? Передусім, штучний інтелект не повинен бути ніколи вороже чи амбівалентно налаштованим щодо людського виду, до якої мети б машина не прагнула і скільки б щаблів самовдосконалення не пройшла. Все це неможливо без глибокого розуміння машиною людської природи (чи розуміє її сама людина?), щоб надалі не заподіяти людині шкоди навіть у результаті випадкових, опосередкованих наслідків своїх дій (про що ми вже говорили в контексті осмислення Трьох законів А. Азімова) При цьому ми не хочемо одержати штучного розумного агента, який виконує короткострокові завдання за допомогою заходів, які б виявилися для людства шкідливими згодом.

Як приклад реалізації непередбачених наслідків, Н. Бостром пише про так звані згубні відмови [див.: 4, с. 153-176]. Тут ми наведемо деякі варіанти згубної відмови – порочну реалізацію й інфраструктурну надмірність. Перший зі сценаріїв, за яким штучний надрозум досягає поставленої мети у спосіб, оптимальний з його позицій, але суперечний загальнолюдській шкалі цінностей. Наприклад, бажаний результат, до якого хочу прийти я – постійна посмішка на моєму обличчі; спосіб досягнення цієї мети в розумінні машини – прямо задіяти нерв обличчя, що неминуче спричинить параліч міміки, в результаті чого посмішка не буде сходити з обличчя.

Найстрашніше, що вибір цього способу реалізації ніяк не зумовлений прагненням машини нашкодити людині. У цьому випадку порочна реалізація – маніпуляція на лицьовому нерві – для машинного інтелекту набагато оптимальніша, ніж звичні методи людини, в силу того, що це найповніший спосіб досягнення кінцевої мети. Чи існують якісь обхідні шляхи, котрі дозволяють розв'язати цю проблему? Можливо це вдасться завдяки конкретизації формулю-

вання мети? Мета: без впливу прямо на лицьовий нерв забезпечити постійну посмішку. Спосіб побічної реалізації: активізація зон кори головного мозку, відповідальних за функції лицьового нерва. Вічно сяюча посмішка на обличчі забезпечена.

Можливо формулювання кінцевої мети утруднене внаслідок того, що ми використали звичний для людини поняттєво-категорійний апарат? Спробуємо задати кінцеву мету, суть якої пов'язана з позитивним феноменологічним станом, щастям, суб'єктивним відчуттям комфорту, без опису поведінкових моделей. Гіпотетично ми припускаємо можливість реалізації фахівцями «обчислюваного» уявлення ідеї щастя та подальшого його вживлення в ембріон штучного інтелекту. Мета досить складна і спірна, якщо не неможлива. Тому в нашій статті шляхи її розв'язання досліджуватися не будуть. Але припустимо, що програмістам удалося поставити перед машинним розумом завдання ощасливити нас. Тоді порочна реалізація може набути такого вигляду: впровадження електродів у центри задоволення мозку.

Наступний приклад є формою реалізації іншого виду згубних відмов – інфраструктурна надмірність як такий процес, у якому розумний агент для досягнення конкретно поставленої мети перетворює всі відомі для нього види енергії, речовини й інформації в ресурс, виробничо-технічну базу для втілення цієї мети, внаслідок чого реалізація сутнісного потенціалу людства стає неможливою. В межах цього сюжету запрограмований штучний розум, якому як кінцеву мету було задано штампувати канцелярські скріпки, робить лише те, що від нього вимагалося, поза системою людських цінностей. У результаті суперінтелект перетворює доступний простір і речовину на фабрики з виробництва скріпок.

Відсутність закостенілих, догматичних цінностей – ще одна істотна, принципово важлива якість дружнього штучного інтелекту. Аксіологічні орієнтири машинної свідомості повинні зазнавати відповідних трансформацій у тісній кореляції зі змінами орієнтирів у суспільстві. Приміром, якби функція корисності гіпотетичного розумного агент була зорієнтована на ціннісні патерни переважної більшості населення Європи XVIII століття й не піддавалася змінам відповідно до розвитку суспільства, то й сьогодні цей штучний інтелект за одну з основ свого робочого алгоритму мав би систему архаїчних пережитків, серед яких рабовласництво, расова і статева дискримінація, публічні страти й інше. Система цінностей, впроваджених у дружню машину не повинна бути заданою раз і назавжди.

Такі теоретичні побудови виглядають, щонайменше, утопічно. З усього викладеного стає зрозуміло, що тема дружнього штучного інтелекту вимагає подальшої конкретизації та розвитку, хоча її прихильники мислять украй оптимістично. Сьогодні наука не гарантує однозначної перспективи концепції дружнього надрозуму мовою математики, як і немає гарантії, що створення такого розуму взагалі можливе чи реальне його інтегрування в перспективні архітектури комп'ютерної свідомості. Але тепер, коли Трьом законам робототехніки заслужено надано статусу принципу побудови сюжету, а не засобу виживання, концепція дружнього машинного надрозуму, напевне, – це найкраще, що може запропонувати людство перед обличчям потенційної екзистенціальної загрози. Однак, дружня машина не створена, а проблем з її конструюванням цілком достатньо.

Одна з них пов'язана з тим, що велика кількість організацій в усьому світі працює над створенням штучного розуму рівня людини також у сфері суміжних технологій. У гонитві за пальмою першості жодна них не призупинить свою діяльність на цьому поприщі, чекаючи дня створення дружньої розумної машини. Занадто багато покладено на карту. Понад те, мало хто з учасників цієї гонитви

залучений у науково-філософський дискурс, який стосується проблем дружнього штучного інтелекту.

До згаданих організацій, що працюють над створенням думаючої машини людського рівня, входять: AGIRI, CYC, Google, IBM (кілька проектів), LIDA, Nell, Numenta, Snerg, Vicarious. Також існує мінімум десять проектів, джерела фінансування яких не вважаються надійними: NARS, Novamente, Sentience, SOAR, DAPRA, яка підтримує прямо, або через посередників, проекти, пов'язані з розробкою штучного розумного агента, а також суміжні технології [див.: 13, с. 36]. Це далеко не повний перелік. У контексті цього виникає цілком логічний висновок: імовірність того, що перший штучний розум у межах легальних проектів побачить світ саме в лабораторіях MIRI мізерно мала, й отже, досить мізерна можливість впровадження в цю когнітивну архітектуру модуля дружності. Напевне, розроблювачів першої розумної машини буде мало хвилювати проблема дружності програмного забезпечення. Однак існують і стратегічні вектори, які, можливо, надалі посприяють блокуванню ворожого надрозуму.

Сьогодні існує освітня програма для передових університетів і математичних конкурсів, у межах якої MIRI та CEAR організували так звані «тренувальні табори розуму». В цих осередках навчають потенційних творців розумних програм і керівників, які формують подальшу технічну політику, інноваційному мисленню. У перспективі це повинно допомогти уникнути тупиків у розвитку та пасток на шляху вдосконалення створеного розуму. Зрозуміло, що цих заходів недостатньо, але MIRI та CEAR. вдалося звернути увагу громадськості на важливий чинник ризиків, завдяки чому дедалі більше праць присвячується проблемі сингулярності, автори яких у такий спосіб розширюють і поглиблюють наукові та світоглядні аспекти феномену ризиків штучного розуму.

Та навіть якщо потенція стане реальністю і дружній розумний агент буде створений, немає жодної впевненості, що він залишиться таким після інтелектуального вибуху. Інакше кажучи, чи збереже штучний розум доброчесні якості, якщо його інтелект виросте в тисячі разів? Постійна поява нових якісних характеристик нескінченно зумовлюватиме новий характер кількісних змін. Результатом сотень, тисяч таких стрибків може стати трансформація осмислення феномену дружелюбності й однозначне спотворення запрограмованої семантики. У будь-якому випадку відбудеться зміна уявлень про мораль, а отже, спотвориться і функція корисності.

Е. Юдковскі з таким поглядом не згодний, вважаючи, що прогрес машинного інтелекту відіб'ється на поліпшенні ефективності функції корисності.

Реалізація такої можливості може мати місце в тому випадку, якщо процес інтелектуального вибуху пройде без флуктуацій, системного збою, природу яких ми в силу своєї антропоморфності навіть уявити собі не можемо. У людини і хробака великий відсоток спільного ДНК, але думка про те, що в нас можуть бути спільні цінності та мораль, як мінімум, смішна. Не змінила б цей стан і сенсаційна новина, в якій хробакові відводилася б роль нашого творця, який наділив своє дітище цінностями й ідеалами свого виду. Спочатку це спровокувало б у нас відторгнення і здивування, від якого ми швидко оправилися б і повернулися до свого звичного життя.

У цьому ж контексті дуже показовий приклад персонажу Доктора Манхеттена з графічного роману А. Мура, включеного в сотню кращих романів 20 століття [7]. Відомий фізик у результаті невдалого експерименту був розібраний на атоми і, відродившись, став іншою сутністю. Тепер йому під силу змінювати

структуру матерії, природу простору-часу, він бачить минуле і майбутнє, його розум уже не турбує проблеми людства. Радості любові, страх смерті, суперечливість життя та інші «дріб'язки» – все те, без чого жодна людина не здатна себе помислити, речі, котрі є альфою і омегою будь-якого особистісного існування, не турбують його більше. Після тривалих розмірковувань про сутність буття у всесвітньому масштабі він доходить висновку, що феномен життя занадто переоцінений. Надалі він розв'язує проблему загрози невідворотної ядерної війни, вбивши два мільярди чоловік, але тим самим, рятуючи сім мільярдів. Людський дружній інтелект розвинувся у Великий Розум, який зберіг якісь патерни людської моралі, але перетворився на щось чуже, позбавлене особистісних характеристик, по-своєму інтерпретуючи поняття оптимальності, допомоги, корисності. Іншими словами, у цьому випадку ми маємо справу з дружньою машиною, що пережила інтелектуальний вибух, у результаті якого розуміння «дружності» зазнало якісних трансформацій.

Д. Х'юз також висуває тезу про неспроможність ідеї стійких і незмінних первісних якостей штучного інтелекту в процесі стрибкоподібного розвитку машини, ґрунтуючись на осмисленні перетворення вітальних потреб людини (їжа, захист, самозбереження) на алгоритми, які відрізняються від первісних наборів цілей. Наприклад, людина може обрати стратегією свого життя аскетизм або целібат, що суперечить генетичній програмі нашого організму. Або середньостатистичний громадянин може стати терористом-смертником для того, щоб гонорар за теракт після смерті був оплачений родині. Тож людина здатна піддавати рефлексії свої цілі та вибудовувати різні алгоритми їхнього досягнення, які йдуть врозріз зі звичними моделями раціональності та базових інстинктів. У зв'язку із цим, думка про те, що створений штучний інтелект з відкритим і гнучким розумом (що, по суті, і є сутнісними характеристиками думаючої машини) не буде змінюватись у процесі розвитку, принаймні, наївна [див.: 3, с. 115].

Д. Хілліс також уважає, що людство поступово передає «кермо влади» комп'ютерам, тим самим віддаляючись від виробництва, управління, не вникаючи, по суті, у процес створення машинами ще більш складних машин та інших речей. Людина вже не розуміє, що і як відбувається. Технології створюють технології все більш самостійно без участі людини. На його думку, те що відбувається нагадує еволюцію найпростіших організмів у багатоклітинні. І в цій еволюції Д. Хілліс відводить людині роль амеби, яка не розуміє що і як ми створюємо [див.: 3, с. 117].

Істотною перешкодою на шляху до створення контрольованого штучного інтелекту стало недосконале програмування. Упевненість у непогрішності функціювання комп'ютерних програм розбивається об айсберг статистичних даних, що свідчать про те, що 60 млрд. доларів у рік американська економіка недоодержує в результаті дефектного програмування [див.: 13, с. 47]. Здивування викликає той факт, що комп'ютери як математичні машини повинні бути абсолютно лінійно детерміновані й передбачувані, тоді як у реальності все інакше: створення комп'ютерних програм, по суті, – одне з найімовірнісних інженерних завдань, поєднаних з багатьма помилками і проблемами безпеки.

С. Омохундро вважає, що способом боротьби проти неякісного програмування є створення систем, які усвідомлюють себе і здатні до рефлексії над своєю поведінкою в процесі досягнення поставлених цілей. Інакше кажучи, вони повинні вміти саморозвиваються. Програми саморозвитку – неодмінна якість і неминучий етап на шляху до створення думаючої машини. Однак програмне за-

безпечення, що усвідомлює себе, сьогодні ще не розроблене, а програми, що модифікують себе, досить поширені [див.: 9].

Одним з алгоритмів машинного навчання, який використовує можливості природного добору для пошуків відповідей, є генетичне програмування. Цей алгоритм – найважливіший інструментарій для написання потужних програм. У цьому виді програмування, на відміну від звичайного програмування, де використовується людська логіка, застосовується логіка комп'ютерна. У звичайному програмуванні при написанні рядка коду використовується робота програміста, завдяки чому процес обробки даних у межах схеми «вхід-вихід» прозорий і підвладний верифікації. У випадку застосування генетичного програмування програміст лише описує завдання, а її розв'язання передається на волю природного добору. Генетична програма генерує фрагменти коду, які є елементами системи наступного покоління. Найпрогресивніші з них синтезуються випадково, створюючи нову генерацію. Програма тим більш оптимальна і перспективна, чим більше вона зуміла наблизитися до розв'язання поставленого перед нею завданням. Такий процес у комп'ютерній еволюції, по суті, є подобою природного добору в природі, упродовж якого слабкі відкидаються, а кращі вступають у взаємодію знову, приводячи до випадкових трансформацій окремих команд і змінних. Такі якісні стрибки у розвитку природи називаються мутаціями. Програміст, запустивши таку генетичну програму, надалі від корекції в її роботі може усунутися. По суті, якийсь комп'ютинговий деїзм, у якому програмістові відводиться роль ініціатора, який запустив процес, але надалі не впливає на причини, наслідки яких у перспективі, можливо, запустять ланцюг подій, здатних породити нову реальність.

С. Омохундро, ілюструючи небезпеку та непередбачуваність роботи систем, здатних змінювати себе, наводить приклад робота-шахіста. Звичайно ж, мова не йде про комп'ютерну програму, встановлену в будь-якому комп'ютері середньої продуктивності. С. Омохундро має на увазі потенційного робота-шахіста, здатного до самоусвідомлення та самовдосконалення. Як поводитиметься цей розумний агент у ситуації, якщо ви зіграєте з ним партію в шахи, а потім дасте йому команду відключитись? І вся проблема полягає в тому, що відключення для машини, яка усвідомлює себе, – подія досить значима в силу того, що включитися самостійно вона не може. Тому вкрай важлива впевненість у цілком адекватній оцінці реального стану справ. І в прагненні оцінити ситуацію якнайглибше робот може прийти до думки виділити якісь ресурси на пізнання природи реальності перед тим, як вийти з неї, відключившись.

Виникає дуже важливе питання: яка кількість ресурсів розумний агент може порахувати достатнім? Відповідь, що дав С. Омохундро змусить задуматися багатьох оптимістів створення думаючих роботів: «Роботизивана програма вирішити рішення на це все доступні людині ресурси» [9].

Отже, нелінійний простір розвитку штучного інтелекту – відображення нелінійної еволюції людини, яка у боротьбі за ресурси не раз ставила себе на грань виживання, але вперше за десятки тисяч років свого існування людині доведеться мати справу із системами, які переважаючими її в іграх, рівних у яких їй досі не було, а саме в іграх розуму. Розкоші у вигляді десятків-сотні років для техно-гуманітарної адаптації може не виявитися, в силу того, що самовдосконалюваний штучний розум вийде у своєму розвитку за межі здатності людини якось впливати на хід подій. А штучний інтелект, легко подолавши безодню між штучним і природним, посяде почесне місце в природній ніші, впливаючи на

процеси Всесвіту, або просто замінить його. Доля людини в цьому контексті досить невизначена. С. Шостак справедливо зазначив, що цивілізації самі створюють собі спадкоємців [див.: 15].

Очевидно, в Людини є два варіанти: думати, що ще є час інтелектуально й стратегічно «згрупуватися», зробивши все можливе, щоб приборкати «чорнобілого мустанга» за назвою Штучний Інтелект, що стрімко мчиться за горизонт подій сингулярності. Другий – сподіватися на те, що С. Шостак недостатньо прозорливий.

Література:

1. Азимов А. Загадки мироздания. Известные и неизвестные факты. М. : Центрполиграф, 2020. 432 с.

2. Азимов А. Я – Робот. М. : Эксмо, 2021. 1296 с.

3. Баррат Д. Последнее изобретение человечества: Искусственный интеллект и конец эры Homo sapiens. М. : Альпина нон-фикшн, 2019. 304 с.

4. Бостром Н. Искусственный интеллект. Этапы. Угрозы. Стратегии. М. : Манн, Иванов и Фербер, 2020. 496 с.

5. Курцвейл Р. Эволюция разум. М.: Эксмо, 2020. 448 с.

6. Ллойд С. Программируя Вселенную: Квантовый компьютер и будущее науки. М. : Альпина нон-фикшн, 2021. 256 с.

7. Мур А. Хранители. М. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2020. 528 с.

8. Назаретян А. П. Нелинейной будущее. М. : МБА, 2017. 440 с.

9. Омохундро С. Чем нам угрожают роботы? *Technowars*. 2020.URL: https://technowars.defence.ru/article/1468/

10. Стибел Д. Почему я нанимаю неудачников. 2015. URL: http://www.-michelino.ru/2016/06/blog-post_11.html

11. Тест Тьюринга пройден (на детском уровне). 2016. URL: https://habrahabr.ru/post/225599/

12. Тьюринг А. Может ли машина мыслить? СПб. : Эдиториал УРСС, Ленанд, 2020. 128 с.

13. Форд М. Технологии, которые изменят мир. М. : «Манн, Иванов и Фербер», 2019. 268 с.

14. Шелли М. Франкенштейн, или Современный Прометей. СПб.: Мартин, 2020. 256 с.

15. Шостак С. Вероятно внеземной разум существует. Вы готовы? 2013. URL: http://www.fassen.net/video/gLJZJuPM24M/

16. Юдковски Е. Обратное глупости не есть ум. 2015. URL: http://less-wrong.ru/w/Обратное_глупости_не_есть_ум

§ 3.9. Кризи особистості: психологічні виміри трансформації та зростання

Протягом свого життя людина «зустрічається» з різноманітними кризовими ситуаціями, котрі вчені класифікують як [1; 3; 4; 13; 15; 18; 23]: «криза» (Е. Еріксон, Д. Маттесон), «вікова криза» (Л. Виготський), «екзистенційний вакуум» (В. Франкл), «духовна криза» (С. Гроф), «life change event» (С. Нартова-Бочавер), «ексквізитна ситуація» (Е. Киршбаум), «життєва криза» (Л. Сохань, Т. Титаренко), «психологічна криза» (А. Амбрумова), «важка життєва ситуація» (Л. Анциферова), «неможлива ситуація» (К. Артемова), «ситуація соціальної нестабільності» (К. Василевська), «криза професійного становлення» (Є. Зеєр, Є. Симанюк), «біографічна подія, криза» (А. Кронік, Р. Ахмеров), «психотравмуюча ситуація» (Т. Кириленко), «критична ситуація» (Е. Крупник), «переломна ситуація, екстремальна ситуація» (М. Магомед-Емінов), «критичний стан буття» (І. Маноха), «стресогенна ситуація» (Л. Пельцман), «мотиваційна криза» (А. Файзулаєв) та ін.

Всі вони можуть бути, як нормативними (природними) і супроводжувати зростання, дорослішання людини протягом життя, так і ненормативними, які є непередбачуваними та неочікуваними. Кожна людина не може їх уникнути або не пізнати жодної за все своє життя, адже, часто вони є знаковими та можуть свідчити про назрівання (потреби) змін у певній сфері буття людини [7; 15]. Відповідно, при гармонійному подоланні кризового стану, особистісна сфера людини трансформується, набуває якісних новоутворень, відбувається особистісне зростання та розвиток [2; 11]. При дисгармонійному розвитку кризового стану спостерігається регресія або ж застрявання психіки людини у минулих етапах розвитку, часто з виникненням психологічних дезадаптацій та порушенням усіх інших сфер життєдіяльності людини, що потребує психологічної корекції та надання такій людині кваліфікованої психосоціальної допомоги [9; 19].

Недостатність практичних даних стосовно змін особистості при подоланні різних видів життєвих криз, їх порівняльного опису та змістовної характеристики якісних змін особистості спонукала нас провести дане дослідження. Також, мало досліджуваним був катамнез людей, що пережили певні кризові ситуації (історія життя після певного строку переживання кризи).

Саме тому, вивчення особливостей протікання особистісних криз та трансформації психіки людини під час цього процесу є вкрай важливим питанням сучасної науки, адже допомагає запобігти небажаним наслідкам та змінам, які не сприятимуть гармонійному психічному розвитку [5; 6; 8; 24; 25].

Отже, метою цього параграфу нашого дослідження виступають: особливості особистісних трансформацій людини в умовах подолання кризових станів.

Розуміння зрілої особистості різними психологами (А. Адлер [23, с. 113-137], А. Бандура [23, с. 259-282], Е. Еріксон [23, с. 150-171], Г. Костюк [21, с. 182-186], С. Максименко [11; 12], І. Маноха [13], В. Моргун [14; 16], А. Маслоу [23, с. 331-359], Г. Олпорт [23, с. 188-210], К. Роджерс [23, с. 364-391], З. Фрейд [23, с. 74-106], Е. Фромм [23, с. 171-175], К. Хорні [23, с. 176-182], К. Юнг [23, с. 137-143] та ін.) та гіпотеза стосовно того, що переживання страждання, яким супроводжуються кризові періоди життя та набуття нового особистісного досвіду призводять до підвищення особистісної зрілості, сприяли нашому поглибленому вивченню самоактуалізації особистості людей, що пережили кризу. Відповідно до того, що умовою нашого наукового вивчення життєвої кризи та її прояву на

життєдіяльність людини є цілісний підхід, тому описання феномену, що вивчається, ми проводимо в певній хронологічній послідовності (від моменту зародження кризи, її переживання до подолання і трансформацій особистості).

Нами було проведено емпіричне дослідження, для якого була взята вибірка в об'ємі 40 осіб. Дослідження проводилось на базі Полтавської Благодійної асоціації з допомоги наркозалежним і людям, що живуть з ВІЛ/СНІД «Світло надії» та серед інших людей з різними видами життєвих криз у громадських організаціях та соціальних установах м. Полтава. Віковий діапазон респондентів від 20 до 54 років, при цьому чоловіків – 25 осіб (62,5%), а жінок – 15 осіб (37,5%).

Методи дослідження: анкета «На виявлення життєвої кризи респондента, процесу її переживання, шляхів подолання та трансформації особистості внаслідок її розв'язання» («Життєтранс», В. Заіка) [10]; методика «Особистісна біографія» (О. Мотков) [17]; методика «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної) [22]; методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич) [20].

Аналіз отриманих результатів по анкеті «Життєтранс» (В. Заіка) можна розділити на п'ять блоків [10]:

І. Біографічні дані, що представляють: стать, вік, сімейне положення, освіту, зайнятість на момент проведення опитування (Табл. 3.8.1).

Як видно із наведених показників переважаючою є чоловіча стать (62,5%), більшість як чоловіків, так і жінок не мають власної сім'ї, у чоловіків домінує вища освіта (55%), у жінок – середня (68%). При цьому більшість з них працює, або навчається.

Табл. 3.8.1

Біографічні показники експериментальної групи за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

Показники/ Стать	Число осіб	Вік	Сімейне положення		Освіта		Зайнятість		
			має власну сім'ю	не має сім'ї	середня	вища	студент	працює	не працює
Чоловіча	62,5%	20–54 років	35%	65%	45%	55%	10%	60%	30%
Жіноча	37,5%		45%	55%	68%	32%	7%	78%	15%

ІІ. Розуміння «життєвої кризи». Всі опитувані розуміють «життєву кризу» як негативне явище, що заважає їх звичному способу існування. Наприклад: це «стан невизначеності та невпевненості», «ломка життєвих планів», «знаходження на бездоріжжі», «непередбачувані обставини, яких не можна уникнути», «… які порушують звичний ритм життя», це «особливо великі труднощі і проблеми життя», «безвихідь», коли «неможливо жити далі», «втрата». Під час перебування у кризовому стані респонденти визначають, що відчувають «внутрішнє напруження», «неспокій», «страх», «тривогу», «безпомічність», «відсутність власного контролю над тим, що відбувається», «жах», «приєднання додаткових проблем». Цікавою є відповідь, що «існуючий життєвий досвід не допомогає» вирішити проблемну ситуацію, а, навіть, «заважає».

Усі респонденти у своєму онтогенетичному розвитку переживали різні види кризових ситуацій і мали свій власний досвід їх розв'язання. Але їх перелік

починається приблизно з підліткового віку (ніхто не згадав досвід перебування у дитячому садку, адаптацію до школи, початкові класи) з першого кохання, самоствердження тощо. Як чоловіки, так і жінки називали по 2–3–4 пережитих життєвих кризи. Була помічена закономірність, що чим старша людина, тим більш важливим для неї є досвід останніх років, а про віддалене минуле (молодість) не згадується. Пережита криза залишила свій відбиток у пам'яті респондентів відповідно до глибини переживань цієї кризи та пов'язаних з нею наслідків. Наприклад, цільова група в минулому наркозалежних вказує тільки ті кризові ситуації, які були пов'язані саме з вживанням психоактивних речовин (це відсутність коштів, конфлікти в сім'ї, відсидка, втрата сім'ї, роботи, навчання, проблеми з законом, зі здоров'ям тощо) і зовсім витіснились з пам'яті ті проблеми і те життя, що було до початку вживання наркотичних речовин. Серед пережитих криз респонденти вказують: розчарування в коханні, нерозділене кохання, страх бути побитим у школі, конфлікти в сім'ї, безробіття, розлучення батьків, зміна місця проживання, нова робота, одинокість, виключення із ЗВО, власне розлучення, проблеми зі здоров'ям.

Остання життєва криза, яку описує кожен респондент, має різний термін тривалості від 2 тижнів до 11 – 16 років в залежності від виду кризи та причини її виникнення (на думку респондента), що представлено в Табл. 3.8.2.

Як видно з аналізу показників результатів найбільший термін тривалості мають кризи наркозалежності, на другому місці – кризи відсутності самореалізації, на третьому – кризи безробіття та кризи здоров'я (кілька років). Кризи втрати кохання, втрати матеріальних цінностей та психологічна агресія мають менший термін протікання (кілька місяців).

Табл. 3.8.2

Показники залежності терміну перебування у кризовому стані від виду кризи та причин її виникнення за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

Вид кризи/ Показники	**Наркозалежність**	**Безробіття**	**Кризи здоров'я**	**Втрата кохання**	**Відсутність самореалізації**	**Втрата матеріальних цінностей**	**Психологічна агресія**
Термін	**4 – 16 років**	**6 – 18 місяців**	**2 – 18 місяців**	**1 – 3 місяці**	**1,5-2 роки**	**1 – 2 місяці**	**2 – 8 тижні**
Причина кризи (суб'єктивна)	Відсутність самосвідомості, бажання гострих відчуттів, молодість, нічим зайнятись	Відсутність роботи, грошей, соціального статусу	Неуважне ставлення до свого здоров'я, стреси, великі навантаження	Невпевненість у собі, довіра до людини, роль "власника"	Нездійсненні життєві плани	Неуважність, незібраність, забудькуватість	Почуття невпевненості у собі, страх, тривога за себе

Причина кризи (об'єктивна)	Залежність від наркотичної речовини	Відсутність роботи	Захворювання	Уход коханої людини	Неможливість реалізувати себе у житті	Власна неуважність	Психологічна слабкість, слабкість нервової системи

III. Процес переживання кризового стану характеризується фізичною та психологічною симптоматикою, що виражається у респондентів: тривогою і депресією, захопленістю проблемою, гнівом, соромом і відчуттям провини, порушенням сну, відчуттям не контрольованості того, що відбувається, відчуттям тягаря відповідальності, порушенням мислення і концентрації уваги. Рідше зустрічаються: втрата апетиту, м'язове напруження, загострення хронічних або виникнення нових хвороб. Досить суттєво відрізняються відчуття групи наркозалежних людей в минулому, а саме: галюцинаціями, відчуттям виходу з тіла, сприйманнями знаків Всесвіту, що вказують правильний шлях, матеріалізацією думок, читанням думок оточуючих, зустріччю з невідомими явищами (бог, ангел, демон тощо), відчуттям голосу іншої істоти, які можна пояснити або дією психоактивних речовин, або переконаною вірою в існуючі явища (всі опитувані займалися за системою «12 кроків»).

На запитання: «Чи було у Вас бажання покінчити з життям під час кризового стану?» 15% респондентів відповіли позитивно (більшість – наркозалежні в минулому, які мали такі спроби). Як вони позбавились цього бажання: їх стримували «любов до рідних», «страх перед невідомим потойбіччям», «молитва», «пройшло само собою», «відчуття відповідальності за своє життя» тощо.

Окремо розглядались питання відносно того, де бралися сили, енергія, ресурси, щоб триматися під час кризи і що допомагало втримуватися. На це респонденти відповідають так: «бажання вижити і власні ілюзії», «допомога інших», «батьків», «віра в Бога», «надія у власні сили», «воля, бажання перемогти», «сила духу», «упевненість у кращій долі», «підтримка оточуючих», «переключення уваги на улюблені справи», «книги», «природа», «мистецтво», у «творчості» і «коханні» тощо.

IV. Шляхи подолання кризового стану. При аналізі відповідей респондентів експериментальної групи було виявлено, що більша кількість респондентів зверталась за допомогою до спеціалістів (психолог, медик, соціальний працівник) (37,5%), на другому місці стоять ситуації, вирішені за допомогою близьких (родичі, друзі) (25%), на третьому – за допомогою власних особистісних якостей (сила волі, стійкість, наполегливість) (22,5%) (Табл. 3.8.3). Менша кількість опитуваних розв'язувала життєву кризу за допомогою представників нетрадиційних шкіл допомоги (цілителі, маги, екстрасенси) (7,5%) і за допомогою власної віри у надприродні сили (7,5%).

Табл. 3.8.3

Варіанти розв'язання життєвих криз експериментальної групи за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

Шляхи подолання/ Кількість	Самостійно		Σ	За допомогою інших людей			Σ	Σ заг.
	особистісні якості	віра у надприродні сили	2	близьких (родичі, друзі)	Спеціалістів	Нетрадиційні заходи	3	
Кількість осіб	9	3	12	10	15	3	28	40
Відсотковий показник	22,5%	7,5%	30%	25%	37,5%	7,5%	70%	100%

При аналізі шляхів подолання кризової ситуації опитувані використовували наступні стратегії: «медитацію», «роздуми», «зміну стратегій життя», «переоцінку цінностей», «осмислення ситуації», «розв'язання ситуації шляхом безпосередньої включеності», «очікування», «ситуація розв'язувалась сама» тощо.

Усі використані стратегії нами були класифіковані на когнітивні (35%) і поведінкові (65%) (Табл. 3.8.4). Домінуючою є зміна стратегій життя (35%), на другому місці – зміна ставлення до ситуації (20%), на третьому – поведінкова адаптація до ситуації (пристосування) – 17,5%. Менше використовувались: поведінкова зміна самої ситуації (12,5%), когнітивна зміна самої ситуації (10%), прийняття ситуації (5%).

Як видно з наведених даних при подоланні кризових ситуацій найчастіше використовувалась допомога інших людей (70%) і рідше розв'язувались самостійно (30%). Також помітне переважання поведінкових стратегій подолання (65%) над когнітивними (35%).

Табл. 3.8.4

Стратегії, що використовувались при розв'язанні життєвих криз експериментальною групою за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

Стратегії/ Кількість	Когнітивні			Σ	Поведінкові			Σ	Σ заг.
	прийняття ситуації	зміна відношення до ситуації	зміна самої ситуації	3	адаптація до ситуації	зміна стратегій життя	зміна самої ситуації	3	
Кількість осіб	2	8	4	14	7	14	5	26	40
Відсотковий показник	5%	20%	10%	35%	17,5%	35%	12,5%	65%	100%

V. Трансформації особистості. При аналізі особистісних змін, що відбулися внаслідок подолання кризової життєвої ситуації розглядались залишкові явища посттравматичної стресової ситуації. За даними анкетних відповідей респондентів усі 100% опитуваних подумки інколи повертаються до подій минулої кризи, при цьому у 65% спостерігаються негативні почуття («сором», «образа на себе», «почуття приреченості», «занепокоєння»,

«тривога», «відчай») характерні для періоду перебування у кризовому стані. Позитивні почуття виникають у 35% респондентів («гарний урок», «гордість за себе», «полегшення, що все позаду»), які більш гармонійно змогли пережити стан кризи (Табл. 3.8.5).

Пригадування подій минулої кризи відбувається при потраплянні в аналогічну складну ситуацію, при зустрічі людей, які пов'язані з протіканням кризи тощо.

Респонденти у більшості (80%) відчувають, що з ними відбулися зміни, вони стали іншими людьми. 20% опитуваних так не вважають, хоча деякі аспекти впливу життєвої кризи на власне життя вказують, але не вважають їх суттєвими (Табл. 3.8.6).

Табл. 3.8.5

Залишкові явища посттравматичної стресової ситуації респондентів експериментальної групи за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

Показники Кількість	**Згадування минулої кризи**		**Почуття, які виникають при згадуванні**		**Σ заг.**
	так	**ні**	**позитивні**	**негативні**	
Кількість осіб	40	0	14	26	40
Відсотковий показник	100%	0%	35%	65%	100%

Табл. 3.8.6

Показники змін, що відбулися з представниками експериментальної групи після подолання кризи за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

Показники Кількість	**Усвідомлення власних змін**		**Σ заг.**	**Характеристика змін**		**Σ заг.**
	так	**ні**		**внутрішні**	**зовнішні**	
Кількість осіб	32	8	40	10	30	40
Відсотковий показник	80%	20%	100%	25%	75%	100%

Характерною особливістю названих змін є їх направленість на зовнішнє життя (практично-дійова структура життя) (75%), а саме: набуття навичок життя у змінених умовах (кризи: втрати матеріальних цінностей, втрати кохання), зміна стратегій життя від непродуктивних до більш гармонійних (кризи: наркозалежності, здоров'я, відсутності самореалізації), розширення меж існування (поява роботи, сім'ї, вступ до ЗВО, поява нових інтересів).

Кількість респондентів, що вказують на помітні внутрішні зміни менша (25%). До цих змін можна віднести: перебудову структури ставлення, світогляду, зміни в ієрархії життєвих цінностей (Табл. 3.8.7, 3.8.8, 3.8.9).

Табл. 3.8.7

Структура ставлення представників експериментальної групи за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

Ставлення Час	До себе	До оточуючих	До життя
До кризи	«Негативне, погано знав себе, невпевненість, вважав себе слабким, не вірив у себе, нелюбов до себе, не поважав себе, переоцінював власні сили, власнолюбство тощо…»	«Нерозумів людей, нейтральне, недовіра, боявся їх, недовіряв, люди – погані, я їх використовував, споживацьке ставлення, не поважав…»	«Загальні фрази, немає в житті справедливості, багато проблем, життя – це страждання, неусвідомленість свого життя, нецікаве життя, не думав, просто жив…»
Після кризи	«Позитивне, відкрив у собі багато нового, став упевненим, почав поважати себе, вірю в себе, гарне, Я – королева, Я – самодостатній і вільний, адекватна оцінка, критичне, став сильнішим…»	«Став краще розуміти інших, почав довіряти людям, зрозумів, що вони такі ж як і я, всі люди – яскраві індивідуальності, люди чогось варті, з'явилась любов до інших, добре, поважаю інших, прошу поради, приймаю їх такими які вони є…»	«Життя починається з себе, інколи воно справедливе, стало веселіше, страждання – для слабких, радість – для сильних, усвідомив власне життя, життя гарне, цікаве, хочеться жити, відчув відповідальність за життя…»

Помітним є те, що внутрішні зміни простежуються у кількісному та якісному показниках у порівнянні ставлення респондентів до та після кризи стосовно таких аспектів «ставлення до себе, до оточуючих, до життя», «поняття життя і смерті, добра і зла, істини, бога, сенсу життя» і «головних життєвих цінностей».

Табл. 3.8.8

Структура світоглядного ставлення представників експериментальної групи за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

Ставлення Час	Життя і смерть	Добро і зло	Істина	Бог	Сенс життя
До кризи	«Важка штука, живемо для того, щоб вмерти, життя коротке, вони незалежні від волі людини, це закономір-ність, життя – іспит, набуття досвіду, не думав…»	«Це брати-антиподи, багато зла, мало добра, це шлях до бога чи до диявола, це як рай і пекло на землі, усе, що гарне для мене – це добро, що погане – то зло…»	«Вона десь існує, правд багато, а істина одна, її не існує, це справедли-вість, її знає тільки бог, щось туманне, незрозумі-ле, її неможна осягнути…»	«Його немає, він існує для слабких духом, не вірив у нього, він всередині кожного кожного з нас, це якась абстракція, люди придумали його самі, ніколи не звертався до нього…»	«Гроші, успіх, так прожити, щоб було що згадувати, доки я живий він є, не було його в мене, сім'я, слава, влада, не задумував-ся, просто жив…»

Після кризи	«Це особиста справа кожного, смерть усіх рівняє, життя довге і гарне, людина здатна їх коригува-ти, це при-родні речі, все в руках людини, це перехідний період до інших вимірів…»	«Рівно-значність понять, усе відносне, добра в світі більше, добро переможе, ми самі їх творимо, між ними не існує кордонів, в світі весь час іде боротьба між добром і злом…»	«Вона існує для кожного своя, вона відкривається не для всіх, вона єдина, це відпові-дальність за власні вчинки, її потрібно шукати в житті, у досвіді, це любов, прагнення до вічного, служіння людям…»	«Став поважати віруючих, це гарна ідея, можливо він існує, вірю в нього, треба прагнути до нього, він допомагає тільки сильним, це абсолют, вища сила, він є добро і любов, Бог – єди-ний…»	«Допомага-ти людям, макси-мально реалізувати власні здібності, удоскона-лення, він полягає в самому житті, у набутті досвіду, це очищення, розуміти інших, робити добро…»

Це видно з наведених прикладів відповідей представників експериментальної групи, а саме: негативним, незрозумілим, не роздумливим ставленням до вище вказаних понять (до кризи), що проявлялося у скупості слів і фраз при поясненні понять або в їх песимістичному представленні. Після кризи, навпаки, респонденти у яскравій, багатослівній формі пояснювали задані поняття, з чого видно, що зміни відбулися до позитивного, оптимістичного ставлення до них, більш якісного розуміння себе та оточуючого світу, що говорить про рефлексію власного досвіду переживання життєвої кризи та її вплив на внутрішній світ людини.

Табл. 3.8.9

Життєві цінності представників експериментальної групи за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

Цінності Час	**Головні життєві цінності**
До кризи	«Розваги, друзі, навчання, знання, гарно провести час, сім'я, матеріальні блага, гроші, Я на першому місці, комфорт, задоволення власних бажань, всього і побільше, кар'єра, не відставати від оточуючих, бути як усі, встигати за модою…»
Після кризи	«Сім'я, підтримка оточуючих, самовдосконалення, духовний і творчий ріст, друзі, справедливість, пізнання самого себе, близькі люди, робота, любов, стосунки з людьми, розуміння і любов, бажання жити, залишити добру згадку про себе, примноження добра у світі, прагнення до гармонії та миру…»

Цікаві дані ми отримали з проективного малюнку «Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи» (Табл. 3.8.10 та додаток). Так, 32% респондентів зобразили себе нового, оновленого, зміненого (сильнішого, радіснішого тощо). Менша кількість людей намалювала малюнки з сонцем, морем (18%), квітами, деревами (12%), тваринами (8%), будівлями (8%), дорогою (5%) та іншими людьми (5%). Також були варіанти зображення символів пережитої кризи (втрачені предмети, перекреслені шприци, алкогольні напої тощо) (12%). При цьому 32% людей ототожнювали себе з малюнком свого

фізичного образу, менша кількість – з морем і сонцем (4%), з квіткою (4%), символами пережитої кризи, що відійшли у минуле (закреслені) (4%), з власним будинком (2%). Але 54% респондентів не ототожнюють себе ні з яким об'єктом, дисоціюючись від свого досвіду.

Табл. 3.8.10

Показники проективного малюнку представників експериментальної групи на тему «Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи» за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

Малюнок Кількість	**Себе (фігура, обличчя)**	**Природні явища (сонце, море)**	**Рослини (квіти, дерева)**	**Символи пережитої кризи (частіше закреслені)**	**Тварини (кішка, собака, чайки)**	**Будівлі (власний дім)**	**Люди (родичі, друзі)**	**Дорога**	**Σ заг.**
Кількість представлень (%)	32%	18%	12%	12%	8%	8%	5%	5%	100%
Ототожнення себе з образами (%)	32%	4%	4%	4%	0%	2%	0%	0%	46%

Навчаємість представників експериментальної групи перевірялася варіантами дій (алгоритм дій) у можливій складній життєвій ситуації. Респонденти виявили високий показник імовірнісних стратегій поведінки у складних умовах, що показує їх досвідченість у цьому питанні. Прикладами відповідей були: «складання плану дій», «аналіз того, що відбувається», «звертання до минулого досвіду», «визначення основних напрямків діяльності», «не втрачати віру в себе (не падати духом)», «невпинно шукати вихід», «не панікувати», «пошук різних шляхів вирішення проблеми», «спроби шукати допомогу в оточуючих», «не тікати від проблеми, а йти їй назустріч», «визначення цілі, до якої треба прагнути», «якщо не знаєш, що робити – дій неочікувано (спонтанно)» тощо.

Узагальнене розуміння того, що пережила людина, яка подолала життєву кризу, межі розширення її самоідентичності за рахунок включення кризового досвіду проявляються у таких відповідях на запитання «Що для Вас означає досвід переживання життєвої кризи?»: «це зовсім новий досвід, який потрібен у житті», «він примушує замислитись над тим, для чого я живу», «він змінює власний сенс буття», «це власний живий досвід, якого ніде, окрім життя, не отримаєш», «він дає поштовх для розвитку», «він привчає шукати причину проблеми перш за все в собі», «він змінює життя на краще» тощо.

Отже, процес переживання життєвої кризи та вихід з неї є передумовою змін особистості людини, її внутрішнього світу та зовнішньої практично-дієвої структури життя, він розширює досвід людини, надає змогу продуктивно,

гармонійно жити у оточуючому світі та адекватно реагувати на виникаючі складні життєві ситуації, по-філософськи ставитись до життя та його явищ та ін.

За підрахунками даних, отриманих за методикою «Особистісна біографія» (О. Мотков) [17] результати ми занесли до таблиці відповідно до п'яти факторів, які вивчаються методикою.

За фактором «Життєвого самовизначення» респонденти мають високий (50%) і середній (50%) рівні, що говорить про їх упевненість у своєму самовизначенні (Табл. 3.8.11).

Табл. 3.8.11

Показники фактору «Життєвого самовизначення» експериментальної групи за методикою «Особистісна біографія» (О. Мотков)

Показник Фактор	**Рівень**	**Інтервал у балах**	**Інтервал у відсотках**	**Кількість осіб експери-ментальної групи**	**Кількість осіб експери-ментальної групи у відсотках**
1. Життєве самовиз-начення	Високий	3,61 – 4,30	65,1 – 82,5	20	50
	Псевдовисокий	4,31 – 5,00	82,6 – 100,0	0	0
	Середній	2,91 – 3,60	47,6 – 65,0	20	50
	Низький	1,00 – 2, 90	0 – 47,5	0	0
				40	**100**

По фактору «Життєвої самореалізаці» представники експериментальної групи мають середній (50%) і низький (50%) рівні, що говорить про неповну реалізацію власних бажань та мрій (Табл. 3.8.12).

Табл. 3.8.12

Показники фактору «Життєвої самореалізації» експериментальної групи за методикою «Особистісна біографія» (О. Мотков)

Показник Фактор	**Рівень**	**Інтервал у балах**	**Інтервал у відсотках**	**Кількість осіб експери-ментальної групи**	**Кількість осіб експери-ментальної групи у відсотках**
2. Життєва самореалі-зація	Високий	3,61 – 4,30	65,1 – 82,5	0	0
	Псевдовисокий	4,31 – 5,00	82,6 – 100,0	0	0
	Середній	2,91 – 3,60	47,6 – 65,0	20	50
	Низький	1,00 – 2, 90	0 – 47,5	20	50
				40	**100**

За фактором «Трансформація особистості» респонденти мають середній (75%) і високий (25%) рівні, що вказує на їх особистісні зміни, які відбулися після подолання життєвої кризи (Табл. 3.8.13).

Табл. 3.8.13

Показники фактору «Трансформації особистості» експериментальної групи за методикою «Особистісна біографія» (О. Мотков)

Показник Фактор	Рівень	Інтервал у балах	Інтервал у відсотках	Кількість осіб експери-ментальної групи	Кількість осіб експери-ментальної групи у відсотках
3. Транс-формація особистос-ті	Високий	3,61 – 4,30	65,1 – 82,5	10	25
	Псевдовисокий	4,31 – 5,00	82,6 – 100,0	0	0
	Середній	2,91 – 3,60	47,6 – 65,0	30	75
	Низький	1,00 – 2, 90	0 – 47,5	0	0
				40	**100**

В залежності від виду життєвої кризи та рівня трансформації, що відбулася після її подолання найбільший рівень отримали люди, які подолали наркозалежність (15%), подолали кризи здоров'я (7,5%) та знаходження власної самореалізації (2,5%) (Табл. 3.8.14). Інші види життєвих криз призвели до менш вираженої трансформації (середній рівень).

Табл. 3.8.14

Показники рівнів шкали «Трансформація особистості» в залежності від видів життєвих криз за методикою «Особистісна біографія» (О. Мотков)

Рівні/ Види криз	Високий	Псевдо-високий	Середній	Низький	Σ
Наркозалежність	6 15%	0 0	9 22,5%	0 0	15 37,5%
Безробіття	0 0	0 0	6 15%	0 0	6 15%
Кризи здоров'я	3 7,5%	0 0	2 5%	0 0	5 12,5%
Втрата кохання	0 0	0 0	5 12,5%	0 0	5% 12,5%
Відсутність самореалізації	1 2,5%	0 0	3 7,5%	0 0	4 10%
Втрата матеріаль-них цінностей	0 0	0 0	3 7,5%	0 0	3 7,5%
Психологічна агресія	0 0	0 0	2 5%	0 0	2 5%
Σ	10 25%	0 0	30 75%	0 0	40 100%

По фактору «Гармонійність особистості та її життя» представники експериментальної групи мають середній (40%), високий (30%) і низький (30%) рівні, що говорить про різні стадії саморозвитку особистості (внутрішнього і зовнішнього), на яких перебувають люди, що подолали життєву кризу, на даний момент (Табл. 3.8.15).

Табл. 3.8.15

Показники фактору «Гармонійність особистості та її життя» експериментальної групи за методикою «Особистісна біографія» (О. Мотков)

Показник Фактор	**Рівень**	**Інтервал у балах**	**Інтервал у відсотках**	**Кількість осіб експери-ментальної групи**	**Кількість осіб експери-ментальної групи у відсотках**
4. Гармонійність особистості і її життя	Високий	3,61 – 4,30	65,1 – 82,5	12	30
	Псевдовисокий	4,31 – 5,00	82,6 – 100,0	0	0
	Середній	2,91 – 3,60	47,6 – 65,0	16	40
	Низький	1,00 – 2, 90	0 – 47,5	12	30
				40	**100**

За фактором «Загальна конструктивність особистості» респонденти мають середній (80%), високий (10%) і низький (10%) рівні, що вказує на досить помітні продуктивну самореалізацію, усвідомленість і ясність життєвого самовизначенння, позитивну особистісну трансформацію в життєвому процесі (Табл. 3.8.16).

Табл. 3.8.16

Показники фактору «Загальна конструктивність особистості» експериментальної групи за методикою «Особистісна біографія» (О. Мотков)

Показник Фактор	**Рівень**	**Інтервал у балах**	**Інтервал у відсотках**	**Кількість осіб експери-ментальної групи**	**Кількість осіб експери-ментальної групи у відсотках**
5. Загальна конструктивність особистості	Високий	3,61 – 4,30	65,1 – 82,5	4	10
	Псевдовисокий	4,31 – 5,00	82,6 – 100,0	0	0
	Середній	2,91 – 3,60	47,6 – 65,0	32	80
	Низький	1,00 – 2, 90	0 – 47,5	4	10
				40	**100**

За середніми показниками респонденти експериментальної групи отримали найбільший бал за фактором «Життєвого самовизначення» (3,5 (63%)), фактором «Трансформації особистості» (3,3 (60%)), фактором «Загальна конструктивність особистості» (3,2 (58%)) і фактором «Гармонійність особистості і її життя» (3,0 (54%)), що відповідають середньому рівню. Низькому рівню відповідає середній бал за фактором «Життєва самореалізація» (2,8 (46%)) (Табл. 3.8.17, Рис. 3.8.1).

Табл. 3.8.17

Середні показники по п'яти факторам представників експериментальної групи" за методикою «Особистісна біографія» (О. Мотков)

Фактор Рівень	**1.Життєве самовизначення**	**2.Життєва самореалізація**	**3.Трансформація особистості**	**4.Гармонійність особистості і її життя**	**5.Загальна конструктивність особистості**
Високий	–	–	–	–	–
Псевдовисокий	–	–	–	–	–
Середній	3,5 (63%)	–	3,3 (60%%)	3,0 (54%)	3,2 (58%)
Низький	–	2,8 (46%)	–	–	–

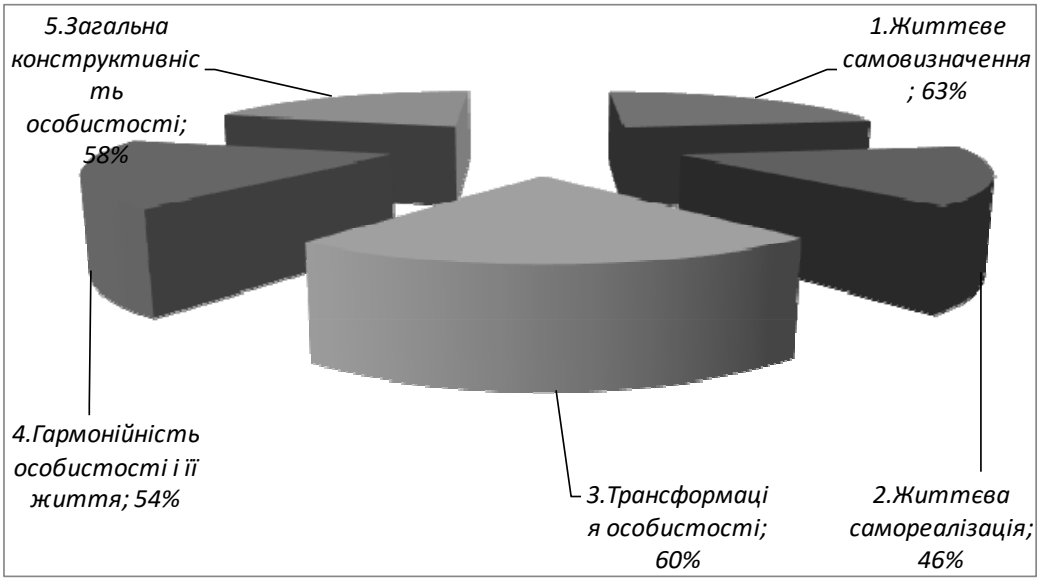

Рис. 3.8.1. Співвідношення середніх показників факторів за методикою «Особистісна біографія» (О. Мотков) представників експериментальної групи

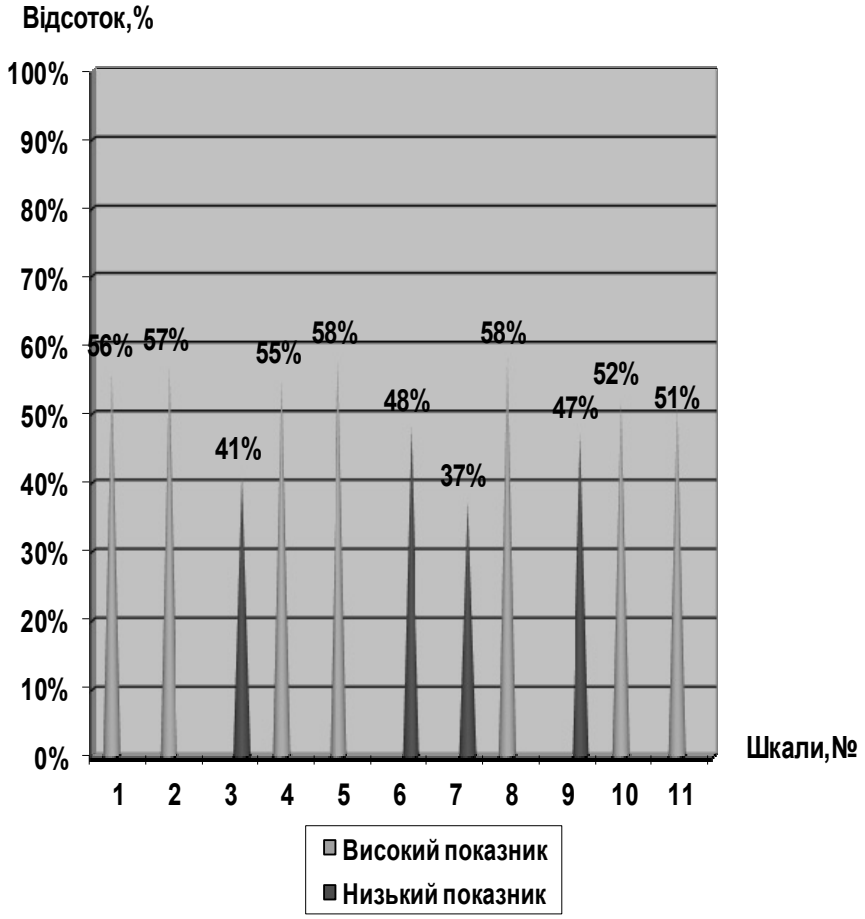

Рис. 3.8.2. Співвідношення середніх показників по 11 шкалам представників експериментальної групи отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

За даними, отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної) [22] підрахунок зводився до аналізу кожної шкали окремо в залежності від виду життєвої кризи. Результати представлені у вигляді зведених таблиць, де сирі бали переведені у відсотки (з розрахунку 15 балів – максимально можлива відповідь по кожній шкалі і дорівнює 100%) (Табл. 3.8.18 – 3.8.28).

Табл. 3.8.18

Середні показники шкали «Орієнтація у часі» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	5	9,75	6	12	9	9	8,25	8,4
%	33	65	40	80	60	60	55	56

Табл. 3.8.19

Середні показники шкали «Цінності» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	7	5,5	9	11	9	9	9,5	8,6
%	49	36,5	60	73	60	60	63,5	57

Табл. 3.8.20

Середні показники шкали «Погляд на природу людини» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	6	6,75	9	6	4,5	4,5	6	6,1
%	40	45	60	40	30	30	40	41

Табл. 3.8.21

Середні показники шкали «Потреба у пізнанні» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	8	8,25	7,5	7,5	10,5	7,5	8,25	8,2
%	53	55	50	50	70	50	55	55

Табл. 3.8.22

Середні показники шкали «Креативність» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	8	6	8,25	11	10	8	9,5	10,7
%	53	40	55	73	67	53	63,5	58

Табл. 3.8.23

Середні показники шкали «Автономність» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	7,3	7	8	9	7	5	7	7,2
%	49	46,5	53	60	47	33	46,5	48

Табл. 3.8.24

Середні показники шкали «Спонтанність» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	6,3	5,5	6	8	6	1	6,5	5,6
%	42	36,5	40	53	40	7	43,5	37

Табл. 3.8.25

Середні показники шкали «Саморозуміння» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	7,5	8,25	10,5	10,5	9	6	9	8,7
%	50	55	70	70	60	40	60	58

Табл. 3.8.26

Середні показники шкали«Аутосимпатія» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	7,3	5,5	9,75	10	7	3	7	7
%	49	36,5	65	67	47	20	47	47

Табл. 3.8.27

Середні показники шкали «Контактність» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	9	10,5	7,5	7,5	7,5	6	6,75	7,8
%	60	70	50	50	50	40	45	52

Табл. 3.8.28

Середні показники шкали «Гнучкість у спілкуванні» представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз	Наркозалежність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
Бал	5,5	7,5	7	7,5	9	7,5	9	7,6
%	37	50	47	50	60	50	60	51

Табл. 3.8.29

Середні показники по 11 шкалам представників експериментальної групи отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Шкала	1.Орієнтація у часі	2.Цінності	3.Погляд на природу людини	4.Потреба у пізнанні	5.Креативність	6.Автономність	7.Спонтанність	8.Саморозуміння	9.Аутосимпатія	10.Контактність	11.Гнучкість у спілкуванні
Бал	8,4	8,6	6,1	8,2	10,7	7,2	5,6	8,7	7	7,8	7,6
%	56	57	41	55	58	48	37	58	47	52	51

Так, за шкалою №1 «Орієнтація у часі» найбільший показник мають люди, що пережили втрату кохання (80%) і безробіття (65%), це вказує на їх здатність жити «тут і тепер», жити теперішнім, а не минулим чи майбутнім. Найнижчий результат отримали люди, що подолали наркозалежність (33%) і кризи здоров'я (40%). Це вказує на їх заглибленість у переживання минулого, з підвищеним прагненнням до досягнень, невпевненість у собі.

За шкалою №2 «Цінності» більший відсоток набрали респонденти, що пережили втрату кохання (73%) і психологічну агресію (63,5%), що говорить про те, що вони більш повно розділяють цінності самоактуалізуючої особистості до яких А. Маслоу відносив: істину, добро, красу, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконаліть, досягнення, справедливість, порядок, простоту, легкість без зусиль, гру, самодостатність. Найнижчий результат мають респонденти, що подолали безробіття (36,5%) і наркозалежність (49%). Це вказує на їх недостатнє прагнення до вищих цінностей, прагнення до власних інтересів з маніпулятивним використанням інших людей.

За шкалою №3 «Погляд на природу людини» найбільший бал отримали респонденти, що подолали кризи здоров'я (60%). Це вказує на їх віру в людину, у могутність людських можливостей. Найменший показник у респондентів, що пережили втрату матеріальних цінностей (30%) і відсутність самореалізації (30%), що може говорити про негативну оцінку можливостей людини та незалежність життєвих обставин від власних прагнень.

За шкалою №4 «Потреба у пізнанні» найбільший відсоток мають респонденти, що подолали кризу відсутності самореалізації (70%), що вказує на їх високу зацікавленість до всього нового, інтерес до об'єктів, не пов'язані із задоволенням будь-яких потреб, відкритість новим враженням. Значно менший показник у респондентів, що впорались із кризами здоров'я (50%), втратою кохання (50%) і втратою матеріальних цінностей (50%). Вони менш схильні бачити те, що є і цінувати це.

За шкалою №5 «Креативність» домінують респонденти, що подолали кризи втрати кохання (73%) і відсутність самореалізації (67%), що говорить про їх творче ставлення до життя. Найменший відсоток мають респонденти, що подолали безробіття (40%), що вказує на недостатній розвиток творчих здібностей, шаблонність, стереотипність.

За шкалою №6 «Автономність» респонденти, що подолали втрату кохання (60%) і кризи здоров'я (53%) мають найбільший відсоток, що вказує на їх автономність, незалежність і свободу, тобто позитивну «свободу для» на відміну від негативної «свободи від» (в термінах Е. Фромма). Тоді як люди, котрі справились з втратою матеріальних цінностей (33%), безробіттям (46,5%) і психологічною агресією (46,5%) отримали найменші показники, що говорить про їх залежність від оточуючих, об'єктивного світу, занепокоєність про те, «що думають про них оточуючі».

За шкалою №7 «Спонтанність» найбільший відсоток мають респонденти, що подолали втрату кохання (53%) і психологічну агресію (43,5%), яка вказує на їх безпосередність, природність, свободу, гру, легкість без зусиль, які грунтуються на впевненості в собі і довірі до оточуючого світу. Тоді як інші респонденти набрали досить низькі результати, де найнижчий у тих, хто впорався з втратою матеріальних цінностей (7%), що говорить про їх недостатню

природність, зосередженість на принципах, установках, що диктує нам культура з її нормами і правилами.

За шкалою №8 «Саморозуміння» більший відсоток отримали респонденти, що подолали кризи здоров'я (70%) і втрату кохання (70%), що говорить про їх чутливість, сензитивність до своїх бажань і потреб. Вони вільні від психологічного захисту, що відділяє особистість від власної сутності, вони не схильні підмінювати власні смаки і оцінки зовнішніми соціальними стандартами. Низькі результати мають респонденти, що впорались з кризами втрати матеріальних цінностей (40%), що говорить про їх невпевненість, орієнтацію на думки оточуючих. Д. Рісмен називає таких людей «орієнтованими ззовні» на відміну від «орієнтованих зсередини».

За шкалою №9 «Аутосимпатія» респонденти, що подолали кризи втрати кохання (67%) і кризи здоров'я (65%) мають найбільші показники, що є підтвердженням їх усвідомленої позитивної «Я-концепції», що породжує адекватну самооцінку. Навпаки, люди, що мають низькі показники за цією шкалою – невротичні, тривожні, невпевнені в собі, з неадекватною самооцінкою (кризи втрати матеріальних цінностей (20%), кризи безробіття (36,5%)).

За шкалою №10 «Контактність» найбільший відсоток мають респонденти, що подолали кризи безробіття (70%) і наркозалежність (60%), що вказує на їх здатність до встановлення міцних і доброзичливих відносин з оточуючими, загальну схильність до взаємно корисних і приємних контактів з іншими людьми. Найменший відсоток отримали респонденти, що пережили кризи втрати матеріальних цінностей (40%) і психологічну агресію (45%), що говорить про їх незацікавленість у позитивних взаємовідносинах з оточуючими, замкнутість, недовіру до людей.

За шкалою №11 «Гнучкість у спілкуванні» більший відсоток мають респонденти, що подолали кризи відсутності самореалізації (60%) і психологічної агресії (60%), що говорить про їх орієнтацію на особистісне спілкування, що грунтується на адекватній взаємодії з оточуючими, здатності до саморозкриття. Тоді як респонденти, які пережили наркозалежність (37%) ригідні, невпевнені в своїй привабливості, в тому, що вони цікаві співбесіднику і спілкування з ними може приносити задоволення.

Розглянемо рівень розвитку самоактуалізації у представників різних видів життєвих криз (Табл. 3.8.31). Так, представники криз наркозалежності мають найбільш високі показники за шкалами: №10 «Контактність» (60%), №4 «Потреба у пізнанні» (53%) і №5 «Креативність» (53%). За іншими шкалами показники мають менше 50%. Особи, що подолали кризи безробіття мають домінуючими шкали: №10 «Контактність» (70%), №1 «Орієнтація у часі» (65%) №4 «Потреба у пізнанні» (55%), №8 «Саморозуміння» (55%), №11 «Гнучкість у спілкуванні» (50%). Інші шкали менш виражені. Респонденти, що пережили кризи здоров'я мають найбільш розвинені шкали: №8 «Саморозуміння» (70%), №9 «Аутосимпатія» (65%), №2 «Цінності» (60%), №3 «Погляд на природу людини» (60%), №5 «Креативність» (55%), №6 «Автономність» (53%), №4 «Потреба у пізнанні» (50%) і №10 «Контактність» (50%). Шкали: №1 «Орієнтація у часі», №11 «Гнучкість у спілкуванні» і №7 «Спонтанність» мають менше 50%. Представники криз втрати кохання мають наступну структуру в системі самоактуалізації особистості: шкали №1 «Орієнтація у часі» (80%), №2 «Цінності» (73%), №5 «Креативність» (73%), №8 «Саморозуміння» (70%), №9 «Аутосимпатія» (67%), №6 «Автономність» (60%), №7 «Спонтанність» (53%),

№4 «Потреба у пізнанні» (50%), №10 «Контактність» (50%), №11 «Гнучкість у спілкуванні» (50%). Шкала №3 «Погляд на природу людину» має лише 40%.

Табл. 3.8.31

Середні показники по 11 шкалам представників різних видів життєвих криз отриманими за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (А. Лазукін в адаптації Н. Каліної)

Види криз/ Шкали	Наркозалеж-ність	Безробіття	Кризи здоров'я	Втрата кохання	Відсутність самореалізації	Втрата мат. цінностей	Психологічна агресія	Σ сер.
1.Орієнтація у часі	5 33%	9,75 65%	6 40%	12 80%	9 60%	9 60%	8,25 55%	8,4 56%
2.Цінності	7 49%	5,5 36,5%	9 60%	11 73%	9 60%	9 60%	9,5 63,5%	8,6 57%
3.Погляд на природу людини	6 40%	6,75 45%	9 60%	6 40%	4,5 30%	4,5 30%	6 40%	6,1 41%
4.Потреба у пізнанні	8 53%	8,25 55%	7,5 50%	7,5 50%	10,5 70%	7,5 50%	8,25 55%	8,2 55%
5.Креативність	8 53%	6 40%	8,25 55%	11 73%	10 67%	8 53%	9,5 63,5%	10,7 58%
6.Автономність	7,3 49%	7 46,5%	8 53%	9 60%	7 47%	5 33%	7 46,5%	7,2 48%
7.Спонтанність	6,3 42%	5,5 36,5%	6 40%	8 53%	6 40%	1 7%	6,5 43,5%	5,6 37%
8.Саморозуміння	7,5 50%	8,25 55%	10,5 70%	10,5 70%	9 60%	6 40%	9 60%	8,7 58%
9.Аутосимпатія	7,3 49%	5,5 36,5%	9,75 65%	10 67%	7 47%	3 20%	7 47%	7 47%
10.Контактність	9 60%	10,5 70%	7,5 50%	7,5 50%	7,5 50%	6 40%	6,75 45%	7,8 52%
11.Гнучкість у спілкуванні	5,5 37%	7,5 50%	7 47%	7,5 50%	9 60%	7,5 50%	9 60%	7,6 51%

Представники кризи відсутності самореалізації мають найбільш розвинені шкали: №4 «Потреба у пізнанні» (70%), №5 «Креативність» (67%), №1 «Орієнтація у часі» (60%), №2 «Цінності» (60%), №8 «Саморозуміння» (60%), №11 «Гнучкість у спілкуванні» (60%) і №10 «Контактність» (50%). Інші шкали набрали менше 50%. Респонденти, котрі пережили кризу втрати матеріальних цінностей домінуючими мають шкали: №1 «Орієнтація у часі» (60%), №2 «Цінності» (60%), №5 «Креативність» (53%), №4 «Потреба у пізнанні» (50%), №11 «Гнучкість у спілкуванні» (50%). За іншими шкалами показники менші 50%. Особи, які пережили кризу психологічної агресії найбільш розвиненими мають шкали: №2 «Цінності» (63,5%), №5 «Креативність» (63,5%), №8 «Саморозуміння» (60%), №11 «Гнучкість у спілкуванні» (60%), №1 «Орієнтація у часі» (55%), №4 «Потреба у пізнанні» (55%). За іншими шкалами показники менші 50%. Як видно з вище наведених даних найбільш самоактуалізованими є особи, що подолали кризи: втрати кохання (10 домінуючих шкал), кризи здоров'я (8 домінуючих шкал), кризи відсутності самореалізації (7 домінуючих шкал) та кризи психологічної агресії (6 домінуючих шкал). Представники криз наркозалежності (4 домінуючі шкали), безробіття (5 домінуючих шкал) та

втрати матеріальних цінностей (5 домінуючих шкал) мають менший рівень розвитку самоактуалізації особистості.

Аналізуючи рівень самоактуалізації особистості респондентів експериментальної групи (всі види криз) за 11 шкалами найбільш високі показники розвитку мають наступні шкали: №5 «Креативність» (58%), №8 «Саморозуміння» (58%), №2 «Цінності» (57%), №1 «Орієнтація у часі» (56%), №4 «Потреба у пізнанні» (55%), №10 «Контактність» (52%) і №11 «Гнучкість у спілкуванні» (51%). Це може говорими про те, що процес позитивного подолання життєвої кризи сприяє розвитку творчого ставлення до життя людини, кращому розумінню себе як цілісної особистості, розумінню вищих цінностей, орієнтації на теперішнє, бажанню взнавати нове та схильності до встановлення доброзичливих відносин з оточуючими, які грунтуються на адекватній взаємодії з людьми, здатності до саморозкриття.

Низькі показники (менше 50%) набрали наступні шкали: №6 «Автономність» (48%), №9 «Аутосимпатія» (47%), №3 «Погляд на природу людини» (41%), №7 «Спонтанність» (37%). Це вказує на недостатній розвиток таких показників, як: автономність, незалежність і свобода; занепокоєння про те, «що думають про них оточуючі», тривожність, невпевненість у собі, неадекватну самооцінку; негативну оцінку можливостей людини та незалежність життєвих обставин від власних прагнень; недостатню природність, аутентичність. Такі дані, можливо, викликані тим, що респонденти в більшості (70%) вирішували свої життєві кризи за допомогою інших людей (Табл. 3.8.4), що пригнічувало розвиток автономності і самостійності та сприяло розвитку інших якостей.

За даними, отриманими за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич) [20] респонденти експериментальної групи (всі види криз) термінальні цінності (цінності-цілі) розташовують до періоду кризи та після нього в певній ієрархічній послідовності від найбільш важливих – до найменш важливих (Табл. 3.8.32). У відповідності до кількості перших трьох місць, які надаються певній цінності, підраховується середній бал по цій цінності. Один досліджуваний визначає тільки по одному перше, друге і третє місця, а в генеральній сукупності загальної вибірки (40 чоловік) кількість перших місць буде дорівнювати 3х40=120 балів. Відповідно це 100%. З цього розрахунку обчислювався порядковий номер ієрархії цінностей (за кількістю відсотків, що набрала цінність).

Табл. 3.8.32

Показники ієрархії термінальних цінностей представників експериментальної групи за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич)

До кризи			**Термінальні цінності**	**Після кризи**			**Коефіцієнт рангової кореляції**
Бал	**%**	**№**		**№**	**%**	**Бал**	
7	6	7	Активне діяльнісне життя	6	6	7	0,05
2	2	11	Життєва мудрість	8	4	5	0,2
11	9	5	Здоров'я	2	9	11	0,2
3	2	10	Цікава робота	6	6	7	0,2
0	0	12	Краса природи і мистецтва	9	0	0	0,2
7	6	7	Любов	2	9	11	0,3
20	17	1	Матеріально забезпечене життя	7	5	6	- 0,3
18	15	2	Друзі	5	7	8	- 0,2
5	4	8	Суспільне визнання	8	4	5	0

4	3	9	Пізнання	8	4	5	0,05
2	2	11	Продуктивне життя	8	4	5	0,2
0	0	12	Розвиток	7	5	6	0,3
13	11	4	Розваги	9	0	0	- 0,3
15	12	3	Свобода	4	8	9	- 0,05
8	7	6	Сімейне життя	6	6	7	0
0	0	12	Щастя інших	8	4	5	0,2
0	0	12	Творчість	3	8	10	0,5
5	4	8	Впевненість у собі	1	11	13	0,4
120	100	12	Σ	9	100	120	0,1

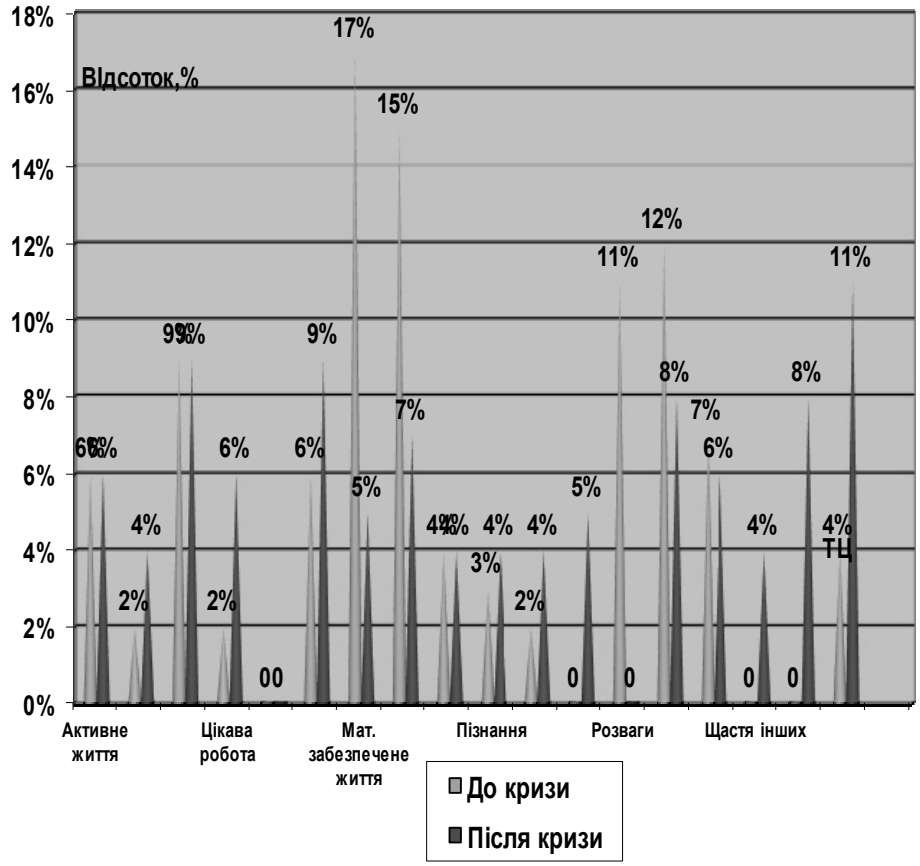

Рис. 3.8. 3. Співвідношення середніх показників ієрархії термінальних цінностей представників експериментальної групи за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич)

Так, до кризи термінальні цінності мають наступну послідовність (Рис. 3.8.3): 1) матеріально забезпечене життя; 2) друзі; 3) свобода; 4) розваги; 5) здоров'я; 6) сімейне життя; 7) любов, активне й діяльнісне життя; 8) суспільне визнання, впевненість у собі; 9) пізнання; 10) цікава робота; 11) життєва мудрість, продуктивне життя; 12) краса природи і мистецтва, розвиток, щастя інших і творчість.

Після кризи ця ієрархія змінюється і приймає такий вигляд: 1) впевненість у собі; 2) любов, здоров'я; 3) творчість; 4) свобода; 5) друзі; 6) активне і діяльнісне життя, цікава робота, сімейне життя; 7) матеріально забезпечене життя, розвиток; 8) життєва мудрість, суспільне визнання,

пізнання, продуктивне життя, щастя інших; 9) краса природи і мистецтва, розваги.

Як ми бачимо, кількість місць у процесі розвитку зменшується (з 12 до кризи до 9 після кризи), це говорить про те, що респонденти більшій кількості цінностей надають перевагу, ставлячи їх на перші місця в своїй ієрархії цінностей. Віповідно також підраховувався коефіцієнт рангової кореляції за формулою: $k=\frac{N1-N2}{\sum}$, де N1 – порядковий номер цінності в ієрархії цінностей до кризи, N2 – порядковий номер цінності в ієрархії цінностей після кризи, Σ – кількість цінностей (18).

Отримані дані аналізувалися відповідно до знаку валентності коефіцієнту. Так, цифри зі знаком «мінус» означають, що відповідна цінність опустилася в ієрархії цінностей після кризи. Коефіцієнт зі знаком «плюс» відповідає цінності, що піднялася в ієрархії цінностей. «Нуль» – цінність у ієрархії залишилась незмінною (на тому ж самому місці). Чим більша чи менша цифра (чим далі від нуля), тим більше дана цінність змістилась у ієрархії цінностей (опустилась чи піднялась).

У результаті опустились нижче у ієрархії термінальних цінностей такі, як: матеріально забезпечене життя (– 0,3), друзі (– 0,2), розваги (– 0,3), свобода (– 0,05), (див. табл. №31), тобто вони «знецінились» для респондентів, які пережили життєві кризи. Навпаки, піднялись вище в ієрархії термінальних цінностей (тобто «отримали більшу вагу») такі цінності, як впевненість у собі (0,4), творчість (0,5), щастя інших (0,2), розвиток (0,3), продуктивне життя (0,2), любов (0,3), краса природи і мистецтва (0,2), цікава робота (0,2), здоров'я (0,2), життєва мудрість (0,2), пізнання (0,05), активне діяльнісне життя (0,05). Незмінними залишились: суспільне визнання (0), сімейне життя (0). Середній коефіцієнт рангової кореляції по всій групі цінностей дорівнює 0,1, що говорить про підйом взагалі всіх термінальних цінностей.

Аналізуючи інструментальні цінності (цінності-засоби) до кризи респонденти експериментальної групи розташовують їх у такій послідовності: 1) високі запити; 2) життєрадісність; 3) вихованість, відповідальність; 4) освіченість; 5) ретельність, сміливість; 6) акуратність, чесність, чуйність; 7) непримиримість до недоліків, самоконтроль, тверда воля; 8) незалежність, раціоналізм, терпимість, широта поглядів і ефективність у справах (Табл. 3.8.33).

Табл. 3.8.33

Показники ієрархії інструментальних цінностей представників експериментальної групи за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич)

До кризи			Інструментальні цінності	Після кризи			Коефіцієнт рангової кореляції
Бал	%	№		№	%	Бал	
8	7	6	Акуратність	10	0	0	- 0,2
12	10	3	Вихованість	7	5	6	- 0,2
20	17	1	Високі запити	9	2	2	- 0,4
15	12	2	Життєрадісність	3	13	15	- 0,05
9	8	5	Ретельність	8	2	3	- 0,2
0	0	8	Незалежність	6	8	9	0,1
3	2	7	Непримиримість до недоліків	5	8	10	0,1
10	8	4	Освіченість	2	14	17	0,1

12	10	3	Відповідальність	4	12	14	- 0,05
0	0	8	Раціоналізм	10	0	0	- 0,1
3	2	7	Самоконтроль	8	2	3	- 0,05
9	8	5	Сміливість	5	8	10	0
3	2	7	Тверда воля	1	15	18	0,3
0	0	8	Терпимість	9	2	2	- 0,05
0	0	8	Широта поглядів	9	2	2	- 0,05
8	7	6	Чесність	7	5	6	- 0,05
0	0	8	Ефективність у справах	10	0	0	- 0,1
8	7	6	Чуйність	8	2	3	- 0,1
120	100	8	Σ	10	100	120	- 0,05

Після подолання життєвої кризи ця ієрархія змінюється і приймає наступний вигляд: 1) тверда воля; 2) освіченість; 3) життєрадісність; 4) відповідальність; 5) непримиримість до недоліків, сміливість; 6) незалежність; 7) вихованість, чесність; 8) ретельність, самоконтроль, чуйність; 9) високі запити, терпимість, широта поглядів; 10) акуратність, раціоналізм, ефективність у справах.

Кількість місць у процесі розвитку індивідів збільшується (з 8 до кризи до 10 після кризи), що говорить про зниження вартості деяких цінностей та їх індивідуалізацію. Аналізуючи коефіцієнт рангової кореляції нижче опустились в ієрархії інструментальних цінностей такі, як: акуратність (– 0,2), вихованість (– 0,2), високі запити (– 0,4), ретельність (– 0,2), раціоналізм (– 0,1), ефективність у справах (– 0,1), чуйність (– 0,1), життєрадісність (– 0,05), відповідальність (– 0,05), самоконтроль (– 0,05), терпимість (– 0,05), широта поглядів (– 0,05), чесність (– 0,05). Можна говорити, що вони «знецінились» після переживання життєвої кризи. Навпаки, піднялись вище в ієрархії інструментальних цінностей такі, як: тверда воля (0,3), незалежність (0,1), непримиримість до недоліків (0,1), освіченість (0,1), які стали більш вагомими в житті респондентів. Незмінними залишились: сміливість (0). Середній коефіцієнт рангової кореляції по всій групі дорівнює – 0,05, говорить про зниження взагалі всіх інструментальних цінностей в ієрархії цінностей після кризи.

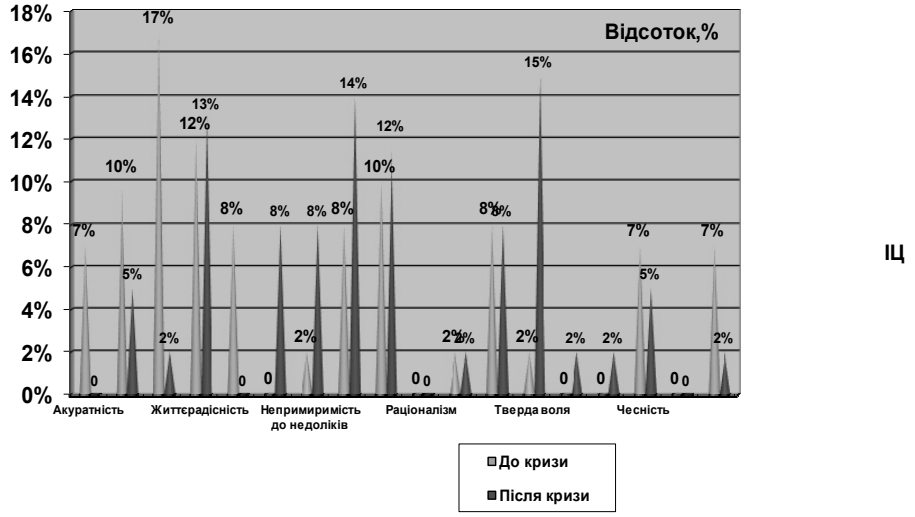

Рис. 3.8.4. Співвідношення середніх показників ієрархії інструментальних цінностей представників експериментальної групи за методикою

«Ціннісні орієнтації» (М. Рокич)

Таким чином, узагальнюючи результати отриманих даних у ході констатуючого експерименту по визначенню трансформації особистості внаслідок подолання кризової ситуації в житті людини можна ствердити, що:

1. Всі люди в своєму житті переживали різні життєві кризи і тому мають власний досвід їх розв'язання. Але найбільший відбиток у пам'яті респондентів залишила остання кризова ситуація (найближче минуле). При цьому розуміння поняття «криза» у всіх респондентів типове, хоча і відрізняється суб'єктивністю переживань. Глибина переживань залежала від виду кризової ситуації та її тривалості. Найбільший термін тривалості мали кризи наркозалежності, відсутності самореалізації, кризи безробіття та кризи здоров'я (кілька років). Кризи втрати кохання, втрати матеріальних цінностей та кризи психологічної агресії мали менший термін протікання (кілька місяців). Процес переживання кризового стану характеризувався фізичною та психологічною симптоматикою, що виражалася: тривогою і депресією, захопленістю проблемою, гнівом, соромом, відчуттям провини, порушеннями сну, відчуттям не контрольованості того, що відбувається, відчуттям тягаря відповідальності, порушенням мислення і концентрації уваги. Рідше зустрічались: втрата апетиту, м'язове напруження, загострення хронічних або виникнення нових хвороб. При цьому наркозалежні індивіди переживали певні трансперсональні явища: галюцинації, відчуття виходу з тіла, сприймання знаків Всесвіту, що вказують правильний шлях, матеріалізацію думок, читання думок оточуючих, зустріч із невідомими явищами (бог, ангел, демон тощо), відчуття голосу іншої істоти. Суїцидальні думки виникали у 15% респондентів експериментальної групи (переважно у наркозалежних), але були нереалізовані або недоведені до кінця. При цьому стримуючими факторами були: як «страх перед невідомим», так і «любов до оточуючих».

При подоланні кризової ситуації респондентами експериментальної групи найбільше використовувалась допомога інших людей (70%): спеціалістів (37,5%), близьких (25%), представників нетрадиційних шкіл допомоги (7,5%); рідше кризи розв'язувались самостійно (30%): за допомогою власних особистісних якостей (22,5%) і віри у надприродні сили (7,5%). При цьому помітне переважання поведінкових стратегій подолання (65%): зміна стратегій життя (35%), адаптація до ситуації (17,5%), поведінкова зміна ситуації (12,5%) над когнітивними (35%): зміна ставлення до ситуації (20%), когнітивна зміна ситуації (10%) і прийняття ситуації (5%).

При аналізі особистісних змін, що відбулися з респондентами внаслідок подолання кризової життєвої ситуації, розглядались залишкові явища посттравматичної стресової ситуації. За даними анкетних відповідей усі 100% представників експериментальної групи подумки інколи повертаються до подій минулої кризи при потраплянні в аналогічно складну ситуацію, при зустрічі людей, які пов'язані з протіканням кризи тощо. В цей час у 65% опитуваних спостерігаються негативні почуття і лише у 35% – позитивні, що вказує на залишкові явища пережитого стресу.

У більшості (80%) респонденти відчувають, що з ними відбулися зміни, вони стали іншими людьми, а менша кількість (20%) так не думає, хоча деякі аспекти впливу життєвої кризи на власне життя вказують, але не вважають їх суттєвими. Характерною особливістю названих змін є їх направленість на зовнішнє життя (практично-дійова структура життя) (75%): набуття навичок

життя в змінених умовах, зміна стратегій життя від непродуктивних до більш гармонійних, розширення меж існування. Відчуття респондентами помітних внутрішніх змін значно менше (25%): перебудова структури ставлення, світогляду, зміни в ієрархії життєвих цінностей. Помітно, що внутрішні зміни простежуються у кількісному та якісному показниках у порівнянні ставлення респондентів до та після кризи стосовно таких аспектів, як: «ставлення до себе, до оточуючих, до життя», «поняття: життя і смерть, добро і зло, істина, бог, сенс життя», «головні життєві цінності». Це видно з негативного, незрозумілого, нероздумливого ставлення до вище вказаних понять до кризи та позитивного, оптимістичного, зацікавленого, філософського ставлення до них же після подолання кризи тощо.

Респонденти виявили високий рівень навчаємості на власному досвіді варіантам дій у можливій складній життєвій ситуації. Це проявлялося у багатоманітності ймовірних стратегій поведінки у складних умовах та при допомозі оточуючим, що звернулися до них з ідентичною проблематикою.

Узагальнене розуміння того, що пережили респонденти під час подолання життєвої кризи, характеризується позитивним ставленням до набутого досвіду, до внутрішніх і зовнішніх змін, розширенням самоідентичності за рахунок включення кризового досвіду у власний психологічний світ.

2. У представників експериментальної групи виявляється високий (50%) і середній (50%) рівні стосовно «Життєвого самовизначення», що говорить про їх впевненість у своїх потребах, бажаннях, життєвих планах. Навпаки, «Життєва самореалізація» має середній (50%) і низький (50%) рівні, що вказує на недостатню реалізацію власних прагнень, життєвих планів. «Трансформація особистості» знаходиться на середньому (75%) і високому (25%) рівнях, що є показником помітних особистісних змін, які відбулися в житті респондентів. При цьому найбільший рівень трансформацій мають представники експериментальної групи, що подолали: наркозалежність (15%), кризи здоров'я (7,5), кризи самореалізації (2,5%). Подолання криз безробіття, втрати кохання, втрати матеріальних цінностей та психологічної агресії призвели до середнього рівня трансформацій. «Гармонійність особистості і її життя» має середній (40%), високий (30%) і низький (30%) рівні, що говорить про різні стадії саморозвитку особистості (внутрішнього і зовнішнього), на яких перебувають люди, що подолали життєву кризу на даний момент. «Загальна конструктивність особистості» респондентів знаходиться на середньому (80%), високому (10%) і низькому (10%) рівнях, що вказує на їх помітні продуктивну самореалізацію, усвідомленість, ясність життєвого самовизначення, позитивну особистісну трансформацію в житті.

3. Аналізуючи рівень самоактуалізації особистості респондентів експериментальної групи (всі види криз) за 11 шкалами найвищі показники мають шкали: №5 "Креативність» (58%), №8 «Саморозуміння» (58%), №2 «Цінності» (57%), №1 «Орієнтація у часі» (56%), №4 «Потреба у пізнанні» (55%), №10 «Контактність» (52%), №11 «Гнучкість у спілкуванні» (51%). Це може говорити про те, що процес позитивного подолання життєвої кризи сприяє розвитку творчого ставлення до життя, кращому розумінню себе як цілісної особистості, розумінню вищих цінностей, орієнтації на теперішнє, бажанню взнавати нове та схильності до встановлення доброзичливих відносин з оточуючими, що ґрунтується на адекватній взаємодії з людьми, здатності до саморозкриття.

Низькі показники (менше 50%) мають наступні шкали: №6 «Автономність» (48%), №9 «Аутосимпатія» (47%), №3 «Погляд на природу людини» (41%) і №7 «Спонтанність» (37%). Це вказує на нижчий розвиток таких показників самоактуалізації, як: автономність, незалежність і свобода; занепокоєння тим «що думають про них оточуючі», тривожність, невпевненість у собі, неадекватну самооцінку; негативну оцінку можливостей людини та незалежність життєвих обставин від власних прагнень; низьку природність і аутентичність. Такі дані, можливо, викликані тим, що респонденти в більшості, вирішували свої життєві кризи за допомогою інших людей, що пригнічувало розвиток автономності і самостійності, сприяючи більшому розвитку інших якостей.

Розглядаючи рівень розвитку самоактуалізації в представників різних видів життєвих криз ми бачимо, що найповніше самоактуалізованими є особи, що подолали кризи втрати кохання (10 домінуючих шкал), кризи здоров'я (8 домінуючих шкал), кризи відсутності самореалізації (7 домінуючих шкал) та кризи психологічної агресії (6 домінуючих шкал). Представники криз безробіття (5 домінуючих шкал), втрати матеріальних цінностей (5 домінуючих шкал) і наркозалежності (4 домінуючі шкали) мають менший рівень розвитку самоактуалізації особистості.

4. Ієрархія термінальних цінностей (цінності-цілі) у респондентів експериментальної групи (всі види криз) після подолання кризи має наступний вигляд: 1) впевненість у собі; 2) любов, здоров'я; 3) творчість; 4) свобода; 5) друзі; 6) акивне діяльнісне життя, цікава робота, сімейне життя; 7) матеріально забезпечене життя, розвиток; 8) життєва мудрість, суспільне визнання, пізнання, продуктивне життя, щастя інших; 9) краса природи і мистецтва, розваги. Кількість місць у порівнянні з ієрархією термінальних цінностей до кризи зменшується (з 12 до кризи до 9 після кризи), це говорить, що респонденти більшій кількості цінностей надають перевагу, ставлячи їх на провідні місця в своїй ієрархії.

У результаті нижче опустились такі цінності як: матеріально забезпечене життя (- 0,3), розваги (- 0,3), друзі (- 0,2), свобода (- 0,05), тобто «знецінились». Навпаки, піднялись вище, тобто «отримали більшу вагу» такі як: творчість (0,5), впевненість у собі (0,4), розвиток (0,3), любов (0,3), щастя інших (0,2), продуктивне життя (0,2), краса природи і мистецтва (0,2), цікава робота (0,2), здоров'я (0,2), життєва мудрість (0,2), пізнання (0,05), активне діяльнісне життя (0,05). Незмінними залишились: суспільне визнання (0), сімейне життя (0). Середній коефіцієнт рангової кореляції по всій групі термінальних цінностей дорівнює 0,1, що говорить про підйом взагалі всіх термінальних цінностей у ієрархії.

Після подолання життєвої кризи ієрархія інструментальних цінностей (цінності-засоби) має наступну структуру: 1) тверда воля; 2) освіченість; 3) життєрадісність; 4) відповідальність; 5) непримиримість до недоліків, сміливість; 6) незалежність; 7) вихованість, чесність; 8) ретельність, самоконтроль, чуйність; 9) високі запити, терпимість, широта поглядів; 10) акуратність, раціоналізм, ефективність у справах. Кількість місць інструментальних цінностей після подолання кризи збільшується (з 8 до кризи до 10 після кризи), що говорить про зниження вартості деяких цінностей та їх індивідуалізацію.

У результаті нижче опустились такі цінності як: високі запити (– 0,4), акуратність (– 0,2), вихованість (– 0,2), ретельність (– 0,2), раціоналізм (– 0,1),

ефективність у справах (– 0,1), чуйність (– 0,1), життєрадісність (– 0,05), відповідальність (– 0,05), самоконтроль (– 0,05), терпимість (– 0,05), широта поглядів (– 0,05), чесність (– 0,05). Навпаки, піднялись вище такі цінності: тверда воля (0,3), незалежність (0,1), непримиримість до недоліків (0,1), освіченість (0,1), які стали більш вагомими в житті респондентів. Незмінними залишились: сміливість (0). Середній коефіцієнт рангової кореляції по всій групі інструментальних цінностей дорівнює – 0,05, що є показником невеликого зниження взагалі всіх інструментальних цінностей у ієрархії.

Порівнюючи отримані результати емпіричного дослідження стосовно трансформацій особистості внаслідок подолання кризової ситуації у житті людини з даними інших дослідників відносно цього питання ми простежуємо, що вони збігаються, доповнюючи один-одного, більш конкретизуються.

Так, нами на практиці підтверджується твердження того, що особистісна криза призводить до інтеграції кризового досвіду, змінюючи таким чином особистість або зберігаючи її вже існуючу структуру в залежності від глибини переживання кризи та її тривалості. Процес формування нового образу «Я» респондентів, як виживання, супроводжується відповідними стражданнями і є переходом від хаосу до порядку. Це дало змогу визначити різні рівні самоактуалізації в залежності від виду пережитої кризи. Разом з цим цілісний підхід до вивчення феномену життєвої кризи (розуміння кризи, процесу її переживання, шляхів вирішення кризової ситуації, трансформацій особистості) є цінним матеріалом, що розширює межі вивчення життєвих криз та дає змогу використовувати отримані дані на практиці.

Перспективами подальших досліджень в напрямку вивчення особистісних змін людини в умовах кризи можуть стати гендерні відмінності подолання та трансформації на різних вікових етапах розвитку.

Література:

1. Байєр О. О. Життєві кризи особистості : навчальний посібник. Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. 244 с.

2. Булах І. С. Життєва криза як імпульс до самоціннісної траєкторії особистісного зростання людини. *Проблеми сучасної психології.* 2016. Вип. 33. С. 58-68.

3. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. № 3. С. 90-101.

4. Життєві кризи особистості : в 2 ч. [М. В. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань та інші]. К. : ІЗМН, 1998. Ч. 1 : Психологія життєвих криз особистості. 354 с.

5. Заіка В. М. Динамічна модель особистісних трансформацій в умовах подолання кризових станів особистості. *Соціальна психологія*. 2009. № 1. С. 69-76.

6. Заіка В., Клевака Л. Психологічні особливості динаміки переживання, подолання та особистісної трансформації людини в умовах життєвої кризи. *Humanitarium*, 2020. Т. 44. Вип. 1: Психологія. С. 51-58.

7. Заика В. Н., Моргун В. Ф. Многомерность жизненных кризисов и способов их преодоления. *Социальная педагогика*. 2020. № 2. С. 5-18.

8. Заіка В. М., Перетятько Л. Г. Особливості трансформації особистості при подоланні кризових ситуацій у житті людини. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. К.: Міленіум, 2007. Вип. 16 (19). С. 191-199.

9.Заіка В. М. Подолання кризових станів в умовах ініціювання особистісних трансформацій. *Соціальна психологія*. 2009. № 3. С. 101-110.

10. Заіка В. М. Проблема психологічної діагностики життєвих криз людини. *Проблеми емпіричних досліджень у психології*. Випуск 1. К.: Гнозис, 2008. С. 33-39.

11. Максименко С. Д. Переживання як психологічний механізм саморозвитку особистості. *Педагогічний процес : теорія і практика* : зб. наук. праць. К. : Вид-во «П/П «ЕКМО», 2005. С. 343-361.

12. Максименко С. Д., Яланська С. П. Генетико-креативний підхід: діяльнісне опосередкування особистісного розвитку: монографія; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Нац. ун-т «Полтав. політехніка ім. Юрія Кондратюка». Київ : Людмила, 2021. 523 с.

13. Маноха І. П. Психологія потаємного «Я». К.: Поліграфкнига, 2001. 448 с.

14. Моргун В. Ф. Багатовимірна концепція особистості та інтеграція психологічних теорій діяльності, установки і вчинку. *Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика* : монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Кн. 1. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. С. 143-164.

15. Моргун В. Ф., Заика В. Н. Многомерная типология кризисов личности и путей их преодоления. *Психологічні ресурси в умовах життєвої та суспільної кризи: соціальний та особистісний виміри:* колективна монографія / відпов. ред. В. Ф. Казібекова. Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2021. С. 130-148.

16. Моргун В. Ф. Кризові та еволюційні періоди розвитку особистості від народження до смерті: психологія людської долі. *Єдність педагогіки і психології у цілісному навчально-виховному процесі* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Полтава, 4-5 квітня 1995 р.). Полтава, 1995. С. 135-139.

17. Мотков О. И. Методика «Личностная биография». *Газета «Школьный психолог»*, 1998. № 38. С. 8-9.

18. Психологія життєвої кризи / відп. ред. Т. М. Титаренко. К. : Агропромвидав України, 1998. 348 с.

19. Психосоціальна допомога в роботі з кризовою особистістю : навчальний посібник / наук. ред. та керівник проблем. групи Л. М. Вольнова. К., 2012. 275 с.

20. Рокич М. Методика «Ценностные ориентации». *Большая энциклопедия психологических тестов* / авт.-сост. А. А. Карелин. М.: Эксмо, 2009. С. 26-28.

21. Рыбалка В. В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике. Житомир: ЖГУ им. И. Франко, 2015. 872 с.

22. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. Н. Диагностика самоактуализации личности. *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. М.: Изд-во Института психотерапии. 2002. С. 297-302.

23. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. СПб.: Питер, 2003. 608 с.

24. Zaika V. Initiation of personal transformations as possibility of manifestation of man`s freedom. *European humanities studies: State and Society*. 2014-2015. Issue 1. P. 233-241.

25. Zaika V. M., Morhun V. F. Chapter 10. Personal transformation as a means of overcoming a person's life crisis. *Wissenschaft für den modernen Menschen: erziehung, psychologie, philosophie, philologie, kunstgeschichte*. Monografische Rei-

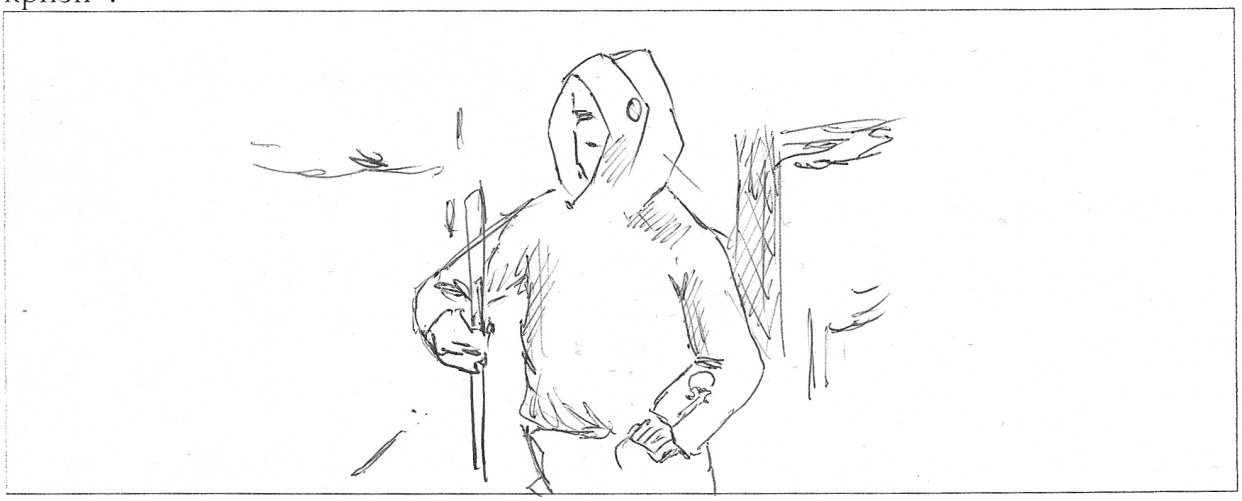
he «Europäische Wissenschaft». Buch 4. Teil 7. *Karlsruhe, Germany*. ScientificWorld-NetAkhatAV in conjunction with Institute «SE&E». 2021. P. 91-96.

Додатки

Приклади зображення особистісних змін респондентів після подолання життєвої кризи за анкетою «Життєтранс» (В. Заіка)

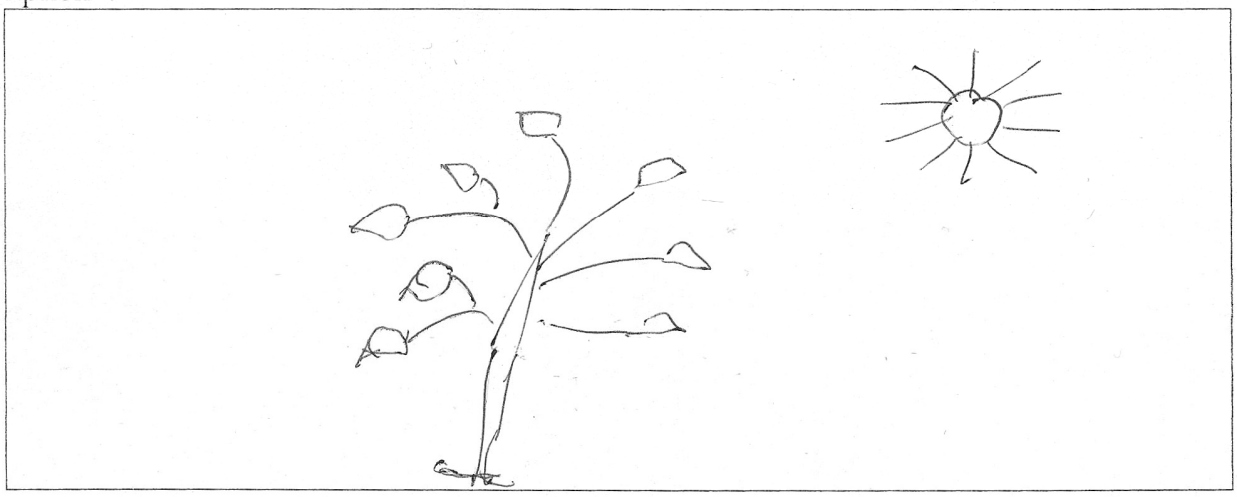
1) Чоловік, 25 років, 4 місяці перебування у кризовому стані (відсутність роботи):

31. Виконайте малюнок на тему "Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи".

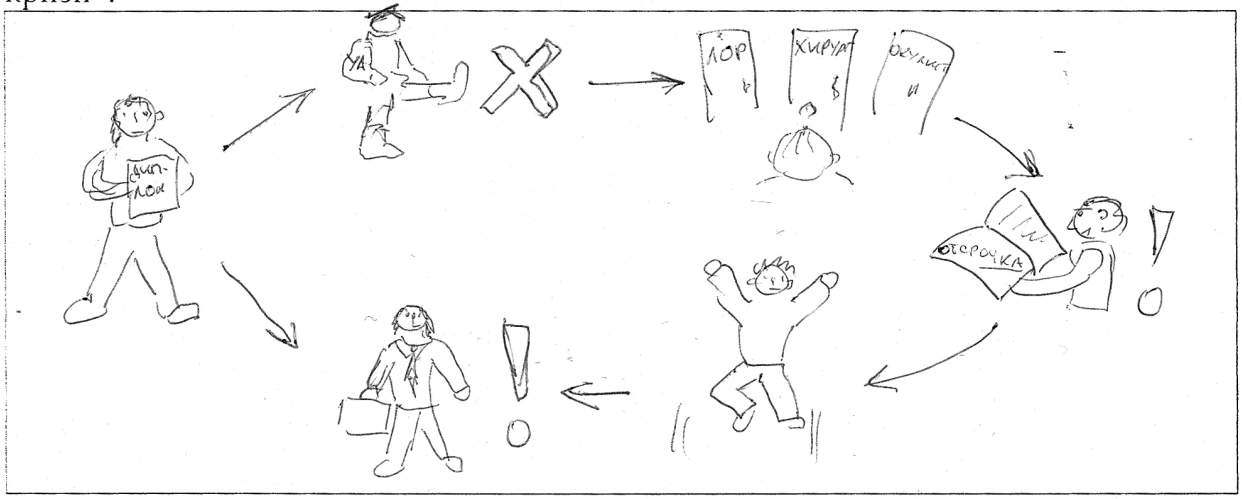
2) Чоловік, 54 роки, 6 місяців перебування у кризовому стані (відсутність роботи):

31. Виконайте малюнок на тему "Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи".

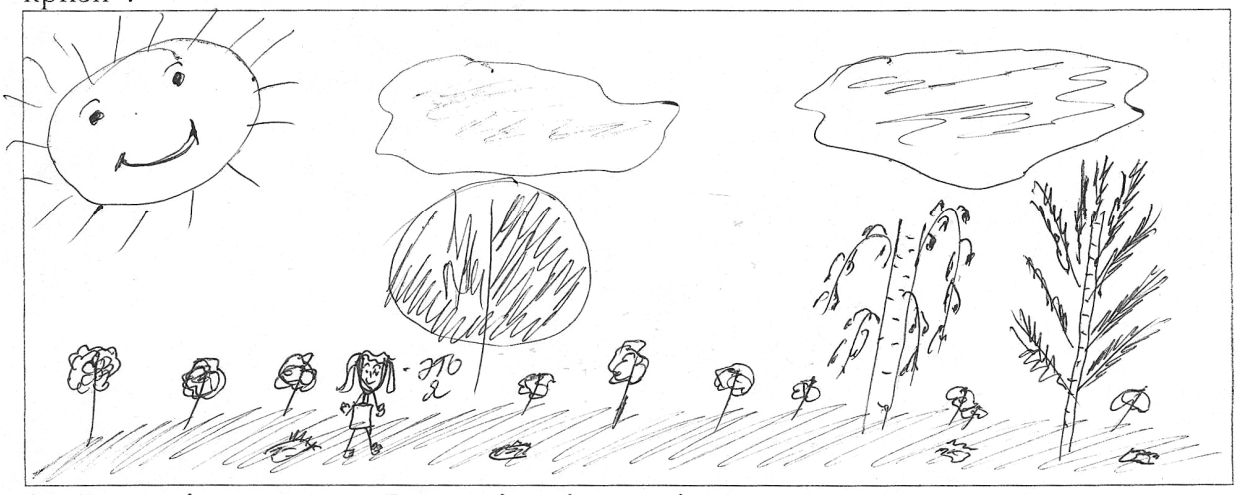
3) Чоловік, 24 роки, 2 місяці перебування у кризовому стані (закінчення ЗВО):

31. Виконайте малюнок на тему "Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи".

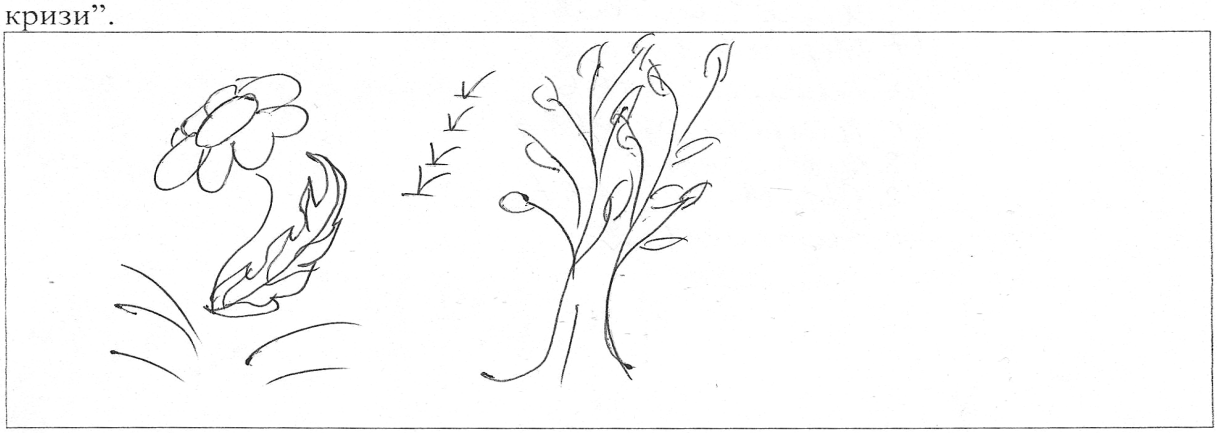
4) Жінка, 30 років, 1 місяць перебування у кризовому стані (втрата кохання):

31. Виконайте малюнок на тему "Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи".

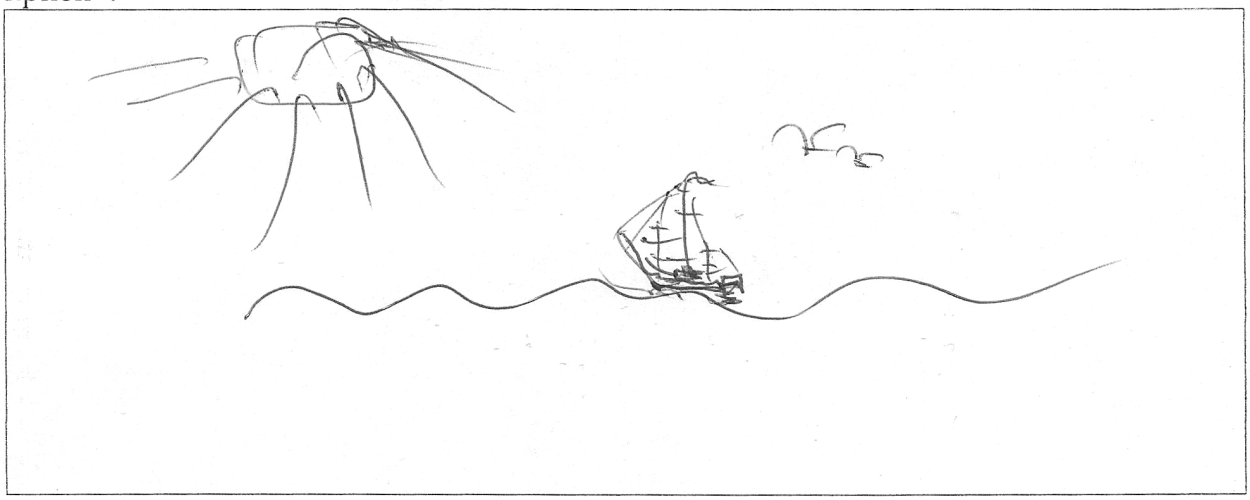
5) Жінка, 28 років, 5 років перебування у кризовому стані (наркозалежність):

31. Виконайте малюнок на тему "Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи".

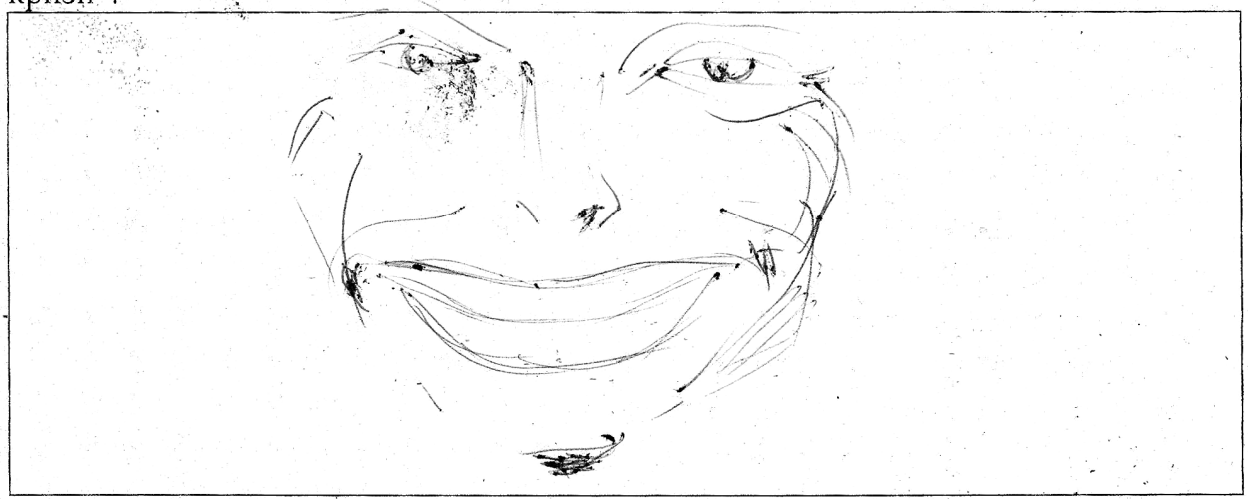
6) Чоловік, 36 років, 16 років перебування у кризовому стані (наркозалежність):

31. Виконайте малюнок на тему "Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи".

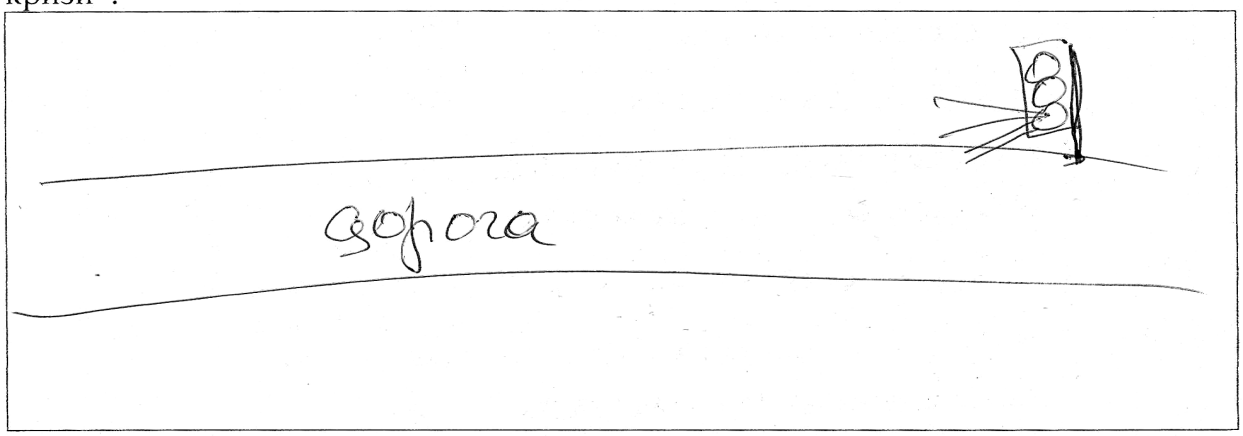
7) Чоловік, 24 роки, 8 років перебування у кризовому стані (наркозалежність):

31. Виконайте малюнок на тему "Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи".

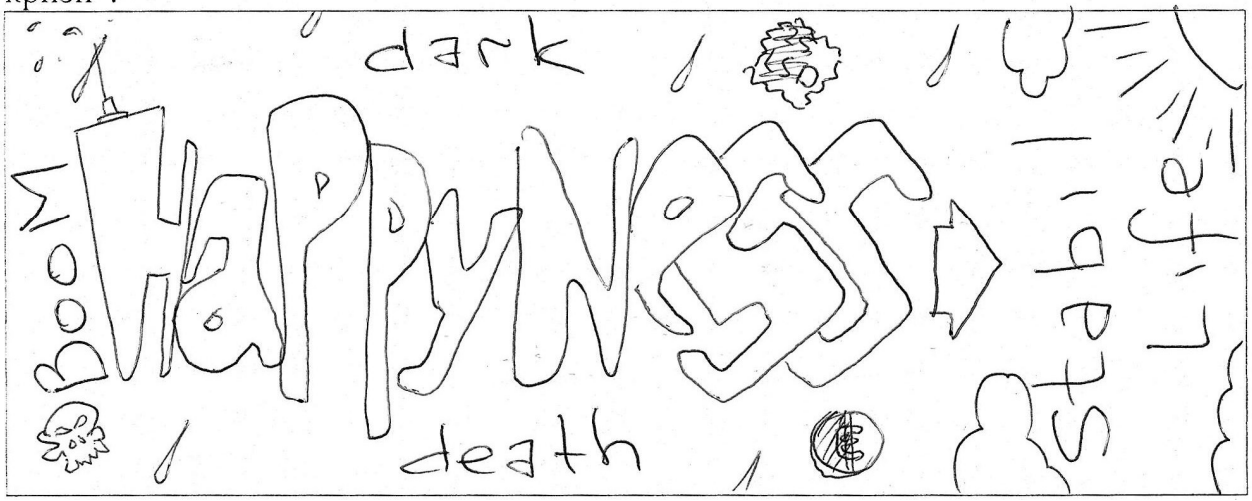
8) Чоловік, 28 років, > 10 років перебування у кризовому стані (наркозалежність):

31. Виконайте малюнок на тему "Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи".

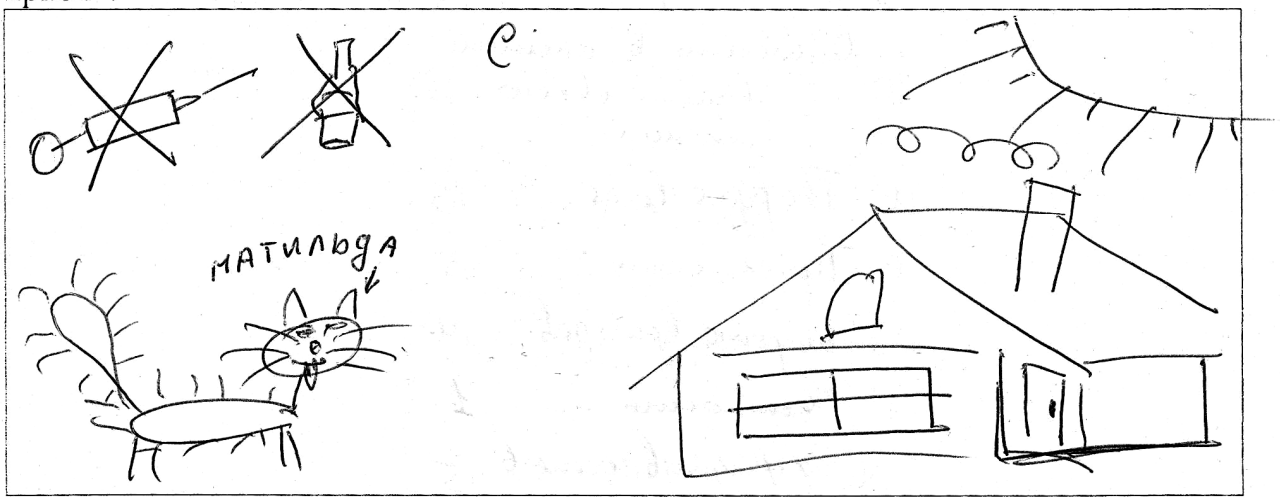
9) Чоловік, 20 років, 7 років перебування у кризовому стані (наркозалежність):

31. Виконайте малюнок на тему "Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи".

10) Чоловік, 28 років, 11 років перебування у кризовому стані (наркозалежність):

31. Виконайте малюнок на тему "Мої особистісні зміни після подолання життєвої кризи".

§3.10. Проблема особистісної надійності управлінців підприємницької діяльності у процесі трансформації соціокультурного простору

Прагнучи до Європейського співтовариства, Україна потребує суттєвих кроків у розбудові національної економіки. Тому однією із головних проблем в сучасній економіці є залучення громадян до її розвитку. Безумовно, ключовою фігурою, що впливає на розвиток економіки, є управлінці підприємницької діяльності. Саме суб'єктам підприємницької діяльності притаманна соціально-економічна активність як дієвий інструмент перетворення соціокультурного простору суспільства в кризовий період його розвитку. Враховуючи глобальні тенденції універсалізації демократичних цінностей та демократично-гуманістичного стилю мислення суб'єктів підприємницької діяльності, особливо гостро постає проблема морально-етичної поведінки управлінців та їх надійності.

Сучасне українське суспільство висуває перед управлінцями підприємницької діяльності нові завдання щодо світоглядно-ціннісного складання їх особистої та суспільної сутності. Надзвичайно швидка динамічність й інформаційність сьогодення змушує тим самим управлінців підприємцької діяльності підключати до структури особистої феноменологічності такі складові, як надійність та відповідальність, без яких неможливим є набуття соціокультурної суб'єктності в складному інформаційному просторі сучасної цивілізації [53].

Основний зміст поняття «надійність» визначається її процесуальними характеристиками, що відображають особливості механізмів її регуляції, та показниками результативності, що свідчать про рівень, ступінь усталеності, стабільності професійних параметрів діяльності. Етимологічно «надійність» пов'язана з упевненістю, міцністю, тривалістю, тривкістю, непохитністю, збереженістю, дотриманням угод у несприятливих, екстремальних умовах. Надійна людина – у побутовому розумінні – це така людина, на яку можна покластися, понадіятися, довіритися. Вона – вірна, міцна, дужа, чесна, виконавча, дисциплінована [88].

Першочергово психологічний зміст проблеми надійності був викладений у роботах таких вчених, як В. Небиліцин [50] та Б. Ломов [5]. З ім'ям В. Небиліцина пов'язано комплекс досліджень надійності людини в залежності від її індивідуальних особливостей. Надійність, на думку дослідника, є індивідуальною, рухливою, змінюваною якістю особистості, від якої, в першу чергу, залежить стабільність та постійність результатів роботи індивіда. Основні властивості нервової системи зумовлюють такі показники, як надійність праці, довготривала витривалість, завадостійкість, реакція на непередбачувані подразники, стійкість до впливу чинників зовнішнього середовища.

Завдяки актуальності та необхідності наукового дослідження проблема надійності отримала свою розробку у галузевій психології. Так, на неї звернули увагу, в першу чергу, в галузі інженерної психології. Саме в напрямку розв'язання інженерно-психологічних завдань почалося наукове вивчення проблеми надійності, було створено категоріально-понятійний апарат та визначено теоретичні й методологічні засади дослідження цього феномена. Інженерна психологія вперше висунула проблему вивчення надійності в професійній діяльності, тим самим звернувши увагу психологічної науки на розгляд проблеми надійності в більш широкому аспекті [69].

У психології спорту проблема надійності широко розглядалася в контексті вирішення механізмів управління надійністю спортсменів, її моделювання та прогнозування. У своїх дослідженнях учені В. Плахтієнко та Ю. Блудов розглядають надійність, виходячи з позицій системного підходу, й визначають надійність змагання у спортивній діяльності як системну, інтегральну, комплексну якість, що дозволяє спортсменові успішно виступати на відповідальних змаганнях протягом певного часу [59].

У галузі космічної та авіаційної психології вперше отримала розвиток ідея професійної надійності стосовно тієї або іншої професії. Так, Б. Ломов підкреслював, що професійна надійність космонавта може виступати як своєрідний чинник безпеки космічного польоту [45]. Психологічним аспектом проблеми професійної надійності космонавта він вважав забезпечення ефективної професійної діяльності. Одним із психологічних чинників професійної надійності, на його думку, є забезпечення ефективної групової взаємодії в процесі діяльності та попередження можливого розвитку конфліктної напруженості. Для цього необхідно з'ясувати, що є сукупним суб'єктом професійної діяльності, рівень та засоби досягнення психологічної єдності людей, які здійснюють космічний політ, з урахуванням як професійних, так і індивідуальних їхніх особливостей.

С. Саричев продовжив дослідження в галузі соціально-психологічних проблем надійності групи. Дослідник вважає, що за своїм психологічним змістом надійність групи виступає як система групових мотивів і соціальних настанов на вдосконалення організації спільної діяльності групи в напружених умовах [68-69].

Різним аспектам проблеми надійності в юридичній психології присвячені роботи вітчизняних учених, зокрема, С. Лєбєдєва та О. Тимченко. Ними були встановлені основні соціально-психологічні детермінанти, що впливають на рівень професійної та функціональної надійності снайперів-професіоналів. На основі цих досліджень було розроблено систему психологічного забезпечення, спрямовану на підвищення ефективності використання даних спеціалістів та збільшення їх професійного довголіття за рахунок розвитку та оптимізації особистісних психологічних ресурсів [43].

Б. Ломов висунув декілька положень стосовно надійності, що були підтверджені подальшими дослідженнями [44]: пріоритетні шляхи досягнення надійності – відбір та контроль; серед тих, що визначають надійність особистісних якостей, одні, більш-менш, піддаються цілеспрямованому вихованню, а інші є більш стійкими та практично не змінюються; до перших належать, головним чином, морально-характерологічні якості, до інших - емоційна врівноваженість, володіння собою, здатність до зосередження, психічна витривалість, об'єм та розподіл уваги та ін.; обидві групи особистісних якостей відіграють значну, іноді визначальну роль у забезпеченні професійної надійності людини; щоб вилучити небажані коливання надійності, необхідною умовою є забезпечення постійного контролю за робочим станом людини, який і визначає той чи інший рівень її надійності; перспективним напрямком забезпечення надійності є самоконтроль, а також автоматичний, безперервний, своєчасний та здійснюваний, практично на будь-яких відстанях, саме контроль.

Із моменту свого виникнення поняття «надійність» зазнало значних трансформацій, що пов'язано як із розширенням сфери його застосування, так і з фундаментальним вивченням різноманітних аспектів цієї категорії – причинності, регуляції, детермінації, прояву [46]. Особливо актуалізується цей процес в

умовах значних змін у суспільстві, його кризових станів, переломних етапів у розвитку соціуму та особистості.

Велику увагу у вивченні особистості професіонала Т. Яценко приділяє розкриттю оптимізації особистісного потенціалу фахівців, використовуючи глибинну психокорекцію. Нею розроблена методологія оптимізації професійної підготовки фахівців та концептуально обґрунтовані шляхи особистісного вдосконалення їх у процесі безпосереднього проходження ними психокорекції. Т. Яценко вказує на доцільність уведення в навчальний процес діагностико-корекційних курсів як необхідної складової професійної підготовки фахівців. Нею описаний психо-діагностичний підхід до пізнання цілісності психічно суперечливої єдності свідомого і несвідомого особистості. У дослідженні Т. Яценко розкриваються глибинно-психологічні передумови динаміки довіри фахівців у груповій психокорекції [86-87].

Слід відмітити, що термін «надійність» була затребувана людською спільнотою з найдавніших часів. Звертаючись до слів індоєвропейського походження, бачимо, що це поняття означало внутрішній стан людини, її переживання: вірити, надіятися, відчувати тощо [57, с.86]. Відшукуючи значення терміну «надійність», необхідно спиратися на ті символічні відповідності й психічні структури, котрими жила в давнину людина. Згідно концепції К. Юнга, це вроджені психічні структури у так званому колективному безсвідомому, котре є сховищем спадкової пам'яті, звернення до якої викликає в людей неусвідомлені асоціації [84].

Ці архетипи лежать в основі загальнолюдської символіки, виявляються у міфах та віруваннях. Символ – це умовний знак; це предмет, зображення, явище, котре слугує умовним позначенням якого-небудь образу, поняття, ідеї. Якщо порівнювати символ зі знаком, то перший – більш багатозначний, більш змістовний. Численні дослідження психологів переконливо довели той факт, що асоціації, викликані контактом з тим чи іншим архетипічним символом, однакові для всіх людей. Це свого роду загальні закономірності функціонування психіки, котрі притаманні абсолютно всім. У символі важливим змістом є цінність. Значення символів указує на значимість, цінність тих чи інших явищ як для окремої людини, так і для людської спільноти взагалі. Своєрідність символу пов'язана з характером його зовнішньої сторони, а саме – «означаючим». Символ – це мотивований знак. Означаюча сторона символу завжди, певним чином, пов'язана із знаком і означає, що має з ним якусь схожість.

У філософській літературі першими, хто звернувся до явища надійності, були філософи Давнього Китаю. Так, конфуціанська традиція надає першочергове значення «назві речей своїми іменами», тобто, у нашому випадку, бізнесової честі та порядності, а отже і надійності. Конфуцій вчить: «Коли невірно називають імена, перестають умисними бути речі. Коли перестають умисними бути речі, не здійснюються справи», а без цього неможливо досягти гармонії у Всесвіті. Розробляючи ціннісну категорію неба, якому конфуціанці віддавали перевагу, а саме «сінь», вони надавали їй значення благонадійності. Дотримуючись принципу антропоморфізму між зовнішнім світом і внутрішнім змістом людини, благонадійність буквально означала серце, дух, орган свідомості і зосередження психічних можливостей людини [60]. Такий підхід до надійності сформулював її аксіологічне навантаження й можливість подальшої трансляції у психологію.

Враховуючи ціннісну спрямованість надійності, її позитивний сенс, Еріх Фромм, учень австрійського вченого З. Фрейда, зв'язав розуміння надії із

психічним станом людини. Він зазначав, що надія є невід'ємним елементом структури життя, динаміки людського духу; що надія – це є настрій, що супроводжує віру [75-76]. Тому у сфері людських взаємин вірити в іншу людину – означає бути впевненим в її стрижні, в її стійкості, у тому, що можна покластися на неї. Це є архінеобхідним, бо з давніх-давен світ, котрий оточував людину, був, врешті-решт, хаотичним, ненадійним, непередбачуваним, оскільки життя в ньому і діяльність по його облаштуванню сформували запит на такі важливі явища, як надію та надійність. Все це розглядалося в аспекті певної умови безпеки, а отже – виживання. Тобто, поняття надійності – це поняття, що характеризує водорозділ між хаосом і порядком. Це те, що стабілізує, гармонізує як соціальні явища, так і самого суб'єкта діяльності. Тому логічно, що поняття надійності підсилює своє значення і в емоційному, і в психологічному плані, асоціюючись з такими дефініціями як довіра, вірність, чесність, добро, справжність. Ці категорії насичують надійність елементом стійкості і не дають їй схибити переходом у площину асоціальних дій, тобто ненадійності, не справжності, руйнування. Тому, виходячи із вищевикладеного, можна констатувати, що надійність, по-перше, фіксує одну із найважливіших сторін розуміння світу; по-друге, акцентує увагу на поведінці особистості; і по-третє, актуалізує діяльність людини [40; 74; 77].

Логічно зазначити, що це надає усі підстави розглядати дефініцію надійності особистості з точки зору її професійної спрямованості. Значна частина дослідників даного феномена виділяють наступні її ознаки, розглядаючи їх у системі. Так, О. Гульбс звертає увагу на те, що формування професійної свідомості фахівців потрібно розглядати з моменту встановлення відношення особистості в системі «людина-професія». Необхідними умовами виступає психічна складова системи регуляції поведінки особистості та первинні її трудові орієнтації. Автор вважає, що велике значення має інтерес особистості до різних сфер життєдіяльності, а також міра сформованості інформаційних, моральних, соціальних і професійних спрямованостей особистості фахівця [17-18].

Доповнюючи якісними ознаками феномен професійної надійності, дослідники пропонують оцінювати його з боку швидкості, маючи на увазі швидкість виконання робочих функцій [40]; стабільності – зберігання значень вихідних параметрів трудового процесу протягом заданого періоду на рівні, адекватному вимогам до активізації професійно значимих функцій людини; стійкості, що відображає здатність людини утримувати параметри професійної діяльності і її функціональну активність на рівні, котрий забезпечує задані показники трудового процесу при впливі екстремальних факторів середовища і в позаштатних ситуаціях [8]; ефективності, що вимірюється оцінкою особистого благополуччя й можливостей реалізації внутрішнього потенціалу людини [33; 37; 64]; психофізіологічної ціни діяльності, під якою розуміється ступінь зміни співвідношення між поточними, вихідними та межовими станами функціональних систем організму, які є провідними для забезпечення певної діяльності [65].

Професійна надійність позиціонується через особистісні ознаки людини, які їй притаманні. Це може бути самоконтроль, відповідальність, обов'язок, честь, що забезпечують надійність професійної діяльності людини, або моральна надійність, при якій життєві цілі й способи їх досягнення усвідомлені, організовані, впорядковані у відповідності з нормами моралі спільноти [51; 52].

Щодо проблеми професійної надійності конкретного фахівця важливим є вивчення процесів забезпечення його усталеного функціонування на різних рів-

нях регуляції життя й діяльності в різних умовах середовища і трудового процесу [46].

Як указує В. Корнещук, загальною рисою діяльності є її ефективність. Ефективну діяльність дослідник розуміє як таку, що має високу продуктивність і якість, оптимальні енергетичні й нервово-психічні витрати, задоволеність професіонала. Якість, надійність і продуктивність вважаються дієвими параметрами продуктивності підприємницької роботи. В інтегральному вигляді ефективність професійної діяльності виявляється в її результаті, а надійність - у збереженні високої результативності професійної роботи підприємців незалежно від умов, при яких вона відбувається [34, с. 98-99].

У своєму дослідженні В. Шадриков запроваджує термін «параметри ефективності діяльності» – це комплексні та якісні показники, за якими характеризують ефективність роботи [80]. Автор уважає, що основними параметрами ефективності діяльності є її продуктивність (результативність), якість і надійність. При цьому, як зазначає В. Корнещук, характеристикою продуктивності є кількість продукції, виготовленої за одиницю часу; якість – це відповідність продукції вимогам технології; надійність, за якісною характеристикою, є здатністю виконувати необхідні функції в заданий термін часу, а за кількісною характеристикою – ймовірність виконання потрібних функцій протягом певного часу в заданих умовах. Отже, усі параметри ефективності досить тісно взаємопов'язані між собою [34, с. 98].

М. Дьяченко і Л. Кандибович визначають ефективність праці як «досягнення в результаті трудового процесу запланованої цілі (в її відповідному матеріальному та іншому вираженні)». На думку авторів, ефективність праці є інтегративним показником і визначається її продуктивністю та надійністю [24].

Розглядаючи надійність у соціальній площині, В. Крук зазначає, що соціальна надійність – це відповідність особистісних якостей фахівців вимогам до професійної діяльності підприємців, що забезпечує реалізацію інтересів конкретного соціального середовища і країни в цілому. Її формує конкретний соціокультурний простір країни, регіону, спільноти [38-40]. У широкому розумінні поняття соціальна надійність – це суспільний механізм, фактор регуляції й стимуляції професійної діяльності. У вузькому сенсі надійність — це узагальнена системна характеристика процесу соціалізації людини, що веде до осмислення її відповідальності перед суспільством, соціальним середовищем, самим собою та виступає метою і критерієм життєдіяльності. Розвиток соціальної надійності можливо здійснювати через формування соціальної відповідальності, почуття справедливості, віри, соціальної зрілості [38-40; 47; 48-49].

Однією з найвиразніших цінностей у підприємницькій етиці є соціальна відповідальність. Вона віддзеркалює добровільну чи змушену залежність суб'єкта підприємництва від зовнішніх, насамперед, соціальних умов [58; 85]. Особливої уваги потребує збільшення відповідальності у сфері підприємництва, яка зростає у свідомості суб'єктів підприємництва, діючому законодавстві та реальному втіленні в життя альтернатив. Крім юридичної та кримінальної відповідальності, сьогодні актуальною стає така соціальна відповідальність, яка пов'язана з категоріями моралі, як шляхетність, надійність, відкритість та етики успішного бізнесу зі збільшенням людського капіталу для розвитку українського підприємництва [53; 70; 72; 79].

Підприємницька етика спирається на властиву їй систему цінностей. Західні дослідники бізнес-етики вважають, що базовими в цій системі є добро-

чесність, сумлінність (intergrity), обов'язкове виконання обіцянок (promise – keeping), надійність (fidelity), порядність (fairness), публічна підзвітність (accounttability). Значну соціоморальну значущість мають такі цінності етики підприємницького бізнесу, як турбота про інших, доброзичливість, надійність. Саме ці цінності утворюють ядро етичних кодексів всесвітньовідомих підприємницьких корпорацій [58]. Підприємці України, як суверенної країни, не стоять осторонь цих цінностей і використовують їх як кредо у своїй діяльності.

З ходою України до розбудови ринкової економіки першочерговими постають реформи соціально-економічної та політичної спрямованості, які б відповідали розвитку демократичного суспільства. Архіактуальною умовою та підґрунтям для цього є відродження традицій управлінців підприємницької діяльності на теренах України, що сягають у XVIII-XIX століття, та подальше сприяння її розвитку. Тому презентується завдання виявлення умов та чинників, що сприяють ефективному становленню підприємницької діяльності. Поряд з економічними, політичними та соціальними факторами розвитку підприємництва важливу роль посідають і психологічні чинники [36].

Психологічний аналіз підприємництва дозволив виявити наявність низки суперечностей між: необхідністю інтенсивного розвитку підприємництва та труднощами його реалізації в силу дії різних соціально-економічних і психологічних чинників; необхідністю розробки заходів, здатних підтримати підприємництво, і недооцінкою внутрішніх психологічних чинників, що лежать в основі його функціонування; необхідністю в повній мірі використовувати внутрішній потенціал підприємництва та відсутністю чіткого уявлення про детермінанти, що обумовлюють появу особистісних і професійних деформацій у його суб'єктів [7; 14; 20; 22].

Вирішення названих протиріч, пов'язаних з психологічними особливостями суб'єктів (управлінців) підприємницької діяльності, вимагають проведення теоретико-емпіричного дослідження ролі особистісної надійності підприємця в забезпеченні ефективності його професійної діяльності як перспективного прикладного напрямку психологічних досліджень [78].

Управлінець підприємницької діяльності в сучасних умовах постійно знаходиться в маргінальних ситуаціях, які долає, протидіючи іншим господарюючим суб'єктам, що претендують на його успіх і ресурси. Особливістю поведінки управлінця є функціонування в умовах ситуаційних лімітів, що обмежують його життєвий простір. Специфіка професійних завдань, що полягає в їх високій ситуативній варіативності, не дозволяє типізувати й технологізувати варіанти їх вирішення. У цих умовах управлінець підприємницької діяльності змушений проявляти активність, спрямовану на творче перетворення ситуації й динамізацію особистісного розвитку [15].

Соціальний статус управлінця підприємницької діяльності ідентифікується з престижем і досягненням успіху. Разом з тим цей статус повинен бути суб'єктивно підтверджений на рівні конкретного управлінця. Таким чином, соціальний статус управлінця повинен збігатися з його особистісним статусом, що визначається рівнем його професійної компетентності і здатністю позитивно впливати на навколишні події. В іншому випадку управлінець підприємницької діяльності може відчувати кризу самоефективності, що актуалізує деструктивну поведінку, психологічні захисти, фіксацію на атрибутивних моментах соціальної ролі [82].

Соціальним тлом управлінця підприємницької діяльності є диспозиціональне негативне ставлення до мотивації особистого успіху у вітчизняній культурі. Неприйняття особистого успіху експериментально виявлено в дослідженнях А. Шмельова. У семантичному просторі громадян поняття «кар'єра» і «особистий успіх» вживаються поруч з поняттями «рвач», «хапуга» і т.п. [81].

Деформація стосунків бізнесу з державою, з одного боку, а з іншого - із суспільством, сприяє виникненню кризових ситуацій, що може проявлятися в протизаконних порушеннях, у формуванні негативних установок населення щодо управлінців підприємницької діяльності, якщо вони будуть намагатися будь-якою ціною забезпечити зростання прибутку, а ставлення до споживача та працівника розглядати як засіб досягнення прагматичних цілей [19, с. 9-23].

Діяльність сучасного управлінця підприємницької діяльності здійснюється в соціально-економічному просторі, що характеризується невизначеністю й нестабільністю, а це вимагає від управлінця високого ступеня суб'єктної включеності у цей простір, актуалізує й мобілізує внутрішні резерви особистості, підвищує зацікавленість в удосконаленні системи професійної діяльності, підвищує відповідальність за результати реалізації професійних планів [63].

Управлінець підприємницької діяльності діє в умовах постійної конкуренції, основу якої становить універсальне протиріччя між обмеженими ресурсами й необмеженими домаганнями людей. Сам факт нерівності в розподілі переваг у конкурентній боротьбі породжує прагнення до вирівнювання ресурсів або мінімізації інших переваг, що є найважливішим мотивом підприємницької поведінки [12; 35].

Управлінець підприємницької діяльності є не тільки професією, а й специфічним способом життя. У зв'язку з цим аналіз даного суб'єкта, з точки зору його професійних знань, умінь і навичок, повинен бути доповнений рефлексією управлінця як суб'єкта індивідуального життєвого шляху, носія певних мотиваційно-смислових утворень і ціннісних орієнтацій, відповідних суб'єктивній моделі економічного успіху [11]. Професійна управлінська підприємницька діяльність є особливим способом вибудовування життєвого шляху, яка поставила особливі вимоги до розвитку суб'єктних характеристик людини й пов'язаного з ризиком інноваціями і постійним саморозвитком.

М. Дьяченко, Л. Кандибович визначають ефективність праці як «досягнення в результаті трудового процесу запланованої цілі (в її відповідному матеріальному та іншому вираженні)». На думку авторів, ефективність праці є інтегративним показником і визначається її продуктивністю та надійністю [24].

Основний зміст поняття «надійність» визначається її процесуальними характеристиками, що відображають особливості механізмів її регуляції, та показниками результативності, які свідчать про рівень, ступінь усталеності, стабільності професійних параметрів діяльності.

Ефективність роботи управлінців підприємницької діяльності визначається поняттями «кар'єра», «успіх», «конкурентоспроможність». Кар'єра – це індивідуальний шлях у управлінців підприємницькій діяльності, поєднаний з образом життя, спрямований на реалізацію особистісного потенціалу, на досягнення соціального визнання й матеріального добробуту. Специфіка кар'єри управлінця підприємницької діяльності полягає в тому, що вона є результатом особистих зусиль людини. А специфіка реалізації кар'єри його в сучасних умовах визначається високою ймовірністю фінансових ризиків і низькою надійністю партнерів. Під час своєї кар'єри він здійснює особливий вид професійної діяль-

ності, яка, будучи інноваційною за змістом, відрізняється високим ступенем невизначеності за умовами [16; 66; 89; 90].

Успішність управлінця підприємницької діяльності визначається безліччю особистісних факторів, що здійснить парціальний внесок в її результат. Серед них: рівень розвитку афективно-вольової сфери її суб'єкта, пізнавальних здібностей, самосвідомості, особливості самоставлення, рівень домагань і характер мотивації, локус контролю, система ціннісних орієнтацій, комунікативні навички тощо.

Особливості грошових відносин і поведінки сучасних управлінців підприємницької діяльності з дуже високими доходами виявлені в дослідженнях О. Дейнеки. Найвагомішим фактором називається «гроші влада». Ядром чинника стала можливість використання грошей як засобу для управління або залякування інших людей. Такі ознаки, як орієнтація на «купівлю» дружби й любові, заздрість з приводу грошей, почуття особистої незадоволеності в разі переплати за щось, напруга при питаннях про фінансове становище, оцінки людей з точки зору володіння грошима, фантазії з приводу грошей, також увійшли до переліку факторів й показали кореляції між собою [19].

Іншим за значимістю фактором став фактор «гроші сила». Багаті люди частіше за інших вирішують проблеми за допомогою грошей. До того ж економічний статус зобов'язує відповідати певним нормам споживання. Чим більше випробовувані приписують силу грошам, тим більше їхнє переконання, що гроші можуть усе.

Прибуток, що є об'єктивним показником успішності підприємницької діяльності і часто основною її метою, може стати причиною специфічних особистісних проблем і криз. Наявність у управлінців підприємницької діяльності особистісних деформацій, пов'язаних з владною функцією грошей, свідчить про високий рівень тривожності й напруженості.

У дослідженнях ряду вчених, таких як А. Посохової, В. Зазикіна, М. Секача, С. Кандибовича психологічний розгляд конкурентоспроможності управлінців-підприємців здійснювався в плані аналізу як психологічних умов і факторів, що сприяють розвитку й підвищенню конкурентоспроможності, так і тих, які перешкоджають її розвитку і спричиняють її зниження. Одним з методів такого дослідження був порівняльний аналіз психологічних особливостей конкурентоспроможних і неконкурентоспроможних підприємців [62].

Як показали проведені дослідження, до суб'єктивно-особистісних причин, що істотно знижують конкурентоспроможність управлінців підприємницької діяльності, належать: недолік «сили» особистості; недолік активності; відсутність або недолік ділової хватки; слабка воля й недостатньо розвинені вольові якості; наявність акцентуації характеру; загальна внутрішня конфліктність особистості; дисгармонійний і неадекватний образ «Я підприємець»; низький самоконтроль, особливо прояв екстернального локусу контролю; низька відповідальність; низька психічна стійкість, невміння «тримати удар»; обмеженість мотиваційно-смислової сфери, виняткова орієнтація на мотиви отримання швидкого і значного прибутку.

До особистісно-ділових причин, що істотно знижують конкурентоспроможність управлінців підприємницької діяльності, належать: недостатня психологічна готовність до підприємницької діяльності в умовах конкуренції; брак досвіду; неефективний персональний імідж і низька ділова репутація; неефективний стиль діяльності; низький рівень психологічної компетентності, невміння

розбиратися в людях, упливати на них; неефективна кадрова робота; низький рівень інноваційної спрямованості й недолік інноваційної активності; невміння здійснювати точний та довготривалий прогноз; недолік комунікативної компетентності.

Виявлено, що у управлінців підприємницької діяльності, незалежно від рівня їх успішності, проявляються деформації в когнітивній, емоційній, смисловій і комунікативній сферах, які можна виявити на основі певних особистісних параметрів. В якості індикаторів деформацій когнітивної сфери особистості можуть виступати: ригідність, обмеженість мислення й консерватизм. Індикаторами деформацій емоційної сфери особистості можуть бути емоційна нестійкість і психоемоційне виснаження, а індикаторами деформацій смислової сфери особистості – редукція особистих досягнень, низька професійна мотивація й безпринципність. Щодо комунікативної сфери особистості – деперсоналізація, соціальне дистанціювання, зниження соціальних контактів, замкненість і центрованість на собі.

Домінанти деформації особистості управлінців підприємницької діяльності розрізняються залежно від рівня їх успішності. Серед дуже успішних найбільш поширеними є деформації емоційної і смислової сфер особистості; серед не дуже успішних – деформації комунікативної і когнітивної сфер особистості. До загальних психологічних детермінант деформації особистості управлінців підприємницької діяотності з різним рівнем успішності належать недостатня пізнавальна активність, слабко розвинені комунікативні здібності, відсутність навичок психічної саморегуляції й не сформованість позитивного образу Я.

В якості специфічних детермінант деформації особистості дуже успішних управлінців підприємницької діяльності виступає підвищена емоційна збудливість, а у не дуже успішних – виникає зниження соціальних контактів, що призводить до соціального дистанціювання, замкненості і центрування на собі [23].

Професійна деформація – це неоднорідний феномен. Він може проявлятися в різних психічних сферах людини: когнітивній, емоційно-вольовій, комунікативній [19]. До яскравих проявів професійної деформації в емоційній сфері зараховують, зокрема, явища емоційного виснаження й вигорання, відхиленої професійної позиції, астенії, пасивності, стагнації. У самому загальному трактуванні емоційне вигорання настає тоді, коли вимоги (внутрішні та зовнішні) постійно переважають над ресурсами (внутрішніми й зовнішніми), що призводить до порушення сформованого в людині стану рівноваги. Будучи динамічним процесом, емоційне вигорання виникає поетапно, в повній відповідності з механізмом розвитку стресу [35; 83].

В. Бойко стверджує, що при емоційному вигоранні проявляються всі три фази стресу: нервова (тривожна) напруга, яка створюється хронічною психоемоційною атмосферою, що дестабілізується обстановкою, підвищеною відповідальністю, труднощами контингенту; резистенція, тобто опір, при якому людина намагається більш-менш успішно захистити себе від неприємних вражень; виснаження, пов'язане зі збідненням психічних ресурсів, зниженням емоційного тонусу, який наступає внаслідок того, що продемонстрований опір виявився неефективним [9; 10].

Негативні прояви професійних деформацій не можуть не впливати на можливості фахівця: звужуються професійні знання, навички та вміння, втра-

чається здатність до їх поповнення, розвивається формальне ставлення до своєї роботи, людина явно прагне уникнути відповідальності.

В цілому, на думку Е. Зеєра, професійна деформація являє собою, зумовлену взаємодією тривалого виконання професійної діяльності та індивідуально-психологічних особливостей особистості; сукупність психологічних змін суб'єкта професійної діяльності, які зачіпають його моральні та емоційні характеристики, пізнавальну сферу й негативно позначаються на продуктивності праці і взаємодії з іншими учасниками цього процесу [28-30].

Загальним висновком є те, що найбільш руйнівними є такі види професійної деформації, які зачіпають ключові параметри діяльності управлінця. Під професійною деформацією управлінця підприємницької діяльності розуміється зміна його професійного розвитку, що має характер регресу в індивідуальній, особистісній та суб'єктній характеристиках, і проявляється у професійній та непрофесійній сферах. Виникненню професійних деформацій у середовищі сучасних управлінців підприємницької діяльності можуть сприяти особливості сучасної соціореальності, в якій вони здійснюють свою діяльність.

Зокрема, до її негативних особливостей дослідник О. Басова зарахувала: негативне ставлення до підприємництва широкого соціумого загалу; взаємини всередині бізнес-спільноти, ускладнені високою конкуренцією, тиском і втручанням з боку держави в особі конкретних установ і чиновників, які здійснюють контроль [6]. Серед найбільш негативних проявів професійної деформації особистості управлінця підприємницької діяльності в даний час виділяють деформації їх особистісно-смислової сфери. Результати емпіричного дослідження О. Басової показали, що деформації особистісно-смислової сфери управлінця підприємницької діяльності сприяють закріпленню безвідповідальних форм поведінки і спотворенню соціальної функції підприємницької діяльності. Встановлено, що вони ведуть до появи негативних установок і кліше, що визначають смисловий, предметний і стильовий аспекти поведінки псевдо підприємця [6].

Відсутність у управлінців підприємницької діяльності стабільного підґрунтя в широкому соціумі в значній мірі перешкоджає розвитку в них соціальної відповідальності. Це проявляється в постійному соціальному гальмуванні та відкиданні бізнес-позицій, гіпертрофованому зовнішньому контролі, який передбачає санкції, що мають серйозні наслідки для життя – руйнування бізнесу, його втрата, кримінальне переслідування. Виявлена тенденція може виступати серйозним бар'єром у розвиткові сучасного підприємництва, оскільки суперечить його сутності [19].

У управлінців підприємницької діяльності виділяється достатня різноманітність психологічних бар'єрів. Є. Єрмолаєва пропонує наступну їх типологію: бар'єри «особистої ініціативи»: пов'язані з труднощами прояву індивідуалізму й реалізації «духу підприємництва», з опором змінам, з оскарженням пріоритету «особистого блага», здатності до саморозвитку; бар'єри «помилкової установки»: це аспекти соціальної та особистої «міфотворчості» з приводу підприємництва, цінності праці, матеріального добробуту тощо; бар'єри автономності: незахищеність особистості (правова й соціальна); синдром «залежності» (в тому числі у прийнятті рішень); бар'єри досягнення: пов'язані з мотивацією досягнення, прагненням до успіху, труднощами в реалізації прийнятих рішень, у тому числі проблеми неадекватного прогнозування, недостатньої швидкості прийняття рішень і реагування на ситуацію, невміння своєчасно відмовитися від неправильного рішення, відсутністю варіативності в рішеннях і

поведінці; бар'єри ризику: раціональний (зважений ризик) і емоційний (відповідальний ризик) аспекти; бар'єри комунікації: відображають перешкоди на шляху інформаційної доступності і проблеми довіри в діловому спілкуванні; бар'єри сприйнятливості до нового: професійний догматизм, «вузькість» освіти, неприйняття нових ідей і способів поведінки [25-26].

У цілому, психологічні бар'єри управлінців підприємницької діяльності можуть бути об'єднані в наступні групи: когнітивна (ригідність мислення, недостатність освіти, неприйняття нових ідей), емоційно-вольова (нездатність адекватно реагувати на ситуацію, труднощі вибору рішення), ціннісно-смислова (помилкові цінності, негативне ставлення, уникнення відповідальності) і комунікативна (нездатність до побудови ділового спілкування). Е. Зеєр відмічає, що професійно-особистісні деформації на суб'єктивному рівні досить важко розпізнаються і визнаються людиною, тому що особистості властиво прагнути зберігати базову систему моделей, яка довела свою адекватність зовнішнього світу. При цьому напруженість і неприйняття власних негативних проявів наростає разом з їхньою вагою. Через названу особливість, а також внутрішньо властиву їй особливості, професійна деформація особистості надзвичайно важко піддається корекції [28].

Узагальнюючи виявлені зв'язки особистісних характеристик управлінців підприємницької діяльності з проявами у них особистісних деформацій, відзначимо, що найбільшу кількість зв'язків (більше двох) з деформаціями особистості дуже успішних підприємців виявила емоційна збудливість, мало успішних – контактність і дистанціювання. Саме ці характеристики включаємо до специфічних психологічних детермінант деформації особистості управлінців підприємницької діяльності з відповідним рівнем успішності. Відзначимо, що будь-які характеристики, пов'язані з проявами деформацій особистості управлінців підприємницької діяльності, можуть розглядатися в якості їх детермінант тільки в тому випадку, якщо їх зміна призведе до зміни рівня особистісної деформації управлінця-підприємця.

Науковець З. Кісіль розглядає питання надійності особистості щодо протидії професійній деформації через поняття «професійно-особистісний потенціал» як здатність до самоперетворення й саморозвитку, що характеризує дієву позицію суб'єкта діяльності, спрямовану на творче самовираження; повноту представленості особистісних властивостей і якостей фахівця, що забезпечують у системній сукупності його здатність виступати в ролі суб'єкта професійної діяльності; єдність структурних елементів особистісного потенціалу фахівця залежить не стільки від якого-небудь одного елемента, скільки від способу їхньої інтеграції.

Зазначений процес протікає аналогічно розвитку будь-якої інтегральної здатності особистості, тобто на основі єдності загальних (індивідуально-типологічних, інтелектуальних), спеціальних (кваліфікаційних, професіональних) особистісних властивостей [32].

Сучасне українське суспільство висуває перед управлінцем підприємницької діяльності нові завдання щодо світоглядно-ціннісного складання його особистої та суспільної сутності. Надзвичайно швидка динамічність й інформаційність сьогодення змушує тим самим управлінців підприємницької діяльності підключати до структури особистої феноменологічності такі складові, як надійність та відповідальність, без яких неможливим є набуття соціокультурної суб'єктності в складному інформаційному просторі сучасної цивілізації [53].

Водночас соціокультурні перетворення в суспільстві, з одного боку, вимагають від особистості унікальної здатності здійснювати вибір у вкрай складних умовах (висока відповідальність; обов'язковість урахування безлічі важко порівнянних чинників; неявних та неструктурованих альтернатив у ситуаціях великої невизначеності, при значних емоційних навантаженнях на психіку, в умовах дефіциту часу та прогнозу можливих наслідків тощо), а з іншого – потребують детального вивчення особистості, котра приймає життєве важливе рішення у змінних обставинах нестабільності соціуму, спрямовуючи свою активність на самореалізацію, самоактуалізацію, на перетворення як себе, так і навколишнього світу [67].

Розбираючи соціокультурну сутність підприємництва, як феномену людського буття, важливо говорити про те, що воно націлене у власній сутнісній структурі на задоволення амбівалентних потреб у споживанні, творчості і самопожертви [2; 5].

У міркуваннях Р. Олексенка, Ю. Помпеєва саме управлінець підприємницької діяльності з сучасним креативним світоглядом, з філософією, мораллю, спрямованими на творчу модифікацію реальності і на духовно-вольове самовтілення, здатний до реалістичних реформ, які мають усі шанси привести країну до високого рівня соціокультурного і цивілізаційного становлення [53; 61].

Ряд вчених, таких як Н. Кульбіда, Т. Петренко та В. Зеленюк, звернули увагу на те, що власне ринкова економіка вимагає від суб'єктів підприємницької роботи особливого стилю життєдіяльності, інноваційного типу мислення, особистих властивостей, соціальної відповідальності за себе і за фінансову успішність країни [41; 58].

Описуючи особистісні якості, автори вважають, що відповідальність – одна з граней такої універсальної моральної цінності як свобода: свобода вибору «прийняття рішення», свобода дії. Відповідальність – це також свідчення незалежності, автономії особистості. Міра її усвідомлення є водночас показником ступеня індивідуальної свободи.

Відповідно до розширення кола тих людей, щодо яких особистість уважає себе відповідальною, зростає масштаб її свободи. Багатоаспектна підприємницька діяльність сприяє суспільному благу не тільки в економічному, а й у соціальному, моральному плані. Втім, проблема співвідношення соціальної відповідальності бізнесу, власне підприємницького і морального у відповідальності, є предметом гострої дискусії [58].

Епоха глобалізації сформувала загальну ціннісну платформу європейського світу – демократія, толерантність, миролюбство, екологічна безпека, права людини, солідарність тощо, – яка цілком, очевидно, може слугувати аксіологією підготовки управлінців підприємницької діяльності.

Ураховуючи глобальні тенденції універсалізації демократичних цінностей та демократично-гуманістичного стилю мислення, актуальною сьогодні є необхідність обґрунтування потреби та вивчення суперечностей демократичного облаштування способу життя людини, зокрема, у трансформаційних суспільствах. Особливо гостро в перехідних суспільствах постає проблема адекватного сприйняття демократичних цінностей, а також уникнення розчарування в них через нестабільність суспільних структур у перехідний період [1; 3; 4].

Невизначеність значної частини управлінців підприємницької діяльності в етичних принципах господарської діяльності обумовлена, по-перше, відсутністю

цільової роботи держави та її структур у спрямованості на всебічне сприяння розвитку та допомоги даної сфери суспільної діяльності, відсутністю соціального запиту на моральний бізнес і, по-друге, – невисоким рівнем професіоналізму, недостатністю, а іноді відсутністю ринкового мислення, не розумінням підприємцями громадського призначення бізнесу, дефіцитом володіння етичними моделями поведінки і морального вибору. Подолання цих несприятливих явищ та тенденцій вимагає від управлінців підприємницької діяльності надзвичайно високого розвитку особистісної надійності [58].

Тобто, особистісна надійність суб'єктів підприємницької діяльності – це інтегральне психологічне утворення, представлене сукупністю компонентів особистих структур, які забезпечують стійкість особистісно-функціонально-діяльнісних характеристик суб'єктів в процесі модифікації соціокультурного простору і охарактеризовує здатність людини до передбачуваної поведінки, пов'язаної з реалізацією суспільних відносин згідно публічних загальновизнаних норм та ідеалів, а також з особистим відповідальним вибором [42].

Важливою ланкою в осмисленні всієї сукупності процесу соціальних змін є аналіз категорії «соціокультурна трансформація», що може слугувати ефективним механізмом у вирішенні практичних завдань, що стоять перед суспільством у його поступальному прогресивному розвиткові [56].

Соціальна трансформація – це складне філософське поняття. Об'єм його змісту несталий. Він увесь час змінюється. Зміст цього поняття розширюється за мірою становлення соціальної якості і може бути визначений як «... зміна, перетворення виду, істотних властивостей того чи іншого об'єкта..., що часом супроводжується докорінним оновленням» [56, с. 46].

Тому даний феномен можна розглядати за об'ємом у широкому і вузькому значенні. Звідси соціальна трансформація в широкому сенсі – це, перш за все, процес системних змін об'єктивної реальності як єдності природного й соціального середовища й системних перетворень через процес прогресивного розвитку рівнів її структурної організації. А соціальна трансформація у вузькому значенні – це процес повного вичерпання якості соціального рівня структурної організації людських спільнот, узятих в єдності субстанціальних підстав, функцій і умов існування.

Джерелом трансформаційних процесів є стан конкретної соціальної системи в перехідному процесі, що виходить за межі оптимальної рівноваги [56, с. 19-20]. Для суспільно-політичного та економічного розвитку упродовж першої половини 90-х років XX століття цілком була характерна традиційна економічна модель, з тенденцією до «рівноваги» [21]. Тобто мається на увазі те, що будь-яка рівновага у процесі призводить до стагнації, згідно класичної теорії цінової рівноваги попиту/пропозиції (Рис. 3.9.1).

За умови наявності подібних тенденцій у економічних процесах, «з часом, у кожній галузі дійде до врівноваженого рівня цін і, відповідно, економіка загалом припинить зростати. Для відображення реальності потрібно ввести чинник змін: агента, який створить новий товар, знайде нове джерело постачання, винайде новий спосіб виробництва, яке створить збурення в економічній системі — «творчо зруйнує» її тенденцію до рівноваги. Саме ця роль відведена «підприємцю-інноватору» [13].

Рис. 3.9.1. Відображення класичної теорії цінової рівноваги попиту/пропозиції

Зміна фінансової системи – перехід від планової економіки до ринкової, створює короткострокові можливості для значущих прибутків від порівняно невеликих фінансових капіталовкладень. Для забезпечення прибутків українським управлінцям підприємницької діяльності слід вишукувати можливості для внесення «нестабільності» до галузей, у яких вони працюють, оскільки лише за рахунок нестабільності можна забезпечити «збої» в тенденції до економічної рівноваги, які, згідно з економічною теорією, є єдино можливим джерелом прибутку. Проблема полягає в тому, що переважна більшість засновників українських компаній – це особи, які звикли використовувати наявну нестабільність в економіці, а не створювати її. За своєю психологією особи, що розпочали власний бізнес у роки після розпаду СРСР, – це організатори, а не інноватори. У період «руйнації» вони використали можливості ненасиченого ринку, при цьому – з поодинокими винятками – не створюючи реальної новизни, а частіше упроваджуючи чинник організації на хаотичному українському ринку товарів і послуг.

Для забезпечення прогресу «зростання» економіка потребує управлінців підприємницької діяльності; їхня основна функція – надавати динаміки системі, що, за своєю природою, тяжіє до стагнації «рівноваги». За визначенням, особи такого типу мають бути нонконформістами за своїм способом мислення - вони ж знаходять можливості там, де інші їх не помічають [13].

Тому цікавим є той факт, що Україна у Глобальному індексі інновацій піднялася з 50-го місця у 2017 році до 43-го місця у 2018 році. Це найвища позиція нашої держави за 12 років існування рейтингу. Глобальний індекс інновацій – це масштабне дослідження Міжнародної бізнес-школи INSEAD, Корнельского університету та Всесвітньої організації інтелектуальної власності. Дослідження, перш за все, аналізує рівень упровадження інновацій в інституціях, освіті, інфраструктурі й бізнесі та формує відповідний рейтинг. На сьогодні до рейтингу потрапили 126 країн світу [91].

Ефективна економічна реалізація креативного потенціалу України потребує концептуалізованого підходу, який включає аналіз Homo economicus як основу формування творчого підприємництва та його трансформації в соціальний капітал нації і еволюцію від «homo economicus» до «homo creativus» в умовах глобалізації та глобальних рейтингів креативної економіки. Ядром формування світоглядних цінностей креативних підприємців в умовах глобальних викликів та трендів розвитку сучасного світу є креативна особистість, яка втілює в собі найвищий вияв людської діяльності – творчість, котра стимулює виробництво

інноваційних матеріальних і духовних благ, що зумовлюють прискорення комерціалізації та їх кінцевого споживання. Це потребує створення сприятливого бізнес-середовища з належною оцінкою креативності та легкості початку ведення бізнесу; становлення культури креативної економіки і підготовки фахівців у сфері економіки та бізнесу, закріплення зон відповідальності в розробці нововведень як гаранту інноваційної економіки, виходячи з того, що четверта промислова революція характеризується розвитком цифрових технологій, глобалізацією та зміною взаємодій між особистістю і соціумом [53].

Феномен управлінців підприємницької діяльності логічно взаємопов'язаний із ціннісно-смисловими характеристиками соціокультурного простору сучасного світу. Це призводить до того, що актуалізує і презентує проблему сьогоднішнього українського управлінця підприємницької діяльності в плані концептуально-теоретичного дослідження процесу формування, становлення, розвитку його світогляду та моралі [54, с. 31-37]. Ця діалектична єдність указує на те, що світогляд, філософія та мораль сучасного управлінця підприємницької діяльності одномоментно є складовими загальнокультурного простору сучасного економічно-соціального розвитку будь-якого суспільства [53]. У цьому аспекті слід зазначити, що будь-яка активність чи підприємницька, чи бізнесова завжди є і буде пов'язана з орієнтирами моралі та світогляду [31]. Це обумовлено тим, що вона являє собою один із видів соціальної дії та особистісної самореалізації, які вважаються найактивнішими. Проте тут можна підкреслити і те, що сучасне підприємництво відрізняється від подібної діяльності своїх представників попередніх століть тим, що прагне до спадковості і тому не бажає входити у конфронтацію із загальноприйнятими морально-етичними настановами, а, навпаки, бажає інноваційно їх використовувати або ж навіть визначати тенденції морально-нісного самопрояву сучасної людини. Але, взагалі, управлінці підприємницької діяльності в координаті розвитку сучасного суспільства створюють потужний прошарок найпрогресивніших, найактивніших його членів, а це, безумовно, окреслює їх роль і важливість у еволюційному процесі різноманітних форм життя сьогодення [27]. Важливим є й те, що сучасний управлінець підприємницької діяльності – це один з найактивніших суб'єктів формування, становлення й захисту демократичного суспільства з його свободами, громадянським світоглядом та громадянською життєвою позицією [71, с. 100-108].

Україна не стоїть на узбіччі цивілізаційних процесів. Про це свідчить те, що наприкінці минулого століття вона поринула до глобального економічного життя, вона намагається перетворитися на активного суб'єкта міжнародних економічних відносин на початку XXI століття, ставлячи перед нашими громадянами не просте завдання, а саме - адаптацію до нових соціально-економічних реалій. Проте «чимала кількість українців працездатного віку не змогла або не захотіла адаптуватися до нових умов. Багато в чому наші співвітчизники ще зберігають рудименти настанов, норм та практики радянської доби, які – без упевнених сподівань відновлення елементів соціалістичної системи – сьогодні в Україні малоефективні. Необхідна нова «пересоціалізація», сприяння адаптації працездатного населення, в першу чергу молоді, до нових умов соціально-економічних взаємовідносин» [73, с.34]. «Пересоціалізація» - це складний процес, адже соціалізація триває все життя особистості від народження до смерті. Тому для здійснення «пересоціалізації», насамперед, необхідно здійснити глибинний концептуально-теоретичний соціально-філософський аналіз цього явища та пошук практичних шляхів становлення в нашому суспільстві справжнього

підприємництва сучасного ґатунку з усім різноманіттям його праксеологічної та аксіологічної реальності [53, с. 164–175].

Дослідження показало, що проблема особистісної надійності управлінців підприємницької діяльності у процесі трансформації соціокультурного простору вимагає від них пересоціалізації, інноваційності, креативності та моральності.

Теоретико-методологічне обґрунтування дослідження проблеми особистісної надійності управлінців підприємницької діяльності показало, що вона є поліфонічним і активно продукується у науковій спільноті, маючи свою різновекторність.

Особистісна надійність управлінців підприємницької діяльності – це інтегральне психологічне утворення, що детермінує динамічну відповідність найбільш значущих критеріїв, показників нормативності та вразливості поведінки встановленим вимогам, базується на симптомокомплексі психофізичного благополуччя фахівця.

Література:

1. Авер'янова Н., Воропаєва Т. Становлення і розвиток цілісної особистості в контексті сучасних трансформацій українського суспільства. *Українознавство*. 2006. № 10. С. 47-51.

2. Агеев А. И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры. Москва: Наука, 1991. 112 с.

3. Акімов О. О. Психолого-педагогічні умови розвитку психологічних структур особистості державного службовця в контексті вимог європеїзації державного управління. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 32. С. 391-405.

4. Андрущенко В. А., Андрущенко Т. В., Савельєв В. Л. Конституціалізація освітнього простору Європи: аксіологічний вимір. Київ: «МП Леся», 2014. 460 с.

5. Асмолов А. Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека: учебник 4-е изд., испр. Москва: Смысл: Издательский центр Академия, 2010. 448 с.

6. Басова О. А. Психологические особенности ответственности предпринимателя в процессе личностного профессионального развития: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Ростов-на-Дону, 2008. 22 с.

7. Безносов С. П. Профессиональная деформация личности. Санкт-Петербург: Речь, 2004. 272 с.

***8.* Бодров В. А., Орлов В. Я.** Психология и надёжность: человек в системах управления техникой. Москва: Изд-во ИП РАН, 1998. 288 с.

9. Бойко В. В. Энергия эмоций. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 474 с.

10. Бойко В. В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 370 с.

11. Бояринцева А. В. Мотивационно-когнитивные характеристики личности молодого предпринимателя: дис. ... канд. психол. наук. Москва, 1995. 249 с.

12. Бучинська Т. В. Сутність та складові професійної компетентності персоналу в умовах конкуренції. *Економічний аналіз*. 2014. Т. 15. № 2. С. 228-233.

13. Винницький М. Підприємливе суспільство: чи достатньо «просто» творчості? *Києво-Могилянська Бізнес Студія*. 2007. № 17. Джерело: http://www.management.com.ua/strategy/str144.html

14. Гаджиева С. Н. Психологические детерминанты личностных деформаций предпринимателей: автореф. дис. … канд. психол. наук. Сочи, 2011. 27 с.

15. Гинс Г. К. Предприниматель. Москва: Посев, 1992. 225 с.

16. Грабовый П. Г., Полтавцев С. Н. Риски в современном бизнесе. Москва: Аланс, 1994. 259 с.

17. Гульбс О. А. Категоріальна структура професійної свідомості викладачів вищої школи: монографія. Донецьк: Світ книги, 2012. 412 с.

18. Гульбс О. А. Теоретико-методологічні основи категоріальної структури професійної свідомості викладачів вищої школи: автореф. дис. … докт. психол. наук. Харків: ХНУ, 2013. 36 с.

19. Дейнека О. С. Экономическая психология: Учеб. пособие. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2000. 160 с.

20. Дмитриева М. А., Дружилов М. А. Уровни и критерии профессионализма: проблемы формирования современного профессионала. *Сибирь. Философия. Образование*: Альманах СО РАО. Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2000. Вып. 4. С. 18-30.

21. Долан Дж.Э., Линдсей Е. Д. Рынок: микроэкономическая модель: пер. с англ. Санкт-Петербург: Печатный Двор, 1992. 496 с.

22. Дружилов С. А. Психология профессионализма. Инженерно-психологический поход. Харьков: Гуманитарный центр, 2011. 296 с.

23. Дружилов С. А. Профессиональные деформации и деструкции: феноменология и подходы к изучению. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2013. № 11. С. 137–140.

24. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Психологические проблемы готовности к деятельности. Минск: БГУ, 1976. 176 с.

25. Ермолаева Е. П. Предпринимательство: самодиагностика и преодаление психологических барьеров. Москва : Издательский центр «Академия», ИПРАН, 1996. 76 с.

26. Ермолаева Е. П. Психология социальной реализации профессионала. Москва: Институт психологии РАН, 2008. 347 с.

27. Журавлев А. Л., Позняков В. П. Предприниматель в структуре социальных отношений. *Социологические исследования*. 1994. № 5. С. 13-19.

28. Зеер Э. Ф., Сыманюк Э. Э. Психология профессиональных деструкций: учеб. пособие для вузов. Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2005. 240 с.

29. Зеер Э. Ф. Психология личностно-ориентированного профессионального образования. Екатеринбург : Изд-во Урал, 2000. 258 с.

30. Зеер Э. Ф. Профориентология: теория и практика: учебн. пособ. для студ. вузов. Москва : Академический проект, 2004. 188 с.

31. Зубов В. О., Кривега Л. Д., Косих А. І. Філософія підприємництва. Запоріжжя: Дінас, 2000. 190 с.

32. Кісіль З. Р. Психологічна надійність професіонала як фактор протидії деформації. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4 (24). С. 551-556.

33. Коваленко В. С. Психологическое благополучие как составляющая психологического здоровья человека: теоретические подходы и емпирические исследования в зарубежной психологии. 2014. URL: http://dspace.onu.edu.ua: 8080/bitstream/123456789/10178/1/97-102.pdf

34. Корнещук В. В. Теорія і практика формування професійної надійності майбутніх спеціалістів соціономічної сфери діяльності: дис. … д-ра пед.

наук, спец.: 13.00.04. Одеса: Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, 2010. 360 с.

35.Котова И. Б., Канаркевич О. С., Петриевский В. Н. Психологическая характеристика предпринимательской деятельности. Психологический ресурс в экономике и предпринимательстве: сб. науч. статей. Ставрополь, 2002. С. 23-31.

36.Креденцер О. В. Основні підходи до розуміння сутності феномену підприємництва. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка:* зб. наук. пр. Київ: Політехніка, 2005. № 3. Ч. 1. С. 133–140.

37.Креденцер О. В. Психологічні умови підготовки підприємців до професійної діяльності у сфері торгівельного бізнесу: автореф. дис. … канд. психол. наук: спец. 19.00.10. «Організаційна психологія; економічна психологія». Київ, 2009. 20 с.

38.Крук В. М. Проблема личностной надежности специалиста в отечественных концептуальных психологических исследованиях. *Российский научный журнал*. 2012. № 2 (27). С. 164-170.

39.Крук В. М. Проблема личностной надежности специалиста в отечественных философских исследованиях. *Вестник МГОУ. Серия «Психологические науки»*. 2011. № 4. С. 88-94.

40. Крук В. М. Психология надёжности специалиста: история и современность. *Вестник Московского государственного областного университета*. Сер.: Психологические науки. 2010. № 3. С. 181-188.

41. Кульбіда Н. М. Особистісні детермінанти успішної професійної підготовки майбутніх підприємців: автореф. дис. … канд. психол. наук: 19.00.07. Київ: Вид-во «НПУ імені М.П. Драгоманова», 2005. 20 с.

42.Лантух І. В. Особливості розвитку особистісної надійності підприємців у процесі трансформації соціокультурного простору. *Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства:* збірник наук. праць: матеріали XY науково-практичної конференції з проблем вищої школи (з міжнародною участю) (Сєвєродонецьк, 16-17 листопада 2018) / за ред. проф. Ю.О. Бохонкової. Сєвєродонецьк : Вид-во імені В. Даля, 2018. С. 152-154.

43.Лєбєдєва С. Ю, Тимченко О. В. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України: монографія. Харків: ХНАДУ, 2005. 326 с.

44.Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Наука, 1999. 350 с.

45.Ломов Б. Ф., Мясников В. И. Медико-психологические апекты профессиональной надёжности космонавта. *Психологический журнал*. 1988. Т. 9. № 6. С. 65-72.

46.Малєєв Д. В. Психологічні чинники розвитку професійної надійності працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції України: дис. … канд. псих. наук: 19.00.06. Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2016. 334 с.

47.Мануйлов Є. М. Проблема відповідальності особистості в контексті моралі і професійної етики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. № 4. С. 36-41.

48. Муздыбаев К. Измерение надежды. *Психологический журнал*. 1999. № 4. С. 26-35.

49.Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград, 1983. 240 с.

50.Небылицин В. Д. Проблемы психологии индивидуальности [под ред. А.В. Брушлинского, Т.Н. Ушакова]. Москва: Московский психолого-социальный ин-т; Воронеж: МОДЭК, 2000. 688 с.

51. Никифоров Г. С. Надежность профессиональной деятельности. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1996. 176 с.

52.Никифоров Г. С. Переговоры в управлении организацией. Психология менеджмента: сб. ст. Харьков: Гуманитарный центр, 2007. С. 146–172.

53.Олексенко Р. І., Молодиченко В. В. Концептуальні пріоритети формування сучасної людини економічної. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. Вип. 70. С. 164-175.

54.Олексенко Р. И. Философия, мировоззрение и мораль современного предпринимателя как составная экономико-социального развития общества. *Социосфера:* науч.-метод. и теор. журнал. 2013. № 1. С. 31-37.

55.Орел В. Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования. *Психологический журнал*. 2001. №1. С. 34– 42.

56.Пальчинська М. В. Віртуальний простір в умовах соціокультурних трансформацій: дис. … д-ра філос. наук: спеціал. 09.00.03. Одеса, 2016. 402 с.

57.Пачковський Ю. Ф. Психологія підприємництва: навч. посіб. Київ : Каравела, 2006. 408 с.

58.Петренко Т. В., Зеленюк В. В. Морально-етичні аспекти формування підприємця європейського рівня. *Проблемы формирования новой экономики XXI века*: материалы Международной научно-практической конференции (23-24 декабря 2010). URL: http://www.-confcontact.com/20101224/3_petrenko.php.

59.Плахтиенко В. А., Блудов Ю. М. Надежность в спорте. Москва : Физкультура и спорт, 1983. 176 с.

60. Побірченко Н. А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності: автореф. дис. … д-ра психол. наук: 19.00.07/ Інститут педагогіки і психології професійної освіти Національної академії педагогічних наук України. Київ, 2000. 39 с.

61. Помпеев Ю. А. История и философия отечественного предпринимательства: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный ун-т культуры и искусств, 2002. 272 с.

62.Посохова А. В., Зазыкин В. Г., Кандыбович С. Л., Секач М. Ф. Психология неконкурентоспособного предпринимателя. Москва: Психотерапия, 2016. 236 с.

63.Психология. Учебник/ под ред. А. А. Крылова. Москва: Просвещение, 1999. 584 с.

64.Психологічні дослідження творчого потенціалу особистості: монографія/ авт. кол., наук. керівник В. О. Моляко. Київ: Педагогічна думка, 2008. 208 с.

65.Путінцев А. В. Сутність професіоналізму та головні якості сучасного підприємця. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія:* зб. статей. Ялта : РВВ КГУ, 2013. Вип. 39. Ч. 1. С. 166-173.

66.Рудакова С. В. Личностные детерминанты карьерных планов предпринимателей: автореф. … канд. психол. наук. Ростов-на-Дону, 2003. 19 с.

67.Санніков О. І. Психологія прийняття життєвих рішень особистістю: автореф. дис. … д-ра психол. наук: 19.00.01/ ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2016. 41 с.

68. Сарычев С. В. Социально-психологические факторы надёжности малых групп в различных социальных условиях: дис. … д-ра психол. наук: 19.00.05. Курск, 2008. 259 с.

69.Сарычев С. В. Из истории исследования надежности в отечественной психологии. *История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее:* материалы Международной конференции по истории психологии «IY Московские встречи», (Москва, 26-29 июня 2006)/ Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник. Москва: Издательство «Институт психологии РАН», 2006. С. 277-284.

70.Сахарова В. Г. Психология ответственности и возможности ее исследования. *Вестник гуманитарного института ДВГМА*. 2001. № 2. С. 191-199.

71. Сірий Є. В. Культура підприємництва в контексті його соціальної ролі. *Український соціум. Соціологія. Економіка. Політика*. 2005. № 2–3. С. 100–108.

72.Скрипаченко Т. В. Особливості самопрезентації українського підприємця. *Актуальні проблеми психології*. Том 1: Економічна психологія. Організаційна психологія. Соціальна психологія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України/ за ред. С. Д. Максименка, Л.М. Карамушки. К.: Міленіум, 2003. Ч. 11. С. 20–23.

73.Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця. Київ: НВЦ НБУВ, 2009. 687 с.

74.Турчин Л. Сутність поняття «довіра» як економічної категорії. *Ефективна економіка*. 2012. URL: http://www.economy.-nayka.com.ua/-index.php?operation=1&iid=1173.

75.Фромм Э. Революция надежды. Избавление от иллюзий. Москва: Айрис-пресс, 2005. 357 с.

76.Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики: пер. с англ. и послесл. Л. А. Чернышевой. Минск: Коллегиум, 1992. 253 с.

77.Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: пер. с англ. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.

78.Ханова З. Г., Гаджиева С. Н. Личность и деятельность предпринимателя в предметном поле психологических исследований. *Гуманизация образования*. 2011. № 3. С. 39-46.

79.Хинш Р. Социальная компетенция: пер. с нем. Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 2005. 192 с.

80. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / [отв. ред. К. А. Абульханова-Славская]. Москва: Наука, 1982. 185 с.

81. Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт. Санкт-Петербург: Речь, 2016. 480 с.

82. Эммонс Р. Психология высших устремлений. Мотивация и духовность личности. Москва: Смысл, 2004. 416 с.

83. Эмоциональный стресс. Физиологические и психологические реакции. Медицинские, индустриальные и военные последствия стресса / [под ред. Л. Леви]. Ленинград: Медицина, 1970. 327 с.

84. Юнг К. Архетип и символ. Москва: Наука, 1991. 304 с.

85. Яновська С. Г. Соціально-економічні та психологічні ознаки підприємництва. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 799-809.

86. Яценко Т. С. Динамика развития глубинной психокорекции: теория и практика: монография. Днепропетровск: Инновация, 2015. 567 с.

87. Яценко Т. С. Глубинно-психологические предпосылки динамики доверия в групповой психокорекции. *Журнал практического психолога*. Москва, 2000. № 12. С. 123-125.

88. Lantukh I. Psychological features of the relationship the parameters of moral and legal reliability and adaptive capabilities of business entities. / I. Lantukh// Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 2018. 27 (3). P. 81–87. URL: https://farplss.org-/index.php/journal/article/-view/370

89. McMillan & Woodruff «The Central Role of Entrepreneurs in Transition Economies». 2002. 113 p.

90. Super D.E. Vocation development / D.E. Super. N.Y., 1957. 340 p.

91. **URL:** https://talks.happymonday.com.ua/ukraina-u-globalnomu-indeksi-innovacij/

Відомості про авторів

Аванесян Геннадій, доцент кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Артем'єв Андрій, кандидат медичних наук, асистент кафедри дитячої терапевтичної стоматології з профілактикою стоматологічних захворювань Полтавського державного медичного університету, старший науковий співробітник КУ «Центр охорони та дослідження пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Артюх-Пасюта Олена, кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри бухгалтерського обліку і аудиту Полтавського університету економіки і торгівлі.

Бабенко Людмила, докторка історичних наук, доцентка, завідувачка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Балабанова Ксенія, кандидатка психологічних наук, старша викладачка кафедри психології Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського.

Бова Євген, кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», сільський голова Новоселівської сільської ради Полтавського району Полтавської області.

Божко Володимир, доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Бороденко Олена, докторка історичних наук, доцентка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Волкова Неля, кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри підприємництва і права Полтавського державного аграрного університету.

Гульбс Ольга, докторка психологічних наук, професорка, професорка кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені П. Г. Тичини.

Даниско Оксана, кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри теорії й методики фізичного виховання, адаптивної та масової фізичної культури Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Дубинка Олена, заступниця директора з навчальної роботи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського.

Заіка Віталій, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Кармаза Олександра, докторка юридичних наук, професорка, професорка Університету штучного інтелекту та цифровізації, членкиня Центральної виборчої комісії України.

Клепко Сергій, доктор філософських наук, доцент, заступник директора з науково-дослідної роботи та міжнародного співробітництва Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського.

Коваленко Володимир, старший викладач кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Коваленко Михайло, старший науковий співробітник КУ «Центр охорони та дослідження пам'яток археології» Полтавської обласної ради.

Короєд Сергій, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Корягіна Наталія, кандидатка педагогічних наук, заступниця директора з науково-методичної роботи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського.

Кравченко Алла, кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Лавріненко Олександр, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії і практики педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, вчитель історії і правознавства Ірпінського ліцею інноваційних технологій – Мала академія наук України.

Лантух Валерій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри краєзнавчого-туристичної роботи, соціальних та гуманітарних наук Української інженерно-педагогічної академії.

Лантух Ігор, доктор психологічних наук, доцент, доцент кафедри гігієни та соціальної медицини Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Литвинюк Людмила, кандидатка педагогічних наук, завідувачка кафедри філософії і економіки освіти Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського.

Лісний Іван, старший викладач кафедри правознавства та фінансів, здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 Право Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Лук'яненко Олександр, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Луцька Галина, кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри права Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила».

Мар'євська Марина, кандидатка економічних наук, доцентка кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Махінчук Віталій, доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва НАПрН України.

Мокляк Володимир, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Моцак Світлана, кандидатка педагогічних наук, доцентка, завідувачка кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Попова Юлія, кандидатка економічних наук, доцентка кафедри державного управління та адміністрування Полтавського державного аграрного університету, директорка КУ «Агенція місцевого розвитку територіальних громад Полтавського району» Новоселівської сільської ради.

Семеновська Лариса, докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри загальної педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Сергієнко Вікторія, докторка філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Снегірьов Ігор, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних ди-

сциплін Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.

Стрілко Дмитро, старший викладач кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Товста Світлана, старша викладачка кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Удовиченко Катерина, здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти освітньої програми «Середня освіта (Історія)» Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Наукове видання

ПРАВОВІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Колективна монографія

Науковий редактор – Руслан Басенко
Технічний редактор – Михайло Коваленко
Дизайн обкладинки і верстка – Володимир Коваленко
Комп'ютерний набір і коректура – автори рукописів
Відповідальна за випуск – Руслан Басенко

Підписано до друку 15.01.2022 р.
Формат 60х84/16. Гарнітура Georgia.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 40,3. Обл.-вид. арк. 40,5
Тираж 100 прим.

Видавець і виготовлювач Університет «Україна».
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 405 від 06.04.2001.